

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM
DALI

DOKTORA TEZİ

19. VE 20. YÜZYILLARDA SAMSUN KENTİNİN
TÜTÜN TARIMI VE SANAYİİ ÇERÇEVESİNDE
EKONOMİK VE TOPLUMSAL GELİŞİMİ

ÖZLEM GÜNEŞ ERDOĞU

2502090245

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. LEVENT ÜRER

İSTANBUL – 2021

ÖZ

19. VE 20. YÜZYILLARDA SAMSUN KENTİNİN TÜTÜN TARIMI VE SANAYİİ ÇERÇEVESİNDE EKONOMİK VE TOPLUMSAL GELİŞİMİ

Özlem GÜNEŞ ERDOĞU

Tütünün, hem il genelindeki en önemli tarımsal ve ticari ürünü hem de en büyük sanayi kolunu oluşturduğu Samsun, bir dönem Türkiye'nin en önemli ekonomik faaliyetlerinden biri olan tütün sektöründeki gelişmelerin etkisine bire-bir açık olacak düzeyde, tütüne endeksli bir ekonomik yapılanma içerisinde olmuştur. İlde 19. yüzyıl ortalarında başlayan ve giderek artan tütün yetiştiriciliği, Cumhuriyet döneminde en yüksek seviyesine ulaşmış; aynı zamanda kentte önemli bir tütün imalat ve sigara sanayii gelişmeye başlamıştır. Böylece köylerine ve kent merkezine doğru büyük bir göçe sahne olan eskinin bu küçük sahil kasabası, Cumhuriyet döneminde sektörde yaşanan büyümeyle birlikte, Karadeniz'in en büyük şehrine ve bir işçi kentine, sektörün işgücü yapısı gereği de bir kadın-işçiler kentine, dönüşmüştür.

Çalışmamız, kentte yaşanan bu ekonomik ve toplumsal değişim sürecini çeşitli yönleriyle ele alarak, ekonomik faaliyet ile toplumsal değişim arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu ekonomik faaliyetler ise, sadece yerel gelişmelerle değil, ulusal iktisat politikaları ve hatta uluslararası gelişmelerle de yakından ilgilidir. Bu nedenle çalışmamız, yerele odaklanmakla birlikte, monografik bir çalışmanın sınırlarını aşarak, konuyu hem tarihsel boyutuyla hem de içinde yer aldığı daha geniş bir bütünün parçası olarak ele almaktadır. Kente tepeden değil, içinden bakan; belediye başkanlarından çok işçi, köylü ve tüccara odaklanan çalışmamız; kente ilişkin salt kronolojik olayların sıralanması yönteminden de uzaklaşarak, yaşanan değişimde neden-sonuç ilişkisini kurmaya çalışmaktadır.

Samsun'un Türkiye'de örneği görölmeyecek oranda kadın işçiye sahip olması, disiplinlerarası özellikteki bu çalışmada, cinsiyet temelli bir yaklaşımı da ön planda tutmamızı gerektirmiştir. Toplumsal (özellikle de kadınların dahil olduğu) süreçleri anlamak için sadece istatistiksel ve yazılı kaynakları kullanmanın yeterli olmayacağı görüşünden hareketle, bu çalışmada, arşiv kaynakları ve kurumsal yayınların yanında sözlü tarih yöntemine de başvurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kentleşme, Samsun, Sosyal Tarih, Tekel, Toplumsal Cinsiyet, Toplumsal Değışme, Tütün Ekonomisi.

ABSTRACT

THE ECONOMIC AND SOCIAL DEVELOPMENT OF SAMSUN WITHIN THE FRAME OF TOBACCO AGRICULTURE AND INDUSTRY IN THE 19th AND 20th CENTURIES

Özlem GÜNEŞ ERDOĞU

Tobacco was the most important agricultural, commercial and industrial product of the city of Samsun till the 1990's and thus the city was fully open to impacts of the developments in tobacco sector which was under the control of state monopoly and was a very important device in Turkish economy. The tobacco farming started in the second half of the 19th century was reached to all time high in the Republican age; at the same time the tobacco processing and cigarette industry was gathered steam in the city depending on the economy policy of the Turkish Republic. Thus Samsun, once a small town, rapidly receiving migration to its rural and urban areas, gradually increased in population and became the biggest city of the Black Sea area of Turkey. It was from now on a city of laborers, but more than, because of the labor structure of the tobacco sector, a city of women-laborers.

Our study, examining the social and economic developments in this city, trying to understand the relation between the economic activities and the social change. However, economic action is related not only to local developments but to national and even international policies. Thus, this study, trying to exceed the borders of a monograph, discuss the problem in a historical approach and as a part of a wider structure. Besides, this study, which interested in not mayors but in workers, peasants and merchants of a city; avoids the method of giving only a chronology of the events; instead, it tries to understand cause and effect relation between the events.

The high employment rates of the women in industry in Samsun, required to adopt a gender based approach in this interdisciplinary study. Finally, based on the idea that the social process, especially which including the women, cannot be understood only by the archives and statistics; the method of oral history was used in this study besides the written sources.

Key Words: Urbanization, Samsun, Social Change, Social History, Gender Roles, Tobacco Economy, Turkish State Monopoly.

ÖNSÖZ

Samsun'a ilişkin geniş kapsamlı bir sosyal tarih araştırması olan bu çalışma; kenti bütüncül ve tarihsel bakış açısıyla inceleyerek, onun genel sosyal ve ekonomik tarih ile bağlantısını kurmaya çalışmakla Cumhuriyet dönemi kent çalışmaları alanına yeni bir yaklaşım getirmeyi hedeflemektedir. Bununla birlikte çalışmanın bir diğer hedefi, eksenine tütün işçisi kadınları almakla, Türkiye'de oldukça sınırlı sayıda araştırmanın bulunduğu kadın emek tarihi çalışmalarına bir katkı sunmaktır. Son olarak bu çalışma, Tekel'in ve onun kontrolündeki tütün sektörünün, Samsun'un ekonomik ve toplumsal yaşamındaki yerini incelemekle, makro-ekonomi politikalarının ve kamu işletmelerinin yerel birimler üzerindeki etkilerini araştırmaya yönelecek benzer nitelikteki çalışmalara bir örnek teşkil etme amacını taşımaktadır. Elbette ki, bunlar hayli iddialı amaç ve hedeflerdir. Fakat iyiyi başarmak ancak mükemmeli hedeflemekle mümkündür. Bu çalışma da “çok iyi” olmak iddiasıyla başlamıştır ve eğer “iyi” bir çalışma olabildiyse, amacına ulaşmış sayılacaktır.

Çalışmayı mümkün olduğunca kendi bakış açımıyla yazmama imkan tanıyan, sorularıyla ufku açan ve bu kadar uzun süren bir tezde sabrını ve bana olan inancını hiç yitirmeyen değerli danışmanım Prof. Dr. Levent Ürer'e ne kadar teşekkür etsem azdır. Aynı şekilde, defalarca katıldıkları tez izleme toplantılarında sundukları öneri ve katkıları ile bu tezin tamamlanmasında büyük emek gösteren çok değerli hocalarım Prof. Dr. Birsan Hekimoğlu ve Prof. Dr. Namık Sinan Turan'a çok teşekkür ediyorum.

Tez önerim kabul edildikten sonra ilk kez Ankara'da kendisiyle görüştüğüm tütün eksperti Sayın Mustafa Seydioğulları, önerdiği yazılı kaynaklar ve kaynak-kişilerin yanında, konu hakkındaki engin bilgi ve fikirlerini de paylaşılarak bu çalışmanın şekillenmesine daha ilk aşamada büyük bir katkı sundu. Kendisine çok teşekkür ederim. Onun sayesinde ulaştığım, Samsun Tekel'de başekspert olarak görev yapmış olan Sayın Mustafa Atalay ise, hem sözlü tarih görüşmesinde hem de birçok kereler çeşitli konular için bilgisine başvurduğumda, gerek Samsun gerekse de tütün sektörü hakkında sunduğu çok değerli bilgilerle bu çalışmada özel olarak teşekkürü hak eden isimdir. Bizi eski tüccar ve ekicilerle tanıştırmış; sözlü tarih görüşmeleri için yanımızda ev ev, köy köy dolaşarak kilometrelerce yol almış olan Mustafa Atalay'la tanışmasaydım, bu tezi yazamazdım. Kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır.

Bu tezin çok önemli bir aşamasını oluşturan sözlü tarih görüşmelerinde, hayat hikâyelerini ve son derece önemli bilgileri benimle paylaşan çok değerli görüşmecilerime ve görüşme sırasında katkılarını esirgemeyen ailelerine en derin şükranlarımı sunuyorum. Çalışma sırasınca kullandığım yıllık, rapor, arşiv belgesi ile her türlü belge, doküman ve kitaplara ulaşmamı sağlayan Beyazıt Devlet, İstanbul Üniversitesi, Samsun İl Halk ve Kalkınma Bakanlığı Kütüphaneleri ile Samsun Ticaret ve Sanayi Odası, Samsun Valiliği ve Devlet Arşivleri çalışanlarına ve ayrıca Tütün Eksperleri Derneğinden Sayın Servet Yaprak’a teşekkürü bir borç bilirim. Tezime son halini vermek üzere, son ikamet yerim olan Sivas’ta, 6 ay boyunca çalışma odasını kullandığım Cumhuriyet Üniversitesi Kütüphanesi çalışanlarına da teşekkür ederim.

Bu çalışmaya ilişkin tez önerisinin kabul edilmesinden bugüne tam sekiz yıl; doktora programına kabulümün üzerinden ise neredeyse 12 yıl geçti. Bekâr olarak başladığım doktora öğrenciliğimi evli ve iki çocuklu olarak sonlandırmak üzereyim. Hal böyle olunca, akademik bir çalışma yapmak isteyen bir kadın araştırmacının yaşayabileceği birçok evreyi ve zorluğu da deneyimlemiş oldum. Farklı bir şehirde, akademik ortamdan ve yakınlarımdan uzak olmak, doğası gereği kolektif bir eylem olan tez yazma sürecini, daha da kolektif bir hale getirdi. Dostlarım ve akrabalarımın kimine belirli sürelerle yanıma taşınmak, kimine okul işlemlerimi halletmek, kimine ise beni bu işi yapabileceğime inandırmak ve bazen kaybolmaya yüz tutan umudumu yeniden yeşertmek düştü. En başta, onlarla geçireceğim zamandan çok fazla feragat etmek zorunda kaldığım sevgili eşim ve çocuklarımdan hem özür diliyor hem de gösterdikleri sabır, fedakârlık ve sonsuz destek için onlara şükranlarımı sunuyorum. Hayatımın her anında olduğu gibi, tez yazma sürecimde de hep yanımda olan; benimle İstanbul, Ankara, Samsun, İzmir ve Sivas’a yolculuk eden canım annem olmasa, değil bitirmek, bu teze başlayamazdım bile. Varlığı için ona minnettarım.

Doktora süresince, nice güzel insandan destek gördüm. Çocuk bakımı konusundaki desteğin ille de kadınlarca sağlanmak zorunda olmadığını en güzel şekilde kanıtlayan canım kardeşim Uğur; zorda kaldığım çeşitli zamanlarda ellerini uzatan sevgili Gülderen Abla, Gürkan, Erkin, Mutlu ve daha birçok canlar... İyi ki varsınız!

Sivas, 2021

Özlem GÜNEŞ ERDOĞU

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	vi
TABLO LİSTESİ	xi
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Toplumsal Değişme ve Kentleşmeye İlişkin Tanım ve Kavramlar	17
1.2. Türkiye’de Kentleşme ve Toplumsal Değişme	30
1.2.1. Osmanlı Döneminde Kentler	32
1.2.2. Cumhuriyet Döneminde Kentleşme ve Toplumsal Değişme	43
1.3. Samsun’da Kentleşme	50
1.3.1. Samsun’da Kentleşmenin Genel Eğilimi	50
1.3.2. Samsun’da Kentleşmenin Özgün Koşulları	52

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TÜTÜN SEKTÖRÜNÜN VE TEKEL’İN EKONOMİK VE TOPLUMSAL ÖNEMİ

2.1. Tütün Sektörünün Tanımı.....	64
2.1.1. Tarımsal Tütün Üretimi	65
2.1.2. Yaprak Tütün Bakım ve İşleme Sanayii (Tütün İmalatı)	67
2.1.3. Tütün Mamulleri Sanayii (Sigara Sanayi)	70
2.1.4. Tütün Sektöründe Kadın Emegi	72
2.2. Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün.....	77
2.2.1. Tütünün Osmanlı Topraklarına Girmesi.....	77
2.2.2. Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün Gelirlerinin İdaresi.....	78
2.2.3. Tütün Gelirlerinin İdaresinde Reji Şirketi Dönemi	79
2.3. Cumhuriyet Döneminde Tütün	85
2.3.1. Tütünün Devlet Tekeline Alınması.....	85
2.3.2. Tekel’in Yasal Statüsü ve KİT Olmasına İlişkin Tartışmalar.....	90
2.3.3. Cumhuriyet Rejiminin İktisat Politikaları (1923-1980).....	95

2.3.4. Tütün Sektörünün ve Tekel'in Türkiye Ekonomisindeki Yeri (1980'e kadar)	103
2.3.5. 1980 Sonrası İzlenen İktisat Politikalarının Tütün Sektörü Üzerindeki Etkileri	114

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİ'NDE TÜTÜN EKİMİ VE TİCARETİNİN SAMSUN'DA YOL AÇTIĞI SOSYOEKONOMİK DEĞİŞİM

3.1. Samsun'un 19. Yüzyıl Öncesindeki Sosyal ve Ekonomik Durumu	121
3.2. Uluslararası Ticaret ve Tütüncülük Faaliyetlerinin Samsun'da Yol Açtığı Sosyo-Ekonomik Değişim (19. Yüzyıl).....	129
3.2.1. Ticaretin Canlanması	129
3.2.2. Samsun'da Tütün Ekiminin Başlaması ve Reji'nin Samsun'daki Faaliyetleri	133
3.2.3. Samsun'da Liman Faaliyeti	144
3.2.4. Ulaşım İmkanlarındaki Gelişmeler	148
3.2.5. Demografik Değişim.....	154
3.2.6. Kent Mekanında ve Sosyal Yaşamda Görülen Değişimler	157
3.2.7. Tütün Yetiştiriciliğinin Doğurduğu Kentsel Meslekler	166
3.3. Savaş Yılları, Mübadele ve Tütüncü Göçmenler.....	176

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE SAMSUN'UN SOSYOEKONOMİK YAPISINDA MEYDANA GELEN DEĞİŞİMLER VE TÜTÜN SEKTÖRÜNÜN ROLÜ

4.1. Samsun'da Tütüncülüğün Cumhuriyet Dönemindeki Gelişimi	184
4.2. Tütün Sektörünün Samsun'da Birincil Ekonomik Faaliyeti Oluşturması.....	191
4.2.1. Samsun'un Tarımsal Üretiminde Tütünün Yeri	192
4.2.2. Samsun Limanından Yapılan İhracatta Tütünün Yeri	197
4.2.3. Samsun'da Sanayi ve İstihdam Olanakları Açısından Tütünün Önemi .	200
4.3. Tütün Sektörünün Gelişmesinin Samsun'da Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkileri	210
4.3.1. Demografik Değişim: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri	210
4.3.2. Samsun Kırsalında Tütün Yetiştiriciliği Etrafında Şekillenen Toplumsal ve Kültürel Yaşam	235
4.3.3. Samsun'un Burjuvaları: Tütün Tüccarları	239

4.3.4. Samsun'un Bir İşçi Kentine Dönüşmesi	250
4.3.5. Samsun'da Kadın İstihdamının Artması ve Bunun Sosyal Yaşama Etkisi:	267
4.4. Cumhuriyet Döneminde Samsun'da Ulaşım, Sağlık, Eğitim ve Kültür Olanaklarındaki Gelişmeler	289
4.4.1. Ulaşım	289
4.4.2. Sağlık	298
4.2.3. Eğitim	299
4.4.4. Kültürel ve Sportif Faaliyetler	303
4.4.5. Bankacılık	305
4.5. Özelleştirme Sonrası Dönemde Samsun'da Tütün Sektörünün Önemi Kaybetmesinin Ekonomik ve Toplumsal Etkileri	306
4.5.1. Tütün Üretiminin Azalması	306
4.5.2. Samsun Limanından Yapılan İhracat	307
4.5.3. Samsun Dışına Göçün Artması	308
4.5.4. Kent Yaşamında Tütünden Arda Kalanlar	313
SONUÇ	316
EKLER	336
KAYNAKÇA	385
ÖZGEÇMİŞ	407

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Tütün İşleme Sanayiinde Yıllık Artışlar, 1964-1980	107
Tablo 2: Samsun Limanında 19. Yüzyılda Gerçekleşen Genel Ticarete İlişkin Rakamlar	144
Tablo 3: 1888’de Samsun Limanından Çıkış Yapan Çeşitli Bandıralı Gemilerin Tür, Tonaj ve Sayılarının Dağılımı	145
Tablo 4: Karadeniz Bölgesi Genel Tütün Üretimi, 1970	185
Tablo 5: Samsun Limanından Yapılan Tütün İhracatı	199
Tablo 6: Samsun’da İşçi Çalıştıran Müesseselerdeki İşçi Mevcudu, 1936	204
Tablo 7: Samsun’da Tekel’e Ait İşyerlerinde Çalışan İşçi Sayısı, 1963	206
Tablo 8: Okuma Bilen/Bilmeyen Nüfusun Karşılaştırılması, 1927	215
Tablo 9: Samsun Nüfusuna İlişkin Bazı Verilerin Türkiye Geneli ile Karşılaştırılması, 1927	216
Tablo 10: Şehir ve Köy Nüfusu Oranları, 1935	219
Tablo 11: Samsun’da Nüfusun Doğum Yerleri İtibariyle Dağılımı, 1945	222
Tablo 12: Türkiye ve Samsun’a İlişkin Nüfus Artış Hızı Oranları	234
Tablo 13: Samsun’daki okul ve öğrenci sayıları, ilköğretim, 1960	299
Tablo 14: Samsun’dan Göç Edenlerin Göç Etme Nedenlerine Göre Yüzde Dağılımı, 1995-2000	312
Tablo 15: Samsun ve Türkiye’de yıllık nüfus artış hızı ve nüfus yoğunluğu, 2007-2018	313
Tablo 16: Samsun’da Tütün Üretimi	337
Tablo 17: Nüfus Yapısına İlişkin Karşılaştırmalı Veriler, 1927	338
Tablo 18: Samsun’un aldığı-verdiği göç, net göç ve net göç hızı, 1980-2018	339
Tablo 19: Samsun’da Ekonomik Faaliyet ve Cinsiyete Göre İstihdam Edilen Nüfus, 2000 (12 ve daha yukarı yaştaki nüfus)	340

KISALTMALAR LİSTESİ

BAT	: British American Tobacco
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DiE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
JTI	: Japon Tobacco International
KSSGM	: TC Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü
ÖİK	: (Tütün ve Tütün Mamulleri Sanayii) Özel İhtisas Komisyonu
Tekel	: Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğü
TekGıda-İş	: Türkiye Tütün, Müskirat, Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası
TKP	: Türkiye Komünist Partisi
TSEKP	: Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi
TSO	: Ticaret ve Sanayi Odası
TSP	: Türkiye Sosyalist Partisi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TÜRK-İŞ	: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
YTBİ	: Yaprak Tütün Bakım ve İşleme

GİRİŞ

Tezin Konusu

Osmanlı İmparatorluğu'nun Karadeniz kıyılarındaki orta büyüklükte bir sahil kasabası olan Samsun, 19. yüzyıldan itibaren yaşanan iç ve dış dinamiklerin etkisiyle, önce bir ihracat merkezine, daha sonra da bir (hafif) sanayi kentine dönüşerek, 20. yüzyılın ortasında Karadeniz Bölgesi'nin en büyük şehri haline gelmiştir. İlk bakışta, Osmanlı topraklarının kapitalist pazara açılmasının (tarımsal ürünler ve madenlerin ihraç edildiği mekanlar olarak) liman kentleri üzerinde yarattığı etkinin klasik sonucu gibi görünen bu değişimin, daha yakından incelendiğinde kendi içinde önemli farklılıklar barındırdığı görülmektedir. Her ne kadar Orta Karadeniz Bölgesinde yetişen tarımsal ürünlerin ihracatının yapıldığı liman olmak, kentin ekonomisini önemli ölçüde geliştirmiş olsa da; Samsun'un bu denli bir ekonomik ve toplumsal değişim geçirmesindeki temel faktör, endüstriye yönelik bir yapılanmayı da beraberinde getiren "tütün ve tütün mamulleri" üretimidir.

Bizim Samsun'a ilişkin temel tezimiz, devlet kontrolünde üretilen ve ağırlıkla kadın emeğine dayanan endüstriyel bir bitki olan tütünün, ilde üretimi ve/veya ticareti yapılan tüm diğer ürünlere kıyasla, şehrin ekonomik ve toplumsal yapısında meydana gelen değişimde belirleyici bir rol oynamış olduğudur. Kuşkusuz bu hızlı değişimde, şehrin özgün koşullarının da önemli bir payı olmuştur. Çalışma boyunca, Samsun'un 19. yüzyıl sonundan, 20. yüzyıl sonuna dek geçen bir asırlık süreçte geçirdiği sosyo-ekonomik değişimin nedenleri ve boyutları, Osmanlı ve Türkiye devletlerinin ekonomik ve toplumsal yapıları üzerinde etkili olan uluslararası gelişmelerin ve ulusal düzeyde izlenen politikaların etkileri ile birlikte incelenerek, ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Araştırmanın Kapsamı, Amacı ve Türkiye Kent Araştırmaları İçindeki Yeri

Çalışmamız, Orta Karadeniz'in sahil kesiminde yer alan, Karadeniz'in en büyük şehri ve limanı olan Samsun ilinin vilayet sınırları dahilinde gerçekleşen ve ilde tütün tarımının yaygınlaştığı on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından, tütün ekiminin azaldığı 1980'li yıllara kadar süren ekonomik ve toplumsal değişimi konu edinmektedir.

Araştırma kapsamına tüm il sınırları dahil edilmiş olsa da; tütün fabrikası ve işleme atölyelerinin şehir merkezinde olması¹ dolayısıyla, değişimden en fazla etkilenen alan Samsun şehir merkezi olmuştur. Bu nedenle, çalışmada ağırlıklı olarak kentsel alandaki değişim incelenmiştir. Bununla birlikte, tütün yetiştirilen köylerdeki demografik, sosyal ve ekonomik değişime yönelik bulgulara da mümkün olduğunca yer verilmiştir.

Çalışmanın üzerine eğildiği esas dönem; tütün sektörünün geliştirilmesine özel bir önem verilen ve tütün yetiştiriciliği ile tütün mamulleri üretiminin tamamen devlet kontrolü altında bulunduğu, iktisadi alanda önce devletçi sanayileşme ve ardından ithal ikameci kalkınma stratejilerinin benimsendiği 1930-1980 dönemidir. Buna karşılık tütün üretiminin ilin ekonomik yapısında önemli bir yer edinmeye başlaması 19. yüzyılın ikinci yarısına rastladığı için, çalışmaya bu dönemden başlamak gerekmiştir. Araştırma evresine 19. yüzyılın dahil edilmesinin bir başka nedeni, Cumhuriyet döneminde yaşanan ekonomik ve toplumsal gelişmelerin birçoğunun köklerinin bu döneme uzanıyor olmasıdır. Böylelikle inceleme konumuz, tarihsel sürekliliği içerisinde ele alınmış olmaktadır. Ayrıca, 19. yüzyıl öncesi dönem de, okuyucuya Samsun tarihi konusunda bir fikir vermek amacıyla, tarihsel arkaplan mahiyetinde kısaca verilmiştir. 1980 sonrası dönem ise, tütün sektörünün Samsun'da (ülke genelinde olduğu gibi) zayıflamasıyla birlikte, şehrin ekonomik ve toplumsal yapısında farklı yönde bir değişimin yaşandığını genel hatlarıyla görebilmek amacıyla ve daha çok istatistik verilere ağırlık verilmek suretiyle araştırma kapsamına dahil edilmiş; ilde 2010'lu yılların sonlarına dek görülen demografik ve ekonomik özelliklere ilişkin çeşitli veriler sunularak, güncel durum hakkında genel bir çıkarım yapılmasına olanak sağlanmaya çalışılmıştır².

¹ Samsun Merkez ilçede Tütün fabrikasının yanında çok sayıda tütün işleme evleri de bulunmaktadır. Bununla birlikte, ilin en fazla tütün yetiştirilen ilçesi olan Bafra'da da hem Tekel'e hem de tüccarlara ait tütün işleme evleri bulunmaktadır. Ancak, Bafra'daki işleme evlerinin kapasitesi, Samsun'a nazaran oldukça azdır. Yine de Bafra, bu işleme evleri sayesinde, kendi ölçeğindeki bir yerleşime göre, önemli oranda bir işçi nüfusa sahiptir. Bu nedenle çalışma boyunca, yeri geldikçe Bafra'ya da değinilmektedir.

² Bilindiği gibi; Türkiye'de, 1980 sonrasında, tütün sektörünü de doğrudan ilgilendiren, toplumsal hayatta daha çok özelleştirme politikaları ile kendini gösteren ve neo-liberal olarak nitelendirilen özel bir dönem yaşanmıştır. İçinde bulunduğumuz dönemi de şekillendirmeye devam eden bu süreçte izlenen politikaların Samsun özelinde neden olduğu etkiler, ayrı bir çalışma konusu olmayı hak edecek derecede geniş kapsamlıdır. Bu nedenle bu çalışma içerisine ancak çok sınırlı düzeyde dahil edilebilmiştir.

Çalışmamız, Samsun’u incelerken, mümkün olduğunca geniş bir zaman aralığını dikkate alarak, olayların tarihsel bütünlüğü içerisinde incelenmesine önem vermektedir. Bu yönüyle, araştırma evresini daha çok (Türkiye’de kentleşmenin hız kazandığı) 1950 sonrası dönemle sınırlayan Türkiye kent araştırmalarından ayrılmaktadır. Bunun yanında, çalışmamız açısından söz konusu olan tarihsel bütünlük, sadece Samsun yereli ile sınırlı tutulmamış; ilde yaşanan ekonomik ve toplumsal değişim, genel Osmanlı-Türkiye tarihi ve konumuzla alakalı uluslararası gelişmeler ile ilişkilendirilmek suretiyle analiz edilmeye çalışılmıştır. Türkiye kentlerini bu şekilde, daha geniş bir tarihsel perspektif içerisinde inceleyen çalışmalar ise daha çok Osmanlı dönemi ile sınırlı kalmakta; özellikle de Osmanlı topraklarının uluslararası kapitalist ticarete açıldığı 19. yüzyıl, araştırmacıların ilgisini üzerinde daha fazla toplamaktadır³. Bizim çalışmamız, esas olarak Cumhuriyet dönemini konu almakla söz konusu çalışmalardan ayrılmakta ve bu yönüyle Türkiye kent araştırmalarına önemli bir katkı sağlamaktadır. Çalışmamızın Cumhuriyet dönemi kent araştırmalarına bir diğer katkısı, sadece yaşanan olayları ve istatistik verileri sıralamakla yetinmeyip; kentte yaşanan değişimi neden-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirmeye odaklanması ve bunu da bütüncül bir bakış açısıyla; ekonomik, siyasal ve toplumsal etkenlerin bir arada analiz edilmesi yoluyla yapmaya çalışmasıdır. Üstelik Samsun’daki temel endüstriyel faaliyetin, kadın emeğinin yoğun olarak kullanıldığı tütün işkoluna dayanması, kentte yaşanan değişimin toplumsal cinsiyet açısından yarattığı farkların da ortaya konulmasını gerektirmiştir. Tüm bu etkenlerin bir arada değerlendirilebilmesi, araştırmanın disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Kabul etmek gerekir ki, bu hayli iddialı bir çabadır ve

³ Osmanlı İmparatorluğu’ndaki liman kentlerinde yaşanan ekonomik ve sosyal değişimleri, bu kentlerin 19. yüzyılda uluslararası kapitalist ticarete eklenmeleri olgusu ile birlikte değerlendiren **Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri: 1800-1914** (ed. Çağlar Keyder, Y.E. Özveren, D. Quataert, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1994) Osmanlı kent çalışmaları içinde en bilindik olanlardandır. Eldem ve arkadaşları ise, yine çok bilinen bir başka kent çalışmasında, ele aldıkları üç Osmanlı kentini, daha çok Osmanlı klasik dönemindeki halleri ile incelemeyi tercih etmişlerdir. Böylece, bu kentleri, 19. yüzyılın değiştirici etkilerinin öncesindeki halleriyle canlandırmaya çalışmaktadırlar (E. Eldem, D. Goffmann, B. Masters, **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul**, 2.bs, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2017). Son yıllarda, kente sosyal ve ekonomik ilişkiler ile bunları şekillendiren iç ve dış etkenler üzerinden yaklaşan doktora tezlerine örnek olarak ise Sevilay Kaygalak’ın Bursa’ya ilişkin araştırması gösterilebilir. Söz konusu çalışma, **Kapitalizmin Taşrası: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa’da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişim** (İstanbul, İletişim, 2008) adıyla kitap olarak basılmıştır.

henüz doktora aşamasında olan araştırmacı için altından kalkılması güç bir yük oluşturmuştur. Bu nedenle, çalışmanın tamamlanması geniş bir zaman dilimine yayılmış; elde edilen bulguların (gelecek akademik çalışmalar için bir kaynak oluşturabilmesi hedefiyle) bilimsel bir bakış açısıyla analiz edilebilmesi için uzun ve meşakkatli bir okuma ve araştırma safhasından geçilmesi gerekmiştir. Araştırmanın her aşamasına bilimsel bir titizlikle yaklaşılmış olmasına karşın, böyle geniş kapsamlı bir çalışmada birçok eksik bulunması (araştırmacının yetersizlikleri dolayısıyla) kaçınılmazdır. Tüm eksikliklerine rağmen çalışmamız; kente tarihsel bir bakış açısıyla yaklaşması ve burada yaşanan toplumsal ve tarihsel süreçleri, birçok faktörü göz önünde tutan bir neden-sonuç ilişkisi içinde analiz etmeye çalışması nedeniyle, Cumhuriyet dönemi kent araştırmalarına farklı bir yaklaşım getirme çabası olarak akademik yazında kendine bir yer edinebilirse, amacına ulaşmış olacaktır.

Burada, araştırma nesnesi olarak neden Samsun'un seçildiğini biraz açıklamak gerekmektedir. Araştırmacı, tez konusunu belirlemeden birkaç yıl önce, Samsun'a taşınmak durumunda kalmıştır. Araştırmacının burada bulunduğu sürede dikkatini çeken ilk nokta, tanıştığı neredeyse her kişinin, ya annesinin ya da büyükannesinin (bazen de her ikisinin ya da bir başka yaşlı kadın akrabanın) tütün sektöründen emekli olduğundan söz etmesi olmuştur. Belirli bir kuşak için yüksek oranda kadın çalışana işaret eden bu nokta, toplumsal cinsiyet alanına ilgisi bulunan araştırmacının gözünden kaçmamıştır. Şehre, mekânsal olarak bakıldığında ise, yerleşimin adeta, eskiden tütün fabrikası olduğu söylenen oldukça büyük ve görkemli bir yapının etrafında şekillenmiş olduğu göze çarpmaktaydı. Tütün fabrikası ile etrafındaki depo ve müstemilattan oluşan söz konusu yapı, kentsel yenileme alanı içerisine dahil edilmiş ve tam da *zamanın ruhuna* uygun olarak bir alışveriş merkezine dönüştürülmek üzere restorasyona alınmış idi. Meraklanıp Samsun tarihi üzerine okumalar, geziler ve görüşmeler yapan araştırmacının zihninde, Samsun'un tütün ile birlikte, Türkiye tarihi için oldukça aydınlatıcı bir örnek oluşturabilecek, çok özellikli bir gelişim çizgisi izlemiş olduğu kanaati oluşmaya başladı. Şüphesiz ki, Samsun'un coğrafi ve beşeri özellikleri, şehrin izlemiş olduğu bu ekonomik ve toplumsal değişim sürecinde önemli bir etkiye sahipti. Bununla birlikte, değişimin motorunun tütüne ve daha çok da tütün sanayiine bağlı olduğu, çalışmamız boyunca ortaya koyduğumuz verilerin ışığında,

rahatlıkla ileri sürülebilir. Bu nedenle, Samsun özelindeki etkilerine geçmeden önce, Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal tarihinde özel bir yeri olan tütünden kısaca söz etmek gerekmektedir⁴:

Tütün yetiştiriciliği ve tütün mamulleri üretimi 1925 yılından itibaren devlet tekeline alınmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, yaprak tütün ihracatı, ülkenin dış ticaretinde uzun süre birinci sırada yer alarak; yeni devletin kaynak ihtiyacını karşılamada çok önemli bir rol oynamıştır. Dış piyasada çok talep gören ve üreticisine sıradan tarımsal ürünlere kıyasla yüksek gelir getiren bir ürün olması nedeniyle tütün, kırsal alanda çok önemli bir geçim kaynağı yaratmıştır. İhracata söz konusu olarak kırsalda önemli bir gelir yaratan diğer birçok tarımsal üründe, kazançlar her zaman yüksek ve dış talep her zaman yeterli olmadığı gibi, ürün de aracılar tarafından sürekli daha düşük fiyata köylünün elinden alınmaya çalışılmaktadır. Ürünleri devlet kontrolünde olan ve sadece ihracat için değil, yurt içindeki tütün sanayii için de fazla miktarda gerekli olan tütünün yetiştiricileri açısından ise bu tarz sorunlar bulunmamaktadır. Tütün üretimini toplumun ekonomik açıdan kalkınmasının bir aracı olarak gören hükümetler, aynı zamanda büyük bir oy kitlesi oluşturan tütün yetiştiricilerinin memnun kalacağı bir alım fiyatı belirlenmesine dikkat etmişlerdir. Birçok durumda, tütün üreticileri için teşvikler ve krediler verilmiş, gerekli görüldüğü ölçüde destekleme alımları yapılarak yetiştiricilerin mağdur edilmemesi sağlanmıştır. Tütün bitkisinin, hem kazançlı hem de makine kullanımından ziyade el işçiliği gerektiren ve aile tarımı şeklinde icra edilen bir ürün olması, geçimini tütüncülük ile sağlayan köylerde, Türkiye genelinde hakim olan kırsal alandan kentlere doğru göç eğiliminin daha az yaşanmasına neden olmuştur. Bilindiği gibi, tarımda makineleşmenin başladığı 1950'li yıllardan itibaren, birçok tarımsal ürünün yetiştiriciliğinde işgücü fazlası ortaya çıkmış ve köylerden kentlere hızlı bir göç başlamıştır. Bu durum, söz konusu göçün gerektirdiği istihdam ve altyapı olanaklarına sahip olmayan büyük kentler için bugün "kentleşme sorunları" olarak adlandırdığımız problemlerin başlangıcını oluşturmuştur. Tütün ekiminin 1980'lerin sonlarına doğru azalma eğilimi göstermesiyle birlikte, tütün tarımı yapılan

⁴ Tütün sektörünün Türkiye ekonomisindeki ve toplumsal yaşamdaki yeri, çalışmamızın 2. Bölümünde ele alınmıştır.

köylerin de bu göç hareketine (hızı yıldan yıla artan bir şekilde) katılmaya başladığı bilinmektedir⁵.

Buraya kadar tütünün daha çok kırsal alandaki öneminden söz edilmiş olmakla birlikte; tütün işkolu, kentsel alanda çok önemli bir istihdam ve (yurt içinde mamul tütün satışının tekeli elinde bulunduran) devlet için de ciddi bir gelir kaynağıdır. Tütün yaprağı, ihraç edilmeden ya da sanayide kullanılmak üzere fabrikalara gönderilmeden önce işlem gerektiren bir üründür. 2. Bölümde ayrıntılandırılacak bu işlemler, çevresinde tütün yetiştirilen şehirlerin kent merkezlerinde, tütün tüccarları, tütün şirketleri ve (Cumhuriyet döneminde) Tekel'e ait yaprak tütün bakım-işleme tesisleri ile depoların kurulmasına neden olmuştur. Ayrıca tütünün tüketicilerin kullanımına sunulacak mamul ürün haline gelmesi için de tütün fabrikalarına ihtiyaç vardır. Tüm bu tesisler, kentsel alanda fazla miktarda işçi nüfusun varlığını gerektirmektedir. Tütün işkolunda faaliyet gösteren Tekel işyerleri, sayıları onbinleri bulan işçilerinin sosyal güvenlik olanaklarının ve kazançlarının yüksek olduğu kuruluşlar olarak, bulundukları kentin sosyal ve ekonomik kalkınmasına çok önemli katkıda bulunmuşlardır. Tütün sektöründe yer alan tütün tüccarları ve özel şirketler de işçilerine, Tekel'in sağladığı olanakları -en azından belirli ölçüde- sağlamak durumunda kalmışlardır. Böylece kamu kuruluşu olarak Tekel işyerleri, gerek işçi hakları gerekse de sundukları sosyal faaliyet ve olanaklar ile bulundukları kentlerin çalışma yaşamında ve sosyal hayatında önemli değişikliklere neden olmuşlardır. Tütün işkolunun daha çok kadın emeğine dayanması ise bu değişikliklerin, farklı iş kollarındaki diğer kamu işletmelerinin etkin oldukları kentlerde yarattıkları değişimden daha farklı bir ölçekte yaşanmasına neden olmuştur. Birçok kentte, (meslek sahibi olanlar haricindeki) kadınlar ev-içi ve kişisel hizmet alanları gibi, kazanç ve sosyal güvence olanaklarının düşük olduğu işlerde çalışırken; tütün sektöründe çalışan kadınlar, evlerini tek başlarına geçindirmeye yetecek bir gelire, sağlık güvencesine ve emeklilik hakkına sahip olabilmişlerdir. Türkiye gibi, kadınların işgücüne katılımının bugün bile erkeklere oranla oldukça düşük olduğu bir ülkede; sendikalı binlerce kadın işçinin çalıştığı bir sektörün, bulunduğu kentin sosyal

⁵ Tütüncü köylerinden son birkaç on yılda yaşanan göç hareketinin yıllara göre eğilimini istatistiksel verilerle ortaya koyacak bilimsel çalışmaların yapılması, Türkiye'nin özelleştirme politikalarının kırsal alandaki ekonomik ve toplumsal etkilerinin daha iyi analiz edilmesini sağlayacaktır.

yaşamında önemli değişikliklere neden olmaması elbette ki beklenemez. Bu tezin amacı da, tütünün kısaca anlatılmaya çalışılan tüm bu özelliklerinin, Samsun özelinde yarattığı etkileri, neden olduğu değişimleri, kentin kendine özgü sosyal ve ekonomik koşullarıyla bir arada değerlendirerek ortaya koymaya çalışmaktır.

Samsun tütün ile ilişkisi bakımından özel bir şehirdir. Tütün, Türkiye’de çok geniş bir alana yayılmış, yüzbinlerce ekicisi ve onbinlerce işçisi bulunan bir ürün olmakla birlikte; kırsal ve kentsel alanın her ikisinde birden Samsun ölçeğinde etkili olabildiği başka bir şehir bulunmamaktadır. Samsun’da, inceleme konumuzu oluşturan yıllarda, tütüne bağlı tarım ve sanayiden geçimini sağlayanlar, il nüfusunun çok büyük bir kesimini oluşturmakta; Samsun limanından yapılan ihracatta tütün her zaman birinci sırada yer almaktadır. İstanbul ve İzmir gibi, tütün sanayiinin güçlü olduğu büyük şehirlerde, başka birçok işkolu ve sanayi tesisi bulunduğundan, tütün tek başına ekonomide belirleyici olmadığı gibi, buradaki tütün işçileri de çalışan kesim içerisinde Samsunlu tütün işçileri gibi ezici bir çoğunlukta yer almazlar. Yaprak tütün üretim miktarında birinci sırada yer alan Ege bölgesi; zeytin, incir, üzüm ve pamuk gibi birçok başka ürünün üretiminde de önde gelmekte; sözü geçen ürünler hem kırsal alanda hem de bunların işlendiği sanayi kolları aracılığıyla kent ekonomisinde önemli rol oynamaktadır. Kısacası tütün, bölge ekonomisinde tek başına belirleyici değildir. Akhisar gibi bazı Ege kasabaları, birincil olarak tütün tarımından geçinmekle birlikte, bu yerlerde tütüne ilişkin önemli bir sanayi bulunmaz. Samsun’da ise hem kırsalda tütün ekimi çok yaygındır, hem de kentsel alanda tütün imalat sektörü, en büyük işkolunu oluşturmaktadır. Kısacası, Samsun tam anlamıyla bir “tütün şehri”dir.

Samsun’da tütün yetiştiriciliği (ileride rakamlarla gösterileceği gibi) o kadar yaygınlaşmıştır ki, özellikle Samsun-Bafra-Alaçam arası topraklar neredeyse bütünüyle tütün tarlası haline gelmiştir. Tütün tarımı, 19. yüzyıldan itibaren, Karadeniz’in tarıma elverişsiz diğer bölgelerinden tütün yetiştiriciliği yapmak üzere Samsun köylerine doğru bir göç hareketi başlamasına neden olmuş, yine bu tarihlerden itibaren Rusya topraklarından ve Balkanlardan gelecek olan göçmenler için de tütün ekimine elverişli Samsun köyleri yerleşmek için tercih sebebi olmuştur. Hem yurtiçinde hem yurtdışında yüksek talep gören ve ilin en önemli ihracat kaynağı olan tütün, özellikle Cumhuriyet döneminde devlet kontrolüne alınmasının ardından,

ekicisi için oldukça avantajlı bir ürün haline gelmiştir. Uluslararası çapta bir üne sahip olan Samsun ve Bafra tütünlerine Tekel tarafından her zaman en yüksek başfiyat verilmiş; ihracat yapan tütün tüccarları tarafından da çoğunlukla Tekel tarafından biçilen fiyatın üzerinde teklif sunulmuştur. Böylece, tütün tarımı şehrin ekonomisinde belirleyici bir yer edinirken; hem köylerine göç çeken hem de kırsal nüfustaki kopuşun görece az olduğu bir şehir olarak Samsun, göç ile büyüyen diğer büyükşehirlerle kıyasla, önemli bir kırsal nüfusu da (tütün üretimi azalmaya başlayana dek) bünyesinde tutmuştur.

Tütünün Samsun kırsalındaki bu etkileri, il ekonomisi için oldukça önemli olmakla birlikte, çalışmamız açısından ikincil konumdadır. Bunun nedeni, çalışmamızda esas olarak kentsel alandaki (bir başka ifadeyle Samsun şehir merkezindeki) toplumsal değişim üzerine odaklanmış olmamızdır. Tütünün kırsal yaşamdaki etkileri, daha çok çalışmadaki bütünlüğü sağlamak amacıyla ele alınmıştır. Kentsel alanda tütünün önemi ise kendini en fazla işçi nüfus üzerindeki etkisinde gösterir. 19. yüzyıldan itibaren liman kentlerinde ticaretin artmasına olanak sağlayan tarımsal ürünlerin birçoğu, yerelde, üreticiler ile onlara aracılık eden küçük bir tüccar grubu dışında (sınırlı sayıdaki hamallar ve taşıyıcılar hariç) kalabalık bir işgücü ihtiyacı oluşturmazlar. Söz konusu ürünler, ya üreticiden doğrudan alınarak taze bir şekilde gemilere yüklenmekte ya da tahıllarda olduğu gibi belirli bir süre depolarda bekletilebilmektedir. Kurutulmuş ve işlenmiş gıda ihracatının şehrin ekonomisinde çok önemli bir yer tuttuğu İzmir bu konuda farklı bir örnek oluştursa da, orada tek bir baskın ürün değil, birçok farklı ürün söz konusudur ve bunların birbirlerinden ayrı olarak işlendiği ve depolandığı yerler, kitlesel ölçekte işçi çalıştıran büyük birimler olmaktan ziyade, az sayıda işçinin çalıştığı dağınık ve küçük işletmeler şeklindedir. Söz konusu şehirde, Tütün Fabrikası ile tütün işleme evlerinde çalışan oldukça kalabalık bir işçi nüfus bulunmakla birlikte; bunlar, tıpkı İstanbul tütün işçileri gibi, tek başlarına şehirdeki baskın işgücünü oluşturmazlar⁶. Üstelik bu büyük şehirlerde, gıda ürünleri imalatı haricinde (tekstil, deri, tersane gibi) istihdam yaratan birçok farklı

⁶ İstanbul ve İzmir’de toplam işçi nüfus Türkiye genelinin çok üstünde bir sayıda olsa da; tütün işçileri, belirli bir mekanda toplu halde bulunmaları nedeniyle (İzmir Tütün Fabrikasında 1890’larda 500’e yakın kişi; İstanbul’da daha da fazla), bu kentlerdeki iş yaşamı ve işçi bilinci konusunda çok önemli bir yere sahiptir. Tütün işkolunun Türkiye çalışma yaşamındaki önemi 2. Bölümde tartışılmaktadır.

işkolu da bulunmaktadır. Samsun’u ayrıcalıklı kılan yönü, şehirdeki tütün fabrikası ve yaprak tütün işleme evlerinin, kısacası tütün sektörünün, 1980’li yıllara dek, kentsel alandaki en büyük işkolunu oluşturmıştır. Birçok farklı işkolunu bünyesinde barındıran İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlere kıyasla, Samsun çok küçük bir şehirdir. Karadeniz bölgesinin en fazla tütün yetiştirilen şehri olarak, tütün işleme sektörünün de merkezi haline gelen Samsun gibi küçük ve (gıdaya dayalı birkaç küçük fabrika dışında) sanayisi olmayan bir şehir için, kent merkezinde çalışan binlerce tütün işçisi, ayrı bir önem taşımaktadır. Kent merkezinin mekânsal yapılanmasının, tütün fabrikasının etrafında şekillenmiş olması, tütün sektörünün kentin ekonomisindeki belirleyici yanını yansıtmaya açısından ayrıca önemlidir.

Tütün sektörünün yarattığı iş olanakları, 1980’lere kadar, Samsun’un Türkiye ortalamasının oldukça üzerinde bir nüfus artışı göstermesine neden olmuştur. Kente ilişkin bilgilerimiz, Cumhuriyetin daha ilk yıllarından itibaren, tütün sektöründe çalışmak üzere çevre illerden ve Doğu Karadeniz’den Samsun şehir merkezine önemli bir göç yaşandığını göstermektedir. Üstelik ekonomik temelli bu göçe, tütün fabrikasında ya da tütün işleme evlerinde çalışmak isteyen kadınlar da katılmıştır. Bu durum, Türkiye’deki göç olgusunun oldukça dışında bir örnek teşkil etmektedir. Elbette ki bu sıra dışı göç, Samsun kent merkezinin (sayıları özellikle 1960 ve 1970’lerde çok artmış olan) binlerce kadın işçinin yaşadığı müstesna bir mekan olmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye’de kadın çalışanların oldukça az olduğu bir dönemde, Samsun’da kadın işçilerin sayısı erkekleri geçmiştir. Üstelik büyük şehirlerde enformel sektörde, güvencesiz ve düşük ücretlerle çalışan kadınların aksine; Samsunlu tütün işçisi kadınlar, çoğu kamu işçisi statüsünde çalışan, maaşları ve sosyal hakları oldukça iyi olan, hatta evin geçimini sağlamak konusunda, birçok evde erkeklerden öncelikli hale gelmiş olan kadınlardır. Öyle ki, eşi Tekel’de çalışan erkekler, eşlerinden “Mercedes’im var” şeklinde söz etmektedir. Kısacası, kentin ekonomik yaşamı, büyük ölçüde tütünde çalışan kadınlara göre şekillenmektedir. Fabrika ve yaprak tütün işleme tesisleri etrafında kümelenmiş olan dükkanlar, işçi kadınların öğle paydosunda dolup taşmaktadır. Kadınların kimisi emekli ikramiyesi ile ev almakta, kimisi daha çalışırken ev sahibi olmak üzere işçi kooperatiflerine yazılmaktadır. Gerçekten de kadınların ekonomik yaşamda Samsun ölçeğinde etkili

oldukları başka bir kent merkezi bulunması, dönemin şartları göz önüne alındığında, mümkün görünmemektedir. Bu yönüyle Samsun, Türkiye kentleri içinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir.⁷ Böylece çalışmamız, Samsun'u araştırmakla, Türkiye kent çalışmaları alanına olduğu kadar, kadın çalışmalarına da önemli bir katkı sağlamaktadır.

Sonuç olarak, Samsun'daki ekonomik ve toplumsal değişimin, üç temel faktör üzerinden incelenmesi gerektiği görülmektedir:

- Birincisi, şehrin ekonomisinde belirleyici ekonomik faaliyet alanını oluşturan *tütün tarımı ve sanayii*;
- İkincisi, bu ekonomik faaliyet alanında birincil olarak etkili bir kamu iktisadi teşebbüsü olan *Tekel*,
- Ve üçüncüsü bu faaliyet alanının endüstriyel yani kentsel kısmında ağırlığı oluşturan *kadın işçiler*.

Sonuç olarak, bu çalışma ile hem belirli bir ekonomik faaliyetin hem de (bu faaliyetin Tekel'in bünyesinde bulunması nedeniyle) kamu iktisadi teşekküllerinin ve (bu teşekküllerin etkin olarak işlediği dönemde devlete hakim olan) kalkınmacı anlayış ile sosyal devlet politikalarının toplumsal alandaki sonuçları Samsun özelinde incelenmeye çalışılmıştır. Tütün sektörünün kadın emeğine dayanması ve Samsun'da tütün işkolunda çalışan kadın sayısının, şehir nüfusuna oranla çok yüksek olması ise, çalışmaya konu olan ekonomik ve toplumsal değişim olgusunda toplumsal cinsiyet faktörünü ön plana çıkarmıştır. Böylece çalışmamızda iktisat, tarih, sosyoloji ve kadın çalışmaları gibi sosyal bilimlerin farklı dallarından yararlanılması gerekmiştir.

Araştırmanın Varsayımları ve Yöntemi

Çalışmamız, uluslararası kapitalizme eklemlenme ile başlayan ve giderek büyüyen bir tütün endüstrisinin oluşumu ile sonuçlanan sürecin, kentteki üretim ilişkilerini değiştirmek suretiyle toplumsal yapıyı da değiştirdiği varsayımından yola çıkmaktadır. Bu tarz bir varsayım, ekonomik ve toplumsal yapıların karşılıklı olarak etkileşim içinde olduğunu kabul etmenin yanında, belirli bir kent mekanı üzerinde yaşanan

⁷ Hatta -biraz iddialı olarak- Samsun'un, işçiler arasındaki kadın oranı açısından, Avrupa kentleri için bile sıra dışı bir örnek oluşturduğu ileri sürülebilir.

değişimin, daha geniş bir siyasal sistem (ulus-devlet veya küresel kapitalizm) içinde yaşanan gelişmelerden bağımsız olarak ele alınamayacağı kabulünü de içermektedir. Özellikle Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde, ekonomik ve toplumsal gelişim süreci, dış faktör olarak nitelendirilen (Avrupa ve Amerikalı büyük devletlerce yönlendirilen) uluslararası kapitalist ilişkilerin yönlendirme ve dayatmalarına fazlasıyla açıktır. Bununla birlikte, yerel düzeydeki yapı ve aktörler, dış faktörün etkilerine farklı tepkiler gösterebilirler. Bir başka deyişle, üst ölçekte yaşanan değişim, farklı yerel birimlerde, söz konusu yerel birimin özgün koşulları gereğince, farklı sonuçlara yol açabilir.

Araştırmamız, belirli bir mekân (Samsun) üzerindeki toplumsal ve ekonomik değişim sürecine odaklanmasıyla monografik bir nitelik taşımakla birlikte; kentte yaşanan değişimi, daha geniş ölçekteki ekonomik, siyasal ve toplumsal dönüşüm içerisinde konumlandırmaya çalışmaktadır. Yine çalışma, esas olarak Cumhuriyet dönemine odaklanmakla birlikte, toplumsal ve mekânsal süreçlerin belirli bir süreklilik içerdiği savından yola çıkarak, Cumhuriyeti önceleyen yaklaşık 50 yıllık bir dönemi de araştırma konusuna dahil etmekte ve böylece tarihsel bir nitelik taşımaktadır. Buna karşılık, çalışmanın odak noktası bu tarihsel gelişmelerden daha çok, bunların kent üzerindeki yansımalarıdır. Çalışmanın hedefi, belirli bir tarihsel süreç içerisinde, Samsun özelinde yaşanan sosyal ve ekonomik etkileşim ve değişimler ile bu değişimde bütün sektörünün ne ölçüde bir yerinin olduğunun belirlenmesidir. Bu yönüyle çalışmanın daha çok bir toplumsal değişim araştırması olduğunu söylemek mümkündür. Bütün sektörünün ağırlıklı olarak kadın emeğine dayanması ise, çalışmanın toplumsal cinsiyet olgusu üzerine daha fazla eğilmesine neden olmuş ve Samsun’da yaşanan değişimin belirleyici özelliğinin, toplumsal cinsiyet alanında görüleceği varsayımından hareket edilmiştir.

Buradan hareketle, çalışmamızın içerdiği temel varsayımlar şu şekilde sıralanabilir:

a) Belirli bir mekan üzerindeki üretim tarzında yaşanan değişim, buradaki toplumsal yaşam ve mekânsal örgütlenmenin de değişmesine yol açar. Çalışmamız özelinde, Samsun’da uluslararası ticarete yönelik tarımsal üretimin başlaması ve -daha çok da- bütün sanayiinin kurulması; fabrika, iş merkezleri, işçiler, yerli-yabancı tüccar

ve işadamları gibi modern şehirlere özgü kurum ve meslekler ile bunların gerektirdiği yaşam tarzını beraberinde getirerek, toplumsal alanı ve kent mekanını değiştirmiştir.

b) Bununla birlikte, ekonomik etkenler toplumsal yapı üzerinde tek başlarına belirleyici değildir. Yine Samsun özelinde; (üretim yapısındaki gelişmelerin yanında) I. Dünya Savaşı, nüfus mübadelesi, Batı'yı model alan yeni bir rejimin kurulması, kalkınmacı yaklaşımın benimsenmesi gibi siyasal olay ve kararların da yaşanan ekonomik ve toplumsal değişimde önemli etkileri olmuştur. Bu noktadan hareketle, araştırmanın yazarının, tarihsel ve toplumsal olayların bir değil birden çok sebebi olduğu görüşünü paylaştığını belirtmek gerekir. Bu nedenle çalışmada, tütün yetiştiriciliği ve sanayiinin kentin ekonomik ve toplumsal yaşamında görülen değişimde belirleyici bir yeri olduğu vurgulanmakla birlikte, bu değişime etki eden diğer faktörler de aydınlatılmaya çalışılmıştır.

c) Kentlerde yaşanan toplumsal değişim, ancak içinde bulundukları küresel ve ulusal düzeydeki sosyal, ekonomik ve politik dönüşümle birlikte ele alındıkları takdirde tam anlamıyla çözümlenebilir. Bu nedenle, kentsel değişimi anlamak için, ele alınan döneme ait küresel gelişmeler, birikim stratejileri, devlet projeleri ve iktisat politikaları incelenerek bunların seçili mekan üzerindeki sonuçları ortaya konulmalıdır. Çalışmamız özelinde; tütüne olan dış talep, dünya çapında önce kalkınma ideolojisinin ve 1970'lerden itibaren neo-liberal akımın etkili olması, çokuluslu tütün ve sigara şirketleri ile bunların arkasındaki devletlerin tütün politikaları gibi etkenler Türkiye'nin tütüne dair politikalarında belirleyici etkiye sahip olmuştur. Söz konusu politikalar ise, Samsun özelinde çeşitli ekonomik ve toplumsal sonuçlar doğurmuştur.

d) Buna karşılık mekan; küresel ve ulusal gelişmelerin etkisi karşısında edilgen bir konumda değildir. Üst ölçekte yaşanan değişimler farklı mekanlar üzerinde, o mekanın kendine özgü şartları dolayısıyla, farklı sonuçlar doğurabilir. Bu çalışmada incelenen mekânsal birimi oluşturan Samsun'un, uluslararası ticaret ve tütün yetiştiriciliğinde ön plana çıkmasında, onun coğrafi konumu, hinterlandı ile bağlantı kurmaya elverişli arazi şartları, tütün ekimine uygun toprak yapısı ve demografik özelliklerinin önemli etkisi olmuştur. Bu özelliklerinin kazandırdığı avantajlar sayesinde Samsun; (19. yüzyıl öncesinde ekonomik faaliyet konusunda çok gerisinde

olduğu) Trabzon ve Sinop gibi Karadeniz liman kentlerinin önüne geçmeyi başaramamıştır. Kısacası, seçili bir mekandaki ekonomik ve toplumsal değişime etki eden ulusal ve küresel gelişmeler, o mekanın kendi özellikleri ve içsel süreçleriyle bir arada değerlendirilmelidir.

e) Bir yerleşim yerinde kurulacak yeni ve kent yaşamını etkileyebilecek büyüklükte her sanayi tesisi, o yerleşim yerinin ekonomik ve toplumsal yapısını değiştirecek olsa da; bu değişimin yönü ve etkisi, o sanayi kolunun ve ona temel teşkil eden hammaddenin özelliklerine göre farklılık gösterir. Endüstriyel bir bitki olması nedeniyle tütün, kırsal alan kadar kentsel alan üzerinde de etkileri olan bir üründür. Tarım aşamasında olduğu gibi, bakım-işleme aşamasında da yoğun bir emek faaliyetine ihtiyaç duymasıyla önemli bir istihdam kaynağıdır. Tütün sektörünün devlet elinde olması ise, hem kırsal hem de kentsel alan üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. Bu yönüyle Samsun'da tütüne ilişkin bir çalışma, Tekel'in ve daha geniş ölçekte kamu iktisadi teşekküllerinin toplumsal etkilerinin tartışıldığı bir bölüme (2. Bölüm) yer verilmesini gerekli kılmıştır. Tütün sektörünün bir diğer özelliği, yoğun bir kadın istihdamı yaratmış olmasıdır. Bu yönüyle Samsun'da tütün sanayiinin toplumsal alandaki değiştirici etkisinin, erkek istihdamını sağlayan diğer sanayi faaliyetlerinin, bulundukları şehirlerde yaratmış oldukları etkiden daha fazla olması beklenir. Elbette ki, bu varsayımın desteklenmesi için, (örneğin Zonguldak gibi) erkek işgücüne dayanan bir kamu işletmesinin bulunduğu bir (veya birkaç) şehirde yaşanan toplumsal değişimin ayrıntılı olarak ortaya konulması ve sonuçların Samsun ile karşılaştırılması gerekmektedir. Bu çalışmanın kapsamı, bu şekilde iki (ya da daha fazla) şehrin birden incelenmesini aşırsa da, en azından Samsun'u bu yönüyle incelemiş olmakla, bundan sonra yapılacak karşılaştırmalı bir çalışma için temel oluşturmaktadır. Yine de çalışma süresince, Samsun'a ait (özellikle toplumsal cinsiyet göstergelerine ilişkin) çeşitli verilerin, belirli şehirlerle karşılaştırılmasına dikkat edilmiştir. Ancak burada söz konusu olan, iki farklı gelişim çizgisini karşılaştırmak değil; sadece, verileri oluşturan rakamların ifade ettiği değerlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır.

Çalışmamız, söz konusu tüm bu varsayımlar doğrultusunda, Samsun'un geleneksel bir sahil kasabasından modern bir sanayi kentine dönüşümünü incelerken; araştırma

periyodunu iki aşamaya bölmek durumundadır: bunlar Cumhuriyet öncesi dönem ile (tütünün Tekel kapsamına alındığı) Cumhuriyet sonrası dönemdir. Yukarıda belirtildiği gibi, çalışmanın esas alanını 1980'lere kadar olan Cumhuriyet dönemi oluşturmaktadır.

Cumhuriyet döneminin araştırılmasında kullanılan kaynakları iki ana grup altında toplayabiliriz. Birinci grupta, Samsun'un ekonomik ve sosyal tarihine ilişkin, Devlet Arşivinde bulmuş olduğumuz kayıtlar ile Samsun Ticaret ve Sanayi Odası, Samsun Valiliği ve Belediyesine ait resmi yayınlar yer almaktadır. Aynı gruba nüfus sayım sonuçlarına ilişkin olanlar başta olmak üzere DİE tarafından basılmış eserler ile (birçoğu online erişime açık olan) TÜİK* verileri dahil edilebilir. İkinci grupta ise, Tekel tarafından yayımlanmış olan İstatistik Bültenleri, Tekel Enstitüsü Raporları, Tütün Enformasyon Bültenleri ile çeşitli dergi ve kitaplar bulunmaktadır. Çalışmanın Cumhuriyet dönemine ilişkin kısmı, çok büyük bir çoğunlukla bu resmi kaynaklara dayanmış olmakla birlikte, gerekli olduğu ölçüde, Samsun ve tütüne ilişkin akademik nitelikli ikincil kaynaklardan da yararlanılmıştır. Konuyu tarihsel bütünlüğü içinde ele almak amacıyla çalışmaya dahil edilmiş olan 19. yüzyıl ile daha önceki döneme ilişkin tarihsel gelişmelerin yazımında ise, daha çok (birincil kaynakları kullanmış olan) bilimsel nitelikli araştırmalardan faydalanılmıştır.

Tekel'in özelleştirilmiş olması dolayısıyla, bu kuruma ait yayınların toplu olarak bulunduğu bir yerin bulunmaması, veri toplama aşamasında karşılaştığımız en önemli güçlüklerden biri olmuştur. Bu kaynaklara erişmek için Devlet Arşivlerinin Dokümantasyon kısmı ile Milli Kütüphane ve Beyazıt Devlet Kütüphanesinde taramalar yapılmış; ulaşabildiğimiz tüm Tekel yayınları incelenmiştir⁸.

Çalışmamız kapsamında ayrıca, derinlemesine mülakat tekniği kullanılarak, sözlü tarih görüşmeleri yapılmıştır. Görüşme yapılacak kişilerin ağırlığını, tütün fabrika ve atölyelerinde çalışmış olan 60 yaş üstü kadınlar oluşturmuş; böylece işçi kadınların ev-içi ilişkileri ve iş yaşamları hakkında, yazılı kaynaklardan öğrenilmesi mümkün olmayan bilgiler edinilmesi hedeflenmiştir. (İşçi-kadın) görüşmecilerimizden üçü 1920'li yıllarda, biri 1942'de, üçü de 1950'li yıllarda doğmuştur. Böylece, hem 1960

* Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), 2005 yılında Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) adını almıştır.

⁸ Bazı Tekel kaynakları ise özel şahıslardan temin edilmiştir.

öncesinin hem de 1980 sonrasının deneyimlerini öğrenme şansımız olmuştur. Ayrıca, 1930 doğumlu bir işçi kadının 1959 doğumlu oğlu ile de görüşülmüştür. Annesi Alzheimer olan bu kişi ile hem annesinin hayatı hem de kendi çocukluğu hakkında sohbet edilmiştir (1920’li yıllarda doğmuş olan görüşmecimizden ikisinin kızları da görüşme sırasında yer almış ve annelerinin hatırlayamadığı birçok konuda yardımda bulunmuşlardır). Tütün işkolunun diğer önemli ayağını oluşturan eski tütün tüccarları ile de mülakatlar yapılmıştır. 1962 yılı sonrasında Samsunlu tütün tüccarlarının çoğunun iflas etmiş olması dolayısıyla⁹, söz konusu tarihten önce tütün tüccarlığı yapmış ve halen hayatta olan sadece 3 kişiye ulaşılabilmektedir. Araştırmamızın Samsun’da “tütünün altın çağı” olarak nitelendirebileceğimiz 1960 ve 1970’li yıllara daha fazla eğilmesi nedeniyle, işçi ve tüccar görüşmecilerimizin çoğunlukla 85 yaşın üstünde olması, işitme ve hafıza problemleri gibi sorunlarla karşılaşmamızı sağlamış olsa da, tütün atölyeleri ve sigara fabrikasındaki çalışma yaşamı ile işçi kadınların aile, akrabalık ve komşuluk ilişkileri hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır. Tekel’in son dönemleri hakkında bilgi edinmek için ise 4-C’li bir erkek işçi ile görüşülmüştür. Bunun yanında, çalışma kapsamında eski tütün yetiştiricilerinden (biri erkek diğeri kadın ve her ikisi de 90 yaş üstü) iki kişiyle ve ayrıca halen tütün yetiştiriciliği yapmakta olan bir aile ile de görüşme yapılmıştır.¹⁰ Yine, tütün sektöründe çok önemli bir yeri olan tütün eksperleri de mülakat kapsamına dahil edilmiştir. İlk olarak; TAPDK’da görevli tütün eksperleri Mustafa Seydioğulları ve Ali Yılmaz ile tütün sektörünün güncel durumu hakkında görüşme yapılmıştır. Ardından, (1989-2005 yılları arasında) Tekel’in Samsun Baş Müdürlüğünde Yaprak Tütün Alım-İşleme sorumlusu olarak görev yapmış emekli başekspere Mustafa Atalay ile hem bir sözlü tarih görüşmesi gerçekleştirilmiş hem de birçok kez Samsun ve tütün sektörü hakkında görüşmeler yapılmıştır. Atalay dışında, eskiden Samsun Tekel’de görevli olan üç eksperle de görüşülmüştür (ekspelerden birisi bugün özel sektörde yine tütün eksperisi olarak çalışırken, diğer ikisi Samsun Tarım İl Müdürlüğünde, tütün ile ilgisi olmayan görevlerde bulunmaktadır). Kendisiyle İzmir Tütün Eksperleri Derneği’nde görüştüğümüz tütün eksperisi Servet Yaprak ise, sektörün İzmir ayağı konusunda

⁹ Bu tarihten sonra geleneksel tüccarların yerini, büyük tütün şirketleri almaya başlamıştır.

¹⁰ Araştırmacı, söz konusu ailenin köyünde tütün mubayaasına da katılmıştır.

önemli bilgiler edinmemizi sağlamıştır. Çalışma kapsamında, kısa süreli olarak Yunanistan'da da bulunulmuş; Kavala'ya bağlı *Sarışaban* (Chrysoupoli) kasabasında, büyükannesi Samsun Tütün Fabrikasında çalışmış olan mübadil bir Rum ve onun (yine kökeni Samsun olan) Dramalı yengesi ile (Türkçe olarak) sözlü tarih görüşmesi yapılmıştır. İskeçe yakınlarındaki tütüncü bir Türk köyünde¹¹ ise (Sakarkaya/Lefkopetra), köyün yaşlıları ile toplu halde bir söyleşi gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, Serez-Kavala-Selanik arasında küçük bir gezi yapılarak çeşitli görüşmeler yapılmış ve tütüne ilişkin gözlemlerde bulunulmuştur.

Çalışmamızın sonucunda, yukarıda saydığımız varsayımlar doğrultusunda ve bahsi geçen veri toplama teknikleri kullanılarak, Samsun hakkında elde ettiğimiz bulguların bir çözümlemesi yapılmıştır. Ancak öncesinde, çalışmanın altyapısını oluşturmaya yardım eden kuramsal öncüller ve tarihsel arkaplan üzerinde durulmuştur. Araştırmamızın Samsun'un ekonomik ve toplumsal yapısındaki değişim ile ilgili olması nedeniyle, çalışmanın birinci bölümü (Türkiye'yi de içine alacak şekilde) kentler ve toplumsal değişime ilişkin kuramların ve ilgili literatürün tartışılmasına ayrılmıştır. Samsun'daki değişimin tütünle birincil olarak ilişkili olması ise, tütünün ve Tekel'in tarihinin bilinmesini gerekli kılmıştır. Bu nedenle, çalışmanın ikinci bölümü altında, tütünün Türkiye'deki tarihi ve ayrıca bir kamu işletmesi olarak Tekel'in Türkiye ekonomisi ve toplum yaşamındaki yeri mümkün olduğunca anlatılmaya çalışılmıştır. Araştırmanın üçüncü bölümünde ise, önce Samsun'un 19. yüzyıl öncesindeki genel durumu hakkında bilgi verilirken, ardından 19. yüzyılda uluslararası ticaret ve tütün yetiştiriciliği ile başlayan değişimden söz edilmiştir. Son olarak 4. Bölümde, çalışmanın odak noktasını oluşturan Cumhuriyet döneminin incelenmesine geçilmiştir. Sonuç bölümünde ise araştırma kapsamında elde edilen bulguların genel bir değerlendirmesi yapılmaktadır.

¹¹ Bilindiği gibi, Batı Trakya'daki Türkler mübadele dışı tutularak Yunanistan'da kalmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Girişte belirtildiği gibi, tezimiz, Samsun'daki ekonomik ve toplumsal değişimi incelerken üç temel etkeni göz önünde bulundurmaktadır. Bunlardan ilki, kentteki üretim ilişkilerini köklü biçimde değiştiren tütün sanayiidir. Bu ilk etken, çalışmanın esas olarak üzerine kurulmuş olduğu hipotezle doğrudan ilgilidir: Bir yerleşim yerinde, mevcut olan üretim ilişkileri değiştiğinde, ona bağlı olarak toplumsal yapı da değişime uğrar. Bu değişimin hızı ve boyutları ise başka değişkenlerin etkisi nedeniyle çeşitlilik gösterir. Çalışmamız özelinde bu değişkenler, tütün sanayiinin özellikleri ve siyasal düzlemde benimsenmiş olan iktisadi politikalarla ilgilidir ki bunlar da, çalışmada temel alınan üç temel etkenden diğer ikisini oluşturur. Bunlardan biri, (tütün sektörünün ağırlıklı kadın emeğini kullanması nedeniyle) Samsun'da, ülke geneline oranla, çok yüksek oranda bir çalışan/işçi kadın nüfus bulunması ve diğeri de tütün sektörünün kamusal niteliğidir. Bu değişkenlerin kentteki toplumsal değişim üzerindeki etkilerine ilişkin (Girişte ifade edilen) hipotezler, çalışma boyunca çeşitli yerlerde tartışılacaktır. Bununla birlikte, öncelikle, bu hipotezlere temel teşkil eden (toplumsal değişme, kentleşme, sanayileşme gibi) bazı kavramların üzerinde durulması ve bunların birbirleriyle ilişkilerinin açıklanması, konunun daha anlaşılır hale getirilmesi için olduğu kadar, çalışmada benimsenen bilimsel yaklaşımı ortaya koyabilmek açısından da gereklidir. Bu nedenle, bu bölüm, çalışma boyunca kullanılacak temel kavramlara, bunlar etrafındaki teorik tartışmalara ve bu tartışmalara ilişkin görüşlerimize ayrılmıştır.

1.1. Toplumsal Değişme ve Kentleşmeye İlişkin Tanım ve Kavramlar

Çalışmamız; bir kentsel mekanda, geleneksel üretim biçimi etrafında örgütlenmiş bir toplumsal birimde, önce uluslararası kapitalist ticarete eklemlenme ve ardından (toplumsal alandaki etkilerinin daha fazla olduğu düşünülen) tütüne yönelik sanayileşmenin başlaması sonrasında yaşanan toplumsal değişimi konu edinmektedir. Burada, incelenen bölge ve şehirlerin özgün koşullarından kaynaklanan belirli farklılıklar olmakla birlikte, söz konusu olan evrensel bir ekonomik ve toplumsal

değişimdir. Bilindiği üzere, Avrupa'dan -ve daha çok da İngiltere'den- başlayarak tüm dünyaya yayılan bu değişim, esas olarak endüstriyel kapitalizmle başlamış ve siyasal sistemlerden gündelik yaşama dek, toplumun her alanına yansıyan sonuçları olmuştur. Birçok büyük kuramcı ve (sosyal) tarihçi tarafından uzun çözümlemeleri yapılmış olan kapitalist ticaretin başlaması, yaygınlaşması ve ardından gelen *Sanayi Devriminin*¹ neden ve sonuçları ile tarihsel gelişimi, burada ele alınamayacak kadar geniş bir konudur. Bu nedenle, biz burada, konunun sadece toplumsal yaşam üzerindeki etkilerinden söz etmekle yetinmek durumundayız.

Kuşkusuz, tarih boyunca üretim tarzında yaşanan her büyük değişim, toplumsal yapı ve örgütlenmeler üzerinde dönüştürücü etkilere sebep olmuştur. Bununla birlikte, 18. yüzyıl sonlarında başlayan ve 19. yüzyılda tüm dünyayı etkisi altına almaya başlayan endüstriyel kapitalizmin (bugün de toplumsal yaşamı dönüştürmeye devam eden) etkileri, devasa bir sosyal bilimler külliyyatına yol açacak düzeyde muazzam olmuştur. Sanayi tekniğinde yaşanan değişimin etkilerinin en fazla hissedildiği alan ise gittikçe çoğalan ve büyüyen *kentler*² olmuştur.

“XVIII. yüzyılın sonunda yerli yerine oturmuş olan, hızlanmakta olan bir kentleşmedir ki, bu hareket gelecek yüzyılda daha da ivme kazanacaktır. Londra ve Paris'in görüntülerinin ötesinde, bir yaşama biçiminden, bir yaşama sanatından, yeni bir sanata, farklı bir yaşama biçimine geçilmektedir. Dörtte üçünden fazlası kırsal bir Eski Rejim dünyası silinmekte, yavaş ve emin bir şekilde değişmektedir.”³

Üretim tarzındaki değişikliğin yol açtığı yeni yaşam biçimi, kendisini ilk olarak, idari ya da ticari merkezler olarak gelişen eski kentlerde değil, fabrikaların etrafında şekillenen yeni endüstri kentlerinde göstermeye başlamıştır. Sanayileşmenin İngiltere

¹ 18. yüzyılın ikinci yarısının sonlarına doğru İngiltere'de başlayan ve oradan Batı Avrupa ülkelerine yayılan *Sanayi Devrimi*, “sade anlamı içinde, küçük zanaat, tezgah ve atölye üretiminin yerine, yeni buluşların getirdiği yeni teknik ve makinelerle donatılmış fabrika üretiminin geçmesi; başka bir deyişle, yeni bir enerji kaynağı [olan] buhar gücünün harekete geçirdiği makinenin insan, rüzgar, su, hayvan gibi doğa enerjisinin yerini almasıdır.” Cahit Talas, **Toplumsal Politika**, 5.bs, Ankara, İmge, 1997, s.59.

² Fransızca *cit * ve İngilizce *city* kavramları, Türkçede, birbirinin e  anlamlısı olan iki kelime ile karşılanmaktadır. Bunlardan birisi Farsça k okenli * ehir*, diğeri (Uygurlar aracılığıyla dilimize geçen) So dca k okenli *kent* kelimeleridir. TDK sözlüğünde  ehir, “*Nüfusunun çoğu ticaret, sanayi, hizmet veya yönetimle ilgili i lerle u ra an, genellikle tarımsal etkinliklerin olmadığı yerleşim alanı, kent, site*” olarak tanımlanmaktadır. Türkçe sosyal bilim çalışmalarında daha çok “kent” ve (İngilizce *urbanization* kavramının karşılığı olarak) “kentleşme” terimlerinin kullanılması nedeniyle, biz de çalışmamızda bu kavramları kullanmayı tercih ettik.

³ Fernand Braudel, **Maddi Uygarlık c.1: Gündelik Hayatın Yapıları**, 3.bsk, Ankara, İmge, 2017, s. 503.

ve ardından Batı Avrupa’da yarattığı yeni toplumsal koşulların, özellikle ilk yüzyılında, çok da iç açıcı olduğu ise söylenemez:

“İşte bu teknik ve toplumsal gelişme ve değişmelerin işçi sınıfını da oluşturmaları ve yeni yaşama ve çalışma koşulları yaratması olgusu içinde görünen ve ortaya çıkan durum; kentlerin hızla doğup insanlarla dolup taşmaları, insanlık onuruna uymayan, doğal olmayan çalışma koşulları, erkek, kadın ve çocuk işçilerin zor, ağır ve insanı hızla yıpratıcı çalışma koşulları ile karşı karşıya bırakılmaları ve ücretlerin sefalet ücretleri düzeylerine inmeleri ile birlikte, daha bir sürü haksızlık, sömürü veya adaletsizliklerin varlığı olmuştur.”⁴

Sanayileşme ve kentleşmenin geleneksel yaşam biçimlerini altüst etmesi, yaşanan toplumsal değişmeyi anlamlandırma ihtiyacını doğurmuştur. “Bilge yorumcular, bütün modern sosyal bilimlerin, özellikle de sosyolojinin, esasında, Avrupa’daki kapitalist ticarileşmenin ve sanayileşmenin eşi görülmemiş sonuçlarıyla ve kökleriyle boğuşma çabaları olduğuna tekrar tekrar işaret etmişlerdir.”⁵ Bottomore’un “bilimsel olduğu kadar ideolojik bir karaktere de sahip” olduğunu söylediği bu ilk dönem çalışmalar, genel kapsamlı bir bilim olma iddiasına karşın “özellikle 18. yüzyıldaki siyasal ve ekonomik devrimlerin yarattığı toplumsal sorunlarla ilgilenmiş; her şeyin üstünde de, **yeni sanayi toplumunun bilimi** olmuştur.”⁶

Sanayileşmenin getirdiği ve *modern* olarak adlandırılan yeni yaşam tarzı, (tarım teknikleri ve araç-gereçlerinde görülen gelişmelerin etkisiyle) kırsal yaşam üzerinde de dönüştürücü etkilerde bulunmuş olmakla birlikte, kent yaşamı üzerindeki etkileri daha hissedilir olmuş; kentlerin ve kentlerde yaşayan insan sayısının artması ise, modernleşme göstergelerinden biri haline gelmiştir. “Şu halde sanayi devrimi sonrasında kentleşme, sanayileşmenin bir yan ürünü olarak görünür. Bu özel koşullarda, sanayileşme ve kentleşme ayrılmaz bir biçimde birbirine bağlı olaylardır.”⁷

Kapitalist ticaret ve sanayileşme, kent sayısında ve hacminde büyük bir artışa neden olsa da, kentlerin varlığı bundan çok daha öncesine uzanmaktadır.⁸ Mumford’a göre,

⁴ Cahit Talas, **Toplumsal Politika**, s.59-60.

⁵ Theda Skocpol, "Sosyolojinin Tarihsel İmgelemi", **Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler**, Theda Skocpol (ed.), çev. Ahmet Fethi, İstanbul, 4.bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., 2014, s.1.

⁶ T.B. Bottomore, **Toplumbilim: Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Kılavuz**, çev. Ünsal Oskay, Der Yay., 6. Bs., İstanbul, 2000, s.9.

⁷ Ruşen Keleş, **Kentleşme Politikaları**, 14.bs., Ankara, İmge, 2015, s.37.

⁸ İlk kentler, yaklaşık olarak M.Ö. 3000’den sonra, Mezopotamya, Mısır, Çin ve Hindistan’daki büyük nehirlerin geçtiği verimli ovalarda, tarım ürünlerinin biriktirilmesi ve fazlasının takas edilmesi için bir

“Tarihin daha başında kent, çoktan olgunluk dönemine erişmişti.”⁹ Buna karşılık, tarımsal ürünlerin denetimi için kurulmuş Mezopotamya kentleri, ticari ve idari birimler olan Antik Roma kentleri ya da piskoposluk merkezleri olan Ortaçağ kentlerinin hiçbirisi, sanayi kentleri kadar karmaşık bir işbölümüne, üretim kapasitesine, enerji ve ulaşım imkanlarına sahip olmadıkları gibi; onlar kadar hızlı bir toplumsal değişime, topraktan kopuşa, proleterleşmeye ve genişlemeye de sahne olmamışlardır. Üstelik bu kentlerde yaşayan insan sayısı, günümüz kentlerine kıyasla çok azdır. “Londra ve Brüksel’in 15. yüzyıldaki nüfusları 40 bin kadardır.”¹⁰ Kuşkusuz Antik Çağın (bir milyon nüfuslu) Roma’sı, ya da daha 16. yüzyılda nüfusunun en düşük tahminle 400 bine, fakat belki de 700 bine ulaştığı tahmin edilen¹¹ İstanbul gibi büyük kentler, kapitalizm henüz küresel bir ekonomi şeklini almadan önce de vardı. Ancak insan nüfusunun bütünü açısından bakıldığında kentlerde yaşayanların oranı son derece düşüktü. “Eğer nüfusu **400**’den fazla olan yerleşim yerleri kent olarak sayılırsa, İngiltere 1500’de %10 ve 1700’de %25 oranında kentlilemiştir.”¹² Üstelik bu rakamlar, örneğin Rusya’da ancak 1700’ler sonunda %4’e ulaşan oranlar ile kıyaslandığında dönemi için oldukça yüksek kalmaktadır. Her ne kadar, Avrupa’da ticaretin canlanması ile birlikte “kentsel gelişme ve ekonomik yükselme” Ortaçağın son döneminde başlamış olsa da¹³; kentlerin Avrupa genelinde büyümesi daha çok 19. yüzyılda hız kazanmıştır. Aynı dönemde *çevre* ülkelerde de (öncelikle Avrupa ile ticaretin yürütüldüğü liman kentlerinde -ya da diğer ticari merkezlerde- olmak üzere) kentsel nüfusta bir artış görülmeye başlamışsa da, kentlerin dünya genelinde yükselişe geçmesi esas olarak 20. yüzyılda gerçekleşmiştir. Öyle ki; “kentleşme, 20. yüzyılın ayırt edici özelliklerinden biri olmuştur.”¹⁴ Birkaç rakam vermek gerekirse, “nüfusu 100 bini aşan kentlerde, 1800 yılında dünya nüfusunun sadece %1.7’si yaşarken, bu

komuta merkezi olarak ortaya çıkmıştı. Bkz. L. Benevolo, **Avrupa Tarihinde Kentler**, çev. N. Nirven, İstanbul, Afa Yayınları, 1995, s.19.

⁹ Lewis Mumford, **Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Değişimler ve Geleceği**, 2.bs., İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2013, s.14.

¹⁰ Ruşen Keleş, **Kentleşme Politikaları**, 14.bs, Ankara, İmge, 2015, s.37.

¹¹ Braudel, **Maddi Uygarlık c.1**, s.475.

¹² **a.e.**, s.437.

¹³ 11. ve 14. yüzyıllar arasında Avrupa’nın nüfusu yaklaşık %100 oranında artmıştır. Ancak bu artışın önemli bir bölümü özellikle kuzeyde, batıda ve Kuzey İtalya’da (ticaretin öncelikle canlandığı bölgelerde) gerçekleşmiştir, R.J. Holton, **Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık**, Ankara, İmge, 1999, s.87.

¹⁴ Ruşen Keleş, **Kentleşme Politikaları**, s.37.

oran 1900’de %5.5’e, 1970’te ise %22’ye yükselmiştir.”¹⁵ Rakamlara sanayileşmiş ülkeler bazında bakıldığında ise değişimin daha çarpıcı olduğu görülür. Yine (sanayileşme sürecinin ilk önce başladığı ülke olarak bilinen) İngiltere’den örnek verirsek; “1800 yılında Britanya nüfusunun sadece %20’sinden daha azı 10.000’den fazla nüfusu olan kasaba ya da şehirlerde yaşamaktaydı. 1900 yılına gelindiğindeyse bu oran %74’ü bulmuştu.”¹⁶ Aynı şekilde, 1800 yılında nüfusu 1,1 milyon olan Londra; 20. yüzyılın başında 7 milyona ulaşan nüfusuyla, “dünyanın o güne dek gördüğü en kalabalık şehir haline gelmişti.”¹⁷

Sanayileşme ve uluslararası kapitalist ticaretin yaygınlaşması, sadece nüfusun kentsel alanda yoğunlaşmasına neden olmamış, geleneksel kent dokusunu ve kentlerdeki yaşam biçimini de radikal biçimde değiştirmiştir. Zaten “kentleşme” teriminin kendisi, bizzat sanayileşme sonrası dönemi içerir ve değişimde bir sürekliliğe işaret eder. Keleş’in tanımıyla *kentleşme*, “sanayileşmeye ve ekonomik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması ve bugünkü kentlerin büyümesi sonucunu doğuran; toplum yapısında artan oranda örgütlenme, işbölümü ve uzmanlaşma yaratan; insan davranış ve ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikim süreci”dir¹⁸.

Böylece, giderek daha fazla insan kırsal yerleşimlerden kentlere doğru kayarken, bu kentlerdeki yaşamda da önemli değişimler olmaktadır. Toplumsal değişmeyi açıklamada daha çok nicel verilere ağırlık veren Karl W. Deutsch’un göstergelerinden yararlanılarak, bir toplumun modernleşme sürecine girmesi sonucunda ortaya çıkacak değişimler şu şekilde özetlenebilir¹⁹:

- Tarım ve zanaat gibi geleneksel mesleklerden, daha karmaşık ve uzun bir eğitim gerektiren mesleklere geçiş,
- İşbölümünde farklılaşma ve uzmanlaşma,

¹⁵ a.e., s.37.

¹⁶ Anthony Giddens, **Sosyoloji**, İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2013, s.956. Batı Avrupa’nın geneli için bakıldığında, 1950 yılında %67,9 olan kentleşme oranının, 1990’da %80,7’ye ulaştığı görülür. Konu hakkında daha fazla rakam için bkz. Turhan Yörükhan, **Şehir, Konut ve Mahremiyet**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 418, Ankara, 2012, s.17-18.

¹⁷ Giddens, a.g.e., s.956.

¹⁸ Ruşen Keleş, **Kentleşme Politikaları**, s.35. Dar (ve çalışmamızın bazı yerlerinde de kullanıldığı) anlamıyla kentleşme ise, “kent sayısının ve kentlerde yaşayan nüfusun artması”dır, a.y.

¹⁹ Karl W. Deutsch, “Social Mobilization and Political Development”, American Political Science Review, V.55, September, 1961’den aktaran Birsan (Hekimoğlu) Örs, **Siyasal Gelişme ve Modernleşme Kuramları**, İstanbul Üniversitesi SBF No:26, Masa Üstü Yayıncılık, 1997, s.29.

- Yeni sosyal grupların ortaya çıkışı,
- Yüzyüze ilişkilerin yerini formel ilişkilerin alması,
- Yeni yaşam tarzına uygun toplumsal ve siyasal rollerin ortaya çıkması,
- İhtiyaç ve beklentilerin artması ve bunları karşılamaya yönelik yeni kurumların ortaya çıkması,
- Bireyin kendini farklı kimliklerle tanımlaması,
- Günlük hayatın değişmesi.

Kentlerdeki ekonomik ve sosyal yaşamdaki bu değişimleri anlamlandırmaya çalışan sosyal bilimciler, bir yandan kentin ve kent(li)leşmenin ne olduğunu tartışırken, bir yandan da kentlerin kökenine ilişkin çalışmalar ortaya koymuşlardır. Kentlerin tarihi konusunda en çok atıf yapılan yazarlardan biri olan ve kentleşme olgusunu daha çok ekonomik kurumlar açısından ele alan Pirenne'e göre²⁰; Ortaçağ'ın etrafı surlarla çevrili *kale kentleri*, tehlike anında sığınmaya yarayan ve sadece yönetsel ya da dinsel merkezler olma işlevi gören yerleşimler olmakla birlikte bir "kent" kimliği taşımıyordu. Buraların sakinleri de henüz "kentli" değillerdi. Roma'nın yönetsel merkezleri ise kentsel işlevlerini yitirmişlerdi. Buralar, idari örgütlenmesini Roma şehir sistemine göre planlamış olan kilisenin piskoposluk merkezleri olarak kalmışlardı. Böylece *civitas**, piskoposluk şehri ile aynı anlamda kullanılır olmuştu. "Yasal ve politik özerkliğinin yanında kendisini askeri araçlarla savunma ehliyetine de sahip olan yerleşim" olarak özetleyebileceğimiz "gerçek" kentler ise bu piskoposluk kentleri ile kale kentlerin kenarında, surların dışında kurulan tüccar yerleşimlerinin zamanla surların içindeki kentlerle birleşmesi sonucu oluşacaktır.²¹

²⁰ Henri Pirenne, **Ortaçağ Kentleri**, çev. Şadan Karadeniz, İstanbul, İletişim, 2012.

* *Yurttaşlık, yurttaşlar topluluğu, devlet, şehir devleti* anlamındaki bu Latince sözcük, Roma İmparatorluğu'nda kent merkezli idari bölünmeyi ifade ediyordu, **a.e.**, s.18.

²¹ Faroqhi'nin 1550-1650 yılları arası Osmanlı kentlerini incelediği çalışmasında verilen bilgilerden, (Batı Avrupa'da ticaretin canlanmasının sonucu olarak ortaya çıkan) "eski *kale kentlerin* genişlemesi" olgusuna Osmanlı şehirlerinde de rastlandığı; ancak buna yol açan sebebin buradakinden çok farklı olduğu anlaşılmaktadır. Faroqhi, Celâli isyanları döneminde, kimi büyük kentlerde, halkın saldırı durumlarında sığındığı eski kalelerin çok küçük kaldığını, buna karşı bir çözüm olarak, örneğin Ankaralıların şehrin tamamını çevrelediğini; Çorum'da ise bir dış mahalle tahkim edilerek duvarlarla çevrili alanın genişletildiğini belirtmektedir. Bazı yerlerde halk, uzun yıllardır kullanılmayan kaleleri onarma yoluna giderken; kalesi olmayan küçük yerleşimlerde, insanlar Celâlilerden ya da soygunculardan kaçmak için köylerin etrafına hendekler kazmışlar ya da köyü toprak duvarlarla çevrelemişlerdir. Bu yerlere *palanka* adı verilmiştir. Saldırıları, korunma olanağı zayıf yerlerden bir göç hareketi de başlatmıştır. Faroqhi, Doğu Karadeniz'den yola çıkıp gemilerle Varna'ya kadar gidenlere ait kayıtlara rastlamıştır. Gidenler, tarımla uğraşma olanağı bulamadığında, kentlere yerleşmiş ve

Buradaki anahtar unsur, çıkarları feodal yerleşim ve kurumlarla giderek daha fazla çatışacak olan *yeni bir tüccar sınıfının* ortaya çıkmasıdır. Tüccar sınıfı ile birlikte -bu sınıfın yönlendiricisi olduğu- ticaret ve sanayinin doğuracağı yeni orta sınıfların verdikleri mücadeleler, yeni bir hukuksal ve toplumsal örgütlenme ile yani *modern kentlerin* doğuşu ile sonuçlanacaktır.

Pirenne gibi Weber de, kent oluşumunda ticaretin önemine değinir ve kent ekonomisini, *ekonomik gelişmenin bir evresi* olarak tanımlar.²² Kentlerin ticaret ve pazar ile olan ilişkisi, üzerinde büyük ölçüde uzlaşma sağlanmış bir konudur. Buna karşılık, kaynağını özellikle Weber'in oluşturduğu; Avrupa kentlerini diğer kentlerde olmayan bir özgürlük mekanı olarak gören²³ ve Doğu'nun "geri kalmışlığını" buradaki kentlerin kapitalizmin gelişimine izin vermeyen yapısına bağlayan yaklaşımlar, günümüze dek çeşitli eleştiri ve tartışmalara konu olmuştur. Batı kenti ile Doğu (ve özellikle de İslam) kenti arasında keskin sınırlar çizen bu eserlerde, kentlerin ve Batı burjuvazisinin, hem ekonomik ilerlemenin itici gücü hem de siyasal erdem simgesi ve şiddetten kaçış olarak görülmelerinin, Avrupa'da sanayi kapitalizmine geçişin bir ürünü olduğunun altını çizen Holton, kent kuramına ilişkin eleştirileri analiz etmiş ve batı dışı toplumlardaki kentlilik olguları üzerinde durmuştur.²⁴ Bu konuya ilişkin tartışmalar, konu dışına çıkmamak için burada ele alınmayacaktır. Zira bizim çalışmamız açısından esas önemli olan nokta, kentlerin nasıl ortaya çıktıkları ya da sanayileşmenin Anadolu'da neden geciktiği değil; sanayileşme ve modernleşmenin kentsel yaşam üzerinde neden olduğu değişimlerdir. Sonuçta; sanayileşme ve beraberinde gelen modernleşme, bir ülke ya da şehirde sanayileşme hiç gerçekleşmediği durumda dahi, küresel kapitalizm sayesinde orayı değiştirmektedir.

buralarda da çoğunlukla ev içi hizmetlerde ya da seyyar satıcılık, inşaat ve taşıma gibi işlerde çalışmışlardır. Suraiya Faroqi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, 5. bs, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s.334-337.

²² Bkz. Max Weber, **Ekonomi ve Toplum c.2**, s.577-584. Weber, soyluların yaşadığı merkezler etrafında oluşan ya da bir askeri garnizon/kale işlevi gören şehirlerden de bahseder; ancak "özel bir siyasal form" olarak şehir "temelde bir pazar yapılanmasıdır", **a.e.**, s.578. (*Ekonomi ve Toplum*'un şehir hakkındaki kısımları, ayrı bir kitap olarak basılmış ve Türkçeye de çevrilmiştir: Max Weber, **Şehir: Modern Kentin Oluşumu**, İstanbul, Yarıncı Yayıncılık, 2010)

²³ Bkz. **a.e.**, s.590-598 ve 601-605 (özellikle s.603). Weber'in kente ilişkin yaklaşımının Batının benzersizliği temeline dayanmasıyla ilgili eleştirilere bir örnek olarak bkz. Lütfi Sunar, "Weber'in Tarihsel Şehir Sosyolojisi: Modern Toplumun Temeli Olarak Şehir", **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, 22. Sayı, 2011, s:423-442, (Çevrimiçi) <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iusosyoloji/article/view/1019007865>, Erişim tarihi: 23.04.2016.

²⁴ Bkz. R.J. Holton, **Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık**, Ankara, İmge, 1999.

Çok basit bir örnekle, televizyon ya da bilgisayar üretebilecek bir sanayiniz olmasa da, iletişim teknolojilerinin toplumsal yaşamınız üzerindeki etkileri, bunları üreten ülkelerdekinden daha az olmayabilmektedir. Bununla birlikte, burada konumuz açısından yapılması gereken bir ayrım bulunmaktadır. Sanayileşmenin, küreselleşme ile birlikte genel bir akım olarak dünyanın her yanını değiştirip dönüştürmesi (modernleştirmesi) ile, bir yerleşim yerine kurulan bir sanayi tesisinin o şehri ya da bölgeyi değiştirmesi birbirinden farklıdır. Bizim çalışmamız açısından söz konusu olan, geleneksel bir kasabanın, sanayi üretimine geçişle birlikte yaşadığı değişimdir. Bu değişim, bir yanıyla küresel ve ulusal ölçekte yaşanan değişimin bir parçası iken, bir yanıyla kendi özgün koşullarının yarattığı önemli farklılıklara da sahiptir. Bu farklılıklara geçmeden önce; sanayileşme, modernleşme ve değişme kavramlarından biraz daha söz etmek gerekebilir.

Bendix'e göre; *sanayileşme*, “devamlı bir şekilde sürdürülen uygulamalı bilimsel araştırmaların ve [yapay] enerji kaynaklarına oturtulmuş bir teknolojinin sebep olduğu iktisadi değişimler”dir. *Modernleşme* ise, “sanayileşmeyi müteakip, batı medeniyeti ülkelerinde görülen sosyal ve siyasi değişimlerdir”²⁵:

“Bu değişimler arasında şehirleşme, mesleki şemadaki değişimler, sosyal hareketlilik (mobilité), yaygın eğitim, mutlakîyetçi siyasal düzenden çoğulcu temsili siyasî düzene ve nihayet *birakınız yapsınlar* (laissez-fair) anlayışından *modern refah devleti* anlayışına geçiş sayılabilir. Özetlersek; birinci kavram Batı Avrupa ülkelerinin yakın tarihlerinde görülen teknik-iktisadi değişmeyi, ikinci kavram ise, sosyo-politik değişmeyi ifade etmektedir.”

Söz konusu kavramlar, Batılı ülkelerin sosyal bilim araştırmalarının merkezinde olduğu 20. yüzyıl ortalarına dek pek sorun oluşturmamışsa da; bağımsızlığını kazanan eski sömürgelerin ve bunlarla birlikte diğer azgelişmiş ülkelerin kalkınma ve demokratikleşme çabalarının sosyal bilimcilerin dikkatini çektiği II. Dünya Savaşı sonrası dönemde “mantar gibi çoğalan”²⁶ *evrimci* gelişme ve modernleşme teorileri, beraberinde bir dizi tartışmayı da getirecektir. ABD hegemonyası ve soğuk savaşın etkisiyle, *modernleşme* olarak toplumsal değişim teorileri, normal gelişen bütün

²⁵ Reinhard Bendix, “Sanayileşme, Modernleşme ve Kalkınma”, **Sosyoloji Yazıları**, der. İhsan Sezal, 3. bs, Bursa, Ekin Kitabevi, 1995, s.99.

²⁶ Skocpol, **a.g.e.**, s.4. Skocpol, evrimci modernleşme ve gelişme kuramcılarına başlıca örnekler olarak şu isimleri saymaktadır: Neil J. Smelser, Marion J. Levy, Talcott Parsons, Karl W. Deutsch, Gabriel Almond, **a.y.**

ulusların er geç girecekleri standartlaşmış değişim çizgilerini anlatıyordu.²⁷ Bu çalışmaların çoğunda, değişim sürecindeki ülkelerin Batı'yı model alarak oradaki siyasal kurumları ithal etmesi ve demokratikleşme çabaları *siyasal gelişme*; siyasal, sosyal ve ekonomik tüm düzeylerde yaşanan değişimler de *modernleşme* olarak ifade ediliyordu ve bu ikisi birbirini tamamlayan süreçler olarak görülüyordu. Dönemin çalışmalarına hakim olan “iyimserlik”, *Batılılaşma* olarak görülen modernleşme sürecinin, “mutlaka siyasal olarak gelişmiş bir yapı ile, yani demokratik bir toplum ve devlet ile” sonuçlanacağı varsayımını içeriyordu.²⁸ Kısacası, *gelişme* kavramı, “olumlu” yönde bir değişmeye işaret etmekte ve bu normatif temellendirme, onu kavramsallaştırmada muğlaklığa sebep olmaktaydı.²⁹

1960'lı yıllarda hem Birleşik Devletlerin kendi içindeki siyasal çatışmalar, ama daha çok da “gelişmekte olan” ülkelerdeki sosyal ve siyasal çalkantılar, krizler ve askeri darbeler “gelişmeci” kuramların gözden düşmesine ve şiddetli eleştirilere maruz kalmasına yol açtı.³⁰

“Sanayi toplumları geleneksel sosyal yapılarının bazı unsurlarını birçok bakımlardan hala muhafaza etmektedirler. Görülen benzerlikler ise sadece ‘sınai’ sıfatının belirlediği mesleki değişimde, nüfusun şehirlerde birikmesi (şehirleşme) olayında vb. noktalarda olmaktadır. Belirtmek istediğim, *sanayi toplumu* kavramının sanıldığı gibi hiç de basit ve açık bir kavram olmadığıdır. (...) Yani gelişme ve değişim hem tedrici hem de nispi olmaktadır.”³¹

Burada, yer verilemeyecek kadar uzun olan bu eleştirilerin, özetle iki temel argümana dayandığı söylenebilir: Birincisi; çağdaşlaşma ile geleneksellik arasında ters bir orantının bulunduğu varsayımının yanıltıcılığı ve buna bağlı olarak geleneksel-modern, kırsal-kentsel, gelişmiş-azgelişmiş gibi kutuplaşma içeren terimlerden ve soyutlamalardan kaçınılması gerektiği. İkincisi; değişimin çizgisel olduğuna ve iktisaden geri ülkelerin, başarılı bir şekilde modernleşmeleri halinde sanayileşmiş ülkelere benzeyeceğine ilişkin kabulden vazgeçilmesi.

²⁷ Skocpol, **a.g.e.**, s.4. Aynı şekilde, Sovyetlerde de Marksizmin Stalinist okuması, ulusların sınıfsız bir sosyalist düzene doğru ardışık aşamalardan geçerek, eninde sonunda komünist ütoppyaya ulaşacağını varsayıyordu, **a.e.**, s.5.

²⁸ Örs, **a.g.e.**, s.4-5.

²⁹ Ali Yaşar Sarıbay, **Siyasal Sosyoloji**, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1992, s.173-174.

³⁰ Benzer şekilde, “ekonomik-determinist ve doğrusal evrimci Marksizm okumaları da pek çok Batılı entelektüel için çekiciliğini yitirdi.” Aynı dönemde eleştirel Marksizm ivme kazandı; Gramsci popüler hale geldi; Marx'ın metinleri yeniden incelendi, Skocpol, **a.g.e.**, s.5.

³¹ Bendix, **a.g.e.**, s.101.

“Sosyal yapılar, şekiller ve davranışlar, kolayca eriyen metal parçaları değildir. Bir defa vücut buldular mı, belki de asırlarca devam ederler. Bu sebeple grup davranışlarının ve milli davranış kalıplarının, üretim sürecine bakarak çıkardığımız toplum davranış şekillerinden çok daha farklı olduğu gerçeği ile karşılaşırız.”³²

Eisenstadt ve Huntington gibi yazarlarca, modernleşme kuramına yöneltilen determinizm ve etnosantrizm eleştirileri, 70’li yıllarda gelişen “Sol, Marksist ve Bağımlılık Okulu” gibi okullar tarafından devam ettirildi.³³ Bundan sonra, toplumsal ve siyasal değişmeyi konu alan ve birçoğu “karşılaştırmalı alan araştırmaları”na dayanan sayısız çalışmalar yapılmaya devam edildi. Ancak yaklaşımda büyük değişimler oldu. Her şeyden önce, modernleşme sürecine giren toplumların yaşadıkları sürecin, *gelişme* yerine *değişme* kavramı ile açıklanması tercih edildi. Modernleşme ve siyasal değişimin birbirinden ayrı süreçler olduğu ve değişimin bir “yönü” bulunmadığı görüşü genel kabul gördüğü gibi; üzerinde araştırma yapılan ülkeleri etkileyen dış faktörlerin yanında, bu bölgelerin kendine özgü koşullarının da üzerinde durularak, genellemelerden kaçınılmaya çalışıldı.³⁴

Yine de değişme ve modernleşme kavramları üzerindeki tartışmaların son bulduğu söylenemez. Örneğin Ozankaya, *toplumsal değişimin* “az gelişmiş ülkeler” için kullanılan bir kavram olduğuna dikkati çekerken³⁵; Kongar, söz konusu kavramın “bütün değer yargılarından arınmış, her türlü özel durumu kapsayan, bu yüzden de evrensel ve nesnel olan bilimsel bir terim”³⁶ olduğunu iddia eder. Modern toplumların ulaştıkları birbirinden oldukça farklı formasyonlar için “çoğul modernlikler”³⁷ kavramını tercih eden Eisenstadt ise; modernleşme sürecindeki toplumlar, her ne kadar beklenildiği gibi tek tip bir gelişme izlemeyerek, kültür, gelenek ve tarihlerinin izlerini taşıyan farklı değişim süreçleri geçirseler de, sonuçta hepsinin, geldikleri nokta itibarıyla “modern” olduklarının altını çizerek. Öyle ki, bu ülkelerde baş gösteren modernleşme karşıtı hareketlerin kendileri de açıkça modernlerdir.³⁸

³² Joseph Schumpeter’den (**Capitalism, Socialism and Democracy**, New York, Harper and Brothers, 1947, s.12-13) aktaran Bendix, **a.g.e.**, s.101.

³³ Örs, **a.g.e.**, s.7-8.

³⁴ **a.e.**, s.8.

³⁵ Özer Ozankaya, **Toplumbilim**, 10. bs., İstanbul, Cem Yayınevi, 1999, s.479.

³⁶ Emre Kongar, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, 16. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2012 [1972], s.59.

³⁷ S.N. Eisenstadt, **Comparative Civilizations and Multiple Modernities**, Brill, Leiden (The Netherlands), 2003 (e-kitap) s.675 ve çeşitli yerler.

³⁸ **a.e.**, s.504, 536.

Konu hakkındaki tartışmalar sayfalarca uzatılabilir. Bizim çalışmamız açısından bu tartışmaların önemi ise şu şekilde açıklanabilir: Çalışmamızın konusunu oluşturan, Samsun'un ticaret ve daha çok da sanayileşme ile birlikte ekonomik ve sosyal olarak geçirdiği *değişim*, aslında bir “modernleşme” sürecini ifade etmektedir. Elbette ki, burada, -tek bir şehirde değil- özellikle 19. yüzyıldan itibaren modernleşme sürecinin güçlü etkisi altında olan bir ülkede yaşanan değişim söz konusudur ve Samsun, bu genel değişimin dışında değildir. Bununla birlikte, nasıl modernleşme sürecindeki ülkelerin geçirdiği değişimler birbirinden farklılık gösteriyorsa, modernleşen bir ülkenin kendi içinde de farklı kentleşme ve modernleşme düzeyleri görülebilmektedir. Burada *modernleşmeden* kastımız, “Batı’ya benzemek” değildir. Yukarıda özetlediğimiz eleştirileri göz önünde tutarak, Sarup’un tanımladığı şekilde bir modernleşmenin, çalışmamızın gerek duyduğu kavramsallaştırmaya uygun düştüğü ileri sürülebilir. Buna göre; modernleşmeden anladığımız, “genişleyen dünya kapitalist pazarının sürüklediği bilimsel keşifler ile teknolojik yeniliklerin, sanayideki ilerlemelerin, nüfus hareketlerinin, kentleşmenin, ulus devletin ve kitlesel siyasal hareketlerin oluşumuyla birlikte ortaya çıkan sosyo-ekonomik değişimlerin çeşitliliğinin bir birliğidir” ve terimi kullanmaktaki amacımız, “sanayileşmede temellendirilmiş toplumsal gelişim aşamalarına gönderme yapmak”tan ibarettir.³⁹ Çalışmamız özelinde, tütün ticaret ve endüstrisi, Samsun’un ekonomik yapısını, üretim ilişkilerini değiştirmiş, buna Cumhuriyetle birlikte benimsenen radikal modernleşme ve kalkınma politikalarının etkisinin de eklenmesiyle kentsel yaşamda önemli değişimler ortaya çıkmıştır. Söz konusu değişim incelenirken, olması gereken bir model, bir başka ifadeyle, ulaşılması gereken bir hedef baz alınmamakta ve değişime bir yön çizilmemekte, değişimin kendisine de olumlu ya da olumsuz bir anlam yüklenmemektedir.

Sonuç olarak; Samsun’un geçirmiş olduğu değişim, çalışmamız boyunca bütüncül ve tarihsel bir bakış açısıyla incelenmeye çalışılırken, mümkün olduğunca nesnel ölçütler kullanılmaya çalışılmıştır. Böylece, çalışmamızda göz önünde bulundurulan, bir kentte

³⁹ Madan Sarup, **Post-yapısalcılık ve Postmodernizm**, çev. Abdülbaki Güçlü, 2.bs, Bilim ve Sanat Yayınları, 2004, s.187.

sanayileşmenin ardından değişiklik göstermesi beklenen değişkenlerden başlıcaları şu şekilde sıralanabilir⁴⁰:

- Nüfus özellikleri,
- Yerleşik alan büyüklüğü ve nüfus yoğunluğu,
- Ulaşım olanakları,
- Sosyal ve kültürel olanaklar (kreş, okul, tiyatro, sportif faaliyetler, vb.),
- Eğitim ve sağlık altyapısı,
- Bankacılık ve ticari faaliyetler,
- İşkolları ve çalışan nüfusun sektörel dağılımı,
- İşgücünün örgütlülüğü ve sendikal faaliyetler,
- Kadınların işgücüne ve sosyal yaşama katılımı.

Bir kentin ekonomik ve sosyal yaşamındaki değişimleri gösteren bu kriterler; aynı zamanda o yerleşim yerinin (idari olarak “şehir” sayılsa bile) kentsel özellikleri ne kadar taşıdığını belirlemek için de kullanılmaktadır. Bununla birlikte çalışmamız, kenti, aynı zamanda sosyal tarih boyutuyla da incelemeyi hedeflediğinden, bu sayısal ve şekilsel özellikler bize, kentteki toplumsal gruplar hakkında yeterince fikir verememektedir. Örneğin kentteki sanayi işçisi sayısı, bize buradaki üretim ve istihdam yapısı hakkında bilgi verse de; bu işçilerin yaşamları ya da toplumsal konumları hakkında pek bir şey söyleyemez. Bu nedenle çalışmamız, nicel verilerin yanında; (özellikle Cumhuriyet dönemine ilişkin bölümde) nitel bulgulara da büyük oranda yer vermektedir. Bu nitel bulgular ise; sözlü tarih görüşmeleri, mülakatlar ve gözlemlerin yanında, toplumsal gruplara ilişkin önemli bilgilere ulaşmamızı sağlayan bazı arşiv belgeleri (özellikle il teftiş ya da işçi raporları) ve diğer yazılı kaynaklardan yararlanılarak elde edilmiştir. Böylece, kaynaklarda sadece birer rakam olarak gördüğümüz işçilerin sadece sayılarını değil; çalışma koşullarını, sosyal olanaklarını, örgütlenmelerini ve özellikle kadın işçiler söz konusu olduğunda, ev-içi ilişkilerini de öğrenebilmemiz; en azından bu konuda bir fikir edinebilmemiz mümkün olmuştur.

⁴⁰ Kenti hangi kriterler açısından değerlendirmemiz gerektiği konusunda (başka bazı kaynakların yanında) daha çok Atabay’dan yararlandık: Semra Atabay, **Şehir Tanımı ve Şehirleşme Oranı Saptamasında Kullanılacak Kriterler Üzerine Bir Araştırma**, YTÜ Yayın No:291, İstanbul, 1994, s.10-17.

Burada, yukarıda sözünü ettiğimiz ayrıma tekrar dönmek gerekir. 19. yüzyıldan itibaren, uluslararası kapitalist ticarete açılan (ya da açılmaya zorlanan) Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'daki sanayileşmenin etkileriyle karşı karşıya gelmeye başlamıştır. Selanik, İzmir, Samsun, Bursa gibi kimisi ticaret, kimisi fabrikalaşma (ya da her ikisi) nedeniyle bu etkilerin daha erken ya da belirgin olarak hissedildiği kentler olsa da; 19. yüzyılda değişim, imparatorluğun her yanında kendisini az ya da çok göstermeye başlamıştır. Bu değişimden etkilenen yerlere, evlerde (kumaş ve halı dokumacılığı gibi) pazara yönelik imalatın yapıldığı kırsal alanlar da dahildir.⁴¹ Üretim ilişkileri gibi, özellikle Cumhuriyet sonrası dönemde daha belirgin ve yaygın olacak şekilde, yaşam tarzı ve gündelik hayat da değişmeye, yani modernleşmeye başlamıştır. Sanayileşme politikaları kapsamında devlet eliyle kurulan/kurulması teşvik edilen fabrikalar ile birlikte ise, özellikle bu fabrikaların kurulduğu yerleşim yerlerinde, değişim daha da hız kazanmıştır. Sonuç olarak; aşağıda üzerinde duracağımız bu değişimler, kırsalından kentseline, doğusundan batısına Anadolu'nun her yanını değiştirmiştir. Eğer Samsun'da tütüne yönelik bir sanayi kurulmasaydı da Samsun değişecek; yukarıda saydığımız nüfus, eğitim, ulaşım gibi kriterlerde belirli bir gelişme görülecekti. Ancak, kentte başlayan sanayileşme, buradaki değişimin, örneğin komşusu olan (ve 19. yüzyıla kadar Samsun'dan daha küçük yerleşimler olmayan) Sinop ve Ordu'dan farklılaşmasına yol açmış; geniş ovaları ve hinterlandının sağladığı avantajlara tütün sanayisinin de eklenmesiyle Samsun, (bölgenin en önemli liman kenti Trabzon'un yüzlerce yıllık üstünlüğüne son vererek) Karadeniz'in en büyük şehri haline gelmiştir. Tütün sanayiinin ağırlıklı olarak kadın emeğini kullanması ise, kentin ekonomik büyümesine eşlik eden farklı bir toplumsal yapılanmayı beraberinde getirmiştir. O halde, Samsun'daki değişim, bir yanıyla Türkiye'nin genelinde görülen modernleşme eğiliminin bir parçası iken, diğer taraftan ticaret ve tütün sanayiinin kente sağladığı özgün koşullara sahiptir. Bu nedenle, değişimin bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilebilmesi için, öncelikle Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'sinin

⁴¹ Konuya ilişkin pek çok örnekten biri (Sivas'a bağlı) Gürün kasabası ve köyleridir. Gürünlülerin, tüccarın kendilerine getirdiği (bir kısmı gezer aşiretlerden, ama çoğunluğu İngilizlerden sağlanan) yün iplikleri kullanarak yaptıkları kumaşların satışı 20. yüzyıl başında büyük artış göstermiştir. İlçedeki dokuma faaliyeti için bkz. Donald Quataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, 5.bsk, İstanbul, İletişim, 2020, s.112-114.

modernleşme ve kentleşme sürecine kısaca değinilmeli ve ardından Samsun’da kentleşmenin özgün koşullarının neler olduğuna bakılmalıdır.

1.2. Türkiye’de Kentleşme ve Toplumsal Değişme

Türkiye’nin Osmanlı’dan ve özellikle 19. yüzyıldan başlayarak geçirdiği toplumsal değişim elbette ki burada ele alınamayacak kadar geniş bir konudur. Biz burada bu değişimin sadece (konumuzu ilgilendirdiği ölçüde) ticaret, sanayileşme ve kentleşme etkileşimi bağlamında kısa bir değerlendirmesini yapmak ve bu alandaki çalışmalardan -yine mümkün olduğunca kısa bir biçimde- söz etmek durumundayız.

Türkiye kent araştırmalarının birçoğunda, kentleşmenin 1950’lerde yaşanan göçle başlatıldığı görülmektedir. Kentlerin Avrupa’daki gelişimini Antik Yunan’dan alan uzun bir tarihsel girişle başlayan söz konusu çalışmalar, “Türkiye’de Kentleşme” kısmına geçildiğinde çoğunlukla 1950’yi ve bazen de Cumhuriyet’in kuruluşunu milat olarak almakta; böylece konunun Türkiye ayağının tarihsel gelişimi havada kalmaktadır.⁴² Osmanlı dönemini kapsayan çalışmalarda ise Batı’daki feodalizmin Osmanlı topraklarında bulunup bulunmadığı tartışmalarının, özellikle 1960’lı ve 70’li yıllarda ağırlığı oluşturduğu görülmektedir. Sanayileşme ve modernleşme ile Avrupa’daki kentsel gelişmeyi birbirine bağlayan görüşlerin etkisiyle, az ya da geç sanayileşmiş ülkelerin geri kalmışlıkları tarihsel köklerinde, özel olarak da feodalite tartışmalarında aranmıştır.

Kıray, sanayileşmiş ve sanayileşmemiş toplumlar arasındaki farkın izahı konusunda yapılagelen açıklamalar içerisinde iki temel ele alıştan söz eder⁴³. Birincisi, bu toplumların değerler ve inanç sistemleri arasındaki farkı öne çıkaran yaklaşımdır. Kaynağı Weber olan bu yaklaşımın temsilcileri McClennan ve Lerner ile Türkiye’de Sabri Ülgener’dir. II. Dünya Savaşından sonra Batı Avrupa’da ve 1960’lardan beri de

⁴² Prof. Dr. Hüseyin Bal’ın Kent Sosyolojisi adlı kitabı konunun örneklerinden sadece biridir. Bal, Avrupa’daki kentlerin kökenini sanayileşmeye, Türkiye’dekilerini ise 1950’lerdeki göç hareketine bağlamakta; bunun arkasında yatan ekonomik koşullara, kapitalizmle ilk eklemlenme süreçlerine ya da Anadolu kentlerinin kapitalizm öncesindeki özelliklerine hiç değinmemektedir. Hüseyin Bal, **Kent Sosyolojisi**, 3.bs., Isparta, Fakülte Kitabevi, 2006.

⁴³ M. Kıray, “Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi: Bugünkü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı” (1969 tarihli makale), **Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme**, s.117-120.

Türkiye’de birincinin yerini altyapıya ilişkin yaklaşım almıştır. “Tabiatı işleme tarzı ve böylece elde edilen artık ürünün kontrol şeklinin temelde farklı olması” üzerinde temellendirilen bu yaklaşım, Doğu despotluğu ile Asya tipi üretim tarzı (ATÜT)* yaklaşımlarını içermektedir. Türkiye’de ATÜT tartışmalarında ise iki temel görüş vardır:

1) ATÜT sadece varyasyondur, tayin edici rolü yoktur diyenler: Behice Boran, Doğan Avcıoğlu, Kurthan Fişek (dış etkenlerin yeri başta geliyor);

2) Mahiyet farkı var, bütün ayırım bu temel farktan başlar diyenler: Sencer Divitçioğlu, Muzaffer Sencer ile -nispeten farklı olmakla birlikte- İdris Küçükömer.

Kıray’ın kendisi ise, “formların değil, fonksiyonların ve ilişki düzenlerinin benzerliklerini” ön plana çıkarmaktan yanadır.⁴⁴ Her toplumda nüfus, teknoloji, kaynaklar ve bunların doğurduğu toplumsal örgütlenmenin görece bir denge içinde olduğunu ifade eden Kıray’a göre; üreten ile üretimi kontrol edenler arasındaki temel ilişki “on asırlık Avrupa feodal düzeninde ve altı asırlık Osmanlı düzeninde hem yer hem zaman bakımından çok çeşitlenmiş; sadece temelde, yani emeği toprakta tutma ve artık ürünü kontrolde sabit kalmıştır.” Bu nedenle, temel sınıflar-arası ilişkiler aynıdır. Feodalizm ve modernleşme tartışmalarında gözden kaçan nokta ise, “Batıda sanayileşmeyi getiren sınıfların ya da ilişkilerin serflikle ve lortlukla ilgisi olmadığıdır.” Sonuçta merkantilizmi başlatan tüccar-esnaf sınıfıdır.⁴⁵

Korkut Tuna da, farklı bir tartışma ekseninde, benzer şeyi söylemekte; feodalizmin çözülüşünün içsel değil, dışsal faktörler (Doğu-Batı ticareti) sonucu olduğunu; feodal tarım artı-ürün yaratamadığından Batı’da şehirlerin ancak Doğu ile girilen ilişkilere (ticarete) bağlı olarak geliştiğini ifade etmektedir.⁴⁶

* Kavram hakkında bkz. Taner Timur, **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, 4.bsk, Ankara, İmge Kitabevi, 2001, s.70-72.

⁴⁴ Kıray, “Toplum Yapısındaki...”, s.121.

⁴⁵ **a.e.**, s.121-123.

⁴⁶ Korkut Tuna, “Feodalizm Tartışmalarında Yeni Bir Ele Alış Denemesi: Feodal Düzen ve Şehir”, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi **Sosyoloji Dergisi**, 3.Dizi - 1.Sayı’dan Ayrı Basım, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989, s.216-220.

Bu konu üzerinde yazılacak çok fazla tartışma bulunmaktadır⁴⁷. Buna karşılık, modern kentlerin doğuşunda çok önemli bir yeri olan sanayileşmenin ülkemizde Batı'nın gerisinde yaşanmasına ilişkin olarak, Osmanlı'nın toprak düzeninin feodal mi ATÜT mü olduğu tartışması da, Batı ile Doğu'nun değerleri ve inanç sistemleri arasındaki farklara ilişkin tartışmalar da bizim çalışmamızın amacının dışında kalmaktadır. Bizim Samsun'a ilişkin çalışmamız, 19. yüzyıldan itibaren başlayan bir değişimi ve temel olarak Cumhuriyet dönemini konu edindiğinden, kanımızca, Türkiye kentlerinin daha çok bu dönemdeki genel değişim eğilimine bakmak yeterli olacaktır. Yine de, bütünlüğü sağlamak açısından 19. yüzyıl öncesindeki genel durumdan kısaca söz etmek gerekebilir.

1.2.1. Osmanlı Döneminde Kentler

Osmanlı dönemindeki kent yaşamına ya da kentlileşmeye ilişkin akademik çalışmalar son derece azdır. Bu çalışmaların bize gösterdiği kadarıyla Osmanlı kentleri, bir yandan kendi yüzyılındaki Avrupa (ve diğer dünya) kentleriyle birçok ortak özelliği taşıırken, bir yandan da kendilerine özgü önemli farklılıklara sahiptir. Burada öncelikle, sanayileşme/modern öncesi kentlerin ortak temel özelliklerini sayabiliriz: nüfusun belirli bir yerde yoğunlaşması; halkın yerel ihtiyaçlarını sağladığı düzenli bir pazarın bulunması; halkın önemli bir kesiminin zanaat ya da ticarete ilişkin faaliyetlerde bulunması; buna karşılık kırsal ve kırsal faaliyetler ile bağın sürdürülmesi; yerleşimin idari ve bazen de dini bir merkez ya da kale etrafında toplanmış olması gibi.

Kentlerin evrensel olarak taşıdığı bu ortak özelliklerine karşılık, aralarında “derin çehre farklılıkları” bulunduğunu ve bunun da “hepsinin uygarlıklarının bir ürünü” olmalarından kaynaklandığını belirten Braudel'e göre; “Cebelitarık'tan Sonda adalarına kadar bir İslam kenti tipi olduğundan hiçbir kuşku yoktur.”⁴⁸

“Genelde bunlar birbirlerinden uzak, muazzam kentlerdir. Basık evler bu kentlerde nar taneleri gibi sıkışık bir haldedirler. İslamiyet (...) lanetlenesi bir gurur işareti olan yüksek evleri yasaklamaktadır. Binalar yükselemedikleri için, İslam hukukunun iyi

⁴⁷ Timur'un, Osmanlı toprak düzenine ilişkin Türkiye ve Batı'da yapılan tartışmaların bir özeti niteliğindeki *Giriş* yazısı için bkz. Timur, **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, s.9-58.

⁴⁸ Braudel, **Maddi Uygarlık c.1**, s.458.

koruyamadığı kamusal yolları istila etmektedirler. Sokaklar sokakçık haline gelmekte, yüklü iki eşek, fırsat çıktığında bunları tıkayabilmektedir.”⁴⁹

Genel olarak İslam kenti, ortada bir Büyük (Ulu) Cami, bunun çevresinde ticari sokaklar, hanlar veya kervansaraylar ile onların etrafında zanaatkâr kümelenmeleri şeklinde planlanmıştır. İstanbul gibi *birkaç merkeze sahip* büyük kentler dışında, Osmanlı kentlerinin bu plan ile uyum içinde olduğu söylenebilir. Yine bu kentlerin çoğunda, İslam geleneğine uygun olarak, mahallelerin dinsel gruplar etrafında bölünmesi olgusuna rastlanmaktadır.⁵⁰ Bilindiği gibi, Osmanlı toplumunda da Müslüman ve gayrimüslim olmak üzere ikili bir ayrım bulunmakta; bunun kent mekânındaki en belirgin yansıması ise değişik dine mensup olanların, kendi dini kurumları etrafında kümelenmiş ayrı mahalleler oluşturmada görülmekteydi⁵¹ (Bununla birlikte, farklı grupların bir arada yaşadığı mahalleler de bulunmaktaydı⁵²). İnalçık’a göre; şeriatın getirmiş olduğu bu sınıflandırma, toplumdaki gerçek toplumsal ve ekonomik ayrılıkları yansıtmamaktaydı. Gerçekte; zengin Yahudi, Rum ve Ermeni tüccarlar, Müslüman üst sınıf ile aynı haklara sahipti.⁵³

Arap/İslam ve Avrupa kenti tanımlamalarını, (Weber ve takipçilerinin aksine) diğer kent uygarlıklarının değerlendirilmesinde kullanılabilecek bir *ideal ölçüt* olarak reddettiklerini belirten Eldem ve arkadaşlarına göre ise, *tipik* bir İslam kentinden bahsedilemez⁵⁴:

“Tabii ki şehir tipleri vardır –bazıları dinsel dünyeviden daha çok vurgular, bazıları diğerlerinden daha özerktir, (...) bazıları yönetimden çok ticarete ağırlık verir, bazıları dini binalar, bazıları pazar ve kent meydanlarının etrafında toplumlar kurar, bazıları da diğerlerine göre daha fazla dini ve etnik çeşitlilik sergiler. Ne var ki böyleleri tüm

⁴⁹ a.y.

⁵⁰ a.e., s.459. Samsun’un 19. yüzyıl ve öncesindeki görünümünün anlatılacağı 3. Bölümde görüleceği üzere; söz konusu dönemde Samsun’da da Ermeni ve Rum mahalleleri bulunmaktadır. 19. yüzyılda ticaret artmaya başlayınca, kentteki gayrimüslimlerin sayısı da giderek artacak ve bazı mahalleler (dinsel açıdan) karma bir hal alacaktır.

⁵¹ Çingeneler de hangi dine mensup olduklarına bakılmaksızın ayrı bir cemaat olarak kendi mahallerinde yaşamıştır, Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul, YKY, 2010, s.157.

⁵² Bazı yazarlar, Osmanlı kentlerindeki toplumsal bölünmede, dini ve etnik ayrıştırmanın rolünün abartıldığını, temel ayrışma çizgisinin varsıllarla yoksullar arasında olduğunu ileri süren sınıfsal bir vurguyu öne çıkarmaktadırlar. Yine de bu bakış açısı, etnik yapıların önemini tümüyle yadsınamaktadır, Tarık Şengül, “Türkiye’nin Kentleşme Deneyiminin Dönemlenmesi”, **1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim**, der. F. Alpkaya, B. Duru, 2. bs., Ankara, Phoenix Yayinevi, 2012, s.415-416.

⁵³ İnalçık, a.g.e., s.157.

⁵⁴ E. Eldem, D. Goffmann, B. Masters, **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti**, s.17 (*Giriş yazısı*).

kent merkezlerine ve sakinlerine temelde benzersiz, gettolaştırıcı özellikler dayatan *tipik* bir Osmanlı, Arap ya da İslam kenti diye bir şey yoktur.”

Böylelikle Eldem ve arkadaşları, hepsi birbirinden farklı özelliklere sahip Halep, İstanbul ve İzmir kentlerini, kendilerine özgü ve ayırt edici taraflarıyla ortaya koymaya çalışırlar. Çok geniş bir alana yayılmış Osmanlı sınırları içine dağılmış olmaları nedeniyle farklı coğrafi, etnik ve dinsel özelliklere sahip yerleşimler olarak Osmanlı kentlerinin birbirlerinden oldukça farklılaşmış olması tabiidir. Bununla birlikte, Osmanlı kentlerinin birçoğunda görülen, belli başlı benzerliklerden de bahsedilebilir. İnalçık’a göre; bunlardan biri, eski bir Ortadoğu kurumu ve “tüm Osmanlı kentlerinin ayrılmaz bir parçası” olan *imaret*lerdir. “Vakıfların desteklediği çok işlevli merkezler” olan imaretlerin yapılması, kentlere kamu hizmetleri ve pazarlar sağlayarak, gelişmelerinde önemli bir rol oynadıkları gibi; onlara özgün niteliklerini de kazandırarak, genel görünüşlerini belirlemiştir⁵⁵:

“Dindarlık ve hayırseverlik dürtüleriyle kurulmuş olan imaretler; cami, medrese, hastane, misafirhane, su yolları, yol, köprü, hayrat ve bunların bakımları için gelir getiren han, çarşı, kervansaray, hamam, değirmen, boyahane, mezbaha ya da aşevi gibi kurumlardan oluşurdu. Dini hayır kurumları genellikle bir cami çevresinde inşa olunur; ticari kurumlar ise yakınlarda ya da uygun işlek bir yerde kurulurdu.”

Ayrıca; “her önemli Osmanlı kentinde” merkezi bir ulu cami ve *bedesten** olurdu⁵⁶. Kentteki ticari hayatın onun etrafında toplanması sebebiyle bedesten, mekânsal yapılanmada önemli bir yere sahipti.

“Esnafa ait dükkanlar bedestenin etrafında sokaklar boyunca karşılıklı dizilmiş olup, her dükkan grubu tek bir çarşı oluşturur ve aynı meslek üyelerince ya da aynı tür mal satan tüccarlarca tutulurdu.”⁵⁷

⁵⁵ İnalçık, **a.g.e.**, s.148.

* Dilimizde “Üstü kapalı esnaf çarşısı” anlamında kullanılan bedesten (bezz-istân/bezzaz-istân) kelimesi, Farsça “bez” sözcüğünden türetilmiştir (bkz. F. Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi, 1988, s.123). Türkçe karşılığı, “Kumaş satılan yer” olarak ifade edilebilir. Değerli kumaşlar, İran’da, öteden beri ticaretin en önemli unsurunu oluşturduğundan, ilk kapalı çarşılar, kumaş satıcıları (bezzazlar) tarafından oluşturulmuş olmalıdır.

⁵⁶ İnalçık, **a.g.e.**, s.149. Samsun’un eski kent merkezi de bir Büyük Cami etrafında toplanmıştır. O dönemde henüz küçük bir kasaba görünümünde olan Samsun’un, merkezi bir büyük çarşısı ise bulunmamaktadır. Bununla birlikte, 19. yüzyıl başında, şehirde “tüccarlar için büyük bir han” bulunduğunu ve aynı dönemde bir bedesten inşasına da başladığını biliyoruz. Konu hakkında bkz. 3. Bölüm.

⁵⁷ **a.y.**

Faroqhi'nin sınıflandırmasından, bedestenlerin sadece görece kalabalık (ortalama 5 binin üzerinde) nüfuslu kentlerde bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸ Bir kapalı çarşısı olmayan kentlerde ise “genellikle, kervansaray adı da verilen bir-iki han bulunurdu.”⁵⁹

“Bu binalardan kent dışında işlek yollar üzerinde olanları, tüccarlar için güvenli geceleme yerleri oluşturur, bazen de askerlerin yerleştirildiği kaleler olarak kullanılırdı. Kentlerdeki hanlar ise daha uzun süreli kullanım içindi. Kentte geçici olarak kalan tüccarlar burada kalır, mallarını da aynı yerde saklardı. Bazı hanlar belli bir malın ticaretine ayrılır ve giderek o malın adıyla anılmaya başlanırdı.”⁶⁰

Bir kapalı çarşı ya da han içinde bulunmadığında dükkanlar, kentin merkezine ulaşan çeşitli sokaklar boyunca sıralanırdı. Sokakların ve pazaryeri olarak kullanılan açık alanların adları, bazen kişi adlarından, “fakat genellikle yörede yaygın olan zanaattan türetilirdi. Bu konuda katı bir kural olmamakla birlikte, aynı zanaatla uğraşan dükkanlar genellikle aynı sokakta bulunurdu. Bir yere adını veren esnafın orayı terk etmesinden sonra bile ad değişmeyebiliyordu.”⁶¹

Osmanlı kentlerinin en önemli unsurunu oluşturan bu esnaf ve zanaatkarlar⁶², iş kollarına göre (üye olmanın zorunlu olduğu) lonca örgütleri altında toplanırdı.

“Esnaf, yani meslek lonca örgütleri, Osmanlı kentlerinde ekonomik yaşamın varlık nedeni olup, lonca üyeleri şehirdeki nüfusun büyük bölümünü oluşturmdu.”⁶³

Kentteki tarımsal olmayan üretim faaliyetleri ve bu faaliyetlere girdi sağlayan hammadde ticareti ile yine bu üretim sonucunda ortaya çıkan mamul malların çarşıda satılması bütünüyle loncaların denetimi altındaydı. Osmanlılar, Ortaçağ Avrupası'nda da benzeri bir örgütlenmenin bulunduğu lonca sistemini (ekonomik, askeri ve idari çıkarları gereği) korumaya oldukça önem verirdi. İncalcık'a göre, reformcu Osmanlı devlet adamlarının liberal Avrupa fikirlerini benimsediği 19. yüzyıla kadar devam

⁵⁸ Bununla birlikte, “olsa olsa yerel pazar işlevi görmüş olabilecek ve askeri sınıf dışındaki nüfusu 5.000'in altında olan birkaç kentte de bu tip yerler vardı.” Suraiya Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5. bs, İstanbul, 2014, s.32-33; ayrıca bkz. **a.e.**, s.377-379'daki tablolar.

⁵⁹ **a.e.**, s.33.

⁶⁰ **a.y.**

⁶¹ **a.e.**, s.39. Samsun'da da adını orada toplanan esnaftan alan (Demirciler Sokağı gibi) bazı sokak isimlerinin günümüze kadar ulaştığı görülmektedir.

⁶² Osmanlılarda toplum, (Ortadoğu sınıf sisteminin bir devamı olarak) *askeri* (yönetici) sınıf ile *reaya* (vergi verenler) olarak ikiye ayrılmaktaydı. Askeri sınıf “doğrudan doğruya sultanın hizmetinde olan herkesi, üretimle uğraşmayan bütün askeri grupları, din adamları ve bürokratlarla ailelerini, akrabalarını, uyruk ve kölelerini” içerirken; üretici sınıf ise, “*çiftçi, tüccar ve zanaatkârlar*” olmak üzere üç sınıfa ayrılırdı. “Kentli nüfusu son iki grup oluşturur, toplumsal sınıflandırmanın alt basamağında zanaatkârlar bulunurdu.”, İncalcık, **a.g.e.**, s.75.

⁶³ İncalcık, **a.g.e.**, s.156-157.

eden bu tutucu politika, ekonominin “lonca sisteminin kısıtlayıcı kurallarından kopmasını ve güçlü bir Osmanlı burjuvazisinin gelişimini” engellemiştir.⁶⁴

Nedenleri ve sonuçları farklı olsa da; Avrupa’da lonca sisteminin çözülüşüne benzer bazı gelişmeler, Osmanlı’da da yaşanmıştır. Bunlardan biri, 16. yüzyılda İmparatorluğun kentsel nüfusunda görülen yaklaşık %80 oranındaki artışı⁶⁵. Böylelikle, üretim miktarları sıkı kontrol altında tutulan lonca ürünleri için pazar büyümüş; loncalardaki ücretli usta ve kalfalar, kentin uzak semtlerinde üretime geçerek, loncanın kural ve denetimini güçten düşürmüşlerdi. Ayrıca, büyük Osmanlı kentlerindeki -özellikle de dış pazar için üretim yapan- loncalarda, “kapitalist girişimcilere dönüşmüş lonca üyeleriyle çalıştırdıkları işçiler arasında büyüyen bir toplumsal ve ekonomik farklılaşma ortaya çıkmıştı.” Yine, Avrupa’da görülene benzer şekilde, büyük kentlerde, lonca denetiminden uzaklaşmanın bir yolu olarak, ev üretimi kasabalardan köylere kaymıştı. Tüccara pamuklu bez sağlayan ev dokumacılığında olduğu gibi, bu üretimin çoğu yabancı pazara ihraç olunmaktaydı.⁶⁶

Devlete düzenli olarak toplu mal sağlayan endüstrilerde de, “kapitalist üretim göstergeleri” göze çarpıyordu. Lonca sistemi dışında, büyük üretim tesisleri olarak ortaya çıkan tophane, baruthane, darphane, vb. bu kategorideki tesislerdi. Devlet, kendi ihtiyacını karşılamak için, yüzlerce işçi çalıştıran büyük imalathaneler kurarken, şahsi girişimciler bunu gerçekleştirememişti.⁶⁷

“İstanbul ve Bursa’da birçok işçinin topluca çalıştırıldığı birtakım atölyeler ortaya çıkmışsa da, Osmanlı endüstrisi hiçbir zaman ev üretimi (*Verlag* sistemi) ötesinde bir gelişme göstermemiştir.”⁶⁸

⁶⁴ a.e., 161.

⁶⁵ a.e., 164. Faroqhi, 1520’lerde Anadolu’da vergi mükellefi 3.000’in üzerinde (yani nüfusu 10 binin üzerinde) olan yerleşimler yalnızca Bursa ve Ankara iken, yüzyılın sonlarına doğru bu düzeye ulaşmış sekiz kent bulunduğunu belirtir. 1.000-3.000 arasında vergi mükellefi barındıran orta büyüklükteki Anadolu kentlerinin sayısı da neredeyse iki katına çıkarak 33’e ulaşmıştır. 16. yüzyıl başında köy olan çok sayıda yerleşim ise “400 vergi mükellefi ve bir pazaryerine sahip” olarak, küçük kente dönüşmüştür. Buna karşılık yazar, kentsel nüfusun kırsal nüfusla aynı oranda mı arttığının, yoksa kentlerde yaşayanların oranlarının mı yükseldiğinin belirlenmesinin (kırsal nüfus verilerinin çok sınırlı olması dolayısıyla) olanaksız olduğunu belirtir. “Ancak, bir hipotez olarak, özellikle Ege Bölgesi ve Rum vilayeti gibi, Anadolu’nun görece kentleşmiş yörelerinde kentsel nüfus oranının arttığı varsayılabilir”, Faroqhi, a.g.e., s.17-18.

⁶⁶ İnalçık, a.g.e., s.163-165.

⁶⁷ a.e., s.163-166.

⁶⁸ a.e., s.166.

Ustalığın aile mirası haline getirilmesi ya da saray çevresi ve Yeniçerilerin kent loncalarını ele geçirmeleri gibi başka nedenlerle etkinliği giderek zayıflayan loncalar için vurucu darbeyi ise Sanayi Devrimi yapacaktır⁶⁹:

“19. yüzyılda Avrupa yapımı malların ithali, lonca etkinlik alanını sınırlamış; 1840’tan sonra da, Avrupa endüstri kapitalizmi karşısında loncalar ekonomik olarak yıkılmıştır.”

Faroqhi, 16. ve 17. yüzyıllarda belli başlı Anadolu kentlerinde sürdürülen ekonomik faaliyete ilişkin olarak; “tekstil ticareti ve üretiminin başta geldiği, bunu dericilikle metal ve besin maddesi işleme dallarının izlediği” izlenimine sahip olduğunu belirtir. “Tekstil, deri ve metal işleri ticareti, aynı zamanda, farklı kentleri birbirine bağlıyor ve onları bir sistem içinde bütünleştiriyor olmalıydı.”⁷⁰

İşin bu kısmında ise devreye, Osmanlı toplumunun diğer kentli zümresi olan tüccarlar giriyordu. Zanaatkarlar gibi loncalarda örgütlenmiş olmakla birlikte, tüccarlar kendi içlerinde iki gruba ayrılıyordu: Yöre ve lonca ürünlerini satan ve (dükkanlılar ve zanaatkarlar için de kullanılan) *esnaf* sözcüğüyle anılan birinci gruptakiler, devletin *ihtisap** kurallarına bağlı olup, geleneksel lonca yapısına göre örgütlenirdi. Genel olarak *tüccar* ya da *bezirgan* olarak bilinen ve toplumsal konumları birincilerden yüksek olan, kervancılık ve deniz aşırı ticaret ile uğraşan ikinci gruptakilere ise ihtisap yasaları uygulanmazdı. Girişimleri devlet tarafından himaye edilen bu ikinci grup (büyük) tüccarlar, İncalcık’a göre; bir bakıma “Osmanlı toplumunun gerçek kapitalistleri” sayılabilirdi.⁷¹

Osmanlı topraklarında ticaretin iki ayağını deniz ve kara ticareti oluşturuyordu. Yüzyıllardır, gelişmiş bir yol ağına sahip olan, İpek ve Baharat yollarının

⁶⁹ a.e., s.162. Sanayi Devrimi, Avrupa’daki geleneksel imalat örgütlenmelerinin de yıkımına sebep olmakla birlikte, Osmanlı’da daha çok dışsal bir faktör olarak etkili olmuştur. Sanayi Devriminin Avrupa’daki üretim örgütlenmesi üzerindeki etkisi için bkz. Leo Huberman, **Feodal Toplum’dan 20. Yüzyıla**, çev. Murat Belge, 19.bsk, İstanbul, İletişim, 2019.

⁷⁰ Faroqhi, a.g.e., s.58.

* İhtisap düzenlemeleri, yani fiyat ve kalite belirleme işi, lonca ustaları ile devlet temsilcileri arasındaki görüşme sonucu kararlaştırılır ve sultan tarafından onaylanırdı, İncalcık, a.g.e., s.159.

⁷¹ İncalcık, a.g.e., 167-168. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde sıkça kullanılan *tütün tüccarı* tabiri de tütünün yurt dışına ihracını yapan kişileri tanımlamaktadır. Özellikle Cumhuriyet’in ilk yıllarında tütün tüccarının çok büyük sermayedarlar arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. 4. Bölümde görüleceği üzere, Samsunlu tütün tüccarı Nemlizade Mithat Bey’den, “memleketin en büyük ihracat evi” olarak söz edilmektedir. Bunun yanında, tütünün ihracatını kendisi yapmayıp, büyük tüccarlar ya da uluslararası tütün şirketleri için aracılık yapan (ve bir kısmının tütün işleme atölyesi de bulunan) kişilerden de sektörde *tüccar* olarak bahsedilmekte ve kavram özel sektör alıcılarının tümünü ifade etmektedir.

güzergahında bulunan Anadolu, bu ticari yolların üzerinde kurulan büyük kentlere sahipti. Çok geniş bir coğrafyaya yayılmasının ardından bu yollar ve kentler Osmanlı Devleti'nin denetimine geçti⁷². Ekonomik ve siyasal gelişmelerin etkisiyle önemi dönem dönem artan ya da azalan ticaret yollarının güvenliğine çok önem veren Osmanlılar, büyük kentleri birbirine bağlayan bu yollar üzerine çok sayıda hanlar, kervansaraylar, köprüler ve *menzilhaneler*** yaptılar. *Pax Ottomanica*nın, geniş topraklar üzerinde oluşturduğu hareket özgürlüğü, o zamana kadar birbirine kapalı olan bölgeler arasında mal değişimine olanak sağlayarak ticareti canlandırmış; böylece kentleşme üzerinde de önemli bir etkide bulunmuştur.⁷³

Faruqi, deniz ticaretinin Anadolu'nun kentleşmesi açısından fazla önemi bulunmadığını; Trabzon dışında hiçbir liman kentinin 10 binden fazla nüfusu olmadığını ifade eder. “Bölgelerarası ticaretin candamarlarını kervan yolları, özellikle de İstanbul'dan Halep'e uzanan ‘diyagonal yol’ ve İstanbul'dan -Tokat üzerinden- Erzurum'a ve İran sınırına giden ‘kuzey kervan yolu’ oluştururdu.”⁷⁴

Osmanlı mekânının “deve kervanlarının her tarafta bulunmaları” ile karakter kazandığını belirten Braudel'e göre de; Osmanlı ekonomisi, gücünü ve esnekliğini, deniz ulaşımından daha düzenli olan bu kervan taşımacılığına borçludur⁷⁵. Deniz ticareti ise, “bir cins Türkiye'den Türkiye'ye *country trade* ile, kıyı denizciliği aracılığıyla yürütülmektedir.”⁷⁶ Özellikle Karadeniz, İstanbul'un iâşesi ve Türk filolarının donatılması için vazgeçilmez önemdedir⁷⁷:

⁷² Anadolu'dan geçen yol ağı ve bu ağ üzerindeki kentler için bkz. İnalcık, **a.g.e.**, s.128-129'daki harita.

** Menzilhaneler, daha çok idari amaçlar (özellikle haberleşme) için kullanılan, ana yolların geçtiği şehir ve kasabalarda uygun aralıklarla kurulmuş olan “durak evleri” idi. Kurumun işleyişi için bkz. Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, 3.bsk, Ankara, TTK, 2013, s.73-78.

⁷³ Faruqi, **a.g.e.**, s.360. *Osmanlı Barışının* Anadolu kentleri üzerindeki etkilerinden biri, buralardaki kalelerin gereksiz hale gelerek zamanla yıkılması ya da harabeye dönmesidir. Braudel'e göre, 15. ve 18. yüzyıllar arasında (ada ülkeleri gibi) bazı istisnalar dışında kentlerin hemen hepsi, öncelikli işlevi güvenlik olan surlarla çevrili iken, “surlarla çevrelenmiş kentleri ancak Macaristan'da Avrupa'nın karşısında ve Doğu Anadolu'da İran'ın karşısında tanıyan Osmanlıların geniş imparatorluğu gibi kendinden emin ülkelerde sur yoktur.” Braudel, **Maddi Uygarlık, c.1**, s.444.

⁷⁴ Faruqi, **a.g.e.**, s.355. “Tokat kervan merkezini yeni gelişmekte olan İzmir limanına bağlayan yol da 17. yüzyılda önem kazandı”, **a.y.** 16. ve 17. yüzyılda Osmanlı topraklarındaki uzun mesafe ticareti, bölgesel (şehirler arası) ticaret ve köy-kent arasındaki yerel ticaret hakkında bkz. **a.e.**, s.59-73.

⁷⁵ Fernand Braudel, **Maddi Uygarlık, c.3: Dünyanın Zamanı**, İmge, 3.bsk, Ankara, 2017, s.411-12.

⁷⁶ **a.e.**, s.412.

⁷⁷ Fernand Braudel, **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, 2.bs, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2019, **c.1**, s.183.

“İstanbul’un Akadeniz’in bu ucuyla denizin geri kalanı arasına bir perde çekerek, onun uzak ve yakın ticaretine el koyduğu izlenimi söz konusudur. Ulaşılması kolay olan Karadeniz, muazzam başkent için o olmadan yaşayamayacağı bir beslenme kaynağıdır.”

Genel olarak Osmanlı kentlerinin (özellikle de İstanbul’un) tüketiminin, yine Osmanlı topraklarında üretilen ürünlerle ve başkentten etkin bir şekilde denetlediği kara ve deniz ticareti aracılığıyla sağlandığı görülmektedir. Bu devasa ticaret ağına, Müslüman ya da gayrimüslim Osmanlı tüccarının büyük rol oynadığı, diğer ülke tüccarının ise (ki bunlar ağırlıklı İtalyan kent devletlerinin tüccarları oluyordu) daha çok dış ticarete aracılık ettiği; ayrıca denizlerden yapılan taşımacılıkta Rumların, kervan ulaşımında ise Müslümanların öne çıktığı anlaşılmaktadır.⁷⁸

Osmanlı idaresi, bir yandan kervanlardan gelir sağlamayı hedeflerken, bir yandan da tüccarların *stratejik malları** ihraç etmesini önlemek istiyordu.⁷⁹ Ticarete, (öncelikle) İstanbul’un ve (ikincil olarak) diğer kentlerin ihtiyaçlarının karşılanmasına öncelik veren ve 19. yüzyılda da sürdürülen bu (*iaşeci*) “merkeziyetçi siyaset ısrarı”, Goffman’a göre; “Osmanlıların hem 1600’lerin merkantilizmine hem de 1800’lerin serbest ticaretine yönelik gönülsüzlüğündeki” sürekliliği gösterir.⁸⁰

Bununla birlikte, Osmanlı toprakları ve hammaddeleri, 19. yüzyılda (özellikle de 1850’lerden itibaren) dış ticarete giderek daha fazla açılmaya başlayacak; devlet dış ticaret üzerindeki denetimini ve tekeline büyük ölçüde kaybedecektir.⁸¹ Osmanlı ekonomisinin uluslararası kapitalist ticarete eklemlenmeye başlamasını⁸², pazara yönelik tarımsal üretimin artması ve Osmanlı zanaat ürünlerinin Avrupa sanayi ürünleri karşısında rekabet gücünün zayıflaması gibi Osmanlı toplumsal ve kentsel yapısı üzerinde önemli etkileri olacak gelişmeler izleyecektir.

⁷⁸ Braudel, **Maddi Uygarlık**, c.3, s.411-417.

* “İran ticaretinde bunlar at, demir, bakır ve gümüş demektir”, Faroqi, **a.g.e.**, s.65. Bununla birlikte, halkın beslenmesi için temel bazı gıdalar (özellikle buğday) ile ordunun ihtiyacının karşılanmasına yönelik kereste gibi malların ihracatında da sıkı tedbirler uygulanıyordu.

⁷⁹ Faroqi, **a.g.e.**, s.65.

⁸⁰ Daniel Goffman, “İzmir: Köyden Kolonyal liman kentine”, **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti**, s.100.

⁸¹ Osmanlı ekonomisinin dışa açılması konusunda bkz. Şevket Pamuk, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s.95-106.

⁸² Samsun’un da içinde bulunduğu Karadeniz’in uluslararası ticarete eklemlenmesinin, bu denizin kıyısında bulunan liman kentleri ve kasabaları üzerindeki etkilerinden 3. Bölümde ayrıca söz edilecektir.

Kıray’a göre; Osmanlı, Avrupa ülkelerindeki gibi tarımda makine kullanımını, üretimi güçlendirmeyi başaramadı. 19. yüzyılda ise “bütün siyasal ve fikirsel ilişkilerle beraber” Osmanlı toplumunun temel yapısı değişmeye başladı. “Başka bir deyimle XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Osmanlı toplumundaki iç dinamiğe bağlı değişimler temel ilişkileri köklü şekilde değiştirmedigi, sadece buhranlar yaratıp sürdürdüğü halde; XIX. yüzyılın dış etkileri doğrudan doğruya temel değişikliklere götürmüştür.”⁸³

Buna rağmen, Osmanlı toplumu 19. yüzyıl sonunda bile yarı-feodal bir yapıdaydı. Nüfusun büyük bölümü hala tarımda sabanla, sınırlı bir artık ürün üretiyordu ve bu ürünü kontrol edenler hala toplumda hakim mevki işgal ediyordu. “İşin aslında İzmir, Çukurova, **Samsun** çevrelerinde milli ve milletlerarası piyasa için ürün yetiştirmeye geçilmişti, ama bu memleketin bütünü için henüz anlamlı değildi.”⁸⁴

19. yüzyılda küresel pazara açılmış olan kentler, bazı ortak gelişim aşamaları göstermelerine karşın; her bir kentteki ekonomik ve toplumsal altyapı kadar, ticarete konu olan ürünlerin niteliği nedeniyle de bu kapitalist ticaretten farklı şekillerde etkilenebiliyorlardı. Örneğin; zirai ürünler açısından baktığımızda, sadece tarımsal üretime konu olan bir ürünle; işleme tesisleri ya da fabrika gibi belirli bir ölçüde endüstriyel üretimi gerektirerek çeşitli iş olanakları sağlayan bir ürünün, kentsel alanda yarattığı ekonomik ve toplumsal etki, doğal olarak, birbirinden farklı olacaktır. Burada konumuz açısından önemli bir husus, Batılı tüccarların, Anadolu’nun tarımsal, hayvansal ve madeni ürünlerini çoğunlukla işlenmemiş haliyle alıyor olmalarıdır.⁸⁵ Buna karşılık bazı ürünlerin belirli işlemlerden geçmiş (yarı-işlenmiş) halde alınması

⁸³ Kıray, “Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi: Bugünkü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı” (1969 tarihli makale), **Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme**, s.124.

⁸⁴ **a.y.** (vurgu bana ait)

⁸⁵ Uluslararası kapitalist ticaret, çevre ya da yarı çevre ülkelerin (özellikle de liman) kentleri üzerinde, tek bir tarımsal ürün çeşidinin ihracatına dayalı bir ekonomik yapı (monokültür) oluşmasına neden olmaktadır. 19. yüzyılda, Mora Yarımadasında kuş üzümü ihracatı ile ön plana çıkmaya başlayan ve yüzyılın sonunda Yunanistan’ın üçüncü büyük ekonomik merkezi haline gelen Patras kenti de -her ne kadar hafif sanayide belirli bir gelişme olduysa da- temelde kuş üzümü ihracatına dayalı bir ekonomik yapılanmanın ötesine gidememiş olmasıyla konu için açıklayıcı bir örnek oluşturur. Sonuçta, “Yunan ekonomisinin her alanında kendini hissettiren bir sorundan, yani üretim çeşitliliğini gerçekleştirmedeki başarısızlıktan, bu ekonominin bir parçasını oluşturan Patras da kaçınmadı.” Konu hakkında bkz. Elena Frangakis-Syrett, “Patras”, **Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri**, s.23-44. Ayrıca kapitalizmin, yayılmaya başladığı 16. yüzyıldan beri, “güçlü deniz yolları” üzerindeki ada yerleşimleri üzerinde bu açıdan yaptığı etki konusunda bkz. Braudel, **Akdeniz c.1**, s.255-256.

(çoğunlukla saklama ve taşıma koşulları öyle gerektirdiği için) tercih edilir. Örneğin; Giresun ve Ordu'dan alınan fındık, uzun yola çıkmadan önce pek bir işlem gerektirmezken; İzmir ve hinterlandında yetişen incir, üzüm gibi kurutulmuş halde nakliyesi tercih edilen ürünler, kentte kurutma ve depolama tesislerinin kurulması, bu tesislerde iş imkanlarının doğması gibi çeşitli gelişmelere neden olur. Küresel ticarete konu olan ürünün -tütün örneğindeki gibi- nadiren sanayileşmeye neden olduğu görülürken; bazı durumlarda ise bu ticaretin bölgenin sanayisini törpülediği, hatta bazen tamamen yok ettiği görülmektedir. Samsun'da tütün ticaretinin gözde olduğu dönemde, ham yün ihracatı benzer şekilde çok fazla artış gösteren Ankara kenti, bu konuya güzel bir örnektir. Bu şehir daha önce işlenmiş yün ihracatı da yapmakta iken⁸⁶, İngiltere'nin bu konudaki rekabeti nedeniyle sadece işlenmemiş yün ihracatına yönelmek durumunda kalmıştır. Üstelik bu konuda bile İngilizlerin, meşhur Ankara keçisini Afrika'da üretme çabası ile karşı karşıya kalmışlardır. İzleyen gelişmeler sonucunda Ankara, buğday ihracatçısı bir kent konumuna gelmiştir. Kısacası, burada dış pazara açılma, kentin sanayileşmesine yol açmadığı gibi, varolan sınırlı zanaatın da yok olmasına neden olmuştur. Böylelikle, Georgeon'a göre; sanayileşemeyen Ankara'nın toplumsal yapısında da önemli bir değişim olmamıştır.⁸⁷

Avrupa'nın Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkisi sadece ticaret yoluyla olmamıştı. 19. yüzyılın son çeyreğinde, “uluslararası mali sermaye, Düyun-u Umumiye İdaresi ve yan örgütleri aracılığıyla Osmanlı maliyesinin ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki üretim faaliyetlerinin çoğunu doğrudan denetlemeye başladı”⁸⁸:

“Düyun-u Umumiye'nin ve özellikle *Reji*'nin* Osmanlı tarımına etkili bir biçimde girişi Anadolu'nun çeşitli kesimlerinde yaygın kızgınlığa ve protestolara yol açtı. Özellikle tütün üreticileri, yerel tüccarla işbirliği yapıp, ürünlerini *Reji*'nin kurmuş olduğu güçlü acentalarından kaçırarak imparatorluk dışında satmak yoluna gittiler.”

⁸⁶ 16. ve 17. yüzyıllarda yün sanayiinin çok önemli bir işkolunu oluşturduğu Ankara, Anadolu'nun en büyük kentlerinden biridir. Ankara'nın bu dönemlerdeki nüfusu ve ticari faaliyeti için bkz. Faroqi, **a.g.e.**, s.4,16,35 ve çeşitli yerler.

⁸⁷ François Georgeon, “Keçi Kılından Kalpağa: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yüzyılında Ankara'nın Gelişimi, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, der. Paul Dumont, François Georgeon, çev. Ali Berktaş, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s.99-115.

⁸⁸ R. Kasaba, “İzmir”, **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)**, s.19.

* *Reji*, 19. yüzyıl sonlarında tütün tekeli elinde bulunduran kolektif şirketin adıdır. Tarihçesi için bkz.: aş. 2. Bölüm.

Osmanlı bürokratlarının, ekonominin bu dışa bağımlılığına gösterdikleri tepki ise, I. Dünya Savaşı'nın yarattığı dış ortamın uygunluğundan da yararlanarak, daha korumacı bir iktisat politikası benimsemek olacaktır. “Milli İktisat”⁸⁹ olarak bilinen bu politika, erken Cumhuriyet evresinde Ankara'nın “devletçilik” olarak tanımladığı politikanın da temelini oluşturacaktır.

Dış ekonomik ilişkilerin yol açtığı tüm bu değişimlerin yanında, 19. yüzyılda devleti ve toplumu Batılılaştırma doğrultusunda girilen ve *Tanzimat* olarak bilinen reformların da kent alanını ilgilendiren sonuçları olmuştur.

“Osmanlı bürokrasisi için [bu] reformların dışsal hedefi, Batı üstünlüğüne karşı, onun kazanımlarını kullanarak mücadele etmektir. Devleti ve oradan hareketle toplumu modernleştirmek için öngörülen şey Batının tekniğinden ve giderek kültüründen yararlanmaktır. Bu hedefin kent alanındaki izdüşümü, Batılı anlamda bir kentti.”⁹⁰

Reformların içsel nedeninin ise, “merkezi devlet otoritesini yenden kurma hedefi”⁹¹ olduğunu ifade eden Yerasimos'a göre; devlet, “Batı'nın kent aygıtını kullanarak, daha önce tökezlediği bir konuda, bir kent düzeni dayatmada başarılı olmayı amaçlamaktaydı.”⁹² Tanzimat'ın kent hayatına getirdiği yeniliklerden en gözle görünür olanının resmi daireler olduğu ileri sürülebilir.⁹³ Yereldeki idari görevliler, işlerini daha önce konaklarında veya camilerde icra ederken; Tanzimat'tan sonra, şehir ve kasabalarda hükümet konağı, hapisane, tophane, belediye, askerlik dairesi, hastane gibi kentin mekânsal yapılanmasını önemli ölçüde değiştirecek kamu binaları inşa edilmeye başlanmıştır.⁹⁴ Elbette, 19. yüzyıl boyunca kentlerde değişen şey sadece binalar değil, bu binaların içindeki yaşam tarzı da olacaktır.

“19. yüzyılda, İstanbul ve büyük liman şehirlerinde yeni bir hayat başladı. Bu yeni hayat tarzı, sadece kârgir konaklar, Avrupa mobilyası ve alafranga sofrada adabı olarak özetlenemez. Kadınlar eğitim görüyordu. Gazete ve dergi okunuyordu, asıl önemlisi roman okunuyordu. Kaçgöç büyük ölçüde devam etmekle beraber, yüksek sınıfın kadını toplum hayatına giriyordu; gezinti yerlerinde kadın-erkek flörtü başlamıştı.

⁸⁹ Milli iktisat politikasını tüm yönleriyle inceleyen başlıca eser olarak bkz. Zafer Toprak, **Türkiye’de Milli İktisat: 1908-1918**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

⁹⁰ Stefan Yerasimos, “Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, s.2.

⁹¹ a.e., s.4.

⁹² a.e., s.6.

⁹³ Tanzimat döneminde kentlerin idari ve ekonomik yapısı hakkında bkz. Çadircı, a.g.e.

⁹⁴ Osmanlı kentlerinde 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan değişimi birçok yönden ele alan bir çalışma için bkz. Sevgi Aktüre, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Kentlerindeki Değişimler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c.4, İstanbul, İletişim, 1985, s.891-904

Bazı tekkelere kadınlar da devam ediyordu. Eczane ve doktorun yanında, eski gelenekler de sürüyordu...”⁹⁵

Bu yeni yaşam tarzının toplumda daha fazla yaygınlaşması ise Cumhuriyet sonrasında olacaktır.

1.2.2. Cumhuriyet Döneminde Kentleşme ve Toplumsal Değişme

Türkiye’nin erken Cumhuriyet döneminde yaşadığı genel ekonomik ve toplumsal dönüşümün, Osmanlı İmparatorluğu’nun son yüzyılında devleti kurtarmak için girişilen reform çabalarının ve ekonomide periferileşme süreci ile buna karşı geliştirilen iktisadi politikaların bir devamı olarak kabul edilmesi, bugün için, üzerinde geniş ölçüde uzlaşma sağlanmış bir konudur.⁹⁶ Türkiye kentlerinin Cumhuriyet döneminde izlediği gelişim çizgisi de, 19. yüzyıl ortalarından itibaren ekonomik ve siyasal gelişmelerin etkisiyle yaşanan değişimin bir devamıdır.⁹⁷ Aslında, başından beri vurgulamaya çalıştığımız gibi, kentlerin değişim süreçleri, ulusal (hatta küresel) ölçekte yaşanan ekonomik ve toplumsal süreçlerle yakından ilişkilidir. Şengül’ün ifade ettiği gibi; “kentsel değişimi anlamakta çıkış noktasını, makro dönüşümlerdeki belirleyicilikleri nedeniyle, daha geniş ölçekli toplumsal ilişkiler oluşturmaktadır.”⁹⁸ Kent, bir yandan bu toplumsal ilişkiler tarafından üretilmekte; bir kez üretildikten sonra ise, bu ilişkiler ile karşılıklı bir etkileşim içine girmektedir (ilişkisel mekan anlayışı). Bir başka deyişle, bu toplumsal ilişkilere yerelden verilecek tepki kentsel süreçleri etkilemekte; böylece kentlere özgü farklı gelişim çizgileri ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, her kentsel dönem, bir önceki dönemin kalıntıları üzerine kurulmakta; onunla tam bir karşıtlık içinde olduğu durumda dahi, bir önceki dönemin

⁹⁵ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, Timaş, 2009, s.281.

⁹⁶ Zürcher, çok tanınan eserinde, 1908-1950 dönemini, (altbölümlere ayırmış olmakla birlikte) “Jön Türk Dönemi” başlığı altında inceler; bkz. Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İstanbul, İletişim, 1995. Dönemleme tercihinde daha çok siyasal gelişmeleri ön planda tutan Zürcher gibi; konuya iktisadi açıdan yaklaşan Zafer Toprak da, Kemalist Tek-Parti döneminin iktisat politikasının temelini, İttihat ve Terakki iktidarında şekillenen Milli İktisat yaklaşımının oluşturduğunu belirtir. Toprak, bu politikanın şekillenmesinde dış konjonktürün etkisini de vurgular; Toprak, **Türkiye’de Milli İktisat**, s.XXVII ve XXXIII (Sunuş yazısı).

⁹⁷ Elbette, bunu ileri sürerken, Osmanlı kentlerinin 19. yüzyılda küresel kapitalizme eklemlenmeden önce tamamen durağan olduğu gibi bir kabule dayanmıyoruz. Ancak, 19. yüzyılın tüm dünyayı dönüştüren gelişmelerinin, Anadolu kentlerini, kendi içsel dinamiklerinden daha fazla etkilediğini söyleyebiliriz.

⁹⁸ Şengül, **a.g.e.**, s.408-409.

oluşturduğu yapıyı veri olarak almaktadır. Böylelikle belirli dönemler arasında kopuşların yanı sıra süreklilikler de bulunmaktadır.

Şengül, bu anlayış çerçevesinde, Türkiye'nin Cumhuriyet sonrası kentleşme deneyimini üç ayrı döneme ayırır⁹⁹:

- 1.Dönem: Ulus-devletin kentleşmesi (1923-50)
2. Dönem: Emek gücünün kentleşmesi (1950-80)
3. Dönem: Sermayenin Kentleşmesi (1980 sonrası)

Böylece, birinci dönemde, ulus-devletin inşası sürecinin -ki bu süreç Osmanlı mekânsal ve toplumsal yapısını miras almaktadır- kentler üzerindeki etkisi daha belirgin olurken; 1950 sonrasında, kentleri dolduran işçi ve emekçi kesimler, kentsel yapının şekillenmesinde daha ağırlıklı bir rol oynar. Bu ikinci dönemde, bir yandan tarım sektöründeki modernleşme, kentlere doğru bir göç başlatırken; diğer yandan sanayileşme denemeleri sonucunda önemli bir işçi sınıfı doğmuştur. Buna karşılık, sanayileşme, kent nüfusundaki artış ile aynı hızda ilerlemedikçe, kentlerin kalabalık nüfusu enformel sektörü de beslemiş; vasıflı işçi konumunda olmayan emekçi kesimlerin kentsel yapıdaki en belirgin etkisi ise *gecekondu*¹⁰⁰ şeklinde kendisini göstermiştir. Gecekondu, 1950'li yıllarda mevcut kentsel yapılarla gerilimli bir ilişki içindeyken (ikili yapılar); 1960'larda gecekonducuları içselleştirme ve eklemleme çabaları yoğunluk kazanmıştır. 1970'ler ise, bu çabaların “mevcut yapı ve devlet içinde çelişkilere, bölünmelere yol açtığı” yıllar olmuştur.¹⁰¹

Gerçekten de, Türkiye'nin 1950 sonrasındaki kentsel nüfus artış hızı oldukça dramatiktir. “1940-50 yılları arasında nüfus artış hızımız %17,7; şehir nüfus artış

⁹⁹ Şengül, **a.g.e.**, s.410.

¹⁰⁰ Bir kentin konut sorununun çözümü, emeğin yeniden üretiminin maliyetini düşürmesi bakımından sermayenin kârını artıran bir etmendir. Buna karşılık, az gelişmiş ülkelerde (geliştirilen) kapitalist sınıf, buraya harcanacak fon ve kredilerin kendisine ayrılmasını ve işçilerin, konut sorunlarını kendilerinin halletmesini tercih etmektedir. “Bu durumda kent plancıları için bir sorun olarak görülen gecekondu, geliştirilmeye çalışılan kapitalist sınıf için bir çözüm olarak ortaya çıkacaktır”, İlhan Tekeli, Yiğit Gülöksüz, “Kentleşme, Kentleşme ve Türkiye Deneyimi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.5, İstanbul, İletişim, s.1238.

¹⁰¹ Şengül, **a.g.e.**, s.416-433.

hızımız %20,6 idi. 1950-60 döneminde nüfus artış hızımız %32,4; şehir nüfus artış hızımız %68,9 olmuştur.”¹⁰²

Bundan sonraki dönemde hem genel nüfus artışında hem de kentlerdeki nüfus artışında bir azalma olmuşsa da; kentlerdeki nüfus artış hızı genelden daha yüksek seyretmeye; özellikle de büyük şehirlerin nüfusunda ciddi bir artış yaşanmaya devam etmiştir. Geray ve arkadaşlarına göre; bu hızlı kentleşme, kentsel alanın iş olanakları ile yaratmış olduğu çekicilikten çok, “kırsal iticiliği” olarak ifade edilen şu gelişmelerden kaynaklanmıştır¹⁰³:

- “Tarımın makineleşmesine koşut olarak emek açığa çıkmakta, topraktan kopma gerçekleşmektedir.
- Yoğun tarıma geçiş de emeği açığa çıkarmaktadır.
- Toprak mülkiyetinde kutuplaşma olmakta; toprağını yitiren, kente göç etmektedir.”

Aynı dönemde, ulaşım ağının ve haberleşme olanaklarının gelişmesi de köyü dışarıya açarak, kentleşme hızının artmasına neden olmuştur. Hızlı kentleşmenin sanayiye koşut olamayışı, yani *sanayi eksikliği* ise “kente göç edenlerin hizmetler kesiminde ve özellikle iyi tanımlanamayan bazı hizmetler grubunda çalışmalarını gerektirmiştir.”¹⁰⁴ Böylece, “modern toplumsal yapıya has işçi sınıfı sınırlı bir sayıda doğmaktadır”¹⁰⁵. Büyük şehirlerin gecekondu bölgelerinde yapılan araştırmalar, buralarda yaşayanlar arasında vasıflı işçi oranının oldukça düşük olduğunu göstermektedir. Bunun nedeni, Kıray’a göre; “sanayi, örgüt, ihtisaslaşma, kısaca modernleşmenin yavaş olmasıdır.”¹⁰⁶

Devletin “neo-liberal dışa açık büyüme stratejisine” yöneldiği 1980 sonrasında, kentleşme dinamiklerini esas olarak sermayenin belirlediği 3. kentsel dönem başlamıştır. Bu yeni dönemde, bir yandan “emeğin yeniden üretimine yönelik kolektif

¹⁰² Yörükhan, **Şehir, Konut ve Mahremiyet**, s.19.

¹⁰³ Cevat Geray vd., **Şehircilik, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c.9**, İletişim, 1985, s.2361. Kazgan da, tarım teknolojisinde, öncelikle makineli tarıma geçiş (özellikle Marshall yardımı sonrasında traktör sayısı çok artmıştır) ve sonrasında toprak birimi başına verimi artıran teknolojiye geçiş (daha çok 1960’lı yıllardan sonra dönüm başına verimi artıran kimyasal gübre, sulama, tarımsal ilaç, ıslah edilmiş tohum gibi girdilerin yayılması) olarak kendisini gösteren değişim sonucunda, toprak ve emek kullanımında görece azalma olduğunu belirtir. Bkz. Gülten Kazgan, “*Tarım*”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c.9**, s. 2415

¹⁰⁴ Geray vd., **Şehircilik**, s.2361

¹⁰⁵ M. Kıray, “Gecekondular”, **Kentleşme Yazıları**, Ankara, Bağlam, 1998, s.21 (Makale ilk olarak 1970’te yayınlanmıştır).

¹⁰⁶ a.y.

tüketim alanından çekilme stratejisi” uygulanırken; diğer yandan kentlerde “sermayeyi destekleyecek nitelikteki altyapı yatırım ve harcamalarına” büyük kaynaklar aktarılmıştır. Bu altyapı harcamaları, (daha önce büyük ölçüde ihmal edilmiş) kentsel çevrenin yapılandırılmasına sağladığı katkı nedeniyle geniş toplumsal kesimlerden destek almış olmakla birlikte; çalışan sınıfları destekler nitelikteki hizmetlere yönelik kaynakların sınırlandırılması, kentli orta sınıf ve alt-gelir gruplarını olumsuz etkilemiştir. Buna karşılık, bir yandan gecekondu alanlarına imar affı sağlanması gibi kentsel politikalar, bir yandan da muhafazakâr-popülist söylem ve uygulamalar, yoksulluğun yol açtığı hoşnutsuzluğun kontrol altında tutulmasına imkan sağlamıştır.¹⁰⁷

Söz konusu süreçte, üretimi koruyan ikameci politikaların terkedilmesi, üretim sektöründe yatırım yapmayı caydırıcı bir etki yaratarak *üretimden kaçışı* hızlandırmış; “sermaye ve devletin elindeki birikimlerin dikkate değer bir bölümü finans sektörüne yönelmiştir”¹⁰⁸:

“Finansallaşma olarak özetlenen bu süreçte, kentsel yapılı çevrenin, arayış içindeki sermayenin önemli hedeflerinden biri haline gelmesi şaşırtıcı değildir.”

Finans çevrelerinin, yatırımları için en kârlı alanlar olarak büyük şehirleri -özellikle de İstanbul’u- görmeleri, yatırımların ağırlıkla bu kentlere ve (rezidans, alış-veriş merkezi gibi) tüketime yönelik inşaat faaliyetlerine yönelmesine neden olurken; bu süreçten en olumsuz etkilenen yerleşimler ise eskinin sanayi kentleri olmuştur¹⁰⁹:

“Devletin desteğini çekip, özelleştirme uygulamalarına gittiği bu kentlerde yaşanan sanayisizleşme sürecinin olumsuz sonuçları istihdam kaybı ve büyük kentlere göç verme biçiminde kendini göstermektedir.”

Şengül’ün Türkiye kentleşmesi için önerdiği bu dönemleme, genel olarak Türkiye’nin ekonomik ve toplumsal tarihine ilişkin yapılan dönemlemeler ile büyük ölçüde paralellik gösterdiği gibi; Türkiye kentlerine ilişkin olarak yapılan çalışmaların da, dönemselsel olarak, kentlerin izlediği bu gelişim aşamalarından büyük ölçüde etkilendiği anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda, Cumhuriyet’in ilk yıllarında (genelde kent planlamasına katkıda bulunmayı amaçlayan) mekân araştırmalarında, kente daha çok

¹⁰⁷ Şengül, **a.g.e.**, s.434-437.

¹⁰⁸ **a.e.**, s.434.

¹⁰⁹ **a.e.**, s.438.

teknik bir konu olarak bakıldığı görülür.¹¹⁰ Alan araştırmalarında ise 1950'lerin sonlarına dek, köy çalışmaları ön planda olmuştur. Bunun sebebi, köy nüfusunun ağırlıkta olması kadar, yine ideolojik olarak, ülke kalkınmasının temelinde köyleri kalkındırma anlayışının yatması ve bunun da köye olan ilgiyi artırmasıdır.¹¹¹ 1950'lerden itibaren hız kazanan köyden kente göç olgusu ve bunun yarattığı problemler, 1960'lardan itibaren sosyolojik çalışmaların iç göçe ve -bu göçün yarattığı önemli bir sorun olarak görülen- gecekondulaşmaya doğru kaymasına yol açar. Bunlar arasında en bilinenlerden birkaçı olarak İbrahim Yasa¹¹², Turan Yörükhan¹¹³ ve Mübeccel Kıray'ın¹¹⁴ çalışmaları gösterilebilir. Bu çalışmaların çoğunun ortak noktasını, Türkiye kentleşmesini azgelişmişlik yaklaşımı ile ele almalarının ve gecekondulu oluşumunu da geç ve sanayisiz şehirleşmenin bir sonucu olarak görmelerinin oluşturduğu söylenebilir.

“Türkiye’de bugün şehirleşme, şehirlerin sanayileşme hızının, tarımın modernleşmesinden çok daha yavaş olması sonucu ‘sahte şehirleşme’ diye nitelediğimiz oluşumlarla sonuçlanmaktadır. Nüfusun şehirlerde oturan oranının artması ile asıl modernleşmeyi belirleyen, sanayide çalışan nüfusun artma oranı arasında bir ilişki yoktur.”¹¹⁵

1960-70’lerde, bir başka söyleyişle planlı kalkıncı dönemde, toplumsal değişme ve kentleşme çalışmalarında bir diğer ilgi alanını -Devlet Planlama Teşkilatı ile İmar ve İskan Bakanlığı gibi kuruluşların da katkısıyla- sanayi kentleri oluşturmuştur. 1937 yılında Demir Çelik Fabrikasının temellerinin atılmasının ardından hızla büyüyen Karabük, sanayi kentleri araştırmalarında başı çekmiştir. Bunlar arasında en bilineni

¹¹⁰ 1930’lu yıllarda, kente tarihsel-sosyolojik açıdan yaklaşan ilk isim olarak Hilmi Ziya Ülken gösterilmektedir. Bkz. M.A. Akyurt, Ö.M: Yaman, “Türkiye’de Kent Sosyolojisi Çalışmaları”, **Kent Sosyolojisi**, (der.) Köksal Alver, Hece Yayınları, Ankara, 2012, s.180-181.

¹¹¹ **a.k.**, s.184.

¹¹² İbrahim Yasa, **Ankara’da Gecekondulu Aileleri**, Ankara, Sosyal Hizmetler Akademisi Yayını, 1966 (Araştırmamız sırasında Yasa’nın çalışmasının, bu ilk gecekondulu araştırmaları arasında en çok referans yapılan çalışma olduğu görülmüştür).

¹¹³ Turan Yörükhan, **Gecekondulu Bölgelerinin Sosyo-Kültürel Özellikleri**, Ankara, İmar ve İskan Bakanlığı Yayını, 1968.

¹¹⁴ Yazarın kentleşmeye ilişkin çalışmaları Bağlam Yayınları tarafından **Kentleşme Yazıları** (Ankara, 1998) başlığı altında bir araya getirilmiştir. Yazarın 1970’lerde kaleme aldığı “Gecekondular” (s.19-27) ve “Gecekondulu: Az Gelişmiş Ülkelerde Hızla Toprakdan Kopma ve Kentle Bütünleşememe” (s.90-104) başlıklı makaleleri de bu derlemede yer almaktadır. Yazarın, Zeytinburnu gecekondularına ilişkin bir alan araştırması da bulunmaktadır.

¹¹⁵ “Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi: Bugünkü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı”, Kıray, **Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme**, s.131 (Makale ilk olarak 1971’de yayınlanmıştır).

Fındıkoğlu'nun çalışmasıdır¹¹⁶. Kent araştırmalarının popülerlik kazandığı bir dönemde, bir diğer Demir Çelik Fabrikasının temellerinin atıldığı Ereğli, toplumsal değişme ve kentleşme araştırmalarında öncü bir isim olan Mübeccel Kıray'ın dikkatini çekmekte gecikmemiş; Kıray ve beraberindeki ekip fabrika henüz açılmadan kentte araştırma yapmaya başlamıştır. Kıray bu araştırma ile, ağır sanayinin toplum yapısı üzerindeki değiştirici etkileri henüz başlamadan, kasabadaki “sosyal kurumların, insan ilişkilerinin ve değerler sisteminin meydana getirdiği fonksiyonel bütünü” belirlemeyi ve böylece, değişim başladıktan sonra yapılacak çalışmalar için bir taban, bir “temel çizgisi” oluşturmayı hedeflemiştir.¹¹⁷ Dönemin hakim ekolü doğrultusunda ampirik çalışmalara ağırlık vermekle birlikte Kıray, sadece seçilmiş bir bölge üzerinde duran, kapsayıcı bir hipotezi bulunmayan ve bir genellemeye ulaşamayan çalışmaların (area studies), “temel teorik bilim” çalışmalarından ayırt edilmesi gerektiğini ileri sürer.¹¹⁸ Kıray, çalışılan bölgenin mikro tarihinin bilinmesinin ve değişimin mutlaka bir dünya sistemi içinde anlaşılmasının gerekliliğini vurgular.¹¹⁹ İzmir'in ekonomik ve toplumsal gelişimini bu doğrultuda incelediği araştırması¹²⁰, bizim çalışmamız açısından da oldukça ufuk açıcı olmuştur.

1980 sonrası dönemde, Türkiye'deki kent araştırmalarının, daha çok mahalleler üzerindeki alan araştırmalarına dayanan ve gecekonduyun *varoşa* dönüşümünü konu edinen, kent-içi yoksulluk ve kentsel dönüşüm konularına ağırlık veren çalışmalardan oluştuğu görülmektedir.¹²¹

Ataç'a göre; 1970-1980'li yıllardaki kentleşme çalışmaları, kentleşmeyi daha çok Batı deneyimlerine oturtmaya çalışırken; 1990'larda Türkiye'nin kendine özgü kentleşme

¹¹⁶ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, **Kuruluşunun 25. Yılında Karabük (1937-1962)**, Türkiye Harsi ve İhtimai Araştırmalar Derneği, İstanbul, 1962.

¹¹⁷ Mübeccel Kıray, **Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, İletişim, 1984 (İlk baskısı 1964 yılında DPT tarafından yapılmıştır), s.11. Türkiye'de, yapısal-fonksiyonel yaklaşımın önemli bir temsilcisi olan Kıray, Kongar'a göre, “değişme konusunda makro düzeyde evrimci bir yaklaşımı” benimser, Kongar, **Toplumsal Değişme Kuramları**, s.172.

¹¹⁸ Mübeccel Kıray, “Sosyal Değişme ve Sosyal Bilimler”, **Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme**, Bağlam, 1999 s.19-20 (Makale ilk olarak 1971'de yayımlanmıştır).

¹¹⁹ Mübeccel Kıray, “Sosyal Bilim ve Sosyal Bilimci”, **Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme**, s.54-59 (1992 tarihli tebliğ).

¹²⁰ Mübeccel Kıray, “Az Gelişmiş Memleketlerde Şehirleşme Eğilimleri: Tarihsel Perspektif İçinde İzmir”, **Kentleşme Yazıları**, s. 28-65 (Makale ilk olarak 1973'te yayımlanmıştır).

¹²¹ Konu hakkında bkz. Ayşen Şatıroğlu, “Türkiye'de Kent Araştırmalarının Değişimi”, Köksal Alver (ed.), **Kent Sosyolojisi**, s.205-219.

deneyimleri vurgulanmaya başlanmış; ancak, bu çalışmalarda sadece ülkenin önde gelen birkaç büyükşehri, daha çok da İstanbul konu edilmiştir¹²²:

“...Anadolu kentlerini ele alan az sayıdaki çalışmanın ise, kentleri daha çok yerel yapılanmalar üzerinden değerlendirdiği, (...) bu kentlerin büyük resim içindeki yerinin büyük ölçüde ihmal edildiği görülmektedir.(...) ortaya eldeki olgunun/coğrafyanın sadece [orayı] bilenler üzerinden değerlendirildiği, dışa kapalı bir akademik yazın ortaya çıkmaktadır.”

Son yıllarda, yerel tarihe yönelik artan ilgi nedeniyle, Anadolu kentleri üzerine yapılan çalışmaların sayısı oldukça artmış olsa da; bunların büyük bölümünün, kentleri tek tek yerel gelişimleri üzerinden anlatan ve bazen de her bir cildi kentteki özel bir alanın tarihini konu alan seri şeklinde hazırlanmış yayınlar olduğu görülmektedir.¹²³

“Çoğu zaman kent isimleri ile yayınlanan bu çalışmaların literatürde kendi alanını ve yazın geleneğini oluşturduğu açıkça görülmektedir. Fakat bu geleneğin dışına çıkarak Anadolu kentlerini birbirleri ile ve ülkenin öncü kentleri ile karşılaştırma derdi olan az sayıda çalışmaya da rastlamak mümkündür.”¹²⁴

Çalışmamızın, Anadolu kentleri konusundaki bu eksikliği gidermede, küçük de olsa bir katkı sağlaması umulmaktadır. Bunu yapabilmek için, Samsun’un kentleşme ve toplumsal tarihi, Türkiye’nin genel kentleşme eğilimini etkileyen temel faktörler üzerinden analiz edilirken, bu eğilimle paralel ya da farklılık içinde olan noktaların da tespit edilmesi gerekir.

¹²² Ela Ataç, “*Büyük Dönüşüm* Öncesi Türkiye Kentlerini Okumak, Anlamak: Sosyo-Ekonomik Statüye Bağlı Mekânsal Ayrışma Üzerinden Bir Değerlendirme”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:126, Yıl: 2013, s.37.

¹²³ Samsun’a yönelik de bu yönde oldukça eser bulunmaktadır. Çoğunlukla Samsun Büyükşehir Belediyesi tarafından basılmış olan bu çalışmalar; “Samsun’da Eğlence Tarihi”, “Samsun’da Belediye Tarihi” gibi adlar altında yayımlanmaktadır. Söz konusu çalışmaların çoğunun tarihçi Baki Sarısakal’a ait olduğu görülmektedir. Bunun yanında, Samsun Yerel Tarih Grubunun, Samsun Sigara Fabrikası konusunda basmış olduğu derleme bir eser de bulunmaktadır (**Fabrikanın Zilleri Sustu: Adı Kaldı Reji**, Samsun Yerel Tarih Grubu, Samsun, 2006). Ayrıca, grubun kurucularından Emin Kırbıyık, **Mazide Kalan Reji** (Samsun Eğitim Derneği Yayını, Samsun, 2013) başlıklı bir kitap altında Tütün Fabrikası hakkındaki araştırmalarını yayımlamıştır.

¹²⁴ Ataç, bu çalışmalara örnek olarak; Korkut Boratav, Tanıl Bora ve Fuat Keyman gibi yazarların çalışmalarını göstermektedir. Bkz. **a.g.e.**, s.38.

1.3. Samsun’da Kentleşme

1.3.1. Samsun’da Kentleşmenin Genel Eğilimi

Çalışmamıza hakim olan bilimsel yaklaşım gereği, Samsun’un kentleşme sürecini makro düzeyde izlenen politikalar ve toplumsal ilişkiler üzerinden değerlendirirken; Tekeli’nin, bir toplumun modernleşme sürecini etkilediğini söylediği iki temel kanalın¹²⁵, diğer kentlerin olduğu kadar, Samsun’un kentleşme sürecinde de belirleyici unsurlar olduğu ileri sürülebilir. Söz konusu iki kanalı:

- 1- Piyasa mekanizmasının yarattığı dinamikler¹²⁶,
- 2- Devletin yöneticilerinin yaptıkları reformlar; yani sosyal mühendislik¹²⁷ oluşturmaktadır.

Burada, her iki kanalın birbiriyle etkileşim içinde olduğunu hatırlatmak gerekir. Örneğin, Samsun’daki tütün sektörünün gelişiminde önemli bir yeri olan kalkınmacı devlet anlayışı da, sektörün zayıflamasına neden olan özelleştirme politikaları da piyasa mekanizmalarından ayrı düşünülemez. Tüm bunlar göz önünde tutularak ve Türkiye kentleşmesine ilişkin olarak yukarıda sözü edilen genel dönemlemeyi izleyerek; Samsun’un ekonomik ve toplumsal tarihi ile bunun bir parçasını oluşturan kentsel gelişiminde öne çıkan özellikleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Samsun’un 19. yüzyıldaki kentsel gelişmesi üzerinde uluslararası ticarete eklenme süreci daha etkili olurken; Cumhuriyetin ilk yıllarında, “asrileşmek/medenileşmek” vizyonu doğrultusunda “çağdaş” kentler yaratmaya yönelik “kent planlama” faaliyetlerinin kentleşmenin itici gücünü oluşturduğu ileri sürülebilir. Samsun’da, kent merkezinde meydanlar, parklar ve en sembolik haliyle (Samsun’un simgesi olmuş) Atatürk’ün şaha kalkmış bir at üzerinde tasvir edildiği anıtsal heykel ile kendini gösteren bu dönemi; kalkınmaya dayalı ithal ikameci sanayileşmeye ve -özellikle 1960’lı yıllardan itibaren uygulanmaya çalışılan- sosyal devlet anlayışına yönelik

¹²⁵ İlhan Tekeli, **Modernizm, Modernite ve Türkiye’nin Kent Planlama Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s.8.

¹²⁶ Samsun özelinde uluslararası kapitalizm ile tütün ticaret ve sanayii bu birinci kanalı oluşturmaktadır.

¹²⁷ Cumhuriyet döneminde değişen ideolojik yapı ve kalkınma politikaları, Samsun’un kentleşmesini etkileyen bu ikinci kanalı oluşturmaktadır.

politikaların etkili olduğu “altın yıllar”¹²⁸ izlemiştir. Söz konusu yıllarda, Samsun hem nüfus olarak çok büyümüş, hem de tütün sektörüne yapılan yatırımların artırılmasıyla kentteki işçi nüfusta büyük artış görülmüştür. Tütün işçilerinin sayısının artması demek, sektörde ağırlığı oluşturan kadın işçilerin sayısının da artması demektir¹²⁹ ve bizim açımızdan Samsun’un kentleşme deneyimindeki en önemli evreyi de bu dönem oluşturmaktadır.¹³⁰ Büyüyen kentsel nüfusa, Samsun’un bir *bölge merkezi* olmasını sağlayacak ekonomik ve sosyal gelişmenin eşlik ettiğı bu parlak dönemi; 1980 sonrasında piyasa yönelimli politikalara geçilmesiyle birlikte, 1990’lardan itibaren etkisi artacak bir *durağanlaşma* süreci izleyecektir. Bir *Tekel şehri* olarak Samsun, dönemin sanayisizleşme politikalarından -tam da Şengül’ün kamu işletmelerinin etkili olduğı şehirler için işaret ettiğı gibi- en fazla etkilenen yerlerden biri olacaktır. Tütün sektörünün kentsel ve kırsal alandaki etkisi giderek zayıflarken, ilde daha önce görülmedik şekilde kırsal alandan kente doğru bir göç başlayacak; ancak kentte bu göçü besleyecek, -tütün dışında- geniş istihdam olanakları yaratan yeterli bir sanayi bulunmaması nedeniyle (şiddet ve toplumsal huzursuzluğun artışı gibi sosyal problemler yaratan) işsizlik giderek artacak ve sonuçta Samsun, en fazla göç veren illerden biri haline gelecektir.

Samsun’un kentsel ve toplumsal tarihi, Türkiye genelindeki eğilim ile büyük ölçüde paralellik gösteren bu gelişmelerin yanında; Tütün Fabrikasının Cumhuriyet öncesine dayanması ya da diğer sanayi sektörlerine oranla tütün işkolunun fazlaca kadın istihdamı sağlaması gibi, kendine has bazı farklılıklara da sahiptir.

¹²⁸ İkinci Dünya Savaşını takip eden yıllarda, özellikle de 1960’larda dünya genelinde görülen ekonomik iyileşme ve daha çok da Avrupa refah devleti dönemini tanımlamak için bu kavram kullanılmaktadır. Ekonomide görülen (olumlu) patlamaya karşılık, bu altın yılların, doğal çevre ve (apartmanlaşma başta olmak üzere) kentler üzerinde yarattığı tahribat konusunda bkz. Eric Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991: Aşırıliklar Çağı**, s.351-353.

¹²⁹ Samsun’da kadın işçilerin özellikli yeri konusuna, aşağıda, *Samsun’da Kentleşmenin Özgün Koşulları* başlığı altında yer verilmektedir.

¹³⁰ Söz konusu dönemde, bir kamu iktisadi teşebbüsü olarak Tekel’in kent ekonomisinde büyük bir yer edinmiş olması, Türkiye’nin sosyal ve ekonomik yaşamında kamu iktisadi teşekküllerinin ve bunlar arasında Tekel’in yerinin ayrı bir bölüm altında değerlendirilmesini gerekli kılmıştır (bkz. 2.Bölüm)

1.3.2. Samsun’da Kentleşmenin Özgün Koşulları

Samsun’da Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren kendisini gösteren hızlı kentleşme, çeşitli bakımlardan, Türkiye’deki genel kentleşme eğiliminden farklılık gösterir. İlk olarak; Doğu Karadeniz ve çevre illerin kırsalından Samsun’a göç edenlerin topraklarından kopmalarında yukarıda sözü edilen (tarımda makineleşme vb.) gelişmelerin etkisi olmuşsa da; bu sadece kırsal iticiliğinden kaynaklanmamıştır. Samsun kent merkezi; tütün işleme tesisleri ve Sigara Fabrikası’nın yarattığı iş olanakları nedeniyle (gerek Samsun kırsalından gerekse çevre illerden) göç edenler için bir çekim merkezi oluşturmuştur ve 1980’lere kadar da kentte ciddi bir işsizlik sorunu görülmemiştir. Bu durum, istatistiklerin yanında, sözlü tarih mülakatlarında görüşmeciler tarafından da dile getirilmiştir. Gerek tütün tüccarı gerekse de (kadın) tütün işçisi görüşmecilerimiz, iş başvurusu yapanların çok kısa bir süre sonra çalışmak üzere çağırıldıklarını; 1960-70’lerde, başvuru yapıp da tütün tesislerinde işe giremeyen kadının olmadığını ifade etmişlerdir. Aynı şekilde, tütün tüccarları, 1950’li ve 1960’lı yıllarda, depo ve atölyelerinde çalışacak insan bulmak için köylere haber saldıklarından; Samsun’da işsizlik değil, işgücü eksiği olduğundan söz etmişlerdir. Şu halde, Kıray’ın İzmir’in 19. yüzyılda almaya başladığı göçe ilişkin söylediklerinin, 19. yüzyıl sonlarından itibaren, fakat daha çok 20. yüzyılın ilk yarısında, Samsun için de geçerli olduğu söylenebilir¹³¹:

“Hiç şüphesiz şehirler her şeyden önce iş mntıkalarındaki değişiklik ve gelişmelerle büyümektedir. Gelen nüfusun, hele 19. yüzyılda İzmir’in hakim olduğu bölgede tarım ve sanayi üretim teknolojisinde, temelde bir değişiklik olmadığı ve kırdan itilmediği göz önünde tutulursa, sadece metropoliten merkezin iş mntıkalarındaki değişiklikler yüzünden şehre gelmesi gerekmektedir. Başka bir deyimle bu devrede nüfus İzmir’de ortaya çıkan sosyo-ekonomik özelliklerden dolayı şehirce çekilmektedir.”

Samsun’a göç edenlerle istihdam edilenler arasında -çoğu büyük şehre oranla- görece bir dengenin olması, buradaki kentleşmenin, *çarpık kentleşme* olarak bilinen azgelişmiş ülke modelinden farklılaşmasını sağlamıştır. Kentin çalışan nüfusu içinde (enformel sektörde çalışanların değil) *sanayi işçisi* sayısının 1980’lere kadar oldukça yüksek olması, buradaki gecekondu oluşumunun da diğer büyükşehirlerle oranla düşük

¹³¹ “Az Gelişmiş Memleketlerde Şehirleşme Eğilimleri: Tarihsel Perspektif İçinde İzmir”, Mübeccel Kıray, **Kentleşme Yazıları**, (1973 tarihli makale), s.50.

olmasına neden olmuştur.¹³² Samsun kent merkezine doğru yapılan ve 1950 sonrasındaki genel kentleşme eğiliminden önce başlamış olan bu göçün en dikkat çeken tarafı ise aileleriyle göç eden ya da evlilik yoluyla Samsun’a gelen (ve geldikleri yerde bir işte çalışmamış olan) kadınların da tütün sektöründe çalışmaya başlaması; hatta kimi örnekte çalışmak için kente tek başına göç etmesidir.¹³³

İkinci olarak; Samsun, sadece kentsel değil kırsal alana doğru da bir göçe sahne olmuştur. Tütün ekiminin kârlı bir tarımsal faaliyet olması, çevre illerdeki köylülerin ve arazileri ekip biçmeye pek de uygun olmayan Doğu Karadenizlilerin, Samsun’un kaliteli tütün ekimine uygun köylerine¹³⁴ yerleşmeye başlamasına neden olmuştur¹³⁵. 19. yüzyılın ortalarında başlayan bu göçe yüzyıl sonunda Kafkasyalı göçmenler de dahil olmuş; 1920’lerin ilk yarısında ise Samsun köylerine, (çoğu tütüncü olan) önemli miktarda mübadil yerleştirilmiştir. Üstelik, (ilgili bölümlerde rakamlarla gösterileceği gibi) Samsun köyleri, tütün ekiminin artış gösterdiği 1950-60-70’li yıllar boyunca da, göç almaya devam etmiştir (Kuşkusuz, tütün ekimine gösterilen bu talepte, tütün yetiştiricilerine sağlanan devlet teşviki ve alım garantisinin büyük önemi vardır). 1950’lerden sonra Türkiye genelinde köylerin dışarıya göç vermeye başladığı göz önünde tutulursa, Samsun’un bu yönüyle Cumhuriyet dönemi göç olgusu ile farklılık (hatta karşıtlık) içinde olduğu ileri sürülebilir.

¹³² Daha çok Bağımlılık Okulu tarafından ileri sürülen, “azgelişmiş” ve “bağımlı” ülkelerde kentleşme (kentlerde nüfusun birikmesi) hızının, sanayileşme hızının çok üstünde ve kentin iş olanakları ile yarattığı çekicilikten çok köyün iticiliği ekseninde ilerlemiş bir olgu olduğu tezi, birçok örnek için geçerli olsa da; Samsun’un, en azından tarihin belli bir döneminde, bu “makus talihin” dışına çıkabildiği ileri sürülebilir.

¹³³ Belma Nur Kartal’ın, Giresun’un bir köyünde yaşayan anneannesinin, eşinden boşanması sonrasında tütün işletmelerinde çalışmak üzere Samsun’a tek başına göç etmesinin hikayesi için bkz. “Halit Çelenk’in Anısına...TKP’den TİP’e, Zehra Kosova’dan Kızıl Tütün İşçilerine”, <https://haber.sol.org.tr>

¹³⁴ Elbette Samsun kırsalı, sadece tütün nedeniyle değil; mısır, buğday gibi ürünlerde pazara yönelik tarımsal üretimin artış göstermesiyle birlikte değerlendirilen (ve Karadeniz’de pek bulunmayan) tarım yapmaya uygun arazileri nedeniyle de 19. yüzyıl sonlarından itibaren bir çekim alanı oluşturmuştur. Ancak, rakamların bize gösterdiği, (daha eskiye dair ayrıntılı sayımların olmaması nedeniyle) en azından Cumhuriyet döneminde, Samsun’un tütün ekilen köylerinin daha fazla göç aldığıdır.

¹³⁵ Tütün ekiminin Samsun kırsalına doğru yarattığı göç, pamuk ya da fındık işçilerinin mevsimlik göçünden farklıdır. Burada söz konusu olan, bir köye temelli olarak yerleşmedir. Bunun haricinde, tütün dikme ve kırma (toplama) dönemlerinde geçici olarak çalışan *yarımcılar* da (ya da *yevmiyeciler*) bulunmaktadır. Araştırmalarımız, bu mevsimlik tütün ziraat işçilerinin çoğunlukla Samsun’un tütün ekimi yapılmayan köylerinden (özellikle Kavak’tan) geldiğini; bunun yanında Trabzon ve Gümüşhane’den bile bu iş için kabileler geldiğini göstermektedir.

Üçüncü olarak, Samsun kırsalında yapılan tütün ziraatı, makineli tarımdan ziyade, emek-yoğun bir faaliyet gerektirmektedir. Tütün ekimi, aile işletmesi şeklinde yapılan, yaşlısından çocuğuna evdeki herkesin çalışmasını gerektiren, böylece köylüyü toprakta tutan bir zirai faaliyettir. Bu nedenle tütüncü köyleri, Türkiye genlinde görülen, makineli tarımın köylerde (göç nedenlerinden biri olan) işgücü fazlası açığa çıkarması olgusundan fazla etkilenmemiştir. Tütün işleme tesislerinde çalışmak için kent merkezine göç etmiş olan Samsunluların ise, daha çok tütün ekiminin yaygın olmadığı Kavak gibi ilçelerden gelmiş oldukları gözlenmiştir. Böylece, Türkiye genelinde, “tarımsal nüfus bakımından yoğun olan bölgeler, aynı zamanda kentleşme düzeyi en düşük ve dışarıya en yüksek oranda göç veren bölgeler”¹³⁶ iken; Samsun (1980’li yıllara dek) hem kentli ve işçi nüfusun hızla büyüdüğü hem de büyük bir kırsal nüfusu bünyesinde tutan bir yerleşim olma özelliği göstermiştir.

Samsun’u Türkiye kentlerinden ayıran dördüncü ve bizim açıımızdan en önemli fark ise, kentteki kadın işçi nüfusun fazlalığıdır. Bu farklılık, bir yanıyla (19. yüzyıldan beri) yüksek oranda kadın istihdamına dayanan az sayıdaki işkollarından biri olarak tütün işleme sektörünün özelliğinden¹³⁷; diğer yanıyla Samsun’da tütün işkolunun fazlaca büyümesine (dolayısıyla kadın çalışanların sayısının artmasına) imkan veren ve sağladığı ekonomik ve sosyal olanaklar sayesinde bu işkolunun çalışma koşullarını oldukça iyileştiren Tekel’den kaynaklanmaktadır. Kadınların eskiden beri yoğun olarak çalıştığı (gıda işleme ve özellikle de dokuma gibi) diğer işkolları, çoğunlukla düşük ücretle ve güvencesiz çalıştırma gibi olumsuz çalışma koşullarına sahip iken; Samsunlu tütün işçisi kadınlar, kamu sektörünün kendilerine sağladığı sigorta, sosyal haklar ve (görece) yüksek ücret avantajlarına sahip olmuşlardır. Sağladığı bu avantajlar nedeniyle, Tekel’de eşleri çalışan erkekler, onlardan “Mercedes’im var” şeklinde söz etmektedir. Oysa tütün işlemenin özel sektör elinde bulunduğu daha erken dönemlerde, Osmanlı topraklarındaki az sayıdaki büyük çaplı kapitalist işletmelerden biri olarak tütün fabrikaları, işçilerin çalışma koşullarının hiç de iyi olmadığı yerlerdir. Osmanlı topraklarında, Selanik, İzmir, Samsun ve İstanbul gibi tütün üretim bölgelerine yakın yerlere tütün fabrikaları ve atölyeleri kuran *Reji Şirketi*, Avrupa’da

¹³⁶ Keleş, a.g.e., s.73-74.

¹³⁷ Konu hakkında bkz.: 2.Bölüm.

Sanayi Devrimi sonrasında sayıları giderek artan büyük fabrikaların olumsuz çalışma koşullarına -büyük ölçüde- sahiptir. Aynı dönemde, tütün ihracatı yapmak üzere Anadolu'da bulunan yabancı yaprak tütün şirketleri ile yine tütün ihracatı ile uğraşan büyük tütün tüccarlarına ait tütün bakım ve işleme evleri ile depolarda da binlerce işçi zor koşullar altında çalışmaktadır. Bu nedenle tütün işçileri, grev hakkının tanındığı 1908 yılından itibaren, en fazla örgütlenen ve grev yapan işçiler arasında yer almıştır. Fabrika ve atölyelerdeki kadın çalışanların oranı bölgeden bölgeye farklılık göstermekle birlikte, 20. yüzyıl başlarında tütün işçilerinin yaklaşık yarısını kadınların oluşturduğu söylenebilir.¹³⁸ İşçi eylemlerinde grev gözcülüğü gibi görevler almalarının yanında bu kadınların, grevlerin müzakere süreçlerinde de aktif olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁹ Cumhuriyet'in kuruluşunun ardından tütün fabrikaları devletleştirilmiş olmakla birlikte, İnhisar İdaresi'nin* ilk yıllarında da -dönemin çalışma mevzuatı ve sosyal hakları gereği- (Samsun ve diğer şehirlerdeki) tütün işçilerinin şartlarının pek iyi olduğu söylenemez. Bu durum, yaptığımız sözlü tarih görüşmelerinin yanında, resmi raporlar ve anı kitaplarından da anlaşılabilmektedir. 1960'lardan itibaren bir yandan Samsun'daki tütün fabrikası ve işleme evlerinin kapasiteleri Tekel tarafından oldukça artırılırken, diğer yandan işçiler de (sosyal devlet anlayışının etkili olmaya başlamasıyla) daha iyi ücret ve çalışma koşullarına sahip olmuşlardır. Üstelik Samsun gibi küçük bir şehirde, çok fazla işçi çalıştıran bir kurum olarak Tekel, sadece kendi kurumsal çatısı altındaki işletmelere değil, genel olarak kentin çalışma hayatına da işçiler lehine bir düzenleme getirmiştir. Böylece, özel kişilere ait tütün işleme evlerinde (mağaza) çalışanlar da, (Türkiye genelinde diğer sektörlerde çalışan kadınların çoğunlukla yoksun olduğu) sigorta ve geçinmelerini sağlayabilecek düzeyde ücret avantajlarına sahip olabilmişlerdir.

Tütün sektöründe fazlaca kadın çalışan bulunması, elbette Samsun için olduğu kadar, tütün sanayiinin etkili olduğu diğer şehirler için de söz konusudur. Buna karşılık, Samsun, bu şehirlerden yine de farklılık gösterir. 1970'lere kadar, Türkiye'deki en

¹³⁸ Osmanlı döneminde, tütün fabrikalarında daha çok gayrimüslim kadınlar çalışmaktaydı. Erkek tütün işçilerinin büyük çoğunluğunu da yine gayrimüslimler, özellikle de Yahudiler ve Rumlar oluşturuyordu, Can Nacar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Emek ve İktidar: Tütün İşçileri, Sermayedarlar ve Devlet", ANAMED Kütüphane Konuşmaları (online seminer), 5 Mayıs 2020.

¹³⁹ Can Nacar, adı geçen konuşma.

* Tekel Genel Müdürlüğü, ilk kuruluş yıllarında *İnhisarlar Umum Müdürlüğü* adını taşıyordu.

büyük üç tütün fabrikası sırasıyla İstanbul, İzmir ve Samsun'dadır. Fabrikanın yanında çok sayıda tütün işleme evlerinin bulunduğu her üç şehirde de tütün sektöründe çalışan kalabalık bir işçi kadın kitlesi bulunmaktadır. Buna karşılık, İstanbul ve İzmir'de tütün sanayii, gerek kent ekonomisinin geneli için, gerekse de çalışmak isteyen kadınlar için Samsun'daki kadar hayati önemde değildir. Her iki kent nüfus olarak çok kalabalık olmalarının yanında; (gıda, dokuma, tekstil, tersane gibi) işkollarının varlığı açısından da önemli bir çeşitliliğe sahiptir. İstanbul ve İzmir tütün fabrikaları, çok eski ve büyük işletmeler olarak kent yaşamı ve ekonomisinde oldukça önemli bir yere sahip olsalar da, bu iki yerleşimin birer ticaret ve imalat kenti olarak ortaya çıkmaları tütün sektörünün gelişmesinden çok öncesine dayanmaktadır. Üstelik tütün sanayii, Samsunlu kadınlar için yakın zamana kadar neredeyse tek işkolunu oluştururken, İstanbul ve İzmir'de kadınlar çalışmak için -dokuma ve gıda işkolları başta olmak üzere- farklı imkanlara sahiptir. Bu farklı işkollarında çok sayıda kadın istihdam edilse de, ne İstanbul'da ne de İzmir'de işçi nüfus içinde kadınlar erkeklerden daha fazla olmuştur. Böylelikle, Samsun'daki tütün işçisi kadınların, Türkiye kentleri arasında eşi görülmedik biçimde, bir kentteki en kalabalık işçi grubunu oluşturmak gibi bir ayrıcalığı bulunmaktadır. Çoğunluğunu kamuda çalışanların oluşturduğu bu kadın işçilerin, bir dönem Samsun'un ekonomik ve sosyal yaşamının en belirleyici toplumsal öğeleri olduğunu iddia edebiliriz.

İstanbul ve İzmir haricinde, tütün sektörünün etkili olduğu diğer yerleşimlere baktığımızda; bölgede Samsun'un her zaman en güçlü rakibi olan Trabzon'un, tütünün Karadeniz'de ilk olarak ekilmeye başladığı yıllarda, önemli bir tütün ekim merkezi olarak öne çıktığı görülmektedir. Buna karşılık, bir yandan Samsun (ve Bafra) tütününün piyasada daha fazla tutulması, diğer yandan *Reji*'nin fabrika kurmak için (imal edilecek sigaranın yurt içine dağıtımı açısından daha elverişli ulaşım imkanlarına sahip olan) Samsun'u seçmesi nedeniyle, hem tütün ekimi hem de tütün imalatı açısından Trabzon'un, Samsun'un gerisinde kaldığı görülmektedir. Zamanla Trabzon'da çay ve fındık gibi diğer ürünler tütünün önüne geçmiş; tütün Trabzon'un geneli için değil, sadece Akçaabat gibi birkaç üretim bölgesi için birincil ürün halini almıştır. Ne var ki, Osmanlı Döneminde Karadeniz'in nüfus olarak en kalabalık, ticari ve kültürel yönden en faal kenti iken; Cumhuriyeti takip eden yıllarda Trabzon,

(üniversite kurulması gibi birçok devlet yatırımı almış olmasına karşın) bu özelliğini Samsun’a devretmek durumunda kalmıştır.

İl sınırları dahilinde geniş bir alanda (özellikle Erbaa ilçesinde) tütün ekimi yapılan, böylelikle Karadeniz tütünleri grubunun önemli bir üreticisi olan ve bir de sigara fabrikası bulunan Tokat ise, hem sigara fabrikasının kuruluşunun (1985) Samsun’a kıyasla çok yakın tarihli olması, hem de Samsun’daki kadar büyük tütün işleme tesislerine sahip olmaması nedeniyle buradan farklılık gösterir. Tokat’ta yetişen (ve miktarı Samsun’daki kadar fazla olmayan) tütünlerin büyük bölümü, işlenmesi için Samsun’a gönderilir ve sevkiyatı da yine Samsun’dan yapılır. Bu yönüyle Tokat, bir tütün merkezi olarak öne çıkmaktan çok, Samsun’un hinterlandında kalan ve Samsun tütün sektörüne girdi sağlayan bir yerleşim olarak kalmaktadır.¹⁴⁰

Amasya’nın Gümüşhacıköy ya da Manisa’nın Akhisar ilçeleri gibi, bir dönem neredeyse tamamen tütünden geçinen ilçeler ise, hem Samsun’a kıyasla küçük birimler olmaları hem de buralarda gelişmiş bir tütün işleme sanayiinin bulunmaması nedeniyle karşılaştırma dışında kalmaktadırlar. Bitlis ve Malatya gibi, yakın dönemlerde sigara fabrikalarının kurulduğu bazı iller ise, üretim kapasiteleri açısından yine Samsun’la kıyas kabul etmeyecek düzeydedirler. Anadolu’da kurulan dördüncü tütün fabrikasının (1895) bulunduğu Adana ise tütün ekiminin yaygın olmadığı, bu nedenle de fabrika dışında tütün işleme sanayiinin pek bulunmadığı bir yerleşimdir. Bilindiği gibi bu ilimiz, tütünden ziyade pamuk ve diğer tarımsal ürünlerin işlenmesine dayalı bir ekonomik gelişme izlemiştir.

Tütünün yetiştirilmesi, fabrikasyonu ve yurt içinde satışı konusunda tek yetkili kurumun Tekel olması, Samsun’un, kentleşmesini devlet işletmelerinin varlığına borçlu olan diğer yerleşimlerle de karşılaştırılmasını gerektirir. Tekel’e bağlı kurumlar, Samsun kent ekonomisinin belirleyici ögeleri olsalar da; kentteki tütün sanayiinin ilk önce özel sektör eliyle kurulmuş olması ve şehrin ekonomik ve

¹⁴⁰ Kavalalı bir mübadil ve tütün işçisi olan Zehra Kosova, anılarında, 1924’te yerleştirildikleri Tokat’ta “tütün işi” olmadığını, çoğu tütüncü olan mübadillerin dilekçe vermesi sonrasında şehirde bir “tütün mağazası” açıldığını yazmaktadır. Yazar, 1930 yılında gittikleri Erbaa’da ise, Samsun’a gönderilmek üzere tütünleri denk haline getiren esnafın (evlerinin alt katında bulunan) atölyelerinde ve ayrıca tütüncü köylülere denk yapma işinde çalıştıklarını anlatır. Bkz. Zehra Kosova, **Ben İşçiyim**, İstanbul, 1996, İletişim, s.17-25.

demografik olarak büyümeye başlamasının, tütünün devlet tekeline alınmasından önceye dayanması nedeniyle Samsun, kentleşme süreci daha çok iktisadi devlet teşekküllerinin kuruluşu ile başlayan yerleşimlerden ayrılmaktadır. Yine kentte, yaprak tütün imalatı ve ihracatı yapan önemli miktarda tüccar atölyesi bulunmakta; böylece tütüne ilişkin faaliyetlerde, gerek istihdam gerekse ihracat açısından, özel sektör de oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca, Karabük, Ereğli ve Kırıkkale gibi, küçük birer kasaba (hatta Karabük örneğinde köy) iken, devlet eliyle fabrikalar kurulmasının ardından büyüyen ve gelişen kentlerde, kadınların iş yaşamına katılması açısından, (özel sektör işletmelerinin ağırlıkta olduğu) diğer kentlere oranla anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Kırıkkale Üniversitesi'nden Mustafa Orçan'ın Kırıkkale'nin kırsal ve kentsel bölgelerinde yaptığı *kadın profili araştırması*¹⁴¹, bu konuda iyi bir örnek sunmaktadır. Makine ve Kimya Endüstrisinin kurulması ile birlikte hem kent hem de kır nüfusunun giderek büyüdüğü Kırıkkale'de il ve ilçe merkezlerinde oturan kadınların işgücüne katılım oranları son derece düşüktür (2002 verilerine göre %8). Orçan, düşük istihdam oranları nedeniyle kentli kadınların, kırsaldakilerden daha fazla eve bağımlı bir hayat sürdükleri tespitini yapmaktadır.¹⁴² Benzer durum eğitim düzeylerinde de görülmektedir. 1990 ve 2000 yılı verilerine göre; Kırıkkale'de ilkökul sonrası eğitim düzeylerinden herhangi birini tamamlayanların oranı erkeklerde %32'den %50'ye yükselirken, kadınlarda %9'dan %17'ye çıkabilmiştir.¹⁴³ Kadınların çalışma yaşamının dışında kalmasının bu şehirdeki geleneksel kalıpların da daha güçlü bir biçimde korunuyor olmasına neden olduğu varsayılabilir. Keza, nüfusunun büyük bir bölümünü il ve ilçe merkezlerinde (bir başka ifadeyle kentsel alanda) yaşayanlar oluşturmasına karşın, il genelinde kadınların erken yaşta evliliğinin oldukça yaygın olduğu görülmektedir. İlde, 15-16 yaşlarında

¹⁴¹ Mustafa Orçan, **Kır ve Kent Hayatında Kadın Profili** (Kırıkkale Araştırması), Ankara, Harf Yayıncılık, 2008.

¹⁴² a.e., s.69. Samsun'da ise, henüz 1980 yılında, il ve ilçe merkezlerinde, 12 yaş üstü kadınların iktisaden faal olma oranı %18'dir. Sadece Samsun il merkezi dikkate alındığında bu oran %20'ye yakındır (%19,6). Kırsal nüfus dahil edildiğinde, Samsun il toplamında kadınlar arasında iktisaden faal nüfus oranı ise %61,6'dır. İl genelinde kırsal nüfusun fazlalığı nedeniyle, çalışan kadın oranı daha yüksek görünmektedir. Bu durum kadınların en fazla tarım sektöründe çalıştığı Türkiye geneli için de geçerlidir. Kaynak: **1980 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Samsun ili**, DİE, Yayın No:990-39, s.28.

¹⁴³ a.e., s.72-73.

evlenenlerin oranı % 27; 19 yaşından önce evlenenlerin oranı %68'dir.¹⁴⁴ 2001 yılında (kırsal nüfusu kentsel nüfustan fazla olan) Samsun'da yapılan evliliklerde ise 16-19 yaşlarında evlenen kadınların oranı %33,7'dir.¹⁴⁵ Sonuç olarak, nüfusun yaşadığı yer itibariyle bakıldığında daha fazla kentleşmiş gibi görünen Kırıkkale'nin, sosyal özelliklere bakıldığında, kırsal nüfus oranının çok daha fazla olduğu Samsun'un oldukça gerisinde olduğu görülmektedir. Bu durumun, kadınların çalışma yaşamındaki yeri ile olan bağlantısı açıkça ortadadır.

Samsun'un, devlete ait bir sanayi kuruluşu etrafında büyümüş olan diğer kentlerden bir başka farklılığı ise, tütün fabrikasının kentin mekânsal örgütlenmesindeki yeridir. Ereğli Demir Çelik fabrikası gibi Kırıkkale Makine Kimya Endüstrisi fabrikaları da tarihi kent merkezinin dışına kurulmuş; bu sanayi tesislerinin neden olduğu göçle birlikte genişleyen konut mekanları ise, zamanla bu tesislere kadar uzanmıştır. Ağır sanayi yerleşimleri için söz konusu olan bu durum, şeker fabrikaları tesisleri için de geçerlidir. Ankara Şeker Fabrikasının kurulmuş olduğu Etimesgut ilçesi bunun güzel bir örneğidir. Ankara şehir merkezine 20 km uzaklıkta bulunan Etimesgut, fabrikanın temelinin atıldığı 1958 yılında¹⁴⁶, nahiye statüsünde küçük bir yerleşimdir. Ankara-İstanbul demiryolu güzergâhında bulunan Etimesgut nahiye merkezi, bu ray hattının güney kısmında kuruludur. Şeker fabrikasının kurulması için, ray hattının (çoğunlukla tarlaların bulunduğu) kuzey tarafı seçilir¹⁴⁷. Şeker fabrikasının yanı sıra makine fabrikası, çiftlik, lojmanlar ve sosyal tesislerden kurulu fabrika yerleşkesi, adeta, o dönemin Etimesgut'undan daha büyük, ayrı bir şehir konumundadır. Fabrikanın yarattığı iş olanakları sayesinde Etimesgut zaman içinde katlanarak büyümüş; önce, şehir merkezinin bulunduğu güney kısım hızla imara açılmış; daha sonra fabrika

¹⁴⁴ a.e., s.74.

¹⁴⁵ Kaynak: TÜİK <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/tabloOlustur.do> (Not: 16-19 yaş grubu, 15 yaşı da içermektedir.)

¹⁴⁶ N.T. Gültekin, "Kültürel ve Endüstriyel Miras Olarak Ankara Şeker Fabrikası", **İdeal Kent**, sayı:20, Eylül 2016, s.911.

¹⁴⁷ Fabrika yerleşkesi, (bugün kullanılmayan) küçük bir hat ile Ankara-İstanbul demiryolu hattına bağlıdır. Fabrikanın güneyinden Ankara-İstanbul tren hattı geçerken, kuzeyinden de Ankara-Ayaş-İstanbul karayolu geçmektedir. Yerleşkenin (nizamiye denen) ana kapılarından biri, doğrudan bu karayoluna açılırken, bir diğeri Etimesgut tren istasyonu yakınındadır. Araç girişinin de yapıldığı bu büyük giriş kapılarından uzak noktalarda bir bekçi ile korunan küçük kapılar da bulunur. Mekânsal gözlemler, Etimesgut ilçesinde doğup büyümüş olan araştırmacının (Ö.G.) kendisine aittir.

çevresine kurulan mahalleler merkez ile birleşmiştir.¹⁴⁸ Örnekleri fazlaca çoğaltılabilecek sanayi kentlerinin bir diğer ortak özelliği, bu fabrikaların etraflarının, yüksek duvarlar ya da (Ankara Şeker Fabrikası yerleşkesi örneğinde uzunluğu onlarca kilometreyi bulan) tel örgülerle çevrili olmasıdır.

Samsun Tütün Fabrikası ise şehir merkezinin doğu tarafında yer alan Tütün Merkezi adındaki büyük çarşının hemen yanına yapılmıştır. Bundan sonra kent yapılanması, onun etrafından doğuya ve kuzeye doğru uzanan konut alanlarıyla hızla genişlerken, fabrika ve etrafındaki tesisler şehrin merkezini oluşturmuş; üstelik (tütün fabrikaları dışında) diğer fabrikalarda örneğini göremeyeceğimiz şekilde (çok güzel bir mimariye sahip olan) fabrika binası, şehrin sembolü haline de gelmiştir.

Bu, kent merkezinde olma durumu, tütün fabrikalarının geneli için geçerlidir¹⁴⁹. İzmir’deki fabrika Alsancak’ta, tren garının hemen yanında kurulurken; birkaç farklı merkeze sahip olan İstanbul’da ise Tütün Fabrikası kurmak için, dönemin tütün mağazalarına ve (Balat, Hasköy, Fener gibi) işçi sınıfı mahallelerine yakın olan¹⁵⁰ Cibali semti seçilmiştir. Tütün sanayiinin, fazlaca çevre ya da gürültü kirliliğine yol açmaması, fabrikaların kent merkezlerine yakın yerlere kurulabilmesine imkan tanımış olmalıdır. Kuşkusuz, dönemin ulaşım imkanlarının yetersizliği de sermayenin kent merkezine olabildiğince yakın olmak istemesinde önemli bir etkindir. Tüm bunların yanında, tütün fabrikalarının yüzlerce kadın işçi çalıştıran istisnai tesisler olması, “fabrika kurucuları, kadınların işe gidiş-gelişlerini kolaylaştırma amacı da gütmüş olabilirler mi?” sorusunu akla getirmektedir.¹⁵¹ Ayrıca, tütün fabrikaları ve ilgili tesislerinin etrafı -diğer fabrikalar gibi- çevrelenmemekte; fabrika kapı ve pencereleri

¹⁴⁸ Bugün Ankara’nın en büyük ilçelerinden biri olan Etimesgut’un en seçkin beldesi olan Eryaman, Şeker Fabrikasının kuzeyindeki Ankara-Ayaş yolunun hemen karşısına kurulan kooperatifler ve toplu konutlarla büyümüştür.

¹⁴⁹ Yunanistan’daki tütün fabrikalarında da görmüş olduğumuz gibi; fabrikaların, kent merkezlerine yakın olmasının yanında, bir dekovil hattı ile limana ya da demiryoluna bağlanabilecek bir konumda olmasına da dikkat edilmiştir.

¹⁵⁰ Can Nacar, adı geçen konuşma.

¹⁵¹ Bekleneceği gibi, tütün fabrikalarının ilk olarak kurulmaya başladığı 19. yüzyıl sonlarında, Osmanlı toprakları dahilindeki bölgelerde (ister Müslüman ister gayrimüslim olsun) kadınların iş yaşamına katılımını sağlamak oldukça zordur. Selanik’teki hahamın, Reji yöneticilerinin talebi üzerine, “Fabrikayı gezdim; kadınlar ve erkekler ayrı salonlarda çalışıyorlar; kadınların çalışmasında bir sakınca yoktur” şeklinde bir bildiri yayınlaması bu durumun en güzel örneklerindendir. Osmanlı idarecileri de “kadınları doldurdu” diyerek Reji’yi eleştirmiştir. Örnekler, Can Nacar’ın adı geçen konuşmasından alınmıştır.

caddelere açılmaktadır. Sözlü tarih görüşmecilerimizden bazıları, fabrikada çalıştıkları sırada, açık olan camlardan çocuklarının onlara seslendiklerini ifade etmişlerdir. Yine görüşmecilerimiz, fabrikada öğle paydosu olduğunda, dışarı çıkan yüzlerce kadının, fabrika çevresindeki sokak ve dükkanları doldurduğunu; akşam iş çıkışında ise, fabrikadan dağılan beyaz önlüklü kadınların kent merkezinde “büyük beyaz bir insan seli” görüntüsü oluşturduğunu ifade etmişlerdir. Kısacası, fabrika ve şehir, eşi görülmedik derecede iç içedir.

Tüm bunlar göz önünde tutularak, çalışmamızın izleyen bölümlerinde Samsun’un kentleşme ve modernleşme tarihinin şu ana temalar etrafında inceleneceğini söyleyebiliriz:

- 1) Kentleşme göstergeleri olan (nüfus artış hızı, işgücünün sektörel dağılımı, vb.) nüfus özellikleri ile (ulaşım, sağlık, eğitim gibi) çeşitli ekonomik, sosyal ve kültürel olanaklar, Samsun’u Türkiye geneli ile kıyaslama olanağı sağlayacak şekilde verilirken; bu faktörler üzerinde kentteki tütün sektörünün ve Tekel’in ne ölçüde etkili olduğunun belirlenmeye çalışılması.
- 2) Tütün sektöründeki kadın emeğinin rakamlarla ortaya konulması ve kadın çalışanlardaki yüksek oranların kentin toplumsal yaşamında belirgin bir farklılık yaratıp yaratmadığına ilişkin bir fikir oluşturulması.

Ancak bunu yapmaya başlamadan önce, Samsun’un ekonomik ve sosyal yaşamında birincil öncelikli ürün olan tütünün, Türkiye’deki tarihçesine ve ayrıca, bir kamu işletmesi olarak Tekel’in, ülke ekonomisi ve toplum yaşamındaki yerine bakmamız gerekir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TÜTÜN SEKTÖRÜNÜN VE TEKEL’İN EKONOMİK VE TOPLUMSAL ÖNEMİ

Solanaceae (patlıcangiller) familyasının Nicotiana cinsinden, tek yıllık bir bitki olan ve 15. yüzyıl sonuna kadar sadece Amerika kıtasındaki yerliler tarafından bilinen tütünün Avrupa’ya gelişi, Christof Colomb’un 1492 yılında Amerika’yı keşfi ile başlamıştır. Yerlilerin kullandığı çok sayıdaki keyif verici maddeden en yaygın olarak ekilen ve etkisi diğerlerine göre daha hafif olan tütün bitkisi, keşiften yaklaşık bir yüzyıl sonra sadece Avrupa’nın tamamına değil, Uzakdoğu, İç Asya, Sibiry, Hindistan ve Afrika’ya kadar yayılmıştır.¹

Avrupa’da önce bir süs bitkisi, daha sonra şifalı bir ot olarak tanınan tütün, 16. yüzyılın sonlarına doğru, keyif verici bir madde olarak, üretimi ve ticareti yapılan bitkiler arasında hızla yerini almıştır. Onun bu kadar hızlı yayılmasından tedirgin olan yöneticiler, önce bu bitkiye (ölüm cezasına kadar varan) çeşitli yasaklama ve sınırlamalar getirdilerse de; tütün kullanımını engelleyemeyeceklerini görerek, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu alandaki gelirleri kendi lehlerine çevirme yöntemini seçmişlerdir. Özellikle, 19 yüzyıl sonlarında, sigara üretiminde makineleşmeye gidilmesi sonucunda üretimin çoğalması ve aynı zamanda ucuzlamasıyla birlikte, tütün ürünleri tüketiminde büyük artış yaşanmış; bu da tütünün vergilendirmesini daha da önemli kılmıştır. “Bundan sonraki süreçte devletler, tütün tüketiminden elde edilen gelirin yüksekliği nedeniyle tütün tarımını, ticaretini ve tüketimini teşvik etmişler, tütünden çeşitli vergiler almak için tekeller kurmaya başlamışlardır.”²

Uzun savaş yılları, dünya genelinde askerler arasında tütün tüketiminin artmasına sebep olmuştur. “İkinci Dünya Savaşı ile birlikte tütün ve sigara cephede en az silah

¹ Fehmi Yılmaz, “Tütün Üzerine Düşünceler”, **Tütün Kitabı**, ed. Emine Gürsoy Naskali, 2. bs., İstanbul, Kitabevi, 2007, s. 3-4.

² Mustafa Seydioğulları, “Dünyada ve Türkiye’de Tütünün Tarihçesi, Üretimi, Ticareti ve Temel Politikaları”, **Tütün ve Tütün Kontrolü**, Türk Toraks Derneği, Ankara, 2009, s.4-7, (çevrimiçi) <http://tutuneksper.org.tr>, 22 Kasım 2020).

ve mühimmat kadar aranır hale gelmiş, özellikle sigara şeklinde tüketim yaygınlaşmış, dünyada yetişkin nüfusun yaklaşık yüzde 60-80'i sigara içer hale gelmiştir.”³

Bugün dünyada 128 ülkede, toplam 6 milyon ton civarında, değişik nitelikli tütünler yetiştirilmektedir.⁴ Tütünler, kurutma (cure) yöntemine göre sınıflandırılmalarının yanında, yetiştiği bölgeye göre de isimlendirilmektedir. Dünya genelinde üretilen tütünlerin yarısından fazlası (%64'ü) Virginia tipi (Flue-cured); geriye kalanlar ise Burley (Air-cured, %14), Şark tipi/Oriental (Sun-cured, %12)*, Dark-air-cured ile Fire-cured (%4) ve diğer tütünlerdir. 19. yüzyıldan beri önemli bir şark tipi tütün yetiştiricisi olan Türkiye, dünya tütün üretiminin yaklaşık %2'sini gerçekleştirmekle birlikte; Şark tipi tütün üretiminde yaklaşık %45'lik payla birinci sırada yer almaktadır. Türkiye, Şark tipi tütün üreten ülkeler arasında, kalite ve ihracat miktarları bakımından da ilk sırada yer almaktadır. Dünya yaprak tütün ihracatının %4,77'sini ve ithalatının da %2,3'ünü gerçekleştiren Türkiye'de toplam tütün tüketimi ise dünya genelinin yaklaşık %2'si düzeyindedir.⁵ Şark tipi tütün yetiştiriciliğinde Türkiye'nin en büyük rakipleri ise Yunanistan ve Bulgaristan'dır.⁶

Çin Halk Cumhuriyeti, tek başına dünya (tarımsal) tütün üretiminin üçte birinden fazlasını ve Virginia tipi tütünlerin ise yarısını üretmektedir. Çin'i Brezilya, ABD, AB (25) ve Arjantin izlemektedir. Dünyadaki toplam tütün mamulleri üretiminin de yine üçte biri Çin'de gerçekleştirilmekte; onun arkasından ABD, Rusya, Endonezya ve Japonya gelmektedir.⁷

Tütün endüstrisinde dünya genelinde varolan devlet tekelleri ortadan kalkarken, çokuluslu sigara şirketlerinin sektörde giderek tekelleştiği görülmektedir. “2008 yılı itibariyle, en büyük 4 sigara şirketi, dünya sigara üretiminin %45'ini gerçekleştirmektedir (Çin monopolü ise tek başına %35'lik paya sahiptir). Pazar

³ a.e., s.8.

⁴ Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013) **İçki, Tütün ve Tütün Ürünleri Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, DPT, Yayın No: 2724 - ÖİK: 677, Ankara, 2007, s.165. (Bundan sonra **ÖİK-2007** olarak kısaltılacaktır.)

* Oriental tip tütünler, güneşte kurutulmaktadır. Türkiye'de üretilen tütünlerin % 95'i Oriental tip (Türk/Şark tipi) tütünlerdir.

⁵ **ÖİK-2007**, s.165.

⁶ Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005) **Tütün ve Tütün Mamulleri Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, DPT, Yayın No: 2523 - ÖİK: 539, Ankara, 2000, s.6. (Bundan sonra **ÖİK-2000** olarak kısaltılacaktır.)

⁷ Seydioğulları, **a.g.e.**, s.18.

payları itibariyle PM (Philip Morris), BAT (British-American Tobacco), JTI (Japan Tobacco International) ve Imperial Tobacco şeklinde sıralanan bu ilk 4 şirket, 10 yıl içerisinde 17 ayrı sigara şirketini bünyelerine alarak sürekli büyümüşlerdir.”⁸

Burada dikkat çeken bir nokta, az gelişmiş ülkelerde sigara kullanımı sürekli artarken, gelişmiş ülkelerde ciddi oranda azalmasıdır. 1965’te halkının %42’si sigara içerken, bu oranın 2005 yılında yüzde 21’e gerilediği ABD bunun çarpıcı bir örneğidir. Buna karşılık, ABD’nin 1950’lerin ilk yarısında 17 milyar adet dolaylarında olan yıllık sigara ihracatı, 1995 yılında (yaklaşık 15 kat artarak) 240 milyar adede yükselmiştir. İç tüketimdeki azalma karşısında, uluslararası pazar payını artırmaya çalışan gelişmiş ülke şirketleri; sigara tüketimi fazla olan Türkiye gibi ülkelerdeki milli tütün şirketlerini de ele geçirmeye çalışmışlar ve sonunda bu politikalarında başarıya ulaşmışlardır. “Bu arada hedef ülkelerde, çeşitli yöntemlerle kaçakçılığı teşvik etmişler, soslu sigaralarla tüketicilerin damak zevkini değiştirmişler, yöneticileri ayartmışlar, iç hukuka ilişkin düzenlemelerde etkili olmuşlardır.” Diğer yandan, “çokuluslu sigara şirketlerinin tütün tedarikçisi konumundaki yaprak tütün firmaları da, birleşmeler ve satın almalar suretiyle giderek kartelleşmektedirler. Bu durum da, yerli sermaye sahipleri tarafından kurulmuş yaprak tütün firmalarının piyasadan silinmesine yol açmaktadır.” Böylelikle, tütün sektöründe mili tekeller ve yerli şirketler kaybolurken, dünya tütün piyasalarını çokuluslu (yasal olmayan) tekeller ele geçirmiş durumdadır.⁹

2.1. Tütün Sektörünün Tanımı

Endüstriyel bitkiler* arasında yer alan tütün, ülkemizde (ve tütün yetiştiricisi diğer ülkelerde) 1990’lara kadar, hem tarımsal hem de sınai faaliyetler açısından çok önemli

⁸ a.y.

⁹ a.e., s.18-20.

* Ülkemizde tarıma dayalı sanayi sektörü, *gıda* ve *dokuma sanayii* olmak üzere başlıca iki gruptan oluşmaktadır. Bitkisel yağ, şeker, nişasta, **sigara**, içki, ilaç, dokuma ve tekstil sanayii sektörleri, söz konusu iki ana sektörü bütünleyen alt sanayi dalları olarak yer almaktadır. Şeker pancarı, pamuk, ayçiçeği, susam, kolza, soya, yer fıstığı, aspir, patates, **tütün**, haşhaş, anason, kapari, kekik ve kimyon gibi bitkiler ise bu sanayi dallarına hammadde sağlamaları sebebiyle *endüstri bitkileri* olarak adlandırılmaktadır. Meltem Sesli ve Bahriye Akdemir, “Endüstri Bitkileri İçinde Tütünün Yeri ve Önemi”, **Tütün Eksperleri Derneği Bülteni**, Yıl:2016, Sayı:89, s.31, (Çevrimiçi) <http://www.tutuneksper.org.tr/files/dergilerimiz/89.pdf>, 18 Kasım 2020.

bir ürün olmuştur. Tütünün tarımsal evresi, tohumların fidelikte yetiştirilmesinden başlayıp, hasat sonunda kurutulmuş yaprak tütün elde edilinceye kadar devam eden aşamaları kapsar. Tütüne ilişkin sanayi ise iki ayrı aşamadan (ya da alt-koldan) oluşur. Üretici işlemesi, emanet ambarlarında depolama, bakım, fermentasyon, işleme, ihraç ve pazarlama evrelerinden oluşan birinci aşama, *yaprak tütün bakım ve işleme sanayii* ya da kısaca *tütün sanayii* olarak adlandırılır. İşlenmiş bu yaprak tütünlerin fabrikalarda tüketicilerin kullanımına hazır mamul ürün haline getirildiği ikinci aşama ise *tütün mamulleri sanayii* olarak tanımlanmaktadır. Her iki sanayi kolu birlikte ifade edilmek istenildiğinde *Tütün ve Tütün Mamulleri Sanayii* ifadesi kullanılmakta; *Tütün Sektörü* kavramı ise tütüne ilişkin tarımsal, endüstriyel ve ticari faaliyetlerin tümünü birden kapsamaktadır.¹⁰

2.1.1. Tarımsal Tütün Üretimi

Türkiye’de yetiştirilen tütünler *oriental* ve *semi-oriental* tip tütünlerdir. 1980’lere kadar, dünya tütün üretiminin %12-15’ini oluşturan ve düşük nikotin miktarları ve aromatik özellikleri nedeniyle harmanlara katılan bu tütünlerin yetiştirilmesi büyük bir özen ister. Tütün tohumları önce fideliklerde yetiştirilir.¹¹ Burada yaklaşık iki ay yetiştirildikten sonra toprakça fakir ya da normal olan ve tercihen dalgalı arazilerdeki tarlalara dikilir.¹² Tarlalar (ilki derin olmak üzere) üç kez sürülmüş, tırmıklanmış ve karık açılmış halde olmalıdır. Tütün dikiminden sonra 2-3 kez çapa yapılır; tarla aşamasında sulama ve gübreleme gerekmemektedir. Olgunlaşan tütün yaprakları, 4-6

¹⁰ Tütün sektörüne ilişkin bu başlık altında vereceğimiz bilgiler **VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu: Tütün ve Tütün Mamulleri Sanayii**, DPT (Yayın No: 2216-ÖİK:360), Ankara, 1990’a (Bundan sonra **ÖİK-1990** olarak anılacaktır) ve Samsun’da yaptığımız görüşme ve gözlemlere dayanmaktadır. Aşağıda sektörün evreleri tanımlanırken (farklı bir kaynaktan yararlanılmadığı sürece) ÖİK-1990 için ayrıca dipnot verilmeyecek, bu kaynak için sadece rakamsal veriler söz konusu olduğunda dipnot kullanılacaktır.

¹¹ “Tütün tohumu çok küçüktür ve bu tohumun belirli şartlarda çimlenmesi gerektiğinden doğrudan doğruya tarlaya tohum atılması şeklinde uygulamaya gitmek mümkün değildir. Bundan dolayı ilk önce fide yetiştirmek ve bu fideleri tarlaya dikmek şekli tercih edilmektedir. Fidelğin toprak ve gübrenmesi, muntazam sulanması gerektiği gibi soğuklardan ve fazla sıcaktan da korunması gerekir. Fidelğe tohum ekilmesi bölgeler itibariyle değişik zamanlarda yapılmaktadır.”, Sesli ve Akdemir, “Endüstri Bitkileri İçinde Tütünün Yeri ve Önemi”, s.35. Karadeniz’de tohumların fidelğe atılması genellikle Mart ayında gerçekleştirilir.

¹² Tütün, çorak ve eğimli arazilere dikilmesi sebebiyle, diğer tarımsal ürünlerin yetiştirilmesine çok uygun olmayan tarlaların kullanımına olanak sağlamaktadır. Böylece, verimli ve sulak arazilere sahip olmayan köylüler için, önemli bir gelir kaynağı yaratmaktadır.

yaprak halinde el ile kırılarak toplanır. Tütün bitkisi, kökü toprakta bırakılarak, yapraklarının kırılması suretiyle toplandığı için, bu hasat şekli *tütün kırımı* olarak adlandırılır. Tütün tarımının en zor aşamasını da bu *kırma* işlemi oluşturur. Tütün yaprakları aynı anda olgunlaşmayıp, önce aşağıdaki yapraklar olgunlaştığından; aşağıdakilerden başlanarak yapılan kırma işlemi, diğer yapraklar olgunlaştıkça yeniden yapılır ve böylece 4-5 defada tamamlanır. Her bir tütün kırımı “el” şeklinde adlandırılır. Yapraklar, kırım sırasına göre; 1. el, 2. el... şeklinde adlandırılır ve satış esnasında da her bir *el* farklı ücretlendirilir. Kırma işlemi güneş doğmadan önce ve gün batımından sonra yapılır. Kırılan tütünler 2,5-3 metre uzunluğundaki iplere dizilir¹³; birkaç gün gölgede kaldıktan sonra güneşe çıkarılır ve 10-15 gün boyunca güneşte kurutulur¹⁴.

Tütün yetiştiren çiftçiler *ekici* olarak adlandırılır. Büyük miktarda tütün ekimi yapan ekiciler, tütün kırma döneminde “yarıcı” olarak adlandırılan geçici tarım işçilerini çalıştırır.

-*Ekici İşlemesi*: Ekicinin, kuruttuğu tütünleri pazarlamak için yaptığı işlemlerin tümüne, ekici işlemesi adı verilmektedir. %15-18 oranında rutubet içeren hale (*işleme tavına*) gelmiş olan tütünler, ekici piyasaları açılmadan hemen önce, ekici tarafından bir tasnife tabi tutulur ve denkleştirler. *Mahsul*, *görmez* ve *imhalık* olmak üzere üç gruba ayrılan (tasnif edilen) tütünlerin denk haline getirilmesi ise yöreden yöreye farklılıklar gösterir. Samsun tütünleri, Rumeli tarzında dizi olarak denkleştir; denk boyu 50 cm, eni (yaprak boyutuna göre) 15-20 cm ve ağırlığı da 15-20 kg kadardır. Fazla miktarda tütün yetiştiren ekiciler, denkleme aşamasında “denk basma” işini yapan ve “taycı” olarak adlandırılan *yevmiyeciler* çalıştırır.

Türkiye’de, tütün sektöründe özelleştirmeye ilişkin adımların başlamasından hemen önce, 1983 yılında, 89 bini Karadeniz bölgesinde olmak üzere, yaklaşık 419 bin ekici ailesi bulunmaktaydı¹⁵:

¹³ Tütünlerin, kırıldıktan sonra kurumadan, ivedilikle ipe dizilmesi gerekir. Tütünlerin dizilmesi döneminde çiftçinin yaşadığı zorluk Talip Apaydın’ın *Tütün Yorgunu* adlı eserinde çarpıcı bir biçimde sergilenmiştir. Yazar, 1975’te yayınlanan romanında, Taşovalı “Ağ Osman”ın tütün dizerken yaşadığı yorgunluk ve stres sonrası akıl sağlığını yitirmesini konu alır: Talip Apaydın, **Tütün Yorgunu**, İstanbul, Literatür, 2007.

¹⁴ Bazı tütünler, (Doğu bölgelerimizde olduğu gibi) gölgede kurutulmaktadır.

¹⁵ **ÖİK-1990**, s.3-4.

“Ülkemizde tütün üretimi, genellikle aile işletmeciliği şeklinde olup, ortalama olarak bir ailede beş kişinin tütün üretimine katkıda bulunduğu varsayılırsa, tütün üretiminde **yaklaşık 2 milyon kişinin** çalıştığı söylenebilir.”

Son olarak, tütünün bir endüstri bitkisi olarak öneminden de söz etmek gerekir. Endüstri bitkileri, diğer birçok kültür bitkisine nazaran daha yüksek verime sahiptir. Buna karşılık, büyük bir kısmının çapa bitkisi olması nedeniyle, tarımında yoğun işgücü ve girdi kullanımı gerektirmektedir. Böylece, genelde üretim maliyetleri yüksek olsa da, endüstri bitkileri, yoğun işgücü gerektirmesi nedeniyle, gerek üretimi aşamasında gerekse işlendiği sanayi kollarında büyük bir iş potansiyeli oluşturmaktadır. Ayrıca, endüstri bitkileri yetiştiriciliğinin ileri tarım tekniği gerektirmesi, çiftçilerin tarımsal bilgi ve teknoloji kullanım düzeylerini yükseltmektedir.¹⁶ Makine gücünden ziyade insan gücü ve emeğine dayalı olarak tarımı yapılan bir endüstri bitkisi olan tütün, bu özelliği nedeniyle çok sayıda ailenin esas geçim kaynağını oluşturduğu gibi, ailenin 7 yaş üstü tüm bireyleri bu bitkinin üretimi esnasında görev almaktadır. Böylece, kırsal alanda görülen “üretimde işgücü fazlası” bu ürünün yetiştirildiği köylerde pek ortaya çıkmamakta ve buradaki nüfusta göç etme eğilimi azalmaktadır. Ayrıca tütün bitkisi, sulama gerektirmediği gibi, kır (yaka) ya da yarı-kır diye adlandırılan meyilli arazilerde daha iyi ürün verdiği için, diğer tarım ürünlerinin yetiştirildiği düzlük (taban) ve sulak arazilere ihtiyaç duymamaktadır. Böylelikle, tarıma çok da elverişli olmayan araziler, tütün yetiştiriciliği ile değerlendirilebilmektedir.¹⁷

2.1.2. Yaprak Tütün Bakım ve İşleme Sanayii (Tütün İmalatı)

Tütünün, tarımsal bir ürün olarak elde edilmesinden, tütün mamulleri sanayiine ilişkin fabrikalara gönderilmesine kadar geçen sürede yapılan işlemler, (yaprak) tütün sanayiini oluşturur. Ekici işlemesi görmüş tütünün bakımı, yaprak tütünün yeniden işlenmesi ve sanayi sürecine girinceye kadar yeniden bakıma alınmasına ilişkin

¹⁶ Sesli ve Akdemir, “Endüstri Bitkileri İçinde Tütünün Yeri ve Önemi”, s.31.

¹⁷ Buna karşılık bu özellik, sadece Şark-tipi tütünler için geçerlidir. Görüşme yaptığımız tütün eksperleri tarafından ifade edildiğine göre; son yıllarda Karadeniz’de (ve başka yerlerde) üretimi artırılmaya çalışılan Virginia gibi farklı tipte tütünler, diğer tarım ürünlerinin yetiştigi alanlara doğru yayılmakta ve sulamaya ihtiyaç duyduğu gibi, çok fazla kimyasal kullanımını da gerektirdiğinden, doğal çevre için tehdit oluşturmaktadır.

işlemler, *Yaprak Tütün Bakım ve İşleme Evlerinde* gerçekleştirilir. Ayrıca, işlem görmüş tütünün bekletildiği depolarda (ambarlar) da bakım işlemleri sürdürülmektedir. Yaprak tütün işleme evlerinde, çoğunlukla 4 aylık süre ile mevsimlik işçiler çalıştırılırken; depolarda daha uzun süreli -birçoğu daimi- işçiler istihdam edilmektedir.

Ekicilerden satın alınan¹⁸ denkler, emanet ambarlarından yaprak tütün bakım ve işleme evlerine getirilir. Tütünlerin birinci fermantasyon dönemi burada başlar. Tütünlerin normal şartlar altında (sağlıklı) bir fermantasyon geçirebilmesi için tür, kalite ve boyutlarına göre yeniden tasnif edilerek denklenmesi gerekmektedir. Tütünün cinsini ve kalitesini belirleme işi *tütün eksperlerince* yapılmaktadır. Eksperler, hem ekiciden satın alınacak tütünlerin kalitesini (dolayısıyla da fiyatını) belirleyen hem de işleme evlerinde işçiler tarafından yeniden denklenecek tütünlerin tasnif ve kontrolünü yapan (ayrıca sigara fabrikalarında harmanları hazırlayan), sektörün en saygın meslek grubunu oluşturmaktadır (Özellikle, ekici tütününün kalitesinin belirlenmesi aşamasında, eksperin kişisel ilişkiler ya da herhangi bir çıkar ilişkisi doğrultusunda karar vermediğine inanılması, ekicinin memnuniyeti açısından büyük önem taşır¹⁹).

İşlemenin ilk ve en önemli aşaması, yaprak tütünlerin taşıdıkları sınai ve ticari değer kademelerine göre sınıflandırılması ile başlar. Tütün tasnifi; tütünün “menşei, ürün yılı, boyutu, renk-koku ve dokusu, yaprak bütünlüğü ile arıza ve hastalık durumu” esaslarına göre yapılır. “Altı neveli, Amerikan Grad ve Klasik” tasnif yöntemlerinden biri kullanılarak (çoğunlukla kadınlar tarafından) ayrılan tütünler; Türk standartları doğrultusunda “Büyük tonga, küçük tonga, İskenderiye tarzı ya da Rumeli tarzı”

¹⁸ Tütün (özelleştirilmeden önce) devlet kontrolünde bir ürün olmakla birlikte; devlet tekeli sadece tütünün mamul hale getirilmesi ve tütün mamullerinin iç piyasada satışı konusundadır. Tütün ekicileri, tütünlerini istedikleri kişiye satabilirler. Ekicilerden tütün satın alan ve bu tütünü ihraç eden kişilere *tütün tüccarı* denilmektedir. Bazen tüccar, tütünü ekiciden doğrudan almayarak, aracılar kullanmaktadır. Ekiciler, bu konuda herhangi bir ayırım yapmaksızın, kendilerinden tütün alan herkesi tüccar olarak adlandırmaktadır. Bir başka deyişle, Tekel haricindeki tüm tütün alıcıları (yabancı şirketler dahil) *tüccar* olarak tabir edilmektedir. Tekel kaynaklarında da *özel sektör alımı* ve *tüccar alımı* tabirlerinin her ikisi de aynı anlamda kullanılmaktadır.

¹⁹ Tekel İdaresi, eksperlerin halk ile olan ilişkisine özellikle dikkat eden; eksperleri yakından takip eden bir kuruluştur. Sektöre eleman yetiştiren Tütün Ekspertliği Okulundaki (daha sonra Yüksekokul olmuştur) öğrenciliklerinden itibaren eksperlerin takip edildiğini ve her birinin ayrı bir (kara kaplı) defteri olduğunu yaptığımız görüşmelerden ve ayrıca eksper okuluna ilişkin bulduğumuz kayıtlardan öğrenebiliyoruz. İzmir Tütün Ekspertleri Derneğinde rastladığımız eksperlere ilişkin çeşitli belgelerde, eksperlik okulu yıllarında kendilerine takılmış olan lakapların dahi kaydedilmiş olduğunu gördük.

uygulanarak (yine kadınlarca) denklenir ve ambalajlanır. Karadeniz tütünlerinin denklenmesinde küçük tonga yöntemi uygulanır. Bu yöntemde, tasnif edilmiş tütün yaprakları, iç ölçüleri 30x60 cm ve ağırlığı 20 ya da 25 kg olan küçük tonga sandıkları içerisinde elle ya da makine ile serpilmekte ve prese edilmektedir. Ambalaj malzemesi jütten mamul kanaviçedir.

Bakım ve imalat işlemleri tamamlanmış *yaprak tütün*, tütün mamulleri sanayiinin ana maddesini oluşturur. İşlenmiş yaprak tütünlerin bir kısmı, (yurt dışındaki fabrikalarda sigara harmanlarında kullanılmak üzere) ihraç edilirken, bir kısmı da yurt içindeki sigara fabrikalarına gönderilmektedir.²⁰ Ülkemizde (tek el uygulamalarının bulunduğu dönemler de dahil) tütünlerin bakım, işleme ve ihracını yapmak serbesttir (Ancak, yurt içinde mamul tütün üretimi ve satışı ancak yetkili tek el kuruluşuna aittir). Büyük çaplı tütün ticareti yapan tütün tüccarları, aynı zamanda yüzlerce işçi çalıştıran tütün mağazalarına sahiptir ve özellikle erken Cumhuriyet döneminde bu tüccarlar, ülkenin sayılı işadamları arasına girmektedir. Zamanla yerel tütün tüccarlarının yerini, (çoğu yabancı) büyük şirketler almıştır. 1988 yılında, sektördeki firma sayısı 96 adettir. Ayrıca, kendisi ihracatçı olmadığı halde, ekiciden aldığı tütünü ihracatçılara satan 6 ila 10 kadar aracı firma da bulunmaktadır. Tütün işleme yapılan, özel sektöre ait işletme sayısı ise aynı yıl 21 adet olarak verilmekte ve buralarda 13.200 kişinin mevsimlik, 1.720 kişinin de daimi olarak çalıştığı belirtilmektedir. Aynı dönemde Tekel'in tütün hizmetlerine ilişkin çalıştırdığı işçi sayısı ise 12 bini mevsimlik, 14 bini geçici olmak üzere 26 bin dolayındadır.²¹ (Üç sene öncesinde ise, Tekel'deki tütün işçilerinin sayısı yaklaşık 32 bindir²².) Böylece yönetici, memur, eksper, tüccar gibi mesleklerde olanlar haricinde tütün işleme sanayiinin 1980'li yıllarda 40 binden fazla kişiye istihdam sağladığı ve 1970'li yıllarda bu rakamın çok daha yüksek olduğu söylenebilir.

²⁰ Tekel Genel Müdürlüğüne mübayaa edilen tütünler, ancak 2 sene sonra sigara imaline sevk edilmekte; bu süre zarfında bakım ve işleme evlerinde muameleye tabi tutulmaktadır, Özer, **Tekel**, s.40.

²¹ **ÖİK-1990**, s.5 ve 7.

²² **a.e.**, s.50.

2.1.3. Tütün Mamulleri Sanayii (Sigara Sanayi)

İşlenmiş yaprak tütünlerin tüketime hazır halde olabilmesi için, mamul ürün haline getirilmesi gerekir. Bugün, tütün tüketimi %99 ölçüsünde sigara şeklinde olduğu için tütün mamulleri sanayii, sigara sanayii olarak da adlandırılmakla birlikte; geçmişte tütün, birçok farklı şekilde tüketilmekteydi. Bu nedenle, tütün mamulleri sanayii, “enfiye imali; çiğnemelik ve kıyılmış tütün ile pipo ve nargile tütünü (tömbeki) imali; sigara ve puro imali; tütüne çeşni veren maddelerin imali, mamul hale getirilmiş tütünlerin ambalajlanması, tütün damarlarının çıkarılması” gibi işlemlerin tümünü birden ifade etmektedir.

19. yüzyılda, *tütün fabrikası* olarak adlandırılan işletmelerin esas işlevi, yaprak tütünleri kıymaktır. Yaprak tütünler, makinelerle ya da kıyma işinde usta olan kalifiye işçiler (ve onlara yardımcı olan kalifiye olmayan işçiler/çıraklar) tarafından kıyılmaktadır. Sektörün en önemli işçileri, tütünleri usulüne uygun olarak kıyabilen bu ustalar ile harmanıcılarıdır. Bunların dışında, usta işçilere yardımcı olan çıraklar, tütün denklemlerini taşıyan hamallar, getir götür işlerine bakanlar ve ayrıca kayıt tutanlar bulunmaktadır. Kıyılmış tütünleri bölerek aynı ağırlıktaki ambalajlar içerisinde paketleyenler ise çoğunlukla kadınlardır. Kıyılmış tütünler, tüketici tarafından ya pipo ve çubuk kullanılarak ya da sigara kağıdı veya sarmalık tütün yaprağına sarılarak tüketilmektedir. Bazı tüketiciler ise *enfiye* denilen toz halindeki tütünü ya da *ağız tütünü* denilen çiğnemelik tütünü tercih etmektedir. Kadınların, duman tütütmelerinin pek hoş karşılanmadığı dönemlerde²³, daha çok bu ikinci tür kullanımı tercih ettikleri bilinmektedir.²⁴

Zamanla tütünün sarılmış halde (sigara şeklinde) tüketimi yaygınlaştıkça, tütün fabrikası işletenler, kıydıkları tütünleri, sarılmış halde paketleyip satmaya başlamışlardır.²⁵ Fabrikalardaki sarma işlemi, ilk önce (daha çok kadın işçiler tarafından) el ile gerçekleştirilmiş; 1880 yılında ABD’de ilk sarma makinesinin

²³ Kadınların sigara kullanmasının hoş karşılanmaması ve ilgili örnekler için bkz. Oğuz Karakartal, “Kadın ve Sigara”, **Tütün Kitabı**, s.454-456.

²⁴ Gelişmiş ülkelerde, kamuya açık alanlarda sigara kullanımını yasaklayan uygulamalar sonrasında, çiğnemelik tütüne yönelik yeniden bir talep olduğu görülmektedir.

²⁵ 1844 yılında Fransa’da ilk sigaralar yapılmış ve aynı yıl İtalya’da yapılan kağıt purolar büyük ilgi görmüştür, Seydioğulları, **a.g.e.**, s.7.

icadının ardından ise üretimde hızla makineleşmeye gidilmiştir.²⁶ Aşağıda görüleceği gibi, Osmanlı'da mamul tütün üretimi tekeli alan Reji Şirketi, faaliyete geçtiği 1883 yılından itibaren, içinde sigara sarma makinelerinin de bulunduğu büyük ölçekli tütün/sigara fabrikaları²⁷ kurmuştur (Kullanımı son derece kolay olan sarma makineleri de çoğunlukla kadınlar tarafından çalıştırılmaktadır). Bu büyük ölçekli fabrikaların bazısında sigara ve kıyılmış tütünlerin içine koyulacağı paketlerin imalatı da gerçekleştirilmektedir. Bununla birlikte, Cumhuriyet'in ilk yıllarında dahi, sigara üretimi sadece İstanbul (Cibali) İzmir ve Samsun fabrikalarında gerçekleştirilmekte; Adana'daki tarihi fabrika dahil diğer imalat birimlerinde sadece (kıyılmış) tütün üretilmekteydi.²⁸ Günümüzün modern fabrikalarında, sigara imalatı beş temel bölümde gerçekleştirilmektedir. Bunlar; tütün hazırlama bölümü, tütün kıyma ve silolama bölümü, sigara imalat bölümü, paketleme ve ambalaj bölümü ile yardımcı tesisler bölümüdür.²⁹

Cumhuriyet döneminde, tütünlerin mamul ürün olarak tüketiciye sunulmasına ilişkin yukarıda anılan faaliyetler, 1980'lerde başlayan özelleştirme uygulamalarına kadar Tekel Genel Müdürlüğü bünyesindeki kuruluşlarca gerçekleştirilmiştir. Aynı şekilde bu mamul ürünlerin satışı da ancak Tekel İdaresinin yetki verdiği bayilerce yapılabilmektedir.³⁰ 1980'lerin sonunda, Tekel'e ait sigara fabrikalarında çalışan işçi sayısı 13 bin kadardır³¹. Üretilen sigaraların yurt içindeki geniş dağıtım ağında ve satış işlerinde çalışanlar ile Tekel'in idari merkezlerinde çalışan memurlar da düşünüldüğünde, sigara sanayiinin istihdam olanakları açısından ne denli büyük bir ekonomik etkinlik sahası oluşturduğu anlaşılabılır. Zira 100 binden fazla tekeli bayii

²⁶ a.y.

²⁷ Reji dönemindeki fabrikalarda hem kıyılmış tütün hem de sigara imalatı gerçekleştirildiğinden bu fabrikalara *tütün fabrikası* da denilmekteydi. Örneğin, (aşağıda görüleceği gibi) Samsun'daki tütün fabrikası, 19. yüzyıl sonunda, 400 bin kg kadar kıyılmış tütün imal ederken, sigara imalatı sadece 60 bin kg kadardı. Zamanla, (önce filtresiz, daha sonra da filtreli) sigara üretimindeki artış nedeniyle, bu fabrikalar, *sigara fabrikası* olarak adlandırılmıştır.

²⁸ Fatma Doğruel, Suut Doğruel, **Osmanlı'dan Günümüze Tekel**, İstanbul, 2000, s.277'deki tablo.

²⁹ **ÖİK-1990**, s.8-9.

³⁰ Ülke içinde Tekel haricinde sigara ya da işlenmiş tütün satanlar *kaçakçı* olarak tanımlanmaktadır. Aynı şekilde, ülke içinde üretilen tütünü kayıt-dışı olarak yurt dışına çıkarmak da bir kaçakçılık türüdür. Bu ikinci tür kaçakçılık, ileride görüleceği gibi, özellikle Cumhuriyet dönemi öncesinde, vergiden kaçınmak ve tütününü daha yüksek fiyata satmak isteyen ekicilere aracılık eden çeteler tarafından yaygın bir biçimde gerçekleştirilmekte idi.

³¹ **ÖİK-1990**, s.27-29'daki tablolar.

işletmecisi dışında, sadece Tekel'in Pazarlama ve Dağıtım Müessesinde (yarıya yakını işçi statüsünde olmak üzere) çalışan kişi sayısı 8 bin kadardır³².

1983'ten itibaren özel sektör firmalarının tütün mamulleri üretimi yapmasına imkan tanındığı gibi, Tekel tarafından yabancı sigara ithalatına da başlanmıştır. Tekel'in tamamen ortadan kalkmış olduğu günümüzde ise, gerek tütün ihracatı, gerekse de sigara imalatı ve ithalatı serbest piyasa koşulları dahilinde gerçekleştirilmektedir.

Sonuç olarak tütün sektörü; ekiciler, tütün ve sigara imalat işçileri, tüccar ve Tekel olmak üzere dört temel aktörden oluşmaktadır. Sektörün ülkemizdeki tarihsel gelişimi, aşağıda, bu dört temel aktör ekseninde anlatılmaya çalışılacaktır. Ancak bunu yapmaya başlamadan önce, bu dört temel aktörden biri olan tütün işçilerinin, konumuz açısından oldukça önemli olan cinsiyet boyutunun da ayrı bir başlık altında değerlendirilmesi gerekmektedir.

2.1.4. Tütün Sektöründe Kadın Emegi

Tütün sektörü, gerek tütünün tarımsal bir ürün olarak yetiştirilmesi aşamasında, gerekse de sınai bir ürün olarak tabi tutulduğu imalat aşamalarında kadın emegini fazlaca kullanan bir ekonomik faaliyet alanı oluşturmaktadır. Ekici ailesindeki kadınlar, tütünün fidelikte yetiştirilmesinden kırım, dizim ve kurutmasına kadar her aşamasında en az erkekler kadar emek gösterir. Kırsal alanda kadınların bu şekilde üretiminde yer aldığı başka birçok ürün bulunduğu, üstelik kırsal alandaki kadınların yalnızca tarımsal faaliyetlere değil, dokumacılık gibi diğer üretim faaliyetlerine de geniş ölçüde katıldığı göz önünde tutulduğunda; tütün tarımındaki kadın emegi çok da sıradışı görünmeyebilir. Kentsel alandaki tütün imalat faaliyetleri ise, kadının ev-dışı üretim faaliyetlerine katılımı açısından kadın emek tarihinde özel bir yere sahiptir.

“Batı Avrupa deneyiminde olduğu gibi, [Osmanlı] İmparatorluk'ta da kadın işçilerin ev dışında ve özellikle fabrikalarda çalışmaya başlaması, daha çok, evlerde yapılan faaliyetlerin ev dışına çıkması biçiminde gelişmiştir. Bir başka deyişle, evlerde yürütülen dokumacılık faaliyetleri, kadınların ev dışındaki ilk faaliyetlerini de

³² Bu kişiler, Tekel'in görev alanına giren alkol ve alkollü içkiler ile tuz ve kibritin pazarlama ve dağıtımını da yapmaktadır, **ÖİK-1990**, s.30.

oluşturur. Bunun dışındaki faaliyet alanları ise daha sonra tedricen ve özellikle savaş dönemlerinde gelişecektir.”³³

Dokuma, gıda ve tütün imalatı geleneksel olarak kadınların en fazla çalıştığı sektörleri oluşturmaktadır ve bu gelenek Cumhuriyet Türkiye’sinde de uzun bir dönem geçerliliğini korumuştur. 1937 yılında, İş Kanunu kapsamına giren* toplam 265.341 ücretli içerisinde kadınların oranı %19’a yaklaşırken (50.131 kişi); erkeklerinki %72’den fazladır (çocukların oranı ise yaklaşık %9’dur). Bu 50 bin kadından %65’i “gıda, içki ve tütün” alanında; %20’ye yakını da dokuma sektöründe çalışmaktadır. Bu iki temel ekonomik faaliyet alanında çalışan kadınlar, toplam kadın istihdamının %84’ünü oluşturmaktadır.³⁴ Burada, belirtilmesi gereken bir husus, kadın işçilerin daha çok büyük ölçekli işletmelerde çalıştığı ve bu nedenle İş Kanunu kapsamına girmeyen işletmeler hesaba katıldığında kadın çalışanların oranının daha düşük olacağıdır³⁵. Dikkati çeken bir başka nokta ise; günümüzdeki kadın çalışan oranlarının da aşağı yukarı aynı seviyelerde kalmış olduğudur.

Gıda ve dokuma sektörleri, oldukça fazla sayıda kadının istihdam edildiği yerler olmakla birlikte her iki sektörde de kadın işçiler ağırlıkta değildir. Bu nedenle tütün sektörü, hem kadınların en fazla çalıştığı hem de oransal olarak kadınların erkeklerden oldukça fazla olduğu tek iş kolu olarak ayrıcalıklı bir yere sahiptir. 1957 Ücret Anketi sonuçlarına göre; toplam 64.327 kadın işçiden 31.960’ı tütün; 23.563’ü ise mensucat sanayilerinde çalışmaktadır. Aynı yıl tütün sektöründe çalışan erkek sayısı ise 9.610 kişidir. Böylece, sektörde kadın işçi oranı %76,88 olmaktadır. Mensucat sanayiinde ise bu oran %36 düzeyinde kalmaktadır.³⁶

³³ Ahmet Makal, “Türkiye’de Kadın Emeğinin Tarihîsel Kökenleri: 1920-1960”, **Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeği**, A. Makal, G. Toksöz, İmge, Ankara, 2015, s.37.

* “İş Kanunu, günde en az 10 işçi çalıştırmayı icap ettiren işyerlerini kapsamına almaktaydı.” Ancak, 1937’deki iş istatistikleri derlenirken, “5 ve daha fazla işçi çalıştıran kuruluşlara” da beyanname gönderilmiştir, **a.e.**, s.44 (14n). 1952’de kanun kapsamı genişletilerek, 50 bin ve üzeri nüfuslu yerlerde 4-9 işçi çalıştıran işyerleri de kapsama alınmıştır, **a.e.**, s.79.

³⁴ **a.e.**, s.45 ve 47.

³⁵ 1957 Ücret Anketine göre; 64.327 kadın işçiden 56.697’si (%88den fazlası), 100 ve daha çok işçi çalıştıran sınıai kuruluşlarda istihdam edilmektedir, **a.e.**, s.78.

³⁶ **a.e.**, s.78 ve s.82’deki tablo. Osmanlı döneminden beri dokumacılık kadınların çalıştığı en önemli imalat alanını oluşturmaktadır. 1950’lerde de yine kadınların en fazla çalıştığı alan muhtemelen dokumacılıktı. Ancak, burada (1957 Anketinde) sözü edilen işçiler, bir işletmede (atölyede ya da fabrikada) çalışanlardır. Oysa birçok kadın, dokumacılık faaliyetlerini evden yürütmektedir (*kapitalist ev sanayii*). Quataert’a göre; “dokumacılıkta katı bir cinsiyete göre ayrışma olmadığı anlaşılabilir bir şekilde” kadınların daha çok evde, erkeklerin ise ev-dışı işyerlerinde, ticari amaçla dokuma yaptıkları görülmektedir. Dokuma sektöründe farklı yerleşimlerde işgücünün cinsiyete göre farklı dağılımı

Tütün sektörü, geleneksel kadın işkollarından biri olarak görülmekle birlikte; Vardağlı, onun, kadının ev-içi faaliyetlerinin devamı niteliğinde olan dokumacılık ya da bakım hizmetlerinden önemli bir farklılığı bulunduğuna işaret eder. Bu son sektörlerin aksine tütün imalatı “gerek fiziksel gerekse de düşünsel olarak” kadınlara, işbölümünün geleneksel cinsiyet rollerinden uzaklaşmak için bir fırsat sunar. Öyle ki bu sektörde kadınlar, katı bir erkek işi olarak görülen kaçakçılık faaliyetlerinde bile rol alırlar.³⁷

Tütün sektörünün, kadınların kitlesel olarak iş yaşamına -üstelik de ev işlerinden farklı bir alanda- katılmalarına olanak sağlaması nedeniyle, onların hem işçi hem de kadın olarak bilinç düzeylerinin artmasına önemli bir katkı sağlayacağı düşünülebilir. Bununla birlikte, toplumsal cinsiyet rollerinin aşılmasında, kadınların çalışma yaşamına katılması kadar önemli olan diğer husus, söz konusu çalışma yaşamının koşullarıdır.

“Kapitalist ekonomilerde kadın işgücüne talebi artıran makroekonomik politikalar, kadınları ücretli istihdama çekerek ve böylece hane içindeki güç yapılarının değişmesine yol açarak patriarkanın zayıflatılmasında etkili olabilir. Ancak bunun söz konusu olabilmesi kadınların insani çalışma koşullarına sahip olmalarına, örgütlenme ve kolektif eylem kapasitelerine bağlıdır.”³⁸

Oysa kadınların -ister dokuma ister tütün olsun- fabrikalarda istihdam edilmeye başlanmasının temel nedeni, onların ucuz ve (tam da işçi hareketlerinin baş gösterdiği bir dönemde) uysal işgücü olarak görülmeleri idi. Sigara imalatında kadınların ince parmakları nedeniyle tercih sebebi olduğu öne sürülse bile; örneğin, işçilerinin %83’ü kadınlardan oluşan Selanik’teki Reji fabrikasının daha ilk kurulduğu günden itibaren

konusunda örnekler için bkz. Quataert, **Osmanlı İmalat Sektörü**, s.145-148. Ayrıca, Şam örneği üzerinden, dokuma sektöründeki işbölümünün cinsiyet temelli ayrışması konusunda bkz. Sherry Vatter, “Şam’ın Militan Tekstil İşçileri: Ücretli Zanaatkarlar ve Osmanlı İşçi Hareketi, 1850-1914”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler: 1839-1950**, (der) D. Quataert, E.J. Zürcher, 3.bsk, İstanbul, İletişim, 2011, s.58. Kadınların evden, erkeklerin atölyede çalışmalarına en güzel örneklerden biri Feshane’dir. Bir devlet işletmesi olarak kurulan Feshane-i Amire’nin atölyelerinde (çeşitli din ve etnik kökenden) 500 kadar erkek işçi çalışırken; yüzlerce (ve tamamına yakını gayrimüslim) kadın ise, bu işletme için evlerinde dokuma yapmaktaydı. Bkz. Mustafa Erdem Kabadayı, “Geç 19. Yüzyılda İstanbul’da Bir Fes Fabrikasında Çalışmak”, **Osmanlı Devleti’nde ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi**, T. Atabaki, G.D. Brockett, İst. Bilgi Üni. Yay., İstanbul, 2012, s.76 ve diğer yerler. Dokuma ve giyim sektöründeki bu evden çalışma yöntemi günümüze dek varlığını korumuştur.

³⁷ Tutku Vardağlı, “Tobacco Labor Politics in The Province Of Thessaloniki: Cross-Communal and Cross-Gender Relations”, doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi ATA, Nisan 2011, s.344.

³⁸ Toksöz, “Kalkınmada Farklı Yörüngeler: Kadın İstihdamında Farklı Yörüngeler Işığında Türkiye’de Kadın İstihdamı”, **Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeği**, s.143.

(sigara) sarma makinelerine sahip olduğu düşünüldüğünde işin esasını iktisadi faktörlerin oluşturduğu anlaşılır.³⁹ Sanayi Devrimi sonrasında artan işbölümü ve makine kullanımı, (kalifiye olmayan) işgücü gereksinimini artırmış; işçi ücretlerinin yetersizliği kadınları (ve çocukları) da çalışmaya zorlamış ve bu durum emek maliyetini mümkün olduğunca düşürmeyi isteyen sanayiciler için bulunmaz bir fırsat oluşturmuştur. Erkeklerle göre daha yumuşak başlı oldukları düşünülen kadın ve çocukların üstelik de ucuz olan emeğini sonuna kadar sömüren kapitalist işletmelerdeki insanlık dışı çalışma koşulları, çok sayıda ailenin parçalanmasına, çocukların sakatlanmasına ve yüksek düzeyde çocuk ölüm oranlarına yol açmıştır.⁴⁰ Geç sanayileşmiş ve halen küçük üreticiliğin ağılıkta olduğu bir ülkede yaşamaları nedeniyle, Osmanlı toplumunun kapitalizmin erken dönemlerindeki “vahşi” aşamasının yıkıcı etkilerinden daha az etkilenmiş olduğu ileri sürülebilir. Yine de sayıları az da olsa büyük kapitalist işletmelerde erkek ve kadınlar Avrupa’dakine benzer olumsuz koşullara maruz kalmış; üstelik daha az ücret alan kadınlar bu sömürüyü daha fazla hissetmiştir. Aynı şekilde, büyük fabrikalarda çalışmayıp, tüccar-işveren için daha çok evden çalışan dokumacı kadınlar da, uzun iş saatlerine rağmen, erkek işçinin yarı ücretine çalıştırılmıştır.⁴¹ “1913-1915 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre; kadın işçilerin ücretleri, aynı faaliyet kollarında çalışan erkeklerin yaklaşık yarısı düzeyindedir.”⁴² Aynı durum, tütün sektöründe, üstelik çok daha yakın zamanlara kadar geçerlidir. 1957’de, tütün sektöründe faaliyet gösteren özel kesim işletmelerinde kadın işçi ücreti, erkek işçi ücretinin %63’üne; kamu kesiminde ise %61’ine tekabül etmektedir.⁴³ Üstelik gerek kamuya gerek özel kesime ait tütün işyerlerinde çalışma

³⁹ Vardağlı, **a.g.e.**, s.347.

⁴⁰ Talas, **Toplumsal Politika**, s.72-73. Talas’ın 1832 tarihli bir çalışmadan aktardığına göre; "Fransa'da erkek bir işçinin gündeliği 1,5 Frank olduğu halde kadınların ücreti 90, çocuklarıinki ise 50 Santim dolayındadır.", **a.e.**, s.72. Avrupa’da kapitalizmin yayılması sürecinde, kadın emeğinin nasıl değersizleştirildiği konusunda bkz. Maria Mies, Dünya Ölçeğinde **Ataerki ve Birikim: Uluslararası İşbölümünde Kadınlar**, Ankara, Dipnot, 2012, s.151-212.

⁴¹ Şam’da tüccarın, daha (hatta %50) ucuz ve uysal olan, üstelik de evinden çalışarak kendisini atölye masraflarından kurtaran kadınları tercih etmesi konusunda detaylı bir analiz için bkz. Vatter, **a.g.e.**, s.83-86.

⁴² Ahmet Makal, **Türkiye’de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963**, İmge, Ankara, 2002, s.177. Benzer durum, Avrupa için de geçerlidir, bkz. yuk. 40 numaralı dipnot.

⁴³ Makal, “Türkiye’de Kadın Emeğinin...”, s.83’teki tablo. Söz konusu tabloya göre, kamudaki tütün işletmelerinde kadın işçi ücretinin erkek işçi ücretine oranı daha düşük olmakla birlikte; her iki cinsiyete ödenen ücretler özel kesimden çok daha yüksektir. Kamuda çalışan kadın tütün işçilerinin ücreti, özel kesimde çalışanlardan %51 oranında yüksektir, **a.e.**, s.83. Söz konusu dönemde kadın işçilerin

koşulları son derece sağlıksız ve sosyal güvenlik olanakları da yetersizdir.⁴⁴ Fiziksel özellikleri ve analıktan kaynaklanan ihtiyaçları nedeniyle sosyal koruma önlemlerine daha fazla gereksinim duyan kadınlar, bu olumsuzluklardan daha fazla etkilenmekte; iş yaşamı ve ev-içi yükümlülüklerden kaynaklanan zorluklar nedeniyle çifte sömürüye maruz kalmaktadırlar.

1960 sonrası dönemin ise, genel olarak, gerek ücret eşitsizliklerinin giderilmesi, gerekse de sosyal olanaklar açısından çok daha olumlu şartlara sahip olduğu görülmektedir. Tekel'in sektördeki etkinliğinin giderek arttığı tütün işkolunda da kadınlar lehine önemli gelişmeler olmuştur. Tekel'in sektördeki düzenleyici ve ağırlıklı rolü nedeniyle, bu kuruma ait işyerlerindeki çalışma koşullarının, özel sektör işletmelerince de büyük ölçüde benimsenmiş olduğu söylenebilir. Emeklilik, sendika, doğum izni gibi birçok hakka ve (görece) yüksek ücretlere sahip tütün emekçisi kadınların, 1960'lardan itibaren, ev-içindeki ve işyerlerindeki toplumsal cinsiyet rollerindeki değişimi analiz edebilmemizi sağlayacak çalışmalara ise sahip bulunmuyoruz. Bizim Samsun özelindeki çalışmamız, tütün emekçisi kadınlarla yapılan derinlemesine mülakatları da içermesiyle, bu konuda küçük de olsa bir fikir oluşturmayı hedeflemektedir. Elbette on binlerce kadın tütün işçisinin toplumsal cinsiyet rolleri konusunda genellemeler yapılabilmesi, çok daha geniş ölçekli anket ve derinlemesine mülakat çalışmaları gerektirmekte ve bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Yine de çalışmamız, Samsun özelinde, kadınların çalışma yaşamı ve ev-içi ilişkileri konusunda önemli verilere ulaşmamıza ve belirli çıkarımlar yapmamıza olanak tanımaktadır. Samsun'da tütün işletmelerinde çalışan kadınlar hakkındaki nicel ve nitel bulgular, çalışmanın 4. Bölümünde verilecek ve konu hakkındaki çıkarımlarımız Sonuç bölümünde tartışılacaktır. Ama öncesinde, konunun bütünselliğini sağlamak açısından, genel olarak tütün sektörünün Türkiye'deki tarihçesine bakmamız gerekir.

ücretlerinin düşük olmasında iktisadi olan ve olmayan etmenlerin bir değerlendirmesi için bkz. **a.e.**, s.84-88.

⁴⁴ Cumhuriyetin ilk on yıllarında devlet işletmeleri, sağladıkları kreş vb. olanaklar nedeniyle, özel kesimden çok daha iyi olmakla beraber, yine de oldukça yetersiz şartlara sahiptir. Konu hakkında bkz. Makal, **a.g.e.**, s.54-60.

2.2. Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün

2.2.1. Tütünün Osmanlı Topraklarına Girmesi

Tütünün Osmanlı topraklarına tam olarak ne zaman girdiği kesin olmamakla birlikte, Avrupa’ya getirilişinden yaklaşık 50 yıl sonra kullanılmaya başlandığı bilinmektedir. Osmanlı yöneticileri de -Avrupalı mevkidaşları gibi- önce tütünü çeşitli gerekçelerle yasaklama yoluna gitmiş; 17. yüzyılın sonlarında ise bu üründen (ithalat üzerinden alınan vergiye ek olarak) önce gümrük resmi, daha sonra da (tarlaya ekilen tütünlerden) *dönüm resmi* almaya başlamıştır.⁴⁵

Vergiye rağmen ekimi ve tüketimi hızla artan tütün, devlet için yeni ve hatırı sayılır bir gelir kalemi oluşturduğu gibi, çiftçisinin ve tüccarının da yüzünü güldürmüş ve giderek kendi kültürünü oluşturmaya başlamıştır. “Tiryakiler özel çubuk yaptırarak bunları yanlarında özel torbalarda taşır hale gelmiştir. Bu yaşam biçimi tütün sektörünü doğurmuş; çubukçuluk, lülecilik, imamecilik gibi iş sahaları oluşmuştur. Sadece İstanbul ve çevresinde bu tür işlerde 20.000 kişinin çalıştığı tahmin edilmiştir.”⁴⁶

Osmanlı topraklarında tütün ekimi ilk olarak Rumeli’de başlamış; *Türk (şark) tütününün* uluslararası pazarlarda giderek aranan bir ürün haline gelmeye başlamasıyla da Suriye, Ege ve Karadeniz bölgelerine yayılmış ve tütün ihracatı 19. yüzyılda dış ticaret dengesinin sağlanmasında önemli bir araç haline gelmiştir.⁴⁷

“Yetiştiriciliğe gösterilen özen, uygulanan tarımsal yöntemler ve kaliteyi olumlu etkileyen ekolojik faktörlerin varlığı; uzun yıllar dünya pazarlarında yüksek kalitesi ile Türk tütünü olarak şöhret kazanmış oriental Türk tütünlerinin doğmasının başlıca sebepleri olarak gösterilmektedir.”⁴⁸

Tütün ihracatının artmasında; tütünün kalitesinin yanında, Amerikan İç Savaşı nedeniyle dünya genelinde ürün rekoltesinin fazlasıyla düşmesi ve Türk tütününün uluslararası sergilerde teşhir edilmesi de önemli rol oynamıştır.⁴⁹ Türk tütününe olan

⁴⁵ Metin Ünal, “Tütünün Dört Yüz Yılı”, **Tütün Kitabı**, ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi, 2. bs., İstanbul, 2007, s. 17-19.

⁴⁶ a.e., s.19.

⁴⁷ Filiz Dıñoğlu, Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü’l Menfaa Reji Şirketi **Trabzon Reji İdaresi** (1883-1914), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2007, İstanbul, s.20-21.

⁴⁸ **ÖİK-2000**, s.7.

⁴⁹ a.e., s.21.

talebin tütün üretiminde yol açtığı artış ise, tütün gelirlerinin idaresi sorununu ortaya çıkaracaktır.

2.2.2. Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün Gelirlerinin İdaresi

Osmanlı yöneticileri, tütün üzerinden alınan vergilerin toplanmasında çeşitli güçlüklerle karşılaşmış; tütün ekicileri ve satıcılarının vergi vermekten kaçınmasıyla kaçakçılık sorunu gündeme gelmiştir. Tütün vergilerinin düzenli bir şekilde toplanmasına dair yapılan bir dizi düzenlemeyi, 1862 yılında çıkarılan, tütün tekelinin emaneten işletilmesi hakkındaki nizamname izlemiştir. Nizamname, tütün gelirlerini idare etmek üzere, “Duhan (Tütün) Nazırlığı”nın kurulmasını öngörse de; sadece Rüşumat Nezareti’ne bağlı “Duhan Müdürlükleri” kurulabilmiştir.⁵⁰

Yapılan tüm düzenlemelere rağmen, tütün gelirlerinin imparatorluğun genişliğine ve üretilen tütün miktarına nazaran çok düşük düzeyde kalması, yeni arayışları devam ettirmiştir. İlk olarak 1872 yılında, tütünün en azından sınırlı bir bölgede inhisar (tekeli) altına alınması denenmiş ve Hristaki Efendi ile Mösyö Zarifi’ye İstanbul ve çevresindeki tütün inhisarı ihale edilmiştir. Ancak bu sözleşme birkaç aylık bir uygulama sonrasında, çeşitli anlaşmazlıklar nedeniyle feshedilmiş ve Tütün İnhisar İdaresi, Rüşumat Emanetine devredilerek, 1879 tarihli Rüşum-u Sitte Kararnamesine kadar devlet yönetiminde kalmıştır. Bu süreçte, ekilen ve ihraç edilen tütünün yanında, yurt içinde tüketilen tütüne de vergi getiren; tütün ekimini serbest bırakan; tütün mamulleri üreten atölyelerin çalışma koşullarını belirleyen; tütün kaçakçılığını azaltmayı hedefleyen ve benzeri konuları içeren çeşitli düzenlemeler getirilmiştir.⁵¹

Dış borç bulmakta ve mevcut borçlarını ödemekte güçlük yaşayan ve “93 Harbi” ile birlikte mali açığı artan Osmanlı yönetimi; 1879 yılında, Osmanlı Bankası ve Galata bankerlerinden oluşan bir heyetle yapılan görüşmeler sonrasında, dört verginin mültezimliği ile (tütün öşrü hariç) tütün ve tuz inhisarının idaresini, borçları karşılığında, 10 yıl süreyle bu kişilere bırakmıştır. Bu altı gelir, bundan sonra *Rüşum-u Sitte İdaresi* tarafından toplanacaktır. Ne var ki, sürekli borç ihtiyacı ve mali kriz

⁵⁰ Ünal, a.g.e., s.19-22.

⁵¹ Doğruel, a.g.e., s.47-57.

yeni borç müzakerelerini gerektirmiş ve sonuçta 1881 yılında *Düyun-u Umumiye* kurularak, Rüsüm-u Sitte İdaresi de bu yeni kuruluşa devredilmiştir.⁵²

Düyun-u Umumiye'nin kuruluşuna dayanak oluşturan 1881 tarihli Muharrem Kararnamesi'nin sekizinci maddesine göre; borç ödemesine ayrılan gelirler arasında tütün ve tuz tekeli de bulunuyordu. Dokuzuncu madde ise söz konusu gelirlerin başkalarına kiralanmasını serbest bırakıyor; böylece bir tütün rejisi kurulabilmesinin hukuki zemini oluşturulmuş oluyordu.⁵³

2.2.3. Tütün Gelirlerinin İdaresinde Reji Şirketi Dönemi

Tütün gelirlerinin idaresi, 1883 yılında, (Muharrem Kararnamesi'nin 9. maddesine dayanılarak) Avusturyalı kredi şirketi *Kredit-Anstalt*, Berlinli bankacı Bay *Bleichröder* ve *Osmanlı Bankası*'ndan oluşan üçlü bir şirkete devredildi. Tam ismi “Memâlik-i Osmanîye Duhânları Müşterekü'l-Menfa'a Reji Şirketi”^{*} olan ve kısaca *Reji* olarak adlandırılan şirket, II. Abdülhamid tarafından imzalanan *30 senelik bir imtiyazla* Osmanlı tütününün üretimi, fabrikasyonu, depolanması ve pazarlanması konusunda yetkilendirilmiş oldu. İmtiyaz süresi dolduğunda imtiyazın uzatılmasına karar verilirse; Reji, talip olan diğer şirketlerle aynı haklara sahip olacaktı. Süre bitiminden önce şirketin imtiyazdan vazgeçmesi durumunda ise işletme hakkı Düyun-u Umumiye'ye geçecekti.⁵⁴

Şirketin yetki ve yükümlülükleri, bir Şartname ile ayrıntılı olarak düzenlenmiştir.⁵⁵ Şartname maddeleri incelendiğinde, Reji idaresi ile Cumhuriyet döneminde kurulacak olan Tütün İnhisarının (ve daha sonra Tekel Genel Müdürlüğü'ne bağlı tütün işletmesinin) yetkileri arasında büyük benzerlikler olduğu görülmektedir. Tütün ekimine izin vermek, tütünü mamul hale getirmek, ülke içinde üretilen tüm tütün mamullerinin satışını yapmak ve satış bayilikleri vermek konusunda tek yetkili Reji Şirketi'dir. Bununla birlikte, (Cumhuriyet döneminde olduğu gibi) yaprak tütün

⁵² a.e., s.62.

⁵³ Ünal, a.g.e., s.26.

^{*} Fransızca “la Régie Co-intéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman”.

⁵⁴ Doğruel, a.g.e., s.64-66.

⁵⁵ Şartname metni için bkz. a.e., s.331-337.

ihracatı yapmak serbesttir⁵⁶. Ancak, Cumhuriyet döneminden farklı olarak, ihraç edilecek tütünlerin de öncelikle Reji ambarlarına girmesi gerekmektedir. Şirkete, “kaçakçılığı önlemek için memur (*kolcu*) atayabilme” yetkisinin verilmiş olması ise, Reji hakkındaki en tartışmalı konuyu oluşturacaktır. Hükümet, kaçakçılığın engellenmesinde Reji’ye destek vermek ve kaçakçılara karşı cezai tedbirler uygulamakla görevlendirilirken; ürettiği tütünü -daha iyi bir fiyata satabilmek için- Reji kolcularından kaçırmak isterken hayatını kaybeden kaçakçıların öyküleri ise türkölere ve romanlara konu olacaktır.⁵⁷

Yurt genelinde, tütünü mamul (tüketime hazır) hale getirme tekeli Reji’ye verildiği için, Reji imtiyazına dahil olan bölgelerdeki tütün fabrikaları (kendilerine tanınan süre zarfında) kapanmıştır. “Reji’nin kuruluşundan önce [bu] fabrikalardaki üretim, işçi sayısı ve bu işçilerin nerelerde çalıştığına ilişkin veriler mevcut olmadığından”, fabrikaların kapanmasıyla ne kadar işçinin işlerini kaybettiğini bilemesek de, kapanan tütün fabrikası sayısının 300 kadar olduğu söylenmektedir.⁵⁸ Buna karşılık Reji, kendi fabrikalarını (ayrıca depo ve idari binalarını) inşa etmiştir. Reji tarafından Anadolu’da kurulan ilk sigara fabrikaları İstanbul *Cibali* ve İzmir Alsancak’taki (1884) fabrikalardır.⁵⁹ Bunu *Samsun* (1887) ve *Adana* (1895) fabrikaları izlemiştir. Bu büyük ölçekli fabrikalar dışında Halep, Şam, Manisa gibi farklı bölgelerde çeşitli imalat birimleri de bulunmaktadır. Buradan, şirketin, üretim tesisi kurmak için İstanbul’un

⁵⁶ Yukarıda anlatıldığı gibi, tütünler ihraç edilmeden önce belirli işlemlerden geçirilmeyi ve depolarda da bakıma tabi tutulmayı gerektirir. Bir hafif sanayi dalını oluşturan bu işlemler, yaprak tütün imalatı olarak tanımlanır ve tütün mağazaları (atölyeleri) ile depolarda gerçekleştirilen bu faaliyetlerde kalabalık bir işçi kitlesi çalışır.

⁵⁷ Örnek olarak bkz. Sezen Özol, **Tütün Türküsü: Debboy Önünde Diken**, Kastaş Yay., İstanbul, 2012. Kitaba adını veren Gönen (Balıkesir) yöresi türküsünün ilk kıtası şöyledir: “Debboy (tütün deposu) önünde diken / Kör olsun yere döken / Recı tütünü değil mi / Benim boynumu büken.” Reji’nin kolluk gücü, ulusal tarih yazınında da ciddi eleştirilere konu olmuştur. Örneğin, Niyazi Berkes, “belalılardan ve eski sabıkalılardan oluşmuş” ve “jandarmanın refakatinde çalışan” kolcu teşkilatının, “herkesin şahsına ve aile mahremiyetine sorumsuzca tecavüz ettiğini” söylemiştir. Berkes’e göre; “bir köylü, bu idarenin tekeli altında olan kendi yetiştirdiği tütünden yarım okka bir yana saklayayım dese, Reji kolcusu tarafından küt diye alınandan vurulurdu.” Niyazi Berkes’ten (İki Yüzyıldır Neden Bocalıyoruz, Yön Yayınları, No.1, ty. s.32) aktaran Tiğınçe Oktar, “Osmanlı Devletinde Reji Şirketinin Kurulmasından Sonraki Gelişmeler”, **Tütün Kitabı**, s. 52.

⁵⁸ Donald Quataert, **Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, İletişim, İstanbul, 2017, s.42-43.

⁵⁹ Reji’nin kurduğu ilk sigara fabrikası, bugün Türkiye sınırları dışında kalan Selanik’te olmalıdır. Quataert, Tütün Rejisinin Selanik’teki fabrikasının 1883’te makinelerle günde 100 bin adet sigara ürettiğini (ve sonrasında üretimin mütemadiyen arttığını) belirtmektedir. Donald Quataert, “Selanik’teki İşçiler, 1850-1912”, **Osmanlıdan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler**, s.108.

yanısıra farklı coğrafi bölgelerdeki tütün üretim alanlarına yakın yerleri seçtiği anlaşılmaktadır.⁶⁰ “Fabrika kurulan bu yerler aynı zamanda tüketim için dağıtımı da kolaylaştıran merkezlerdi.”⁶¹ Örneğin, Samsun fabrikasında üretilen sigara ve kıyılmış tütün, “çevre bölgede ve komşu Sivas vilayetinde” satılmaktaydı.⁶²

Tütün kullanımının çok yaygın olduğu Osmanlı topraklarında⁶³, tütün ürünleri satmak kuşkusuz son derece kârlı bir iş olmalıdır. Eldem’in, *Tütün Ekonomisi* başlıklı tabloda⁶⁴ sıraladığı veriler incelendiğinde; 1885/86 ürün yılında, 141 bin çiftçi ailesinin 25 bin hektarda ürettiği toplam 24,6 bin ton tütünün değeri 110 milyon kuruş iken, bunun sadece yarısı kadar miktarda (12 bin ton) ihraç edilen tütünün değeri 90 milyon kuruştur. Aynı yıl, yurt içinde satılan tütün miktarı sadece 5,4 ton iken; bu yurt içi satışın değeri ise 142 milyon kuruştur. Burada, basit bir hesaplama yaptığımızda, yurt içinde satılan 5,4 ton tütünün tarımsal değerinin 24 milyon kuruş olduğunu; böylece satış değeri ile arasındaki farkın 118 milyon kuruş civarında olduğunu buluruz. Reji’nin üretim maliyetini bilemediğimiz için, bu rakam içindeki net karını bilemesek de; Doğruel tarafından verilen tabloda⁶⁵, şirketin 1887-1888 döneminden itibaren kâra geçtiği, bundan sonra (bazı iniş çıkışlar olmakla birlikte) kârının artmaya başladığı ve 1900 yılında 266 bin liraya ulaştığı görülmektedir.⁶⁶ Tezel de, Reji Şirketinin “1888-1909 döneminde, 2 milyonluk yatırım karşılığında, 4 milyon sterlinlik bir kâr” sağladığını ifade etmektedir.⁶⁷

Buna karşılık Rejinin kârı, beklediğinin altında olmuştur. Bunun temel nedeni ise kaçakçılıktır. Quataert’a göre; “ülke halkı ve Osmanlı hükümeti bu tekele karşı temelde kesinlikle olumsuz duygular beslemekteydi” ve “çoğu kimse muhalefetini tütün kaçakçılığına katılarak veya göz yumarak göstermişti.”⁶⁸ Ekiciler çoğunlukla,

⁶⁰ Doğruel, *Osmanlı’dan Günümüze Tekel*, s.80.

⁶¹ a.e., s.76.

⁶² Quataert, *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı...*, s.43.

⁶³ Konu hakkında bkz. Anna Vanzan, “Türk Gibi Tütün İçmek”, çev. A.Ş. Çoruk, *Tütün Kitabı*, s.431-437.

⁶⁴ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara, 1994, s.79.

⁶⁵ Doğruel, *Osmanlı’dan Günümüze Tekel*, s.74.

⁶⁶ 1900’lerin başında, “hükümetin Reji kârından aldığı pay” ise yıllık ortalama 99 bin liradır, Quataert, *Avrupa İktisadi Yayılımı...*, s.71.

⁶⁷ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.103.

⁶⁸ Quataert, *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı...*, s.44.

Reji'nin kendilerini düşük fiyatlarla tütün satmaya zorladığı, kayıp tütünlerinin bedelini kendilerine ödediği ve stok depolarını sağlayamadığı yönünde şikayetlerde bulunuyor; bazen şikayetlerini protesto yürüyüşleri yaparak gösteriyorlardı.⁶⁹ Ancak, Reji'ye tepki göstermenin en yaygın yolunu kaçakçılık oluşturuyordu. “Örneğin, 1890'da, Osmanlı uyruğu bir Reji görevlisi, 6 milyon kg'a yaklaşan resmi tütün satışlarının, 12-13 milyon kg hacmindeki yasadışı ticaret yanında pek düşük kaldığını açıklamıştır.” Şirket, kaçakçılıkla mücadele etmek için 6 binden fazla *kolcu* çalıştırıyor ve bu uğurda yaptığı harcamalar büyük miktarları buluyordu. Yüzyıl başında, kaçakçılıkla mücadele için görevlendirilen gözetim elemanlarına yapılan ödemeler, şirketin toplam ücretleri içinde %60'lık bir paya ulaşmıştı.⁷⁰

Ekiciler, tütünü kaçakçılara satmakla hem daha yüksek fiyat elde ediyor hem de miktar sınırlamasını aşabiliyorlardı.⁷¹ Ayrıca, ürünleri Reji depolarında beklemediği için depo masrafindan kurtulabildikleri gibi, vergi ödemekten de kaçınabiliyorlardı.⁷² Ancak, (kimisi silahlı) çetelerin aracılığıyla yapılan bu faaliyetlerin ölüme kadar varan ağır sonuçları oluyordu. Reji, ürününü kaçakçılara sattığından şüphelendiği ekicilere cezalar kesiyor ve bazen yaptırımlar daha vahim olabiliyordu. Kaçakçılık yapanlar ise, kendilerini kovalayan Reji kolcuları tarafından vuruluyordu. Kaçakçılarla kolcular (ve bazen de jandarma) arasında meydana gelen silahlı çatışmalarda, 20 binden fazla kişinin hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir⁷³. Reji'nin halka yönelik zor kullanımı, siyaset ve tarih yazınında, Osmanlı topraklarındaki Avrupa sömürgeciliği konusunda üzerinde çokça durulan bir konu olduğu gibi, çeşitli öykü ve romanlarda da işlenmiş; kolcular tarafından vurularak yaşamını yitirmiş kişiler adına yakılmış olan türküler günümüze kadar söylenegelmiştir.

Osmanlı hükümetinin kaçakçılara karşı tavrı ise, Reji'nin beklediği ölçüde sert olmamıştır. “Elinde kalan yetkilerini kiskançlıkla koruyan Osmanlı merkezî hükümeti, uyruklarına, onları yabancı bir şirketin yetkisi altına sokan anlaşmaların uygulanmasına engeller çıkararak yardımcı olmuş; kaçak tütün ticaretinin bastırılması

⁶⁹ Reji'ye yönelik şikayetler konusunda bkz. Doğruel, **a.g.e.**, s.89-100.

⁷⁰ Quataert, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı...**, s.47-49.

⁷¹ Reji ile yapılan anlaşma gereği, sadece Reji'nin izin verdiği ölçüde tütün ekimi yapılabilirdi.

⁷² Quataert, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı...**, s.52.

⁷³ Hüseyin Avni Şanda, **Yarı Müstemleke Oluş Tarihi/1908 İşçi Hareketleri**, İstanbul, Gözlem Yayınları, t.y., s.87.

için eksiksiz bir işbirliğine yanaşmamıştır.”⁷⁴ Yine de yöneticiler, tümüyle kaçakçıların yanında bir tavır sergilememiş, asayiş ve düzenin koruyucusu olma rolü ile Reji’ye karşı halkın yanında olma tavrı arasında sürekli bir ikilem yaşamıştır. Yöneticilerin, tütün işçileri tarafından yapılan gösteri, yürüyüş ya da grev şeklindeki eylemler karşısındaki tavrının ise daha sert olduğu anlaşılmaktadır. 20. yüzyıla girerken, işçiler arasında önemli bir hareketlenme başgöstermiş; bu hareketler içinde tütün işçilerinin eylemleri önemli bir yer tutmuştur. Özellikle 1908’deki grev dalgasında tütün işçilerinin oldukça aktif olduğu görülmektedir.⁷⁵ Quataert’a göre; “imparatorluğun siyasi açıdan en fazla bilinçlenmiş işçi sınıfını” oluşturan Selanikli işçilerin, “militan eylemlere girişmesinde belirleyici rolü oynayan, tütün üretimi ve ihracatındaki büyük artıştır.”⁷⁶ Osmanlı tütününe olan dış talep ve yüksek ihrac değeri, tütün işletmecilerinin işçilere daha yüksek ücret ödemesini sağlamış, hem sayıları⁷⁷ hem de ücret düzeyleri artan Selanik, İstanbul, İzmir ve Samsun çevrelerindeki işçiler birçok eylemde bulunmuşlardır. Buna karşılık, 1908’in özgürlükçü havası fazla sürmemiş ve grev yasaklanmış, işçilerin örgütlenmesi konusundaki baskılar ise 1960’lara kadar devam etmiştir.

İşçilerin ve köylülerin maruz kaldıkları tüm olumsuzluklara rağmen, 20. yüzyıl başında, tütün üretiminde büyük artış yaşanmıştır. Bunun en önemli nedeni, Osmanlı tütününe artan dış talebe bağlı olarak tütün ihrac piyasasında yaşanan gelişmedir. “20. yüzyılın ilk on yılı içinde tütün ihracat hacmi %56 oranında arttı.”⁷⁸ Böylece, “1881’de Anadolu’nun başlıca ihrac ürünü tahıl iken; 1908’e gelindiğinde tütün toplam ihracatın içinde %12’lik payıyla ilk sırayı almıştı.”⁷⁹ 1913 yılında tütün *istihsalı** 53 bin tonu,

⁷⁴ Quataert, **Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı...**, s.44.

⁷⁵ Reji’de ya da diğer tütün atölyelerinde çalışan işçiler tarafından gerçekleştirilen eylemler ve örgütlenme faaliyetleri için bkz. Ş. Güzel, **Türkiye’de İşçi Hareketi**, çeşitli yerler ve tablolar. Eylemler, 1908’den sonra da devam etmiştir, bkz. **a.e.**

⁷⁶ Quataert, “Selanik’teki İşçiler” s.117-118.

⁷⁷ Daha önce söylediğimiz gibi, tütün işçileri arasında fabrika işçileri sayıca oldukça azdır (çoğunluğu yaprak tütün bakım-işleme işçileri oluşturur). 1913 yılında, tütün fabrikalarında çalışan işçi sayıları Eldem tarafından şu şekilde verilmiştir: 2.209’u İstanbul ve İzmir’de olmak üzere 3.091 kişi. Ayrıca, inhisar usulüne dahil olmayan Lübnan’da özel şahıslara ait 20 fabrikada 600 işçi çalışmaktaydı, V. Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları...**, s.78.

⁷⁸ Quataert, **Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı...**, s.69.

⁷⁹ **a.e.**, s.30.

* İstihsal, “üretim” anlamına gelmektedir. Tütünün tarımsal üretim miktarı belirtilirken kaynaklarda daha çok bu sözcük kullanılmaktadır.

ihracatı ise 46 bin tonu aşmış durumdadır.⁸⁰ Aynı yıl, mamul tütün üretimi ise 7 bin tondan fazladır⁸¹. Dünya Savaşı yıllarında gerek istihsal ve ihracat, gerekse de mamul tütün üretiminde büyük bir düşüş yaşanmasına karşın, savaşı takip eden yıllarda yeniden bir toparlanma olduğu görülmektedir. Örneğin; 1915'te 14 bin tona gerileyen tütün istihsalı, 1923'te 26 bin tona ulaşmıştır.⁸²

Tütün gelirlerinde 20. yüzyıl başlarında yaşanan artışa, gerek bu gelirden devletin yeteri kadar yararlanamadığı gerekse de halk ile Reji arasındaki uyuşmazlıklar ileri sürülerek yapılan tartışmalar eşlik ediyordu. Reji Şirketi'ne verilen 30 yıllık imtiyaz süresinin dolacağı 1913 yılına doğru, tütün gelirine devletin el koymasına ya da başka bir usul belirlenmesine ilişkin görüşler oldukça çoğalmıştı.⁸³ Reji aleyhindeki tüm tavırlara karşın, Balkan Savaşlarında nakit ihtiyacı artan devlete şirketin 1.5 milyonluk bir avans vermesi karşılığında, imtiyaz süresi 15 yıl daha uzatılmıştır. Reji ile 22 Temmuz 1913 tarihinde imzalanan yeni anlaşma ile şirkete verilen inhisar (tekelleştirme), yine "Osmanlı Devleti'nde yetiştirilen tütünlerden sigara tütünü, yaprak sigarası, sigara, enfiye ve çiğneme tütünü imal edip satmak" işlerini kapsamaktaydı. Bunun yanında tütüne ilişkin çeşitli vergiler de yine Reji tarafından tahsil edilecekti.⁸⁴

Sonuç olarak; Reji'nin, tütün imtiyazını almaya hak kazandığı 1883 yılından Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen 40 yılda, "kurduğu satış ağları ile yerel ekonomiyi, fabrikaları ile sanayi üretimini, fabrikalarda çalıştırdığı memurlar ve işçiler ile çalışma kültürünü ve hatta fabrikaların bulunduğu bölgelerdeki yatırımları ile kent kültürünü etkilediği"⁸⁵ gerçeğine karşılık; "yurt geneline yayılan geniş örgütlenmesi, memurları ve sayıları bini bulan kolcularıyla" bağımlılığın sembollerinden biri olarak görüldüğü ve halk tarafından sevilmediği de bilinmektedir.⁸⁶ Tütün ekiminin çok

⁸⁰ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara, TTK, 1994, s.38 ve 59'daki tablolar. Tütün bitkisi, hasatından hemen sonra ihraç edilen bir ürün olmadığı için, belirli bir yılda ihraç edilen tütün, aynı yıla ait ürün olarak düşünülmemelidir.

⁸¹ **a.e.**, s.82. Aynı yıl, inhisar idaresinin geçerli olmadığı Lübnan'da, 600 kadar işçinin çalıştığı 20 fabrikada, 1.500 ton civarında tütün imalatı yapılmıştır, Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları...**, s.78.

⁸² **a.e.**, s.38 ve 163'teki tablolar.

⁸³ Reji'nin tasfiyesi hakkındaki tartışmalar için bkz. Doğruel, **a.g.e.**, s.100-103.

⁸⁴ Doğruel, **a.g.e.**, s.105-106.

⁸⁵ Doğruel, **a.g.e.**, s.80.

⁸⁶ Cemil Öztürk, "Milli Mücadele Döneminde Reji Sorunu", **Tütün Kitabı**, s.108. Tezel; Tütün Rejisi, Duyun-u Umumiye ve Osmanlı Bankası üçlüsünün "Avrupa emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğundaki simgeleri" olduğunu ifade eder, Tezel, **a.g.e.**, s.101.

yaygın ve Reji'nin tütün üretiminin her aşamasına dahil olması, onu geniş halk kitleleriyle muhatap etmiş; şirketin -kuruluş amacı gereği- azami kar hedefi gütmesi ise onun gerek ekiciler gerekse de işçiler ile ilişkilerinde çeşitli sorunlar doğurmuştur. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşından mağlup olarak çıkması ve işgallerin başlaması ise, (hem hükümete hem işgalcilere karşı öfkesi artan) halk ile Reji arasındaki ilişkilerin daha da gerilmesine yol açacaktır.⁸⁷

2.3. Cumhuriyet Döneminde Tütün

2.3.1. Tütünün Devlet Tekeline Alınması

Anadolu'da kurtuluş mücadelesinin yürütüldüğü 1919-1922 yıllarında Reji, hem kimi yerlerde depoları yağmalama gibi halk hareketleri ile hem de Milli Mücadele masrafları için gelirlerine el koyan Ankara Hükümeti ile karşı karşıya kalmıştır. Bununla birlikte, 1921 yılından itibaren TBMM Hükümeti Maliye Vekâlet'ine bağlanan Reji, “hem İstanbul Hükümeti'nin hem Ankara Hükümetinin egemen olduğu bölgelerde, onların izniyle, faaliyetini sürdürmeyi başarmıştı”. Milli Mücadele'nin askeri başarısının ardından toplanan Lozan Konferansında ise, diğer yabancı şirketler gibi Reji de müzakere konusu olmamıştı. “Onun yeni Türk devletinde nasıl bir statüye sahip olacağı, konferans sırasında, TBMM Hükümetinin çağrısı üzerine Ankara'da yapılan ikili görüşmelerin sonunda imzalanan bir *İtilafname** ile belirlenmişti.” Buna göre; “Rejinin varlığı kesinleşmiş; fakat Türk devletine, önceden haber vermek koşuluyla, fesih yetkisi de verilmişti.” Söz konusu İtilafnamenin kabulünden 3 ay kadar önce, Lozan Konferansına ara verildiği sırada (17 Şubat - 4 Mart 1923) toplanan İzmir İktisat Kongresinde ise “çiftçi grubu” tarafından önerilen “Reji İdaresinin kaldırılması ve buna paralel olarak, tütün ekim ve ticaretinin serbest bırakılması”na ilişkin madde kabul edilmişti. Nitekim, Cumhuriyet'in ilanından sonra, -demiryolları

⁸⁷ Burada, Reji'nin üretim ve satış politikaları, Osmanlı ekonomisindeki yeri ya da anlaşmalı ortaklıkları gibi konulara yer verilmeyecektir. Başlı başına birer tez konusu oluşturabilecek bu konular, (bir kısmı yukarıda dipnotlarda zikredilen) kimi akademik çalışmalarda ayrıntılı olarak incelenmiştir. Osmanlı döneminin bizim konumuz açısından önemli tarafı, Reji'nin (ileride ayrı bir başlık altında incelenecek olan) Samsun'daki faaliyetleri olduğundan ve Samsun özelinde de birincil olarak Cumhuriyet dönemi ile ilgilendiğimizden, tütünün Osmanlı dönemindeki seyri konusunda genel hatların çizildiği bu girizgahın yeterli olduğu kanısındayız.

* Anlaşma; sözleşme.

gibi önemli bazı yabancı sermaye yatırımlarının *millileştirilmesi*⁸⁸ hareketinin ilk adımlarından biri olarak, Reji İdaresine son verilecektir.⁸⁹

“Osmanlı İmparatorluğu’nun bağımlı ekonomisi yerine ‘milli iktisat’ı geçirmeyi görev bilen yeni Türk devleti için, yabancı bir şirketin devletin temel gelir kaynaklarından birini elinde tutmaya devam etmesi düşünülemezdi. Herkesin talebi olan Reji’nin tasfiyesi artık daha fazla gecikemezdi.”⁹⁰

1924 yılı Ekim ayında, Hükümetle Reji arasında 1923 tarihinde imzalanan sözleşmenin 8. maddesine dayanılarak, Reji’ye ait bütün mevcut, hak ve vecibelere 1925 mali yılı başından itibaren hükümetçe el konulacağı şirket yetkililerine bildirilmiş; 28 Şubat’ta şirketin satın alınması için gereken sermaye bankaya yatırılmış ve 1 Mart’ta (şirketin yönetimi devretmekten kaçınmasına rağmen) Reji’nin İstanbul’daki binası ve yönetimine el konulması için Valiliğe emir verilmiştir.⁹¹

Halkın geniş bir kesimde olumsuz izler bırakan ve siyasi olarak da bağımlılık ile özdeşleştirilmiş olan Reji’nin tasfiye edilmesinde genel bir toplumsal mutabakat olmakla birlikte; ondan arda kalan boşluğun nasıl doldurulacağı, bir başka deyişle, tütün gelirlerinin idaresinin bundan sonra hangi usulle yapılacağı konusunda görüş ayrılıkları vardı. Bu konuda iki karşıt görüşten birini *bandrol* sistemi taraftarları, diğerini de *tekel* taraftarları oluşturuyordu. Tütün üretimi, işlemesi ve satışının serbest olmasını, sadece (mamul ürün üzerine yapıştırılan bandrol usulüyle) tüketim üzerinden vergilendirilmesini savunan ilk grubu büyük tütün tüccarları ve büyük tütün yetiştiricileri ile birlikte “hür teşebbüs” yanlıları oluştururken; “öncelikli kaygısı devletin mali çıkarları olan bürokrasi ile rejimde liberalleşmeye gidilirse daha

⁸⁸ Tezel, bazı yazarlarca söylenenin aksine, tütün tekelinin millileştirilmediğini, sadece 1925’te ayrıcalığının sona erdiğini belirtir, **a.g.e.**, s.244(48n). Yazara göre; imalat ve ticaret kesiminde faaliyet gösteren yabancı şirketlerden, Bomonti bira fabrikası ile Amerikan Kibrit Şirketi dışında hiçbirini millileştirilmemiştir, **a.e.**, s.244. Yazarın, “bazı yazarlar” derken parantez içinde atıfta bulunduğu Boratav ise, Reji’nin satın alındığını ifade etmektedir, Korkut Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, 2.bsk, Ankara, İmge, 2006, s.118. Boratav, bir başka eserinde, tam olarak şu ifadeleri kullanmaktadır: “Yabancı sermayenin belirli koşullarda teşvikini öngören ana yöneliş, yarı sömürge Osmanlı ekonomisinin mirası olan demiryolu şebekesinin ve tütün rejisinin millileştirilmesini önlemedi. (...) Osmanlı döneminin ağır (ve tütün üreticileri bakımından acı, hatta kanlı) miraslarından biri olan tütün rejisi 1925 yılında 4 milyon liraya satın alınarak devletleştirildi.”, **Türkiye Tarihi 4. Cilt: Çağdaş Türkiye 1908-1980**, ed. Sina Akşin, Cem Yayınevi, 10. bs, İstanbul, 2008 içinde Korkut Boratav tarafından yazılan *İktisat Tarihi (1908-1980)* başlıklı bölüm, s.315.

⁸⁹ Öztürk, “Milli Mücadele Döneminde Reji Sorunu”, 109-117.

⁹⁰ François Georgeon, “Tütün Rejisi’nden Tekel’e: Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Tütün Sorunu”, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)**, François Georgeon (Seçilmiş Makaleler), çev. Ali Berktaş, YKY, 2.bsk, İstanbul, 2009, s.179-180.

⁹¹ Doğruel, **Osmanlı’dan Günümüze Tekel**, s.132.

büyükler tarafından yutulacaklarından korkan küçük tütün üreticileri ve tüccarları” ise tekel usulünü savunmaktaydı.⁹² Georgeon, Meclis’te bandrol yanlılarının çoğunlukta olmasına karşın, hükümetin tekel konusunda ısrarcı olmasında, (Amerikan tröstünün piyasayı ele geçireceği gibi kaygılar da bulunmakla birlikte) esas olarak “bütçeden kaynaklanan nedenlerin büyük bir rol oynadığına” şüphe olmadığı görüşündedir. Zira, “aşarın kaldırılması vergi gelirlerinde önemli bir gedik açacaktı ve hükümet, yerleşmesi her ne olursa olsun belli bir zaman isteyecek bandrol deneyine girişme konusunda tereddütlüydü.”⁹³

Nihayetinde Reji’nin varlığının ortadan kaldırılmasının yaratacağı boşluğu doldurmak üzere, 26 Şubat 1925 tarihinde kabul edilen 558 sayılı “Tütün İdare-i Muvakkatesi ve Sigara Kağıdı İnhisarı Hakkında Kanun” ile, Türkiye sınırları dahilinde tütün mubayaası*, işletmesi, tütün ve sigara imali, satışı ve tütüne ait işlerdeki (sigara kağıdı ve kopya kağıdı dahil) tüm düzenlemelerin “bir yılığına” hükümetçe yerine getirilmesi esası kabul edilmiştir. 7 Şubat 1926 tarihinde kabul edilen 907 sayılı kanun ile de geçici devlet tekelinin süresi 5 yıl daha uzatılmış ve ayrıca, yabancı ülkelerden gelen tütün mamullerinin ithali ve yurt içinde sattırılması da devlet tekeline dâhil edilmiştir.⁹⁴ Son olarak, 9 Haziran 1930 tarih ve 1701 sayılı kanun ile süre sınırlaması kaldırılarak, tütünde devlet tekeli kesinleşmiştir. Tekel uygulamasının ilk yıllarında elde edilen, tütün ekiminin artması ve tütünden elde edilen mali kaynakların artması gibi iyi sonuçlar ise, bandrol ve tekel sistemine ilişkin tartışmaların kısa sürede sona ermesine yol açmıştır.⁹⁵

Gerçekten de, tütün tekeline sağlamlaştıran İnhisar İdaresi (ve daha sonra Tekel), tütün istihsalinin ve tütün mamulleri imalatının artırılmasına büyük önem vermiştir. “Nitekim Reji, 1924 yılında, yaklaşık 10 milyon TL değerinde 4.000 ton kadar tütün

⁹² Georgeon, “Tütün Rejisi’nden Tekel’e”, s.184. Her iki görüşün temel argümanları için bkz. **a.e.**, s. 181-185.

⁹³ Georgeon, “Tütün Rejisi’nden Tekel’e”, s.185.

* Tütünün ekiciden satın alınması.

⁹⁴ Doğruel, **Osmanlı’dan Günümüze Tekel**, s.132-133.

⁹⁵ Georgeon, “Tütün Rejisi’nden Tekel’e”, s.185. Doğruel’e göre; Devlet tekeli uygulamalarının geçici idareler altında yürütülmesinin bir nedeni “ekonomik sistem arayışlarının dönem içerisinde çeşitli düzeylerdeki tartışmalarla sürmesi ve henüz kesin bir sonuca ulaşamamış” olması iken; diğer nedeni de “Lozan Anlaşması’nın Osmanlı İmparatorluğu döneminde verilmiş ekonomik imtiyazları koruyan hükümleridir. Doğruel, **Osmanlı’dan Günümüze Tekel**, s.135, 149.

satmışken; iki yıl sonra Tekel İdaresi, 30 milyon TL değerinde, 9.000 ton tütün satmayı başarmıştı.”⁹⁶ İşlenmiş yaprak tütün ihracatı, yeni kurulan devletin en önemli döviz kaynağını oluştururken; iç piyasaya sunulan tütün mamulleri de *yüksek vergilendirilebilme özelliği** nedeniyle önemli bir iç kaynak olarak değerlendirilmekteydi. “1928 yılında, [tütün gelirlerinden] devlete sağlanan net kazanç 22 milyon TL’dir. Oysa otuz yıl boyunca Reji İdaresinin devlete ödediği para sadece 1,5 milyon TL idi.”⁹⁷

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında, tütünün sadece miktarının değil, kalitesinin de artırılmasına büyük önem verilmiştir. Bunun en iyi göstergesi, *Tütün Enstitüsü*’dür. Kuruluş yıllarının son derece kısıtlı ekonomik olanakları altında dahi, Avrupa standartlarına çıkarılması hedeflenen bu enstitü; laboratuvar ya da deneme istasyonlarında tütün üzerine yaptığı bilimsel çalışmaları, (periyodik olarak yayınladığı ve birçok ülkenin ilgili kuruluşlarına gönderdiği) süreli yayınlarında duyurmakta; uluslararası süreli yayınlar ile kaynak eserleri takip ederek bunlar hakkında bibliyografya düzenlemekte ve personelini incelemelerde bulunmak üzere yurtdışına göndermektedir. Açtığı sürekli ya da geçici kurslarla tütün eksperleri, teknikeri ve ustası yetiştiren ve tütün ekicilerine yönelik bilgilendirici yayınlar hazırlayan enstitünün, aynı zamanda çok donanımlı bir kütüphaneye sahip olduğu enstitüye ait yayınların incelenmesi ile anlaşılmaktadır.⁹⁸

⁹⁶ Öztürk, **a.g.e.**, s.117.

* Keyif verici maddeler sınıfında yer alan tütün mamulleri, yüksek vergiler nedeniyle ücretleri arttığında dahi, (büyük ölçüde) aynı miktarlarda tüketilmeye devam etmektedir. Ayrıca, bu mallar, temel ihtiyaç maddesi kategorisinde yer almadığından, yüksek vergilendirilmeleri -çoğu zaman- bir tüketici hakkı ihlali gibi değerlendirilmemektedir.

⁹⁷ Öztürk, **a.g.e.**, s.117. Çocuklara yönelik olarak hazırlanan 1939 tarihli bir Tekel yayınında da, devlet tekeli uygulamasının (diğer faydalarının yanında) mali açıdan sağladığı başarı vurgulanmaktadır. Buna göre; Reji İdaresi, kârından devlete yılda en fazla 3,5 milyon lira ödeme yaparken; tütünün devlet tekeline alınması sonrasındaki ilk yıl devletin 17 milyon kâr ettiği ve 1937 yılında bu kârın 30 milyon liraya yaklaştığı ifade edilmektedir. Bkz. **Köy Çocukları İçin Tütüncülük Bilgisi**, İnhisarlar Tütün İnhisarları Neşriyatı B Serisi No:10, İstanbul 1939, s.38

⁹⁸ Bu bilgiler, 1937’den itibaren yayınlanan *Tütün Enstitüsü Raporları* başlıklı süreli yayınlardan derlenmiştir. Bu yayınlar, İnhisar idareleri altındaki araştırma birimlerinin tek bir çatı altında toplanmasıyla birlikte (1947) *Tekel Enstitüleri Raporları* adını alacaktır. Enstitü Kütüphanesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Tütün Enstitüsü Raporları, cilt IV**, Yıl: 1946 “Kütüphanemiz” başlıklı yazı.

Uygulamasına 1934 yılında (Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile) başlanan *devletçilik* ilkesinin ekonomide belirleyici olduğu 1931-1949 döneminde⁹⁹ de, Tütün İnhisar İdaresinin idari yapılanmasında birtakım düzenlemelere gidildi. 29 Mayıs 1932 tarihinde çıkarılan 1989 sayılı kanunla; tütün, ispirotolu içkiler, tuz, barut ve patlayıcı maddeler inhisarları (1946 yılında ismi *Tekel Genel Müdürlüğü* olarak değiştirilecek olan¹⁰⁰) *İnhisarlar Umum Müdürlüğü* adı altında birleştirildi ve söz konusu müdürlük, *Gümrük ve İnhisarlar Vekaletine* bağlandı.¹⁰¹ 25 Mayıs 1941 tarihinde çıkarılan 4036 sayılı “İnhisarlar Umum Müdürlüğü Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun” ile söz konusu müdürlük *katma bütçeli, döner sermayeli ve tüzel kişiliğe sahip bir devlet müessesesi* haline getirildi.¹⁰² 1942 yılında çay ve kahve de devlet tekeline alınarak, bu müdürlüğün görev alanına dahil edildi.¹⁰³ 1944 yılında ise devlet ilk defa ekici tütün piyasalarında *destekleme alımları** yapmaya başladı.

⁹⁹ 1929 Dünya Ekonomik Buhranı ile şekillenen “Devletçilik” ilkesi, 10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında toplanan CHP Kurultayında “ideolojik bir ilke olarak” kabul edilmiştir. Söz konusu ilkenin “somut olarak uygulanmaya başladığı tarih” I. Sanayi Planının uygulamaya geçirildiği 17 Nisan 1934 olarak kabul edilmektedir. Bkz. İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu**, ODTÜ İdari İlimler Fak. Yayını, Yayın No:39, Ankara, 1982, s.1. “1949 yılı ise, 1929 yılında içine girilen dönemden çıkışı ve yeni politika arayışları içinde yol alınmaya başladığını simgeliyordu”, İ. Tekeli, S. İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2009, s.IX.

¹⁰⁰ **ÖİK-2007**, s.111.

¹⁰¹ Doğruel, **Osmanlı’dan Günümüze Tekel**, s.169.

¹⁰² Öner, “Milli Tütün Politikalarımız”, s.129.

¹⁰³ 1930’lu yıllarda gösterilen hummalı bir çaba sonucunda Rize ve çevresinde yaygın bir şekilde üretimi sağlanan çayın ithalatı, daha 1932 yılında devlet tekeline alınmıştır. “Çay, Şeker ve Kahve İthalatının Bir Elden İdaresi Hakkında Kanun” ile hedeflenen esas amaç, yasanın gerekçesinde belirtildiği gibi, bu maddelerin ithalatının *tütün ihracı karşılığında* yapılmasının sağlanmasıdır. Nitekim, bu amaca ulaşmada belirli ölçüde başarılı da olunacaktır. 10 yıl sonra kahve ve çay üretimi ile satışının da tekel altına alınmasının amacının ise, tüketicileri (o yıllarda artan) hileli mallardan korumak olduğu ifade edilecektir. Bununla birlikte, ilgili yasanın gerekçesinde, bu maddelerden elde edilecek gelirin önemine de dikkat çekilmektedir. Konu hakkında bkz. Doğruel, **Osmanlı’dan Günümüze Tekel**, s.169-172. Devlet inhisarı olarak işletilmesi tercih edilen maddelerin seçiminde nasıl bir ölçüt kullanıldığı, bir Tekel yayınında şu sözlerle ifade edilmiştir: “Keyif verici nitelikte mütalaa edilen tütün, alkollü içkiler, çay ve kahve; stratejik olarak kabul edilen barut; temel gıda niteliği dolayısıyla tuz, inhisar altına alınması zaruri maddeler olarak değerlendirilmiştir.” Şahabettin Küçükyazıcı, “Tekel’in Misyonu”, **Tekel Dergisi**, Ekim-Kasım-Aralık 2001, sayı 2, yıl 15, İstanbul, s.55.

* Tekel tarafından tütün alımı; *idare alımı* ve *destekleme alımı* altında iki şekilde gerçekleştirilmektedir. Birincisi, Tekel’in yurt-dışına ihraç etmesi ve fabrikada üretim yapması için gerekli olan alım miktarını ifade eder. Destekleme alımı ise, ihtiyaç fazlası olduğu halde, ekicinin zarar etmemesi amacıyla gerçekleştirilen alımdır. Tekel’e ilişkin faaliyet raporlarından, bu ikinci tür alımın daha çok Doğu Anadolu’da söz konusu olduğu; dış piyasada pek alıcısı bulunmadığı halde, bir sosyal politika uygulaması olarak bu bölgede tütün ekiminin yaygınlaştırıldığı ve iç piyasada sigara harmanlarında bölge tütününe yer verildiği ve Tekel’e en fazla stok maliyetine de yine bu tütünlerin sebep olduğu görülmektedir. Gerek iç gerekse dış piyasada aranan bir ürün olarak Karadeniz (özellikle de Samsun ve Bafra) tütünleri ise, destekleme ve stok maliyetinin son derece düşük olduğu türlerdir.

Zaman içinde Tekel'in inhisarı çeşitli maddelerle genişletilmişse de sırasıyla; önce kahve (1946), çakmak (1949) ve kibrit (1952) inhisarı kaldırılmış; ardından da barut ve patlayıcı maddeler inhisarına son verilerek (1955) bu son iki madde ile birlikte silah ve teferruatı ile av malzemesi üretimi Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun faaliyet sahası kapsamına alınmıştır.¹⁰⁴ 1971 yılında ise Çay Kurumu Genel Müdürlüğü (ÇAYKUR) kurularak, 1973 yılından itibaren, çay üretimi Tekel'in sorumluluk alanı dışına çıkarılmıştır. Bununla birlikte, çayın dağıtım işlemi 1984 yılına kadar Tekel tarafından yürütülecektir.¹⁰⁵

Böylece, Tekel'in en uzun süreyle inhisar altında bulundurduğu faaliyet alanını tütün ve tütün mamulleri sanayii oluşturmuştur. 1980'lere kadar Türkiye'de sigara üretimi Tekel'in inhisarı altında gerçekleştirilirken; 1940'ların ortasına gelindiğinde dünya genelinde Türk tipi sigara tüketimi de doruk noktasına ulaşmış bulunmaktaydı. Öyle ki; içinde çok az Türk tütünü bulunan ya da hiç bulunmayan yabancı sigara ambalajlarında bile “Türk tütününden yapılmıştır” ibaresi kullanılıyor¹⁰⁶ ve Türkiye'nin tütün ihracatı yıldan yıla artıyordu. II. Dünya Savaşı yıllarında, Avrupalı askerlere gönderilen *Amerikan Blend** sigaralar ise içim zevkinin bu sigaralara kaymasına neden olmuş ve zamanla *oriental* sigaralar Türkiye haricinde tüketilmez olmuştur.¹⁰⁷ Böylece, Türkiye'nin dünya tütün ihracatındaki payı yıldan yıla azalmış olmakla birlikte; Amerikan Blend sigara harmanlarında şark tütünü kullanılması nedeniyle Türkiye, bugün dünya tütün ihracatının %2-3'lük bir kısmını gerçekleştirmeye devam etmektedir.

2.3.2. Tekel'in Yasal Statüsü ve KİT Olmasına İlişkin Tartışmalar

Cumhuriyet'in ilk kuruluş yıllarında özel sektörü güçlendirmek amacıyla sınırlı bir devlet müdahaleciliği öngörülmesine karşılık, tütünün daha 1925 yılında devlet

¹⁰⁴ “Tekelin Tarihçesi”, *Tekel Aylık Haber Bülteni*, Mart 1976, sayı 1, s.8.

¹⁰⁵ Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, s.173.

¹⁰⁶ Bkz. Süha Sezgin, “Tütünlerimizin Harici Reklamı”, *İstihbarat Bülteni*, Ağustos 1937, s.871-877.

* *Amerikan Blend* sigaralar, Amerikan Virginia ve Burley tütünlerinin şark tütünü ile harmanlanmasıyla imal edilen sigaralardır. Dünyadaki en büyük Virginia tütünü ihracatçılarından olan ABD, Amerikan Blend sigara yapımında kullanmak üzere ithal ettiği şark tipi tütün nedeniyle aynı zamanda en büyük tütün ithalatçılarından ve Türkiye'nin en fazla tütün ihraç ettiği ülke konumundadır.

¹⁰⁷ Vâkıf Mercimek, “Türkiye’de Tütün”, *Tütün Kitabı*, s.141.

tekeline alındığını yukarıda görmüştük. Boratav’a göre; “devletin yurtiçindeki tütün ticaretine tamamen el koyması, hatta bizzat ihracat yetkisi ile teçhiz edilmesinin sebebi, tütün üreticisinin düşük fiyatlar yüzünden sarsılması ve daha ziyade dış piyasalara dönük olan tüccarların fiyatları düşük tutmak için azami çabayı sarf etmeleridir.”¹⁰⁸ Boratav, tütünün devlet inhisarına alındığı dönemdeki devlet işletmeciliğinin ise “geniş ölçüde bir oldubitti biçiminde” ortaya çıktığını ifade etmektedir¹⁰⁹:

“Osmanlı İmparatorluğu zamanında var olan devlet inhisarlarını (tuz, petrol, benzin, barut ve patlayıcı maddeler inhisarları), devlete ait ve Fabrikalar Müdüriyet-i Umumiyesi’ne bağlı fabrikalar ile diğer işletmeleri (örneğin İdare-i Mahsusa diye anılan vapur işletmesini), yeni Cumhuriyet devleti tabii olarak devralacaktı. (...) 1925’te kurulan Sanayi ve Maadin Bankası da keza Osmanlı döneminde devlete ait olup sayıları 1915’te yirmi ikiye bulan fabrikaları devralmaktan öte hiçbir devlet müdahaleciliğini temsil etmiyordu.”

Kısacası, 1930’lara kadar, devletin ekonomiye müdahalesi konusunda hükümet kanadında belirgin bir istek ya da uzlaşma yoktur.¹¹⁰ 1930’larda sanayinin güçlendirilmesi ve gerekli altyapıların sağlanması amacıyla uygulamasına geçilen devletçi sanayileşme döneminde ise, sanayi alanında faaliyet gösterecek çeşitli kuruluşlar oluşturulmuş ve bunları -tarımsal kalkınmayı da içeren- diğer kuruluşlar izlemiştir. Tekel Genel Müdürlüğü, bünyesinde bulunan fabrika ve atölyelerdeki üretimi nedeniyle bir *kamu sanayi kuruluşu* niteliğinde olmakla ve aynı zamanda tarım alanında, Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) gibi kurumlarla benzer işlevler görmekle birlikte; gerek ilk kuruluş amacı gerekse de hukuki statüsü bakımından, kamu iktisadi teşebbüsü (KİT) olarak adlandırılan bu kuruluşlardan farklılık göstermektedir.

Her şeyden önce, tütün imalatına ilişkin tesisler Reji döneminden devralınmıştı. Bir başka deyişle, bu alanda bir sanayi zaten mevcuttu. Yaprak tütün ticareti de uzun zamandır süregiden ve (yabancı şirketlerin yanında) yerli tüccarın önemli etkinliğinin bulunduğu bir alandı. Kısacası, tütün sektörü, devletin müdahalesi olmadan da işleyebilecek bir geçmişe sahipti. Bu alanda bir devlet tekeli oluşturulmasında (yukarıda tartışıldığı gibi) tütün gelirlerinin (ve sonrasında başka bazı inhisarların)

¹⁰⁸ Korkut Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s.118-119.

¹⁰⁹ **a.e.**, s.49-50.

¹¹⁰ Kaldı ki, devletçilik uygulamalarının başladığı dönemde de devlet müdahaleciliğinin sınırları konusunda sürekli tartışmalar olmuş ve devletçi müdahalenin özel teşebbüs ile çatışmasına sürekli özen gösterilmiştir. Konu hakkındaki tartışmalar için bkz. **a.e.**, 166-225.

yeni devletin finansman ihtiyacını karşılayacak önemli bir kaynak olarak görülmüş olduğu açıktır. Özer'e göre, birçok iktisadi ve sosyal işlevlerine karşılık, "Tekel'in en önemli fonksiyonunun 'devlete ehemmiyetli miktarlarda gelir temini' olduğundan hiç şüphe yoktur."¹¹¹ Tütün tekeline ilişkin 558 sayılı kanunun önemli bir kısmının tütün kaçakçılığını önlemeye yönelik düzenlemelerle ilgili oluşu ve bu kanunla kaçakçılığın cezasının beş kat artırılmış olması da, tütünden elde edilen kârın mümkün olduğunca artırılmasının hedeflendiğinin bir işareti olarak okunabilir. Doğruel, devletin tütün kaçakçılığının önlenmesine ne denli büyük önem verdiğinin ifadesi olarak; söz konusu yasanın 16. maddesi ile "bütün devlet memurlarının tütün, sigara kağıdı ve beyaz kopya kağıdı kaçakçılığının önlenmesi ve ihbar edilmesi" konusunda görevlendirildiğine vurgu yapmaktadır.¹¹²

Kuruluş misyonu itibariyle KİT'lerden böylece ayrılıyor olsa da Tekel; tarımsal kalkınma, sanayi yatırımları ve sağladığı geniş istihdam olanakları nedeniyle bir KİT işlevi görmüştür. Yukarıda, Tekel'in hukuki statüsünü belirleyen (1 Haziran 1941 tarihli) 4036 sayılı Kanun'da kurumun *katma bütçeli, döner sermayeli ve tüzel kişiliğe sahip bir devlet müessesesi* olarak tanımlandığını belirtmiştik. 1952 yılında yapılan bir Tekel etüdünde, Tekel Genel Müdürlüğünün lağvedilerek yerine bir *Tütün Endüstrisi Kurumu* ile *Alkol Endüstrileri Kurumu* kurulması ve bunların birer *İktisadi Devlet Teşekkülü* (İDT) olmaları teklif edilmiştir. Sonrasında tekrar tekrar gündeme gelecek olan bu fikir, devletin en önemli gelir kaynaklarından birini tehlikeye sokmak istemeyen ve yeni organizasyonun daha maliyetli olacağını düşünen yetkililer tarafından benimsenmemiştir.¹¹³ (Buna karşılık, 1971 yılında çay üretimi Tekel Genel Müdürlüğü kapsamından çıkarılarak ÇAY-KUR oluşturulmuş ve bu yeni kuruluş, İktisadi Devlet Teşekkülleri arasında yer almıştır.)

¹¹¹ İlhan Özer, **Tekel**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi (Yayın No:214), İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1967, s.78.

¹¹² Doğruel, **a.g.e.**, 134.

¹¹³ Özer, **Tekel**, s.86-87. Tekel'in İDT olması konusunda ileri sürülen avantaj ve dezavantajlar için bkz. **a.e.**, s.87.

Burada kısaca, KİT'lerden ve İDT'lerden söz etmek gerekir. İDT'ler genel anlamda birer KİT'tir. Kamu hizmeti yapmakla beraber, İDT'ler için karlılık ve verimlilik amacı başta gelir. KİT'lerin asıl amacı ise hizmettir; karlılık ikinci derecededir.¹¹⁴

“Kökenleri Tanzimat sonrası döneme kadar uzanan ve zaman içerisinde tedrici bir biçimde oluşan” İDT'ler, “1938 tarihli ve 3460 sayılı ‘*Sermayesinin tamamı Devlet tarafından verilmek suretiyle kurulan iktisadi teşekküllerin teşkilatı ile idare ve murakabeleri hakkında kanun*’la* bütüncül bir hukuksal düzenlemeye” kavuşturulmuştur.¹¹⁵

“Bu kanuna göre; sermayesinin tamamı veya %51’i devlete ait ve yönetimde yarı-özerk olan şirket ve kurumların kurulması mümkün olmuş ve Sümerbank gibi çeşitli konularda sanayi faaliyetlerinde bulunan teşekküller faaliyete geçirilmiştir. 1950-1960 döneminde devletçilik politikasından liberalizme bir dönüş eylemi olmuşsa da, yine de iktisadi devlet teşekküllerinin sayısı artırılmış ve faaliyetlerinin geliştirilmesi sağlanmıştır.”¹¹⁶

21.3.1964 tarihinde İDT'lerin çalışmalarını düzenlemek ve daha verimli ve özerk olarak faaliyet göstermelerini sağlamak amacıyla 440 sayılı yasa (İDT Müesseseleri ve İştirakleri Hakkında Kanun) çıkarılmıştır. 1973 yılında İDT statüsüne bağlı 31 adet kuruluş bulunmakta ve bunlardan 20 tanesi sanayi sektöründe faaliyet göstermektedir. Söz konusu sanayi kuruluşları ise (kuruluş tarihi sırasına göre) şunlardır: Devlet Demiryolları İşletmesi*, Sümerbank, T. Şeker Fabrikaları A.Ş., Etibank, T. Selüloz Kağıt Fab. İşl., T. Demir ve Çelik İşl., Petrol Ofisi, T. Ziraat Donatım Kurumu, Makine ve Kimya Endüstrisi, Denizcilik Bankası T.A.O., Et ve Balık Kurumu, PTT İşl., Azot Sanayi A.Ş., T. Petrolleri A.O., Çimento Sanayi T.A.O., Yem Sanayi T.A.Ş., Ereğli Demir Çelik İşl. T.A.Ş., T. Süt Endüstrisi Kurumu, T. Elektrik Kurumu ve Çay

¹¹⁴ **50 Yılda Türk Sanayii**, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ankara, 1973, s.20.

* Kanun metninin 50. Maddesi, söz konusu kanun hükümlerine tabi kurumları sıralamaktadır. Bunlar; Sümerbank, Etibank, TC Ziraat Bankası ve Denizbank ile Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu’dur. Kanunun yayınlandığı 3950 sayılı Resmi Gazete için bkz. www.resmigazete.gov.tr.

¹¹⁵ Ahmet Makal, **Ameleden İşçiye** (Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları), İletişim, İstanbul, 2007, s.116.

¹¹⁶ **50 Yılda Türk Sanayii**, s.19. Yerasimos’a göre; muhalefette iken İDT’leri satacağını ilan eden Demokrat Parti, iktidara gelince, aslında bürokrasinin ya da halkın hizmetinde bulunmayan bu kuruluşların varlığının, “devlet maliyesi aracılığıyla burjuvaziyi güçlendirmede zorunlu bir koşul olduğunu hatırlayabildi. Böylece on yıllık DP iktidarı boyunca İDT’ler, yalnızca elde tutulmakla kalmayıp hem sayıları iki katına çıkarıldı, hem de güçleri korundu.” Sonuçta, 1960’a gelindiğinde, İDT’lere ait işyeri sayısı 215’e ulaşmıştı, Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, 3.bsk, İstanbul, 1980, s.740.

* Kuruluşu 1924 olmakla birlikte, 1953 yılında İDT haline getirilmiştir.

Kurumu. Orman Ürünleri Sanayii Genel Müdürlüğü ile Tekel Genel Müdürlüğü, İDT statüsünde olmamakla birlikte, bunlara bağlı sanayi işletmeleri, (İDT'ler gibi) *kamu sanayi kuruluşları* olarak nitelendirilmektedir. Buna karşılık, İDT'lerin kendilerine ait bir sermayesi varken, Tekel genel bütçeye bağlıdır ve faaliyetlerini döner sermaye ile gerçekleştirmektedir.¹¹⁷ Tekel'in bir kamu iktisadi teşebbüsü olma hedefi ise ancak 1983 yılında; tam da özelleştirme faaliyetlerinin başladığı dönemde gerçekleşecektir.

KİT'ler arasında Tekel'e de yer verilen 18 Haziran 1984 tarihli ve 233 sayılı *Kamu İktisadi Teşebbüsleri Hakkında Kanun Hükmünde Karanamede* (KHK); kamu iktisadi teşebbüsleri için, *İDT* ve *Kamu İktisadi Kuruluşları* (KİK) şeklinde ikili bir ayırım yapılmıştır. Söz konusu KHK'da, “sermayesinin tamamı devlete ait, iktisadi alanda ticari esaslara göre faaliyet göstermek üzere kurulan” kamu iktisadi teşebbüsleri *İDT*; “sermayesinin tamamı devlete ait olan ve *tekel niteliğinde* mallar ile temel mal ve hizmet üretmek ve pazarlamak üzere kurulan, kamu hizmeti niteliği ağır basan” kamu iktisadi teşebbüsleri ise *KİK* olarak tanımlanmıştır. Söz konusu kanun metninin sonunda İDT ve KİK'ler ile bağlı kuruluşlarının listesine yer verilmiştir. Bu listede *Tekel İşletmeleri Genel Müdürlüğü* (ÇAY-KUR ile birlikte, Maliye ve Gümrük Bakanlığına bağlı) KİK listesinde yer almaktadır. Kuruluş; “Tütün ve Sigara İşletmeleri Müessesesi”, “İspirto ve İspirtolu İçkiler İşletmeleri Müessesesi”, “Tuz İşletmeleri Müessesesi” ve “Tekel Ürünleri Dağıtım Müessesesi” olmak üzere 4 müesseseden oluşmaktadır.¹¹⁸ Bu 4 müesseseden biri olan “Tütün ve Sigara İşletmeleri Müessesesi”, 1986 yılı sonunda “Sigara Sanayii İşletmeleri Müessesesi” ve “Yaprak Tütün İşletmeleri ve Ticareti Müessesesi” olarak ikiye ayrılmıştır.¹¹⁹ 1987 yılında kuruluşun ismi *Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri (Tekel) Genel Müdürlüğü* olarak değiştirilmiş ve 24/11/1994 tarih ve 4046 sayılı Kanun'un 35. maddesi ile (233 sayılı KHK'daki) KİT listeleri yenilerek, Tekel Genel Müdürlüğü (KİK listesi yerine) İDT listesine alınmıştır (Kuruluşun ilgili bakanlığı da bu yeni listede Başbakanlık'tır).¹²⁰

¹¹⁷ 50 Yılda Türk Sanayii, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ankara, 1973, s.20.

¹¹⁸ KHK metni için bkz. **TC Resmi Gazete** 14 Haziran 1984 Sayı:18435 (mükerrer) https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18435_1.pdf.

¹¹⁹ “Sigara Sanayii İşletmeleri Müessesesi”, **Tekel Dergisi**, Kasım-Aralık 1988, sayı 3, yıl 2, s.40.

¹²⁰ 233 sayılı KHK'nın üzerine değişiklikler işlenmiş metni için bkz. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/4.5.233.pdf>.

Bunun nedeni, özelleştirme uygulamaları nedeniyle kuruluşun *tekeli* özelliğini kaybetmesi olmalıdır.

Sonuç olarak; bizim inceleme alanımızı oluşturan 1980 öncesi dönemde Tekel, hukuksal yönden bir KİT olamamışsa da; üreticiden satın alma, fabrika işletme, ihracat ve yurtdışı satış gibi görevleri dolayısıyla ekonomik ve toplumsal alanda KİT'lerle aynı işlevi görmüştür. İlk kurulduğu dönemde, birincil olarak devlete gelir sağlama görevi ön planda tutulmuş olsa da, özellikle 1960 sonrası dönemde, diğer KİT'ler gibi Tekel bünyesindeki işletmeler de, toplumun ekonomik ve sosyal refahının artırılmasına yönelik bir işlevi üstlenmiştir. Bu nedenle, çalışmanın izleyen kısmında, önce 1980 öncesi dönemin iktisat anlayışına ve bir kamu işletmesi olarak Tekel'in bu politikalar içindeki yerine değinmek; bu kuruluşun faaliyetlerinin ve bir bütün olarak bütün sektörünün Samsun'daki etkilerini analiz edebilmemiz açısından gerekli görülmektedir.

2.3.3. Cumhuriyet Rejiminin İktisat Politikaları (1923-1980)

Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinin iktisat politikalarının kökleri, 19. yüzyılda çeşitli gelişmeler gösteren Osmanlı ekonomisine uzanmaktadır. Pamuk, Osmanlı ekonomisinin Cumhuriyet ekonomisine devrettiği mirası iki kümede toplamaktadır¹²¹: Birinci kümeyi, “tarıma dayalı ve dış ticarete açılmış yapılar” –ki bu özellik, 20. yüzyıl başındaki az gelişmiş ülkelerin çoğunda ortaktır; ikincisini ise -onu benzerlerinden ayırt eden özellikler olarak- “güçlü merkezi devlet, siyasi bağımsızlığın kaybedilmemiş olması ve hem kırlarda hem de kentlerde küçük üreticiliğin ağır bastığı yapılar” oluşturmaktadır. Dolayısıyla, genç Cumhuriyetin iktisat politikasını oluşturacak kadroların eldeki bu yapıları dikkate alarak hareket etmeleri gerekiyordu.

Bu iki kümeden birincisine daha yakından bakıldığında; Dünya Savaşının ardından, tarımda çalışan iş gücündeki azalmanın %20'yi aştığı görülmektedir.¹²² Bununla birlikte Keyder, askere alınma sonucunda kaybolan iş gücünün çoğunluğunun Orta ve Doğu bölgelerinden olması nedeniyle, imparatorluk döneminde tarımsal ticaretin

¹²¹ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 159.

¹²² Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim, İstanbul, 1989, s.127.

merkezi olan Ege, Karadeniz ve (1915'te Ermenilerin gönderilmesine dek) Çukurova bölgelerindeki tüccar sınıfının, çoğu geçimlik üretim yapan bu köylülerin sayısındaki azalmadan fazla etkilenmediğini belirtir. Ancak, 1915'te Ermenilerin, Kurtuluş Savaşı sonrasında da Rumların ülkeyi terk etmesiyle birlikte, ihracata yönelik tarım yapan üreticilerin sayısında ciddi bir azalma meydana gelmiştir. Savaş sonrasında ülkeye gelen muhacirler ise, bu azalmayı telafi etmekte büyük rol oynayacaktır.¹²³

“İmparatorluk döneminde Anadolu'nun başlıca ihraç ürünleri, Ege'de incir, kuru üzüm ve tütün; *Karadeniz'de tütün* ve fındık; Ege ve Çukurova'da pamuktu. Bu başlıca ürünlerden sadece incir ve kuru üzüm 1920'lerde görece önemlerini kaybetti. 1925 ve 1927 yılları arasında, pamuk, tütün ve fındıkta eski üretim düzeylerine kısa sürede yeniden ulaşıldı.(...) Şaşırtıcı olan, işgücündeki azalmaya ve [Hristiyan] tüccar sınıfının bağlantılarından ve örgütsel yeteneğinden yoksun olunmasına rağmen, pazara yönelik tarımın önemini korumuş olmasıdır.”¹²⁴

Keyder'e göre bu durum, Hristiyan burjuvaziden arda kalan boşluğun bir yandan - ülkedeki rolü giderek artan- yabancı sermaye; diğer yandan da -İttihat ve Terakki döneminden beri gördükleri himaye sayesinde hızla olgunlaşan- Müslüman tüccar sınıf tarafından doldurulmasından kaynaklanmaktadır.¹²⁵

Pazara yönelik tarımsal üretimin artması, yeni devletin kaynak ihtiyacı için hayati önem taşıırken; bu kaynağı üretecek olan kırsal nüfusun üzerindeki vergi yükünün hafifletilmesine yönelik uygulamalara gidildiği görülmektedir.

“Cumhuriyet devletin ilk girişimlerinden biri, 1924 yılında aşar (öşür) ve ağnam vergisini kaldırmak ve bunların yerine kimi arazi vergileriyle şeker, gazyağı gibi mallara uygulanan dolaylı vergiler koymak oldu.(...) Bu önemli değişiklik ile vergi gelirlerini esas olarak tarım kesiminden ya da kırsal nüfustan toplayan Osmanlı devlet anlayışı terk ediliyordu. 1930'lardan itibaren devlet gelirlerinin giderek artan bölümü kent ekonomisinden sağlanmaya başladı. (...) Aşarın kaldırılmasıyla birlikte kırsal alanlarda üreticiler üzerinde güç sahibi olan kesimler önemli dayanaklarından birini kaybetmiş oldular. Bu nedenle, aşarın ve iltizamın kaldırılmasının, kırsal alanlarda küçük ve orta ölçekli mülkiyetin ve aile işletmelerinin güçlenmesine yol açtığı söylenebilir.”¹²⁶

Cumhuriyet'in Osmanlı ekonomisinden devraldığı yapı içerisinde daha sorunlu olan kısmın sanayi yapılanmasına ilişkin olduğu söylenebilir. 19. yüzyılda merkezi devletin gücü ve dolayısıyla vergi gelirleri artmış olsa da; süregiden mali sorunlar dış borçlanmayı artırmış ve nihayetinde Osmanlı Devleti borçlarını ödeyemez hale

¹²³ a.e., s.128-129.

¹²⁴ a.e., 129. (vurgu bana ait)

¹²⁵ a.e., 130-132.

¹²⁶ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s.176-177.

gelmiştir. Sonuçta, devletin gelir kaynaklarının bir bölümü Avrupalı alacaklılara teslim edilirken; Osmanlı ekonomisi hızla dışa açılmıştır. Bu süreçte, ürünlerini iç ve dış pazarlarda satma olanağı artan tarımsal üreticiler, giderek daha fazla oranda pazara dönük üretim yaparken; ithal edilen Sanayi Devrimi ürünlerinin rekabeti karşısında, kentlerdeki zanaatlar gerilemiştir. Ülkedeki imalat sanayiinin büyük çoğunluğunu “küçük ölçekli, en fazla 5 işçi çalıştıran atölyeler” oluştururken; tekstil fabrikaları, Dünya Savaşı’na kadar, en büyük sanayi işletmeleri olma konumunu korumuştur. “Demiryolları, limanlar, tersaneler, madenler, elektrik, gaz ve su şirketleri, *tütün işleme fabrikaları* gibi büyük ölçekli işletmelerde” çok sayıda işçi çalışırken; “giderek artan sayıda kadın da düşük ücretlerle halı dokuma atölyelerinde, ham ipek, *tütün işleme* ve *sigara fabrikalarında* mevsimlik veya daimi işçi olarak” çalışmaktaydı. Büyük işletmelerde çalışan işçiler, örgütlenerek çeşitli grevler yaptılarsa da, bu tarz eylemler 1909 yılındaki Tatil-i Eşgal (iş bırakma) Kanunu’ndan sonra büyük ölçüde zayıflamıştır.¹²⁷

1913 ve 15 sanayi sayımlarına göre; tüketime yönelik imalat ürünlerinin yaklaşık %70’i gıda ve %13,5’i de dokuma sektörüne ait kuruluşlarca üretilmektedir¹²⁸. 1915 yılında faaliyet gösteren 264 sanayi kuruluşunun %81’i özel şahıslara, %10,6’sı anonim şirketlere ve %8,4’ü devlete aittir*. Ancak bu sayım, sadece, İstanbul vilayeti ile İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak şehirlerini kapsamaktadır.¹²⁹ Yine de ülkedeki sanayi üretimi konusunda genel bir fikir vermesi açısından önemlidir.

Bir diğer sanayi sayımı 1921 yılında yapılmıştır. Bu sayımda henüz milli sınırlar içine dahil edilememiş İstanbul, Adana, Bursa ve İzmir gibi sanayi şehirleri yer almamıştır. “Bununla beraber, 1921 sayımı, yeni Türkiye Devleti’nin henüz daha kurulmak üzere

¹²⁷ a.e., s.111-144. Vurgular bana ait.

¹²⁸ **Türk Sanayiinin Dünü, Bugünü ve Yarını c.1**, TC Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, DESİYAB, Ankara, 1983, s.6.

* Devletçe işletilen sanayi kuruluşları toplam içerisinde sayıca az olmakla birlikte; kamunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bu tesisler (Tophane, Baruthane, Basmane, Feshane vb.), kapasite açısından ülkenin en büyük sanayi kuruluşları içinde yer almaktaydı.

¹²⁹ **Türk Sanayiinin Dünü, Bugünü ve Yarını**, s.5.

bulunduğu bir sırada hangi nitelik ve nicelikte bir sanayi kesimi devralmak üzere olduğunu belirtmesi bakımından önemlidir.”¹³⁰

1921 yılına ait rakamlardan, sanayi kuruluşları içinde dokuma sektörü dahilindeki işletmelerin, bir önceki sayımda birinci sırada olan gıda sektöründen çok daha fazla bir ağırlığa sahip bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna göre; işletme sayısı açısından, dokuma sanayii işletmeleri, tüm sanayi kuruluşları içinde %60’lık bir paya sahip iken, onu dericilik, madencilik ve ağaç eşya sanayilerinin izlediği; gıda sanayii işletmelerinin ise ancak %4’e yaklaşabildiği görülmektedir. İşçi sayısı açısından bakıldığında da toplamda 76 bin kişiden oluşan sanayi işçilerinin %46’sı yine dokuma sanayiinde çalışmaktadır.¹³¹ Gıda sanayiinde kaydedilen azalmanın nedeni kuşkusuz, bu alandaki kuruluşların en yoğun olarak bulunduğu şehirlerin kapsam dışında kalmış olmasıdır.

1921 sayımından çok daha kapsamlı ve güvenilir olan 1927 Sanayi Sayımı¹³², yurt genelindeki sanayi işletmeleri ve buralarda çalışan nüfus hakkında bir fikir vermesi açısından oldukça önemlidir. Buna göre; tespit edilen toplam 65.245 işletmenin %43,59’u tarıma dayalı sanayi sektörü içinde yer almaktadır. Aynı şekilde, yaklaşık 257 bin kişilik toplam işçilerin 110 binden biraz fazlası (%43’ü) yine bu sektöre bağlı işletmelerde çalışmaktadır. Tarım sanayii işçilerini, %19 ile dokuma ve %13 ile makine tamirat ve imalatı sanayii işçileri izlemektedir.¹³³ Makine sanayiinin, daha önce bulunmadığı sanayi kuruluşları listesine, üstelik de üst sıralardan giriş yapması, oldukça dikkat çekicidir¹³⁴. Dönemin sanayi kuruluşlarının karakteristik özelliği ise,

¹³⁰ a.e., s.7.

¹³¹ a.e., s.8.

¹³² Bu sayıma sadece “imalathane, fabrika, atölye, maden ve taş ocakları ile maden kuyuları” dahil edilmiş; “meskenlerde ve sokakta seyyar olarak yapılan sanatlar ile il ve ilçe merkezleri dışında kalan su ve yel değirmenleri” dahil edilmemiştir. a.e., s.12.

¹³³ a.e., s.13.

¹³⁴ Bildiğimiz kadarıyla, bu dönemde, makine tamirat ve imalatı ile ilgili olarak, en önemli kuruluş Eskişehir’deki Cer Atölyesidir. 1894 yılında, “Almanlar tarafından Anadolu-Bağdat demiryolu ile ilgili olarak buharlı lokomotif ve vagonların tamiri ihtiyacını karşılamak üzere” küçük bir atölye olarak kurulan Anadolu-Osmanlı Kumpanyası, 1920’de Kuvayı Milliye güçlerinin denetimine geçmesinin ardından, *Eskişehir Cer Atölyesi* adını almıştır. 1923’te 800 m2 kapalı alana ulaşan Cer Atölyesinde, “1925’ten 1928 sonuna kadar Kazanhane, Çarkhane, Marangozhane, Köprü, Demiryolu Makası, Kantar ve yol emniyeti ile ilgili malzemeler üretecek birimler hizmete girerek dışa bağımlılığın kırılması yolunda büyük adımlar atılır.” www.turisas.gov.tr (Türkiye Raylı Sistem Araçları San. A.Ş. resmi web sayfası), Erişim:15.01.2021. Eskişehir Cer Atölyesi, TÜRASAŞ’ın web sayfasındaki tarihçesinde, “Türkiye’de tarıma dayalı ekonomiden, teknolojiye dayalı ekonomiye doğru ilk adımın atılmasını”

çok az sayıda işçi çalıştıran küçük imalathaneler olmalarıdır. Keza bu işletmelerin %36'sında tek bir kişi; %8'inde ise bir kişi ve ailesi çalışmaktadır. 2-5 işçi çalışan atölyelerin oranı %47'yi bulurken; işçi sayısı 50'yi geçen işletmelerin oranı %1'e dahi ulaşamayarak, %0,50 düzeyinde kalmaktadır.¹³⁵

Aynı yıllarda, dünya ekonomisi ise “belirsizliklerle dolu”dur. “Savaşın yarattığı sorunlar ve küresel dengesizlikler henüz aşılamamıştır”. İngiltere, 19. yüzyılın liberal ekonomi düzeni içindeki güçlü konumunu kaybederken; savaştan güçlenerek çıkan ABD, dünya siyaseti ve ekonomisi içinde önder bir rol oynamaktan kaçınmaktadır. Mevcut koşullar, ülkeler arasında iktisadi bir işbirliğini engellemekte ve gümrük tarifeleri yükseltilmektedir.¹³⁶ Cumhuriyetin *dış ekonomik ilişkilerinin* seyrini belirleyen Lozan ve devamındaki görüşmelerde, uzun pazarlıklar sonucu belirlenen üç temel konuya bakıldığında, Ankara hükümetinin savunduğu ilkeler ile elde ettiği kazanımların, İttihat ve Terakki hükümetinin I. Dünya Savaşı yıllarındaki uygulamalarıyla büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir. Bunlar; kapitülasyonların kaldırılması, (1929 yılından itibaren geçerli olmak koşuluyla) gümrük tarifelerinin hükümet tarafından belirlenmesi ve Osmanlı borçlarının yeniden yapılandırılarak, Osmanlı topraklarını devralan ülkeler arasında paylaştırılmasıdır.¹³⁷

Söz konusu dönemde, Ankara hükümetlerinin temel amacı ise, (I. Dünya Savaşı yıllarından beri yapılmaya çalışıldığı gibi) “yeni sınırlar içinde bir milli ekonomi” oluşturmaktır. “Müslüman-Türk bir müteşebbis sınıfın yaratılması ve sanayileşme” ile birlikte; siyasi, iktisadi ve mali bağımlılıktan kaçınarak kendi kendine yeten bir ekonomi oluşturmak, Cumhuriyet kadrosunun temel hedeflerini oluşturmuştur. Bu hedeflere ulaşmak için, 1920’lerde “özel sektör lehine ve özel sektörü güçlendirmek amacıyla sınırlı bir devlet müdahaleciliği”¹³⁸ öngörülürken; 1920’lerin sonlarına doğru

sağlayan kuruluş olarak tanımlanmaktadır. Eskişehir’deki Atölyeyi, 1939 yılında Sivas ve 1951’de Sakarya’da kurulan Demiryolu Atölyeleri izlemiştir, **a.y.**

¹³⁵ 51-100 kişi arası işçi çalıştıran işletme sayısı 166 ve 100’ün üzerinde işçi çalıştıran işletme sayısı 155’tir, **Türk Sanayiinin Dünü, Bugünü ve Yarını**, s.14.

¹³⁶ Pamuk, **a.g.e.**, s.180.

¹³⁷ **a.e.**, s.175-176.

¹³⁸ Sanayiye teşvik etmeye yönelik bu girimlerin başlıcaları olarak; İktisat Kongreleri düzenlenmesi, İş Bankasının ve hemen ardından Sanayi ve Maadin Bankasının kurulması ile Teşvik-i Sanayi Kanunun çıkarılmasını sayabiliriz.

dünya ekonomisinin bunalıma doğru sürüklenmesi ve korumacılık eğilimlerinin yükselmesiyle birlikte Türkiye de yeni arayışlara yönelecektir.¹³⁹

1929 bunalımından sonra, sadece Sovyetlerin değil, kapitalist ülkelerin de korumacı ve müdahaleci politikalara yönelmesi; Ankara hükümetlerini, “sermaye birikiminin yetersizliği, girişimci sınıfın ve işgücünün eksikliği” gibi sanayileşme çabalarının önündeki engelleri aşmak için devletçi iktisat politikaları izlemeye yöneltmiştir¹⁴⁰:

“...İktisadi Devlet Teşekkülleri, bu sorunların aşılmasında kilit bir rol oynadı. 1930 sonrasında (...) bu kuruluşların faaliyetleri, planlama ve iktisadi yaşam üzerindeki sıkı bir yasal ve idari kontrolle desteklendi. *İktisadi Devlet Teşekkülleri, iktisadi işlevlerinin dışında Türkiye'nin sosyal gelişmesine de katkıda bulundu; eğitim, sağlık, spor, şehircilik, çevre gibi değişik alanlara uzanan sosyal faaliyetleri ile önemli işlevler gördü.*”

Devletçi iktisat politikalarının izlendiği dönemde, devletçi sanayileşme süreci ile uyumlu bazı hukuksal düzenlemelerin de yapıldığını ve bunlar arasında en önemlilerinden birinin 1936 tarihli *İş Kanunu* olduğunu belirtmek gerekir. Bu kanun, “toplu iş ilişkileri alanında otoriter çözümler getirirken, bireysel iş ilişkileri alanında ücretlileri koruyucu bazı düzenlemeler” içermektedir. Örneğin; grev ve lokavt yasaklanırken, uyuşmazlıkların çözümünde devlet kontrolünü sağlayan zorunlu tahkim sistemi getirilmiştir. Makal’a göre; devlet, bu yasa ile birlikte “emek evrenini, işçi mücadelelerine yol açmayacak biçimde; iktisadi alandaki devletçi sanayileşme düzeni ve siyasi alandaki tek parti yönetimi ile uyumlu bir biçimde” düzenlemeyi hedeflemiştir. “Burada dönemin paternalist halkçılık anlayışı çerçevesinde *işçinin korunması* gibi bir amaç gözetilirken, düzenlemenin bir amacının da *işgücü temini* ile *üretim düzenliliğinin ve artışının sağlanması* olduğu savunulabilir.”¹⁴¹

¹³⁹ Pamuk, **a.g.e.**, s.180-187. Bu bölümler, çalışmanın esas konusu olan tütünçülük faaliyetlerinin Samsun’un ekonomik ve toplumsal yaşamı üzerindeki etkilerini anlamak için bir tarihsel arka-plan işlevi gördüğünden, mümkün olduğunca kısa tutulmuştur. Bu nedenle, mevcut iç ve dış koşullar dışında, sanayileşme hamlelerinin arkasındaki ideolojik altyapıdan söz edilmemiştir. Burada, Ziya Gökalp’in, 1923 yılında yayınladığı “Türkçülüğün Esasları” başlıklı eserinde, ‘İktisadi Türkçülük’ başlığı altında, devletin gerekli ölçüde iktisadi hayata müdahalesini öngördüğünü ve himayeci bir tutumla büyük sanayileşmeyi gerçekleştirmenin milli iktisadın temelini oluşturduğunu vurguladığını hatırlatmakla yetinelim; bkz. Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, İlke, Ankara, 2003, s.174-178.

¹⁴⁰ Ahmet Makal, **Ameleden İşçiye** (Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları), İletişim, İstanbul, 2007, s. 116. Vurgu bana ait.

¹⁴¹ **a.e.**, s.116-117 (Vurgular bana ait). Samsun’daki sosyal yaşamın inceleneceği bölümde, devletin, Tekel’deki işçilerin toplu eylemleri konusunda ne kadar hassas davrandığını gösteren örnekler verilecektir. Bu örneklerde, tam da Makal’ın belirttiği gibi, hem işçileri kucaklayan bir söylem

Devletçi sanayileşme hamlelerinin işgücünün sektörel dağılımı üzerinde çok önemli etkileri olmuş; sanayi kesiminin istihdam içerisindeki payı artarken (1924'te %4.6 iken, 1944'te 8.3'e yükselmiştir); tarım kesiminde azalma yaşanmıştır. Buna paralel olarak, İş Kanunu'na tabi işçi sayısı da artarak, 1937'de yaklaşık 265 bin olan sayı, 1950'de 374 binlere ulaşmıştır. Bu işçilerin 73 bini ise İktisadi Devlet Teşekküllerinde çalışmaktadır. Benzer şekilde memur istihdamında da önemli bir yükseliş olmuş; 1931 ile 1946 arasındaki 15 yılda, yeni eklenen 120 bin kişi ile birlikte, memur sayısı %120'lik bir artış göstermiştir. Devletçi sanayileşmenin özel sektörde yarattığı yeni iş olanakları da hesaba katıldığında, istihdam üzerindeki etkilerinin çok daha büyük olduğu görülecektir.¹⁴²

Bununla birlikte, devletçi iktisat politikalarının izlendiği bu dönemde, sanayi alanında çalışacak vasıflı işgücünün teminine ilişkin önemli sorunlar bulunmaktadır ve bu sorunların altında “Türk toplumuna ilişkin sosyo-ekonomik bazı özellikler” yatmaktadır. Düşük arazi kullanımı ve küçük üreticiliğin hakim olduğu tarımsal yapı, “hem tarım kesiminin kendi içinde ücretli emeğin ortaya çıkmasını olumsuz yönde etkilemekte, hem de mülksüzleşerek sanayi kesimine yönelecek bir potansiyel işçi kitlesinin ortaya çıkmasını zorlaştırmaktadır.” Zihniyet ve yaşam alışkanlıkları açısından bakıldığında da, köylülerin, toprağını terk etmek istemedikleri; geçim sıkıntısı çekenlerin dahi köylerinde kalmayı tercih ettikleri ve şehre gidenlerin de geçici bir süre çalıştıktan sonra geri dönmek niyetinde oldukları görülmektedir. Sanayi kuruluşlarında çalışanların çoğu, hasat zamanı köylerine dönen ve Makal'ın “köylü-işçi” olarak kategorize ettiği kişilerden oluşmaktadır. Sanayi kesiminin işgücü ihtiyacını karşılamak açısından önemli bir kaynak olan zanaatkarlardan ise, usta olanların kendi işini bırakıp işçi olmaya razı olmadıkları, bu alandan sanayiye kayan sınırlı sayıda kişinin ise çoğunlukla nitelik açısından yetersiz oldukları belirtilmektedir. Ücretlerin düşüklüğünün yanında, sosyal güvenlik ve iskan olanaklarının da yetersiz olması, potansiyel işgücünün sanayi kesimine yönelmek istememesinin ardındaki diğer nedenleri oluşturmaktadır. Böylece, çoğu muvakkat ve

kullanıldığı, hem de temelinde herhangi bir ideolojik örgütlenme bulunabilecek eylemlere karşı oldukça katı bir tutum takınıldığı görülecektir.

¹⁴² Makal, **Ameleden İşçiye**, s.118-119.

yarı daimi olarak çalışan ve bir işçi sınıfı niteliği taşımaktan uzak bu kesimler arasında bir sınıf bilinci de oluşmamaktadır.¹⁴³

Devletçi sanayileşmenin aracı olarak kamu sanayi kuruluşlarının “Türkiye’de modern anlamda bir işçi sınıfının doğuş ve oluşumu”nu gerçekleştirdiklerini öne süren Makal; bu kuruluşların, yatırımlar için gerekli işgücünün potansiyelini, sürekliliğini ve veriminin artışıını sağlamak üzere geliştirdikleri sosyal politika önlemlerini kapsamlı bir biçimde incelemiştir.¹⁴⁴ Makal’ın tespitlerinden yola çıkarak, İDT’lerin bu önlemler kapsamında, çalışma yaşamı ve işçiler açısından sunduğu olanaklar şu şekilde özetlenebilir: İşçi evleri ve sosyal tesisler yapmak; ücretleri artırmak; yemek vermek; kıyafet yardımı yapmak; sosyal güvenlik olanakları sunmak; izin ve tatil hakkı tanımak; sağlık, spor, eğitim ve kültür hizmetleri vermek ve -maliyet fiyatına sadece masrafların eklendiği- ucuz malların satın alınabileceği kurum içi alışveriş birimleri oluşturmak. Makal’ın “herhangi bir yasal zorunluluk olmadan” gerçekleştirildiğinin altını çizdiği bu tarz sosyal olanakların Tekel’e ait işletmeler için de geçerli olduğu, çalışmamızın Samsun özelindeki incelemesinde görülecektir.

Sonuç olarak, İktisadi Devlet Teşekkülleri ve diğer devlet işletmeleri, 1930’lu ve 40’lı yıllarda, Türkiye’nin sanayileşmesini hızlandırmanın yanında, bu hedefe uygun modern bir işçi sınıfı yaratılması ve kentleşme açısından da tarihi bir rol oynamıştır. II. Dünya Savaşı’ndan 1980 yılına dek sürdürülen ve *ithal ikameci* olarak nitelendirilen “içe dönük, korumacı ve müdahaleci sanayi stratejisi”¹⁴⁵ döneminde de bu kurumlar, sosyal ve ekonomik yaşam üzerinde ağırlıklı bir etkiye sahip olmaya devam etmiştir. Söz konusu dönemdeki sosyo-ekonomik ve teknolojik gelişmeler ise Pamuk tarafından şu şekilde özetlenmektedir¹⁴⁶:

“İkinci Dünya Savaşı sonrasında tarımda yeni teknolojilerin kullanımı sayesinde, verimlilik artışları gerçekleşmeye başladı. Böylece, ülke nüfusunun giderek azalan bir bölümünün tüm ülkeyi besleyebilmesi mümkün oldu. Tarım kesimindeki nüfusun bir bölümü de kentlere göç etmeye ve daha ileri teknoloji kullanan sanayi ve hizmetler sektöründe çalışmaya başladılar. Kişi başına verimliliğin ve toplam üretimin artmasıyla birlikte kişi başına gelirler de yükseldi. Gelirlerin artması, gelirlerin daha

¹⁴³ a.e., s.119-128. Samsunlu tütün tüccarı **Servet Arat** ile yaptığımız sözlü tarih görüşmesinde de Servet Bey, 1950’li yıllarda tütün işlemede çalıştırarak yeteri kadar işçi bulamadıklarını; köylere giderek insanları çalışmak konusunda ikna etmeye uğraştıklarını söylemiştir.

¹⁴⁴ Makal, **Ameleden İşçiye**, s.129-153.

¹⁴⁵ Pamuk, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s.7.

¹⁴⁶ a.e., s.5-6.

fazlasının tasarruf edilerek fiziki yatırımlara dönüştürülmesini sağladı. (...) [N]üfusun giderek artan bölümü daha fazla eğitim almaya başladı. Böylece toplumun bilgi ve beceri birikimi yükseldi, daha ileri teknolojileri kullanabilme kapasitesi arttı.”

Pamuk, devlet müdahaleciliği ve ilgili kurumların Türkiye’nin iktisadi gelişimi içindeki önemini kabul etmekle birlikte, “Cumhuriyet’in erken yıllarından itibaren devlet öncülüğünde kalkınma stratejisinin” benimsenmesinin, “devlet eliyle özel sektör ve zengin yaratma yöntemlerini ve kurumlarını” da beraberinde getirdiğinin altını çizmektedir. “Bu yöntem ve ilgili kurumları, ekonomiyi daha geniş kesimlerin katılımına açmak yerine, dar kesimlerin çıkarlarına hizmet ederek varolan eşitsizlikleri yeniden üretti, ortaya yeni eşitsizlikler çıkardı. (...) Oysa uzun vadede iktisadi gelişmenin güçlenebilmesi için kurumların daha geniş kesimlerin katılımına açılması gerekiyordu.”¹⁴⁷

Ekonomik alandaki bu eşitsiz gelişmenin siyasal ve toplumsal alana da yansıdığı; 1950’lerden günümüze çok partili bir siyasal düzenin oturmuş olmasına karşılık; temel hak ve özgürlükler üzerinde şekillenen çoğulcu bir demokrasi ve hukuk devleti anlayışının yerleşememiş olduğu söylenebilir.

2.3.4. Tütün Sektörünün ve Tekel’in Türkiye Ekonomisindeki Yeri (1980’e kadar)

Tekel, yurt içindeki geniş ekonomik etkinlikleri ve örgütlenmesi ile ekonomik ve toplumsal hayata geniş etkileri olan bir kamu kuruluşudur. Tekel, gerek devlet gelirin sağladığı katkı, gerekse yarattığı istihdam olanakları açısından kamu sanayi kuruluşları içinde hep ilk sıralarda yer almıştır. Tekel bünyesindeki -hem bütçe hem de çalışan olarak- en büyük iktisadi faaliyet alanını ise yaprak tütün ve sigara işletmelerinin faaliyetleri oluşturmuştur. Cumhuriyet Döneminde, tütünün devlet tekeline alınmasını takip eden yıllarda, Tekel öncülüğünde tütün sektörü büyük bir gelişim göstermiştir. Her ne kadar tüccar işletmeleri, istihdam olanakları ve ihracat miktarları açısından tütün sektöründe önemli bir paya sahip olmuşlarsa da sektörün

¹⁴⁷ a.e., s.8-9. Devletçi uygulamaların özel kesimin zenginleşmesine sağladığı katkı konusunda ayrıca bkz. Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, s.693-695.

bütününde Tekel'in rolü -gerek ekonomik gerekse düzenleyici faaliyetleri nedeniyle- çok daha büyük olmuştur.

Yukarıda, tütün sektörünün toplumun geniş bir kesimi etkileyen, oldukça önemli bir ekonomik faaliyet alanı oluşturduğundan söz edilmişti. Kırsal kesimde yaygın bir coğrafi alanda yüzbinlerce tütün ekicisinin yanında, kentlerde oldukça kalabalık bir işçi kesimi tütüne ilişkin faaliyetlerden geçimini sağladığı gibi; tütün mamullerinden alınan yüksek vergiler ve yapılan büyük miktardaki yaprak tütün ihracatı da devlet gelirleri ve dış ticaret dengesi açısından büyük önem taşıyordu. Sektörün, Cumhuriyetin ilk yıllarında; milli hasıla, vergi gelirleri ve dış ticaret alanındaki ağırlıklı payı, eğitici nitelikteki bir Tekel yayınında şu şekilde özetlenmiştir¹⁴⁸:

“Memleketimizde yetişen tütünlerin miktarı, yılda vasatı 60 milyon kilo kadardır. Beher kilosu 40 kuruş üzerinden hesaplanırsa, umumî kıymetin 24 milyon lira olduğu anlaşılır. Bu para doğrudan doğruya ekicinin eline geçen miktardır. Diğer taraftan tütünden geçinen birçok tarla, bakım, işleme ve fabrika işçilerinin ellerine de 8-10 milyon kadar bir para geçer. Depo sahiplerinin aldıkları kiralara; bu işlerde çalışan memurlar; tütünlerin paketlenmesinde kullanılan çul, kanaviçe, ip, kınnap bedelleri ile bunları satanların kazandıkları paralar; kamyon, araba, demiryolu, vapur gibi muhtelif nakil vasıtalarının bu yüzden buldukları iş ve kazanç miktarı yılda 10 milyon liralık bir kâr getirir. Bunlardan başka, yabancı memleketlere tütün satan tüccarların kârı 2 milyon lira kadar tutar. Bütün bu miktarları toplayacak olursak, 46 milyon lira gibi çok büyük bir yekûn olur. Bu da aşağı yukarı **memleket gelirinin 1/6'sı** demektir.

Tütün devlet varidatında mühim bir yer tutar. Bu miktarın safisi 30 milyon liradır. **Devlet bütçesinin 1/8'inden fazla** demektir.

Her tütün fabrikatörü, harmanlarının iyi olması için Türk tütünlerinden biraz olsun kullanmak ister. Bu yüzden her sene yabancı ülkelere tütün satarız. Harice satılan tütün miktarı yılda aşağı yukarı 30-40 milyon kilo kadardır. Yurdumuza buna mukabil **30-40 milyon liralık yabancı para** girer. Şu halde bu cihetten de tütün bizim kârlı ve mühim bir gelir kaynağımızdır.”

Rakamlara biraz daha yakından bakmak, Tekel'in ve tütün sektörünün, ülke ekonomisi ve sosyal yaşamında -özellikle Cumhuriyet'in ilk 50 yılında- ne denli büyük bir önemi olduğunu gösterebilmemize yardımcı olabilir:

Tütün, Türkiye'nin dış ticaretinde çok önemli bir yere sahiptir. 1951-1971 yılları arasında, tütün ihracatının Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payı ortalama %21,5 civarındadır.¹⁴⁹ Bu oranın (ortalama) %30'lar civarında seyrettiği 1925-1950 yılları

¹⁴⁸ **Köy Çocukları İçin Tütüncülük Bilgisi**, İnhisarlar Tütün İnstitüsü Neşriyatı B Serisi No:10, İstanbul 1939, s.14-15 (Vurgular bana ait).

¹⁴⁹ **Cumhuriyetin 50. Yılında Tekel**, t.y. (1973), Tekel Ambalaj Fabrikası, İstanbul, s.58'deki tabloda verilen yıllık oranlar üzerinden hesaplanmıştır.

arasında¹⁵⁰ dünyanın 2. büyük tütün ihracatçısı¹⁵¹ olan Türkiye'nin bu konumu II. Dünya Savaşı sonrasında giderek zayıflamış; 1980'lerin sonuna doğru 6-7. ülke sıralarına düşmüştür.¹⁵²

Osmanlı Döneminde Almanya ve Mısır Türk tütünün en büyük alıcılarını oluştururken, I. Dünya Savaşını izleyen yıllarda bu ihracatta ABD'nin payı giderek artmış ve ABD, Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin tütün ihracatında belirleyici bir yer edinmiştir. Savaş yıllarını müteakiben sigara tüketiminin fazlaca artış göstermesi, ABD'nin aromatik Türk tütünleri ithalatını artırmıştır. Cumhuriyetin ilk on yıllarında, ABD'nin Türkiye'den ithal ettiği ürünlerin yarısından fazlasını tütün oluştururken; sadece bu tütünlerin parasal değeri, ABD'nin Türkiye'ye yaptığı tüm ihracatın toplam bedelini aşmaktadır.¹⁵³ Buna karşılık, zamanla ABD'de soslu sigara tüketiminin artması, aromatik Türk tütünlerinin harmanlardaki önemini azaltmış ve ABD'nin Türkiye'den tütün alım miktarı giderek azalmıştır. Amerikan sigaralarının II. Dünya Savaşını izleyen yıllarda dünya sigara piyasalarındaki payının artması nedeniyle, diğer ülkelerin Türk tütününe olan talepleri de azalmaya başlamıştır. Böylece, tütünün Türkiye ihracatındaki payı giderek azalmakla birlikte, 1990'lara kadar, özellikle tütün yetiştirilen bölgeler için önemli bir ihraç ürünü olmaya devam etmiştir. Üstelik Türkiye'de üretilen yerli sigaraların çoğunlukla Türk tütünlerinden üretiliyor olması nedeniyle tütün, Tekel'in özelleştirilmesine kadar, iç piyasada önemini korumuştur.

Tütün, tarımsal alanda oldukça geniş bir kitleye geçim olanağı sağlayan çok önemli bir endüstri bitkisidir. Tütün ekiminin çok zor ve uzmanlık gerektiren -ki bu nedenle *ziraattan ziyade zanaat* olarak nitelendirilen- bir zirai faaliyet olduğu bilinmekle birlikte; tütün ekicilerinin sayısında yıldan yıla görülen artış miktarlarından, bu ürüne uygulanan fiyat ve teşvik politikalarının ekicisinin yüzünü güldürdüğü

¹⁵⁰ Tablo için bkz. **Türkiye Ekonomisinde Tütün**, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara, 1957, s.32.

¹⁵¹ 1949-1953 yılları ortalama tütün ihracat rakamlarında Türkiye ABD'den sonra ikinci ülke olma konumunu sürdürmektedir. Söz konusu yılların üretim ortalamasında da Türkiye; ABD, Çin, Hindistan, Rusya ve Brezilya'dan sonra 6. büyük üreticidir, Zeki Akkoyunlu, "Türk Tütünleri", **Tekel Enstitüleri Raporları**, c.VI, sayı 2, 1954, s.275.

¹⁵² Tablo için bkz. **Tütün Raporu 1978-1988**, Tekel Gn. Md. Yaprak Tütün İşleme ve Ticareti Müessesesi, Eylül, 1989, s.92.

¹⁵³ R.C. Goodman, "The role of the tobacco trade in Turkish-American relations, 1923-29", Yüksek Lisans (M.A. in History) Tezi, University of Richmond, Virginia, 1987, s.iii (Çevrimiçi) <http://scholarship.richmond.edu/masters-theses>, 3 Mart 2021.

anlaşılmaktadır.¹⁵⁴ 1925 yılında 180 bin olan üretici adedi, 1972 yılında %93 artışla 347 bine; üretim miktarı ise %191 artışla 173.368 tona yükselmiştir.¹⁵⁵ Tütün Üretim ve Enformasyon Grup Müdürü Günay, 1976 ürün yılında, Türkiye'nin 40 bin köyünden 6.227'sinde tütün üretimi yapan kayıtlı 540.812 ekici ailesi bulunmasından ve tütün tarımının bir aile işletmesi şeklinde yapılmasından yola çıkarak, (bir ekici ailesinde en az 4 kişinin çalışıyor kabul edilmesiyle) tütün tarımında çalışan kişi sayısını yaklaşık 2.163.000 olarak hesaplamaktadır. Bu rakam, 41 milyonluk toplam nüfus ile karşılaştırıldığında, Türkiye genelinin %5,26'sını ve kırsal nüfusun da %9,3'ünü oluşturmaktadır.¹⁵⁶ İleride görüleceği gibi bu yüzdeler, tütün ekiminin çok yaygın olarak yapıldığı Samsun gibi illerde çok daha yüksek olmakta ve tütün, bazı ilçelerin neredeyse tek geçim kaynağını oluşturmaktadır.¹⁵⁷

Bölgeler bazında baktığımızda; Cumhuriyet döneminde, Marmara haricindeki¹⁵⁸ tüm tütün bölgelerinde üretimin büyük miktarlarda artmış olduğu görülmektedir. 1925-72 yılları arasında bu artış, Türkiye'nin en fazla tütün üreten bölgesi olan Ege Bölgesinde 6 kat civarında iken, Doğu-Güneydoğu bölgesinde yaklaşık 14 kat olmuştur. En pahalı tütünlerin yetiştiği Karadeniz bölgesindeki üretim artışı ise yaklaşık 2 kattır. Bununla birlikte; Samsun ve Karadeniz genelinde 1950'ler ve 1960'lar boyunca artan tütün üretiminin 1970'lerde azalmaya başladığı görülmektedir. Bir Tekel yayınında bu durumun sebeplerinden birinin yurt dışına işçi göçü olduğu; ayrıca, Trabzon ve

¹⁵⁴ Tütün tarımına yönelmede Cumhuriyet döneminde görülen artış, ürün fiyatındaki artışla ilgili olmanın yanında, yukarıda belirttiğimiz, ülke tarımında belirgin olan küçük aile işletmeciliği ile de ilgilidir. Küçük topraklara ve engebeli arazilere sahip olan çiftçiler için tütün ekimi oldukça kârlıdır. Yerasimos'un buğday ve tütünde görülen, "işletme (toprak) büyüklüğü ile alınan verim" ilişkisini kıyasladığı tablodan da görüldüğü üzere (Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, s.734); buğdayın verimi, alan büyüdükçe artmakta; oysa el işçiliğine dayanan tütünde en fazla verim, en küçük alanda sağlanmaktadır. 1938-1968 yılları arasında (1950'lerde büyük fiyat düşüşü yaşamış olan) buğdayın ekildiği alan %78 artarken; aynı yıllarda tütün alanlarındaki artış %196 olmuştur. **a.y.**

¹⁵⁵ **Cumhuriyetin 50. Yılında Tekel**, s.43.

¹⁵⁶ A. Reşit Günay, "Türkiye'de Tütün Üretim Politikasının Oluşturulması, Uygulanması ve Sorunları", **Tütün ve Tütün Mamulleri Sanayii Sorunları Semineri Bildirileri ve Tartışmaları**, Milli Produktivite Merkezi Yay.(216), Ankara, 1978, s.25.

¹⁵⁷ 1999 yılında ülke genelinde 5001 köyde tütün ekimi yapan 576 bin tütün ekicisinin yaklaşık 94 bini Karadeniz bölgesinde, bunların büyük çoğunluğu da Samsun ve çevresinde üretim yapmaktadır. Rakamlar, **Tekgıda-İş Dergisi**'nin 83. sayısından (Nisan 2001, s.10) alınmıştır.

¹⁵⁸ Marmara Bölgesinde üretilen tütün miktarı 1925'te 24 bin ton iken; 1972'de 12 bin tona düşmüştür. Böylelikle, 1925 yılında %42, 1935'te %21 olan Marmara tütününün toplam üretim içindeki payı, 1972'de %7'ye gerilemiştir. Tablo için bkz. **Cumhuriyetin 50. Yılında Tekel**, s.44. Bu azalışta, Marmara'nın Cumhuriyet döneminde bir sanayi bölgesi haline gelmiş olması nedeniyle, bölgede alternatif sektörlerin ve işkollarının ağırlık kazanmasının etkili olduğu söylenebilir.

çevresinde çay, Çarşamba'da buğday ile fasulye ve Bafra'da sebze üretiminin yaygınlaşmasının tütün üretimini olumsuz etkilediği belirtilmektedir¹⁵⁹. Aynı kaynakta verilen tablodan, bölgede tütün üretim sahasının genişlemeye devam ettiği ancak 1950'den 1972'ye gelindiğinde, ekici sayısı ve üretim miktarlarının (önce yükselmiş olsa da) neredeyse aynı düzeylerde kalmış olduğu anlaşılmaktadır. Oysa aynı dönemde Ege bölgesindeki üretim iki kattan fazla artış göstermiştir. Bununla birlikte, Karadeniz bölgesindeki üretim düşüşü daha çok Trabzon ve çevresinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu bölgenin tütün üretimi 1950-1952 arasında ortalama 5,2 bin ton iken; 20 yıl sonra (1970-1972 ortalaması) 3 bin tonun altına düşmüştür. Aynı tarih aralığında Samsun Merkez oymaklarındaki düşüş ise bin tondan azdır (818 kg).¹⁶⁰ 1980'lere gelindiğinde ise, Samsun'un Karadeniz bölgesi tütün üretimindeki payının oldukça arttığı görülmektedir. Bunda, Trabzon ve Artvin gibi şehirlerde zamanla çay ve fındık üretiminin öne çıkmaya başlamasının yanında, Samsun-Bafra tütünlerine iç ve dış talebin daha fazla olması da -şüphesiz- etkili olmuştur. Sonuç olarak, arada dalgalanmalar olsa da, 1940'lardan 1980'lere gelindiğinde, Samsun ve Bafra tütünlerinde 3 kata yaklaşan bir üretim artışı gerçekleşecektir.¹⁶¹

1940'lı yıllarda, ülkede üretilen tütünler içinde miktar bakımından en fazla olanı %51 ile (Manisa, İzmir, Aydın ve Muğla'da üretilen) İzmir tütünleridir ve Ege bölgesi aynı zamanda en fazla tütün ihraç eden bölgeyi oluşturmaktadır (burada yetiştirilen tütünün %90'ı ihraç edilmektedir). Üretim miktarı açısından İzmir'i %15 ile Samsun-Bafra; %12 ile Taşova-Bursa; %9 ile İzmit-Düzce-Hendek ve %7 ile Trabzon-Artvin tütünleri izlemektedir. Trakya, Hatay, Bitlis ve Malatya gibi diğer grup tütünler ise toplamda %7'lik bir paya sahiptir.¹⁶²

Tütün sektörünün ikinci ayağını, tütüne ilişkin imalat sanayii faaliyetleri oluşturur. Kalkınma planlarının uygulamaya konulduğu 1964-1980 dönemi, genel olarak tütün sanayiinde önemli bir artışın yaşandığı yıllar olsa da; sektördeki artışın özellikle 1960'lı yıllarda daha belirgin olduğu görülmektedir. 1964-1980 yılları arasında tütün

¹⁵⁹ **Türkiye'de Tütün ve Sigara Endüstrisi** (Brifing Metni), Tekel Gn. Md., 1973, s.8

¹⁶⁰ Tablolar için bkz. **a.e.**, s.7-9.

¹⁶¹ Bkz. 4.Bölüm.

¹⁶² Zeki Akkoyunlu, "Türk Tütünleri", 276-277.

işleme sanayiinde belirli değişkenler itibariyle yaşanan değişim yüzdeleri, 5'er yıllık 3 dönem itibariyle verildiğinde, karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Tablo 1: Tütün İşleme Sanayiinde Dönemler İtibariyle Yıllık Artışlar, 1964-1980

<i>Artış konusu</i>	1964-1969	1970-1975	1975-1980	1964-1980
Yıllık ortalama üretim artışı (%)	16,14	15,46	2,90	10,17
Katma değer'in yıllık ort. artış hızı (%)	32,15	11,54	3,74	14,48
İşgücü sayısının yıllık ort. artış hızı(%)	11,47	2,06	6,53	5,15
İşgücü başına üretimin yıllık ort. artış hızı(%)	4,19	13,14	-3,42	4,77

Kaynak: **Planlı Dönemde Üretkenlik Gelişmelerinin Tespiti İçin Bir Değerlendirme (İmalat Sanayiinde)**, DPT (Yayın No:2041-İPB:422), Ankara, 1986, s.34, 35, 37 ve 40'taki tablolar.

Böylece, 1964'te 981 milyon TL olan tütün işleme sanayii katma değeri, 1980'de 8.537 milyon TL'ye ulaşmıştır (1976 fiyatlarıyla). Aynı yıllar arasında, bu sanayideki işgücü sayısı da (yıllar içinde dalgalanmalar göstermekle birlikte) 23.650'den, 52.807'ye yükselmiştir.¹⁶³

1964-1980 döneminde, tütün sektörünün, diğer imalat sanayii alt dallarına göre, çalışanlar için yüksek ücret sağladığı da görülmektedir. Buna göre; 1964 yılında, imalat sanayii alt sektörleri arasında, tütün işleme sanayiinin, işgücü başına gerçek ücret sıralamasında (1976 fiyatlarıyla) 37.222 TL ile 5. sırada geldiği görülmektedir. Söz konusu yılda, imalat sanayii toplamında, gerçek ücret ortalaması, 28.365 TL'dir.¹⁶⁴ 1980 yılına gelindiğinde ise, tütün işleme sanayiindeki ücretlerin, gerileme gösterdiği ve 9. sıraya düştüğü görülmektedir.

1960'lı yıllarda, işgücü açısından imalat sanayii alt dalları arasında tütün işleme, "Dokuma ve Giyim sanayii" ile "gıda ve içki sanayiinin" ardından 3. sırada gelmektedir. 1968 yılında sektörde çalışan kişi sayısı 47 bini aşmış, 1980'de ise 53 bine yaklaşmıştır.¹⁶⁵

¹⁶³ **Planlı Dönemde Üretkenlik Gelişmelerinin Tespiti İçin Bir Değerlendirme (İmalat Sanayiinde)**, DPT (Yayın No:2041-İPB:422), Ankara, 1986, s.80 ve 81'deki tablolar.

¹⁶⁴ İşgücü başına gerçek ücretlerin en fazla olduğu sektör, 55.209 TL ile Petrol ve kömür ürünleri sanayiidir. Ardından basın, metal işleme ve kağıt ürünleri sanayileri gelmektedir. **a.e.**, s.92'deki tablo.

¹⁶⁵ 1960'larda, tütün işleme sanayiinde çalışanlar, tüm imalat sanayii çalışanlarının yaklaşık %10'unu oluşturmaktadır. 1970'lerde diğer faaliyet kollarındaki istihdam artışı nedeniyle, tütün işlemenin oranı kademeli olarak azalmıştır, **a.e.**, Tablo E.5'ten hesaplanmıştır.

Tütün işçilerinin önemli bir kısmı, tütün tüccarlarına (ya da büyük tütün şirketlerine) ait tütün işleme evleri (mağaza) ile depolarında (daimi ya da geçici olarak) çalışmaktadır. 10 ila 1000 arasında çok geniş bir yelpazede işçi çalıştıran bu işletmelerin önemi, tütün ihracatındaki gerilemeye bağlı olarak zamanla azalmıştır. Tütün üretim bölgelerindeki depo ve küçük atölyelerinin dışında İstanbul, İzmir ve Samsun'da çok sayıda büyük ölçekli tütün bakım-işleme evleri bulunan, böylece tütün imalat işçilerinin yarısından fazlasını ve 1980'lere kadar da sigara işçilerinin tamamını bünyesinde bulunduran Tekel, şüphesiz sektörün en önemli kuruluşudur.

1948 yılında Tekel bünyesinde (günlük ortalama) daimi ve mevsimlik işçi sayısı toplamı 20.390 iken¹⁶⁶; bu rakam 1971 yılında 64.302'ye yükselmiştir.¹⁶⁷ Çay Kurumu'nun Tekel'den ayrılmasıyla birlikte bu kuruluşa aktarılabacak olan 22.641 çay sanayii işçisi¹⁶⁸ çıkarıldığında, geriye kalan 41.661 kişiden 29.097'si tütün sektöründe istihdam edilmektedir.¹⁶⁹ Kısacası; 1970'li yıllarda, Tekel bünyesinde çalışan işçilerin ¾'üne yakını tütün sanayiinde çalışanlardan oluşmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi, bunların büyük çoğunluğunu kadın işçilerin oluşturması ise Türkiye çalışma yaşamı açısından çok önemli bir yere sahiptir.

Tekel bünyesindeki yaprak tütün işleme ve sigara sanayilerine ayrı ayrı baktığımızda, yaprak tütün hizmetlerinde, 1987 yılında, (yaklaşık 14 bini geçici kadroda olan) 26 bin civarında işçinin çalıştığı görülmektedir.¹⁷⁰ Aynı yıl, Tekel bünyesindeki Sigara Sanayii İşletmelerinde, 12.480 işçi (ve 337 idari-teknik personel) çalışmaktadır.¹⁷¹ Sigara ile birlikte diğer Tekel mamullerinin satışını da yapmakla görevli olan

¹⁶⁶ 1933 yılında Tekel'e ait fabrika ve depolarda çalışan işçi sayısı 9 bin kadardır, Tekeli ve İlkin, **Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s.205. 1964 bütçesine göre; Tekel İşletmelerinde 32.054 kişi çalışmaktadır. Bunlardan 6.297'si tütün fabrikalarında, 10.350'si ise Yaprak Tütün depolarında istihdam edilmektedir, Özer, **Tekel**, s.21.

¹⁶⁷ Ayrıca belirtilmedikçe, Tekel'deki işçi ve memur sayılarının alındığı kaynak: **Cumhuriyetin 50. Yılında Tekel**, s.28-30.

¹⁶⁸ Tekel bünyesindeki sektörler içinde, işçi sayısında en muazzam artış çay sanayiinde görülmüştür. 1948'de 140 işçi bu sektörde çalışırken; 1960'larda binli rakamlara ulaşılmış ve 1971 yılında bu sayı 22.641'e çıkmıştır.

¹⁶⁹ 4.244 kişi içki sanayiinde; 1.722 kişi tuzlalarda ve geriye kalan 6.598 kişi de muhtelif birimlerde görev yapmaktadır.

¹⁷⁰ Karadeniz Bölgesinde Tekel'e ait yaprak tütün işyerlerinde 5.231 geçici, 3.956 daimi işçi çalışmaktadır. Yaprak tütün alanında en fazla daimi işçi Ege'de, en fazla geçici işçi ise Karadeniz'de istihdam edilmektedir, **ÖİK-1990**, s.7'deki tablo.

¹⁷¹ 1985-1987 arasında sigara işletmelerindeki işçi sayısı bin kadar azalmıştır, **ÖİK-1990**, s.27 ve 29'daki tablolar.

Pazarlama ve Dağıtım Müessesinde ise 1987 yılında, 4.437'si işçi olmak üzere, 8.131 kişi istihdam edilmektedir.¹⁷²

1987 yılı itibariyle Tekel'in mevcut fabrikaları, (çalıştırdıkları işçi mevcudunun büyüklüğü sıralamasına göre) şunlardır: İstanbul (Maltepe), Malatya, Adana, Samsun, İzmir, Cibali, Tokat ve Bitlis Sigara Fabrikası.¹⁷³ 1987 yılında, söz konusu fabrikalarda yaklaşık 53 bin ton filtreli ve 6 bin ton filtresiz sigara üretilmiştir.¹⁷⁴

1940'lı yılların başında Tekel'e ait idari birimlerde toplam 5.243 memur ve hizmetli çalışırken; 1971 yılında fiilen çalışan memur sayısı 5.535'tir.¹⁷⁵ 1972 mali yılı başında (447 adet memur Çay-Kur'a devredildikten sonra) memur kadrosunun 6.151 kişi olduğu görülmektedir. Bunlardan 1.057'si (%17,2'si) tütün mamulleri sanayiinde istihdam edilirken; Tekel birimleri içinde tütünden sonraki en geniş kadroyu teşkil eden içki sanayiinde çalışan memur sayısı 389'dur. 3.424 memur ise Tekel ürünlerinin satış teşkilatlarında görevlendirilmiştir.¹⁷⁶

Tekel'in ülke ekonomisindeki muazzam payının basit bir örneği, bu kurumun yalnız tütün mamulleri satışı hasılasının bile, Türkiye'nin 10 Kamu İktisadi Teşebbüsünün 1976 yılı satış hasılları içinde, TPAO'dan sonra 2. sırada yer almasıdır¹⁷⁷ (Neoliberal politikalar nedeniyle 1980 sonrasında ciddi ölçüde küçülecek olan Tekel; 1996 ve 97 yıllarında dahi ihracat ve çalışan sayısı bakımından ülkedeki sanayi kuruluşları arasında birinci sırada yer almaya devam edecektir¹⁷⁸).

¹⁷² Pazarlama Müessesindeki İşçi sayısı (Sigara sanayiindeki azalmaya karşılık) 1985-1987 arasında bine yakın artış göstermiştir, **ÖİK-1990**, s.30'daki tablo. Fabrikalardaki işçilerin önemli bir kısmı, bu müesseseye devredilmiş gibi görünmektedir.

¹⁷³ Maltepe fabrikasında 4.274 kişi, Tokat'ta 754 ve Bitlis'te 355 işçi çalışmaktadır. Diğerlerinde işçi sayısı 1.100-1.600 arasında iken Samsun'da 1.251 işçi çalışmaktadır, **ÖİK-1990**, s.5'teki tablo. 1983 yılında Bitlis'te kurulan BEST A.Ş.'ye ait fabrikada ise (2 adet sigara imal ve 2 adet filtre takma makinesi bulunmakta ve) 93 kişi çalışmaktadır, **a.y.**

¹⁷⁴ **ÖİK-1990**, s.16'daki tablo. Aynı yıl, ülkede, 10 bin tonun üzerinde ithal sigara satılmıştır, **a.e.**, s.17.

¹⁷⁵ 1970 yılına kadar, "memur" ve "hizmetli" kadroları ayrı ayrı gösterilirken; 1971 yılından itibaren sadece memur kadrosu bulunmaktadır.

¹⁷⁶ **Cumhuriyetin 50. Yılında Tekel**, s.28-29.

¹⁷⁷ Tablo için bkz. İzzet Kıran, "Tütün Mamulleri Sanayiinde Kamu Kesiminin Ülke Ekonomisi Açısından Değerlendirilmesi ve Gelişmeler", **Tütün ve Tütün Mamulleri Sanayii Sorunları Semineri**, s.212.

¹⁷⁸ **Tekel Dergisi**, Ekim-Kasım 1998, sayı:2, yıl:12, s.4. Dergide yer alan İstanbul Sanayi Odası verilerine göre Tekel, Türkiye'deki en büyük 500 sanayi kuruluşu içinde; dönem karı vergi ödemeleri ile net aktifler ve brüt katma değer bakımından ikinci; üretimden satışlarda üçüncü ve satış hasılatı ile öz-sermaye açısından dördüncü sırada yer almaktadır.

Tekel faaliyetlerine ilişkin bu nicel verilerin yanında, bir o kadar önemli olan diğer konu kurumun bağlı işletmelerindeki çalışma koşullarıdır. Burada, kısaca yer vereceğimiz birkaç uygulama, Tekel'in, Türkiye'nin çalışma yaşamında nitelik açısından da önemli bir yere sahip olduğunu göstermeye yeterlidir:

İş Kanununun 61. maddesine göre hazırlanan ve yürürlüğe girdiği 28.9.1953 tarihinden itibaren en geç iki sene içinde yerine getirilmesi öngörülen “Emzirme Odaları ve Kreşler Hakkında Nizamname”nin yayınlanmasından önce, Tekel'in “çocuk yuvası” konusunda oldukça duyarlı davrandığı görülmektedir.

“Tekel, bu nizamname ile getirilen mükellefiyet ve mecburiyetten önce, kadın ve erkek işçi ayrımı yapmadan, çalışan işçi sayısı 250'yi geçen işyerlerinden 2 yaşını doldurmuş fakat 7 yaşını ikmal etmemiş erkek ve kadın işçilerin çocuklarına bakılmak üzere çocuk yuvaları tesis etmiştir. Bu yuvalardaki çocukların bakım ve ihtimamları mürebbiye veya hemşireler tarafından yapılmıştır. Sağlık durumlarının devamlı kontrol ve takip ettiği seyir ile icabı halinde tedavilerini temin için mütehassıs çocuk doktoru istihdam edilmiştir.”¹⁷⁹

Bildiğimiz kadarıyla Tekel (İnhisar) İdaresine bağlı kurumlar arasında kreş hizmeti, ilk defa Cibali Fabrikasında, 1928 yılında verilmeye başlamıştır. İnhisarlar Tütün Enstitüsü tarafından yayınlanan 1937 tarihli *İstihbarat Bülteni*nde Fabrikadaki çocuk yuvası hakkında ayrıntılı bir yazı yer almaktadır¹⁸⁰. Bu yazıdan, çocuk yuvasının günün şartlarına göre oldukça ileri düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Bir “gıda, sıhhat, kültür ve neş'e muhiti” olarak tanımlanan yuvada “bir çocuk hekimi, diplomalı bir mürebbiye, başhemşire vazifesini gören diplomalı bir ebe, iki hemşire, bir aşçı ve bir kapıcı” bulunmakta; çocuklara sabah ve ikindi kahvaltısı ile öğle yemeği verilmektedir. Günün belli saatlerinde kum bahçesinde oyun oynayarak güneşlenen

¹⁷⁹ **Cumhuriyetin 50. Yılında Tekel**, s.31. Tekel bünyesindeki en büyük ölçekli kreşlerden birisi, günde 300'den fazla çocuğun bakıldığı *Samsun Tütün Fabrikasında* bulunmakta idi. Samsun bölümünde bu konu ayrıca ele alınacaktır.

¹⁸⁰ Dr. Fuad Taneri, “İnhisarlar İstanbul Tütün Fabrikası Çocuk Yuvası”, **İnhisarlar İstihbarat Bülteni**, Birinci Teşrin 1937, c.6, sayı 99, s.1003-1006. Söz konusu yazının, çocuk yuvası kavramı ve bu tarz kurumların gelişimine ilişkin bir giriş niteliğinde olan ilk iki sayfasında, çağdaş ülkelerde çocukların yetiştirilmesi ve terbiyesi bakımından kamu kurumlarının önemine vurgu yapılmakta ve çocuk yetiştirme işinin artık tüm dünyada *milli bir konu* olarak değerlendirildiğinden bahsedilmektedir. Buradan, kreş hizmetlerinin sadece işgücünün geliştirilmesi amacına yönelik olmayıp; dönemin ideolojik yapısı ile paralel olarak, Cumhuriyet vatandaşlarının toplumsallaşma aşamalarından ilkinin oluşturacak kurumlar olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

çocuklara, çeşitli oyunların yanı sıra kanaviçe ve dikiş gibi el sanatları da öğretilmektedir.¹⁸¹

Yine Sosyal Sigortalar Kanunu öncesinde, Tekel'e ait işyerlerinde doktor, sağlık merkezi, laboratuvar ve eczane bulundurulmasına özen gösterildiği; ayrıca, işçi koruma sandığı ve ikramiye gibi tasarruf ve çalışmayı teşvik edici yöntemler uygulandığı görülmektedir. Dahası, işçilere yönelik yıllık ücretli izin hakkı, Türkiye'deki yasal mevzuattan 13 yıl önce, 1947 yılında Tekel işyerlerinde hayata geçirilmiş ve görece yüksek ücretlere sahip Tekel işçileri “doğum, ölüm, evlenme, yemek, giyim vb.” yardımların yanında, “çocuk, hizmet, kıdem zammı” gibi işçi-işveren ilişkilerinde örnek oluşturacak uygulamalardan da, toplu iş sözleşmesi düzeninden önce yararlanma olanağı bulmuşlardır. Bunların yanında, Tekel'in, hizmet-öncesi ve hizmet-içi eğitim uygulamalarına da önem verdiği anlaşılmaktadır.¹⁸² Tekel'e ait birçok kaynakta, Tekel camiasından bir “aile ocağı” olarak söz edilmesi ve sürekli olarak kurum içi dayanışmaya vurgu yapılması da kurumdaki çalışma yaşamı açısından önemli bulgular olarak görülebilir.

Buna karşılık, 1960 öncesi dönemde Tekel işletmelerindeki çalışma koşullarının, kuruma ait resmi (ve tanıtıcı nitelikteki) yayınlarda görüldüğü kadar parlak olmadığını tahmin edebiliriz. 1980 sonrası başlayan özelleştirme politikalarına gösterilen tepkilerde sürekli dile getirilen, kamu işçilerinin ve memurların avantajlı ücret ve sosyal imkanları, 1930'lu ya da 1940'lı yılların çalışanlarına oldukça uzaktı. 1929 yılında, bir Paşanın, askerlik hizmetini yaparken komünist faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle sorguladığı bir askere söylediği şu sözler; dönemin işçi hakları ve çalışma anlayışını özetler niteliktedir:

“İş Kanunu çıksın, işçiler sekiz saatlik mesai için işi bırakma eylemi yapsın diyor muşsun. İşçilere ‘size sosyal haklar tanınmıyor’ dediğinde, devleti alaşağı etmek için isyana davetiye çıkarırsın. (...) Madem işçi örgütü kurmak istiyorsun, o zaman dernek kur! Sendika da neyin nesi?”¹⁸³

¹⁸¹ Aşağıda, Samsun ile ilgili bölümlerde üzerinde durulacağı gibi, benzer uygulamaların Tekel'in Samsun'daki çocuk yuvaları için de geçerli olduğu, yapılan sözlü tarih çalışmalarından anlaşılmaktadır.

¹⁸² **Cumhuriyetin 50. Yılında Tekel**, s. 32-40.

¹⁸³ Feroz Ahmad, “Cumhuriyet Türkiye'sinde Sınıf Bilincinin Oluşması, 1923-45”, **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler**, s.143. Erken Cumhuriyet döneminde işçilerin olumsuz çalışma koşulları, yetersiz ücretleri ve örgütlenme çabaları ile bunlar karşısında hükümetlerin önlemleri ve işçi haklarına yönelik mevzuatın iyileştirilmesi çalışmaları hakkında bkz. Makal, **Ameleden İşçiye**, s.213-260 ve diğer yerler.

Gerçekten de erken Cumhuriyet döneminde işçilerin gerek ücretleri gerekse de çalışma koşulları bugün için tahmin edilemeyecek kadar kötüdür. Özellikle de II. Dünya Savaşı yıllarında, bazı maden işletmelerinde çalışma saatleri 18 saate kadar uzamakta; Sümerbank gibi büyük bir kuruluşun kadın işçileri, çocuklarına bir dilim ekmekten fazlasını veremediklerini belirten dilekçeler yazmaktadır.¹⁸⁴ Bir önceki paragrafta sözü edilen Paşanın sorguladığı askerin, sigara fabrikasında baş makinist olarak çalışan ve o sırada (siyasi nedenle) tutuklu bulunan eşi üzerinden kadın çalışanlar hakkında ifade ettiği sözler, Tekel'deki işçi kadınların olumsuz çalışma koşullarını son derece sade bir dille yansıtmaktadır:

“Çeşitli fabrika ve işyerlerinde bir sürü kadın çalışıyor. İşe sabahın yedisinde başlayıp, akşam dokuzda çıkıyorlar. Günde on iki saat mesai yapıyorlar. Bir insan için, hele bir de kadınsa, bütün gün tütün ve nikotin tozu içinde ya da tezgahlarda hiç durmadan sağa sola giden mekiğin gürültüsünde on iki saat çalışmak işkencedir!”¹⁸⁵

Nacar'a göre; “Yetersiz ücret seviyelerini tanzim etmek için devlet teşebbüsleri, işçilerine beslenme, barınma ve sağlık hizmetleri”¹⁸⁶ sunmuştur. Ancak bu hizmetler de yeterli olmamaktadır. Örneğin; her ne kadar Tekel İdaresi, savaş döneminde işçileri için ücretsiz yemek çıkarıyor ya da Cibali Tütün Fabrikası yönetimi, iş kazalarında yaralanmış işçilere tam maaş ödemeye devam ediyor olsa da; aynı fabrikanın işçileri hastalandıklarında, “hastalığın ilk üç haftasında ücretlerinin yarısını ve izleyen üç haftada sadece dörtte birini alıyorlardı.”¹⁸⁷ Yine de, dönemin genel çalışma koşulları göz önünde bulundurulduğunda, devlet işletmelerinin çalışanlarına sunduğu

¹⁸⁴ Can Nacar, “ ‘Bir Hayvan Kadar Bile Değerimiz Yoktu’: İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye’de Devlet İşletmelerinde Çalışan İşçiler”, **Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi**, (der.) Touraj Atabaki, Gavin D. Brockett, çev. Can Cemgil, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2012, s.162, 167. Nacar, İkinci Dünya Savaşı yıllarında devlet işletmelerinde (ve diğer sanayi işletmelerinde) görülen işgücündeki süreksizliğin sadece henüz bir işçi sınıfının ya da işçi bilincinin oluşmamış olmasından kaynaklanmadığını, bu durumun bir nedeninin de, işçilerin çok kötü olan ücret ve çalışma koşulları olduğunun altını çizmektedir. Yazara göre; söz konusu dönemde örgütlenme ve eylem olanaklarından yoksun olan işçiler, ya işlerini tamamen bırakıp köye dönmek, ya da daha uygun koşullarda olan işlerde çalışabilmek için işten çıktıklarını, böylece olumsuz çalışma koşullarına tepkilerini ortaya koyarak fabrika idarecileri ile siyasetçileri “emekle ilgili sosyal politikaları tartışmaya, yasalaştırmaya ve uygulamaya” zorladıklarını ifade etmektedir, **a.e.**, s.176.

¹⁸⁵ Ahmad, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Sınıf Bilincinin Oluşması”, s.144. Sorgulanan askerin (sivil yaşamında da) İzmir’de ikamet ediyor olmasından, eşinin İzmir’deki (Reji/Tekel) Tütün Fabrikasında çalıştığı anlaşılmaktadır. Aynı yıllarda, İstanbul’daki Cibali tütün fabrikası işçilerinin oldukça zor olan çalışma koşulları, Mahmut Yesari’nin **Çulluk** adlı romanında (Oğlak Yayıncılık, İstanbul 2019; ilk baskısı 1927) canlandırılmıştır.

¹⁸⁶ Nacar, **a.g.e.**, s.167.

¹⁸⁷ Nacar, **a.g.e.**, s.168, 172. Kendileriyle derinlemesine mülakat yaptığımız tütün işçisi görüşmecilerimiz de, 1940’lı ve 50’li yıllarda çalışma koşullarının zorluğunu dile getirmişlerdir.

olanakların, özel işletmelere kıyasla daha iyi olduğu ileri sürülebilir. Makal'ın sözleriyle; “kamu kesimindeki aslında yetersiz olarak değerlendirilmesi icap eden bu olanakların, özel sektörle karşılaştırılamayacak kadar iyi olduğu da vakıadır.”¹⁸⁸

Çalışma yaşamında sosyal hakların iyileştirilmesi yönünde yapılan düzenlemelerle birlikte, 1960'lı yıllarda özellikle devlet işletmelerinde çalışanların ekonomik ve sosyal olanakları önemli ölçüde iyileşme göstermiştir. Kamu işletmelerinde çalışan işçiler için, diğer işçiler arasındaki ayrıcalıklı konumlarını belirtmek üzere, “işçi aristokrasisi” ifadesinin kullanılmasının nedeni de bu yüksek ücret ve sosyal haklardan kaynaklanmaktadır.

2.3.5. 1980 Sonrası İzlenen İktisat Politikalarının Tütün Sektörü Üzerindeki Etkileri

Bretton Woods olarak anılan ve Keynesci ekonominin damgasını vurduğu II. Dünya Savaşı sonrası uluslararası ekonomi düzeninden, 1970'li yıllardan itibaren neoliberal politikaların hakim olduğu ve “ikinci küreselleşme dalgası” olarak anılan ekonomik sisteme geçişinin öyküsü ve bu sistemin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri, bu çalışmanın kapsamını aşacak ölçüde derin konulardır.¹⁸⁹ Burada, ithal ikamesi yoluyla sanayileşme stratejisinin, 1970'li yıllarda, gelişmiş ülkelerden başlayarak, yerini piyasa yanlısı ekonomilere bırakmaya başladığını ve Türkiye'nin de 1970'lerin sonundan itibaren tercihini bu yöne kaydırmaya çalıştığını belirtmekle yetinelim. Bilindiği gibi, Türkiye'nin piyasa ekonomisine yönelmesinde, 24 Ocak 1980 kararları mihenk taşı olarak nitelendirilmekte ve bu kararların uygulanmasına, toplumsal muhalefetin susturulduğu 1980 Eylülündeki askeri darbe sonrasında geçilebildiği kabul edilmektedir.¹⁹⁰

“Ocak 1980 reform paketi sadece kısa dönemli istikrarın sağlanmasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda ulusal ekonominin yapısını özel sektörün öncülüğünde sürdürülecek olan pazar ekonomisinin güçlerine bırakmayı hedeflemiştir. Ayrıca sektörel önceliklerde de bir değişme gözlenmiş, ihracata-yönelik imalat sanayi ve ticari hizmetler göreceli olarak önem kazanmıştır. 1981-82 ve bunu izleyen 1983-87

¹⁸⁸ Ahmet Makal, “Türkiye’de Kadın Emeği...”, s.51.

¹⁸⁹ Bu konuda bkz. Erinc Yeldan, **Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi**, İletişim, İstanbul, 16. bs., 2012.

¹⁹⁰ a.e., s.44; Pamuk, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s. 265, 271.

arası dönemin toplumsal bölüşüm ilişkileri açısından temel özelliği, ücretlerin düşürülmesi yoluyla yurtiçi talebin daraltılarak, yurtdışı pazarlara ihraç edilecek bir artığın yaratılmasıdır. Reel ücretler, bir yandan sendikal hareketin yasal olanaklarının giderek daraltılması, bir yandan da emeğin politik örgütlenmesi üzerine getirilen yasakların artırılması yoluyla hızla geriletilmiş ve ücretli emeğin imalat sanayii katma değeri içindeki payı, özel sektörde %27.5'ten 1987'de %17'ye; kamu sektöründe de %25'ten %13'e düşürülmüştür. Bu sürece koşut olarak özel imalat sanayiinin kâr oranlarını temsil eden kâr marjları ise %31'den %38'e çıkmıştır.”¹⁹¹

İhracata dayalı sanayi modeli, imalat sanayii ihracatını önemli ölçüde artırmış olmakla birlikte, sürdürülebilir bir sermaye birikimi yaratamamıştır. “Özel sektöre gerçekleştirilen yatırımlar, ‘serbest pazar ekonomisi koşullarında özel girişimciliğe dayalı kalkınma’ stratejisinin beklentilerini yerine getirememiş ve yıllık ortalama artış hızı, kriz öncesi dönemdeki reel artışların ancak yarısında seyretmiştir. Aynı dönemde, bir ideolojik yaklaşım olarak devletin ulusal ekonomi ve toplam yatırımlar içindeki payının düşürülmesi hedeflendiğinden, kamu yatırımlarının artış hızı da 1980-88 arasında reel olarak %1.8'i aşamamıştır.”¹⁹² İhracata yönelen sanayiciler, yeni kapasite yaratmaktan çok, varolan kapasiteyi ihracata yönlendirmeyi tercih ederken; yabancı sermaye yatırımları da oldukça sınırlı kalmıştır.¹⁹³ İhracat artışının faturası ise -tabiri caizse- emek ve tarım kesimine çıkarılmıştır. Ücretlerde ve tarımsal ürün fiyatlarında yaşanan gerilemenin boyutunu Pamuk, “Türkiye’de I. ve II. Dünya Savaşı yılları dışında, büyük yığınların gelirlerine bu boyutlarda bir darbe görülmemiştir” sözleriyle ifade etmektedir.¹⁹⁴

Bir endüstri bitkisi olması dolayısıyla hem kırsal hem kentsel nüfusu ilgilendiren; aynı zamanda, bir devlet tekeli tarafından işletilmesi nedeniyle, devletin ekonomik faaliyetlerden çekilmesi politikasının temel konularından birini oluşturan tütün sektörü, elbette ki yaşanan bu dönüşümden her yönüyle etkilenmiştir. 1980 sonrasında tütün sektörüne yönelik temel gelişmeleri şu şekilde özetleyebiliriz¹⁹⁵:

¹⁹¹ Yeldan, **Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi**, s.44.

¹⁹² **a.e.**, s.45.

¹⁹³ Pamuk, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s. 270.

¹⁹⁴ **a.e.**, s.272.

¹⁹⁵ 1980 sonrası gelişmeler **ÖİK-2007**, s.112-113’ten aktarılmıştır. Farklı bir kaynak kullanıldığında, ayrıca belirtilmiştir.

- 1983 yılında Bitlis'te, hisselerinin çoğunluğu Rothmans şirketine, azınlık hisseleri ise Bitlis'teki girişimcilere ait olan, yapacağı üretimi ihraç etmek kaydıyla BEST (Bitlis Entegre Sigara ve Tütün Sanayii) kurulmuştur.

- 1984 yılında Tekel bazı yabancı sigaraları ithal etmeye başlamıştır.

- 28.05.1986 tarih ve 3291 sayılı Kanun ve daha sonraki tarihlerde yapılan düzenlemelerle tütün mamullerinin üretim, dağıtım ve pazarlaması belli şartlarla serbest bırakılmıştır.

- 1986 yılında özel sektöre Tekel ile ortaklık şartıyla, sigara üretim izni verilmiştir.

- 1988 yılında, Türkiye tarafından ABD'ye uygulanan tütün ambargosuna, ABD Tarım Bakanlığı ile yapılan anlaşma gereği son verilmiştir. Amerika'nın Norfolk kentinden Samsun limanına getirilen 628 bin kilo Virginia tütünü, Tekel 2000'in üretiminde kullanılmak üzere, Tokat Sigara Fabrikası'na gönderilmiştir. Tekel İşletmeleri Genel Müdürü Süreyya Yücel Özden, ithal tütün ile Türk tütününün harmanlanması ile üretilcek olan Tekel 2000 sigarasının, ülkemizde en çok satılan ithal sigaraya (Marlboro) rakip olmasını hedeflediklerini; bu hamlenin yerel tütün üreticileri için olumsuz bir etkisinin olmayacağını belirtmiştir.¹⁹⁶

- Aynı yıl (1988) Rothmans'ın BEST A.Ş.'deki hisselerinin %25 ini satın alan Tekel, bu şirkete ortak olmuştur.

- 1989 yılında Tekel, Tokat Sigara Fabrikası'nda Amerikan-blend karakterde ilk yerli üretim olarak *TEKEL 2000* sigarasını piyasaya sunmuştur. Bunu, Tekel ve özel sektörün ürettiği diğer Amerikan-blend sigaralar izlemiştir.

- 03.05.1991 tarihli ve 91/1755 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yerli ve yabancı gerçek ve tüzel kişilere Türkiye'de tütün mamulleri üretme hakkı verilmiştir.

- 1992 yılında özel sektör tarafından Düzce, Adapazarı, Gönen ve Kırklareli'nde Virginia ve Burley tipi tütünde yaygın üretime geçilmiştir.

¹⁹⁶ TEKGIDA-İŞ Dergisi, sayı:28, Ekim-Kasım 1988, s.4-6.

- 1992 yılında Philip Morris-Sabancı Holding ortaklığı Torbalı'da PHILSA'yı kurmuştur. Aynı yıl R.J. Reynolds* da Torbalı'da üretime geçmiştir.

- 1994 yılında teknolojisi eskimiş olan tarihi İstanbul-Cibali Sigara Fabrikası kapatılmıştır.¹⁹⁷

- 1994 ürün yılından itibaren Türkiye'de ilk defa kotalı üretim dönemi başlamıştır.

- 1997 yılında Tekel tarafından Samsun Ballica Sigara Fabrikası devreye alınarak, tarihi Samsun Sigara Fabrikası kapatılmıştır.

- 1997 yılında BEST, üretim tesislerini Tekel'e satarak faaliyetten çekilmiştir. Anılan fabrikada bulunan makine ve ekipmanlar Tekel tarafından Bitlis Sigara Fabrikası'na aktarılmıştır.

- 2000 yılında Tekel ile Küba ortaklığında puro üretimi amacıyla TEKA Puro Üretim ve Ticareti A.Ş. kurulmuştur.

- 2001 yılında Tütün, Tütün Mamulleri Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğü, Özelleştirme Yüksek Kurulu'nun 05.02.2001 tarih ve 2001/06 sayılı Kararı ile özelleştirme kapsam ve programına alınmıştır.

- 03.01.2002 tarih ve 4733 sayılı Kanun ile düzenleyici ve denetleyici kurum olarak "Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkiler Piyasası Düzenleme Kurumu (TAPDK)" kurulmuştur. TAPDK tütün ve tütün mamulleri konusunda düzenleme ve denetleme görev ve yetkisi ile donatılmıştır.

- 2002 ürün yılından itibaren 4733 sayılı Kanun ile tütün ürünü için Devlet nam ve hesabına yapılan destekleme alımı kaldırılmış, bunun yerine yazılı sözleşme esas ve açık artırma yöntemi olmak üzere iki farklı alım-satım yöntemi öngörülmüştür.

- 2002 yılında tarihi İzmir Sigara Fabrikası kapatılmıştır.

- TAPDK tarafından hazırlanan düzenlemelere uygun olarak 2002 yılında BAT, 2004 yılında European ve 2005 yılında da Imperial firmaları sigara sektöründe

* Şirket, 2000 yılında, JTI tarafından satın alınmıştır.

¹⁹⁷ Fabrika binası 2001 yılında Kadir Has Üniversitesinin kullanımına tahsis edilmiştir.

üretim faaliyetine başlamış; çeşitli firmalar ise nargilelik tütün mamulü üretimi için izin almıştır.

Yukarıda belirtildiği gibi, Tekel Genel Müdürlüğü, 1983 yılında “Kamu İktisadi Kuruluşu” haline dönüştürülmüş ve 1984 yılı itibariyle faaliyetlerini dört bağlı işletme altında sürdürmeye başlamıştı. Bu işletmelerden Tütün ve Sigara İşletmeleri Müessesesi ise, 1986 yılı sonunda “Sigara Sanayii İşletmeleri Müessesesi” ve “Yaprak Tütün İşletmeleri ve Ticareti Müessesesi” olarak ikiye ayrılmıştı.¹⁹⁸ Sigara Sanayii İşletmeleri Müessesine ait sigara üretim işiyle ilgili varlıklar, (2003 ve 2005 yıllarındaki sonuçsuz iki ihalenin ardından) 2008 yılında, 4046 sayılı *Özelleştirme Uygulamaları Hakkında Kanun* hükümleri çerçevesinde, "Mülkiyetin gayri ayni hak (intifa) tesisi yöntemiyle bir bütün halinde özelleştirilmesi"ne ilişkin ihale sonucunda, **British American Tobacco** (BAT) Tütün Mamülleri Sanayi ve Ticaret A.Ş.'ye satılmıştır. BAT ile 24.06.2008 tarihinde satış ve devire ilişkin sözleşmeler imzalanmış ve bu tarihte Sigara Sanayii Müessesinin üretim faaliyetleri son bulmuştur. Yine, Özelleştirme İdaresi Başkanlığının kararına istinaden, 08.10.2008 tarihinde imzalanan sözleşmeyle *pipo, kıyılmış tütün ve nargile tütününün üretim ve dağıtımı* “Tabac Turc Nargile ve Pipo Tütün San. ve Tic. A.Ş.”ye devredilmiştir. Yaprak tütün ile ilgili birimler ile Sigara Pazarlama ve Dağıtım Başmüdürlükleri ise kapatılarak tasfiye edilmiştir. Tekel'in logosu ve isim hakkı BAT'a devredildiği için Tekel Genel Müdürlüğünün adı “tta Gayrimenkul A.Ş. Genel Müdürlüğü” ve “TEKEL” logosu da “tta” olarak değiştirilmiştir. 2013 Ağustosunda İstanbul Cevizli'deki eski Tekel kampüsünden Ankara Atatürk Orman Çiftliğine taşınan tta Gayrimenkul, 2016 yılına dek, Özelleştirme İdaresi Başkanlığı (ÖİB) ile koordinasyon halinde çalışarak, özelleştirilen ve kapatılan birimlere ait taşınmazların satışı faaliyetini yürütmüştür.¹⁹⁹ 26.08.2016 tarihinde ise şirket, 607 sayılı ÖİB kararı ile Sümer Holding A.Ş.'ye devredilerek tasfiye edilmiştir.²⁰⁰ Bugün, tütüne ve tütün mamullerine ilişkin faaliyetlerin düzenlenmesi ve denetlenmesinden sorumlu kurum olan TAPDK ise (bir zamanlar Tekel'in gördüğü fonksiyonun tersine) tütün mamullerinin kullanımını

¹⁹⁸ “Sigara Sanayii İşletmeleri Müessesesi”, **Tekel Dergisi**, Kasım-Aralık 1988, sayı 3, yıl 2, s.40.

¹⁹⁹ TC Başbakanlık Özelleştirme İdaresi Bşk. Gayrimenkul A.Ş. Gn Md.lüğü resmi internet sitesi: <http://tagayrimenkul.gov.tr/tr/kurumsal/sirket/tarihce.aspx> (Erişim: 10 Haziran 2014).

²⁰⁰ www.sumerholding.gov.tr/tr/kurumsal/sirket/birlestirilen-kurumlar.aspx (Erişim: 07.04.2021)

sınırlamaya ve azaltmaya yönelik bir misyona sahiptir. Son yıllarda tütün mamullerinin kullanımını sınırlamaya yönelik çalışmalar sonucunda sigara bırakma oranlarında sınırlı bir düşüş sağlanmakla birlikte; küçük yaşta sigaraya başlama oranı giderek yükselmektedir.²⁰¹ Kısacası, tütün ihracatı giderek azalan ve yerli sigara üretmeyen Türkiye'nin, yüksek sigara kullanım oranlarıyla, çok-uluslu sigara şirketleri için avantajlı bir pazar işlevi gördüğü söylenebilir. Günümüzde, Türkiye'de sigara imalatı; biri Samsun Balıca'daki BAT'a, diğerleri de İzmir Torbalı'daki JTI'a ve Philsa'ya ait olan üç fabrikada gerçekleştirilmektedir. 1990'da Türkiye yapılanmasını kurmuş olan JTI; kendisini Türkiye'den sigara ihraç eden ilk özel firma olarak tanımlamaktadır.²⁰² Torbalı fabrikasında üretilen 12 markanın yaklaşık %20'si ihraç edilirken, firma bünyesinde 2.400 kişi istihdam edilmektedir. Buna karşılık, Türkiye'den yapılan sigara ihracatında birincilik, Balıca'da üretim yapan BAT'a aittir.²⁰³

²⁰¹ Bkz. TC Sağlık Bakanlığı **Küresel Yetişkin Tütün Araştırması Türkiye Raporu 2010**, http://havanikoru.org.tr/dosya/Docs_Tutun_Dumaninin_Zararlari/KYTA_Kitap_Tr.pdf (Erişim: 8 Haziran 2014)

²⁰² Kaynak: www.jti.com. Aslında, Torbalı'daki tesis ilk olarak 1992 yılında R.J.Reynolds şirketi tarafından üretime başlamıştır. 1999 yılında şirketin ABD dışındaki üretim tesisleri, buralarda üretilen ürünlerin (Winston ve Camel gibi) markalarıyla birlikte, JTI'ya satılmıştır.

²⁰³ www.jti.com ve www.bat.com.tr (BAT Türkiye'de ilk olarak 2002'de İzmir Tire'de üretime başlamış; 2008 yılında Tekel'in özelleştirilmesiyle, Sigara İşletmelerine ait olan diğer fabrikalarla birlikte Balıca fabrikasını da satın almış ve 2010 yılından itibaren Türkiye'deki üretim faaliyetini sadece Balıca fabrikasında sürdürmüştür.)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİ'NDE TÜTÜN EKİMİ VE TİCARETİNİN SAMSUN'DA YOL AÇTIĞI SOSYOEKONOMİK DEĞİŞİM

Karadeniz Bölgesinin orta kesiminde yer alan; doğusunda Ordu, batısında Sinop, güneyinde Tokat, Amasya ve Çorum, kuzeyinde ise Karadeniz bulunan Samsun, 9.579 kilometrekarelik yüzölçümü ile Türkiye topraklarının %1,2'sini kaplamaktadır. İl topraklarının %45'ini dağlık alanlar oluşturmakla birlikte, Karadeniz'in güneyini çevreleyen Kuzey Anadolu sıradağlarının yükseltisi Samsun dolaylarında en düşük düzeyine inmektedir. Böylece, bu dağlar, ilin iç kesimler ile olan bağlantısını (diğer Karadeniz şehirlerine kıyasla) fazlaca kesememektedir.¹

Samsun topraklarının %18'ini ovalar oluşturmakta; Samsun kent merkezi de batıda Kalyon ve doğuda Derbent burnu arasında yer alan ve burada genişliği 300-350 metreyi bulan *Samsun kıyı ovası* üzerinde yer almaktadır. Kent merkezi, kıyıdan güneydeki daha yüksek kesimlere doğru genişlemektedir. Söz konusu kıyı ovası, bu burunların gerisinde dar bir şerit halinde batıda *Kızılırmak* (Bafra) ve doğuda *Yeşilirmak* (Çarşamba) delta ovalarına dek ilerler. İlin en büyük ve en önemli tarımsal arazilerini oluşturan bu iki ova, aynı zamanda ülkenin tarımsal üretiminde de çok önemli bir yere sahiptir.² Samsun'da tütün ekiminin başlamasından önce, bu iki delta ovasının bulunduğu Bafra ve Çarşamba ilçeleri, Karadeniz sahillerinde neredeyse hiç bulunmayan geniş düzlük alanlarıyla bölgenin önemli çekim merkezleri olmuş ve Samsun merkezden daha kalabalık bir nüfusa sahip olmuşlardır.³

Karadeniz'de buharlı gemi taşımacılığının başladığı 19. yüzyılda Samsun, gerek bu iki ovada gerek çevre illerde yetiştirilen tarımsal ürünlerin ve ayrıca Tokat ve Amasya'dan gelen pamuklu dokumaların dışsatımının yapıldığı bir liman olarak önem kazanmaya başlamıştır. Ayrıca, Samsun, (burada dağların görece alçak olmasının sağladığı avantajla) deniz yoluyla gelen ithal malların iç bölgelere sevkiyatının yapıldığı bir merkez olarak da öne çıkmıştır. Yüzyıl başından itibaren bölgede kaliteli

¹ **Yurt Ansiklopedisi**, c.9, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1984, s.6541.

² **a.e.**, s.6544-6545.

³ Osmanlı döneminde Samsun, *Canik* olarak adlandırılan sancağın merkez kasabası durumundadır. Bafra ve Çarşamba kazaları da bu sancağa dahildir.

tütün yetiştiriciliğinin yaygınlaşmaya başlaması ve özellikle Samsun-Bafra arasında yetiştirilen tütünlerin dünya çapında tanınan bir ürün haline gelmesiyle, şehrin bir ticari merkez olarak önemi daha da artacaktır. Ancak, bu konudaki gelişmelere geçmeden önce, kentin 19. yüzyıl öncesindeki sosyal ve ekonomik yapısının kısaca anlatılması, konunun bütünlüğünün sağlanması açısından faydalı olacaktır.

3.1. Samsun'un 19. Yüzyıl Öncesindeki Sosyal ve Ekonomik Durumu

Bugünkü Samsun şehir merkezinin batısındaki Kalyon Burnunun ardındaki tepelik alanda kurulmuş olan ve (tarihi prehistorik döneme kadar uzanmakla birlikte) Roma döneminde yeni baştan kurulan *Amisos**, Roma ve Bizans dönemlerinde Anadolu'dan gelen yün, şarap ve maden gibi ticari ürünlerin deniz yoluyla ihracının yapıldığı bir ticaret kenti konumundaydı. Türklerin 11. yüzyıl sonlarından itibaren Anadolu'ya akınları sonrasında, Samsun'da da bir Müslüman nüfus oluşmuş; ancak Türkler *Amisos*'a değil, şehrin 3 km. doğusuna (bugünkü şehir merkezinin batı yakasına) yerleşmişlerdir. Böylece biri “*Gâvur/Kâfir Samsun*” (*Amisos*) diğeri “*Müslüman Samsun*” (Samsun) olmak üzere iki şehir ortaya çıkmıştır.⁴ Jorga, Sultan Bayezid'in 1398'de Canik topraklarını kaybedişini anlatırken, “önemli bir liman” olarak tanımladığı Samsun'un, “surlarla korunmuş ve bir konsolos tarafından yönetilen, Cenevizlilere ait *Kafir Samsun* (Simisso) ile bağlantıda” olduğundan söz etmektedir.⁵ Böylece, Jorga'nın Samsun olarak bahsettiği alanın Müslüman Samsun olduğu ve bugünkü Samsun merkez sınırları içinde iki ayrı yönetimin bulunduğu anlaşılmaktadır. Keza, Darkot da, Samsun bir Türk beldesi olduktan sonra, “Hristiyan *Amisos*”un önce Bizans, XIV. yüzyılın ilk yıllarından itibaren de “Ceneviz müstahkem bölgesi” olarak, onun yanında (bir sapan atımı mesafede) “230 seneden fazla” yaşayabildiğini belirtmektedir. Yazara göre; “küçük bir Hristiyan beldesinin bu kadar uzun bir müddet

* Samsun'un eski adı; *Simisso* olarak da kullanılmaktadır.

⁴ Samsun; Osmanlı, Bizans, Kommenos, Selçuklu devletleri ile Eretna ve Canik Beylikleri gibi çeşitli yönetimler arasında 11. ve 15. yüzyıllar arasında sürekli el değiştirmiştir. Konu hakkında bkz. İbrahim Tellioglu, “Osmanlı Hakimiyeti'ne Kadar Canik”, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, ed. Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Kültür Yay. No:3, Samsun, 2012, s.43-64.

⁵ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c.1, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005, s.280 (vurgu bana ait).

boyunca bağımsız yaşayabilmesi, müşterek menfaat temeline dayanan bir durum ile izah edilebilir.”⁶

“Tersane ve gemicilik faaliyetlerini daha ziyade Akdeniz kıyısında toplamış olan Selçuklular Karadeniz’deki ticaretinde Amisos Hristiyanlarının tecrübe ve tavassutlarından faydalanmayı tercih etmişlerdi.”⁷

Jorga, Samsun’un Osmanlı hükümdarı Çelebi Mehmet tarafından tekrar alınması sırasında “Kafir Samsun’daki Cenova konsolosunun Kefe’ye kaçmak zorunda kaldığından ve *kardeş şehir Samsun’un* da Türklerin hükümdarlığını kabul ettiğinden” söz etmektedir.⁸ Buradan da birisi Hristiyanların diğeri de Müslümanların (İsfendiyar Bey) yönetimindeki iki ayrı kentin Osmanlı hakimiyetine kadar yan yana yaşamış oldukları anlaşılmaktadır.

Çelebi Mehmet’in yenilgiye uğrattığı Cenevizlilerin, ayrılırken “Gavur Samsun”u ateşe vermelerinden itibaren ise bu bölge “*Kara Samsun*”^{*} olarak adlandırılır olmuştur. Kara Samsun’un yerinde bugünkü Baruthane-Kalkancı semti bulunurken, başlangıçta bir askeri merkez (kale-kent) olarak kurulan Müslüman Samsun ise zamanla büyüyerek şehrin merkezi haline gelecektir.⁹

“Her ne kadar kaynaklarda Cenevizlilerin [Samsun’un 1420’de Osmanlılarca alınışından sonra] tamamen şehri terk ettikleri belirtiliyorsa da İtalyan kaynakları 1424’te şehirde bir Ceneviz kolonisinin varlığından söz eder. 890 (1485) tarihli Tahrir Defteri, Samsun’da ‘Frenkpazarı cemaati’ adı altında bir grubun varlığına tanıklık eder ki bunların Ceneviz kolonisinin kalıntıları olduğu anlaşılır.”¹⁰

Osmanlı idari yapılanmasında, 16. ve 19. yüzyıllar arasında Sivas Vilayetine, (Tanzimat sonrasında taşra idaresinde yapılan değişiklikler sonucunda) 1847’den

⁶ Besim Darkot, “Samsun”, **İslam Ansiklopedisi**, c.10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s.174.

⁷ a.y.

⁸ Jorga, s.324 (vurgu bana aittir).

^{*} *Kara Samsun* tabiri, yakın zamana kadar kullanılmaya devam etmiştir. Samsun’un yaşlı nüfusu arasında bu isim hala bilinmekte ve bazılarınca da kullanılmaktadır. Ancak, genç nüfus genellikle bu kullanıma yabancıdır.

⁹ Tellioglu, a.g.e., s.64 ve Nedim İpek, “Kuruluşundan Cumhuriyet’e Canik Sancak Merkezi: Samsun Şehri”, **İlkçağdan Cumhuriyete Canik**, ed. Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Kültür Yay. No:3, Samsun, 2012, s.166-167.

¹⁰ Mehmet Öz, “Samsun”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c.36, TDV, İstanbul, 2009, s.84.

itibaren ise Trabzon Vilayetine bağı¹¹ bulunan *Canik Sancağının** merkez kazası olan Samsun, 19. yüzyıla kadar küçük bir sahil kasabası görünümündedir. Zaten İmparatorluk topraklarının uluslararası kapitalizme eklemleneceği 19. yüzyılın öncesine kadar, Anadolu kıyılarında gelişmiş liman kentlerine rastlanmıyordu. Faroqhi, 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı kentlerini incelediği çalışmasında, söz konusu dönemde Anadolu'daki büyük kentlerin çoğunun iç kesimlerde yer aldığını ve bu dönemde liman işlevi üstlenmiş *orta büyüklükte* (1.000 ve üzerinde vergi mükellefinin yaşadığı) kent olarak sadece Trabzon ve Sinop'un bulunduğunu belirtmektedir.¹² Faroqhi, 2.100 vergi mükellefinin yaşadığı ve nüfusunun on bin dolaylarında olduğu Trabzon'u, dönemin en büyük liman kenti olarak tanımlamaktadır.¹³ Vilayet merkezi konumundaki Trabzon, İran yolunu kontrol altında tutan önemli bir kavşak ve Karadeniz'i iç bölgelere bağlayan bir geçiş noktası olması nedeniyle, tüm Osmanlı dönemi boyunca iktisadi ve sosyal canlılığını koruyabilmiştir. Doğal bir limana sahip olan Sinop ise, Karadeniz'in kuzey kıyısındaki Kefe ve Kırım ile en rahat ulaşımın sağlandığı yer olarak tercih edildiğinden, ticari bir merkez olma özelliğini sürdürebilmiştir.¹⁴ Trabzon ve Sinop haricinde, Karadeniz kıyısında yer alan ve vergi mükellefi sayısı 400-1000 arasında olan kentler ise sadece Samsun ve Ünye'dir. -İzmir dışındaki*- diğer Anadolu limanlarında olduğu gibi, bu kentlerin tacirleri de “esas

¹¹ II. Meşrutiyetin ilanından sonra, Canik Sancağı müstakil bir sancak haline getirilecektir, B. Kocaoğlu, **Milli Mücadele Yıllarında Samsun** (15. Fırkanın Samsun'daki Faaliyetleri: 1919-1921), Samsun Büyükşehir Beld. Kültür Yay., Samsun, 2012, s.13.

* Canik Sancağı; doğuda Fatsa ve batıda Alaçam arasında kalan sahil kesimini içine almakta, güneyde ise Kavak kazasına kadar uzanmaktadır. Kabaca bugünkü Samsun ve Ordu illerinin sahil yerleşimlerine denk gelmektedir (Bugünkü Samsun'un iç kesimlerinde yer alan Havza, Ladik ve Vezirköprü ilçeleri Sivas vilayetine bağı olan Amasya sancağına dahil idiler). Sancağı dahil olan tüm kazalar için bkz. Osman Köse, “Canik'in Osmanlılara Geçışı ve Canik'te İdari Hayat”, **İlkçağdan Cumhuriyete Canik**, ed. Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Kültür Yay. No:3, Samsun, 2012, s.84. Canik topraklarının tamamı Osmanlılarca 1423'te ilhak edilmiştir, Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, c.1, s.341 (Jorga, bir başka yerde, II.Mehmet'in Trabzon seferinden (1461) dönerken geçtiği Canik bölgesi halkını “korku salan ve başına buyruk” olarak tanımlamaktadır, Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, c.2, s.100). Canik, bugün Samsun ilinin merkez ilçelerinden birinin adıdır.

¹² Suraiya Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler (1550-1650)**, s.14-16. Yazar, başka bir yerde, Antalya nüfusunun da Sinop'a yakın olabileceğini tahmin ettiğini söylemektedir, **a.e.**, s.93. O zamanlar da dünyanın en büyük şehirlerinden biri olan İstanbul, doğal olarak bu sınıflandırmanın dışındadır.

¹³ Faroqhi, **a.g.e.**, s.93.

¹⁴ Köse, **a.g.e.**, s.85-86.

* Karadeniz kentlerinden çok daha erken bir dönemde İngiliz, Hollanda ve bir ölçüde de Fransız tüccarların etkilerinin arttığı bir dünya pazarı ile bütünleşmeye başlayan İzmir, 16. yüzyıl sonlarından itibaren dış ticarete yönelik tarımsal üretime (özellikle pamuk üretimine) yönelecek ve Anadolu'da eşine rastlanmayan türde büyük bir liman kentine dönüşmeye başlayacaktır, Faroqhi, **a.g.e.**, s.150.

olarak iç ticaretle, yani Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde kalan ve Kırım'ın da dahil olduğu bölgelerde olan ticaretle" uğraşırlardı. Karadeniz limanlarını iç bölgelere bağlayan yollar ise çok kötü durumda olduğundan, bu denizin kıyısındaki kentler dış dünya ile ilişkilerini neredeyse tamamen deniz yoluyla yürütüyorlardı ve elbette İstanbul, bu kıyılardan yapılan ticaretin ana noktasını oluşturuyordu.¹⁵

Ticari vergi tutarı 105 bin akçe dolaylarında olan Samsun'da ticari faaliyet Sinop ve özellikle de Trabzon ile kıyaslandığında oldukça sınırlı boyutlardaydı¹⁶:

“Samsun'un süreklilik gösteren ekonomik faaliyetini, Osmanlı tersanesine sunulan hizmetler oluşturmakta; esir ticareti ve İstanbul'a tahıl gönderilmesi, limana zaman zaman bir canlılık getirmektedir. Samsun'un [Trabzon'un aksine] İran ticaretine katılma şansının pek olmadığı, Kefe ile yapılan ticaretle ise genellikle Sinop yolunun tercih edildiği söylenebilir. Bütün bu unsurlar Samsun'un uzun mesafe ticaretine katılma olanaklarını sınırlamıştır.”

Böylece, 19. yüzyıl öncesine kadar, iki büyük liman kentinin gölgesinde kalarak, önemli bir ekonomik canlılık yakalayamayan Canik Sancağında halkın temel geçim kaynağını *kendir* üretimi ve gemicilik faaliyetlerinin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Gemicilikte, halat yapımında kullanılan Canik yöresi kendirleri Karadeniz tersanelerinin ihtiyaçlarını karşıladığı gibi, yöre halkının giyim ihtiyacı ve eşyaları için de kullanılmaktadır.¹⁷ Evliya Çelebi, 1640'lı yıllarda uğradığı Samsun'un halkını “kendirci” ve “gemici” olarak tanımlamakta; gemi palamarları için kullanılan kendir iplerinin (kendine özgü abartılı tarzıyla) buradan “bütün dünyaya” gönderilebilecek kadar çok olduğunu söylemektedir. Çelebi, ayrıca, şehrin dağlarındaki meşhur yaban üzümü ve armut turşusunun da “binlerce fiçılarla” İstanbul'a gönderildiğini yazmaktadır.¹⁸

Bugün Türkiye'nin Çukurova'dan sonra en verimli tarım arazileri olan Bafra (Kızılırmak deltası) ve Çarşamba (Yeşilırmak deltası) ovaları Osmanlı klasik döneminde henüz önemli bir tarımsal merkez oluşturmamakla birlikte; arada sırada Bafra'dan arpa ve buğday, bazen de Samsun ya da Çarşamba üzerinden Orta

¹⁵ Faroqhi, **a.g.e.**, s.93-96.

¹⁶ Faroqhi, **a.g.e.**, s.132.

¹⁷ Köse, **a.g.e.**, s.89.

¹⁸ **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, c.I-II, Üçdal Neşriyat, İstanbul, t.y., s.448.

Anadolu'nun tarımsal ürünleri İstanbul'a gönderilmekteydi.¹⁹ Bunun yanında, güney Karadeniz kıyılarından Abazaların yaşadığı kuzey kıyılara meşin, tuz ve çeşitli silahların satıldığı ve bunun karşılığında esir alındığı bilinmektedir. Samsun, bu esir ticaretinde önemli rol oynayan kentlerden biridir.²⁰ Buna karşılık, Samsun'un, Osmanlı ekonomisinde çok büyük payı olan esir ticaretindeki yerinin yine Trabzon ve Sinop'un gerisinde kaldığı anlaşılmaktadır.²¹ İncalcık'ın, Kefe esir ticaretinin Osmanlılardan önce Cenevizlilerin elinde olduğunu söylemesi²² ise; Samsun'un, Ceneviz kolonisi olduğu dönemde, bu ticaretten daha fazla pay alıyor olduğunu düşündürmektedir.

Faroghi, esas amacı Osmanlı'nın iâşesini sağlamak olan kıyı ticaretinin, liman kentlerinin gelişmesini yeterince sağlayamamasının nedenlerinden biri olarak; bu ticaretin esas olarak başkentli tüccar ve görevlilerin denetiminde gerçekleşmiş olmasının gösterilebileceğini ifade etmektedir. "Zira başkentte mahzenleri, kredi olanakları ve ticari bağlantıları olan tüccarların, yerel tüccarlarla rekabet tehlikesinin pek bulunmadığı küçük iskelelerde iş yapmayı tercih etmeleri beklenebilir."²³ Canik sancağının en önemli ticari ürünü olan kendirin hasat zamanında, İstanbul'dan "*kendir*

¹⁹ Faroghi, **a.g.e.**, s.95. Faroghi'nin merkezi idare tarafından Canik Sancağı yöneticilerine gönderildiğinden bahsettiği iki ferman, Bafra'dan İstanbul'a yapılan tahıl ticaretinin çok da önemsiz boyutlarda olmadığını düşündürmektedir. 1575-1577 arasında gönderilen söz konusu fermanlarda, İstanbul'a tahıl taşıyan gemilerin yüklenebilmesi için, Bafra yakınlarındaki Üskübi limanına gerekli tesislerin kurulması isteniyor; iskeleye tahıl taşıyan yük hayvanlarının dinlenebilmesi için bir kervansaray yapılması ve iskeleye giden yolların temizletilmesi emrediliyordu. **a.e.**, s.119. Elbette ki merkezden yapılan bu talepler, şehrin ticaretin gerektirdiği imkanlardan ne denli yoksun olduğunu da göstermektedir. Zaten yazar, bir başka yerde Üskübi'yi "yollarının yetersizliği ile ünlü" olarak tanımlamaktadır, **a.e.**, s.132.

²⁰ Faroghi, **a.g.e.**, s.108-112.

²¹ İncalcık, Kefe'de Anadolu tüccarlarının getirdiği mallarla takas edilen esir pazarının büyüklüğü hakkında bir fikir vermesi amacıyla, 16. yüzyıl ortalarında devletin esir ticaretinden yılda yüz bin altın dükalık bir gelir elde ettiğini belirtmektedir. Bununla birlikte yazar, esirlerin çoğunun İstanbul, Sinop ve İnebolu'ya götürüldüğünü söylemekte, Samsun'dan hiç bahsetmemektedir, Halil İncalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, 15. bs, İstanbul, YKY, 2010, s.137. Esir ticaretinin önemine kısaca da olsa değinen bir diğer kaynak olarak 1570'li yıllarda Alman (Württemberg) sefaret heyetinin vaizi olarak İstanbul'a giden Stephan Gerlach'ın burada tutmuş olduğu günlük gösterilebilir. Gerlach, 1578 Nisanında Tatarların Lehistan'a saldırdığını haber alan köle tacirlerinin hemen savaş tutsaklarının götürülüp satıldığı yer olan Kefe'ye gitmek üzere yola çıktıklarından söz etmektedir. Orada satın alınan tutsaklar İstanbul, Trabzon, Erzurum, *Pontus* ve diğer kentlere götürülerek yeniden satılmaktadır, Stephan Gerlach, **Türkiye Günlüğü, c.2 (1577-78)**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007, s.775. Burada Gerlach'ın "Pontus" tabir ettiği yerin Samsun olması muhtemeldir. Buna karşılık, yukarıda alıntılarımız diğer kaynaklardan, Samsun'un bu ticarete ancak ikincil bir önemi olduğu anlaşılmaktadır.

²² İncalcık, **a.g.e.**, s.137.

²³ Faroghi, **a.g.e.**, s.127.

mubayaacıları”nın geldiğini ve üretilen kendiri “miri fiyat”la satın alarak en yakın limanlara sevkini sağladıklarını belirten Ünal’ın bulguları²⁴, Faroqhi’nin değerlendirmesini desteklemektedir. Kıyı kentlerinin “Osmanlı’nın iâşesini” üstlenmiş olması ise, buradaki ticaretin sınırlılığının başlı başına bir sebebi olarak görülebilir. Kodaman’a göre; 15. ve 16. yüzyıllarda Karadeniz’in bir Osmanlı iç denizi haline gelmesi ve yabancı bandıralı gemilerin girmesinin yasaklanmasıyla, buradaki limanların Avrupa ile irtibatı kesilmiştir. 19. yüzyılın başlarından itibaren Rusya’ya ve Avrupa devletlerine tanınan ticari imtiyazlar ise bu limanların tekrar dünya ticaretine eklemlenmesini ve canlanmasını sağlayacaktır.²⁵

Braudel de Osmanlıların Karadeniz kıyılarının tümünü ele geçirmesinin ardından, bu denizin hiçbir zaman olmadığı kadar batıya kapandığını yazmaktadır.²⁶ Bununla birlikte, bir iç deniz haline gelmesinin Karadeniz’in ekonomik önemini ortadan kaldırdığı düşünülmemelidir. “Karadeniz bu dönemde, tıpkı bütün tarihi boyunca olduğu gibi, önemli bir ekonomik alandır. (...) Ulaşılması kolay olan Karadeniz, muazzam başkent için, o olmadan yaşayamayacağı bir beslenme kaynağıdır.”²⁷

Buraya kadar edinilen bilgilerden, Samsun’un, Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra fazla bir gelişim gösteremeyip; Karadeniz’de, Trabzon ve Sinop’un gerisinde, ikinci derece bir liman olarak kaldığı anlaşılmaktadır. Esas uğraş alanı uluslararası ticaret olan Ceneviz kolonisinin yerini alan Osmanlı’nın, şehre ticari ya da ekonomik değil, askeri amaçla yaklaştığı ve şehrin bir durgunlaşma içine girdiği öne sürülebilir. Bununla birlikte, şehir için esas gerileme döneminin, yoğun Kazak saldırılarının yaşandığı 17. yüzyıl olduğu görülmektedir.

İnalcık, 1590’lardan itibaren Karadeniz kıyılarına baskınlarını yoğunlaştıran Kazakların saldırıları nedeniyle “Osmanlı ekonomisinin yaşam damarı” Karadeniz’de güvenliğin kalmadığını, Osmanlı ticareti ve limanlarının da çökmeye başladığını

²⁴ Mehmet Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağından Malzeme Temini”, **Geçmişten Geleceğe Samsun c.I**, ed. Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s.42.

²⁵ Bayram Kodaman, “XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü”, **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, OMÜ Eğitim Fak. Yay., Samsun, 1990, s.92-93.

²⁶ Fernand Braudel, **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I**, 2.bs, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2019, s.187.

²⁷ a.e., s.183.

yazmaktadır.²⁸ Jorga da, 17. yüzyıldaki Kazak akınlarının Osmanlı'yı içine soktuğu zor durumdan sık sık söz etmekte ve Kazakların 1622'de Samsun'u ateşe verdiklerini söylemektedir.²⁹ Faroqi ise, 17. yüzyılın genel olarak Karadeniz iskeleleri için pek parlak bir dönem olmadığını ve bu durumun kısmen siyasal koşullardan kaynaklandığını belirtir. Yazara göre; Karadeniz'in kuzeyindeki topraklarda süregiden savaşlar, Kazak ve Abaza korsanların saldırılarının önlenmesindeki yetersizlikler ve Polonya'nın Karadeniz'deki ticari faaliyetlerinin gerilemesi gibi bir dizi faktör bölgedeki transit ticaretin gerilemesine yol açmış olmalıdır.³⁰ Bu ticaretin yeniden canlanabilmesi içinse 19. yüzyılı beklemek gerekecektir.

Evliya Çelebi, Samsun'un 17. yüzyıldaki genel görünümünü hakkında şu bilgileri vermektedir³¹:

“Yüz elli akçeli şerif kazadır. Yeniçeri serdarı, kethüdası, kale dizdarı ve neferleri vardır. Amma müftüsü ve nakibüleşrafı* yoktur. Ayan ve eşrafı ise çoktur. Halkı gemici ve kendircilikle uğraşır. Avamı yoktur. Fakat bilginleri çoktur. Herkes kudretine göre akça, gökçe, fakat pakça elbise giyer.(...) Evleri kiremitli, bağlı ve bahçelidir. *Medrese, imaret ve darülhadis gibi şeyleri yoktur*. Yedi tane çocuk mektebi vardır. Limanı yoktur. Açık yerdir; amma yine [de] demir atılabilir. (...) Şehir körfez tarafına kurulmuş olup, güney tarafındaki dağ sahile bitişiktir.”

Öz'ün, Osmanlı tahrir defterlerine ve avarız haneleri sayımına dayanarak verdiği rakamlar, Samsun'un 1600'lü yıllarda yaşadığı gerilemeyi açıkça göstermektedir. Kentteki etnik ve dinsel yapının da anlaşılmasına yardımcı olan bu verilere göre; **1485**'te 10 mahallesi bulunan Samsun'da;

“81 neferden (yetişkin erkek nüfus) oluşan Rum ve 84 neferden oluşan Ermeni cemaatleriyle Cenevizlilerin kalıntısı olan 6 kişilik bir grup mevcuttu. Bunların dışında vergiden muaf Seyyid Kutbüddin Zaviyesi cemaatiyle kalede görev yapan müstahfızlar, pasban ve zenberekçiler kaydedilmiştir. Şehrin nüfusu **492** neferden (1500 kişi) ibaretti. 1520'de bu sayı **408**'e düştü.”³²

Bundan 120 yıl kadar sonra ise rakamlar daha da düşecektir:

“1052 (**1642**) tarihli avarız haneleri sayımına göre kasaba yakınındaki Kadıköy'de oldukça kalabalık bir gayrimüslim nüfus (**94** nefer) varlığını devam ettirirken, artık

²⁸ İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ**, s.49.

²⁹ Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, c.3, s.313 ve diğer yerler.

³⁰ Faroqi, **a.g.e.**, s.149.

³¹ **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, c.I-II, s.448 (vurgu bana ait).

* Peygamber soyundan olanların işlerini görmek üzere, içlerinden hükümetçe tayin olunan memur, Devellioğlu, **a.g.e.**, s.959.

³² Öz, “Samsun”, s.84.

büyükçe bir köy durumuna düşen Samsun'da gayrimüslim cemaat kalmamış, sadece bir Müslüman mahallesinde iki nefer zimmi yazılmıştır. (...) Kasabada 76'sı askeri ve ulema, 56'sı reaya hanesi ve ikisi mücerret toplam **134** yetişkin erkek nüfus kaydedilmiştir.”³³

134 Müslüman ve 96 gayrimüslim nefer, birlikte **230** kişi yapmaktadır -ki bu, yaklaşık yüz elli yıl içinde şehir nüfusunun yarıya düşmesi demektir. Ayrıca, buradaki bilgilerden, 16. yüzyıla gelindiğinde, gayrimüslimlerin *Kadıköy* adındaki ayrı bir mahallede toplandığı da anlaşılmaktadır. (Aşağıda, 19. yüzyıla ilişkin bölümde görüleceği gibi, gayrimüslimler ilerideki yüzyıllarda da sahil kenarından tepeye doğru yaklaşık yarım saat yürüme mesafesinde bulunan ve alçaktaki şehir merkezinden daha havadar olan bu mahallede oturmaya devam edeceklerdir.)

Faruqi, “içinde 5 nöbetçi (pasban), Tatar yayı ya da ateşli silahlarla donatılmış 8 zenberekçi ve birkaç tane de bandocu (nakkarezen) olan, kale etrafında kümelenmiş küçük bir kent” olan Samsun’da, 17. yüzyılda vergi mükelleflerinin üçte birinin gayrimüslimlerden oluştuğunu belirtir ve şehirdeki nüfus kaybı ile ekonomik yaşamın durgunluğunu şu sözlerle ifade eder³⁴:

“Muhtemelen Kazak saldırıları nedeniyle, 1642-43’lerde Samsun’un eski halinden eser kalmamıştı.(...) Yerleşimi sıradan bir köyden ayıran tek şey çoğu kalede görevli olan görevlilerin varlığıydı. (...) Samsun, kent konumunun gereklerinden olan medresesini de kaybetmişti. 1642-43’lere gelindiğinde 15. yüzyıl mahallerinin çoğunun ortadan silinmiş olması yerleşimdeki süreksizliğe işaret etmektedir. Kente 1700 dolaylarında gelen Tournefort* taşımacılık ve ticaretten hiç söz etmemektedir.”

Kocaoğlu ise, 16. yüzyılda şehir (merkez) nüfusu 3 binleri bulan Samsun’da, 1642 yılında, bu rakamın 700’e kadar düştüğünü kaydeder.³⁵ Bu düşüşün Canik Sancağı’nın bütünü için de geçerli olduğu görülmektedir. Öyle ki, 1500’lerin ikinci yarısında sancağın 100-125 bin arasında olan nüfusu³⁶, 1831 yılı sayımına göre 55.743 erkekten oluşmaktadır³⁷. Kadın sayısını da hesaba katarak bu rakamı ikiyle çarptığımızda,

³³ **a.e.**, s.84. Samsun’un 15. ve 16. yüzyıllardaki nüfusu ve ekonomik faaliyetleri konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Öz, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, Ankara, TTK, 1999.

³⁴ Faruqi, **a.g.e.**, s.132-133.

* “1701’de buradan geçen Tournefort, Samsun’un adını zikretmeden, ‘eski Atina kolonisi Amisos’un yerinde kurulmuş bir köyü arkamızda bıraktık’ demekle iktifa eder”, Darkot, **a.g.e.**, s.175 (vurgu bana ait).

³⁵ Kocaoğlu, **a.g.e.**, s.14.

³⁶ **a.y.**

³⁷ Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı: 1831**, DİE, 2.bsk, Ankara, 1997, s.178 ve 214.

sancağın nüfusunun, aradan geçen yaklaşık 300 yılda herhangi bir artış göstermediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, 17. yüzyılda yaşanan nüfus kaybının 19. yüzyıla gelindiğinde telafi edilmiş olduğu söylenebilir. Bunda, 18. yüzyılda Samsun ile Karadeniz limanları, “bilhassa Kırım” arasında oldukça önemli bir ticaretin bulunmasının³⁸ etkisi olmalıdır.

“Samsun limanı, XVII ve XVIII. yüzyıllarda Sinop kadar olmasa da Kırım ve Kafkaslara pamuklu ihracatı yapılan bir çıkış noktasıydı. Sinop ve Trabzon limanlarının gölgesinde kaldığından Samsun’un ticaret açısından asıl önemi, Anadolu’daki ticaret yollarını Karadeniz’e bağlayan bir geçiş noktasında bulunmasından kaynaklanıyordu.”³⁹

Bununla birlikte, Kırım’ın Osmanlılar tarafından kaybedilmesi üzerine bu ticaret çok gerilemiş ve Samsun bundan büyük zarar görmüştür. Ne var ki, 18. yüzyıl sonundan itibaren değişen siyasal ve ekonomik koşullar, Samsun’un ticari faaliyetinin giderek artacağı bir dönemin başlangıcını oluşturacaktır.

3.2. Uluslararası Ticaret ve Tütüncülük Faaliyetlerinin Samsun’da Yol Açtığı Sosyo-Ekonomik Değişim (19. Yüzyıl)

3.2.1. Ticaretin Canlanması

Osmanlı ekonomisinin küresel kapitalizm ile eklemlenmeye başladığı 19. yüzyılda, pazara yönelik tarımsal üretime geçilen bölgelerde, özellikle de bu ürünlerin ticaretinin gerçekleştirildiği liman kentlerinde önemli değişiklikler yaşanacaktır. İmparatorluk topraklarında yetiştirilen tarımsal ürünler ile çıkarılan hammaddelerin dönemin sanayileşmiş ülkelerine deniz yoluyla ihracı ve bu ülkelerden yapılan ithalat, sahil kentlerinin öneminin yüzyıl boyunca artmasını sağlayacaktır. Samsun-Trabzon arasındaki sahil şeridinde de çeşitli ürünlerin yanında, özellikle fındık ve tütün gibi endüstriyel bitkilerin ihracının giderek artması bu bölgeye ayrı bir önem kazandıracaktır.

Yukarıda söz edildiği gibi, Karadeniz ticareti, Avrupa iktisadi yayılımının henüz 19. yüzyıldaki hızına ulaşmadığı dönemde de Osmanlı için çok büyük önem taşıyordu;

³⁸ Darkot, **a.g.e.**, s.175.

³⁹ Öz, “Samsun”, s.85.

ancak bu ticaret, daha çok Osmanlı ülkesi içinde bulunan şehirlerle sınırlı kalıyordu. İstanbul'a Kuzey Anadolu, Kırım ve Eflak limanlarından toplanan hububat, pirinç, bal, tuz gibi ürünler getiriliyordu. 17. ve 18. yüzyıllarda "hem Müslüman hem Gayrimüslimlerden oluşan, fakat ilk grubun egemen olduğu güçlü bir tüccar sınıfı Karadeniz bölgesindeki ticareti kontrol ediyordu."⁴⁰

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, Karadeniz ticaret ve ulaşımında Osmanlı tekeline son verdi. Rus gemilerine Karadeniz'de özgürce dolaşma hakkı ve uyruklarına da tüm Osmanlı ülkesinde ticaret izni verildi. Ardından, "1784'te Avusturya, 1792'de İngiltere ve 1802'de Fransa Karadeniz sularını kullanma hakkını elde ettiler."⁴¹

"Karadeniz ticareti üzerindeki tekeli yitirmenin Osmanlı ekonomisi üzerinde etkisi büyük oldu." Osmanlı tüccarının geliri büyük ölçüde azalırken; bu meslek içindeki Müslümanların oranı da gayrimüslimler lehine azalma gösterdi.⁴²

Bununla birlikte, Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması, bölgedeki ticaret hacmini büyük ölçüde artırdı. Özellikle, Avrupa'nın sanayi ürünlerinin Trabzon-Erzurum-Tebriz yolundan Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu eyaletleri ile İran'daki pazarlara kadar ulaşabilmesini sağlayan ve yine buralarda yetişen ürünler için bir ihracat limanı işlevi gören Trabzon, 19. yüzyıl başında önemli bir ticari büyüme gösterdi. Önceden mallarını kervanlarla İzmir ya da İstanbul'a götüren tüccarlar, daha hesaplı olan deniz ulaşımını kullanabilmek için en yakın limanlara yönelmeye başladılar.⁴³

Osmanlı, büyük devletlere Karadeniz'de ticaret hakkı tanımakla birlikte, Boğazlardan geçişte denetimi elinde tutuyordu. Rusya ile 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması'nın ardından ise, önce Rusya ve sonra diğer Avrupa devletlerinin denizcilik ve ticareti

⁴⁰ A. Üner Turgay, "Trabzon", **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)**, ed. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s.45. Kodaman, 1794-1795 yıllarında Samsun'la diğer Karadeniz limanları arasında deniz taşımacılığı yapan 28 reisten 20 kadarının Müslüman olduğunu belirtir. Reislerin isimlerini ve hangi ilçelerden olduklarını gösteren liste için bkz. Kodaman, "Samsun Gümrüğü", s.94. Aynı yıllarda Samsun gümrüğüne girip çıkan 387 kalem ticari malın 193'ü Müslüman, 194'ü ise gayrimüslim tüccarlar adına kayıt edilmiştir, **a.e.**, s.96.

⁴¹ Turgay, **a.g.e.**, s.46-47.

⁴² **a.e.**, s.47.

⁴³ **a.e.**, s.48.

Osmanlı kısıtlamalarından tümüyle özgürleşti. “Bu serbestleşme, bölgedeki yabancı ticaret faaliyetlerinin hızlanmasını sağladı.”⁴⁴

1830’larda buharlı gemi hatlarının kurulmasıyla Karadeniz ticareti daha da hareketlendi. “1836’da bir İngiliz şirketine ait ilk buharlı gemi İstanbul-Samsun-Trabzon hattında çalışmaya başladı”⁴⁵

Buna karşılık, Osmanlı Devleti’nin dış ticarete uyguladığı bazı kısıtlamalar, yabancı tüccar ve konsolosların sürekli şikayetine neden oluyordu. “1838 öncesinde uygulanan ve Yed-i Vahit olarak adlandırılan düzende, devlet, bir malın herhangi bir yöredeki dış ticaretini, özellikle de ihracatını bir özel kişinin tekeline bırakabiliyordu.” Ayrıca, belirli hammaddelerin ya da gıda maddelerinin ihracatını yasaklayabiliyor; savaş dönemlerinde dış ticarete olağanüstü vergiler uygulayabiliyordu.⁴⁶ 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret (Baltalimanı) Antlaşması, ihracat üzerindeki bu tekelleri kaldırarak, Osmanlı ticaret politikalarının yeni çerçevesini çizmiş oldu. “Bu anlaşmanın imzalanmasından kısa bir süre sonra, diğer büyük Avrupa ülkeleri ve Rusya’yla da benzer ticaret anlaşmaları yapıldı.”⁴⁷

“Osmanlı hükümetinin tarım ürünleri üzerindeki tekeli kaldırarak anlaşma, Osmanlı tarımsal üretimini de canlandırdı. İç bölgesi küçük olan Trabzon’da bu gelişmelerin yerel ihracat üzerindeki etkisi sınırlı kaldı. Ancak kimi diğer Osmanlı limanları, örneğin verimli iç bölgesinin ürünlerinin doğal bir çıkış noktası olan Samsun, son derece yoğun bir tarım ürünleri ticaretine sahne oldu.”⁴⁸

Osmanlı dış ticaretindeki serbestleşmenin yanında; 1846’dan sonra İngiltere, Fransa ve diğer ülkelerin kısıtlayıcı tahıl yasalarını kaldırmaları da Avrupa’nın tahıl üretilen bölgelere, dolayısıyla da Samsun ve civarındaki mısır üretim alanlarına olan ilgisinin daha da artmasına neden oldu⁴⁹. Bu dönemde Samsun, hinterlandı konumunda olan Amasya, Tokat, Çorum gibi şehirlerin tarımsal ürünlerinin deniz yoluyla ihracının

⁴⁴ a.e., s.51. Quataert’a göre; Osmanlı’nın serbest ticarete geçmesi konusunda “resmî dönüm noktası”, “kent loncalarının çıkarlarını devletin ve elitlerin tecavüzlerine karşı koruyan” Yeniçerilerin ortadan kaldırıldığı 1826 yılıdır, Donald Quataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, 5.bsk, İstanbul, İletişim, 2020, s.22.

⁴⁵ Turgay, a.g.e., s.55.

⁴⁶ Pamuk, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s.97-98.

⁴⁷ Turgay, a.g.e., s.55-56. Anlaşmanın imzalanma nedenleri ve Osmanlı’nın dışa açılma sürecinin, merkezi devleti güçlendirmek için girişilen reformlar ve toprak bütünlüğünü koruma çabalarıyla ilişkisinin bir analizi için bkz. Pamuk, a.g.e., s.95-109.

⁴⁸ Turgay, a.g.e., s.56.

⁴⁹ a.e., s.62.

sağlandığı bir liman olarak önem kazandı. Samsun'u iki yanından çevreleyen Bafra ve Çarşamba ovaları da hem İstanbul'un iâşesi hem de ihracat açısından giderek daha fazla öne çıkmaya başladı.⁵⁰ Samsun iskelelerinden yapılan ticarete en önemli ihraç kaynağını başta buğday, mısır gibi hububat ürünleri ve un ile birlikte "Amasya ve Tokat pamukluları, hayvani yağlar, deri vb."⁵¹ oluşturunuyordu. Kentte 16. yüzyıldan beri devam eden kendir ve kereste üretimi de 19. yüzyılda önemini korumuş; ancak devlet, askeri ihtiyaç için kendi kullanımına ayırdığı bu ürünlerin ihracına izin vermemiştir.⁵²

Samsun, aynı dönemde, Orta Karadeniz bölgesinin ithalat limanı olma özelliğini de kazanmıştı. Kente getirilen ithal mallar arasında "ham demir, Leh çuhası, sade yağ ve don yağı"⁵³ gibi ürünler bulunmaktaydı. Ayrıca Samsun, çevre iller ile Sivas, Diyarbakır ve Harput vilayetlerinde yaşayan insanlar için bir yolcu iskelesi konumuna da gelmişti. Ortadoğu'ya yolcu ulaşımı da buradan sağlanmakta; Bağdat'tan İstanbul'a gidecek olanlar, Samsun'a kadar kara yoluyla geldikten sonra, buradan gemilere binmekte idi.⁵⁴ Karadeniz boyunca uzanan sıradağların Samsun'un güney kesiminde alçalarak iç kesimlere geçişi kolaylaştırmış olmasının, kentin yolcu ve yük taşımacılığında öne çıkmasında belirleyici bir etkisi olmuştu.

Böylece, bölgede henüz tütün yetiştiriciliği yaygınlaşmadan önce, Samsun ekonomisinde belirli bir canlanma yaşanmaya başladı. Nitekim, daha 1813-14 yıllarında Anadolu'yu gezen İngiliz seyyahı J.M. Kinneir, "4 mil genişliğindeki bir koyun kenarında ağaçlıklar içinde kurulmuş" Samsun'un "şirin manzarasından" söz ederken, kentte "tüccarlar için büyük bir han" bulunduğunu ifade etmektedir.⁵⁵ Bugün

⁵⁰ Karadeniz bölgesi, denize paralel uzanan yüksek dağları nedeniyle tarıma elverişli arazisi çok az olan engebeli bir bölgedir. Kızılırmak ve Yeşilirmak'ın denize döküldüğü yerler olan Bafra ve Çarşamba kazaları ise, bu iki ırmağın yarattığı geniş delta ovalarına sahip olmalarıyla diğer Karadeniz kasabalarından ayrılır. Bu iki kasaba, bölgenin tarımsal üretimini önemli ölçüde karşılayanın yanında deniz yoluyla İstanbul'a da belirli düzeyde tarımsal ürün ihraç eden ovalar durumundadır. Deniz ötesi ticaretin başlaması buradaki üretim ve ticaretin de artmasına yol açacaktır.

⁵¹ Öz, "Samsun", s.85.

⁵² Köse, **a.g.e.**, s.103.

⁵³ Öz, "Samsun", s.85.

⁵⁴ Köse, **a.g.e.**, s.101.

⁵⁵ Aktaran Darkot, **a.g.e.**, s.175. Darkot'un Kinneir'dan aktardığı söz konusu han, bugün İskele Caddesi üzerinde bulunan ve 17. yüzyıl sonlarında inşa edilen *Taşhan* olabileceği gibi; günümüze kadar ulaşamayan ancak bugünkü Belediye Sarayının yerinde ve Demirciler Yokuşunda varolduğu bilinen diğer birkaç handan biri de olabilir. Samsun'daki tarihi yapılar için bkz. **Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun**, Samsun İl Kültür Müdürlüğü, Samsun, t.y., s.52-56.

Samsun'un Kale Mahallesinde yer alan ve çarşı olarak kullanılmaya devam eden “Bedestan Çarşısı”nın inşası da aynı yıllara denk gelmektedir.⁵⁶ İki adet giriş kapısı bulunan ve “uzunca bir sokağın sağına ve soluna karşılıklı dizilmiş dükkanlar ve aralardaki kapılardan oluşan yapı, mimari tarzıyla *arasta* tanımına uymaktadır.”⁵⁷ Böylece kentin ancak 19. yüzyıl başında bir büyük çarşıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıda göreceğimiz gibi, yüzyılın ikinci yarısında (tütün üretiminin artmasının yarattığı ihtiyaç nedeniyle) inşa edilecek *Tütün Merkezi* ise, uzun yıllar kentin merkez çarşısı işlevini görecektir. Yüzyıl sonunda tütün, kentin en önemli geçim kaynağı haline gelirken; 1887’de kurulacak olan Tütün Fabrikası, Samsun’un (17. yüzyılda bürünmüş olduğu) küçük kasaba havasını tamamen değiştirecektir.

3.2.2. Samsun’da Tütün Ekiminin Başlaması ve Reji’nin Samsun’daki Faaliyetleri

Samsun’da tütün ekiminin ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, 19. yüzyılın ortalarına doğru, Karadeniz Bölgesi’nde pazara yönelik tütün ziraatı ve ticaretinin yapıldığı bilinmektedir.⁵⁸ Erler ve Edinsel, Samsun ve yöresinde tüketilen ve gemilerle Selanik’ten getirilen tütünlerin yüksek maliyeti nedeniyle, bu bölge insanının kendi tütününü üretmek için devletten izin istediklerini ve 1788 yılında Samsun yöresinde tütün üretimi için arazi tespit ve tasnif çalışmaları yapıldığını belirlemiştir. Üretimin zamanla artış kaydetmesiyle birlikte, Samsun ve civarında yetişen tütünün “1835 yılından itibaren İstanbul pazarının yanı sıra İngiliz ve Avusturyalı tüccarlar aracılığıyla yabancı pazarlara da aktarıldığı anlaşılmaktadır.” Açık renkli, iyi içimli ve sigara imalatında kullanılmaya uygun yapısıyla Samsun tütününü, kısa zamanda uluslararası pazarda aranan bir ürün haline gelmiştir.⁵⁹ Böylece Samsun civarında üretimi giderek artan tütün bitkisi, engebeli arazide daha fazla verim

⁵⁶ Yapının 1807-1818 yılları arasında inşa edildiği tahmin edilmektedir, www.samsun.ktb.gov.tr

⁵⁷ Çarşıda 40 adet dükkan bulunmaktadır, www.samsun.ktb.gov.tr

⁵⁸ Karadeniz’de tütün tarımının başlaması konusunda bkz. Dıgıroğlu, **Trabzon Reji İdaresi**, s.41-42.

⁵⁹ M. Yavuz Erler, Kerim Edinsel; “Samsun’da Tütün Üretimi (1788-1919)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi** (The Journal of International Social Research) Cilt: 4 Sayı: 18, Yaz 2011, s.231.

alınan bir ürün olmakla, bölgenin hububat ekimine uygun olmayan arazilerinin değerlendirilmesini sağlamak gibi bir işlev de görmüştür.

Karadeniz tütünleri; Samsun-Bafra, Taşova (Tokat), Trabzon-Artvin ve Gümüşhacıköy (Amasya) olmak üzere 4 gruba ayrılır:

“(Tütün yetiştiriciliğinde) Karadeniz mıntıkası Zonguldak’tan başlayarak Hopa’ya kadar sahili takip ve dahilde Ardanuş, Artvin, Borçka ile Erbaa, Niksar, Tokat ve Gümüşhacıköy’ü ihtiva eder. Bu mıntıkada yetişen tütünler, yekdiğerine nazaran çok büyük farklar göstermektedirler. **Trabzon** havalisi tütünleri, Türkiye tütünlerinin en sertleri olduğu halde; **Taşova** tabir edilen Erbaa, Tokat ve Niksar tütünleri, Türkiye’nin en yavaş tütünleri meyanındadır. **Samsun** tütünleri ise fevkalade içim ve lezzetleri yüzünden bütün dünyada hakiki bir rağbet kazanmıştır. Samsun’a elli kilometre mesafede bulunan **Bafra**’nın tütünleri, tok ve tatlı içimleri ve Kozağzı, Örencik gibi bazı köylerin mahsulleri ise açık kokularıyla şöhet bulmuş ve bütün dünyada tanınmış tütünlerdir. Samsun’la Taşova arasında bulunan **Gümüşhacıköy**’de İskeçe basması ayarında basma tütünler yetişmektedir.”⁶⁰

Samsun ilinde yetişen tütünler, *Samsun* ve *Bafra* sortu olmak üzere iki gruba ayrılmakla birlikte; Samsun sortu, kendi içinde de alt cinslere ayrılır. Samsun merkezde yetiştirilen Samsun sortu tütünler, (isimlerini yine yetiştirildikleri mahale göre alan) Maden, Evkaf, Dere ve Canik olmak üzere 4 ayrı alt-sınıfa ayrılmaktadır. Maden, en pahalı ve nikotin oranı en düşük olan tütündür. Samsun’un Bafra ilçesinde yetişen tütünler ise merkezde yetişen tütünlerden ayrı bir sınıfı oluşturur. Eskiden Bafra’nın nahiyesi iken bugün ayrı bir ilçe olan Alaçam tütünü de Bafra sınıfına girmektedir.⁶¹

Sonuç olarak; Samsun-Bafra tütünlerinin hem iç hem de dış pazarda gördüğü rağbet, bu iki kazada tütün ekiminin yıldan yıla artmasını sağlamıştır. Her ne kadar tütün üretimi 19. yüzyıl boyunca Sinop’un doğusundaki kıyı şeridi boyunca hemen her yerde yaygınlaşmış olsa da; Bafra ve Samsun, yüzyıl sonunda, Karadeniz Bölgesinde en fazla tütün yetiştirilen merkezler olmuş ve tütün giderek bu yerleşimlerin en önemli tarımsal ürünü haline gelmiştir. 1887 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesine göre; 1.163.453 kıyye ile tütün, Samsun Merkez Kazanın en önemli tarım ürünüydü.⁶² 1890 başlarında 1.375 tonluk üretimi ile Samsun, yıllık üretimi 2 bin tona yaklaşan Bafra

⁶⁰ **Karadeniz Çevresi Tütünleri**, İnhisarlar İdaresi, İstanbul, İnhisarlar Matbaası, 1940, s.5.

⁶¹ **a.e.**, s.12-13.

⁶² **Yurt Ansk.**, s.6567. Tütünü, üretim miktarı açısından, sırasıyla buğday, mısır ve arpa gibi tahıllarla, hayvan yemi olarak kullanılan alaf (yulaf?) izlemekte; pamuk üretimi de bölgede önemli bir yer tutmaktadır, **a.y.**

kazasından sonra, Canik sancağı genelinde ikinci sırada gelmekteydi.⁶³ Böylece, Bafra ve Samsun, 1883 yılında Osmanlı topraklarındaki tütün idaresini devralan Reji Şirketi için özel bir önem taşımaktaydı.

Tütün gelirlerinin idaresini devraldıktan sonra ülke çapında hızla örgütlenen Reji Şirketi, İstanbul'daki merkeze bağlı olmak üzere, tütün yetiştirilen bölgelerde çeşitli idari birimler oluşturmuştur. Trabzon Vilayet merkezindeki *Trabzon Reji İdaresi* de bu örgütlenmelerden birisidir ve Trabzon, Samsun, Lazistan ve Gümüşhane Reji Daireleri olmak üzere dört birimden oluşmaktadır. Vilayet genelinde tütün ekiminin az yapıldığı yerlerde bir memur ve kâtipten, bazen de sadece bir memurdan oluşan kadrolarla faaliyet gösteren Reji, tütün ekiminin yoğun olarak yapıldığı Akçaabat, Bafra, Samsun, Giresun gibi kazalarda daha kalabalık kadrolarla faaliyet gösteriyordu. 1900'lerin başında 81 kişilik daimi kadrosuyla işleyen Trabzon Reji İdaresi; Selanik ve Aydın gibi diğer önemli tütün bölgelerindeki Reji idarelerine oranla az sayıda personel ile çalışmasına karşılık, "Samsun civarındaki tütünün kalitesi itibariyle" en fazla gelir getiren Reji idarelerinden birini oluşturuyordu.⁶⁴

1898 yılında vilayet genelinde elde edilen 10 bin ton tütünün 6 bin tonu Samsun ve Bafra'da üretilmişti⁶⁵. 1903 yılında, Canik sancağı genelindeki 4.783 hektarlık toplam tütün ekim alanının 2.211 hektarı Samsun ve Çarşamba'da, 2.572 hektarı ise Bafra ve Alaçam'da yer alıyordu.⁶⁶ Canik sancağında üretilen tütünler, çoğunlukla, Samsun'dan ihraç edilmekteydi ve tütün zamanla bölge halkının birincil geçim kaynağı haline gelmişti.⁶⁷

⁶³ a.e., s.6568.

⁶⁴ Filiz Dıġıroġlu, "Samsun Reji İdaresi", **Samsun Sempozyumu** (13-16 Ekim 2011) **Cilt III**, Samsun Valiliġi, Samsun, 2012, s.394.

⁶⁵ Dıġıroġlu, **Trabzon Reji İdaresi** s.44. Bu rakamlar, Samsun'un bölge tütün üretimi içindeki önemini gösterdiği kadar; üretim miktarında, yukarıda verilen 1890 yılı rakamlarına oranla, 2 kata yakın (1,81 oranında) bir artışı da ifade etmektedir –ki bu da tütün üretiminin diğer tarımsal ürünlere kıyasla oldukça kâr getiren bir uğraş olduğunun işaretidir. İleride görüleceği gibi, Reji Şirketinin, bu son derece kârlı üründen daha da fazla kâr elde etme amacı gütmesi ise tütün yetiştiricileri ile Şirketi sık sık karşı karşıya getirecektir.

⁶⁶ **Yurt Ansiklopedisi**, s.6590.

⁶⁷ Dıġıroġlu, **Trabzon Reji İdaresi**, s.45.

20. yüzyılın başına gelindiğinde tütünün Samsun ile nasıl bütünleşmiş olduğu, Ramber tarafından tutulan şu notlarda açıkça görülmektedir⁶⁸:

“Tütün ekiminin en önemli merkezindeyiz. Samsun, Bafra, Erbaa, Maden civarları yılda yedi ila sekiz milyon kilo miktarında makbul tütün yetiştirirler. Ekim her yıl artıyor. Fiyatlar yükseliyor. Bu suretle tütün mahsulü bütün bölgeye servet sağlıyor. Bu mevsimde, yani bahar ortasında, bütün memleket koyu yeşil renktedir. Yalnız gelecek mahsulün ekilmesi için hazırlanan yeni sürülmüş topraklar boştur. Sürülmüş topraklar yeşillikler arasında siyah lekeler vücuda getiriyor. Bu yeşillik Samsun civarındaki tepeleri zirvesine kadar kaplar. (...) Samsun tütünlerinin cinsi gayet iyidir. Birkaç sene öncesine gelinceye kadar ticaret aleminde bir yer tutamamışlardı. Şimdi alıcıların rekabeti her mahsulde daha şiddetli, harareti oluyor. Tütün ekilen sahanın gelecek sene yüzde yirmi veya otuz nispetinde genişlemesini bekliyoruz.”

Ramber’in notları, Samsun’un tütün ekiminde ne denli önemli olduğunu ortaya koyduğu gibi; ihraç değeri oldukça yüksek bir ürün yetiştiren köylünün içinde bulunduğu fakirliğin yarattığı zıtlığı da son derece sade bir dille anlatmaktadır⁶⁹:

“Türkiye’den başka hangi memleket olsa, bu feyizli topraktaki köyler son derece zengin olurdu ve biriktirilmiş kârlarla tamamen şenlendirilirdi. Burada böyle bir şey yok. Herkes yalnız karnını doyurmak için çalışıyor. Çünkü fazlası çiftçi üzerine birtakım çapulcuların hücumuna sebep olur. Adı yol kesicilikten tut da tahsildara kadar ne soyguncular var! Komisyoncular, mal kapatanlar, ucuza alıp pahalıya satmak için ne yapmak kabilsen onu yapan mutavassıtlar* bunlar arasındadır. Bu haris mahluklar köylüyü sarmıştır. Zavallı çiftçinin alınının teri ile ve pek zahmet çekerek topladığı birkaç parayı talan etmekten başka bir şey düşünmezler bu adamlar!”

Ramber, çiftçinin bu kötü durumunda, müdürlüğünü yaptığı Reji İdaresi’nin payından hiç söz etmemekte; aksine, İdarenin köylüden yana bir tutum içinde olduğunu ileri sürmektedir⁷⁰:

“Alıcıları ortadan kaldırmak, çiftçiden doğrudan doğruya alıfta bulunmak, mahsulünün tam karşılığını kendisine vermek için büyük gayret sarfediyoruz. Satın aldığımız tütün miktarları, alışı başladığımız tarih ve ödenen para herkesçe biliniyor. Böyle olduğu halde, vergi memurları sokağın köşesinde bedbaht köylüyü bekleyerek bakaya vergisini almak vesilesiyle elinde ve avucundakini zapt ediyorlar. Bu bakaya kaç seneden beri birikmiş olduğundan köylü bir türlü bundan yakasını sıyıramaz. O, bir taraftan kendisini sıkıştıran tahsildar, öte taraftan yüzde yirmi veya yirmi beş faizle para veren, fiyatlar hakkında kendisini aldatan ve hesap yaparken de bir daha kandırmaya muvaffak olan mürabaacı** arasında sıkışıp kalmıştır. Köylü ekseriya

⁶⁸ Lui Ramber, **Gizli Notlar**, Tercüman Gazetesi Yay., y.y, t.y., s.119, 121 (1895-1905 yılları arasında Reji İdaresi Genel Müdürü olarak görev yapan Ramber, Samsun’a 1902 Mayıs’ında gitmiştir).

⁶⁹ Ramber, **a.g.e.**, s.119-120.

* Aracılar.

⁷⁰ Ramber, **a.g.e.**, s.120.

** Tefeci.

ikinci şekli tercih eder ve böylece vergisine bir senelik daha borç biner, buna da razı olur. Bu suretle de durumu gittikçe zorlaşır.”

Quataert, Rejinin faaliyete geçmesinden önce, Samsun ve Trabzon bölgelerinde, tütün tarımında “kredi şebekesi”nin işleyişini şu şekilde ifade etmektedir: “genellikle birlikte çalışan tütün tüccarlarıyla yerel toprak sahibi eşraf, üreticilere sık sık borç vermekte ve bu alacaklarını ya doğrudan doğruya hasadın belli bir bölümüne el koyarak ya da ürünü piyasa değerinin altında satın alma hakkı elde ederek tahsil etmekteydi.” Yazara göre; “Avrupalı gözlemcilerin sık sık hakaret dolu saldırılarına konu olan bu ‘tefeciler’ önemli iktisadi işlevler görüyordu”. Söz konusu tefeciler, “üreticileri mali bakımdan ayakta tutan son derecede gerekli sermayeyi sağladıkları gibi, hayati önem taşıyan tarla-piyasa bağlantılarını da oluşturluyorlardı”.⁷¹

Rejinin tütün tarımını düzenleyen yetkilerinin yanında, üreticilere kredi sağlama yükümlülüğünü de kabul etmiş olması, tefecilerin bölgedeki faaliyetlerini büyük ölçüde engellemiş olmalıdır.

“İmtiyaz anlaşması gereği Reji, tütün üreticisine, tahmini ürün bedelinin %50’sine kadar faizsiz borç vermek zorunda olduğundan, yukarıdakine benzer birçok düzenek ortadan kalmış olmalı.(...) Eskiden faiz karşılığı borç verenler, bu gelirlerini yitirirken; toplanacak hasat karşılığında borç verenler, pazarlama şebekelerinin temelinden sarsıldığını, hatta yok olduğunu görüyorlardı.”⁷²

Tefeci ve toprak sahipleri gibi, tütün yetiştiricileri de bu yeni sistemden büyük ölçüde etkilenmiş; hayatları bundan sonra “Osmanlı tüccar ve toprak sahiplerinininkinden çok, yabancı Reji’nin isteklerine uyacak şekilde” düzenlenmiştir.⁷³

“Tütün ihracatı Reji tekelinin kapsamına alınmayıp, bu önemli alan bütünüyle tüccarların denetimine bırakılmış olduğundan kimilerinin bu yeni güce muhalefetinin muhtemelen yumuşatılmasına rağmen, bu gibi etkilerin çok yaygın olduğundan kuşku duyulmamalıdır.”

Tefeciler yerine Reji’den kredi sağlamanın köylü üzerindeki olumlu ya da olumsuz etkilerini bilemesek de; Osmanlı ülkesinin tütün ekilen hemen tüm bölgelerinde, köylülerin, Reji İdaresi ile birçok sorunlar yaşadığı bilinmektedir. DıġıroĖlu, Trabzon Vilayeti genelinde, köylülerin Reji’yi hükümete şikayet ettiği konuların başında, ruhsatname meselesinin geldiğini belirtmektedir. Buna göre; Reji, tütün ekimi için

⁷¹ Quataert, **Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş**, s.39-40.

⁷² **a.e.**, s.40.

⁷³ **a.y.**

kendisinden alınması zorunlu olan izin belgelerini verirken sorun çıkarıyordu⁷⁴. İkinci şikayet konusunu ise ambar meselesi oluşturmaktaydı. Dığıroğlu, ambar konusuna ilişkin sorunları şu şekilde zetlemiřtir⁷⁵:

- şirketin, yapmayı taahhüt etmiş olduğu ambarların inşasından imtina etmesi,
- Tütünlerin ambarlara hangi tarihlerde nakledilmesi gerektiği konusunda üreticiyle şirket arasında ortak bir tarihlendirme yapılamaması,
- Ambarlara nakil sırasındaki dikkatsizlikler neticesinde ortaya çıkan kaçak sorunu,
- Reji'nin inşa ettiği ambarlarda üreticilerden oldukça yüksek fiyatlar talep etmesi,
- Ambarların nitelik ve nicelik olarak yetersizliği ya da tütün ekim alanına uzaklığı.

Bir başka önemli sorun Reji'nin tütüne düşük fiyat verdiği iddiası idi. Reji, zel bir şirket olarak, hem kar oranını en yüksekte tutmak, hem de tütün üretiminin, kontrol edebileceğinden geniş bir alana yayılmasını önlemek istiyordu. Piyasada bağımsız çalışan tüccarların varlığı da ekicinin fiyat beklentisini yükseltiyordu. Fiyatları tatmin edici bulmayan ekiciler, tütünü kaçak yollarla satmaya çalıştığında da bir başka sorun ortaya çıkıyordu: Kaçakçılık. Elbette, tütünü kaçak yollarla satmak istemelerinin tek nedeni daha yüksek fiyat almak değildi. Reji, tütün ekimini belirli bir miktarla sınırlı tutuyordu ve köylüler de izin verilenden fazlasını kaçakçılar vasıtasıyla satma yoluna gidebiliyordu. Tütün kaçıranların, silahlı çetelerden yardım almaları ve bazı durumlarda asayiş sorunları yaratmaları durumunda, devletin olayları “eşkıyalık” olarak değerlendirip müdahale etmesine karşılık; Dığıroğlu, esas olarak halkın iaşesini temel alan Osmanlı hükümetlerinin, köylülerin tütünü kaçak yollarla satmasına çoğunlukla göz yumma eğiliminde olduğu tespitini yapmaktadır.⁷⁶ Aynı şekilde yerel yönetici ve memurların da çoğunlukla Reji karşısında kaçakçıları himaye eder bir tutum takındıkları görülmektedir. Buna karşılık, 19. yüzyıl sonunda Trabzon Valisi olan Kadri Bey, Reji ile tam bir işbirliği içinde çalışmış; kaçakçılık yapan ya da sorun

⁷⁴ Ayrıntılar için bkz. Dığıroğlu, **a.g.e.**, s.61-69.

⁷⁵ **a.e.**, s.70-73.

⁷⁶ Bkz. **a.e.**, s.103-106.

çıkaranları ağır şekilde cezalandırmıştır. Rejinin çıkarlarını korumak için, Vali ve ona bağlı bazı memurlar tarafından halka yapılan kötü muamele; Vali ve *Nemlioğlu* Osman Efendi gibi bazı eşraf ile Reji arasında çıkar ilişkisi kurulduğu şeklinde şikayetlere ve soruşturmalara neden olmuştur.⁷⁷

Çiftçiler, Reji memurlarının kendilerine kötü muamele etmesinden de şikayetçidirler. Özellikle de kaçakçılara karşı oluşturulan “kolcular”, zaten yabancı olarak görülen Reji İdaresi’ne karşı halkın tepkisini daha da artıran unsurlar olmuştur. Osmanlı rüsumat idarelerinde ve gümrüklerinde kaçakçılığı önlemek maksadıyla görevlendirilen memurlara da “kolcu” denilmekle birlikte; Reji’nin kolcu gücü oluşturması sonrasında, özellikle de tütün ekilen bölgelerde, bu kavram, şirketin elemanlarıyla özdeşleşmiştir. Kolcuların kaçak tütün arama bahanesiyle halka zulüm ettiği yönünde birçok şikayetler olmuştur. Reji idaresi, Trabzon Vilayeti gibi kadın kaçakçıların da bulunduğu bölgelerde, kadın kolcular dahi istihdam etmiştir.⁷⁸

Kaçakçılık, halkın (ve kısmen kaçakçılığa göz yuman Osmanlı yöneticilerinin) Reji’ye tepkisinin en yaygın yolunu oluşturmakla birlikte, Samsunlu ekicilerin zaman zaman farklı protesto biçimleri gösterdiği de anlaşılmaktadır.

“1887 Nisanında, çoğunluğunu On İki Ada kökenli Rumların oluşturduğu Samsun bölgesi tütün üreticileri kente yürümüşler, Reji’nin kendilerini düşürdüğü acıklı durumu Valiye şikayet etmişler ve Padişaha bir dilekçe göndermişlerdi. Bir hafta boyunca, kente en yakın köylerin halkı sırayla kente gelerek protestoda bulundu. 4 Mayıs günü Reji binası taşlandı, görevliler saldırıya uğradıysa da göstericilerin binaya girmeleri engellendi. Vali elebaşlarından yüzünü yakalattı ve kırk kadarını sorguladıktan sonra gözaltına aldı. Göstericilerin çoğu, şikayetlerini hükümete anlatacak temsilciler görevlendirdikten sonra köyelerine döndüler.”⁷⁹

Halkın, bir sömürü aracı olarak gördüğü Reji’ye ve onun ete kemiğe bürünmüş hali olarak muhatap oldukları memurlarına, özellikle de kolcularına karşı gösterdiği

⁷⁷ Konu hakkında bkz. Ali Karaca, “Osmanlı İmparatorluğunda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni”, **Tütün Kitabı**, s.66-71. İleride görüleceği gibi, Nemlioğulları (Nemlizadeler) 20. yüzyıl başlarından itibaren Samsun tütün ticaretinde önem kazanmaya başlayacak ve Cumhuriyet Dönemi’nde Samsun’un en büyük tütün tüccarı olduğu gibi ülkenin de en zengin ailelerinden biri olacaktır.

⁷⁸ Dıgıroğlu, **a.g.e.**, 126-128. Ayrıca “Tütün kaçakçılarının takibinde jandarma tarafından muavenet olunması ve kadınların da kaçakçılık yaptığı haber alındığından kadın kolcu istihdamı” konulu arşiv belgesi için bkz. Osmanlı DH.MUI 73 21 0, H-24-07-1328 (1 Ağustos 1910).

⁷⁹ Quataert, **Avrupa İktisadi Yayılımı...**, s.46. Burada, Samsun bölgesi ekicilerinin yürüdüğü “kent” Samsun merkez kaza ise, muhatapları Vali değil, mutasarrıf olmalıdır. Bir diğer ihtimal, ekicilerin Trabzon’a yürümüş ve orada Vali ile görüşmüş olmalarıdır.

tepkinin, başta ekonomi temelli ortaya çıkmış dahi olsa, bir nevi siyasi karşı duruşa da dönüştüğü; ancak tepkilerin dağınık, örgütsüz ve tüccar desteğinden yoksun olduğu görülmektedir.⁸⁰ Bu konu birçok anlatılara, kahramanlık türkülerine ve romanlara yansımıştır.⁸¹ Bununla birlikte, yaşadığı tüm zorluklara rağmen, tütün ekicisinin durumu, diğer köylülere göre bir nebze daha iyidir. Ramber, tütüncü köylerinde ailelerin geçim yönünden idaresinin daha iyi olduğunu ve buralarda evlerin kırmızı tuğla ile örülmüş olduğunu ifade eder. “Halbuki öteki bölgelerde binaların üzerinde toprakla karışık saman ve dal parçaları damlık vazifesi görür. Fark da işte bu kadardır.”⁸²

Bölgede üretilen tütün sadece kırsal nüfus için değil, tütüne ilişkin imalat işlemleri dolayısıyla, kentsel nüfus için de büyük önem taşıyordu. Daha önce belirtildiği gibi, tütünü *mamul* hale getirmek üzere işleme tekeli Reji Şirketine verilmişti. Reji’nin faaliyetine başlamasıyla birlikte, şirketle imzalanan anlaşma gereğince, daha önce “kıyılmış tütün ve sigara imalatı” yapan tüm fabrikalar kapatılmıştı⁸³. Daha önce sözünü ettiğimiz (kapanan) 300 tütün fabrikasından ne kadarının Samsun’da olduğunu bilemesek de, kentte Reji’den önce tütün mamulü üretildiğini biliyoruz. Şanda, Reji’nin faaliyete geçmesinin ardından, fabrikası kapatılan Samsunlu bir (mamul) tütün imalatçısının, ABD’ye göç ettiğini yazmaktadır.⁸⁴ Şanda’ya göre; *Eskenazi* adındaki bu tütün imalatçısının “Amerika’da Samsun tütününden yaptığı sigaralar Amerika piyasasında büyük rağbet görmüş” ve bundan sonra “Amerika sermayedarları” da Samsun tütününden sigara yapımına girişmişlerdir. “Aşağı yukarı 1890’la 1900 yılları arasında bir Amerika doğu kumpanyası* Samsun’a gelerek tütün

⁸⁰ Quataert, *Avrupa İktisadi Yayılımı...*, s.75. Dıĭıroĭlu, kaakılıĭın -daha az da olsa- Reji’den önce bulunmasından yola çıkararak; Quataert’ın, kaakılıĭı Reji’ye karşı bir toplumsal muhalefet olarak yansıtan yorumunu kabul etmemektedir, Dıĭıroĭlu, *a.g.e.*, s.105.

⁸¹ Samsun’a ilişkin bir örnek olarak bkz. Cem Kıkey, *Reji’nin Kadımları*, Ankara, Favori, 2019.

⁸² Ramber, *a.g.e.*, s.120.

⁸³ 2. Bölümde belirtildiĭi gibi, yaprak tütün işleme ile mamul tütün imalatı birbirinden farklıdır. Reji (ve daha sonra Tekel) döneminde yasak olan, *tüccar işleme* denilen (ihraç edilecek) yaprak tütüne ilişkin imalat işlemleri değil, tütünün içime hazır hale getirilmesi için gerekli olan kıyma ve sarma işlemleridir. Söz konusu dönemde tütün dükkanlardan daha çok kıyılmış halde satın alınmakta ve tüketiciler bu kıyılmış tütünü kaĭıt ya da tütün yapraĭına sararak ya da çubuk ve pipo kullanarak tketydi. Kıyılmış tütün (diĭer mamul ürünler gibi) ancak Reji tarafından retilabilir ve onun yetki verdiĭi bayilerce satılabilirdi.

⁸⁴ Şanda, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi*, s.87-88.

* The American Tobacco Company of the Orient Inc. Firması kastediliyor olmalıdır.

satın alımı için bir şirket kurmuşlardı. Bu yolla Samsun, İzmir gibi tütün bölgelerine dışarıdan Amerikan sermayesi de girmeye başlamıştı.”⁸⁵

Bazı tütün imalatçıların ise, o dönemde çok canlı bir tütün mamulleri piyasası bulunan Mısır’a gittiği bilinmektedir.⁸⁶ Bunlardan Matosyan’ın hikayesi oldukça ilginçtir. Tokat’ta da bir sigara fabrikası bulunan⁸⁷ ve 1883’te Osmanlı ülkesinden ailesiyle birlikte Mısır’a göç eden Hovannes Matosyan, İskenderiye’de küçük bir atölye açarak burada tütün işine başlamıştır. Kardeşi Garabed de 1886’da Kahire’de aynı işe başlamış ve iki kardeş 1896’da işlerini birleştirmiştir. Mısır’ın en büyük sigara sanayicilerinden biri olan Matosyanlar, 1920’lerin başında (makineleşmeye geçmiş olmakla birlikte) 3 bin kadar işçi çalıştırmaktadır⁸⁸. Matosyanlar, geçmişte Matosyan Çiftliği olarak anılan bölgede (Samsun’un bugünkü Atakum ilçesi), çok geniş bir alanda tütün yetiştiriciliği de yapmaktaydı.⁸⁹

Kentte mamul tütün üretimi yapan imalathaneler böylece kapanırken; önemli tütün üretim merkezlerinde (kıyılmış tütün ve sigara imalatı yapan, modern makine ve teçhizatlarla donanmış) fabrikalar inşa eden Reji Şirketi, 1887 yılında Samsun’da da bir tütün fabrikası inşa etmiştir. Samsun’a yüz yıl hizmet verecek olan söz konusu fabrika, “7.000 liraya yaklaşan sermayesiyle, İstanbul’daki fabrikadan sonra hemen ikinci sırayı alıyordu. Dokuz adet tütün kıyma makinesinin birkaçı sigara imalatında

⁸⁵ a.y.

⁸⁶ Mısır sigara piyasası, 20. yüzyıl başlarında, “Yunan” ve Ermeni imalatçıların hakimiyetindedir, Howard Cox, **The Global Cigarette: Origins and Evolution of British American Tobacco, 1880-1945**, Oxford University Press, 2000, s.284. Bunların önemli bir kısmının, Reji’nin kurulması ile fabrikalarını Mısır’a taşıyan Osmanlı tebaası Rum ve Ermeniler olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir. Hatırlanacağı gibi 2. Bölümde, Reji’nin kurulması sonrasında kapanan 300 kadar tütün fabrikası olduğu belirtilmişti.

⁸⁷ Pars Tuğlacı, **Tarih Boyunca Batı Ermenileri**, Pars Yayıncılık, 2004, s.418.

⁸⁸ Relli Shechter, **Smoking, Culture and Economy in The Middle East**, I.B. Tauris, 2006, s.81, (Çevrimiçi) <https://books.google.com.tr>, 5 Şubat 2021. Hovannes’in 1927’deki ölümü ile onun yerini alan Jacques, Joseph ve Vincent kardeşler ise aynı yıl British American Tobacco (BAT) firması ile birleşme yoluna gitmişlerdir, a.e., s.98. Cox, 1920’lerde sigara piyasasında güçlü bir rekabetin bulunduğu Mısır’da, BAT’ın en büyük rakibinin “Matossian Tabacs et Cigarettes SA” olduğunu belirtir. BAT’ın bu firma ile birleşmesi ile kurulan ve başkanlığını Joseph Matosyan’ın yaptığı Eastern Co. SA, BAT Co adlı holding, kısa sürede Mısır sigara piyasasının %90’ına hakim olacaktır, Cox, a.g.e., s.284-285. Bir internet kaynağına göre; Joseph Matosyan, 1961 yılında Mısır Tütün Ticaret Odası başkanı iken, Mısır devlet başkanı Nasır’a tiryakisi olduğu Kent sigarasına benzer bir sigara yapma sözü verir ve Mısır’da halen kullanılmakta olan Kleopatra sigarasını üretir, <http://www.akasyam.com/atakumun-eski-ismi-matasyon-adi-nereden-geliyor-153814/>

⁸⁹ Samsun’un yaşlıları arasında Atakum yerine (Matosyan’dan uyarlanan) *Matasyon* ismi hala kullanılmaktadır. Matosyan Çiftliğinin Cumhuriyet Döneminde kamu arazisi olarak kullanılması hakkında bkz. 4.Bölüm.

kullanılıyordu. 1897'den önceki on yıl boyunca 'hemen hemen hepsi sürekli kadroda olan' 500 işçi* ve 12 gözetimci; şehirde, çevre bölgede ve Sivas Vilayetinde satılmak üzere yılda 60.000 kg kadar sigara ve 400.000 kg kıyılmış tütün üretmişlerdi.”⁹⁰

Tütün (Sigara) Fabrikası, kent ekonomisinde oldukça önemli bir yer edinmiş olmakla birlikte, ondan daha geniş istihdam olanakları yaratan işkolu ise (yaprak) tütün işleme faaliyetleri idi. Bölgede üretilen tütünlerin bir kısmı, fabrikada kullanılmak üzere, Reji'ye ait yaprak tütün işleme atölyelerinde yarı-mamul hale getirilmekte ve depolarda saklanmaktaydı. İhracat yapmak üzere tütün satın alan yerli-yabancı firmalar da, ihracata hazır hale getirmek üzere, kendi atölyelerinde (mağaza) ve depolarında bu tütünleri işleme ve bakım faaliyetlerine tabi tutuyorlardı. Tütünün işlenmeden ihraç edilmesi de mümkündü. Ancak tütün, hassas bir ürün olduğu için, yarı-işlenmiş halde ihraç edilmesi, yaprakların kırılma oranını düşürüyor; böylece ürünün daha yüksek fiyatla satılmasını mümkün kılıyordu. Yine de bazı firmalar, Samsun'da sadece depolar bulundurarak; tütünleri, işgücü maliyetinin daha düşük olduğu yerleşimlerde (özellikle İstanbul ve Trieste'de) işlemeyi tercih ediyorlardı. Ancak, sadece depo bulundurmak bile, deponun inşası ya da kiralınması, depoya tütün nakliyesi ve tütün iskelesi ve depo arasındaki taşıma faaliyetleri gibi birçok ekonomik faaliyete yol açtığı gibi; depolardaki tütünler bakım istediği için, tütün işkolunda belirli bir işgücü gereksinimine de yol açıyordu. Tütün işleme faaliyetleri daha kalabalık ancak mevsimlik işgücü gerektirirken; depolarda daha az işçi, çoğunlukla daimi olarak istihdam ediliyordu.

Samsun'da Cumhuriyet öncesi dönemde tütün işleme atölyeleri ile depolarında ne kadar işçi çalıştığını kesin olarak bilemesek de, bazı kaynaklar, 20. yüzyıl başında işçi sayısının 7-8 binlere ulaştığını ifade etmektedir.⁹¹ Bir yılda işlenecek tütün miktarı, o yıl elde edilen tarımsal üretim ve sigara şirketlerinin tütün talebine bağlı olarak yıldan yıla değiştiği için, tütün işçilerinin sayısı da yıldan yıla farklılık göstermektedir. Bu nedenle, kentte 7-8 bin kişilik bir işçi nüfusun sürekli varolduğunu düşünemeyiz.

* 1893 yazında Samsun'dan geçen V. Flottwell, Fabrikada çalışan işçi sayısını 600 olarak vermektedir, aktaran Darkot, **a.g.e.**, s.176.

⁹⁰ Ouataert, **Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı**, s.43.

⁹¹ Dıĭıroĭlu'nun, Tanin gazetesi muhabiri Ahmet Şerif'ten aktardığına göre; 1911 yılında, Samsun'da 7-8 bin dolayında tütün işçisi bulunmaktadır, Dıĭıroĭlu, **Trabzon Reji İdaresi**, s.53.

Ürünün fazla olduğu yıllarda, çevre köylerden kent merkezine işçilerin geldiğini ve günlük olarak gidip gelinemeyecek mesafeden gelenlerinse çok harap durumdaki bekar odaları ve hanlarda geçici sürelerle konakladıklarını biliyoruz.⁹² Dolayısıyla, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki işçi sayısını da dikkate alarak bir değerlendirme yaptığımızda, yüzyıl başında kentte tütün işkolunda çalışan *yerleşik* işçi sayısının 4 bin dolaylarında olduğunu tahmin edebiliriz. Bu rakam bile, o zamanki Samsun kent nüfusuna (20-25 bin) göre çok büyük bir kitleyi ifade etmektedir. Böylece kentin yetişkin nüfusunun (kadınlar da dahil) çok büyük bir kesiminin tütüne ilişkin faaliyetlerden geçindiği rahatlıkla ileri sürülebilir. İleride (toplumsal yaşama ilişkin kısımda) görüleceği gibi, bu kalabalık işçi kitlesinin varlığı, kentin sosyal yaşamında önemli etkilere neden olacaktır.

Tütüne ilişkin tarımsal ve endüstriyel faaliyetlerin yanında, tütünlerin ihraç edilmesi dolayısıyla gerçekleştirilen ticari faaliyetler de kent ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır. 1903 Vilayet Salnamesine göre; Samsun (Çarşamba dahil) ve Bafra'da (Alaçam dahil) üretilen toplam 4.245 ton tütünün yaklaşık 1.176 tonu Reji İdaresince alınmakta, 3 bin ton kadarı ise dış satıma konu olmakta idi.⁹³ Tüccar tarafından üreticiden satın alınan tütünler, (çoğunlukla yarı-işlenmiş olarak) tütün iskelesinden Osmanlı ya da yabancı bandıralı gemilere yüklenerek, yurt içine (daha çok İstanbul'a) ve diğer ülkelere gönderilmekteydi. Tütün ihracı, taşımacılığa ilişkin önemli bir ekonomik faaliyete yol açmasının yanında, kente önemli bir döviz akışı sağlıyor ve ayrıca bankacılık, sigortacılık ve komisyonculuk gibi sektörlerin gelişmesini sağlıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek artan tütün ticareti, Samsun'un geniş hinterlandından gelen diğer tarımsal ürünlerle birlikte, şehirdeki liman ticaretinin büyük bir canlanma yaşamasına sebep olmuştur. Elbette, bölgenin ekonomik kapasitesinin genişlemesi, limandan yapılan ticarete sadece ihracatın değil, ithalatın da genişlemesine yol açacaktır. Uluslararası ticaret açısından, Samsun'un art-bölgesinin çok geniş olması, buradan sağlanacak tarımsal ürünler kadar, bu art-bölgeye yapılacak mamul-mal satışı için de önem taşımaktadır. Bununla birlikte;

⁹² 1940'lı yıllarda Samsun'da teftişlerde bulunan (CHP Diyarbakır Milletvekili) Vedat Dicleli, işçilerin kaldığı hanlar ve odaların çok sağlıksız koşullarından söz ederken, önceden kentte daha fazla işçi hanı bulunduğunu, ancak zamanla bu hanların kullanılmaz olduğunu da ifade etmektedir. Bkz. "Samsun işçileri ve mesleki teşekkülleri hakkında rapor", BCA, 490-1-00/1440-11-1 içinde.

⁹³ **Yurt Ansiklopedisi**, s.6568.

yüzyıl sonlarına doğru, Samsun limanında, ihracatın ithalatı geçmiş olduğu görülecektir.

3.2.3. Samsun’da Liman Faaliyeti*

19. yüzyıl boyunca sürekli artış gösteren Samsun liman faaliyetine konu olan ihrac ürünleri arasında, Samsun ve çevresinde üretilen/yetişen salyangoz, çeşitli hububat ve baklagiller, balmumu, keten, kendir vb. yer alırken; “1860’lar itibariyle Samsun’un İstanbul-Bağdat yolunun ana limanı olduğu ve yöre tütününün uluslararası pazarda müşteri bulduğu görülmektedir.”⁹⁴ Samsun Limanının ticaret hacminin yıllar içinde nasıl genişlediği aşağıdaki tablodan görülebilir.

Tablo 2: Samsun Limanında 19. Yüzyılda Gerçekleşen Genel Ticarete İlişkin Rakamlar⁹⁵:

Yıllar	İhracat (pound)	İthalat (pound)
1842	147.310	122.465
1852	235.529	329.007
1885	595.000	620.000 (yaklaşık)*
1890	1.033.455	820.000 (yaklaşık)**
1899***	541.970	471.910

* Bir sonraki başlıkta görüleceği gibi, 19. yüzyılda Samsun’da henüz bir liman inşa edilmemiştir. Ulaşım iskelelerden sağlanmaktadır. Burada *liman* kelimesini, bu iskelelerin bulunduğu alanı ve *liman faaliyeti* terimini de denizden gerçekleştirilen ticari faaliyetleri anlatmak için kullanmaktayız.

⁹⁴ Öz, “Samsun”, s.85.

⁹⁵ Turgay, **a.g.e.**, s. 62’deki rakamlardan ve 1899 yılı için de s.70’teki tablodan yararlanılarak hazırlanmıştır

* Turgay, bu yıla ait ithalata ilişkin bir rakam vermemiştir. Bununla birlikte, **Yurt Ansiklopedisi**’nin (s.6569) Cuinet’den aktardığına göre; söz konusu yılda ihracat 14.797.655 frank ve ithalat da 15.325.685 frank değerindedir. İki yazarın ihracat verilerinden elde edilen pound-frank kurunun ithalata uygulanması sonucunda, bu rakamın 620 bin pound civarında olduğu tarafımızca hesaplanmıştır.

** Turgay, bu yıla ait ithalata ilişkin de bir rakam vermemiştir. Yine Cuinet (**a.y.**), söz konusu yılda ihracatı 23.801.502 frank ve ithalatı da 19.509.600 frank olarak vermektedir. 1885 yılı için kullanılan yöntemin bu yıla da uygulanması sonucunda, ithalat değeri yaklaşık olarak 820 bin pound civarında bulunmaktadır. Burada altı çizilmesi gereken husus, 1890 ve sonrasındaki yıllarda, ihracat rakamlarının ithalatın önüne geçmiş olduğudur.

*** Turgay, **a.g.e.**, s.70’teki tablodan da anlaşıldığı üzere, limandaki ticaret faaliyetlerine Osmanlı şehirleri ile yapılan ticaret de dahil edilmiştir. İhracatın ithalattan fazla olması ise, bu şehirlere (daha çok da İstanbul’a) yapılan ihracatın, imparatorluk içinden yapılan ithalattan fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Buna karşılık Samsun, Trabzon Vilayeti dahilindeki limanlar arasında hem en yüksek ihracat rakamlarına sahip hem de ihracatı ithalatından yüksek olan tek şehirdir. 1899 yılı için, kentin ticaretinde, Fransa en fazla ihracat yapılan, İngiltere ise en fazla ithalatın yapıldığı yabancı ülke olarak görünmektedir.

Söz konusu dönemde, Samsun'dan yapılan toplam ihracatta *tütün*, buğday ve mısır başta gelirken; başlıca ithalatı İngiliz pamuklu ürünleri oluşturmaktaydı. “Yüzyıl sonunda Samsun, yerel ürünlerin taşınmasında çok önemli bir limana dönüşmüş ve ihracat değerlerinde genellikle Trabzon’u geçer hale gelmişti.” Trabzon’un, 1885’te 520 bin pound civarında olan (ve İran transit mallarını da içeren) ihracatı, 1890’da 700 bin pounda yaklaşmış olmakla birlikte; aynı tarihte Samsun’da bu rakam 1 milyonu aşmıştır.⁹⁶

Kentten yapılan ticarete tonaj olarak bakıldığında, 1891 yılında Samsun limanına gelen 14 bin ton ithal ürüne karşılık, limandan yapılan ihracatın 75 bin tona ulaştığı görülmektedir. Kentteki bu oldukça yüklü miktardaki liman faaliyetinde başı çeken buharlı gemi şirketlerinin Samsun acenteliklerinin, söz konusu yılda elde ettikleri gelirler ise şu şekildeydi: Lloyd acentesi 178.000 frank, Odesa Kumpanyası 151.000 frank ve Paquet Kumpanyası 156.658 frank⁹⁷.

Tablo 3: 1888’de Samsun Limanından Çıkış Yapan Çeşitli Bandıralı Gemilerin Tür, Tonaj ve Sayılarının Dağılımı:

Bandıra	Buharlı		Yelkenli		Toplam	
	Sayı	Tonaj	Sayı	Tonaj	Sayı	Tonaj
Osmanlı	154	129.838	1.112	8.236	1.266	138.074
Rus	109	95.115	6	307	115	95.422
Fransız	103	148.654	--	--	103	148.654
Avusturya	101	92.130	--	--	101	92.130
Yunan	54	47.380	12	3.714	66	51.094
İtalyan	14	11.186	--	--	14	11.186
İngiliz	6	5.615	--	--	6	5.615

Kaynak: **Yurt Ansiklopedisi**, s.6572’deki tablodan uyarlanmıştır.

⁹⁶ Turgay, **a.g.e.**, s.62. Turgay’a göre; 19. yüzyılın ilk yarısında yakaladığı ivmeyi daha sonra kaybeden Trabzon, Osmanlı dış-ticaretinin genişlemesinden daha çok, Avrupa-İran ticaretinin yönünün değişmesinden etkilenmiştir, **a.e.**, s.62-63.

⁹⁷ Süleyman Uygun, “Karadeniz Sularında Fransız Paquet Vapur Kumpanyası (1878-1914)”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı:20, Yıl:2016, s.155.

Samsun limanından ihraç edilmek üzere, çevre yörelerden Samsun'a getirilen malların, kentte yarattığı trafik, 20. yüzyıl başında şehri ziyaret eden bir İngiliz istihbarat subayınca şu sözlerle ifade edilmektedir⁹⁸:

“...dış satım mevsiminin zirvesine ulaştığı zamanlarda, Samsun'da başka yerlerde eşî benzeri olmayan görüntüler ortaya çıkıyor. Kağnılar ve arabalar, develer, yük beygirleri ve eşekler, belli bir uzaklıktan geldikleri ve yola erken çıktıkları için saat on bire doğru şehre ulaşmaya başlarlar. Öğleden sonra yüzlerce araç ve binlerce hayvan sokakları ve alanları tıkar. Bazıları depoları arıyordur, ötekiler yüklerini boşaltıyor ya da sıralarını bekliyorlardır; erken gelenler hanlara boş dönüyor ya da hayvanlar yol kenarındaki ağaçların gölgesinde dinleniyordur. Kirli beyazlar içindeki devecilerle eşekçiler ve at sürücüler; dağ köylüleri ile kıyı köylerinden yaya gelen köylüler; mavilerle kırmızılar içinde, sırma işlemeleriyle göz kamaştıran biniciler ve kentliler **beş yüz km içindeki** tüm soyları temsil ederler, her renkte ve biçimde giysi giyerler. (...) Bütün bu kalabalık, kavurucu güneş altında yürür, durur, dinlenir ve deve, ter, hayvan, aşçı dükkanları, tütün, sarımsak ve deniz kokusu, hepsi dar sokaklarda birbirine karışır. Bu yoldan [Samsun-Sivas-Bağdat Yolu] Trieste ve Marsilya için buğday, arpa, un, kutularca yumurta; İstanbul için balyalarca tiftik, yün ve tütün, kafeslerce canlı kümes hayvanı ile tonlarca ceviz gelir.”

Limana gelen ithal malların çevre yerleşimlere dağıtımını sırasında ise böylesine “gösterişli” bir manzara ortaya çıkmaz⁹⁹:

“...gerçekten Samsun'da bir ay geçirebilir ve bunun hiç farkına varmayabilirsiniz. Aynı biçimde sürer gider ama iç kesimlere gideceklerin hepsi erkenden yola çıkarlar. Arabalar, gıcırdayan kağnılar, çingirak bağlamış eşeklerle develer karanlıkta, şafağın ilk ışığında yola düzülürler ve Samsun'da gün başlarken dağın tepelerine varmış olurlar. Yığın yığın kürek, demir çubuk, kalıp, boru, kutularca dikiş makinesi, kumaş denklere, Manchester ipliği ve teneke teneke parafin taşırlar; hatta öküz arabalarıyla yavaşça dağlardan iç kesimlere götürülen Marsilya'dan kiremit, çelik kirişler, boy boy demir döküm su borularını görebilirsiniz.”

Cuinet'nin 1890 yılına ait verilerine göre; bu tarihte Samsun Limanından gerçekleştirilen dışsatım değerlerinde, 5.644.200 franklık tutarı ile tütün, buğdaydan (6.251.500 frank) sonra ikinci sırayı almaktadır. Söz konusu yılda, Samsun Limanından yapılan toplam 5 bin tonluk tütün dışsatımında, birinci sırayı yaklaşık 2 bin ton ile Osmanlı ve ikinci sırayı da yaklaşık 1.614 ton ile Mısır almaktadır. 912,5 ton ile Fransa bir diğer önemli tütün alıcısını oluştururken; onu Avusturya, Rusya, İngiltere ve İtalya izlemektedir.¹⁰⁰ 1897 yılına gelindiğinde, 7.837.300 frank

⁹⁸ Willian John Childs, **Yürüyerek Anadolu: Samsun-Halep 1911-1912**, çev. Füsün ve Tunç Tayanç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, s.25 (vurgu bana ait).

⁹⁹ a.y. Yazarın sıraladığı ihraç ve ithal mallarına bakıldığında; birincinin tarımsal, ikincinin ise endüstriyel ürünler oluşu, ayrıca dikkate değerdir.

¹⁰⁰ **Yurt Ansiklopedisi**, s.6569-70'teki tablolardan yararlanılmıştır.

tutarındaki tütün, tek başına Samsun'un toplam ihracatının %38'ini oluştuyordu. Onu buğday, un ve yumurta izliyordu.¹⁰¹ Takip eden yıllarda ise, kentten yapılan toplam ihracat değerinin yarısından fazlasını, tek başına tütün oluşturmaktadır. Rumî 1328 mali yılında (1912 yılı Mart ayından 1913 Martına kadar), Samsun'daki iskelelerden gerçekleştirilen 198,6 milyon kuruşluk ihracatın* 135 milyon kuruşunu (yani yaklaşık %68'ini), (9.500 tonluk) yaprak tütün ihracatı oluşturmaktadır.¹⁰² Söz konusu yıllarda, Samsun limanına gelen gemiler içinde Amerika bayrağı taşıyanlar bulunmasa da, buradan ihraç edilen tütünün yaklaşık yarısı Amerika'ya gitmektedir.¹⁰³ Yaklaşık 24 milyon kuruş değerindeki 1.600 ton tütün ile Reji Fabrikasında üretilen (6,7 milyon değerindeki) 421 ton mamul tütün ve sigara ise çeşitli Osmanlı limanlarına ihraç edilmiştir.¹⁰⁴ Yüzyıl başında, tütün tek başına ihracatta o denli ağırlık kazanmıştır ki, Rumî 1328 mali yılı istatistiğini hazırlayan memur, yaprak tütün haricindeki “otuz yedi kalemden ibaret” diğer ihracat ürünlerinin değerinin “teessüfü hak edecek derecede az” olmasından yakınmaktadır.¹⁰⁵

Sonuç olarak Samsun, 19. yüzyıl sonlarında önemli bir ihracat ve ithalat limanı haline gelmiş ve tütün, buradan yapılan ticarete birincil öneme sahip olmuştur. Deniz ticaretinin canlanması kente bir liman yapılması ihtiyacını doğururken; gerek ihraç edilecek (tütün ve diğer) malların Samsun limanına ulaştırılması, gerekse de bu limana gelecek malların (ve ayrıca kentte üretilen mamul tütünlerin) buradan iç bölgelere sevkiyatı açısından, kara ulaşımının da geliştirilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır.

¹⁰¹ Coşkun Topal, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Ekonomisi**, Samsun Büyükşehir Belediyesi, Samsun, 2012, s.26.

* Mümtaz eyaletler dışındaki Osmanlı limanlarına yapılan ihracat hariç.

¹⁰² Parasal değer olarak tütünden sonra sırasıyla afyon (23 milyon kr), yumurta (11 milyon kr), küçükbaş hayvan derisi (3,7 milyon kr) ve haşhaş (2,8 milyon kr) gelmektedir. Samsun Ticaret Odası Tarafından Neşr Olunan İstatistik: **Samsun'un 1328 Sene-i Maliyesi Zarfındaki Ticâret-i Umûmiyesi**, Şems Matbaası, Samsun, 1328 (Belgenin orijinalini ve transkripsiyonunu yayınlayan Raif İvecan, **Samsun Gümrüğü**, Kriter Yayınları, İstanbul, 2019), s.20-21'deki tablolar.

¹⁰³ Amerika'yı Avusturya-Macaristan, Mısır (İskenderiye), Almanya ve İtalya izlemektedir, **Samsun Gümrüğü**, s.19 ve 22'deki tablolar. Yukarıda, aşağı yukarı 1890'la 1900 yılları arasında bir Amerika doğu kumpanyasının Samsun'a gelerek tütün satın alımı için bir şirket kurduğu ifade edilmişti (Şanda, **Yarı Müstemleke Oluş Tarihi**, s.87-88). İleride görüleceği gibi Amerika, Cumhuriyet döneminde de Samsun tütünlerinin başlıca alıcısı olacaktır.

¹⁰⁴ **Samsun Gümrüğü**, s.77'deki tablo. Samsun'dan Osmanlı limanlarına yapılan 57 milyon kuruşluk ihracatın 30 milyondan fazlasını yaprak tütün ile mamul tütün ürünleri oluşturmaktadır (Mamul tütünün önemli bir kısmı ise karayolu taşımacılığı ile iç bölgelere nakledilmektedir). Aynı yıl Karadeniz'in diğer iskelelerinden Samsun'a nakledilmiş yaprak tütün miktarı ise 328 tondur, **a.y.**

¹⁰⁵ **a.e.**, s.33.

3.2.4. Ulaşım İmkanlarındaki Gelişmeler

3.2.4.1. Deniz Ulaşımı

19. yüzyılda canlı bir deniz ticaretine sahne olmasına karşılık, Samsun'un henüz bir limanı yoktu. Her ne kadar, sahilde geniş bir yay şeklinde doğal bir liman bulunsa ve Kalyon (Fener) Burnu önündeki 210 metre uzunluğundaki mendirek (dalgakıran) batı ve kuzeybatı rüzgarlarını belirli ölçüde engellese de; kuzey ve doğu rüzgarlarının yarattığı dalgalar, bu doğal limana yanaşmayı zorlaştırmakta ve fırtınanın şiddetlendiği durumlarda gemiler Sinop limanına kaçmak zorunda kalmaktaydı.¹⁰⁶ Aslında, Fener burnunun batıdan çevrelediği Samsun koyu, 19. yüzyıl öncesindeki gemiler için bir barınak rolü oynayabilmişse de, bu yüzyıldan itibaren gemi hacimlerinin büyümesi üzerine doğal liman olma özelliğini kaybederek açık bir iskele durumuna düşmüştü.¹⁰⁷

Kentte, 1880'lere kadar sadece **Taş İskele*** vardı. Buradan nakliye işlemleri çok zor oluyordu. Deniz in çekilip de kayıkların iskeleye yanaşamadıkları durumlarda, kayıkçılar hem yolcuları hem de gelen malları, bellerine kadar suya girerek, iskeleye kadar omuzlarında taşımak zorunda kalıyorlardı.¹⁰⁸

1880'lerde Canik Belediyesi ilk demir iskeleyi (**Gümrük/Yük İskelesi**) inşa etti. Bunu 1892'de Reji tarafından inşa edilen **Tütün İskelesi** izledi.¹⁰⁹ Bu iskele ile tütün depoları arasında vagonları el ile itilen bir dekovil hattı bulunuyordu.¹¹⁰ İhracat mevsiminde bu hattın yetersiz olması yüzünden, tütün denkləri çoğu zaman sırtta taşınmaktaydı. 20. yüzyıl başında Tütün İskelesi'nin gelirleri, mahalli komisyon tarafından yönetilen (ve 1903'te halk tarafından inşa edilmiş olan) "*Memleket Hastahanesi*"nin yönetimine ayrılmıştı. Hastanenin masrafları bu iskeleden elde edilen gelirle karşılanıyordu.¹¹¹

¹⁰⁶ Sarısakal, **Samsun: II. Kitap**, s.257-259.

¹⁰⁷ Darkot, **a.g.e.**, s.172.

* *Büyük İskele* olarak da bilinir.

¹⁰⁸ Sarısakal, **Samsun: II. Kitap**, s.261.

¹⁰⁹ İpek, "Samsun Şehri", s.205.

¹¹⁰ Topal, **a.g.e.**, s.11. Gümrük iskelesinin üzerinde de, el vagonlarının işlediği dekovil usulünde demir hat döşeliydi, **a.e.**, s.10'da 42 numaralı dipnot.

¹¹¹ Topal, **a.g.e.**, s.11. Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yılında *Canik Hamidiye Hastanesi* adıyla hizmete açılan ve II. Meşrutiyet'ten sonra adı *Canik Gureba Hastanesi* olarak değiştirilen hastane,

1893 yılında Samsunlu bazı tüccarlar bir araya gelerek **Yolcu İskelesi** adı altında ahşap bir iskele yaptırıldılar.¹¹² Bunu, gördükleri işleve göre adlandırılan diğer iskeleler izledi: **Gaz, Dakik (Un) ve Zahir** İskelelerinin yanında, sadece gezi amacıyla kullanılan **Park iskelesi** ve bir de **Şimendifer iskelesi** yapıldı (Limanın faal sahasından biraz uzakta bulunan ve Reji Şirketi'ne ait olan Şimendifer İskelesi'nden Cumhuriyet döneminde Demir Yolları İdaresi'ne ait eşyalar taşınacaktır). Uzunluğu 80 ile 155 metre arasında değişen bu iskelelerden en geniş olanı ise 3,5 metre genişliğindeki Yolcu İskelesidir.¹¹³

Tütün (Bafra-Trabzon arası), fındık (Ünye-Giresun) ve maden (Ereğli) gibi çeşitli hammaddeler yoluyla uluslararası kapitalizme eklemlenen Karadeniz kıyılarında yaşanan hareketlilik, kendisini bu limanlardan yapılan vapur seferlerinde de göstermektedir. Her hafta İstanbul'dan kalkıp Batum'a kadar giden ve Ereğli, Sinop, Samsun, Ünye gibi limanlara uğrayan Osmanlı, Rusya, Fransa ve Avusturya vapurları¹¹⁴, 19. yüzyılın ikinci yarısında Karadeniz kentlerinin yaşadığı canlanmanın bir göstergesidir.

3.2.4.2. Kara Ulaşımı

Gemiler ile kıyı arasındaki bağlantı bu şekilde iskelelerle sağlanırken; deniz taşımacılığını kullanacak yolcular ile mal getirip götüren kervanların kullanabileceği kara yollarının da inşa ya da ıslah edilmesi gerekliliği ortaya çıkıyordu. Bu durum, hem yolcu ve yük miktarının artmasından hem de daha önce yaya olarak veya hayvan sırtında gidilen yolların, yeni taşıma araçlarının (hayvanlar vasıtasıyla çekilen

Cumhuriyet döneminde *Memleket Hastanesi* adını almıştır. Memleket Hastanesi, 1954'ten (yeni Devlet Hastanesi'nin yapılacağı) 1970 yılına dek devlet hastanesi olarak hizmet verecek ve 1971 yılından itibaren de "Karadeniz Bölgesi Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi" olarak kullanılacaktır, Önder Duman, "Samsun'da Sağlık (1923-1950)" **Gelenekten Moderniteye Samsun (1923-1950)**, s.153-154 ve 159.

¹¹² Sarısakal, **Samsun: II. Kitap**, s.262-263.

¹¹³ Topal, **a.g.e.**, s.10-11.

¹¹⁴ M. Yavuz Erler, "The Features of Sea-Transport in the Anatolia's Coast of Black Sea in the Second Half of XIX. th Century", **III. Uluslararası Osmanlı Sempozyumu**, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1998.

tekerlekli arabaların) kullanımına elverişli olmamasından kaynaklanıyordu. Aslında bu gereklilik, liman kentlerinin hemen hepsi için geçerliydi.

“19. yüzyıla gelindiğinde Anadolu yol ağı mevsimsel değişimlerden etkilenen ve artan ticaret hacmi ile ters orantılı olarak yük taşımacılığına uygun olmayan bir nitelik sergilemekteydi. (...) Mevcut yol ağının araba taşımacılığına uygun olmaması ise yeni arayışları beraberinde getirmişti. Bu bağlamda ilk olarak memlekette üretimi arttırmak, ticareti geliştirmek ve bayındırlık faaliyetlerini hızlandırmak için Meclis-i Umûr-ı Nafia kuruldu (1838). Bu meclisin üyeleri arasında işlerinin uzmanı yabancılar bulunuyordu. (...) [1849’da] Ticaret ve Nafia nezaretleri birleştirildi. Böylece yol ve köprülerin tamiri, inşası, gerekli malzemelerin temini ve kadroların oluşturulması işi Ticaret Nezareti’nin sorumluluğuna girmiş oldu. 1845’te taşrada bayındırlık işlerini hızlandırmak, özellikle de yol yapım faaliyetlerine başlamak üzere Meclis-i Vâlâ’ya bağlı on ayrı geçici İmar Meclisi oluşturuldu. *İmar meclislerinin ilk faaliyeti özellikle limanları hinterlanda bağlayan alanlarda şoseler inşa etmekte.* Bu doğrultuda Trabzon-Erzurum, Gemlik-Bursa ve Mudanya-Bursa şoselerinin inşasına başlanmış olsa da yüksek maliyetler sebebiyle inşaatlar tamamlanamamıştı. Bu durum sonraki dönemde, yol inşa edilen bölgelerdeki halka ‘yolda çalışma yükümlülüğü’ getirilmesine sebep olacaktı. Islahat Fermanı sonrası özellikle yol ve köprü yapım işlerine hız verebilmek adına Nafia Meclisi’nin bir şubesi olmak üzere 1857’de Meclis-i Maabir kuruldu ve üyeliğine Avrupalı mühendisler ile ülke içinde imar konularına vakıf kişiler getirildi. Bu meclisin tesisi Osmanlı yol ağları üzerinde bir dönüm noktası olmuştu. Çünkü 1857’den sonra hazırlanan her türlü imar nizamnamesi bu meclisin ürünüydü. Meclisin 1869’da yayınladığı ‘Turûk ve Maabir’ Hakkında Nizamnâme’ ile yol ve köprü inşasına ilişkin yeni uygulamalar yürürlüğe girmişti.”¹¹⁵

Samsun’da, ticaretin canlanmasında ve özellikle kentin çevre iller için bir liman işlevi üstlenebilmesinde çok önemli bir yeri olan şose yol yapımı da, 1867 yılında yayımlanan yol nizamnamesinin gereği olarak, 1885’ten sonra Trabzon Vilayeti genelinde girişilen bir teşebbüstür.¹¹⁶

Anadolu’nun Karadeniz kıyıları boyunca uzanan dağ silsilesinin Orta Karadeniz’de alçalma göstermesi, Samsun’un, kuzey ve doğu Anadolu’nun Karadeniz’le bağlantısını sağlayan önemli bir sahil kenti olmasında etkili olmuştur. Böylece, Diyarbakır - Harput - Malatya ve Sivas’tan geçerek Samsun’a (fakat daha çok da gemiler için daha elverişli doğal bir limana sahip olan Sinop’a) uzanan bir yol asırlardır kullanılagelmiş; ancak bu yol her zaman aynı şekilde canlı bir ticarete sahne

* Yollar ve Geçitler.

¹¹⁵ İsmail Yaşayanlar, “Tanzimat Döneminde Sinop Limanını Hinterlanda Bağlayan Modern Yol Ağının Tesisi”, OÜSBAD, Temmuz 2015, s.200-201, (Çevrimiçi) http://edergi.odu.edu.tr/ojs/index.php/SBE/issue/viewFile/%C4%B0%C3%87%C4%B0NDEK%C4%B0LER/pdf_104, 28.11.2016.

¹¹⁶ Köse, a.g.e., s.104. Kentin yol açısından ne kadar kötü durumda olduğu yukarıda belirtilmişti (bkz. yuk.: bu bölümdeki 19 numaralı dipnot).

olmamıştır.¹¹⁷ Samsun ticaretinin 19. yüzyılın ikinci yarısında gösterdiği canlanmada, (başta tütün olmak üzere) bölgede yetişen ürünlere olan talebin yanında, kentin iç bölgelerle bağlantısını sağlayan güzergahın araba taşımacılığına uygunluğunun da önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. Zira, aynı imkandan yoksun olan Sinop, 1864'ten itibaren girişilen yol yapım çalışmalarına rağmen, ticari canlılığını korumayı başaramamıştır¹¹⁸:

“Sinop limanının 19. yüzyılın başlarından itibaren eski önemini kaybetmesindeki temel sebep, limanı hinterlanda bağlayan yolların yük taşımacılığına elverişli olmayışı idi. Her ne kadar var olan yollar düzenlenmiş, yeni yollar ve şoseler inşa edilmiş olsa dahi; Sinop'un, hinterlandı ile daha kolay bağlantı sağlayan Samsun ve Trabzon'un gerisinde kalmasına engel olunamamıştı.”

Samsun'u Sivas'a (ve oradan Bağdat'a) bağlayan şose yol yapımının ise, Trabzon-Erzurum hattına önemli bir alternatif oluşturmasıyla, Samsun'un liman ticaretinin ve yolcu trafiğinin, Trabzon'u geride bıraktığı görülecektir. 1883'te ulaşımına açılan Samsun-Sivas-Bağdat yolunun¹¹⁹ araba ulaşımına daha elverişli bir güzergah izlemesinin yanında, kent çevresindeki tütün yetiştiriciliğinin ve kent merkezindeki tütün endüstrisinin de Samsun yol yapımına vilayet genelinde öncelik tanınmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır. 1913 yılında Trabzon hakkında yazdığı eserinde Abdulvahap Hayri, Trabzon'u iç bölgelerle birleştirecek yolların yapımının kentin ekonomisinin gelişebilmesi açısından birincil öneminden söz ederken¹²⁰ Samsun-Sivas şosesinin benzerinin Trabzon-Erzurum arasına yapılmasının gerekliliğini şu sözlerle vurgulamaktadır¹²¹:

“Samsun'un mevki-i iktisadisi nasıl ki tezahür ettirilerek inşaata ibtidar olunmuş ise Samsun'dan daha ziyade şayan-ı ehemmiyet olan vilayetin ihtiyacı iktisadisini temin edecek olan hattın inşası daha ziyade muzdirdir. Gerçi vilayetimizin birçok yollara ihtiyacı vardır. Fakat bunların en mühimi Erzurum'u sahile rabt edecek Erzurum-Trabzon şebekesidir.”

¹¹⁷ Darkot, “Samsun”, **İslam Ansiklopedisi**, s.172.

¹¹⁸ Yaşayanlar, **a.g.e.**, s.205-206.

¹¹⁹ **Yurt Ansiklopedisi**, s.6586. Başka bir kaynakta Trabzon Vilayeti genelinde yol yapımının 1885'te başladığı belirtilmektedir. Bölgede yoğun bir yol yapım çalışmasının gerçekleştirildiği 1885-1893 yılları arasında Samsun'dan Sivas'a (62 km), Bafra'ya (62 km) ve Çarşamba'ya (23 km) yollar yapılmıştır. Dönem sonunda, Trabzon Vilayeti genelinde faaliyette olan şose yol toplamı ise 511 km civarındadır. Bünyamin Duran, “Karadeniz Bölgesi'nin 1870-1914 Arasında Tarımsal Gelişmesi”, **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, OMÜ Eğitim Fakültesi, Samsun, 1990, s.62.

¹²⁰ Abdulvahap Hayri, **İktisadî Trabzon**, haz. Melek Öksüz, Trabzon, Serander Yayınevi, 2008, s.33-34.

¹²¹ **a.e.**, s.35.

Tabii, her ne kadar Abbduvahap Hayri, Trabzon'un Samsun'dan daha önemli olduğunu ileri sürse de; yol yapımı gibi alt-yapı yatırımlarında hangi şehre öncelik tanınacağını, uluslararası ticaretin gereksinimleri belirlemiş gibi görünmektedir. Böylece; gerek Trabzon gerekse de Sinop'a kıyasla art bölgesi ve tarımsal üretim kapasitesi çok daha geniş olan Samsun, bir zamanlar gölgesinde kaldığı bu iki liman kentini geride bırakmakta ve yatırımları kendine doğru çekmektedir.

“Cuinet, 1890 başlarında Samsun'dan başlayıp Amasya ve Tokat'tan geçerek Sivas'a giden yolun ulaşma elverişli durumda olduğunu yazmaktadır. Aynı dönemde Çarşamba'dan geçen Samsun-Terne yolu yapım durumundaydı; Samsun-Bafra yolunun yapımına ise henüz başlanmamıştı. XIX. yüzyılın sonlarında, Samsun yöresinin kara ulaşımında kağnılar ya da Çerkez arabaları ile at, katır ya da deve kervanlarından yararlanılmaktaydı.”¹²²

Samsun-Sivas-Malatya-Diyarbakır ve Musul'dan geçerek Bağdat'a ulaşan 1600 km uzunluğundaki Bağdat Yolu, 19. yüzyıl sonlarında ülkenin en işlek güzergahı olarak tanınmakta idi. 1911-12 yılları arasında bu yoldan güneye doğru yürüyerek Akdeniz'e ulaşan İngiliz istihbarat subayı W. John Childs, yolun Samsun dolaylarındaki 80 kilometrelik kuzey bölümünde tanık olduğu “Doğu trafiğinin o çok tuhaf kargaşasını” (biraz oryantalist bir anlatımla) şöyle ifade etmektedir¹²³:

“Bu yol üzerinde demiryollarının bulunmadığı koskocaman bir Doğu ülkesinin yol yaşamını gördüm: tuhaf tekerlekli arabalar, kervanlar, köylüler, dilenciler, Çingeneler, eşkıyalar, askerler, dervişler, zincirlenmiş hükümlüler... Yol kenarındaki hanlarda uyudum. Duyduğum, gördüğüm her şey daha uzağa gitmeyi, dağlardan geçerek güneye inmeyi, sonunda Suriye'ye, Akdeniz'e ulaşmayı istememe neden oldu.”

Osmanlı kaynaklarında *Bağdat Tarik-i Kebîri* olarak anılan Bağdat Yolu, döneminin en işlek ve önemli ticaret güzergahlarından birini oluştursa da, 20. yüzyıl başlarında yolun hali hiç de iç açıcı durumda değildir. Samsun Ticaret ve Sanayi Odası tarafından hazırlanan 1913 yılına ait bir istatistikte¹²⁴, yolun özellikle Canik Sancağı sınırları dahilinde bulunan 62 kilometrelik kısmının “bütün bütün harâb” halde olduğundan yakınılmakta ve bu durum “at ve öküz arabalarıyla deve, bargir [beygir], ester ve merkeplerden ibaret olan vesait-i nakliye seyr-ü seferlerinin men ve eşkaline bais olduğundan” taşıma ücretlerinin çok yüksek olduğu ifade edilmektedir. Öyle ki;

¹²² **Yurt Ansiklopedisi**, s.6569. Samsun ile Bafra ve Çarşamba arasındaki yollar, 1893'te tamamlanmış haldedir, Kodaman, **a.g.e.**, s.62.

¹²³ Childs, **Yürüyerek Anadolu**, s.23.

¹²⁴ **Samsun'un 1328 Sene-i Maliyesi Zarfındaki Ticâret-i Umûmiyesi (Samsun Gümrüğü, a.g.e.)**

Samsun’a 85-90 kilometrelik mesafede bulunan Havza ve Amasya fabrikalarından alınan unların her bir çuvalının nakliye ücreti 20-27 kuruş civarında iken; Trieste ve Marsilya limanlarından getirilen aynı ağırlıktaki bir çuvalın taşıma ücreti, vapur ve Samsun’daki kayık ücreti de dahil olmak üzere, 7 kuruşu geçmiyordu.¹²⁵

Benzer bir durum, Samsun merkezini kıyı şeridindeki kazalara bağlayan yollar için de geçerliydi. Tütün ile ün yapmış Bafra, yol eksikliği nedeniyle ürünlerini Samsun’a ulaştırmakta oldukça güçlük çekiyordu¹²⁶:

“Samsun’un şimal-i garbisine tesadüf eden kırk sekiz kilometrelik bir mesafede bulunan Bafra kazasıyla merkez liva arasında muntazam bir şosenin mevcûd olmaması yüzünden senevî dört milyon kilogram derecesinde nefis tütün yetiştiren ve yalnız hububat aşârı 20 bin liraya takarrüp eyleyen* Bafra kazası layık olduğu faaliyet-i iktisadiyeyi bir türlü ibraz edememektedir. Bafra’nın *servet-i asliyesini teşkil eden tütün mahsulü* deve ve öküz arabalarıyla birçok tehlikelere maruz olarak bin türlü müşkülât ve pek fahiş ücretlerle Samsun’a nakil olunmaktadır.”

Çarşamba kazası için de durum farklı değildir. 1912-1913 yıllarında, Samsun’dan Çarşamba’ya ve oradan Termeye uzanan yol “baştan başa harap bir halde olup”, yolun Samsun-Çarşamba arasındaki 40 km’lik kısmı tamir edilmektedir. Çarşamba ilçesi dahilinde yetişen çeşitli sebzelerin bir kısmı Yeşilırmak’tan Karadeniz’e ve oradan Samsun sahiline *Limbo* denilen yelkenli kayıklarla taşınmakta ise de bu yol yeterli hızı ve güvenliği sağlayamamaktadır. Yine Ünye ve Fatsa kazaları, ticari ulaşımını mümkün mertebe deniz yoluyla sağlamakta; ancak iç kısımdaki yerleşimlerle bağlantılarını sağlayacak yolların yetersiz olması, bu kazalardaki ticari hayatın canlanmasını geciktirmektedir.¹²⁷

3.2.4.3. Demiryolu Ulaşımı

Canık’i iç bölgelere bağlayacak demiryolunun yapımı için ilk girişim 1891 yılında yapıldıysa da sonuç alınamadı.¹²⁸ Belçikalı bir şirkete verilen ve İran Körfezini

¹²⁵ a.e., s.17.

¹²⁶ a.y. (vurgu bana ait)

* yaklaşan

¹²⁷ Samsun Gümrüğü, s.18.

¹²⁸ Köse, a.g.e., s.105.

Karadeniz ile birleştirmeyi amaçlayan bu ilk girişimin ardından 1899 yılında bu kez Rusya'ya müracaat edilmişse de, hattın inşasına başlanamamıştı.¹²⁹

Samsunlular, 1910 yılında mitingler ve telgraflarla demiryolunun bir an önce yapılması konusundaki taleplerini hükümete iletmeye çalışmışlardı. Nihayet, 1911 yılında Osmanlı Devleti Samsun-Sivas hattının yapımı için kendi imkanlarıyla Samsun'da temel atma törenini gerçekleştirmiş, ardından bir Fransız Şirketi hattı devralmıştır. Ancak bu girişim de 5 km'lik bir ray döşenmesinin ötesine geçememiş ve I. Dünya Savaşının patlak vermesiyle tamamen durdurulmuştur. Samsun-Sivas hattı inşaatının fiilen başlaması için 1924 yılını beklemek gerekecektir.¹³⁰

3.2.5. Demografik Değişim

19. yüzyılın ilk yarısında, Karadeniz'in buharlı gemi ticaretine açılması ve Samsun-Bafra arasındaki bölgede yüksek vasıflı tütün ekiminin yaygınlaşmasının yarattığı ekonomik canlanma, Samsun'un hem kentsel hem de kırsal yaşamı üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. Her şeyden önce, sancak genelinde önemli bir nüfus artışı görülmüştür. Hem artan ticaretin hem de tütün yetiştiriciliğinin doğurduğu iş olanakları, çevre illerde ve özellikle de toprakları zirai üretime fazla uygun olmayan Karadeniz bölgesinin dağlık kesimlerinde yaşayanları, Samsun çevresine çekmiştir. Darkot, bu göçlerle kentin Müslüman/Türk nüfusu arttığı gibi, Trabzon ve Ege kıyıları ile İç Anadolu'dan "Türkçe konuşan Rumlar ve Ermenilerin" yanı sıra Avrupalı tacirlerin de Samsun'a yerleşmeye başladıklarını ifade eder¹³¹:

"Limana çok sayıda gemi uğrayarak, Samsun'dan, başta tütün, hububat ve deri olmak üzere, çeşitli hammadde ihracına imkan sağladı. Samsun aynı zamanda Diyarbakir, Harput ve Sivas vilayetlerinin yolcu iskelesi rolünü oynuyor, hatta İstanbul'a giden Bağdat yolcuları da Samsun'a geliyordu. Samsun'un nüfusu daha sonraki yıllarda artmağa devam etti."

1831 sayımına göre, Canik'in 55.743 kişilik erkek nüfusunun 40.935'i Müslüman, 14.803'ü ise "Ermeni ve Rum milletleri"nden oluşmaktadır.¹³² Buradan, şehirdeki

¹²⁹ Sarısakal, **Samsun: II. Kitap**, s.292.

¹³⁰ **a.e.**, s.292-295.

¹³¹ Darkot, **a.g.e.**, s.175.

¹³² Karal, **a.g.e.**, s.178 ve 214. Genelde Ermeni nüfus ayrı olarak verilmekle birlikte, Canik'te Rum ve Ermeni nüfus (Reaya olarak) bir arada verilmiş; sancağa bağlı kaza nüfusları da ayrıca gösterilmemiştir.

Müslümanların Gayrimüslim nüfusun neredeyse 3 (2,76) katı olduğu sonucu çıkmaktadır. Oysa birçok yerde, Canik genelinde sadece şehir merkezinde (Samsun'da) Müslüman nüfusun fazla olduğu, kazalarında ise Gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu yazmaktadır. Örneğin Köse, Canik merkezde Müslimlerle Gayrimüslimler başa baş iken, kazalarda gayrimüslimlerin fazla olduklarını ifade etmektedir¹³³. 19. yüzyıl başında Samsun'a gelen Kinneir da, Samsun'da (merkezde) "Türk" nüfusun, civar köylerde ise Gayrimüslimlerin fazla olduğunu not etmiştir.¹³⁴ Gayrimüslimlerin Samsun merkezden daha yükseğe kurulan ve sonradan merkez ile bütünleşecek olan Kadıköy'e yerleşmiş olmalarından dolayı, Kinneir onları "köy" nüfusuna dahil etmiş olmalıdır. Bununla birlikte, yüzyılın ortalarından itibaren, Samsun'un kentli nüfusunda, Gayrimüslim nüfus önemli bir artış gösterecektir. Daha çok kırsal kesimlere yerleşen Kafkasyalı Müslüman göçmenler ise sancak genelindeki Müslüman ve Gayrimüslim oranını dengede tutacaktır.

J. Brant, 1836'ya doğru Samsun (merkez kaza) nüfusunu 10 bin olarak tahmin ederken, Şemseddin Sami asrın sonuna doğru bu nüfusu 11 bin ve Cuinet 16 bin (5 bin Müslüman, 6 bin Rum, 3 bin Ermeni, 2 bin muhtelif) olarak vermektedir. 20. yüzyılın ilk yıllarında ise bu sayının 20 bin (10 bin Türk, 8 bin Rum, 2 bin Ermeni) ile 25 bin arasında olduğu tahmin edilmektedir.¹³⁵

Kentin ticari hayatının canlanması, şehirde ve hinterlandında tarımsal üretimin artması yönünde bir talebi de birlikte getirmiştir. Bu ise, yeni arazilerin tarıma açılmasının yanında, bu arazilerde çalışacak işgücünü de gerekli kılmıştır. Bu konuda Samsun'un bir avantajı, (çevre illerden belirli bir göç almasının dışında) Osmanlı'nın Rusya .karşısında sürekli toprak kaybetmeye başlamasıyla birlikte, buralardan göç eden Müslüman nüfusun ilk durak yerlerinden biri olması ve birçok göçmenin Samsun ve civarına yerleşmiş olmasıdır.

¹³³ Köse, **a.g.e.**, s.104. Köse'ye göre; Cumhuriyet dönemine kadar, "ekonomik potansiyelleri ve konumları ile" Canik'in iki kazası, Bafra ve Çarşamba, nüfus olarak Canik şehir merkezinden büyüktür, **a.y.**

¹³⁴ aktaran İpek, "Samsun Şehri", s.191.

¹³⁵ Darkot, **a.g.e.**, s.176.

“Osmanlı Devleti’ne göç, Rusya’nın Kırım’ı ilhak etmesiyle başladı. (...) Göç, 1806-1812 ve 1829 savaşlarından, özellikle de 1853-1856 Kırım Savaşı’ndan sonra yoğunluk kazandı...”¹³⁶

Canik, Kafkas göçmenlerinin ilk durak yeriydi.¹³⁷ Göçün giderek artmasıyla birlikte, çok elverişsiz koşullarda yolculuk eden göçmenler için, yüzyılın ikinci yarısında, Samsun’da bir göçmen hastanesi bile kurulmuştu.¹³⁸ Özellikle 1865’ten itibaren Samsun, Bafra, Çarşamba ve Kavak kırsalı Batı Kafkasyalı Müslümanların yöneldiği önemli merkezlerden biri olmuştur¹³⁹. Bu dönemde Samsun, göçmenler için hem bir transit liman işlevi görmüş; hem de yerleşim yeri olarak tercih edilmiştir. Örneğin; “1880 yılında Samsun’da 34.877 kişi karaya çıkmış, bunların 1.375’i ölmüş, 6.538’i Canik sancağına yerleşirken kalanlar Ankara ve Sivas’a gönderilmiştir.”¹⁴⁰ Şehirde hem gelir getirici zirai faaliyetlerin hem de canlı bir ticaretin bulunması, 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, Kafkaslardan Anadolu’ya gelen göçmenlerin yerleşim için bu bölgeyi tercih etmelerinde önemli bir rol oynamış olmalıdır.

Kafkaslardan gelerek Samsun civarına yerleşen göçmenlere genellikle verimsiz arazilerin verilmiş olması, bu kişilerin, çoğunlukla tütün üretimine yönelmesine neden olmuştur.* Erler ve Edinsel, göçlerin başlamasından önce, Samsun’da tütün yetiştiriciliğinin yörenin Hristiyan halkı tarafından gerçekleştirildiğini; Müslüman halkın tütün ziraatının gerektirdiği bilgi birikiminden yoksun bulunduklarını ifade etmektedir. Hristiyan komşuları ise bu konudaki bilgilerini onlarla paylaşmak konusunda pek istekli olmamışlardır. Ancak, Hristiyan halkın Kafkasyalı göçmenlere

¹³⁶ Kemal Karpat, **Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.330.

¹³⁷ Köse, **a.g.e.**, s.106.

¹³⁸ **Yurt Ansiklopedisi**, s.6561.

¹³⁹ Erler ve Edinsel, **a.g.e.**, s.232.

¹⁴⁰ Öz, “Samsun”, s.85.

* Tütün; çorak, verimsiz, engebeli arazilerde yetişebilen bir zirai ürün olması nedeniyle bu tarz arazilere sahip kişilerce üretilmesi kârlı bir bitki türüdür. Günümüzde, devletin tütün piyasasından çekilmesi ile birlikte, bu tarz verimsiz arazileri olan köylülerin durumu da zorlaşmış ve alternatif ürünlere yönelemeyen çiftçiler çoğunlukla topraklarını terk etme yolunu seçmişlerdir. Özellikle doğu bölgelerinde tütün yetiştiriciliği yapanlar, 1980’lerin sonlarından itibaren Tekel’in yaprak tütünde destekleme alımlarını azaltmasıyla (kota uygulamasıyla) birlikte zorluk yaşamaya başlamıştır. Gümüş’ün Bitlis, Batman ve Adıyamanlı tütün yetiştiricileri ile gerçekleştirdiği anket çalışması, durumlarından memnun olmayan üreticilerin yarıdan fazlasının göç etme eğilimi içinde olduklarını göstermiştir. Konu hakkında bkz. Ahmet Hamdi Gümüş, **Türkiye’de ve Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Tütüne Yönelik Politikalar Üzerine Bir Değerlendirme**, Türkiye Ziraat Odaları Birliği, Ankara, 2001, s.107 ve diğer yerler.

karşı farklı bir tutum izlediklerini ve tütün yetiştiriciliğinin gerektirdiği ince bilgileri bu yeni komşularıyla paylaştıklarını düşünen Erler ve Edinsel'e göre; farklı coğrafya ve kültürel yapılardan gelen bu iki halk, böylelikle, tütün yetiştiriciliğinde birleşmişlerdir.¹⁴¹

3.2.6. Kent Mekanında ve Sosyal Yaşamda Görülen Değişimler

Samsun'un imarında, Cenevizlilerin yakıp terk ettiği Amisos harabelerindeki işlenmiş taşlar kullanılmıştı.¹⁴² Yukarıda belirtildiği gibi, 17. yüzyılda neredeyse bir köy statüsüne dönen şehir, 19. yüzyıla doğru bir toparlanma sürecine girmişti. Ancak 1869'daki büyük yangın, kentin tarihi binalarını yok etmişti. Neyse ki; neredeyse tamamen yanan Samsun, "zengin bir ticaret şehri" olmasından dolayı kısa zamanda toparlandı. Belediye tarafından Fransız bir mimara çizdirilen şehir planı uyarınca kent yeniden imar edildi. Buna göre; birbirini dik kesen sokak ve caddeler boyunca bir kısmı kargir olmak üzere evler ve umumi binalar yapıldı. Yangının ortadan kaldırdığı camiler de yeniden inşa edildi.¹⁴³ Mimar Briyo'nun o dönemde çizdiği plan, "bugünkü modern Samsun'un fiziki yapısı üzerinde kalıcı bir etki yaptı."¹⁴⁴

"Eski Samsun'un havası fena idi. Fener Burnu ve Mert Irmak ağzı yakınındaki bataklıklar sıtma hastalığına meydan veriyordu. Bu yüzden yamaçlar üzerinde yeni mahalleler kurulurken, bataklıkların da kurutulmasına teşebbüs edildi."¹⁴⁵

19. yüzyılın ikinci yarısında ekonomisi canlanan ve göçlerle beraber nüfusu artan Samsun'da yüzyılın sonlarına doğru ev sayısı 2.624, yirminci yüzyıl başlarında ise 3.600 olarak tespit edilmektedir.¹⁴⁶ Osmanlı yerleşim geleneklerine uygun olarak, Samsun'da da Rumlar, Ermeniler ve Müslümanlar ayrı mahallelere yerleşmişlerdir. Müslümanlar (Türkler) kent merkezine yakın mahallere yerleşirken, Rumlar ve Ermenilerin daha yüksek, havadar kısımları tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Kenti

¹⁴¹ Mehmet Yavuz ERLER, Kerim EDİNSEL; "Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1919)" **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi** (The Journal of International Social Research) Cilt: 4, Sayı: 18, Yaz 2011, s.232-233.

¹⁴² İpek, "Samsun Şehri", s.190.

¹⁴³ Darkot, **a.g.e.**, s.176.

¹⁴⁴ Öz, **a.g.e.**, s.85.

¹⁴⁵ Darkot, **a.g.e.**, s.176.

¹⁴⁶ **a.e.**, s.176.

1850’de ziyaret eden A.D. Mordtmann, “şehrin havasının fena olduğunu, şehrin içinde yalnız Türklerin oturduğunu, Rum ve Ermenilerin yarım saat mesafede (yüksekte) Kadıköy’de oturduklarını, şehir etrafında iki cins tütün yetiştirilip, çoğunun İstanbul’a gönderildiğini” yazmaktadır. 1893 yazında Samsun’dan geçen V. Flottwell de, “Frenklerin sahilde, Rumların tepede (Kadıköy) ve Türklerin de ikisi arasında oturduklarını yazar.”¹⁴⁷ İpek ise; Müslüman halkın ekseriyetle, Rum ve Ermenilerin kiracısı durumunda olduğunu ifade eder.¹⁴⁸

Samsun’da 1800’lerin ortasından itibaren yaşanan ekonomik canlılığın kentleşme üzerindeki etkisi, Lui Ramber’in notlarından okunabilmektedir. Ramber, 1902 Mayıs’ında gittiği Samsun hakkında şunları söylemektedir¹⁴⁹:

“Samsun şehri hoştur, canlıdır. İmparatorluğun gezmiş olduğum öteki şehirlerinden başka ve daha mükemmel bir manzaraya maliktir. Sokaklar iyi çizilmiştir. Şehrin dışına kadar devam ettiklerinden ilerde açılacak geniş yollara esas vazifesini görebileceklerdir. Kaldırımlar çok mükemmel değilse de, İstanbul’un ikinci derecedeki sokaklarından daha iyidir. Şehrin batı ciheti buğday, un ve çeşitli mahsuller için büyük depolara maliktir. Buraya Amasya, Tokat, Sivas çevrelerinden çeşitli mahsuller gelir. *Samsun bu vilayetlerin ihracat merkezidir*. Orta sokaklar kaldırımlar boyunca dikilmiş güzel ağaçlarla süslüdür. Bu ağaçların altında alaturka kahve ve dükkanlar vardır.”

Kentin artan nüfusunun ve ekonomik canlanmasının yanında, Osmanlı genelinde Tanzimat’ın toplum ve şehir hayatını yeniden biçimlendirmesi de Samsun’un çehresinin 19. yüzyıl boyunca değişmesinde etkili olmuştur. Tanzimat’ın kentleri yeniden yapılandırmaya yönelik reformları ile birlikte Samsun’da da çeşitli kamu binaları inşa edilmeye başlanmıştır. Hükümet Konağı¹⁵⁰, Saat Kulesi¹⁵¹ ve Belediye Sarayı¹⁵² Tanzimat sonrası yapıların en bilinen örnekleridir. Bunlardan sadece Belediye Sarayı günümüze kadar ulaşabilmiştir. 1913-1915 yılları arasında, “Gabilizade Necip Bey’in riyaseti yıllarında” inşa ettirilen yapı, halen Belediye binası

¹⁴⁷ Darkot, **a.g.e.**, s.176.

¹⁴⁸ İpek, “Samsun Şehri”, s.201.

¹⁴⁹ Ramber, **a.g.e.**, s.121-122 (vurgu bana ait).

¹⁵⁰ Denize nazır, iki katlı, 28 odalı, bitişiğinde bir ahır ile hapishane bulunan konak, 1883’te yanmıştır, Selim Özcan, “Samsun Hükümet Konağı Yangını (1883)”, **OMÜ Eğitim Fak. Dergisi**, sayı:11, s.149.

¹⁵¹ 1943 yılındaki depremde yıkılarak, 1977 yılında yeniden yapılmıştır, **Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun**, s.55.

¹⁵² 1868 yılında çıkarılan bir talimatla, İstanbul dışında, sahil kentlerinde de belediye örgütleri oluşturulmaya başlanması sonucunda, 1869’da Samsun’da ilk belediye örgütü kurulmuştur, Baki Sarısakal, **Samsun Belediye Tarihi**, Samsun Büyükşehir Belediyesi, Samsun, 2007, s.43.

olarak hizmet vermektedir.¹⁵³ 1902’de kurulan Hamidiye (Gureba) Hastanesi¹⁵⁴ (yakın zamana kadar kullanılan Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Hastanesi binası) ve 1914-1915 yıllarında açılan Zühreviye Hastanesi gibi sağlık kurumları¹⁵⁵ ile lise (idadi) ve kız okulları (İnas Mektebi) gibi eğitim kurumları da modernleşme sürecinin kent üzerindeki diğer etkileri olarak sayılabilir. Kente yapılan bazı yatırımlarda, tütün gelirlerinin kullanıldığına da ayrıca değinmek gerekebilir. Gureba Hastanesi bunlardan biridir. Hastane için önce tütün denkerlerinden bir vergi (resim) alınmış¹⁵⁶; daha sonra Tütün İskelesi’nin gelirleri bu hastaneye aktarılmıştır.¹⁵⁷

Tüm bu gelişmeler bir yana, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Samsun’un çehresini en fazla değiştiren etkenin tütün olduğu görülmektedir. Giderek şehrin her yanına yayılan* tütün tarlalarının dışında; toplanan tütünlerin saklanması, işlenmesi ve satışı için gerekli yapıların inşası da kentin dokusunu ciddi ölçüde etkilemiştir. Çevresindeki onlarca köyde binlerce balya tütün üretiminin yapıldığı Samsun’un kent merkezinde, 19. yüzyıl sonunda çok sayıda depo ve mağaza (atölye) bulunmaktadır. Bunları işleten tüccarlar, yarı-işlenmiş hale getirdikleri tütünleri, Avrupalı ve Amerikalı şirketlere satarken; The American Tobacco ve Garry Tabacco gibi bazı büyük alıcıların, kentte kendi tütün depoları da bulunmaktadır. Elllerinde biriken tütünler için depolara ve pazar yerine ihtiyaç duyan tütün tüccarlarının isteği üzerine, 1866’da yapım kararı verilerek 1869’da tamamlanan¹⁵⁸ (ve 1970’lere kadar da kullanılmaya devam eden) **Tütün Merkezi** (Duhan Çarşısı) ise, Samsun ticari hayatının “kalbinin attığı yer” olarak tanımlanabilir. Çarşının açılmasından 14 yıl kadar sonra (1883’te) bölgede faaliyete geçen Reji ise, Tütün Merkezi’nin işlemesi açısından önemli fonksiyonları

¹⁵³ **Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun**, s.55.

¹⁵⁴ “Samsun kasabasında gureba hastahanesi inşa edilmesi ve buna padişahın isminin verilmesinin uygun bulunması”na ilişkin arşiv belgesinden, hastanenin yapım kararının 1900 yılında verildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı DH.MKT. 2392 138 0, H-25-04-1318 (22 Ağustos 1900).

¹⁵⁵ Duman, “Samsun’da Sağlık”, s.153, 159.

¹⁵⁶ “Gureba Hastahanesi için tütün denkerlerinden belediyece alınan ve Bafra ahalisince kaldırılması istenen resim” hakkında bkz. Osmanlı DH.İD.. 31 17 0, H-10-02-1330 (30 Ocak 1912).

¹⁵⁷ Duman, “Samsun’da Sağlık”, s.153.

* öyle ki kent merkezindeki evlerin küçük bahçelerine ve hatta saksılara dahi tütün ekildiği yaptığımız sözlü tarih görüşmelerinde rivayet edilmiştir.

¹⁵⁸ Erler ve Edinsel, **a.g.e.**, s.235.

üzerine almıştır. Reji, çarşıya getirilen tütünlerin ölçümünü yapıyor, öşür vergisini tahsil ediyor ve buradaki mağazalardan tütün kaçırılmasını engelliyordu.¹⁵⁹

Üretimdeki çokluğun, Samsun'daki tütün depolarının ve özellikle Tütün Merkezi'nin büyüklüğüne nasıl yansıdığı, Ramber tarafından kaydedilen şu satırlardan okunabilmektedir¹⁶⁰:

“Samsun'daki tesislerimiz mükemmeldir. Yetmiş ila seksen bin balya tütün koruyabilecek kadar büyük antrepolarımız vardır. (...) Samsun'daki depolarımızın yanında imparatorluk içinde görülen yegane bir müessese var. Bu bina yaprak tütün borsası mahiyetindeki 'Merkez'dir. Merkeze yalnız üç kapıdan girilir. Her tarafı yüksek duvarlarla çevrilmiş bu binanın kapıları memurlarımız tarafından korunmaktadır. Kapılar her sabah açılır ve her akşam kapanırlar. İçeride üstü örtülü bir Hal vardır. Köylüler tütünlerini buraya getiriler ve tütünler tarafımızdan kayıt ve tespit olunur. Memurlarımız öşrü getirir. Şehrin doğu tarafında toplanmıştır ve büyük bir faaliyete merkez olur.”

Tütün Merkezi; ekicilerden tütün alım-satımının yapıldığı yer olarak bir tütün piyasası işlevi görmesinin yanında, tütün imalat sanayiini de bünyesinde barındırıyordu¹⁶¹:

“Samsun yıllık 50-80 bin denk tütün mahsulü veren bir yerd. Bunun 5-6 bini Reji, kalan kısmı tüccar tarafından satın alınır. (...) Samsun tütünleri dışında Bafra'dan 50-60 bin denk, Alaçam'dan 10-15 bin denk, Erbaa, Herek, Taşova, Niksar, Tokat, Zile, Merzifon, Hacıköy ve diğer yerlerden de 150 bin denki aşan tütün istihsalinin %70'i tüccar ve %30'u da Reji tarafından daha tarladayken satın alınır, at arabaları, deve ve diğer nakliye vasıtalarıyla tütün merkezine taşınırdı. (...) Reji kadar büyük oranlarda olmasa da, tüccarlar da (...) mağazalarına gönderilen 200 bini aşkın tütün denkini ihracata hazır hale getirmeleri ve bu tütünlerin bakımını gerçekleştirmeleri için işçi istihdam ediyordu.”

Bir başka yayından öğrendiğimiz kadarıyla, “Merkez tabir edilen mahaldeki” tütün imalathanelerini işleten ve “adetleri yüksek rakamları bulan bu tüccarların ekserisi 150-200 denk üzerine iş yaparlardı, fakat mesela İhtiyaroğlu gibi çok geniş mikyasta iş yapanları da vardı.”¹⁶²

Samsun'un tütünle birlikte bir “kent” havasına bürünmesinin en önemli sembolü ise - hiç şüphesiz- Reji tarafından 1887 yılında inşa edilen **Tütün (Sigara) Fabrikası**'dır. Görkemli mimarisiyle şehrin havasını değiştiren ve 1897'den önceki on yıl boyunca 500 kadar (hemen hepsi) daimi işçi çalıştıran fabrika, şehrin en büyük işletmesi

¹⁵⁹ Dıġıroġlu, **a.g.e.**, s.55.

¹⁶⁰ Ramber, **a.g.e.**, s.121.

¹⁶¹ Dıġıroġlu, **a.g.e.**, s.56.

¹⁶² **Karadeniz Çevresi Tütünleri**, s.8.

konumundaydı. Kuruluş sermayesi açısından İstanbul'daki fabrikadan sonra ikinci sırada olan Samsun Tütün Fabrikasının tütün işleme kapasitesi 1905'te (1897'deki kapasitesinin neredeyse iki katına ulaşarak) bin tona çıkmıştı.¹⁶³ Yarattığı üretim ve istihdam nedeniyle kent ekonomisinde “hayati önem taşıyan” Tütün Fabrikası ve Reji idari büroları, kent mekanının şekillenmesinde ve buradaki çalışma hayatı ile sosyal yaşam üzerinde de önemli etkilere sahip olmuştu.

“Kente Avrupalı bir hava verdiği için övülen Reji, Samsun'da değeri 40.000 lirayı aşan, toplam alanı 8 bin metrekareyi bulan yapılarla sahipti. Fabrika işçilerine ek olarak 41 büro personeli ve 25 gözetim elemanı çalıştırıyordu.”¹⁶⁴

Tütün fabrikası; üretim binası, bahçesi ve idari bürolarla birlikte, kent merkezinde yaklaşık 23.000 metrekarelik¹⁶⁵ bir alanda faaliyet gösteriyordu. İlk kurulduğunda kentin doğu yakasına denk düşmekle birlikte, zamanla ticarethane ve işletmeleri etrafına toplayarak, adeta Samsun'un merkezi haline gelmişti –ki bu özelliği Cumhuriyet döneminde de devam edecektir. Reji, fabrikadan sahile uzanan bir dekovil hattı döşemiş ve bu hattın sonuna bir de demir iskele inşa etmişti.¹⁶⁶ “Tütün İskelesi”¹⁶⁷ olarak anılan söz konusu iskele, Samsun'a 1960'larda yapılacak olan liman hizmete girene kadar aynı işlevle kullanılmaya devam etmiştir. Kendileriyle sözlü tarih görüşmeleri yaptığımız 80 yaş üstü iki tütün tüccarı, bu iskeleden tütün yüklediklerini ifade etmişlerdir. Yine bu görüşmelerde, Fabrika ile hemen batısında yer alan Tütün Merkezi arasında da bir dekovil hattı olduğu ve “Merkez”in yerini apartmanlar alana kadar bu hattın işlediği öğrenilmiştir.

Sonuç olarak; bölgede üretilen tütünlerin, Samsun'daki Reji tesisleri ve birçoğu tütün Merkezinde yer alan tüccar atölyelerinde işleniyor olması sebebiyle; tütün, Samsun'un

¹⁶³ Quataert, **Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı...**, s.43 ve s.44'teki 23n.

¹⁶⁴ a.e., s.43-44.

¹⁶⁵ Necdet Camaş, “Tütün Üretimi, Yaprak Tütün Ticareti ve Sigara Sanayinin Samsun'un Tarımsal ve Sosyo-Ekonomik Yaşamı Üzerindeki Rollerini”, **Geçmişten Geleceğe Samsun** (Samsun Sempozyumu, 2006), s.579. Fabrikanın restorasyonu ile oluşturulan Bulvar AVM'nin web sayfasında, fabrikanın “yaklaşık olarak 37 bin metrekare alan” üzerine kurulu olduğu belirtilmektedir, www.bulvarsamsun.com.tr. Aradaki fark, bu 37 bin metrekare içine, fabrikanın arsasının yanında, katlara ilişkin alanların da dahil edilmesinden kaynaklanıyor olmalıdır.

¹⁶⁶ Fabrika direktörünün tütün iskelesi inşası için ruhsat verilmesi isteğine karşılık hazırlanan 1891 tarihli mazbata için bkz. Doğruel, **Osmanlıdan Günümüze Tekel**, s.80-81.

¹⁶⁷ Mustafa Kemal, 19 Mayıs'ta Samsun'a bu iskeleden çıkmıştır. Bugün, sahil doldurulduğu için orijinal iskele kalmamıştır. Ancak, bugünkü sahilde, dikey olarak eski iskele ile aynı hizaya gelecek şekilde sembolik bir iskele yapılmıştır. İskele üzerine konan balmumu heykellerle, Atatürk ve yanındaki heyetin Samsun'a çıkışı temsil edilmektedir.

tarımsal nüfusu kadar, kentsel nüfusu üzerinde de önemli bir etkiye yol açmıştır. Tütün fabrika ve atölyelerinde çalışan (ve sayıları giderek artacak olan) kadınlı-erkekli yüzlerce işçiyle birlikte, işlenen tütünün Samsun'dan ihracını gerçekleştiren yerli-yabancı onlarca tüccar ve şirket ise, Samsun'un modern bir *sanayi kentine*¹⁶⁸ dönüşmesinin yarattığı en önemli toplumsal sınıfları oluşturmuştur. Burada altı çizilmesi gereken husus, tütün işi ile uğraşan irili ufaklı diğer işletmeler karşısında kapasite ve örgütlenme düzeyi açısından tartışmasız bir üstünlüğe sahip olan Reji'nin; şehrin ekonomisi, altyapısı ve mimarisinde ayrı bir yeri olduğudur¹⁶⁹. Ayrıca, bu denli büyük ölçekte üretim yapılan kurumsal bir şirketin küçük bir şehir içindeki varlığı, - hiç şüphesiz- çalışma yaşamı, sosyal ilişkiler, giyim kuşam gibi gündelik hayatı etkileyen alanlarda da kendisini göstermiş olmalıdır. Bunlar arasında; çalışma saatlerinin düzenliliğinin zaman algısını değiştirmesi, kadınların (tarla ya da ev dışında) kurumsal bir şirket altında çalışması, iş kıyafetleri giyilmesi, yüzlerce işçiyle aynı salonlarda çalışmanın işçi bilincinin nüvelerini oluşturması, kimisi Avrupalı olan Reji memurlarının kenttekilere farklı bir yaşam tarzını tanıtmaları gibi toplumsal yaşamda değişime yol açabilecek birçok etken sıralanabilir.¹⁷⁰

Ramber, Samsun'daki sosyal yaşama ilişkin şunları aktarmaktadır¹⁷¹:

“Samsun'da ihracatla uğraşanların, bizim yüksek memurlarımızın, Osmanlı Bankası memurlarının ve ecnebi konsolosların bulunması buraya müstesna bir *cemiyet* hayatı sağlamıştır. Birçok yabancı ve Levanten madamlar süslenerek birbirlerini ziyaret ederler. Ufak tefek konserler ve hatta at koşusu bile yapılıyor. Mutasarrıf Hamdi Bey hoşmeşrep, aydın, açık fikirli bir zattır. Samsun'da oturmak hatta yüksek bir içtimai hayata mensup bir aile için bile adeta hoştur. Burada küçük bir medeni muhit teşekkül etmiştir.”

¹⁶⁸ Sanayi kesimi, kendi içinde yapım (imalat), istihraç (maden ve taş ocağı) ve elektrik-havagazı sanayii olmak üzere üç ana kesime ayrılır. Sanayi denince ilk akla gelen imalat sanayiinde üretilen mallar ise kendi içinde üçe ayrılır: tüketim malları, ara malları, üretim araçları. Sanayileşme asıl anlamıyla “üretim aracı” (yatırım malları) üretimi ile kendisini gösterse de (Server Tanilli, **Uygurluk Tarihi**, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2006, s.342); tütün ürünleri imalatı gibi, dayanıksız tüketim malları üretimi içine giren hafif bir sanayi bile, getirdiği yeni yaşam tarzı ve oluşturduğu yeni sosyal sınıflar aracılığıyla bir yerleşimi *sanayi kenti* olarak tanımlayabilmemize olanak sağlamaktadır.

¹⁶⁹ Reji'nin, büyük işleme tesisleri ya da fabrikalarının bulunduğu (İzmir, Selanik, Kavala gibi) başka şehirlerde de benzer etkilerde bulunduğu bilinmektedir. Samsun ve İzmir'deki Reji tesislerinin mimari yapısının Yunanistan'dakilerle benzerliği, bölgede kısa bir gezi yapan araştırmacının dikkatini çekmiştir. Buralardaki tütün işçilerinin faaliyetleri ise, Osmanlı dönemi işçi hareketleri içinde çok önemli bir yere sahiptir. Bu konudaki bilgi ve kaynaklara yeri geldikçe değinilecektir.

¹⁷⁰ Çalışmanın esas olarak 20. yüzyıl odaklı olması nedeniyle, bu konunun ayrıntılarına burada yer verilmemiştir.

¹⁷¹ Ramber, **a.g.e.**, s.122.

Ramber'in notlarında sözünü ettiği ecnebi konsolosların kesin sayısını bilemiyor olsak da; arşiv belgelerini taramamız sonucunda, Samsun'da konsolos ya da konsolos vekili bulunduran 13 devletin ismine rastlayabildik. Bunlar arasında en eski tarihli belge, Mr. Stones'in, hicri 1257 yılında, İngiltere tarafından "Samsun İskelesine" konsolos vekili olarak tayin edilmesine ilişkindir¹⁷². Bu durumda en geç 1841 yılında, Samsun'da bir dış temsilcinin bulunduğunu öğrenmiş oluyoruz.¹⁷³ Arşiv belgelerinde, Osmanlı döneminde Samsun'daki konsoloslarının adına rastlamış olduğumuz diğer ülkeler ise şunlardır: İsveç ve Norveç¹⁷⁴, Sicilyateyn¹⁷⁵, Avusturya¹⁷⁶, Rusya¹⁷⁷, Fransa¹⁷⁸, Amerika¹⁷⁹, Yunanistan¹⁸⁰, Belçika¹⁸¹, İtalya¹⁸², Almanya¹⁸³ ve İran¹⁸⁴. Bu konsoloslukların bazılarına ait binalar, halen ayakta. Bu devletlerin, konsoloslarını, çoğunlukla o bölgede ticaret yapmak amacıyla bulunan vatandaşları arasından seçtikleri ve konsolosluklarında tercüman ya da memur olarak görev yapacak kişiler için ise yerli Ermeni ve Rumları tercih ettikleri arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Ermeni ve Rum okullarındaki yabancı dil eğitiminin ve bu kişilerin ticaretteki aktif konumlarının, onların sadece konsolosluklara değil, yabancı ticaret şirketlerinin Samsun'daki temsilciliklerine de kabulünde önemli bir etkisi olmalıdır. Bununla birlikte Keyder, Osmanlı genelinde gayrimüslimler ile Avrupalı iş adamları arasında görülen yakınlaşma sürecinde "kültürel ögenin" öneminin de göz ardı edilemeyeceğine işaret eder. Her ne kadar gerçekte gayrimüslimlerin büyük çoğunluğu Müslüman nüfusla ortak bir kültürü paylaşıyor olsa da; din, gelenek ve dil açısından

¹⁷² A.}DVN.DVE 3 81 0, H-26.02.1257 (19 Nisan 1841).

¹⁷³ Arşivde Samsun konsolosluklarına dair rastladığımız en yakın tarihli belge ise 1925'te Fransa'nın Samsun konsolosu olarak atanan Mösyö Vadala hakkındadır, HR.İM.. 153 79 0 (06.08.1925).

¹⁷⁴ 1847 yılında bu iki ülke "tebaalarının işlerine bakmak üzere" ortak bir konsolos vekili tayin etmişlerdir, İ..HR.. 41 1940 0 (Hicrî 16.08.1263)

¹⁷⁵ C..HR.. 172 8597 0 (H-15.04.1266)

¹⁷⁶ HR.MKT. 47 90 0 (H-04.11.1268). Bazı belgelerde *Nemçe* olarak da geçen Avusturya'nın Samsun'da bir postanesi de bulunmaktadır, HR.TH.. 158 63 0 (02.07.1895).

¹⁷⁷ İ..HR.. 144 7599 0 (H-14.11.1273)

¹⁷⁸ İ..HR.. 173 9488 0 (H-11.07.1276)

¹⁷⁹ İ..HR.. 223 13047 0 (H-09.10.1283)

¹⁸⁰ A.}MKT.MHM. 428 9 0 (H-13.08.1285).

¹⁸¹ İ..HR.. 255 15211 0 (H-16.05.1289)

¹⁸² İ..HR.. 264 15845 0 (H-28.07.1291)

¹⁸³ İ..HR.. 395 25 0 (H-12.02.1323)

¹⁸⁴ DH.ŞFR. 569 103 0 (H-29.08.1333)

Avrupalılara daha yakın görülmüş olmaları, Ermeni ve Rumların, 19. yüzyılda ortaya çıkan fırsatlardan daha fazla yararlanabilmelerini sağlamıştır.¹⁸⁵

Ramber, Samsun’da ikamete memur edilen bazı Türk aydınlarının varlığından da söz eder. “Bunlar, İstanbul’un entrikalarından ve kötülüklerinden uzak olarak Samsun’da yaşadıklarından dolayı bahtiyardırlar.”¹⁸⁶ Bununla birlikte, şehirde henüz bir otel bulunmamaktadır. Bu nedenle Ramber, Reji müfettişi ve “İngiliz neslinden bir İzmirli” olan Vitol’ün evinde kalmıştır.¹⁸⁷ Samsun’da ilk otelin ne zaman inşa edildiğini bilemesek de; Atatürk’ün 1919’da Samsun’a çıktığı zaman konaklamış olduğu Mantika Palas adındaki otelin 1902 yılında yapılmış olduğu çeşitli kaynaklarda ifade edilmektedir¹⁸⁸. Arşiv araştırması sonucunda bulabildiğimiz kadarıyla; 13 Mayıs 1914’te çıkan yangında “Karantina Mahallesinde” bulunan ve “Rusyalı bir şahsın işlettiği” bir otel tamamen yanmıştır¹⁸⁹. 1917 yılına ait bir başka belgede de, “Batum Otel” adındaki bir işletmenin ismi geçmektedir¹⁹⁰. 1905 yılına ait Samsun Şehir Planı¹⁹¹ üzerinde ise Mihran Papazyan’a ait olduğu anlaşılan Grand Hotel D’Europe’un reklamı bulunmaktadır. Plan üzerine reklam veren 20 şirketten 10’unun tütün şirketi olması da özellikle dikkat çekicidir. Geri kalanlar ise çoğunlukla sigorta-komisyon işleri ve ithalat-ihracat ile uğraşan şirketlerdir.

Ticaretin ve ekonominin genişlemesiyle birlikte, **sigortacılık ve çağdaş bankacılık** gibi hizmet sektörleri bölgede gelişmeye başlamıştır. Kentte, isimlerine çeşitli yerlerde rastladığımız, genellikle gayrimüslimlerden oluştuğu anlaşılan “Arzuoğlu, Andavallıoğlu, Muratyan...” gibi isimlere ait çeşitli sigorta ve komisyon şirketleri

¹⁸⁵ Keyder, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, s.51-52.

¹⁸⁶ Ramber, **a.g.e.**, s.122.

¹⁸⁷ **a.y.**

¹⁸⁸ Örneğin Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından oluşturulan Türkiye Kültür Portalı internet sitesinde, otelin 1902 yılında Jean İonnis Mantika tarafından inşa edildiği yazmaktadır, <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/samsun/gezilecek/yer/gazi-muzesi> (Erişim: 17.09.2019)

¹⁸⁹ DH.EUM.EMN. 73 27 0 (H-24.06.1332)

¹⁹⁰ DH.ŞFR. 76 243 0 (H-9.08.1335). Samsun’a yapılan ilk büyük otel olan Büyük Samsun Otel’i’nin yapılması için ilk işlemlere ise 1967’de başlandı; bu tarihte, kente turistik bir otel ve tesis yapılması için Samsun İl Özel İdaresi’nin İller Bankasından 3 milyon lira borç almasına izin verildiği görülmektedir, BCA, 30-18-1-2/207-42-1 (13.06.1967). Otelin işletilmesinin 1977’de TC Turizm Bankası A.Ş.’ye verildiği ancak iki yıl kadar sonra işletme izninin söz konusu şirketten geri alındığı da arşivde yer alan belgelerden anlaşılmaktadır, BCA, 30-18-1-2/365-30-4 (14.07.1977) ve 30-18-1-2/378-223-8 (14.07.1977).

¹⁹¹ *Annuaire Oriental du Commerce* tarafından basılan planın fotoğrafı Dıgiroğlu, **a.g.e.**, s.149’da bulunmaktadır.

bulunduğu gibi; 1891 sonlarında Osmanlı Bankası da, Samsun ve Trabzon’da birer temsilcilik açmıştır. “Faaliyetlerinden büyük bir bölümü, başta Rum ve Ermeni ithalat ve ihracatçılar olmak üzere, büyük çaplı tüccarlarla gerçekleştiği için” söz konusu banka, şubelerinde daha çok bu iki gruba mensup kişileri istihdam ediyordu. “Samsun şubesinde ve bankanın temsilcilikler açtığı Karadeniz kıyısındaki diğer limanlarda da gayrimüslim Osmanlılar istihdam edilmişti.” Bu atamalarda, eğitim programlarında yabancı dil ve ticaret derslerine de yer verilen Rum ve Ermeni okullarından mezun olmuş olan gayrimüslim memurların öğrenim durumları da -şüphesiz- etkili olmuştur.¹⁹²

Bunlar dışında Samsun’da, gıda ve giyim ticareti ile uğraşan Avrupalı büyük işletmelerin de şubeleri bulunmaktaydı. Örneğin; 19. yüzyılın tanınmış giyim mağazası zinciri *Orosdi-Back*’in*, Samsun’da bir şubesi bulunuyordu¹⁹³. Samsunluların tüketim alışkanlıkları üzerinde önemli etkileri olduğunu tahmin edebileceğimiz bu Avrupalı ticarethanelerin dışında, kentte bir ofis ya da şubesi bulunmadığı halde belirli dönemlerde buraya gelerek ticaret yapıp dönenler olduğu da yine arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Tek bir örnek vermek gerekirse, Avusturya Mübayaat (satın alma) Komisyonu memurlarından biri, Avusturya-Macaristan Harbiye Nezareti namına kendir satın almak üzere, Ekim 1916’da İstanbul’dan Samsun’a gitmiştir¹⁹⁴.

Yabancı şirketlerin Samsun’daki varlığı söz konusu olduğunda gemi şirketlerine değinmemek mümkün değildir. Yukarıda, Samsun’un 19. yüzyıl boyunca tütün ve hububat başta olmak üzere birçok ürünün ihracında önemli bir liman haline geldiği gibi aynı zamanda bir ithalat merkezi olduğundan da söz edilmişti. Bu durum, kente çok sayıda yolcu ve yük gemisinin uğramasına neden olmuş ve birçok taşıyıcılık

¹⁹² Turgay, **a.g.e.**, s.64-65.

* İlk mağazasını 1855 yılında Galata’da açan ve daha çok Beyrut, Tunus gibi “Doğu” şehirlerinde açtığı mağazalarıyla tanınan şirket hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **The Orosdi-Back Saga**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007.

¹⁹³ 1918 yılında şube müdürü Avusturya tebaasından idi, DH.EUM.SSM. 18 118 0 (H-13.06.1336). Hermann Stark isimli söz konusu müdür; I. Dünya Savaşı yıllarında, casusluk yaptığı gerekçesiyle Samsun Divan-ı Harbince bir yıl hapse mahkum edilmiş olsa da, Avusturya’nın ısrarlı tutumu neticesinde serbest bırakılmıştır. Bkz. HR.SYS. 2451 42 0 (22.04.1918), HR.SYS. 2454 46 0 (12.06.1918), HR.SYS. 2455 41 0 (01.07.1918) vd.

¹⁹⁴ DH.EUM.5.Şb 30 60 0 (H-27.01.1335)

firması kentte temsilcilik açmaya başlamıştır. Bunlardan en bilinenleri olarak (Avusturyalı) Llyod, (Rus) Odessa ve (Fransız) Paquet Kumpanyaları sayılabilir. Son olarak, kentte 1846 yılında inşasına başlanan Katolik Kilisesinin, şehirde yaşanan ekonomik canlanmayla birlikte sayıları giderek artan Avrupalıların varlığından kaynaklandığını ileri sürülebiliriz. 1885 yılından itibaren *Mater Dolorosa Kilisesi* olarak kullanılmaya başlanmış olan yapı, günümüzde de hizmet vermeye devam etmektedir.¹⁹⁵ Önemli bir gayrimüslim nüfusu bulunan Samsun’da, Ermeni ve Rumlara ait çok sayıda kilise bulunmakla birlikte, Katolikler (Roma’ya bağlı) kendi kiliselerine ihtiyaç duymuşlardır. Mezhepsel farklılığın, farklı ibadet yeri ihtiyacı doğurmasının bir diğer örneği ise *Acem Tekkesi*’dir. 1893 tarihinde, kentteki İran konsolosluk görevlileri ile İranlı tüccarların ibadet ihtiyacını karşılamak üzere “Hüseyniye Tekkesi” adıyla İranlılarca inşa edilmiş olan söz konusu yapı; Cumhuriyet döneminde, tekke ve zaviyelerin kapatılması sonrasında atıl duruma düşmüş ve 2007 yılında restore edilerek “Türk musikisi icra yeri” olarak yeniden hizmete açılmıştır.¹⁹⁶

3.2.7. Tütün Yetiştiriciliğinin Doğurduğu Kentsel Meslekler

Tütün tarımı; ekicilerin yanında, tütünün çevre illerle İstanbul’a ve dış ülkelere satılmak üzere aracılığını yapacak bir **tüccar** grubuna ve ayrıca cinsine göre ayrı ayrı fiyatlandırılan bu ürünün kalitesini ölçmek üzere yetişen **ekspertlere** (tütün mütehassısı) ihtiyaç duymaktadır. Çoğunlukla yarı işlenmiş halde ihraç edilen ve iyi bakılmaması halinde kalitesi hemen bozulan tütün bitkisinin atölye ve depolarda işlenmesi ve bakımı için ise **işçi** kesimine ihtiyaç vardır. Aynı şekilde, balya haline getirilip depolanmış tütünlerin iskeleden yüklenmesi sırasında **hamallar** devreye girmektedir. 19. yüzyılda Samsun bir limana sahip olmadığından, denk haline getirilmiş tütünler iskelenin açığına demirlemiş bulunan gemilere kayıklarla taşınmaktaydı. Böylece tütün, depodan gemiye önce hamallar, daha sonra da

¹⁹⁵ www.samsun.ktb.gov.tr

¹⁹⁶ M.Sadık Akdemir, “Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Dönemi Anadolu’da İran Şehbenderlikleri”, **SDÜ İlahiyat Fak. Dergisi**, Yıl:2017/2, Sayı:39, s.54-55. Bildiğimiz kadarıyla, ülkedeki tekke ve zaviyelerin kapatılması kararının ardından Acem Tekkesinin de kapatılması üzerine, İran itiraz ederek, yapının konsolosluk binası muamelesi görmesini talep etmişse de Türk hükümeti buranın bir tekke olduğunda ısrarcı olmuştur.

kayıkcılar vasıtasıyla ulaştırılıyordu. Tütün Fabrikasında mamul hale getirilen tütünlerin yurt içine nakliyesi ise **kervancılar** aracılığıyla gerçekleştiriliyordu (19. yüzyılda bu taşıma işlemi daha çok develerle sağlanmaktaydı). Tütün ve diğer ürünlerin ticaretinin artması, yukarıda sözünü ettiğimiz gibi, sigorta ve komisyon işleri ile uğraşan bir kesimi de yaratmıştı.

3.2.7.1. Tütün Tüccarı

Osmanlı topraklarında tütünün ekilmesi, mamul hale getirilmesi ve tüketime sunulması bütünüyle Reji'nin yetkisi dahilinde olmakla birlikte; yarı-işlenmiş tütünlerin ihracatı serbestti. Tüccar, ihraç edeceği tütünü, kendisi ya da adına çalıştığı büyük tütün şirketleri hesabına ekiciden satın alır; sevkiyata uygun hale getirmek üzere işler ve ihraç zamanına kadar depoda saklardı. (İhracat yapmayıp, sadece büyük tüccarlar için aracılık yapan bir *esnaf* grubu da bulunmaktaydı. Bunlar, tanım gereği tüccar kabul edilemese de, tütün sektöründe köylüden alım yapanların geneline tüccar -ya da Cumhuriyet döneminde özel sektör- denilmektedir.) Tütün yetiştiricileri gibi, tütün tüccarının da önemli bir kısmı gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Tütün ticaretinin hacminin genişlemesiyle, giderek daha fazla Rum ve Ermeni tüccarın Samsun'a yerleştiği anlaşılmaktadır. 1911 yılında Samsun Tütün Çarşısında dükkanları bulunan tüccarın isimlerini gösteren bir listede¹⁹⁷, 40'a yakın tüccardan sadece dördünün Müslüman olduğu görülmektedir. Zaten söz konusu yıllarda, Osmanlı genelinde, ticaret ve sanayinin ağırlıklı olarak gayrimüslimlerin elinde olduğu bilinmektedir¹⁹⁸. Bununla birlikte Müslümanların, ilk başlarda, tütünün ekiminden ziyade ticaretine talip oldukları ve ister Hristiyan ister Müslüman olsun tütün ticaretiyle uğraşanların *tütüncü* lakabını yaygın olarak kullandıkları görülmektedir.¹⁹⁹

Tütün ticareti yapanların, şehrin sosyal ve siyasi hayatında etkili isimler oldukları, bu kişilerin gerek Ticaret Odası gibi örgütlerde, gerekse de belediye meclislerinde yer

¹⁹⁷ DıĭıroĖlu, **a.g.e.**, s.138.

¹⁹⁸ *Sanayi* dergisi yazarı İbrahim Pertev, derginin 1918 Mart sayısında, 1915 Sanayi Sayımlarında yer alan 264 işyerinden 172'sinin (%80'inin) gayrimüslimlerin elinde olduğunu belirtmektedir. Aktaran: Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat**, s.268.

¹⁹⁹ Erler ve Edinsel, **a.g.e.**, s.232.

almalarından anlaşılmaktadır. Öyle ki, 1908 devrimi sonrasında Samsun belediye reisliğine getirilen -aynı zamanda Samsun'un ilk ve tek gayrimüslim belediye başkanı olan- (Samsun Ticaret Odası idare heyeti azası) *Papazoğlu Yorgaki Efendi* de bir tütün tüccarıdır.²⁰⁰ Tütün tüccarları Cumhuriyet döneminde de Samsun halkı arasında itibarını korumuş olmakla birlikte, günümüzde tütün tüccarının yerini, uluslararası tütün şirketleri almıştır.

3.2.7.2. Tütün mütehasısı (Eksper)

Daha çok tütüncü ailelerden yetişen ve Reji ya da tüccar için çalışan mütehasısların, satın alınacak tütünün kalitesine karar vermek gibi önemli bir görevleri bulunuyordu. Eksperlerin ayrıca, işlemeye tabi tutulan tütünleri cinslerine göre ayırma ve harmanlara girecek tütünleri belirleme gibi görevleri de vardı. Cumhuriyet döneminde, çok önem verilen eksperleri yetiştirmek üzere bir Meslek Yüksekokulu kurulacaktır. Tütünle uğraşanların nezdinde en itibarlı mesleklerden biri sayılan eksperliğin ayrıntılarına, Cumhuriyet dönemine ilişkin bölümde yer verilecektir.

3.2.7.3. Tütün işçileri ve kadınlar

Tütün işkolu, Türkiye'deki işçi hareketleri açısından özellikli bir yere sahiptir. Tütün işçileri; maden, dokuma ve demiryolu işçileriyle birlikte, 19. yüzyıl sonlarından itibaren, örgütlenme ve bir arada hareket etme konusunda en başarılı gruplardan birini oluşturmuştur. Özellikle Selanik ve İstanbul'daki tütün fabrikalarında çalışanlar, birçok protesto ve iş bırakma eylemleri gerçekleştirmişlerdir.²⁰¹ Grev hakkının yasal olarak tanındığı 1908 yılında, Samsun'daki "tütün ticarethane ve atölye işçileri" tarafından Ağustos ve Eylül aylarında iki grev gerçekleştirilmiştir. Bunlardan Ağustos

²⁰⁰ Mahkeme, meclis idare, belediye ve ticaret odası azalıkları da yapmış olan Yorgaki Efendi, II. Meşrutiyetin ilanının ardından atandığı belediye riyasetinden kendi isteği ile 1909'da istifa etmiştir, Sarısakal, **Samsun Belediye Tarihi**, s.312.

²⁰¹ M. Şehmus Güzel, **Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, çeşitli yerler. II. Meşrutiyet ile birlikte başlayan grev dalgası, 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunundan sonra oldukça azalmış olsa da, Güzel'in oluşturduğu 1909-1915 Grev çizelgelerinde (s.64-68), değişik işkollarında gerçekleştirilen toplam 38 grevin 9'unun tütün işçileri tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir.

ayında olanına 1.500 işçi katılmıştır.²⁰² Güzel'e göre; bu ikinci grev sonrasında işçiler, bir bildiri yayınlayarak *Samsun Tütün İşçileri Sendikası*nı kurduklarını ilan etmişlerdir. Bildiride, gerek Reji ve Amerikan Tobacco gibi büyük şirketlere gerekse de tüccara ait olsun, tüm işletmelerin bundan böyle işçi taleplerini sendikaya bildirmeleri gerektiği ve sendikasız işçilerin atölyelerde çalışmalarına izin verilmeyeceği duyurulmuştur.²⁰³

Sendikanın kuruluşundan yalnızca iki ay sonra, Ekim başında ise “Tütün Rejisi işçileri” greve gitmiştir. Arşiv belgelerinden öğrenebildiğimiz kadarıyla, greve giden Reji işçileri, “tütün işleri ile uğraşan Amerikalı bir şirkete” de saldırıda bulunmuşlardır.²⁰⁴ Konuya ilişkin belgelerden, (ücretlerin artırılması talebiyle başlayan) Ekim ayındaki eylemin kentte büyük bir kargaşaya yol açacak şekilde büyüdüğü anlaşılmaktadır. İşçilerden bazıları tutuklanmış, ancak bu kez de tutuklananların serbest bırakılması için eylemlere devam edilmiştir.²⁰⁵ Olayların, Ermeni kilisesinde yangın çıkarma teşebbüsüne ve Amerikan şirketine silah atılmasına kadar varması sonucunda, “Samsun'da işi bırakan tütün işçilerinin tecavüzlerinin önlenerek asayişin temini için” Samsun'a askeri kuvvet takviyesi istenmiştir.²⁰⁶ “Asayişin temini için” Reji Nazırının acilen Samsun'dan ayrılmasının bir telgrafla emredilmesine ilişkin karardan²⁰⁷, olayların Kasım ayına kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Alman tebaalı Reji Nazırı, “ekserisi Rum milletine mensup” eylemcilerin, kendisine de saldırarak elbisesini parçaladıklarını ve altın saatini gasp ettiklerini iddia etmiş ve bu olaylarda yetkililerin ihmali bulunduğu gerekçesiyle tazminat talep etmiş²⁰⁸; Canik Mutasarrıflığı ise, yaptığı tahkikatta, böyle bir saldırının vuku bulmadığı sonucuna varmıştır.²⁰⁹ Olayların çıkmasında sendikanın ne derecede etkili olduğunu bilemesek de; Reji işçileri tarafından başlatılan eylemin diğer

²⁰² a.e., s. 35-46 arasında verilen çizelgeden yararlanılmıştır.

²⁰³ a.e., s.73-74.

²⁰⁴ DH.TMIK.M... 274-64, H-14-09-1326 (10 Ekim 1908).

²⁰⁵ DH.MKT. 2639-33, H-29-09-1326 (25 Ekim 1908).

²⁰⁶ DH.MKT 2640 85 0, H-30-09-1326 (26 Ekim 1908). Belgede, eylem yapanlar için sadece “duhan amelesi” tabiri kullanılmakta, Reji'nin adı geçmemektedir. Ancak, tarihler arasındaki yakınlık, bu tütün işçilerinin Reji işçileri olduğuna işaret etmektedir. Belge metni için bkz. aşağıda EK-5.

²⁰⁷ DH.MKT. 2647-37, H-9-10-1326 (4 Kasım 1908)

²⁰⁸ HR.TH.. 396-34, M-18-11-1908 ve HR.TH.. 372-30, M-07-02-1909.

²⁰⁹ DH.MKT. 2648-63, H-10-10-1326 (5 Kasım 1908)

işletmeleri de hedef alması, tütün işçileri arasında belirli oranda bir birliğin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Tüm bu olaylar, Samsunlu tütün işçilerinin, Meşrutiyet'in ilk yılında oldukça “hareketli” bir kitle oluşturduğuna işaret etmektedir. Üstelik kentte, 1908 öncesinde de tütün işçilerinin çeşitli eylemlerde bulundukları görülmektedir. Bunlardan birinde Reji işçileri, tabip ücreti ve ecza bedeli olarak maaşlarından kesinti yapılması nedeniyle “olay” çıkarmışlardır.²¹⁰

Bununla birlikte işçilerin, sorunlarını her zaman iş bırakma ya da protesto eylemleri şeklinde değil, resmi yollara başvurarak da duyurmaya çalıştıklarını görüyoruz. Kalkanoğlu İsmail ve arkadaşlarının; “hayatlarını tütün işçiliği ile kazandıklarını, *Nemlizadeler* tarafından dışardan işçi getirtileceğini öğrendiklerini ve bu durumdan mağdur olacaklarını” belirten telgrafları bu duruma güzel bir örnektir.²¹¹

Osmanlı döneminde Samsun'daki eylemlere kadın işçilerin katılımı konusunda ise henüz bir bilgiye sahip değiliz. Buna karşılık, erken Cumhuriyet döneminde Samsun'daki tütün işçileri tarafından gerçekleştirilen eylemlere kadınların da iştirak ettiği, daha 1930'larda bile kadınların işçi sözcülüğü gibi görevler üstlendiği, takip eden bölümde görülecektir.²¹²

Rakamlar kesin olarak bilinmemekle birlikte, 19. yüzyılın son çeyreği ile yirminci yüzyıl başlarında Samsun'da tütün işlerinde çalışan işçilerin sayısı binlerle ifade edilmektedir. Daha önce ifade edildiği üzere, ürünün fazla olduğu yıllarda kente dışarıdan geçici sürelerle işçiler geldiği gibi; kentin yerleşik nüfusu içinde çalışma çağında olan erkek ve kadınların çok büyük bir kısmının da tütün işkolunda çalıştığı anlaşılmaktadır. Üstelik tütün sektörünün, çocuk emeğini de fazlaca kullandığı göz önüne alındığında, bu “çalışma yaşı”nın oldukça düşük olduğu ifade edilebilir. 15 Şubat 1912 tarihli yerel Aks-ı Sada gazetesi, Amerikalıların, Samsun'daki Gary Tabacco Company mağazasında çalışan 300 çocuk için gece mektebi açtıklarından ve gündüz tütün mağazasında çalışan çocukların, gece bu mektepte Türkçe, İngilizce ve

²¹⁰ DH.MKT. 1002-56, H-28-06-1323 (30 Ağustos 1905).

²¹¹ DH.MKT. 2842-95-0, H-25-05-1327 (14 Haziran 1909). Cumhuriyet döneminde *Nemlizadeler*, şehrin en büyük tütün tüccarı olacaktır.

²¹² Selanik ve İstanbul'da ise, tütün işçisi kadınların, Cumhuriyet öncesinde de grevlere katılmış olduklarını biliyoruz, bkz. Vardağlı, **a.g.e.**, s.362.

Fen dersleri aldıklarından bahsetmektedir.²¹³ Cumhuriyet dönemi incelenirken görüleceği üzere, çalışma yaşının yükseltilmesiyle birlikte, çocuklarını tütün işinde çalıştırmak isteyen birçok aile, mahkeme kararı ile kızlarının yaşını büyütme yoluna gidecektir.

Tütün işleme ve dokumacılık, kadın emeğini fazlaca kullanan sektörler olarak ayrı bir önemi haizdir. 1914 yılında, Samsun Tütün Fabrikasında 144 erkek işçiye karşılık 162 kadın işçinin çalıştığı bilinmektedir.²¹⁴ Sovyet diplomat Frunze, 1921 yılında uğradığı Samsun'daki Tütün Fabrikasında çalışan 300 işçinin büyük çoğunluğunun Rum kadınlar ile çocuklardan oluştuğunu ifade etmektedir.²¹⁵ Selanik, İstanbul ve İzmir'deki tütün fabrikalarında da önemli sayıda kadın (ve çocuk) işçi çalıştığı ve kadın işçilerin daha çok gayrimüslimlerden oluştuğu görülmektedir.²¹⁶ Buna karşılık, tütün işçileri içerisinde, fabrika çalışanları ancak küçük bir yüzdeyi oluşturmaktadır. Henüz Cumhuriyet öncesinde Samsun'da tütün işkolunda çalışanların sayısının bazı yıllar yedi binlere kadar çıktığı düşünülürse, tütün işçisinin esas çalışma sahasının ihracata yönelik tütün işleme yapan tüccarlara ait atölye (mağaza) ve depolar olduğu kolaylıkla anlaşılır. Ne var ki, fabrikada çalışan işçilerin cinsiyetlerine ilişkin (sınırlı da olsa) varolan bilgiler, esas işgücünü oluşturan tüccar işletmelerindeki işçiler için söz konusu değildir. O nedenle, kentteki tütün işkolunda, kadınların oranını Cumhuriyet öncesi dönem için bilemiyoruz. Ancak, tüccar işletmelerindeki kadın oranının, Reji Fabrikasındakinden daha düşük olduğunu varsayabiliriz.²¹⁷ Bunun

²¹³ aktaran Dıġıroġlu, **a.g.e.**, s.53-54.

²¹⁴ Dıġıroġlu, s.53.

²¹⁵ M. Vasilyeviç Frunze, **Türkiye Anıları**, çev. Ahmet Ekeş, İstanbul, Düşün Yay., 1996, s.31. Yunanistan'ın Kavala yakınlarındaki Sarışaban kazasında kendisiyle sözlü tarih görüşmesi gerçekleştirdiğimiz ve Bafralı bir mübadil ailesinden gelen 74 yaşındaki Bay Thomais Lazarus; babaannesinin, Samsun'daki fabrikada uzun yıllar usta-başı olarak çalıştıktan sonra, Reji'nin Ankara'daki bürosuna tayin olduğundan söz etmiştir. Türkçesi çok akıcı olmayan Lazarus, babaannesinin, yeni işyerinde "direktör" olarak çalıştığını söylemiştir. Lazarus, küçük bir kızken tütün işinde çalışmaya başlayan ve mübadeleye tabi tutulduğu 60'lı yaşlarına dek çalıştığı Fabrikada zamanla yükselen babaannesinin, işinin çok iyi olduğunu, çok iyi para kazandığını söylemiştir. Lazarus'un babası da, çocukken, annesinin yanında fabrikada çalışmış; getir-götür işlerine bakmıştır.

²¹⁶ Selanik fabrikasında çalışanların %83'ü (Yahudi) kadınlardan oluşuyordu, Vardaġlı, **Tobacco Labor Politics...**, s.347. Cibali fabrikasında, kadın işçi oranı ortalama 2/3 düzeyindeydi. Kadın işçilerin neredeyse tamamı ve erkeklerin de çoğunluğu gayrimüslimdi, Can Nacar, Kütüphane Konuşmaları. "1886'da İzmir'de 450 kadın ve erkek işçi çalışıyor, tütün kıyarak, sigara yaparak 'çalışkanlıklarına ve cinsiyetlerine göre' günde 10 ila 20 kuruş kazanıyorlardı.", Quataert, **Avrupa İktisadi Yayılımı...**, s.43.

²¹⁷ Selanik'teki fabrikada kadınlar çok büyük bir ağırlığı oluşturmalarına karşın, tütün işçilerinin sayıca en fazla olduğu yerlerden Kavala'da, çok sayıdaki tüccar işletmelerinde çalışan işçiler arasında

nedeni, fabrika düzeyindeki üretimin bazı aşamalarının, makine kullanımı nedeniyle daha az kalifiye işgücüne gereksinim duymasıdır. Kadınlar, ister ince parmaklarıyla sigara sarsın, ister kıyılmış tütünleri paketlesin, isterse de sarma makinelerini çalıştırsınlar; erkeklerden daha düşük olan ücretleri nedeniyle, tercih sebebidirler. Rejinin kadınları tercih etmesinin birincil nedeni ekonomik olmakla birlikte, bu ucuz işgücünün, aynı zamanda daha uysal kabul edilen doğası, sendikal faaliyet ve işçi hareketlerinin başladığı bir dönemde ikinci bir tercih nedeni olmalıdır. Buna karşılık kadınların, işverenlerin beklediğinin aksine, işgücü içinde politik olarak da varlık gösterdiği anlaşılmaktadır. 250 katılımcıdan 50'sini kadınların oluşturduğu 1904'teki Cıbalı işçileri grevi²¹⁸, tütün işçisi kadınların politik hareketliliğinin en güzel örneklerinden biridir, ancak tek örnek değildir. Nacar, tütün işçileri tarafından gerçekleştirilen grev ve benzeri eylemlere kadınların da katıldığını; bu katılımın ise sadece iş bırakma şeklinde olmayıp, kadınların grev gözcülüğü gibi görevler aldıklarını ve ayrıca müzakere süreçlerinde de aktif olduklarını belirtir.²¹⁹ Yine de, toplu halde kalabalık işçi çalıştıran kuruluşlar olarak tütün fabrikaları (ve elbette dönemin diğer büyük işletmeleri) açısından, toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklanan bir uysallığa sahip olan kadın işçilerin daha kolay idare edilebilen unsurlar olarak görüldüğünü kolaylıkla varsayabiliriz. İşveren yerine işçi tarafından olaya baktığımızda ise, kadınların küçük atölyeler yerine, disiplinli ve kalabalık bir ortam olan fabrikaları tercih ettiği; en azından, onun çalışmasına izin verecek olan erkeklerin fabrika ortamını daha güvenli buldukları da tahmin edilebilir.

Samsun sigara fabrikasında çalışan kadınların daha çok gayrimüslimlerden oluştuğunu ifade etmiştik. Osmanlı döneminde, fabrikalarda, öncelikle gayrimüslim kadınların çalışmaya başladıkları bilinmektedir²²⁰. Bilindiği gibi, Müslüman kadınların çalışma hayatına başlaması, daha çok, Osmanlı İmparatorluğunun sürekli savaş halinde geçen son dönemlerine (Balkan Savaşları ve daha çok da Dünya Savaşı yıllarına) rastlamaktadır. Karakışla, I. Dünya Savaşında Osmanlı ordusuna yalnızca Müslüman erkeklerin alınmış olması dolayısıyla, savaşın olumsuz koşullarından etkilenenlerin

kadınların oranı yarıya yakındır. Kavalalı kadın tütün işçileri arasında Müslümanlar da oldukça fazladır, Vardağlı, **a.g.e.**, s.352-354.

²¹⁸ Vardağlı, **a.g.e.**, s.362.

²¹⁹ Can Nacar, Kütüphane Konuşmaları.

²²⁰ Ahmet Makal, "Türkiye'de Kadın Emeği...", s.37.

daha çok Müslüman kadınlar olduğunun altını çizmektedir²²¹. Genç erkeklerin çoğunlukla savaşta olduğu, birçoğunun savaşlarda hayatını kaybettiği ya da savaştan sağ kurtulsalar da çalışamayacak hale geldiği, üstelik hayat pahalılığının da çokça arttığı bu dönemde, ailenin geçimini üstlenmek zorunda kalan kadınlar, (askerî elbiselerin dikimi gibi) kamusal işlerde ya da özel işletmelerde çalışmaya başlamışlardır. “Devlet dairelerinde kadın memur çalıştırılmasına da savaş döneminde başlan[mıştır].”²²² Söz konusu dönemde, kadınları çalışma hayatına yönlendirmek ya da iş bulmalarına yardımcı olmak maksadıyla *Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi* (1916), *İslam Kadınları Çalıştırma Cemiyeti* (1918) ve *Türk Çalıştırma Cemiyeti* (1919) adında çeşitli dernekler dahi kurulmuştur²²³. Karakışla’nın verdiği bilgilere göre; eşleri ya da babaları savaşa katılan Müslüman kadınların çalışmasına yardımcı olmak üzere kurulan *Kadınları Çalıştırma Cemiyeti*, daha çok dokuma ve tekstil işleri yapan kendi şubelerinde çalışan (ve ayrıca bu şubeler için evlerinde üretim yapan) 1300 kadar kadın istihdam etmekteydi. Ayrıca Cemiyet aracılığıyla, yine büyük çoğunluğu dokuma sektöründeki işletmelere 7 bin kadar kadın gönderilmişti. “Cemiyetin koruması altındaki kadın işçileri çalıştıran kuruluşlar”dan biri olan *Reji fabrikasında* ise 317 kadın çalışıyordu.²²⁴

Her ne kadar söz konusu cemiyetler, kadınların çalışmasını savaş ve mütareke döneminde bir *zorunluluk* olarak görseler de; içlerinden bazıları, kadınların fabrikalarda sürekli olarak çalışmasının, (Müslüman) toplum yapısında bozulmalara yol açacağı şeklinde kaygılara da sahiptirler.²²⁵ Nitekim, başkanlığını (Harbiye Nazırı) Enver Paşa’nın yürüttüğü ve kuruluşunu takip eden iki buçuk ay içinde toplam 14 bin civarında başvuru alan Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, kuruluşundan yaklaşık bir yıl

²²¹ Y. Selim Karakışla, *Osmanlı İmparatorluğunda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti* (1916-1923), İstanbul, İletişim, 2015, s.58-59. Aynı dönemde, Osmanlı’nın kaybettiği topraklardan, elde kalan sınırlar içine doğru yaşanan yoğun Müslüman göçü nedeniyle, imparatorluk dahilinde Müslümanların oranı da giderek artmaktadır, **a.y.**

²²² Ahmet Makal, “Türkiye’de Kadın Emeği...”, s.39.

²²³ Y. Selim Karakışla, “Bir Müslüman Osmanlı Kadınının Hikâyesi”, **Tarih ve Toplum**, c.39, sayı: 231, Mart 2003, s.4.

²²⁴ Karakışla, **Kadınları Çalıştırma Cemiyeti**, s.124-126. Cemiyet İstanbul’da kurulmuş olduğundan, buradaki “Reji Fabrikası” ile “Cibali Fabrikası” kast ediliyor olmalıdır.

²²⁵ Kadınları Çalıştırma Cemiyeti’nin yönetim kurulu üyesi (ve eski Gümölcine mebusu) olan Arif Bey, gazeteye verdiği bir demeçte; “Kadınların iktisadî hayata karışması her memlekette aile üzerinde tahripkâr tesirler hasıl etmiştir. Biz bu istidadın önüne geçmek için elden gelen her şeyi yapacağız.” demiştir. Bkz. Y. Selim Karakışla, “Kadın İşçileri Evlendirme Kampanyası”, **Tarih ve Toplum**, c.37, s.219, Mart 2002, s.28.

sonra hazırladığı *İzdivaç Talimatnamesi* ile “kadın işçileri evlendirme kampanyası” başlatmıştır²²⁶. Karakışla’nın tespitine göre; zaten “Cemiyet için Müslüman Osmanlı kadınlarını çalıştırmak amaç değil araçtır. Kadınları Çalıştırma Cemiyeti’nin asıl amacı, Müslüman Osmanlı kadınlarını ‘kötü yol’a düşmek tehlikesinden kurtarmaktır.”²²⁷ Buna karşılık, cemiyete izdivaç talebinde bulunan erkeklerin birçoğunun aradıkları eş adayının özellikleri arasında “evin geçimine katkı sağlamanın” da bulunması²²⁸, Müslüman Osmanlıların fikrî hayatında bir değişimin yaşanmaya başladığının işareti olarak yorumlanabilir. Velhasıl, kadınların “kendilerini geçindirecek bir eş” bulmalarının ardından çalışma hayatından çekileceği beklentisi bulunsa da; bir kez ok yaydan çıkmıştır. Aslında, erkeklerin savaştan dönmesi sonrasında, birçok kadın işlerini yeniden erkeklere terk ettiği gibi, savaş sırasında gerek tarım ve sanayi alanında gerekse de orduya yardımcı hizmetlerde çalışmış olmanın toplumsal cinsiyet rolleri açısından anlamlı farklılıklar yarattığına ilişkin bulgulara da rastlanmamaktadır.²²⁹ Yine de, savaş ve mütareke yıllarında çalışma yaşamına katılan binlerce kadından önemli bir kısmı çalışmaya devam etmiştir. Üstelik savaş ve mübadele sonrasında ülke nüfusunda gayrimüslimlerin yok denecek kadar azalmasıyla, çoğunlukla kadın işçi çalıştıran büyük fabrikalardaki kadın işçi profili de değişecek; Müslüman kadınlar, gayrimüslim hemcinslerinden arda kalan boşluğu dolduracaktır.²³⁰ Elbette bu durum Samsun için de geçerli olacak, Cumhuriyet döneminde Müslüman kadınlar, tütün fabrikasında ve tütün atölyelerinde çalışmaya başlayacaklardır. Ancak, Samsun’un Türkiye genelinden önemli bir farkı, II. Dünya Savaşı yıllarından sonra, ülke genelinde kadınların işgücüne katılımında önemli bir artış yaşanmamasına karşın, Samsun’da kadın çalışanların yıldan yıla artacak olmasıdır.

²²⁶ a.e., s.27-28.

²²⁷ a.e., s.28.

²²⁸ a.e., s.34-35.

²²⁹ Dünya Savaşının, savaşa katılan ülkelerde kadınların çalışma yaşamına katılımı üzerinde yarattığı etkiler konusundaki tartışmalar için bkz. Karakışla, **Kadınları Çalıştırma Cemiyeti**, s.27-31.

²³⁰ Savaş sonrası dönemde, Müslüman kadınlara sadece işçi olarak değil, hizmet sektöründe de çalışma olanaklarının açıldığı görülmektedir. Örneğin; Osmanlı Bankası’nda işe ilk *Müslüman* kadın, 1921’de (kadınlara gişe hizmeti vermek üzere) alınmıştır. Oysa, Banka, ilk kadın personeli 1911’de işe almıştır. 1919 ve 1920 yıllarında Banka tarafından istihdam edilen (gayrimüslim ya da Avrupalı) kadın sayısı ise 45’tir, L. Ammour ve L.T. Baruh, “Osmanlı Bankası Kadın Personeli”, **Tarih ve Toplum**, c.31, s.183, Mart 1999, s.15-22.

Buraya kadar anlatılanlardan, Müslüman kadınların çalışma yaşamına katılımındaki zorlukların gayrimüslim kadınlar için söz konusu olmadığı gibi bir anlam çıkarılmamalıdır. Osmanlı toplumunun genelinde, kentli kadınların ev-dışında çalışmaları son derece yadırganan bir olgudur²³¹ ve gayrimüslim kadınların fabrikalarda çalışmaya başlaması da ancak 1840'lardan sonraya rastlamaktadır.²³² Selanik'teki *Herzog Company* tütün şirketinin Yahudi olan sahibi, "kadın işçilerin onurunu korumak için", Selanik'teki haham başından, Yahudi kızların "Yahudi, Rum ve Müslüman erkeklerle bir arada çalıştığına" yönelik iddiaları araştırmak üzere tütün atölyelerini teftiş etmesini istemiştir. Haham, kızların atölyesinde sadece kadın işçilerin bulunduğu ve oraya nadiren giren erkeklerin de sadece yaşlılardan ibaret olduğu kanaatine varmıştır.²³³ Benzer durum imparatorluğun başka yerlerinde ve başka cemaatler için de geçerlidir. Kadın çalışanlarının çoğu gayrimüslim olan Cibali fabrikasında da işyeri cinsiyet temelinde bölünmüştür. İş yerinde bir yerden bir yere geçmek (hareketlilik) güce bağlı bir ayrıcalıktı ve sadece erkek denetleyiciler kadın kısmına geçebilirdi.²³⁴ Cibali Fabrikasının iç kısımlarını çalışanlarla birlikte gösteren, böylece işyerinde kadın-erkek çalışma alanlarının ayrıştığını görebildiğimiz fotoğrafların benzerleri Samsun Fabrikası için elimizde bulunmasa da; İstanbul'dan çok daha küçük (dolayısıyla toplumsal baskının daha fazla olması muhtemel) olan Samsun'da da, fabrikanın işleyişinde ve mekânsal örgütlenmesinde cinsiyet temelli bir ayrım bulunduğunu farz edebiliriz.

Sonuç olarak, Osmanlı'da ister Müslüman ister gayrimüslim olsun, kadınların fabrika ve atölyelerde çalışmaya başlamasının önünde çeşitli toplumsal engeller bulunmaktaydı.²³⁵ Gayrimüslim kadınların, bu engellerle sadece biraz daha erken

²³¹ Ortaylı'ya göre; "Osmanlı toplumunda olmayan unsur, kadınla erkeğin beraberliğidir" ve bu durum, sadece Müslümanlar için değil, Osmanlı'daki tüm cemaatler için geçerli olduğu gibi "aşağı yukarı Akdeniz coğrafi kültürel kuşağını" da kapsamaktadır, İlber Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, 9. bs, İstanbul, Pan Yayıncılık, 2009, s.99.

²³² Ahmet Makal, "Türkiye'de Kadın Emeği...", s.37.

²³³ Vardağı, **a.g.e.**, s.356.

²³⁴ **a.y.** Cibali Tütün Fabrikasında işbölümünün cinsiyetçi yapısını daha çok fabrika fotoğrafları üzerinden analiz eden bir değerlendirme için bkz. Gülhan Balsoy, "Osmanlı Emek Tarihinin Toplumsal Cinsiyet Üzerinden Okunması: Erken 20. Yüzyıl Cibali Tütün Fabrikası", **Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi**, ss:49-74.

²³⁵ Burada, Avrupa'da da kadınların iş yaşamına girmesinin o kadar kolay olmadığını ve ayrıca; yoksulluk nedeniyle çalışmak zorunda kalan işçi kadınlardan çok, eğitim gerektiren mesleklere girmek isteyen orta-sınıf kadınların daha fazla engelle karşılaştığını hatırlayabiliriz.

yüzleştiğini söyleyebiliriz. Yine de gayrimüslim kadınların, en azından Müslüman kızlara oranla daha fazla eğitim almaları sayesinde, ev-dışına çıkmakta bir nebze olsun daha şanslı olduklarını düşünebiliriz. Zira, 1890 yılında, Canik sancağı genelinde, toplam erkek öğrencilerin %16,3'ü gayrimüslim iken; kız öğrencilerde bu oran %45'e ulaşmaktadır.²³⁶ Söz konusu dönemde, sancak genelinde gayrimüslimlerin toplam nüfusa oranının yüzde 20'ler civarında olduğunu hatırlamak, iki cemaat arasında kızların okullaşma oranı arasındaki farkı daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir.²³⁷

Sonuç olarak, ister Müslüman ister gayrimüslim olsun, Samsun'daki Tütün Fabrikasında (ve yüksek ihtimalle işleme evlerinde²³⁸) kadınların 1800'lerin ortalarından itibaren çalışıyor olması, Cumhuriyet döneminde (eğitimli ya da eğitimsiz) Samsunlu kadınların ev dışında çalışma yaşamına katılmasında görülen yüksek oranlarda şüphesiz önemli bir tarihsel faktör oluşturmaktadır. Bununla birlikte, tek başına tütün sektörünün varlığı ya da bir başka deyişle ekonomik etmen, Cumhuriyet döneminde Samsun'da göreceğimiz yüksek kadın çalışma oranlarını açıklamamıza yeterli olabilir mi? Hakkında çok daha fazla nitel ve nicel bulgulara sahip olduğumuz Cumhuriyet dönemini incelerken, kentte kadınların çalışma yaşamındaki varlığının nedenleri ve sonuçları hakkında yorum yapabilmemizi sağlayacak veriler de ortaya çıkacaktır. Ancak bu son bölüme geçmeden önce, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri arasında bir ara evreyi oluşturan savaş yıllarına bakmamız gerekir.

3.3. Savaş Yılları, Mübadele ve Tütüncü Göçmenler

I. Dünya Savaşı yıllarında ticareti felce uğrayan Samsun, 1915 yılında Rus savaş gemileri tarafından 4 kez bombalandı²³⁹. Bu saldırıların birinde 150 yelkenli tahrip

²³⁶ **Yurt Ansiklopedisi**, s.6572'deki tablodan hesaplanmıştır.

²³⁷ Bir başka ifadeyle, sancak genelinde Müslümanlar, en az 3 kat daha kalabalık olmalarına karşın, (ilk) okula giden Müslüman kız öğrenci sayısı, gayrimüslim kız öğrencilerle hemen hemen aynı sayıdadır. Samsun'da 1898 yılında, (Müslüman kızlar için) ilk kez bir İnas Mektebi kurulmasına halkın (olumsuz) tepkisi konusunda bkz. **Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun**, s.30-32.

²³⁸ Bir tütün fabrikası olmayan ancak çok sayıda tütün mağazaları bulunan Bafra'da 1920'lerde doğmuş olan bir tütün tüccarı görüşmecimiz, kendisini bildi bileli tütün mağazalarında kadınların çalıştığını ve kendisi doğmadan önce de bu geleneğin var olduğunu ifade etmiştir.

²³⁹ Darkot, **a.g.e.**, s.176.

olurken bir Türk gemisi de batırılmıştır²⁴⁰. Harbin son yıllarında ve mütareke döneminde Pontus Rum çetelerinin ayrılıkçı faaliyetlerine sahne olan kentte, bir taraftan da devlet otoritesinin zayıflamasını fırsat bilerek eşkıyalık yapan Çerkez, Gürcü ve Türk çeteler peyda olmuştur. “Bu durum, Anadolu’nun emniyeti açısından stratejik bir önemi olan Samsun’un güvenliğini ortadan kaldırmıştır.”²⁴¹ Yaşanan bu kargaşa, hem bölgede asayişin sağlamak ve şehrin işgal edilmesini önlemek amacıyla (Batum’da bulunan) 15. Fırka’nın Aralık 1918’de Samsun’a nakledilmesine; hem de Mustafa Kemal’in 9. Ordu Müfettişi sıfatıyla, “bölgedeki asayişsizliğin nedenlerini araştırmak ve gerekli tedbirleri almak” üzere Mayıs 1919’da kente gönderilmesine sebep olmuştur.²⁴²

1911’de (Trabzon Vilayetinden ayrılarak) müstakil bir sancak haline getirilen Canik Sancağının 1918’deki nüfusu 400.000 kadardı. Bunun yaklaşık 276 bini Müslüman, 50 bini Rum ve 28 bini de Ermenilerden oluşuyordu. Sancağın merkez kazası olan Samsun’un 106 bin dolayındaki toplam nüfusunun ise 54 binini Rumlar, 46 binini Müslümanlar ve 5 bin kadarını da Ermeniler oluşturuyordu. Görüldüğü gibi merkezde gayrimüslimlerin önemli bir ağırlığı vardı. Bu sayısal üstünlüğe Rum ve Ermenilerin ticari hayattaki üstünlükleri de eklendiğinde, kentteki konumlarının gücü daha iyi anlaşılacaktır. Sancağın diğer önemli bütün merkezi ve ikinci büyük kazası Bafra’da da, Rumlar oldukça güçlü durumdaydı. Kazanın 84 bin civarındaki nüfusunun 51 bini Müslümanlardan, 31 bini ise Rumlardan oluşmakta, 1.800 kadar da Ermeni bulunmaktaydı (Kaza merkezinde Rumlar daha kalabalıktı).²⁴³ Mütareke döneminde Pontusçu Rum çetelerin en fazla faaliyet gösterdiği yer de burası, özellikle de dağlık Nebiyan mıntıkasıydı. Kocaoğlu’nun nüfuz sahibi birtakım Rum tüccarın da maddi ve manevi destek sağladığını ifade ettiği Bafra’lı çetelerin, Samsun merkezdekilere kıyasla, faaliyetlerini daha kolay yürüttükleri anlaşılmaktadır²⁴⁴.

“...Samsun merkeze bağlı Rum köylerinde irili ufaklı birçok Rum çetesi bulunmakta ise de, bunların gerek merkeze yakınlığı ve gerekse askeri birliklerin kısa sürede olaya

²⁴⁰ BOA, HR.SYS. 2111 2 0 (22.07.1915)

²⁴¹ Kocaoğlu, **a.g.e.**, s.2.

²⁴² **a.e.**, s.35-42.

²⁴³ Diğer bütün kazalarda Müslümanlar ezici bir sayısal üstünlüğe sahipti. Nüfusa ilişkin rakamların hesaplanmasında Kocaoğlu, **a.g.e.**, s.17’deki tablodan yararlanılmıştır.

²⁴⁴ **a.e.**, s.95-96. Bafra’nın bir köyünde gerçekleştirdiğimiz sözlü tarih görüşmesinde, 1920 doğumlu görüşmecimiz, anne babasının Rum çetelerinden çok çektiklerini anlatmıştır.

müdahale edebilecek şekilde konuşlandırılmış olması, buralardaki Rum çetelerin aktif bir şekilde faaliyet göstermelerini engellemiştir.”

Childs, 1911’de Samsun’da kıyıya çıktıktan birkaç saat sonra, bir kahvehanede otururken, bağış kutusu taşıyan bir çocuğun kendisine yaklaşarak, “Yunan donanmasına yardım için bağış” yapmasını rica ettiğini yazmaktadır. Kentteki ticaret ve servetin büyük bölümünü elinde bulunduran Samsunlu Rumlar, yazara göre; “yabancı ülkelerdeki tüm Yunanlar gibi, Yunanistan’a bel bağlamışlardır ve başkenti Konstantinopolis olan Yunan İmparatorluğunun yeniden kurulması için az çok gizli bir umutla, özellikle Yunan donanmasına yardım etmek için, cömertçe para toplarlar.”²⁴⁵

Sonuçta; Samsun halkı, etnik ve dinsel temelli bu ayrışma nedeniyle büyük zarar görmüştür. Mustafa Kemal Paşa’nın 19 Mayıs 1919’da Samsun’a çıkışının başlangıç olarak kabul edildiği Milli Mücadele sonrasında, Anadolu’nun genelinde olduğu gibi, Samsun yöresinin Rum nüfusu da (Lozan Barış Konferansı kapsamında kurulan alt komisyonda kabul edilen Protokol²⁴⁶ uyarınca) Yunanistan’daki Türkler ile mübadele edilmiştir. Samsun ve civarından Yunanistan’a gönderilen, çoğunluğu tütün üreticisi ya da tüccarı olan Rumların yerine, Yunanistan’ın en önemli tütün merkezlerinden (Kavala ve civarından) gelen Müslüman tütüncüler ikame edilmiştir. Mübadele sonrasında gayrimüslimlerin sadece Samsun’un tütün sektöründe değil, Türkiye’nin (İstanbul hariç) genelindeki varlıkları hemen hemen son bulmuştur. Ulus-devlet yaratma projesinin bir ayağını oluşturan bu uygulama ile birlikte, nüfusunun önemli bir kısmı gayrimüslim olan Samsun’un da etnik ve kültürel yapısında ciddi bir değişim yaşanmıştır (Ermenilerin çoğu, Rumlardan önce, 1915’te gidecektir).

Samsun’da mübadele konusu (Ondokuz Mayıs Üniversitesi’nden) Nedim İpek²⁴⁷ ve (onun öğrencisi) Önder Duman’ın²⁴⁸ çalışmalarında etraflıca ele alınmıştır. Mübadele konusunda dikkati çeken bir husus; gerek İpek’in mübadillerin meslek gruplarına

²⁴⁵ Childs, **a.g.e.**, s.26.

²⁴⁶ Alt komisyonda kabul edilen “Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol” 30 Ocak 1923’te imzalanmıştır. Protokolün ayrıntıları için bkz. Baskın Oran (ed.) **Türk Dış Politikası c.I**, 9. bsk, İstanbul, İletişim, 2004, s.331-334.

²⁴⁷ Nedim İpek, **Selanik’ten Samsun’a Mübadiller**, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayını, Samsun, 2010.

²⁴⁸ Önder Duman, **Rumeli’den Samsun’a Göç**, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayını, Samsun, 2012.

ilişkin tablosundan²⁴⁹, gerekse çeşitli arşiv belgelerinden²⁵⁰ anlaşıldığı kadarıyla, Samsun'a tütünçü mübadillerin yerleştirilmesine özen gösterildiğidir.²⁵¹ Keyder, Yunanistan'dan gelen göçmenlerin uzmanlık alanlarına uygun yörelere yerleştirilmesi konusunda hiçbir sistematik çaba olmadığını söylemektedir.²⁵² Buna karşılık, Samsun ve çevresi için böyle bir çabanın varolması, devletin Samsun tütüncülüğüne verdiği önemin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Tütünün erken Cumhuriyet dönemi dış ticaretindeki devasa payı düşünüldüğünde, bu tavrın nedeni anlaşılabilir.²⁵³

Yunanistan'dan gelecek yaklaşık 400 bin mübadilin yerleştirilmesi için Anadolu sekiz iskan bölgesine ayrılmıştı ve Samsun da bu bölgelerden biriydi. Buraya yerleştirilecek mübadil sayısı 30 bin olarak belirlenmişti. Hepsi Drama ve Kavala'dan gelecek olan bu mübadillerin tamamının mesleği ise *tütüncü* olarak belirtilmişti. Daha sonra, mübadil sayısının 500 bine yaklaşacağı öğrenilince, iskân mntıkaları 10'a çıkarıldı. Yeni listeye göre Samsun (Sinop, Ordu, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Amasya, Tokat ve Çorum'la birlikte) I. Mntıkada yer almaktaydı.²⁵⁴

Mübadillerden Samsun, Amasya, Çorum, Tokat, Sivas ve Yozgat'a sevk edilecek olanlar, vapurlarla Samsun ve (ihtiyaç dahilinde) Ünye iskelesi üzerinden karaya çıkarılıyordu. 1923'ten 1924 Ekimine kadar bu şekilde Samsun'a ulaşan mübadil sayısı yaklaşık olarak 45 bin iken; bunlardan 24 bini Samsun'da iskân edilmiştir.²⁵⁵

²⁴⁹ İpek, **a.g.e.**, s.197-198.

²⁵⁰ Devlet arşivinde yaptığımız tarama sonucunda, Toprak İskan Gn. Md.lüğü-Muhacirin Fonu içinde, Samsun'a tütüncülerin yerleştirilmeleri konusunda birçok yazışma bulunduğunu tespit ettik. Bu belgelere birkaç örnek olarak şunlar verilebilir: "Tütüncü ve çiftçi olarak gelen Drama muhacirlerinden 88 nüfusun, İstanbul'dan Samsun'a sevkleri (272 0 0 11/17.73.17, 25.01.1924)", "Çanakkale'deki göçmenler arasında bulunan tütün mütehassısı Ziya Efendi'nin iskan için Samsun'a gönderilmesi (272 0 0 11/17.74.20, 30.01.1924)", "Samsun'da tütün üretimini artırmak için Makedonya muhacirlerinden bir kısmının Samsun'a nakli isteği (272 0 0 74_70.54.10, 10.06.1923)"...gibi.

²⁵¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra, Yunanistan ve Bulgaristan'ın, oriantel tip tütün üretiminde Türkiye'nin en büyük rakipleri olduğu göz önüne alındığında, Samsun'dan giden tütüncü mübadillerin de ağırlıklı olarak Yunanistan'da tütün ekilen bölgelere yerleştirilmiş olması muhtemeldir. Çalışma kapsamında yaptığımız kısa gezide, Yunanistan'ın en önemli tütün bölgeleri olan Kavala, Drama ve Serez dolaylarında çok sayıda mübadil köyü olduğu görülmüştür. Serez merkezde (içlerinde Serez'in eski belediye başkanının da olduğu) 4 kişilik bir grupta yaptığımız görüşmede bu kişilerin Samsun, Trabzon ve Sinop'tan geldikleri ve çevre köylerde Türkiye'den giden çok sayıda tütüncü Rumların bulunduğu öğrenilmiştir. (Sarışaban'daki) Lazarus gibi, bu kişiler de Türkçe bilmektedir.

²⁵² Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, s.129.

²⁵³ Tütünün bu dönemdeki önemi konusunda bkz. yukarıda 2. Bölümde "Cumhuriyet Döneminde Tütün" kısmı.

²⁵⁴ Duman, **Rumeli'den Samsun'a Göç**, s.18-19.

²⁵⁵ **a.e.**, s.21-24.

Samsun'dan gönderilen Rumların sayısı konusunda ise, İpek, elimizde kesin bir bilgi olmadığını söylerken²⁵⁶; Akgün, Samsun'da mübadeleye tabi tutulan Rum sayısını 22.668 olarak vermektedir.²⁵⁷

Samsun'da karaya çıkarılan mübadiller, iskân mahallerine gönderilmeden önce, 3-15 gün süre ile Samsun'daki misafirhanelerde ve otellerde kalıyordu. Özellikle köylere sevk edilecek olanların barınma sorunu çözülemediğinden, şehirde kalış süreleri uzuyor; bu durum misafirhanelerde yığılmalara neden olduğu gibi, bazı mübadiller de dışarıda uyumak zorunda kalıyordu. Bu nedenle şehirdeki misafirhanelerin kapasitesi, ilk etapta 3 bine ve daha sonra “toplam 11 binada 6 bine” çıkarılmıştı.²⁵⁸

Samsun şehir merkezinde iskân edilen yaklaşık 4.000 kişi, “daha çok Mevlevihane, Çiftlik, Kılıçdede, Kadıköy, Kadı, Reşadiye, Yenikırbaç ve Camikebir mahallelerinde, Ermeni ve Rumların terk ettiği arsa ve evlere yerleştirilmeye çalışıldı. Merkeze bağlı 42 köye ise toplam 8.590 mübadil iskân edildi.”²⁵⁹ Merkez ilçe dışında en fazla mübadilin yerleştirildiği ilçe 6.800 kişi ile Bafra olmuştur.²⁶⁰ Bafra'nın arkasından gelen Havza ve Çarşamba'ya sadece 1.500 kadar mübadilin iskan edildiği²⁶¹ göz önünde tutulduğunda; mübadillerin, tütün mıntıkası olması dolayısıyla, Merkez ilçe ve Bafra'ya yerleştirilmesine dikkat edilmiş olduğu ve ayrıca, bu iki merkezden çok sayıda Rum'un gitmiş olması nedeniyle onlardan geriye kalan ev ve arazilerin gelenlerin iskanı için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İpek tarafından hazırlanan, Samsun Merkez'de iskan edilen mübadillerin (hane reislerinin) mesleklerine ilişkin tabloya²⁶² baktığımızda; 19 tütüncü, 41 tütün rençperi (ırgat), 18 tütün Ziraî, 211 tütün amelesi, 2 tütün dikicisi, 8 tütün tüccarı, 2 tütün mütehassısı (eksperi), 1 tütün mübayaa (satın alma) memuru, 1 denkiçi ve 1 denkiçi-başı, 1 istifçi, 2 tütün usta-başı olmak üzere **307** kişinin tütün ile ilgili bir işle uğraştığı

²⁵⁶ İpek, **Selanik'ten Samsun'a Mübadiller**, s.65.

²⁵⁷ “Samsun mıntıkasından” gönderilen Rumlar ise yaklaşık 52 bin kişidir, Seçil Akgün, “Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu”, **III. Askeri Tarih Semineri Bildiriler: Türk-Yunan İlişkileri**, ATASE Bşk. Yay., Ankara, 1986, s.275. Akgün, söz konusu rakamları şu kaynaktan aktarmaktadır: S.P. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, McMillan Company, New York, 1932.

²⁵⁸ İpek, **Selanik'ten Samsun'a Mübadiller**, s.83-87.

²⁵⁹ Duman, **Rumeli'den Samsun'a Göç**, s.30.

²⁶⁰ a.y.

²⁶¹ a.y.

²⁶² İpek, **Selanik'ten Samsun'a Mübadiller**, s.200-201.

görülmektedir. Tabloda, meslekleri belirtilen toplam 612 kişi bulunduğu göz önüne alındığında; üstelik “esnaf, tüccar, rençper...” gibi yapılan işin ayrıntısı verilmemiş daha birçok mesleğin de tütünle ilgili bir işi ilgilendiriyor olabileceği düşünüldüğünde, muhacirlerin yarından fazlasının tütüncülükle iştigal ettiği rahatlıkla söylenebilir. Aynı şekilde Samsun’un çeşitli köylerinde iskan edilenlerin mesleklerine baktığımızda da mesleği tütüncü ya da tütün amelesi/rençperi/ziraî olan 108 kişi, rençper olan 353 kişi ve çiftçi olan 205 kişi bulunduğu görülmektedir. Diğer mesleklerden sadece birer ikişer kişi bulunmaktadır.²⁶³ Bunlar haricinde, Samsun merkezden ilçelere sevk edilen mübadillerin meslek tablosuna baktığımızda ise, tamamına yakınının tütün ile uğraşanlardan oluştuğu görülmektedir. Bunlar arasında sayıca en dikkat çekici olanı, Bafra’nın Kapıkaya mahallesine gönderilen 1.200 tütün rençperidir²⁶⁴.

Tütün tarımı, Samsun köylerine yerleştirilen mübadil ve (diğer yurt-dışı göçmenler) için, önemli bir iş alanı oluştururken; Samsun dahilindeki “şehir ve kasabalara” yerleştirilen “mübadil, göçmen ve Şark mültecilerinden” bazıları için de tütün sanayiinin bir istihdam kaynağı oluşturduğu göze çarpmaktadır. İpek’in tespitlerine göre²⁶⁵; bu kişilerden bazıları *Bafra Tütün İnhisar İdaresi* Müdürü* ya da *Reji İdaresi odacısı* gibi hizmetlerde, bazıları da şehirdeki ticarî kumpanyalara ait tütün mağazalarında istihdam edilmiştir. Şehirde iş bulamayan ve köyde arazisi de olmayan fakir mübadil ve göçmenlerden bir kısmı ise, yevmiye karşılığı tarlalarda amelelik yapmıştır. Samsun “ırmak boyuna”²⁶⁶ yerleştirilen ve kendilerine tahsis edilen tarlaları satan “Dramalı Çingeneler” de, “hemşerilerinin tarlalarında” yevmiyeci olarak çalışmak üzere, komşu sahalardaki köylere gitmektedirler.

Böylelikle, mübadele, birçok şehirde süregiden iktisadi etkinlikleri kesintiye uğratar ya da zayıflatırken, Samsun’da “gelenler” ile “gidenler”in büyük ölçüde aynı faaliyet kolundan olması, buradaki mevcut tütün üretiminin büyük ölçüde devamlılığını

²⁶³ Bkz. İpek, **Selanik’ten Samsun’a Mübadiller**, s.201’deki tablo.

²⁶⁴ **a.e.**, s.202-203.

²⁶⁵ **a.e.**, s.198.

* 1925’ten sonra Reji’nin yerine Tütün İnhisar İdaresi kurulacaktır.

²⁶⁶ İpek, “ırmak boyu” ile Samsun şehir merkezinin hemen doğusundan denize dökülen Mert Irmağı’nın kıyısını kastediyor olmalıdır. Yakın geçmişe kadar Mert Irmağı kenarında çingenelere ait yerleşimler bulunduğu kent sakinlerince ifade edilmektedir.

sağlamıştır.²⁶⁷ Buna karşılık, İnhisar İdaresine ait bir yayında, Samsun tütüncülüğünün savaş öncesi dönemde çok daha iyi bir şekilde “hakiki bir bilgi ve vukuf ile” yapıldığından söz edilmekte ve ayrıca mübadele ile gelenlerin yanlarında getirdikleri tohumlar nedeniyle Samsun tütün türlerinin zarar gördüğünden yakınılmaktadır.²⁶⁸

Mübadelenin Samsun nüfusu üzerindeki etkisine bakıldığında ise; gelen ve giden mübadil sayısının orantılı olması, il genelinde mübadele kaynaklı bir nüfus kaybının yaşanmasını engellemiş gibi görünmektedir. Üstelik Samsun, mübadele haricinde Türkiye’ye göç etmiş olan diğer göçmenler için de önemli bir yerleşim yeri olmuştur. İlerleyen bölümde görüleceği gibi, bu göçlere, ağırlıklı kısmı Karadeniz bölgesinden olmak üzere iç göçler de eklenecektir. Bu nedenledir ki; 1951 yılında, Bulgaristan’dan göç eden 2.363 kişinin (iskân mıntıklarından biri olan) Samsun’a gönderilmesinin ardından, (göçlerin devam etmesi nedeniyle) iskân mıntıklarının kontenjanı %20 oranında artırıldığında, Samsun Valiliği, “vilayetin iskân planında öngörülen kotanın yüzde yirmisini çoktan aştığını ve ayrıca *Samsun’un Karadeniz’in diğer yörelerinden zaten çok göç almakta olduğunu*” belirterek, karara muhalefet etmiştir²⁶⁹.

Sonuçta; mübadeleden sonraki ilk nüfus sayımında (1927) Samsun merkez nüfusu “hemen hepsi Müslüman-Türk olmak üzere, 30.372 olarak tespit edilmişti ki, bu sayı, XX. asrın başlarına ait nüfus tahminlerine göre, hafif bir artma ifade eder.”²⁷⁰ Sonraki sayımlarda nüfus önce yavaş, 1955’ten itibaren de hızlı bir şekilde arttı. “Bu artış, cumhuriyet devrinde şehir nüfusundaki umumi gelişme ile beraber, Samsun’un iktisadi inkişafı ile de ilgilidir ki, bunların başında Samsun’u ard-ülkeye bağlayan demiryolunun ve limanın inşası gelir.”²⁷¹

²⁶⁷ Gerek mübadeleyle gerekse de diğer göçlerle gelerek Türkiye’nin çeşitli yerlerine yerleşen göçmenler arasında mesleği tütüncülük olanlar, uygun iklim ve arazi koşullarının bulunduğu diğer yerlerde de, tütün yetiştiriciliğini büyük ölçüde devam ettirmişlerdir. Necati Cumalı, Urla’ya yerleştirilen Kavalalı mübadillerin, Rumlardan kalan bağları bozarak yerine tütün ekmelerinin ardından, diğer göçmenlerin de onları takip ederek her yeri tütün tarlasına dönüştürdüklerinden yakını, Necati Cumalı, **Zeliş: Tütün Zamanı I**, 18. bsk, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2005, s.10.

²⁶⁸ **Karadeniz Çevresi Tütünleri**, s.7-8. Sarışaban’da görüştüğümüz Lazarus da, Samsun’dan gönderilen aile büyüklerinin yanlarında Samsun tohumlarını getirdiklerini söylemiştir. Lazarus, bu aile büyüklerinin ilk yerleştirildikleri yerde tütün yetiştiremediklerini, bu nedenle tütün tarımı yapabilecekleri uygun araziler bulmak için birkaç defa yer değiştirdiklerini de ifade etmiştir.

²⁶⁹ Duman, **Rumeli’den Samsun’a Göç**, s.79-81.

²⁷⁰ Darkot, **a.g.e.**, s.176.

²⁷¹ **a.y**

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE SAMSUN'UN SOSYOEKONOMİK YAPISINDA MEYDANA GELEN DEĞİŞİMLER VE TÜTÜN SEKTÖRÜNÜN ROLÜ

Bir önceki bölümde, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Samsun'un çehresinin ticaret ile birlikte değişmeye başladığını ve tütün ekiminin kentte giderek yaygınlaştığını gördük. Cumhuriyet döneminde ise, tütünün kent ekonomisindeki yeri daha da artacak ve kent giderek daha fazla büyüyecektir. Bu dönemde bir yandan Samsun-Bafra-Alaçam arasında (ve aynı zamanda ilin toplam tarımsal üretim değerinde) tütün birincil tarımsal ürün haline gelirken, diğer yandan da -hem yaprak tütün hem de sigara imalatındaki büyüme ile birlikte- tütün sanayii uzun yıllar, kentsel alandaki en önemli ekonomik faaliyeti oluşturacaktır. Böylece, gerek tarım gerekse de imalat aşamasında yoğun bir emek-girdisine ihtiyaç duyan, önemli bir ihraç ürünü olarak fazlaca döviz getirisi olan ve (kar marjının oldukça yüksek olduğu) tütün mamullerinin üretim ve satışı yoluyla gayrisafi milli hasıla ve kamu gelirleri açısından ülke genelinde büyük önem taşıyan tütün sektörü; Samsun'un ekonomik ve toplumsal yaşamı üzerinde de büyük değişimlere neden olacaktır. Bu değişimi doğru analiz edebilmek için, öncelikle 1980'li yıllara kadar tütün sektörünün Samsun'daki gelişimini ve kentteki tüm ekonomik (tarımsal-endüstriyel-ticari) faaliyetlerde tütünün ne derecede baskın bir unsur haline geldiğini rakamlarla göstermek gerekir. Ardından, ekonomik faaliyetlerde görülen bu gelişmelerin, kentin toplumsal yaşamı üzerinde ne gibi etkileri olduğunu tahlil etmeye çalışabiliriz. Ancak daha önce vurgulanması gereken bir husus, kentte 1930'lardan itibaren yaşanan değişim değerlendirilirken, Cumhuriyet'le birlikte gerek ideolojik gerekse de sosyal ve ekonomik açıdan ülkede yeni bir dönemin başladığı ve kentteki değişimin bu yeni durumdan büyük ölçüde etkileneceğidir. Her ne kadar Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri birçok açıdan birbirinin devamı niteliğinde iseler de; Cumhuriyet döneminde siyasi ve ekonomik bağımsızlığın güçlendirilmesi, tütün sanayiinin yabancı bir şirket yerine bir devlet kurumunun tekeline bırakılması, devletçi sanayileşme ve kalkınma politikalarının tütün üretiminin

kapasitesini artırması ya da 19. yüzyıl sonlarında başlayan “*utangaç modernitenin* yerini *köktenci moderniteye* bırakması”¹ gibi ulusal (ve elbette dönemin ulusal politikalarını etkileyen uluslararası) ölçekte yaşanan değişimler, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri arasında belirgin farklılıkların yaşanmasına neden olacaktır. Sembolik anlamda Milli Mücadelenin başladığı şehir olarak Samsun, Cumhuriyet tarihinde ayrıcalıklı bir yer kazanırken; yeni rejimin izlerini -ekonomik, toplumsal, mekânsal- her alanda (ve büyük bir istekle) taşıyacaktır. Böylece, her ne kadar kentin ekonomik ve toplumsal büyümesinde tütün sektörü başlı başına belirleyici bir faktör olsa da; gerek bu sektörün kentteki gelişiminin daha yukarıdan desteklenmiş olduğu ve gerekse de kentin (üniversite, hastane, kolej ve azot sanayii gibi) belirli kamu yatırımlarından önemli ölçüde yararlandırıldığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Hiç kuşkusuz, kentte görülen yüksek kadın istihdamı da Cumhuriyet rejiminin Samsun’da yansımaları bulan özgün bir sonucudur. Tüm bu etmenlerin bir araya gelmesi sonucunda Samsun, 1960’lı yıllarda, Karadeniz Bölgesinin en büyük şehri ve bölge merkezi haline gelecek ve giderek bir *kadın-işçiler kentine* dönüşecektir.

4.1. Samsun’da Tütüncülüğün Cumhuriyet Dönemindeki Gelişimi

Cumhuriyet döneminde, Samsun tütününün hem miktarı hem de Karadeniz bölgesi üretimindeki payı giderek artmıştır. Daha önce belirtildiği gibi; Karadeniz tütünleri içinde Samsun-Bafra sortunun ayrı bir önemi vardır. Samsun merkezde yetişen tütünler, lezzetinin yanı sıra, %1’den az olan (dünya genelinde) rekor düzeydeki nikotin oranlarıyla; Bafra tütünü ise tok ve tatlı içimiyle sigara harmanlarının çok aranan tütünlerini oluşturmaktadır.² Bu özellikleri nedeniyle Samsun’da yetişen (ve en pahalı tütün cinsi olan) tütünler, dış alıcılar tarafından oldukça rağbet gördüğü gibi, yerli sigara üretiminde de çok önemli bir yere sahiptir. 1965 yılında oluşturulan “ideal reçetelerin yaprak tütün ihtiyacı” tablosuna göre; yurt içinde üretilen sigara harmanlarında yer alan tütünler içinde, (%13’ü Samsun ve %10’u Bafra sortu olmak

¹ İlhan Tekeli, **Modernizm, Modernite ve Türkiye’nin Kent Planlama Tarihi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009, s.7.

² **Karadeniz Çevresi Tütünleri**, s.5.

üzere) Samsun tütünlerinin payı %23 ile birinci sırada gelmektedir.³ “En iyi sigaralık tütün” olarak ün yapmış olan Samsun ve Bafra tütünlerinin %25’i yurtiçinde kullanılırken, geri kalanı ihraç edilmektedir.⁴

1947-51 yılları ürün miktarına göre, Samsun ve Bafra tütünleri tek başına ülkedeki toplam üretimin %15’ini oluşturmaktadır. Samsun ile birlikte bölgenin diğer tütün üretim merkezleri de dahil edildiğinde Karadeniz tütünlerinin toplam üretim içindeki payı %21 olmaktadır.⁵ 1970 yılında, Samsun’un Karadeniz Bölgesi tütün üretimi içindeki yeri aşağıdaki tabloda görüldüğü şekildedir:

Tablo 4: Karadeniz Bölgesi Genel Tütün Üretimi, 1970

Tekel Başmüdürlükleri	Üretim Merkezi Adedi	Tütün Ekilen Köy Adedi	Tütün Ekicisi Adedi	Tütün Ekilen Alan (Hektar)	Tütün Üretimi (Ton)
Samsun	11	667	37.778	40.560	11.176
Tokat	4	229	20.585	12.923	6.815
Trabzon	7	182	7.634	4.285	2.750
Karadeniz Toplamı	22	1.078	65.997	57.769	20.742

Kaynak: 1970 Türkiye Tütün Ekim ve Üretimi, Tekel Genel Müdürlüğü, İstanbul, t.y., s.8.

Tablodan görüldüğü gibi, bölge üretiminin yarıdan fazlası Samsun’da gerçekleştirilmektedir. Tütün ekilen köy adedi, ekici sayısı ve ekilen alan açısından da Samsun, bölgede birinci sıradadır. Bu tabloda gösterilen Samsun Başmüdürlüğü kapsamına Sinop ve Amasya illeri de dahil olmakla birlikte; bu iki şehrin Samsun Başmüdürlüğü toplamındaki payı son derece azdır. Tabloda Samsun’un karşısında görülen 667 köyden sadece 174’ü ve 11 bin tonluk üretimin ise 2 bin ton kadarı bu iki ile aittir (Bu 2 bin tonluk üretimin 1.500 tonunu ise, Amasya ilçesi Gümüşhacıköy tek başına gerçekleştirmektedir).⁶ Samsun üretim bölgeleri ve yıllara göre üretim miktarları için bkz. EK-1’deki Tablo 16.

³ Tütün Ekspertleri Toplantısı (23-27 Eylül 1965), Tekel Gn. Md., İstanbul, 1966, s.77.

⁴ Samsun-Bafra sortu, ihracat bakımından, İzmir sortundan sonra, ikinci sırada yer almaktadır, Zeki Akkoyunlu, “Türk Tütünleri”, 276-277. İzmir tütünlerinin %90’ı ihraç edilmekteydi.

⁵ a.y.

⁶ 1970 Türkiye Tütün Ekim ve Üretimi, Tekel Genel Müdürlüğü, İstanbul, t.y., s.9’daki tablodan hesaplanmıştır.

Bu rakamlar Türkiye geneli ile karşılaştırıldığında, Samsun'un (İzmir, Manisa ve Muğla'dan sonra) Türkiye'nin en çok tütün üreten 4. şehri olduğu görülmektedir.⁷ 1970 rakamlarını 1987 yılı rakamları ile karşılaştırdığımızda ise, Samsun'un üretim miktarında önemli bir artış olduğu anlaşılmaktadır. Karadeniz Bölgesi'nin diğer iki Başmüdürlüğü olan Tokat ve Trabzon'da üretim 17 yıl öncesinin rakamlarında kalırken; Samsun Başmüdürlüğü üretimi ise (yaklaşık %67'lik bir artışla) 18.752 tona yükselmiştir⁸. Bu rakamlarla Samsun (Manisa, İzmir ve Denizli'den sonra) yine 4. sırada yer almakta ve Türkiye'nin toplam tütün üretiminin %10'unu gerçekleştirmiş olmaktadır.⁹

Samsun'daki üretim ise temel olarak iki merkezde; (bugünkü Atakum'u da içine alan) Merkez ilçe ile Bafra ve Alaçam'da gerçekleştirilmektedir. 1966 ürün yılında, Karadeniz genelindeki 28,5 bin ton tütün üretiminin 17,1 bin tonu Samsun ilinde yetiştirilmiş ve bu 17 bin tonun yaklaşık 8 bin tonu Samsun Merkez ilçe oymaklarından (Maden, Canik, Evkaf) oluşurken, 7 bin tondan fazlası da Bafra ve Alaçam'da üretilmiştir (Bafra'nın tek başına üretimi 5,65 tondur).¹⁰ 1970 yılında ise, Samsun ilinde üretilen 9 bin ton civarındaki tütünün 4,5 tona yakını Bafra'da üretilmiştir. Buna, Bafra tipi tütün yetiştirilen ve Bafra'nın eski nahiyesi olan Alaçam ilçesinin 700 ton civarındaki üretimi de eklendiğinde Bafra tipi tütün miktarı 5 bin tonu geçmektedir. Tütün üretimi açısından Bafra'dan sonra 2. sırayı 3.221 ton ile Samsun Merkez almaktadır. Diğer ilçeler Çarşamba, Vezirköprü, Havza ve Kavak'ın üretimleri ise ortalama 100-200 ton civarlarında kalmaktadır.¹¹ Yıllar içinde Samsun'da tütün ekiminin ne oranda arttığı (ve 2000'lerde nasıl hızlı bir düşüş gösterdiği) EK-1'de yer alan *Tablo 16*'da görülebilmektedir.

⁷ **1970 Türkiye Tütün Ekim ve Üretimi**, s.2, 4 ve 5'teki tablolardan hesaplanmıştır. Sayfa 2'de, başmüdürlük bazında verilen tabloya bakıldığında, Aydın, 12,6 bin tonluk üretim ile Samsun'un önünde imiş gibi görünse de; bunun 9 bin tona yakını bu başmüdürlük altındaki Denizli ve ilçelerinde üretilmektedir. Oysa Samsun (Sinop ve Amasya çıkarıldığında) tek başına 9 bin tondan fazla bir üretime sahiptir.

⁸ 1940 yılında, Samsun ve Bafra tipi tütün toplamı (4 bin tondan fazlası Bafra tipi olmak üzere) 6,4 bin tondur, **Karadeniz Çevresi Tütünleri**, s.39'daki tablo. Aradan geçen kırk yılda, her iki tütün tipindeki üretim artışı 3 kata yakındır.

⁹ **Ege Tütün İhracatçıları Birliği 1989 Yıllığı**, İzmir, t.y., s.6-7'deki tablodan hesaplanmıştır.

¹⁰ **Ege Tütüncüler Derneği 1968 Muhtırası**, İzmir, s.19'daki tablo.

¹¹ **1970 Türkiye Tütün Ekim ve Üretimi**, s.9'daki tablodan hesaplanmıştır.

İnhisar (ve daha sonra Tekel) İdaresi'nin, kurulduğu 1925 yılından itibaren, Samsun'da tütün üretimini artırmaya önem verdiği gibi; burada yetişen tütünlerin kalitesinin artırılmasına da oldukça çaba gösterdiği anlaşılmaktadır. Samsun tütününün kalitesine verilen önemin bir örneği, İnhisar İdaresi tarafından yapılan, Samsun tohumlarının ıslahına yönelik çalışmalardır. Söz konusu çalışmaların anlatıldığı bir İnhisar İdaresi yayınında, 17 sene önce mübadele ile Samsun'a yerleştirilen Rumeli göçmeni tütüncülerin, yanlarında getirdikleri tohumları ekmek suretiyle, Samsun'un eski tohumlarını yok ettiklerinden yakınılmakta ve kurulan Tütün İslah İstasyonunda bölgeye özgü eski tütün tiplerini (Maden, Evkaf ve Dere) yaşatmak için verilen “yorulmak bilmez” çabadan söz edilmektedir.¹² Burada sözü edilen Tütün İslah İstasyonu'nun Maltepe'deki *Tütün Enstitüsü* arazisindeki istasyon haricinde Türkiye'deki iki istasyondan biri olduğunu bir başka yazıdan öğrenmekteyiz¹³. Tütün Enstitüsünü tanıtan söz konusu yazıda, Enstitünün bağlı teşkilatı; Samsun ve Ege “tütün ıslah ve deneme tarlası” ile birlikte ihtiyaç dahilinde çeşitli merkezlerde geçici olarak kurulan “tütün örnek tarlaları” olarak tanımlanmaktadır. 1931 yılında Samsun'da açılan “tecrübe istasyonu”; enstitü yayınlarında “Yalnız memleketimizin değil, bütün dünyanın biricik ve rakipsiz sigara tütününü”; “Türk tütünleri için asaletin timsali” gibi sözlerle övülen¹⁴ bölge tütününe verilen önemin bir göstergesidir.¹⁵

Sonuç olarak Samsun Merkez ile Bafra ilçeleri*, 1990'lara kadar, Türkiye'nin en fazla tütün yetiştirilen bölgeleri arasında yer almıştır. Cumhuriyet döneminde, Samsun-Bafra-Alaçam arasındaki sahil şeridinde tütün ekimi öylesine yaygınlaşmıştır ki

¹² **Karadeniz Çevresi Tütünleri**, s.5-8. Samsun'da tütün ekimi ağırlıklı olarak Rumlar tarafından gerçekleştirilmekte olduğundan, mübadele sonrasında yerli tohumların devamlılığında böyle bir sorun ortaya çıkmıştır.

¹³ Adnan Taşpınar, “İnhisarlar Tütün Enstitüsü”, **İnhisarlar Tütün Enstitüsü Raporları**, c.I, sayı 1, Temmuz 1937, s.3-8.

¹⁴ Örnek olarak bkz. Kadri Gültekin, “Türk Tütünlerinin Kimyevi Bünyelerine Nazaran Sigara Harmanlarındaki Ehemmiyeti”, **İnhisarlar Tütün Enstitüsü Raporları**, c II, sayı 2, Ağustos 1939, s.154-158; Akkoyunlu, “Türk Tütünleri”, s.276.

¹⁵ Çalışmalar neticesinde “Evkaf'a en uygun bir tohum intihap edilmiş”; böylece Evkaf tütünlerinin fiyatı da Maden fiyatına yaklaşmıştır, **Karadeniz Çevresi Tütünleri**, s.5-6.

* Eski idari taksimat göz önünde bulundurularak (1990'lara kadar) Merkez ilçe Atakum'u; Bafra ise Alaçam'ı içine alacak şekilde düşünülmelidir.

neredeyse tütün ekmeyen köy kalmamıştır.¹⁶ Dar bir sahil şeridinde sıkışmış şehir merkezinin hemen yanı başında tütün tarlaları uzanırken; kent merkezinde yaşayanlar bile bahçelerine tütün ekmiştir.¹⁷ 1970’te Samsun Merkez ilçenin toplam nüfusunun 223 bin, kırsal nüfusunun ise 89 bin olduğu¹⁸ ve söz konusu yıllarda, burada tütün eken 10 bini aşkın hane bulunduğu¹⁹ göz önünde tutulduğunda; kent çevresindeki tarımsal faaliyette tütünün ne derecede belirleyici olduğu anlaşılabilmektedir.²⁰ İleride görüleceği gibi, tütün ekimine sağlanan devlet teşviki ve alım garantisi, bir yandan Samsun kırsalına yapılan göçü artırırken, diğer yandan refah seviyeleri görece iyi olan tütüncü köylülerin de (kente göç etmek yerine) toprağında kalmasını sağlayacaktır. Böylece, Samsun’da hem tarım hem de (tütüne bağlı) sanayii gelişecek; kır ve kent nüfusu bir arada büyümeye devam edecektir.

Tütün ekimindeki artışa paralel olarak Samsun’da tütün işleme ve sigara sanayii de Cumhuriyet döneminde büyük gelişme göstermiştir. Üretim kapasitesi olarak İstanbul ve İzmir’den sonra üçüncü sırada ve (Tokat’taki fabrika kurulana dek) Karadeniz bölgesinde tek olan Samsun Sigara Fabrikası, Cumhuriyet döneminde modern teçhizatlarla yenilenerek üretim kapasitesi oldukça artırılmış; buna paralel olarak fabrikada çalışan insan sayısı da giderek yükselmiştir. Fabrikadaki işçilere, Tekel’in Karadeniz Bölgesindeki en büyük işleme tesisi olan Yaprak Tütün Bakım ve İşleme Merkezi (*Büyük İşleme*) ile çok sayıdaki diğer tütün işleme atölyeleri ve depolarında çalışan işçiler de eklendiğinde, Samsun’un tütünde çalışan işçi nüfusu 1970’lerde 15 bini aşmıştır. Fabrika ve atölye işçilerinin yanında, Tekel memurları, eksperler, nakliyeciler, komisyoncular, aracı ve tüccarlar ile onların ofis elemanları da düşünüldüğünde; görüşmecilerimiz tarafından dile getirilen “Samsun Merkez’de her

¹⁶ 1927 Tarım Sayımına göre, Samsun ilinde tütün ekilen toplam arazi miktarı 5.093 hektar iken (**Yurt Ansk.**, s.6590); 1970’te 36 bin hektara ulaşmıştır (**1970 Türkiye Tütün Ekim ve Üretimi**).

¹⁷ Sözlü tarih görüşmelerinde ifade edilmiştir.

¹⁸ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Genel Nüfus Sayımı: 25 Ekim 1970, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri**, Yayın no:756, Ankara, 1977, s.44.

¹⁹ Tekel yayınlarından hesaplanmıştır.

²⁰ Hesaplamamıza göre; söz konusu yıllarda, Merkez ilçede tütün ekilen alan; Merkez ilçenin (kentsel alanlarının da dahil olduğu) toplam bin km²’lik yüzölçümünün %15’inden fazlasını kaplamaktadır.

evde en az bir kişinin tütüne ilişkin bir işte çalışıyor olduğu” yönündeki saptamalarının doğru olduğu anlaşılmaktadır.²¹

Samsun’un işçi nüfusunun önemli bir kısmını civar şehirlerden göç eden kişilerin oluşturduğu görülmektedir.²² Sektörde Tekel’in ağırlıklı bir yere sahip olması ise, kentteki çalışma hayatına (en azından 1960’lardan itibaren) sosyal devlet anlayışına uygun bir düzen getirmiştir. Tütünü köylüden alıp, işlenmiş yaprak tütün halinde ihracatını yapmaya yetkili olan ve Samsun ekonomisinde önemli bir yeri olan tütün tüccarları, hem uygulanan “başfiyat” ve Tekel rekabeti nedeniyle köylüden tütünü iyi fiyatlara almış²³, hem de depo ve bakım-işleme atölyelerinde çalışan işçilerine uygun ücret ödemiş ve sigorta yaptırmışlardır²⁴. Ayrıca, tütün sektöründe ağırlıklı olarak kadın emeğinin kullanılması nedeniyle, kentteki çalışma yaşamı içinde kadınların oranı giderek artmış; Samsunlu kadınlar Türkiye genelinin çok üzerindeki oranlarda istihdam edilme şansı bulmuşlardır.

1963 yılında, Samsunlu ve Bafra’lı tütün tüccarlarının önemli bir kısmı (iç piyasadan yüksek fiyatla alım yapmaları nedeniyle) 1962 yılı tütünlerini ihraç edememiş; böylece köylüye alım için yaptığı ödemenin karşılığını alamayarak nakit sıkıntısına girmiştir. Elleri kalan (ya da borçla edindikleri) nakitler de satamadıkları tütünlerin depo ve bakım masraflarına gidince birçok tüccar iflas etmiştir. Öyle ki, kentin en büyük tütün tüccarlarından olan Nemli ailesi bile iflastan kurtulamamıştır. Bundan sonraki yıllarda ise tütün ticaretini yerli tüccarların yerine büyük tütün şirketleri eline almaya başlamıştır. Ancak Türkiye yapılanması İzmir (ve bir kısmı İstanbul) merkezli olan yabancı şirketler ile yine İzmir’de kurulu olan birkaç yerli firma, Samsun’dan aldıkları

²¹ 1970 yılında, Samsun Merkez ilçenin kentsel nüfusu 134 bindir. **Genel Nüfus Sayımı: 25 Ekim 1970**, s.44.

²² “Tütün sanayii iş kollarında çalışan işçilerin ekseriyeti Karadeniz sahil mıntıkası sakinlerinden olup, geri kalanlar Rumeli mübadilleri ile Anadolu semtlerinden gelip Samsun’a yerleşmiş işçilerdir”, **Samsun İl Yıllığı 1967**, Samsun Valiliği, s.160.

²³ Tekel istatistiklerinde ve Tütün yıllıklarında, tütün alımlarında tüccar fiyat ortalamasının devletten yüksek olduğu görülmektedir. Kendileriyle görüşme yaptığımız eski tütün tüccarları da, “sen almazsan nasıl olsa Tekel’e satarım” kozunun ekiciler tarafından kendilerine karşı fiyat yükseltmede kullanıldığını belirtmişlerdir. Samsun ve Bafra’da yetişen tütünlerin, kaliteli olmaları ve yurt dışında çok fazla rağbet görmeleri nedeniyle de, Türkiye tütün piyasasında en yüksek fiyattan alıcı bulunduğu yine kayıtlardan anlaşılmaktadır.

²⁴ Eski tütün tüccarlarından Servet Arat, kendilerine sigorta yapıp emekli etmek istediği işçilerin, başlarda bu durumu tuhaf karşıladıklarından ve çalışmak için maaştan sigorta kesintisi yapmayan diğer tüccarları tercih ettiklerinden; ancak daha sonra bunun önemini anladıklarından ve diğer tüccarları da sigorta yapmaya zorladıklarından söz etmiştir.

tütünleri daha çok İzmir'deki atölyelerinde işlemişlerdir.²⁵ Buna şark tütününün uluslararası sigara harmanlarında kullanım oranlarının düşmesi de eklenince, tütün giderek Samsun dış ticaretindeki yerini kaybetmiştir. Bununla birlikte, daha önce tüccara ve firmalara ait olan birçok atölye 1970'lerde (yerli sigara üretimi nedeniyle tütün ihtiyacı devam eden) Tekel tarafından kiralanarak, (çoğu Tütün Merkezi'nde bulunan) bu işyerlerinde Tekel adına tütün işlenmeye devam edilmiştir. Daha sonraları Tekel, *Yeni İşleme* adında büyük bir işleme evi kurarak, buralardaki işçileri tek çatı altında toplamış ve bu muvakkat işçilerin çoğu da Tekel'de daimi kadroya geçirilmiştir. Böylece kentte (sigara imalatının yanında) tütün işleme sektörü de yalnız Tekel bünyesinde gerçekleştirilir olmuştur.

1980'li yıllarda başlayan özelleştirme faaliyetleri, etkisini 1990'lı yıllarda hissettirmeye başlamıştır. 1987 yılından itibaren, Samsun'da Tekel'e işçi alımları durmuştur. 1997'de Samsun'un Ondokuz Mayıs ilçesinde kurulan Ballica Sigara Fabrikasının faaliyete geçmesiyle birlikte, kent merkezindeki 100 yıllık tarihî fabrikada üretim durdurulmuştur. Ballica Sigara Fabrikası'nın başlangıçta büyük heyecan ile karşılandığı metinlerden anlaşılmaktadır. Bu fabrika ile Tekel'in bir iş sahası daha açarak, binin üzerinde işçi istihdam edeceği beklentisi oluşmuştur.²⁶ Buna karşılık, en modern üretim araçları ile donatılan bu fabrika, işçi sayısını azaltmasının yanında; on yıllık bir sürenin ardından, özel sektöre devredilecektir. Böylece hem fabrika kentteki merkezi konumunu kaybetmiş hem de fabrikadaki istihdam yaklaşık yarıya düşmüştür. Tekel'in, 2002 yılında, ekici piyasalarında destekleme alımı

²⁵ 1964 yılında Samsun limanından ihraç edilen tütün miktarı (3,7 bin ton), 1962'deki miktarın (7,7 bin ton) ancak yarısı kadardır (Ekiciden satın alınan tütünler, işlemeye tabi tutularak, bir sonraki yıl ihraç edilmektedir). Samsun ve Bafra'da faaliyet gösteren 100 kadar tüccar varken; 1962 ürün yılındaki yüksek fiyatların neden olduğu ihracat sıkıntısı sonrasında bu sayı 20'lere düşmüştür. Aynı şekilde, 1964 yılında Samsun'da tütün işlemede çalışan işçi sayısı da, 1962 yılı tütünlerinin işlendiği 1963 yılına göre 4.559 kişi azalmıştır. Tahmin edileceği gibi, bu azalma en fazla kadın işçileri etkilemiştir. Kadın işçi sayısı, bir yılda 12 binden 7.657'ye (erkek işçi sayısı ise 2.144'ten 1.812'ye) düşmüştür. İşçi sayılarında dikkati çeken bir husus, yetişkin işçi sayısındaki düşüşe karşılık, çocuk işçi sayısındaki artıştır (çocuk işçi sayısı 162'den 231'e çıkmıştır). Bu durum, zor durumda kalan bazı tüccarların, daha ucuz olan çocuk emeğini kullanmaya yönelmesinden kaynaklanıyor olmalıdır. Rakamlar, **Samsun TSO 1967 İktisadi Raporundan** alınmıştır. 1962 ürününden kaynaklanan kriz ve etkileri konusundaki bilgiler, Samsun ve Bafra'da üç tütün tüccarıyla ve ayrıca tütün eksperî Mustafa Atalay'la yapılan mülakatlardan edinilmiştir.

²⁶ Tekgıda-İş Sendikası Samsun Bölge Şubesi Teşkilat Sekreterinin Fabrikayı öven konuşması için bkz. "Tekel 19 Mayıs'ta Samsun'a Bir Güneş Daha Çıkarıyor", **TEKGIDA-İŞ Dergisi**, sayı:71, Yıl:1997, s.7.

yapmayacağını açıklamasının ardından, ilde tütün üretimi hızla düştüğü gibi, kentteki yaprak tütün işleme faaliyetleri de giderek azalmış; 2006 yılında ise Samsun'daki yaprak tütün işleme evleri tamamen kapatılmıştır.

Sonuç olarak; çiftçisi ve işçisiyle (ve sayıca daha az olmakla birlikte tüccarı ve memuruyla) tütün sektöründen geçinen insanlar 1990'lara kadar Samsun nüfusunun çok önemli bir kısmını oluşturmuş ve Samsun bir "tütün şehri" olarak anılır olmuştur. Tütün sektörünün yarattığı ekonomik canlılığı; şehre inşa edilen liman, demiryolları ve karayollarında, gelişmiş eğitim ve sağlık kurumlarında, Samsun limanından yapılan ihracat rakamlarında, işçi kooperatiflerinde, nüfus artış hızında, birçok şirket ve kamu kuruluşunun Samsun'da bulunan bölge müdürlüklerinde görmek mümkündür. Ancak, kentte yaşanan bu değişimlere geçmeden önce, Samsun'un ekonomik yapısına ve tütün sektörünün kent ekonomisindeki yerine daha yakından bakmak gerekir.

4.2. Tütün Sektörünün Samsun'da Birincil Ekonomik Faaliyeti Oluşturması

Samsun'da tütün üretim ve imalatındaki artışın boyutunu ve bunun kent ekonomisindeki yerini anlamak için, tütüne ilişkin sayısal verilerin; kentteki diğer tarımsal, endüstriyel ve ticari faaliyetlere ilişkin rakamlarla karşılaştırılması gerekir. Böylece Samsun için tütüne ilişkin faaliyetlerin; tarım, imalat sanayi ve dış ticaret alanında belirleyici bir önemi olduğu daha iyi anlaşılabilir.

Daha önce (Cumhuriyet rejiminin iktisat politikaları başlığı altında) Osmanlı ekonomisinin Cumhuriyet'e devrettiği mirasın, Pamuk tarafından, iki kümede toplandığı; bunlardan birinin "tarıma dayalı ve dış ticarete açılmış yapılar", diğerinin de "hem kırdan hem de kentte küçük üreticiliğin ağır bastığı yapılar" olduğu belirtilmişti. Mikro ölçekte Samsun ekonomisini bu iki küme açısından incelediğimizde; burada da büyük ölçüde geçerli olduklarını görmekteyiz. 19. yüzyıldan itibaren, tütünün yanı sıra buğday ve mısır gibi diğer tarımsal ürünlerin ihracatının, kentin ekonomik gelişmesinde belirleyici bir rol oynadığı önceki bölümlerde ifade edilmişti. Yine tütün üretiminin ve bölgedeki diğer tarımsal faaliyetlerin çoğunlukla küçük aile işletmeleri tarafından sürdürüldüğü dile

getirilmişti. Burada (sözü geçen iki küme açısından) farklılık gösteren temel değişkenin, özellikle Cumhuriyet'in ilerleyen yıllarında kapasitesi daha da artırılan, tütün işleme endüstrisi olduğu görülmektedir. Osmanlı Döneminde olduğu gibi, Cumhuriyet'in ilk on-yıllarında da ülkedeki imalat sanayiinin büyük ölçüde 5 ya da daha az kişi ile çalışan işletmeler eliyle yürütüldüğü göz önüne alındığında, 400-500 işçinin çalıştığı Tütün Fabrikasının ne ölçüde büyük bir işletme sayılacağı açıktır. Fabrika ve diğer (büyük) işleme tesisleriyle birlikte tütün, kentteki imalat faaliyetleri içinde öncelikli bir yere sahiptir. Ancak, kentsel alandaki faaliyetlere geçmeden önce, il genelindeki tarımsal faaliyetlere ve tütünün tarım ürünleri içindeki önemine bakabiliriz.

4.2.1. Samsun'un Tarımsal Üretiminde Tütünün Yeri:

Samsun, tarımsal faaliyetlerin çok yaygın olarak yapıldığı; dolayısıyla kırsal nüfusun çok fazla olduğu bir ildir. İl topraklarının %18'ini ovalar oluşturur. Samsun kent merkezi de batıda Kalyon ve Doğuda Derbent burnu arasında yer alan ve burada genişliği 300-350 metreyi bulan Samsun kıyı ovası üzerinde yer almaktadır. Kent merkezi, kıydan güneydeki daha yüksek kesimlere doğru genişlemektedir. Söz konusu kıyı ovası, bu burunların gerisinde dar bir şerit halinde batıda *Kızılırmak* ve doğuda *Yeşilirmak* delta ovalarına dek ilerler. Bafra ve Çarşamba ilçelerinden denize dökülen Kızılırmak ve Yeşilirmak nehirlerinin oluşturduğu delta arazileri sayesinde Samsun; Türkiye'nin Çukurova'dan sonra en verimli ikinci tarım arazisine sahip bulunmaktadır. Bu delta ovalarında, bol miktarda sebze ve tahıl yetiştirilmekte ve Samsun böyle geniş düzlükleri bulunmayan diğer Karadeniz şehirleri için önemli bir ambar vazifesi görmektedir. Buna karşılık, il topraklarının %45'ini dağlık alanlar oluşturmaktadır.²⁷ Kıydan iç kesimlere doğru yükselti artmakta ve Vezirköprü, Havza, Ladik ve Kavak gibi ilçeler denizden oldukça yüksekte yer almaktadırlar. Bu ilçeler de belirli miktarda tahıl üretmelerinin yanında, özellikle bazı yerlerde şekerpancarının çokça ekildiği görülmektedir. Ormancılık ve hayvancılık da bu dağlık ilçelerde önemli bir geçim kaynağıdır.

²⁷ **Yurt Ansiklopedisi**, s.6541.

Tütün ekimi ise, esas olarak Samsun Merkez ilçeden başlayarak Sinop'a kadar uzanan sahil şeridinin eğimli arazilerinde yapılmaktadır. Daha önce Merkez'in doğusunda Tekkeköy ve Çarşamba'da da tütün yetiştirilmekle birlikte, burada diğer ürünler (özellikle fındık) zamanla daha fazla ekilmeye başlamış ve tütün ekimi azalmıştır. Tütün, yetiştiği toprağın eğimi ve havadaki nem oranı gibi coğrafi değişkenlere sıkı sıkıya bağlı bir ürün olduğu için, Samsun kıyı şeridinden belirli bir miktar uzaklaşınca, aynı kalitede ürün alınamamaktadır. Örneğin, Havza'da çiftçiler, Cumhuriyet'in ilk yıllarında tütün yetiştirmek için çaba gösterecekler de, (Samsun'daki kadar kaliteli olmayan) tütünlerine alıcı çıkmadığı için ekimi bırakmışlardır²⁸ (Zamanla Havza, önemli bir şekerpancarı üreticisi haline gelecektir). Buna karşılık, Havza'dan biraz daha içeride bulunan Vezirköprü'nün arazi ve iklim şartları burada tütün yetiştirilmesine olanak sağlamıştır. Ancak buradaki tütün nitelik olarak farklı olduğu gibi, miktar olarak da daha az yetiştirilmektedir²⁹.

Tütün, mısır, buğday, fındık ve şekerpancarı gibi tarımsal ürünlerin yüksek miktarlarda ekildiği Samsun, yüzölçümü olarak fazla büyük olmamakla birlikte³⁰; 2013 yılı itibarıyla, Türkiye'nin en fazla köyü olan beşinci ili konumundadır.³¹ Bir yandan birçok çeşit ürünün yetiştirildiği Bafra ve Çarşamba ovalarının geniş arazilerinin, diğer yandan tütün ekiminin, Samsun'un köylerine doğru da bir göç yaşanmasına neden olduğundan yukarıda söz edilmişti. Köylerin sosyal ve ekonomik özelliklerine daha yakından bakıldığında ise; Samsun'da gerek tütün üreticilerinin

²⁸ 1935 yılında "Tütün işlerimiz ve tütüncülüğümüz" hakkında Mahmut Man ve Burhan Fehim tarafından hazırlanan rapora ilişkin inceleme yazısında, Havza tütününü için şu cümleler kullanılmaktadır: "Burada 931,932, 933 ve 934 senelerinde bir kilo bile tütün ekilmemiştir. Sebebi, burada iyi tütün yetişmediğinin bu havali halkınca artık anlaşılmış olmasıdır. Netekim, 930 ve ondan evvelki senelerde burada mahdut miktarda yetişen tütünler alıcı çıkmamıştır.", BCA, 030-10/182-253-2 (16 Eylül 1935). İlerleyen yıllarda tütün sahalarının genişletilmesi ve Tekel'in destekleme alımı yapması gibi uygulamalar sonucunda, kaliteye bakılmaksızın, daha önce tütün yetiştirilmeyen birçok yerde tütün yetiştirildiği görülmektedir. Havza'da da -önemsiz miktarda da olsa- tütün yetiştirilmiştir. Bu uygulamanın etkisinin en fazla görüldüğü bölge ise, Doğu Anadolu'dur.

²⁹ Vezirköprü, yüksek ve ormanlık olmasına karşılık, tarıma elverişli düzlük alanlara da sahiptir. İlçede halen (az miktarda da olsa) tütün yetiştirilmeye devam edilmektedir.

³⁰ Samsun ili, alan olarak, Türkiye yüzölçümünün %1,2'sine tekabül etmektedir, **Seçilmiş Göstergelerle Samsun 2011**, TÜİK, Yayın No: 3801, Ankara, Ekim 2012 (pdf), s.XIV. 2013 yılında Samsun, ülke nüfusunun yaklaşık olarak %1,7'sine ev sahipliği yapmaktadır. Elbette ki, Samsun'un Türkiye'nin en kalabalık ilk 10 şehrinde yer aldığı dönemlerde bu oran daha fazladır.

³¹ İlde 986 köy bulunmaktadır, Ulusal Adres Veri Tabanı İstatistikleri: <https://www.nvi.gov.tr> (Birinci sırada 1.268 köyle Sivas yer almakta; arkasından Urfa, Kastamonu ve Erzurum gelmektedir). Samsun'un en fazla köye sahip olan ilçesi Vezirköprü, Türkiye genelinde de en fazla köye sahip ilçe konumundadır.

gerekse de diğ er ürünleri yetiştirenlerin, çok büyük bir çoğunlukla, küçük ve orta ölçekte arazilere sahip oldukları görölmektedir. Bununla birlikte, ilde topraksız köylü aileleri de oldukça fazladır. 1981 yılında hazırlanmış olan köy envanter tablolarına³² göre; Samsun’da, 860 köyde, 122.767 topraklı aileye karş ılık 49.063 topraksız aile bulunmaktadır. Böylece, köylerde oturan toplam 171.830 ailenin %71,5’i topraklı çiftçi ailesi durumundadır. Ş ehirde ikamet etmekte olup, köyde arazisi bulunanlar da dahil edildiğinde, toprağı bulunan aile sayısı 126 bin olmaktadır. Bu 126 bin topraklı çiftçi ailesinden 83 bini (%66’sı) ise 25 dekarın küçük bir araziye sahiptir. 28 bin aile, 26-50 dekar arası bir toprağı a sahip iken, 10 bine yakın ailenin de 51-100 dekar arası arazisi bulunmaktadır. Sahip oldukları arazi miktarı 101-200 dekar arasında olan 1.700, 201-500 arasında olan 147 ve 501-1000 arasında olan 13 aile bulunurken; 1000 dekarın üzerinde arazi sahibi olan aile sayısı sadece 4’tür. Bu 4 aileden 3’ü Bafra’da ve biri de Alaçam’dadır. Merkez ilçede 500 dekarın üzerinde arazisi olan aile bulunmadığı gibi, 201-500 dekar arası toprağı olan aile sayısı da sadece 9’dur. İl genelindeki toplam 3 milyon dekar civarındaki özel arazinin 2 milyon dekarı, 50 dekarın küçük parçalara bölünmüş durumdadır. 100 dekarın altındaki arazi parçalarının toplamı ise 2,5 milyondan fazladır. Bir başka deyiş le, 3 milyon dekarlık toplam arazi içinde 100 dekarın daha büyük parçaya bölünmüş araziler 300 bin dekarın (%10’un) altındadır. Bu rakamlar, Samsun kırsalında (Osmanlı döneminden beri geçerli olan) küçük aile üreticiliğ inin baskın olmaya devam ettiğ ini açıkça göstermektedir.

Küçük üreticiliğ in, tütün tarımı söz konusu olduğ unda, bizzat devlet tarafından desteklendiğ i görölmektedir. İnhisarlar İdaresi (Tekel) tarafından yayınlanan bir eserde, “kendini bilen zürra”nın ancak aile fertlerinin üstesinden gelebileceğ i miktarda tütün diktiğ inin ve amelenin yapacağı iş e güvenmediğ inin altı çizilmektedir³³. 1947 yılında “Tütün iş lerimizin ana hatlarını tespit için toplanan” Bakanlıklar-arası Komisyon Raporunda da, “Tütün ziraatının geniş mikyasta yapılmasını önlemek ve aile ziraatını takviye etmek için resmi ve yarı-resmi müesseselerin mubayaalarında küçük müstahsil tütünlerinin tercih edilmesi ve geniş mikyasta tütün dikenlere kredi

³² **Köy Envanter Etüdü 1981, 55-Samsun**, Köy İş leri ve Kooperatifler Bakanlığı Toprak-İskan Gn. Md., DİE Matbaası, Ankara, 1985, s.17-18.

³³ **Karadeniz Çevresi Tütünleri**, s.8.

verilmemesi hususunda Ziraat Bankası'na bu sene tatbikine başlanan ve pek yerinde bir tedbir olan usule devam edilmesi" tavsiye edilmektedir.³⁴

İlin Samsun Merkezden Bafra'ya ve oradan da Sinop'a kadar uzanan batı şeridi boyunca yer alan köylerinin büyük çoğunluğu, yakın zamana kadar geçimini tütün ekiminden sağlamaktadır. 1970'te, Samsun'da, tütün eken köy sayısı 500'dür³⁵ ve bu rakam ildeki toplam köy sayısının yarısından fazlasına tekabül etmektedir³⁶. İlde, 1927'de 5 bin hektar olan tütün ekim alanı, 1950'de 20 bin hektara yaklaşmıştır.³⁷ 1970'lerin sonunda ise Samsun genelinde tütün üretim alanı 40 bin hektara yaklaşmış³⁸; böylece, tütün ekim alanlarının il ekili alanı içindeki payı %11.3, ilin Türkiye tütün ekim alanları içindeki payı %13,3 olmuştur.

1980'lerin başında, Samsun köylerinde pazara yönelik üretimi yapılan tarımsal ürünlere baktığımızda³⁹; 416 köyde üretilen tütünün en yaygın ürün olduğu görülmektedir. Onu 395 köyle mısır ve 356 köyle buğday izlemektedir. Üretim miktarı açısından bakıldığında; daha çok Vezirköprü ve Havza'da olmak üzere, 289 köyde üretimi yapılan *şeker pancarı* (301 bin ton ile) ilk sırayı almakta, onu 28 bin tonla mısır, 24 bin tonla *buğday* ve 22 bin tonla -hemen hepsi Terme ve Çarşamba'da üretilen- *fındık* izlemektedir. Tütün, 20.367 ton ile 5. sırada olsa da; yükte oldukça hafif bir ürün olduğu göz önünde tutulduğunda, 20 bin tonluk tütünün ne kadar fazla miktarda olduğu tahmin edilebilir. Üstelik bu 20 bin ton tütün, parasal değer olarak, ilk dört sıradaki ürünlerin hepsinden daha fazladır. Bugünkü değeriyle kabaca hesaplanacak olursa; 2018 yılında, tütünün ortalama kilogram fiyatı (TÜİK tarafından⁴⁰) 19,20 TL olarak tespit edilmiştir. Bu sayı 20.367.000 kg ile çarpıldığında karşımıza 391 milyar gibi yüksek bir meblağ çıkmaktadır. Bu paranın kent ekonomisi için ne derece önemli olduğu ortadadır. Şehirde en fazla üretilen ürün olan şeker

³⁴ Raporun yer aldığı kaynak: **Tekel Enstitüleri Raporları**, c.V, sayı:2, 1949, s.359-363.

³⁵ **1970 Türkiye Tütün Ekim ve Üretimi**, Tekel Gn. Müdürlüğü, İstanbul, t.y., s.8.

³⁶ 1981 yılında, ilde 860 köy bulunmaktadır, **Köy Envanter Etüdü 1981: Samsun**.

³⁷ Akkoyunlu, "Türk Tütünleri", s.276.

³⁸ 1977'de tütün ekim alanı 38.900 hektar ve üretim miktarı 28.100 ton olarak verilmektedir, **Samsun İktisadi Raporu 1977**, STO. Alan olarak tütünden daha fazla yer kaplayan iki ürün buğday ve mısır olmakla birlikte, bu ürünlerin TL olarak toplam değeri, tütünden oldukça düşüktür. Karşılaştırma için bkz. aşağıdaki paragraf.

³⁹ **Köy Envanter Etüdü**, s.40-41'deki tablo.

⁴⁰ "Tahıl ve diğer bitkisel ürün fiyatları, TL/Kg (2008-2018)", TÜİK, [www.tuik.gov.tr \(http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1004\)](http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1004)

pancarı, her ne kadar 300 bin ton gibi çok yüksek bir miktarda görünüyorsa da; yine 2018 verilerine göre hesaplırsak, şeker pancarının kilogram fiyatı olan 0,24 TL, 301.510.000 kg ile çarpıldığında sonuç 72,36 milyar TL olmaktadır. Görüldüğü gibi; pancar üretimi, tütünden, ağırlık olarak 15 kat fazla olmakla birlikte, parasal değer olarak onun beşte birinden azdır. Aynı durum, üretim miktarları tütünden fazla olan mısır ve buğday için de geçerlidir. Her iki ürünün parasal değeri de, 2018 fiyatlarıyla hesaplandığında, toplam 24 milyar civarındadır –ki bu da tütünden elde edilen gelirin ancak %6’sına tekabül etmektedir. Birim fiyatı oldukça yüksek bir ürün olan fındığın dahi kilogramı aynı yılda yaklaşık 10 TL’dir. Bu durumda, şehrin 1981 yılı toplam fındık üretiminin parasal değeri, günümüz fiyatıyla 225 milyar dolayındadır (Bu konuda düşülmesi gereken önemli bir not, fındık ya da şeker pancarı gibi ürünlerin şehrin daha çok taşra ilçelerinde yetiştirildiğidir. Bir sonraki paragrafta görüleceği üzere; Merkez ilçe söz konusu olduğunda, tütünün tarımsal üretimdeki yeri, il genelinde olduğundan daha fazla ağırlık kazanmaktadır).

İlçeler bazında bakıldığında⁴¹; 120 köyde üretilen yaklaşık 9 bin ton ile Bafra, en fazla tütün yetiştirilen ilçeyi oluşturmaktadır. 101 köyde 5 bin ton tütün yetiştirilen Merkez ilçe ise 2. sırada yer almaktadır. 41 köyde üretilen 2.500 ton tütün ile Alaçam 3. sırada gelmektedir. Daha önce Bafra’ya bağlı bulunan Alaçam’da üretilen tütünün cinsi (biraz daha düşük kalitede olmakla birlikte) Bafra’daki ile aynıdır (Bafra sortu). Böylelikle, Bafra ve Alaçam birlikte düşünüldüğünde, Samsun’da üretilen tütünün yarısından fazlasının (11.263 ton) Bafra sortu olduğu görülmektedir. Bafra, Alaçam ve Merkez ilçeye bağlı köylerin tamamına yakınında tütün üretimi yapılmaktadır. Çarşamba ve Vezirköprü, 1.500 ton civarındaki üretimleri ile diğer tütün üreticisi köyleri içine almaktadır. Havza ve Kavak’ta da tütün üretimi yapılmakla birlikte, - özellikle Kavak’ta- üretim miktarı çok düşüktür. Ladik ve Terme’de ise tütün üretimi yapılmamaktadır.

Tütün üretiminin en fazla olduğu ilçe Bafra olmakla birlikte, geniş bir ovaya sahip olan bu ilçede diğer tarımsal ürünler de önemli miktarda yetiştirilmekte; ayrıca besicilik de yaygın olarak yapılmaktadır. Merkez ilçede ise tütün üretiminin çok daha baskın

⁴¹ Köy Envanter Etüdü, s.40-41’deki tablo.

olduğu görülmektedir. Buradaki toplam 107 köyün 101'inde ekilen tütün, üretim miktarı olarak (çok küçük bir farkla) mısırdan sonra gelse de, sağladığı ekonomik katkı nedeniyle birincil geçim kaynağını oluşturmaktadır. Tütün ve mısır dışında, burada pazara yönelik üretimi yapılanların buğday, arpa, koyun, sığır ve keçi olduğu, ayrıca ilçede yumurtacılığın da yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar dışındaki tarımsal ürünler ise, önemsenmeyecek boyutta üretilmektedir.

1981'de tütün ekimi için "izin alma" zorunluluğunun getirilmesiyle tütün alanlarında daralma başlamıştır. "1981'de Tekel'in ekim alanlarını sınırlandırması, ekicilere izin alma zorunluluğu getirmesi ve yine bu yılda destekleme alım fiyatlarının çoğunlukla maliyeti bile karşılayamayacak denli düşük tutulması üzerine, tütün üretimi 16.500 tona gerilemiş; 1978'de 64.445 olan ekici sayısı da 1981'de 40.971'e düşmüştür."⁴² 1980'lerin ortalarında rakamlar yeniden yükselse de; 1990'larda tekrar düşecektir. 2000'li yıllar ise artık Samsun tütüncülüğünün bitmeye başladığı yıllar olacaktır.⁴³ 2006 yılında yaprak tütün bakım ve işleme atölyelerinin de kapanması ve 2008 yılında (1996'da Ondokuz Mayıs ilçesine taşınan) Tütün Fabrikasının özelleştirilmesi ile birlikte, tütün hem kentsel hem de kırsal alan için artık belirleyici bir geçim kaynağı olmaktan çıkmıştır. Elbette bu aşağı doğru seyrediş, ülke geneli ile de paralel gitmiştir.

4.2.2. Samsun Limanından Yapılan İhracatta Tütünün Yeri

Cumhuriyet Döneminde, Samsun'da üretilen tütünlerin %25'i ülke içindeki fabrikalarda kullanılırken, %75'i ihraç edilmekteydi. Böylece (yaprak) tütün, 20. yüzyılın başından 1980'lere kadar Samsun limanından gerçekleştirilen ihracatta birinci sırada yer alan çok önemli bir ticari üründü. 20. yüzyıl başlarında tütünün tek başına, Samsun limanından yapılan ihracatın yarısını oluşturur hale geldiğini görmüştük. Cumhuriyetin ilk on yıllarında da Samsun'dan yapılan ihracatta, yaprak tütün oranı %50 ve üzerinde seyretmeye devam edecek; daha sonra bölgeye bakır işleme ve gübre sanayi gibi birkaç büyük işletme kurulması ve diğer tarımsal ürünlerin üretiminin de artması ile bu oran biraz düşecektir. Buna karşılık, örneğin 1975 yılında,

⁴² **Yurt Ansiklopedisi**, s.6593.

⁴³ Üretim rakamları için bkz. EK-1'deki 16 numaralı tablo.

Samsun limanından yapılan 295 milyon liralık ihracatın üçte birinden fazlasını (101 milyon lira ile) tek başına yaprak tütün ihracatı oluşturmaya devam edecektir⁴⁴. Üstelik dış talep ve tütün stoku gibi değişkenlerden etkilenen tütün ihracatının, 1976'da olduğu gibi, yine kentteki toplam ihracatın yarısını aştığı yıllar da olacaktır.⁴⁵ Burada unutulmaması gereken bir nokta, şehirden yapılan ihracata konu olan ürünlerin, Samsun limanının hinterlandı içine giren diğer birçok şehirden de geldiğidir. Yani, sadece Samsun ilinin ihraç ürünleri olarak bakıldığında, yaprak tütünün oranı daha fazla olabilecektir. Elbette, buradan ihraç edilen yaprak tütünün bir kısmı da Samsun dışındaki illerden gelmiştir; fakat daha önce gösterildiği üzere, Tekel Samsun Baş Müdürlüğü kapsamına giren yerleşimlerde üretilen tütün miktarında Samsun ve ilçesi Bafra'nın çok büyük ağırlığı bulunmaktadır.⁴⁶ Üstelik Samsun'da bulunan ve üretim kapasitesi Cumhuriyet döneminde oldukça artırılmış olan sigara fabrikası sayesinde, tütün Samsun dışına sadece yaprak tütün olarak değil, sigara şeklinde de gönderilmektedir.⁴⁷ Kısacası, Samsun ticaretinde tütünün, liman ihracatında görülen rakamlardan daha fazla bir yere sahip olduğu ileri sürülebilir.

1931 yılı Haziran-Ağustos aylarında İstanbul'dan 1.161.573, İzmir'den 471.781 kilo yaprak tütün ihraç edilirken; aynı dönemde Samsun'dan ihraç edilen yaprak tütün miktarı 665.564 kilodur. Bunun çok azı Almanya (2.500 kg) ve Mısır'a (8.300 kg) giderken; tamamına yakını (654.283 kg) İtalya'ya gönderilmiştir.⁴⁸ Bu dönemde Türkiye'nin yeteri kadar yaprak tütün işleme atölyesi olmadığından, tütünlerin önemli bir kısmı işlenmemiş halde dönemin en büyük işleme merkezlerinden biri olan Trieste'ye gönderilmekteydi. Samsun'dan yapılan ihracatta İtalya'nın bu denli

⁴⁴ Söz konusu yılda, işlenmiş yaprak tütün ihracatının 66 milyon liralık kısmı ABD'ye yapılmıştır, **Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi**, Samsun Belediyesi Yayını, Nüve Matbaası, Ankara, t.y., s.93 ve 94'teki tablolar.

⁴⁵ 1976 yılında, Samsun limanından yapılan 291,7 milyon TL tutarındaki ihracatın 157,7 milyon TL'si, yaprak tütün ihracatından elde edilmiştir, **Samsun İktisadi Raporu 1977**, STO.

⁴⁶ Örneğin 1947 yılında, Samsun ve Bafra bölgesinde 15.265 ton tütün üretilirken; Tokat dahilinde üretilen tütün miktarı sadece 3 bin tondur. Tablo için bkz. **Tekel Enstitüleri Raporları**, c.V, sayı: 2, yıl: 1949, s.391.

⁴⁷ Sigara, Samsun'un iller arası ticaretinde önemli bir üründür. Dış ticaretteki payı ise önemsiz boyuttadır.

⁴⁸ “Üç ay zarfındaki yaprak tütün ihracatı” tablosu, **Tütün İnhisar İdaresi Umumi Muhasebe İşletme İstatistik**, Haziran-Ağustos 1931, Tütün İnhisar Matbaası, s.11. 1933 yılı Haziran-Kasım ayları arasındaki 6 aylık dönemde ise, Türkiye'den ihraç edilen 11,4 bin ton tütünün 1.450 tonu Samsun'dan gönderilmiştir, “Altı aylık yaprak tütün ihracatı” tablosu, **İnhisarlar İdaresi İşletme Muameleatına Ait İhzarî Malûmat**, Haziran-İkinci Teşrin 1933, İnhisarlar Matbaası, İstanbul, s.12.

ağırlıkta olmasının sebebi de bu olmalıdır. Trieste’de işlenen yaprak tütünler, oradan, harmanlarında Karadeniz tütününü kullanan büyük sigara şirketleri ya da onların aracıları tarafından ithal edilmekteydi. Zamanla, Samsun’da tütün işleme sanayiinin gelişmesiyle birlikte, yaprak tütün alıcılarının çoğu doğrudan Samsun limanından alım yapmaya başlayacaktır.

Tablo 5: Samsun Limanından Yapılan Tütün İhracatı⁴⁹

	1956	1960	1970	1981	2003
Yaprak tütün (ton)	2.640	5.350	4.205	245	623
Yaprak tütün (milyon TL)	10,568	27,944	32,827	43,440	0,203 \$
Toplam ihracat (milyon TL)	18,610	33,060	70,025	1.163,614	91,160 \$
Toplam ithalat (milyon TL)	14,808	24,735	101,953	14.276,782	326,593 \$

Tütünün önemli bir ihraç ürünü olduğu yıllarda, Samsun tütünlerinin en büyük alıcısı olan ABD, aynı zamanda Samsun’dan yapılan *toplam ihracat* içinde en fazla paya sahip ülkeydi. Samsun’dan *dış alım* yapan belli başlı diğer ülkeler (Batı) Almanya, Yugoslavya, Irak, S. Arabistan, Belçika, Çekoslovakya, Bulgaristan, İtalya ve Suriye idi.⁵⁰ Samsun *tütün*ün ABD dışındaki en önemli alıcılarını ise (Batı) Almanya, Hollanda, İtalya ve İsviçre’nin yanında, Doğu Almanya, Çekoslovakya, Polonya, Macaristan, Finlandiya ve Japonya gibi ülkeler oluşturmaktaydı.⁵¹

1980’li yılların başından itibaren -Samsun’daki tütün üretiminde bir azalma olmamakla birlikte- tütün ihracatında büyük bir düşüş olduğu görülmektedir. 1981 yılında tütünün Samsun limanından yapılan ihracat değeri içindeki payı sadece

⁴⁹ Samsun TSO İktisadi Raporlarından derlenmiştir. 2003 yılı değerleri milyon \$ olarak verilmiştir. İhracat ve ithalat değerleri Türk parasının yıllar içindeki değer kaybına bağlı olarak, reelde olduğundan daha fazla artmış görünmektedir. Burada önemli olan, tütünün toplam ihracat içindeki yerini göstermektir. Ayrıca, yıllar içinde tütün ihracatı önemini kaybederken, limandan yapılan ihracat ile ithalat değerleri arasındaki fark da giderek ithalat lehine açılmaktadır. Özelleştirme sonrası dönemde görüleceği üzere, Samsun’dan yapılan dış ticarete, ihracatın ithalatı karşılama oranı, 2000’li yıllarda giderek azalmıştır.

⁵⁰ Samsun TSO İktisadi Raporu 1977, s.21.

⁵¹ Samsun TSO 1963 Yıllığı, Ankara, 1963, s.20.

%3,7'dir.⁵² (Şark tütününün sigara harmanlarındaki payının azalması nedeniyle) tütünün bir ihraç maddesi olarak önemini kaybetmesine paralel olarak, en büyük tütün alıcısı ABD de Samsun dış ticaretindeki yerini 1980'lerde Rusya'ya bırakmıştır. Rusya'yı Irak ve Fransa izlemektedir.⁵³ 1980'li yıllar boyunca tütün -1987'deki sıra dışı ihracatı⁵⁴ dışarıda bırakılırsa- dış ticaretteki önemini giderek kaybedecek ve 1990'lara gelindiğinde, Samsun'un ihraç ürünleri listesinden silinecektir.⁵⁵ 2003 yılında, 93 bin tonluk 42 milyon \$ değerindeki meyve ihracatının, kentten yapılan toplam ihracat içinde hem miktar hem de değer olarak birinci sırada geldiği görülmektedir.⁵⁶ 1980'lerde Samsun ticaretinde önemi artan Rusya, 2000'lerde de ilk sırayı korumaktadır. 2003 yılında gerçekleştirilen 90 milyon \$ tutarındaki ihracatın yarısı Rusya'ya yapılmıştır.⁵⁷

4.2.3. Samsun'da Sanayi ve İstihdam Olanakları Açısından Tütünün Önemi

Samsun Tütün (Sigara) Fabrikası, 1970'lere kadar -İstanbul ve İzmir'deki fabrikalardan sonra- Türkiye'deki üçüncü büyük tütün fabrikası konumunda olmuştur.⁵⁸ 1930'larda, bu üç fabrika haricinde sigara üretimi yapan tek birim, Adana

⁵² Tütünün payı, söz konusu yılda görülmedik biçimde rekor kırmış olan (Rusya'ya yapılan) 700 milyon TL tutarındaki tereyağı ihracatı dışarıda bırakıldığında dahi, %10'a ulaşamayarak, %9,5'te kalmaktadır. 1981 yılında tütün, Samsun limanından yapılan ihracat ürünleri sıralamasında 6. sırada yer almaktadır. Yüzdelere tarafımızca **Samsun İktisadi Raporu 1982** (Samsun TSO, Samsun, 2005), s.65'te yer alan tablodaki rakamlardan hesaplanmıştır.

⁵³ En fazla ithalat yapılan ülkeler ise Romanya, İsviçre, Batı Almanya ve Rusya'dır, **Samsun İktisadi Raporu 1982**, s.66-67.

⁵⁴ 1987'de Samsun'dan, çok büyük kısmı ABD'ye olmak üzere, 4 milyar dolar tutarında 10,5 bin ton tütün ihraç edilmiştir, **Samsun İktisadi Raporu 1988**, s.74-75.

⁵⁵ 1990 yılına ait ihracat tablosunda tütün yer almamakla birlikte, 327 ton sigara bulunmakta; ancak toplam ihracat içinde sigaranın payı önemsiz kalmaktadır. Aynı yıl, Samsun limanından 6 bin ton tütün ithal edilmiştir, **Samsun İktisadi Raporu 1990**, s.44. Tütün ithali, Tekel'in Tokat'taki sigara fabrikasında Amerikan blend sigara imalatına başlaması ve bu nedenle ABD'den (Virginia tipi) tütün almasıyla ilgili olmalıdır. Zira Türkiye'de üretilen Amerikan tipi ilk sigara olan *Tekel 2000*'in üretimine, 1988 yılı sonunda Tokat Sigara Fabrikasında başlanmıştır, **ÖİK-1990**, 59. Türkiye, 1990'lı yılların başında, Kafkaslar ve Rusya'ya ucuz *Tekel 2000* sigarası ihraç ederek, Marlboro'ya rakip olmaya ve buradaki Amerikan-blend sigara pazarına hakim olmaya çalışmış; ancak, başarılı olamamıştır.

⁵⁶ Meyveyi 13 milyon \$ ile bakır ve bakırdan eşya ihracatı izlemektedir, **Samsun İktisadi Raporu 2005**, Samsun TSO, Samsun, 2005, s.122'deki tablo.

⁵⁷ **Samsun İktisadi Raporu 2005**, s.119'daki tablo.

⁵⁸ Cibali, İzmir, Samsun ve Adana fabrikaları, Reji döneminden kalmadır. 1969'da İstanbul Cevizli'de ilk modern sigara fabrikası inşa edilmiş; ardından 1970'lerde Adana'daki tarihi fabrika kapatılarak yeni

Fabrikasıdır. Onun dışında, idareye ait (Bitlis, Diyarbakır, Malatya ve Urfa’da yer alan) 4 adet atölyede ise sadece (kıyılmış) tütün imalatı yapılmaktadır. 1931 yılının Haziran-Ağustos ayları arasında Samsun Tütün Fabrikasında 146 ton tütün ve 213 ton sigara imal edilmiştir. Bu miktarlar Cibali Fabrikası için sırasıyla 188 ton ve bin ton iken; İzmir Fabrikası için 140 ton ve 406 tondur.⁵⁹ 1933 yılının Haziran-Kasım arasındaki altı ayında, Samsun Fabrikası, (sigara üretiminde İstanbul ve İzmir’deki fabrikaların hala gerisinde olmakla birlikte) 517 tonluk tütün üretimi ile birinci sırada yer almıştır.⁶⁰ İlerleyen yıllarda fabrika modernize edilecek ve burada artık tütün imal edilmeyerek, sadece sigara üretimi yapılacaktır. 1970’lerin sonlarına doğru, fabrikanın işçi sayısı 1.600’ü aşmış, sigara üretim kapasitesi ise yıllık 10 bin tona ulaşmıştır. Samsun Sigara Fabrikasında “*Samsun, Bafra, Yenice, Gelincik, Bahar, Birinci ve İkinci*” sigara markaları imal edilmekte⁶¹ ve fabrikanın sevkiyat alanı Zonguldak’tan Kars’a kadar uzanmaktaydı.⁶²

Kentte, sigara endüstrisinden çok daha geniş bir istihdam yaratan çalışma alanı ise yaprak tütüne ilişkin imalat işlemleri (tütün işleme). Samsun, tütün işleme faaliyetleri açısından da İstanbul ve İzmir’den sonra üçüncü sırada gelmekteydi. Cumhuriyet’in kurulduğu yıllarda, İstanbul ve İzmir’de, dokuma atölyeleri, ayakkabı imalathaneleri, tersane gibi dönemin büyük işletmeleri bulunmakla birlikte; Samsun’un kentsel alandaki en büyük işkolu tütündü. Salih Zeki’nin verdiği bilgilere göre⁶³; 1920’lerin sonunda, Samsun Tütün Fabrikasında, 162’si kadın, 306 işçi ve yine

fabrika binasına geçilmiş ve 1985’te de Tokat’ta modern bir sigara fabrikası açılmıştır. Bu yeni fabrikalar, daha çok filtreli sigara üretirken; eski fabrikalar giderek üretim düzeyinde geride kalmıştır.

⁵⁹ Aynı dönemde Adana Fabrikasında 88 ton tütün ve 96 ton sigara üretilmiştir. Diğer 4 atölyenin toplam tütün üretimi ise 229 tondur. Bkz. “Fabrika ve atelyelerin üç aylık imalatı” tablosu, **Tütün İnhisar İdaresi Umumi Muhasebe İşletme İstatistiki**, Haziran-Ağustos 1931, Tütün İnhisarı Matbaası, s.10.

⁶⁰ Aynı dönemde Adana Fabrikasında 303 ton, Cibali Fabrikasında 203 ton ve İzmir Fabrikasında 26 ton tütün üretilmiştir. Bkz. “Fabrika ve Atelyelerin altı aylık tütün imalatı” tablosu, **İnhisarlar İdaresi İşletme Muamelatına Ait İhzarî Malûmat**, Haziran-İkinci Teşrin 1933, İnhisarlar Matbaası, İstanbul, s.11.

⁶¹ 1950’lerde Samsun Fabrikasında üretilen sigaraların isimleri ise şunlardı: *Kulüp, Gelincik, Bafra, Birinci, İkinci ve Köylü*, **Tekel Enstitüleri Raporları: cilt VII, sayı:1**, 1956, s.366.

⁶² **Bütün Yönleriyle Samsun** (Samsun Şehir Salnamesi 2.cilt), Samsun Belediyesi, 1978, s.549. Fabrikanın, (kapatılmasından sadece 2 yıl önce) 1995 yılı Ocak-Mart arasındaki 3 aylık toplam sigara imalatı 1.200 tondur, Tekel Gn Md., **İstatistik Bülteni**, Ocak-Şubat-Mart 1995, s.6’daki tablo. Bu miktar yukarıda verilen 1931 yılı 3 aylık üretiminin 6 katıdır. Fabrika daha çok filtresiz sigara üretti. Zamanla filtreli sigaraya talebin artmasıyla filtresiz sigara üretimi düştü. 1997’de üretime başlayan *Balıca Sigara Fabrikası* ise, filtreli üretimine yönelik en modern teçhizatlarla donatıldı.

⁶³ Salih Zeki (1928), s.452-454’ten aktaran Doğruel, **a.g.e.**, s.277.

İnhisar İdaresine ait üç tütün işleme imalathanesinde de tahminen 400 işçi çalışmaktaydı. Amerikan menşeli Gary Tobacco ise bölgede yetişen tütünleri (Amerika'daki sigara fabrikalarına göndermek üzere) işlediği imalathanesinde 1000 kadar işçi çalıştırıyordu. Bunlar dışında kentte 15 civarında tütün işletmesi bulunuyordu ve kimisinde 200 kadar işçi istihdam ediliyordu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, Samsun civarındaki (Bafra, Gümüşhacıköy, Erbaa gibi) tütün bölgelerinde yetiştirilen tütünler, bu yerlerde yeterli tesislerin bulunmaması nedeniyle, demiryolu ya da karayolu aracılığıyla Samsun'a ulaştırılmakta; orada işlenmekte, depolanmakta ve ihraç edilmekteydi.⁶⁴ İlerleyen yıllarda Tekel, Samsun Merkez haricindeki tütün üretim bölgelerine de işleme ve bakım evleri kurmuşsa da, buradan gelen tütünlerin bir kısmı yine Samsun'da işlenmeye devam edilmiştir. Buna karşılık Samsun Merkez ilçedeki bakım evleri de bölge tütününü işlemek için yetersiz kalmaktadır. Tekel'in, 1952 yılında inşasına başlayarak 1954 yılında üretime açtığı Samsun Merkez Yaprak Tütün Bakım-İşleme Evi (*Büyük İşleme*) oldukça geniş kapasitesi ile bu sorunu büyük ölçüde gidermiştir.⁶⁵

1936 tarihli "Samsun İş Dairesinden Alınan Amele Mevcudu" başlıklı arşiv belgesi⁶⁶, 1930'larda Samsun'da çalışan işçilerin, işyerlerine göre dağılımını görebilmek açısından oldukça önemlidir. Hangi işletmenin kadın ve erkek kaç işçi çalıştırdığını sıralayan bu belgeye göre; 315 kadın ve 256 erkek çalıştıran İnhisarlar Tütün İşleme İmalathanesi, şehrin en fazla işçi çalıştıran işletmesidir. Buna, Tütün Fabrikasında çalışanlar da dahil edildiğinde, İnhisarlar İdaresi bünyesinde çalışan işçi sayısının (486'sı kadın ve 408'i erkek olmak üzere) **894** kişi olduğu görülmektedir. Bafra Kunduz Ormanı Ltd. Şirketi, 360 (erkek) işçi ile şehirdeki en kalabalık ikinci işletmedir (ve o da kent merkezinde değil, Bafra'da bulunmaktadır). Onun ardından 350 (erkek) işçinin çalıştığı Ali Sarım Kibar'ın tütün imalathanesi gelmektedir. Yabancı menşeli tütün şirketleri ile Osmanlı Bankası tütün deposunda ise toplam 90 kadın ve 391 erkek işçi mevcudu verilmiştir. Bunun yanında, işçi çalıştıran kişi ve şirket listesinde işgal konuları belirtilmemiş olan 6 isim bulunmaktaydı. Samsun

⁶⁴ Karadeniz Çevresi Tütünleri, s.15-16.

⁶⁵ Mustafa Atalay ile yapılan sözlü tarih görüşmesi.

⁶⁶ BCA, 490 1 0 0/1444-22-1.

TSO'ya kayıtlı tüccar listelerini, Tekel yayınlarını ve tütün dergilerini tarayarak yaptığımız çalışma sonucunda bu kişilerden beşinin tütün işi ile uğraştığını tespit edebildik.⁶⁷ Böylece; rapordan, Samsun Merkezdeki işyerlerinde, 677'si kadın ve 1.697'si erkek olmak üzere toplamda **2.374** “kayıtlı” işçi bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan 677'si kadın ve 1.499'u erkek olmak üzere **1.976**'sının tütünde çalışıyor olması; tütün işçisinin Samsun'un işçi nüfusu içinde ezici bir çoğunluğa sahip olduğunu göstermektedir. Kayıtlı kadın işçilerin tamamının tütün sektöründe istihdam edilmesi ise, tütün işlemenin, kentteki kadınların çalışma yaşamına katılması açısından ne derece hayati bir önemi olduğunu ortaya koymaktadır. Burada dikkati çeken bir husus, İnhisar İdaresine bağlı fabrika ve imalathanede kadın işçi oranı yüksekken, (Şahinoğulları haricindeki) tüm özel tütün imalathanelerinin ağırlıklı olarak erkek işçi istihdam ediyor olmalarıdır. Aşağıdaki tablodan görüleceği üzere, kayıtlı 677 kadın işçinin 486'sı İnhisar İdaresi bünyesinde çalışmaktadır. İnhisar İdaresinin mi kadın çalışanları, yoksa kadınların mı İdare'yi tercih ettikleri konusu ise şimdilik belirsizdir.⁶⁸

Söz konusu raporda verilen rakamlardan yola çıkarak, 1936 yılında, şehirde en fazla işçi çalıştıran işletmelerin bir sıralamasını yaptığımızda (bkz. Tablo 6), tütün imalathanelerinin şehirdeki iş yaşamında ne derece önemli olduğu rahatlıkla görülebilmektedir. Buna göre; kayıtlı 2821 işçinin çok büyük bir bölümü, kadınların ise hemen tamamı tütün işletmelerinde çalışmaktadır⁶⁹. İşçi çalıştıran 15 işletmenin 11'i⁷⁰ tütün ile ilgilidir ve bunların da üçü yabancı menşeli şirketlerdir⁷¹. Üstelik bu listeye, 70 kişinin altında⁷² işçi çalıştıran tütün atölyelerinin girmediği anlaşılmaktadır (Örneğin; Türkiye işçi hareketinin önder isimlerinden biri olan Zehra Kosova, 1930

⁶⁷ Listedeki isimlerden sadece Selim Ordu'nun iş alanını belirleyememiş olsak da, işletmesi Çarşamba'da bulunduğu için, Merkez ilçe söz konusu olduğunda değerlendirme dışı kalmaktadır.

⁶⁸ Daha önce ifade edildiği gibi, (makine kullanımı nedeniyle) Sigara Fabrikasının, imalathanelere oranla daha fazla kadın çalışana sahip olması beklenen bir olgudur. Buna karşılık, İdareye ait Tütün İmalathanesi de aynı oranda kadın çalıştırmaktadır.

⁶⁹ Yukarıda ifade edildiği gibi, raporda kişi adları ile verilmiş olan işletmelerin mahiyeti belirtilmemiştir; ancak Selim Ordu dışındakilerin adlarını tütün ile ilgili neşriyatları taramamız sonucunda bulabildik ve karşılıklarına parantez içinde “tütün imalathanesi” yazdık. Kadın çalışan sayısına bakarak, Selim Ordu'nun da tütün tüccarı olduğunu tahmin etsek de, teyit edebilmiş değiliz.

⁷⁰ Belki de Selim Ordu ile birlikte 12'si.

⁷¹ Yabancı şirketlerin adlarını, orijinal metindeki yazılışlarıyla verdik.

⁷² Her ne kadar, listeye ilişkin böyle bir not düşülmemiş olsa da, var olduğunu bildiğimiz küçük atölyelerin listede yer almadığı görülmektedir. Listedeki en küçük işletmenin 71 işçi çalıştırıyor olmasından yola çıkarak, işçi sayısı 70'in altında olanların listeye girmediği tarafımızca varsayılmıştır.

yılında, bir ay kadar çalıştığı Kefeli Yusuf'un atölyesinde, o sıralar 25-30 işçinin çalıştığını belirtmektedir⁷³). Listede, tütün şirketleri dışında çokça işçi çalıştıran tek özel işletme, Bafra'daki Kunduz Türk Limitet Şirketi'dir. Onun dışında sadece devlet kuruluşlarının adı geçmektedir.

Tablo 6: Samsun'da İşçi Çalıştıran Müesseselerdeki İşçi Mevcudu, 1936

<i>İşletme Adı</i>	Kadın İşçi	Erkek İşçi
İnhisarlar (Tütün) İmalathanesi	315	256
Bafra Kunduz Ormanı Ltd. Şirketi		360
Ali Sarım Kibar (Tütün İmalathanesi)		350
İnhisarlar İdaresi (Tütün) Fabrikası	171	152
Hakkı ve İbrahim Tahran (Tütün İmalathanesi)	40	160
Osmanlı Bankası Tütün Deposu	30	135
Di Amerikan Tütün Kumpanyası	60	85
Devlet Demiryolları Atölyesi		118
Şevki Pınar (Tütün İmalathanesi)		100
Geri Tabako Tütün Kumpanyası*		94
Çarşamba Selim Ordu	60	27
İbrahim Halıcı (Tütün İmalathanesi)		80
Vilayet Nafia (Bayındırlık) Müdürlüğü		80
Austura Türk (Tütün) Limited Şirketi		77
Şahinoğulları (Tütün İmalathanesi)	61	10
Toplam	737	2084

İş İdaresinin raporunda dikkati çeken bir husus, Samsun'un en büyük tütün tüccarlarından Nemli ve Kefeli ailelerinin isimlerinin işçi çalıştıran müesseseler listesinde görülememesidir. Aynı yıl, Gümrük ve İnhisarlar Vekili tarafından yazılan başka bir belgede, Samsun'dan tütün alan müesseselerden bir kısmı piyasadan çekilirken; *The Amerikan Tobacco* ve *Nemlioğulları* gibi bazı alıcıların da “gördükleri idari ve iktisadi güçlükler ve amelenin iyi verim vermemesi dolayısıyla” işlerini başka yerlere naklettikleri ifade edilmektedir.⁷⁴ İnhisar İdaresine ait 1940 tarihli başka bir yayından ise, *The Amerikan* ya da *Austro Türk* gibi büyük alıcıların, Samsun'dan satın

⁷³ Kosova, **Ben İşçiyim**, s.36.

* Salih Zeki'nin verdiği rakamlarla kıyaslandığında, Gary Tobacco şirketinin, Samsun'da, on yıl öncesine göre ölçek küçülttüğü görülmektedir.

⁷⁴ BCA, 490-1-0-0/1444-22-1 (29 Haziran 1936). Vekilin yazısında adı geçmese de (Salih Zeki'nin verdiği rakamlarla kıyaslandığında) Gary Tobacco şirketinin de Samsun'da, on yıl öncesine göre, ölçek küçülttüğü görülmektedir.

aldıkları tütünleri İzmir, İstanbul ve Trieste gibi daha büyük şehirlerde işlemekte olduklarını öğreniyoruz.⁷⁵ Böylece bu firmalar, Samsun'da büyük depolar bulundurmakla birlikte, aynı derecede büyük işleme atölyeleri kurmamaktadır. Sonuç olarak; Samsun ve çevresinden elde edilen tütünün miktarına kıyasla, kentteki tütün işleme faaliyetinin daha sınırlı ölçüde kaldığı anlaşılmaktadır.⁷⁶

15 Haziran 1937 tarihinde Amasya sayısalı tarafından yazılan bir başka raporda⁷⁷, Samsun'da 2-4 bin arasında "tütün amelesi" bulunduğu ve "Samsun Ticaret Odasının delaletiyle" kurulan *Tütün İşçileri Cemiyetine* **1.658** kadın ve **844** erkek işçinin kayıt olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, kayıtlı olmayan **400** amele daha bulunduğu ve bunların birçoğunun da İnhisar idaresinde çalıştığı, "şimdiye kadar İnhisar idaresinden ancak 18-20 kişinin" gönderildiği kaydedilmektedir. Raporun devamında, "bugün Samsun'da muhtelif müesseselerde **1.400** kadın, **750** erkek, **400** köylerde demet yapan ki [toplam] **2550** amele vardır" denilmektedir⁷⁸. Görüldüğü gibi, burada verilen kadın işçi rakamları, bir yıl önce verilenin yaklaşık iki katıdır. Erkek işçilerin sayısında 600'e yakın bir azalma görülmekle birlikte, toplam işçi sayısında 700'e yakın bir artış söz konusudur. Bu durum, İş İdaresinden gönderilmiş bir önceki rakamların sadece çok büyük işletmeleri kapsıyor olmasından kaynaklanıyor olabileceği gibi; yıldan yıla işçi sayısında belirli bir artış yaşanması da muhtemeldir. Özellikle kadın işçilerin sayısında sadece bir yılda görülen artış dikkate değerdir.

1960'lı yıllara gelindiğinde, Samsun'da tütün işleme sanayiinin oldukça genişlediği görülmektedir. Bu dönemde devlete ait tütün işleme atölyelerinin kapasitesinin oldukça arttığı ve artık Fabrikadan çok daha fazla işçi çalıştırır hale geldiği anlaşılmaktadır. 1965 yılında, İdare malı işleme atölyeleri arasında 10 bin ton ile İzmir

⁷⁵ **Karadeniz Çevresi Tütünleri**, s.11-12.

⁷⁶ 1935 tarihli bir il teftiş raporunda, Samsun'da tütün mağazalarında *dört bin* kadar tütün işçisi çalıştığı dile getirilmektedir, BCA, 490-1-0-0_724-480-1. 1936 yılındaki rakamların bundan düşük olması, paragrafta sözü edilen tütün firmalarının Samsun'dan çekilmesi ve bu nedenle iş piyasasının daralması olgusuyla uyumludur.

⁷⁷ "Samsun'da Amele Vaziyeti", BCA, 490 1 0 0 / 1444-22-1.

⁷⁸ Son cümlede verilen rakamlar, belgenin başında verilenden farklılık göstermektedir. Son rakamların daha düşük olması, buradaki "Samsun" sözcüğü ile "kent merkezinin" kast edilmiş olmasından kaynaklanıyor olabileceği gibi, yanlışlık da olmuş olabilir. Yine son cümlede, söz konusu işçilerin işkolları belirtilmemiş olmakla birlikte; raporun devamından tütün işçilerinin kast edildiği anlaşılmaktadır. Raporun Samsun'daki işçilerin niteliğine ilişkin kısımlarına, "işçiler ve sendikal hareket" başlığı altında değinilecektir.

en fazla kapasiteye sahip iken; 5 bin ton kapasiteli Samsun ve Şemsipaşa (Üsküdar) işleme atölyeleri ikinci sırada gelmektedir⁷⁹. Samsun STO 1963 Yıllığına göre⁸⁰; bu dönemde sadece Tekel’e ait işyerlerinde 15 bine yakın insan çalışmaktadır. İşçi mevcuduna ilişkin Yıllıkta yer verilen (aşağıdaki) tablo, kadın işçilerin Tekel’de ne denli ağırlıkta olduğunu göstermesi bakımından özellikle önemlidir:

Tablo 7: Samsun’da Tekel’e Ait İşyerlerinde Çalışan İşçi Sayısı, 1963

	Kadın	Erkek	Çocuk	Toplam
Yaprak Tütün İşleme ve Bakım İmalathanelerinde	11.175	2.249	282	13.706
Tütün Fabrikasında	675	265	-	940
Tekel Toplamı	11.850	2.514	282	14.646

STO yıllığına göre; Samsun’daki toplam işçi sayısı ise (sigortasızlar hariç) 19.504’tür⁸¹. Bunların cinsiyeye göre dağılımı ise şöyledir:

- Erkek işçi: 7.792⁸²; Kadın işçi: 11.337⁸³; Çocuk işçi (12-18 yaş): 370

Görüldüğü gibi Tekel, şehirdeki işçi nüfusunun çok büyük bir kesimini, sigortalı kadın işçilerin ise hemen hepsini bünyesinde barındırmaktadır. Geriye kalan işçi nüfusun içinde bir kısmının da özel yaprak tütün atölyelerinde çalıştığı hesaba katılırsa, tütün sektörünün şehir ekonomisindeki ağırlığı daha iyi anlaşılacaktır. Zaten yıllıkta da konuya ilişkin şöyle bir açıklama bulunmaktadır⁸⁴:

“Samsun bir tütün mıntıkası olması dolayısıyla **işçilerin ekseriyetinin ihtisası tütün üzerinedir**. Bu ihtisas fenni bilgiye göre değil, bu işte uzun müddet çalışılması neticesinde elde edilmiştir. Bundan anlaşılıyor ki, **işçilerin ekseriyeti[ni] kadınlar teşkil etmektedir**. Diğer işyerlerinde mevcut işçiler arasında ihtisas sahibi olanlar çok cüz’idir. Bunlar da sanat okulu mezunlarıyla tesviyeci, tornacı, ekskavatörcü greyder

⁷⁹ 1965 Tütün Eksperleri Toplantısı (23-27 Ağustos), Tekel Gn. Md., İstanbul, 1966.

⁸⁰ Samsun TSO 1963 Yıllığı, s.18-19.

⁸¹ Rakamları tek tek topladığımızda sonuç 19.499’dur.

⁸² Bu sayı, nüfus sayım sonuçlarındaki erkek çalışan sayısından çok düşüktür (1965 Nüfus Sayımına göre Samsun’da imalat sanayiinde 12.699 erkek çalışmaktadır). Bunun nedeni, sigortasız çalışmanın hala çok yaygın olmasından kaynaklanabileceği gibi, yıllıkta verilen rakamın sadece Samsun merkez kazayı kapsamından da kaynaklanabilir.

⁸³ Eğer Tekel’de çalışanların rakamı doğru verilmişse, kadın işçi sayısı 11.850’dir. Bu da Samsun toplamındaki kadın sayısından 513 fazladır. İki rakamdan biri yanlış olmalıdır. Bir diğer ihtimal, 11.337 rakamının Samsun Merkez kaza için geçerli olması ve Tekel toplamında görülen 513 fazlanın, Bafra’daki Yaprak Tütün Bakım Atölyesi’nin de Tekel rakamlarına dahil edilmiş olmasından kaynaklanmasıdır.

⁸⁴ Samsun STO 1963 Yıllığı, s.18-19.

operatörü meslekleri ihtiva etmekte ve devlete ait işyerlerinde çalışmaktadırlar. Samsun'daki işçilerin çalıştıkları yerler: Tütün Fabrikası ve Yaprak Tütün Bakım Evleri İşleme Atölyesi, muhtelif firmalara ait tütün imalathaneleri, liman inşaatı, resmi işlerde* çalışan işçiler, hususi firmalara ait fabrika ve imalathanelerde çalışmaktadırlar.”

Raporda da belirtildiği gibi, Samsun'un işçi nüfusunun ayırt edici yönü, Türkiye genelinde örneği bulunmayan şekilde, kadın işçilerin sayısının erkeklerden fazla olmasıdır. Bu konu ileride, “Kadın İstihdamı” başlığı altında ele alınacaktır.

Samsun'da çalışanlara yönelik daha ayrıntılı rakamları, 1967 İktisadi Raporundan edinebiliyoruz. Raporda yer alan “İşkolları itibariyle işyeri sayısı ve çalışanlar” listesine⁸⁵ göre; 64 kalem işkolu bünyesindeki 915 işyerinde 7.653'ü kadın, **18.506** kişi çalışmaktadır. İşkollarının büyük çoğunluğunun bünyesinde yüzden az; bir kısmında ise (işkolu toplamında) birkaç yüz kişi çalışmaktadır. Toplam çalışan sayısı 500'ü geçen (tütün haricindeki) işkolları ise belediye ya da ilgili kamu kurumlarınca yapılan yol, köprü, kanalizasyon yapımları ile elektrik vb. tesisat işlerine ilişkin işkollarıdır. Hem kamu hem de özel işyerlerini içerecek “bina inşaatı”, tütün dışında, en fazla sayıda çalışana sahip işkolu olmakla birlikte, bu sektörde çalışanların sayısı (2.600), tütünde çalışanların 3'te birinden azdır. Yaprak tütün imalatı işkolundaki 115 işyerinde, 7.445'i kadın (ve 110'u çocuk) olmak üzere, **9.958** kişi çalışmaktadır. Böylece yaprak tütün imalathaneleri, Samsun'da çalışan kadınların neredeyse tamamını ve toplam çalışanların da yarısından fazlasını bünyesinde barındırmaktadır. Erkeklerin kalabalık olarak çalıştıkları imar, inşaat ve tamirat faaliyetlerinin süresi belirli bir işle sınırlı olduğu da göz önünde tutulduğunda, Samsun'da süreklilik arz eden** ve kalabalık bir işçi kütlesi barındıran tütün işleme faaliyetlerinin kent için sağladığı istihdam olanakları daha iyi anlaşılabilir.

Tütün işleme, en kalabalık sektörü oluşturmasının yanında; bir kamu işletmesi olan Tekel'in sektörde sahip olduğu ağırlık nedeniyle de kentin çalışma yaşamında ayrı bir

* Devlet demiryolları işletmesi, bu resmi işyerlerinin başında gelmektedir.

⁸⁵ Samsun TSO 1967 İktisadi Raporu, s.7-8.

** Tütün işleme, mevsimlik bir iş olmakla birlikte, her yıl tekrar edilen bir faaliyet olmakla, o işte çalışanlar için bir süreklilik sağlamaktadır. Ayrıca, Tekel, fabrika haricinde, yaprak tütün işleme evleri ile depolarında çok sayıda daimi eleman da çalıştırmaktadır. Samsun 1967 Yıllığında, Tekel bünyesinde, daimi kadroda 6 binden fazla tütün işçisi bulunduğu belirtilmektedir, Samsun İl Yıllığı 1967, Samsun Valiliği, s.159.

öneme sahiptir. Tekel, Sigara Fabrikası haricinde, yaprak tütün işleme evleri ve depoları ile büyük bir istihdam yarattığı gibi, sağladığı sosyal olanaklar ve yüksek ücretler sayesinde de kentin ekonomik ve toplumsal yaşamında büyük bir önem taşımaktadır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında diğer yerlerde olduğu gibi, Samsun'daki Tekel işyerlerinde de ücretler ve sosyal haklar son derece yetersiz olmakla birlikte⁸⁶, 1960'lı yıllarda işçilerin ücretlerinin ve çalışma koşullarının oldukça iyileştiği görülmektedir. Samsun 1967 İl Yıllığında, Tekel'in tütün işkolunda işçilerine sunduğu ücret ve sosyal hak avantajı konusunda şu bilgilere yer verilmektedir⁸⁷:

“Samsun'da asgari ücret saatte 100 kuruş; yevmiye olarak 950 kuruştur. Fakat resmi sektörde asgari ücret, yapılan toplu sözleşmelerle, ilk giren işçiye saatte 190 kuruş ve bu meyanda yemek, giyim ve sosyal yardımlarla saat ücretleri 244 kuruş; yevmiyeleri $244 \times 8,30 = 20,74$ kuruşa yükselmektedir. (...) Son kabul edilen Grev-Lokavt ve Sendikalar Kanunları ile verilen hak ve yetkilere müsteniden yapılan toplu sözleşmelerle, işçi ücretlerinden başka birçok sosyal hak ve imkanlar sağlanmış bulunmaktadır.”

Burada düşülmesi gereken son bir not; Tekel'de ya da özel sektörde çalışan tütün işçilerinin haricinde, tütüne ilişkin (taşımacılık, komisyonculuk, aracılık, eksperlik gibi) farklı işlerde çalışan yüzlerce kişinin de bulunduğuudur. Ayrıca, tütün atölyelerinin dışında, tütün tarlalarında da önemli bir ücretli tarım işçiliğinin bulunduğu bilinmektedir. Tütün ekicisi görüşmecilerimiz kırım zamanlarında dışarıdan önemli sayıda tarım işçisi geldiğini ifade etmişlerdir. Samsun Valiliğince hazırlanan Yıllıkta, işçi ücretlerinin belirtildiği bölümün ilk sırasında “Tütün Ziraatı İşkolu” gelmektedir. Ücretler karşılaştırıldığında, tütün tarımında çalışan işçilerin, atölyelerde çalışanlardan daha fazla yevmiye aldıkları, ayrıca günde üç öğün yemek hakları olduğu göze çarpmaktadır.⁸⁸ Görüşmecilerimiz, tütün tarlalarında çalışmak için gelenlerin daha çok Kavak ilçesi kırsalından olduklarını ifade etmişlerdir. Bununla birlikte, tütün tarlalarında çalışmak için, şehir dışından mevsimlik olarak gelenler de bulunmaktadır. Trabzonlu bir görüşmecimiz, 1960'lı yıllara kadar dedesi ve amcalarının tütün kırma zamanlarında Samsun'a gittiğini, daha sonra (Mavi Küf

⁸⁶ “Samsun'da işçi ücretleri düşüktür. Ücret miktarları üzerinde nazım bir rol oynamakta olan Tekel Tütün Bakım ve İşleme Evi ile Sigara Fabrikasında verilmekte olan ücretlere bir göz atacak olursak, ücret miktarının gerçekten bir işçi ailesini doyurmaktan uzak olduğunu görürüz.” Samsun işçileri ve mesleki teşekkülleri hakkında rapor (1946), BCA, 490-1-00/1440-11-1.

⁸⁷ Samsun İl Yıllığı 1967, s.160.

⁸⁸ a.e., s.158.

hastalığı nedeniyle) tütün ekimi azalınca İstanbul'a göç ettiklerini belirtmiştir. Tütün ekimine devam eden Alaçamlı bir tütün ekicisi görüşmecimiz ise, eskiden çevre köylerin hepsi tütün ektiği için, tütün kırma zamanında uzaktan işçi geldiğini ve bu işçilerin çadırlarda kaldığını; bugün ise tütün ekmeyi bırakan civar köylerden, gününbirlik işçi geldiğini ifade etmiştir. Tüm bu işlerde çalışanlar birlikte düşünüldüğünde, sektörün ilde yarattığı iş olanakları daha iyi anlaşılabilir.

Sonuç olarak; Samsun'da tütün işkolu ve özellikle de Tekel işyerleri, 1980'lere kadar, Samsun'un en önemli sanayi faaliyetini oluşturmuştur ve söz konusu dönemde kentte büyük ölçekli üretim yapan fazla bir işletme kurulmamıştır. Bununla birlikte, 1960'lı yıllarda kente birtakım kamu iktisadi teşekkülleri kurulmasına yönelik inşaa faaliyetleri başlamış ve 1970'lerde Yem Sanayii, Azot (Gübre) Sanayii ve Karadeniz Bakır İşletmeleri A.Ş. tesislerinde üretime başlanmıştır. 1980'li yılların başında, bu kuruluşlarda toplamda 2000'e yakın işçi çalışmaktadır. Şehrin diğer iki önemli fabrikası olan Çarşamba Şeker Fabrikası ile Ladik Çimento Fabrikasının temelleri ise 1976 yılında atılmıştır. Çimento Fabrikası 1984 yılında üretime geçerken; Şeker Fabrikası ancak 1989 sonbaharında üretime başlayabilmiştir. Bu büyük işletmeler haricinde, 1980'lerin başında Samsun ve ilçelerinde bulunan özel sektöre ait 14 un fabrikası ile çeşitli un mamulleri fabrikalarında toplamda 700 kadar işçi çalışmaktadır. Bunlara ek olarak şehirde; şekerleme, tuz, baharat, yağ ve süt mamulleri gibi küçük ölçekli diğer gıda sanayii işletmeleri bulunmaktadır. Ayrıca, demir-çekme, bakır ürünleri ya da küçük makine imalatı gibi birtakım imalat sanayii işyerleri de mevcuttur. Ancak bu işletmelerin gerek üretim gerekse de istihdam açısından kent ekonomisine katkıları oldukça sınırlı düzeydedir.⁸⁹ Bununla birlikte, 1980'lerin sonlarından itibaren birtakım özel sektör işletmelerinin oldukça büyüdüğü görülmektedir. Bunlar arasında (demir-çelik üreticisi) Yeşilyurt Ltd, Samsun Makine Sanayii A.Ş., Sampa Otomotiv ve Ulusoy Un gibi ülkenin en büyük kuruluşları arasına girmiş firmalar sayılabilir. Ne var ki, Samsun'da özel sektörün atağa geçtiği dönemde tütün sanayii büyük bir gerileme içerisine girmiş ve özel sektör yatırımları istihdamda

⁸⁹ Değişik yıllara ait **Samsun TSO İktisadi Raporları**ndan derlenmiştir.

tütün sektöründen arda kalan boşluğu doldurmaya yetmemiştir. İleride değinileceği gibi, tütün sektörünün gerilemesinden en fazla etkilenenler ise kadınlar olmuştur.

Bugün Samsun’da; 5 adet Organize Sanayi Bölgesi (OSB) ve 16 adet Küçük Sanayi Sitesi vardır. Samsun ilinin işsizlik oranı 2010 yılı için % 7.8, işgücüne katılma oranı % 50,8 ve istihdam oranı % 46,8’dir.⁹⁰

4.3. Tütün Sektörünün Gelişmesinin Samsun’da Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkileri

4.3.1. Demografik Değişim: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri

Önemli bir gayrimüslim nüfus barındıran Samsun’un etnik ve kültürel yapısı mübadele ile birlikte değişmiş; daha önce Hristiyan-Müslüman unsurları içeren çok dinli ve çok-kültürlü toplumsal yapı, yerini farklı etnik kökenlerden Müslümanların oluşturduğu başka bir kültürel çeşitliliğe bırakmıştır. Samsun ve çevresi hem (Rumların mübadele edildiği) Yunanistan’dan gelen Türklerin hem de 19. yüzyılın başlarından itibaren Rus topraklarından göçen Müslüman Çerkezlerin⁹¹ ve diğer etnik grupların yerleştiği önemli bir merkez olmuştur. Bunlara bir de (özellikle Doğu) Karadeniz kıyılarından, ekonomik nedenlerle göç etmiş binlerce ailenin eklendiği Samsun, Cumhuriyet döneminde, (dinsel açıdan olmasa da etnik olarak) son derece karma bir toplumsal yapı içerisinde olmuştur.

⁹⁰ Seçilmiş Göstergelerle Samsun 2011, s.XIV

⁹¹ 1927 Nüfus Sayımında Samsun’da, anadilini Çerkezce olarak ifade edenlerin sayısı, 2.939’u kadın ve 2.677’si erkek olmak üzere, 5.166 kişidir. Anadil beyanına bakıldığında, Çerkezlerden sonra en kalabalık etnik grup 1.554 kişi ile Kürtler olarak görünse de durum bundan farklıdır. Bunun sebebi, tabloda Gürcüce ve Lazcanın yer almamış olmasıdır. Bu durumda, Gürcü ve Lazların yaklaşık 4 bin kişinin bulunduğu “Sair, Meçhul” kaleminde yer almış olması gerekmektedir. Nitekim, söz konusu dillere tabloda yer verilmiş olan 1945 sayımı sonuçlarında, anadili Gürcüce olan 3.903 kişi bulunduğu görülmektedir. Anadilinin Lazca olduğunu beyan eden kişi sayısı ise 405’tir. Bu netice, Samsun’da Çerkezlerden sonra ikinci etnik azınlığın Gürcüler olduğunu göstermektedir (Hatta 1945 sayımına göre, Gürcü dilini konuşanların sayısı Çerkezceyi geçmiş; anadilini Çerkezce olarak belirtenlerin sayısı 3.302’ye düşmüştür. Bu durum, yeni kuşak Çerkezlerin anadil olarak Türkçeyi seçmesinden kaynaklanabileceği gibi, il dışına bir göç de söz konusu olabilir). Anadile ilişkin sonuçlar, şu iki kaynaktan alınmıştır: TC Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I, Ankara, 1929, s.LXXII ve TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Samsun İli, Cilt no:52, Yayın no:286, Ankara, 1950, s.11.

Mübadele sırasında yöreye yerleşenlerin içinde tütüncülerin önemli bir ağırlığı olduğu, yukarıda “mübadele” başlığı altında incelenmişti. Mübadele öncesinde Samsun ve ilçelerine yerleştirilen göçmenlerin büyük bir bölümünün de buraya yerleştikten sonra tütün ekimi ile iştiغال etmeye başladıkları önceki bölümlerde anlatılmıştı. Aşağıda görüleceği üzere, Cumhuriyet döneminde büyük bir göçe sahne olan Samsun, Orta ve Doğu Karadeniz ile çevre illerden önemli bir nüfusu kendine çekerek hızlı bir büyüme gösterecektir. Gerek kırsal alandaki tütün yetiştiriciliği gerekse de kentsel alandaki tütün imalat faaliyetleri Samsun’a yapılan göçte belirleyici bir etkide bulunacaktır. Bu başlık altında, Cumhuriyet döneminde hızla büyüyen Samsun’un nüfus özelliklerindeki değişim ortaya konulmaya çalışılacak ve tütün sektörünün bu değişimdeki etkisi üzerinde durulacaktır.

1927 nüfus sayımına göre⁹²; Merkez, Bafra, Çarşamba, Terme, Havza ve Vezirköprü ilçelerinden oluşan Samsun vilayetinin nüfusu 274 bindir. Bu nüfusun 76 bini Merkez ilçede ikamet etmektedir. İl toplamında kadın nüfus (savaş sonrası Türkiye’nin genelinde olduğu gibi) erkek nüfustan yaklaşık 10 bin kişi fazla olmakla birlikte, Merkez ilçede erkekler 2 bin kişi kadar fazladır. Bu durumun çalışmak için kent merkezine gitmiş erkek nüfustan kaynaklanması kuvvetle muhtemeldir.

Ermeni tehciri ve mübadele ile birlikte Samsun’un gayrimüslim nüfusu çok büyük ölçüde azalmış olsa da; 1927 sayımının yayımlanmış sonuçlarında yer alan “Din”, “Ana-lisan” ve “Tabiiyet”ler tablolarına baktığımızda, kentte farklı din, etnisite ve tabiiyetlerde birçok kişinin yaşamaya devam ettiği görülmektedir. Müslüman nüfusta kadın sayısı fazla iken, diğer dinlerde erkeklerin ezici bir sayısal üstünlüğü bulunmaktadır. Bu durumun, iş nedeniyle Samsun’da bulunan erkek nüfusun varlığından kaynaklandığı açıktır. Örneğin 156 kişilik Katolik nüfusun sadece 57’si kadındır. Aynı durum yabancı tabiiyetler için de (üstelik daha yüksek oranlarda) geçerlidir. Örneğin; Bulgaristan tabiiyetli 47 erkeğe karşılık, sadece 6 kadın bulunmaktadır. Samsun’un 19. yüzyıldan beri izlediği ekonomik gelişimi göz önünde bulundurarak, kentte bulunan yabancı erkeklerin çoğunun tütün ticareti ya da banka-

⁹² Samsun ve diğer iller ile Türkiye geneline ilişkin 1927 yılı resmi verileri, TC Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 28 Teşrinievvel 1927 **Umumî Nüfus Tahriri**, Ankara, 1929, Fasikül I ve II’den alınmıştır. Bundan sonra 1927 yılı sayım sonuçlarına ilişkin veriler için, başka bir kaynak kullanılmadığı sürece, ayrıca kaynak belirtilmeyecektir.

komisyon işiyle uğraşan yurt-dışı menşeli şirketler ile Samsun'daki konsolosluklarda⁹³ görev yaptığını; kadın nüfusun da bunlardan kimisinin eşleri ya da kız çocukları olduğunu düşünebiliriz.

Kadın nüfusun erkeklerden fazla olduğu -Müslümanlar dışındaki- tek dinsel grup, 111 kadına karşılık 72 erkeğin bulunduğu Ermenilerdir (burada "Ermeni" sözcüğü ile Gregoryen mezhebi kastediliyor olmalıdır⁹⁴). Ermenilerden (ve Rumlardan⁹⁵) bir kısmının bulundukları şehirlerde kalmasına izin verildiği göz önünde bulundurulduğunda, bunların yerel Ermenilerden (muhtemelen ticaretteki önemli payları nedeniyle) şehirde kalmasına izin verilenler olduğu akla gelmektedir.⁹⁶ Ermeni kadınların erkeklerden fazla olması ise, tehcir sırasında Ermenilerin bazılarının, kızlarını güvendikleri ailelere emanet etmesi olgusu ile ilgisi olmalıdır. Azınlıklar arasında, Ermenilerden sonra en kalabalık din grubunu Katolikler oluşturmakta; onları Ortodokslar ve Museviler izlemektedir.

Yabancı nüfusun tabi olduğu ülke açısından bakıldığında İranlıların varlığı dikkat çekmektedir. İran ile olan kara ticaretinin Karadeniz kıyıları için öneminden daha önce söz etmiştik. İranlılar (Acemler), 187 kişilik nüfusları ile en kalabalık "ecnebi" grubu oluşturmakta, onları İtalyanlar (71 kişi) ve Bulgarlar (53 kişi) izlemektedir.

⁹³ Yukarıda, Osmanlı Döneminde, Samsun'da en az 13 konsolos (ya da konsolos vekili) bulunduğu belirtilmişti. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu konsolosluklardan bir kısmı varlığını bir süre daha devam ettirmişlerdir. Arşiv belgelerinden bulabildiğimiz kadarıyla, İngiltere 1924'te Samsun'a başkonsolos, başkonsolos ataşesi ve kariyer konsolosu tayin ederken, 1925'te de bir konsolos görevlendirmiştir. Bkz.: BOA, HR.İM.. 120 13 0 (13.10.1924) ve HR.İM.. 130 33 0 (25.01.1925). Aynı şekilde Fransa da 1925 yılında Samsun'a bir konsolos tayin etmiştir, BOA, HR.İM.. 153 79 0 (06.08.1925). İsveç ise 1925'te Türkiyeli tütün tüccarı Sarım Kibar Ali Beyi konsolos tayin etmiş (BOA, HR.İM..169 65 0, 17.12.1925); 1926'da ise aynı kişi İsveç "Fahri" Konsolosu tayin edilmiştir (BOA, HR.İM..182 56 0, 07.04.1926 ve 185 12 0, 01.05.1926).

⁹⁴ Anadilini Ermenice olarak ifade edenlerin sayısı ise kadınlarda 121, erkeklerde 99'dur.

⁹⁵ O tarihte kentte, anadilinin Rumca olduğunu ifade eden 19 erkek ve 8 kadın bulunmaktadır.

⁹⁶ Samsun'da banka-komisyon işlerinde ve -Rumlardan sonra- tütün ticaretinde Ermenilerin önemli bir yeri olduğu önceki bölümlerde ifade edilmişti. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Samsun'da tütün ticaretinde Ermenilerin hala önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Arşivde rastladığımız 1942 tarihli bir belgede, Abranesyan Biraderler Kolektif Şirketi'nin Osmanlı Bankası Samsun Şubesi'ne olan borcuna karşılık rehin bıraktığı 381 denk tütüne devletin el koyma girişimi konu edilmektedir, BCA, 030-11-1-00/155-25-14 (4 Ağustos 1942). Bu belgede bizim açımızdan kayda değer bir nokta, tütünün finansal açıdan bir mübadele aracı olarak kullanılabilecek değerde bir ticari mal oluşu iken, bir diğeri de o tarihte Ermenilerin tütün ticaretinde hala var olduğunu göstermesidir. Abranesyan kardeşlerden vefat etmiş olanının ihtida etmiş (din değiştirmiş) olması ve kendisinden başka Müslüman akrabası bulunmaması dolayısıyla (bankadaki rehin tütününü dahil) mirasına devlet tarafından el konulması, 1940'lı yılların ilk yarısında gayrimüslimler aleyhine uygulanan mali politikaları yansıtmaları bakımından ayrıca önemlidir. Bilindiği üzere, söz konusu dönem ve onu takip eden 1950'li yıllar boyunca, gayrimüslimlerin ülkedeki ve dolayısıyla ticaretteki yeri önemli ölçüde azalmıştır.

Samsun'daki yabancı nüfusun, İstanbul ve İzmir gibi birkaç büyük ticaret merkezi haricinde, diğer illere oranla oldukça fazla olması, şehirdeki ticari canlılığın bir göstergesi olarak okunabilir.

Samsun'da çalışan nüfusun meslek, yaş, cinsiyet, kır ya da kentte ikamet etme gibi özelliklerine baktığımızda, benzer ölçekteki şehirlere oranla kentleşmesinin daha fazla olmasına karşın, henüz bir hafif-sanayi kenti niteliğine bürünmemiş olduğunu görmekteyiz. Söz konusu özelliklere ilişkin vereceğimiz rakamların daha anlaşılır olması bakımından, dönemin nüfus ve ekonomik etkinlikler bakımından iki önemli şehri Sivas ve Trabzon ile bir karşılaştırma yapabiliriz. Trabzon, Karadeniz'in Osmanlı dönemindeki en büyük, ticari açıdan en hareketli şehri ve Cumhuriyet dönemi boyunca da Samsun'un sürekli rakibi olması bakımından; Sivas ise yine Osmanlı döneminin iç bölgelerdeki en büyük ve (ticaret yolları üzerinde bulunduğu için de) gelişmiş şehirlerinden biri olması bakımından karşılaştırma için uygun iki il olarak görülmüştür. Bunun yanında, bu iki şehri seçmemizdeki bir diğer önemli etken, her ikisinin de, Osmanlı Döneminde Samsun'un (farklı tarihlerde) bağlı bulunduğu vilayet merkezleri olmalarıdır.

Gerek Trabzon'un gerekse Sivas'ın il nüfusları toplamı, Samsun'dan fazla olmakla birlikte, ikisinin de merkez ilçeleri Samsun şehrinden nüfus olarak daha küçüktür. Aynı şekilde Samsun'da sanayide çalışan kişi sayısı, söz konusu iki ilde çalışanlardan önemli oranda yüksektir. Samsun merkezdeki erkek nüfusun fazlalığı da, bu iki ilin merkezleri için geçerli değildir. Yine Samsun'da, *tarım-dışı işlerde çalışan kadın* sayısı, Trabzon'daki çalışan kadın sayısından 2 kat ve Sivas'takinden de 3 kat fazladır. *Sanayide çalışan kadınlar* söz konusu olduğunda ise Samsun'daki rakamlar söz konusu iki ildeki rakamların 3 katına çıkmaktadır (Bkz. EK-2'de yer alan 17 numaralı tablo⁹⁷).

1927 Nüfus Sayımına göre; (işkolları belirtilmemiş olsa da) Samsun'da sanayide istihdam edilen kadın sayısı **336**'dır. Bu 336 kadından **107**'si, Sigara Fabrikasının ve Tütün Merkezinin bulunduğu Merkez ilçede yaşamaktadır. 69 kadın, şehrin ikinci önemli tütün merkezi olan Bafra'da ve 96 kadın da dokuma ve gıda sektörünün

⁹⁷ Çalışma boyunca nüfusa ilişkin verilecek tablolar, (aksi belirtilmedikçe) nüfus sayımlarına ilişkin resmî neşriyatın çeşitli sayfalarındaki verilerin hesaplanması ve birleştirilmesi yoluyla oluşturulacaktır.

bulunduğu Havza’da ikamet etmektedir. Bu rakamlar, kadın ve çocuk emeğinin yoğun olarak kullanıldığı bir sektör olan tütünde henüz çok az kadının çalıştığı izlenimini uyandırmaktadır. Buna karşılık, o dönemde -Tütün Fabrikası dışında- işçi çalıştıran tütün imalathanelerinin daimi eleman çalıştırmaması nedeniyle, sayım döneminde çalışmayan kadınların “Mesleksiz ya da Mesleği Bilinmeyen” kaleminde yer almış olma ihtimali bulunduğu gibi; kayıt-dışı ve çok küçük yaşlarda çalışanların da meslek belirtmemiş olması muhtemeldir. Sonuçta, bilemediğimiz kimi nedenlerden dolayı kadın çalışan sayısı olduğundan eksik görünüyor olmalıdır. Zira, Salih Zeki’nin 1928 tarihli çalışmasında, söz konusu dönemde, sadece Samsun Tütün Fabrikasında **162** kadının çalıştığı belirtilmektedir⁹⁸. Dönemin ulaşım imkanları göz önüne alındığında, bu kadınlar Merkez ilçede ikamet etmek durumundadır. Bu koşulda; Merkezde bulunan onlarca tütün imalathanesinin hiç kadın işçi çalıştırmıyor olduğunu kabul etsek dahi, Merkez ilçede, sanayide çalışan kadın sayısının 107’den fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Kayıt altına alınmamış birkaç yüz kadın daha olduğunu düşünsek bile bu rakamlar, henüz kentte ciddi oranda bir kadın çalışan bulunduğuna işaret etmemektedir. Üstelik bu dönemde Samsun Fabrikasında henüz oldukça az sayıda işçi çalıştığı gibi⁹⁹; kentteki yaprak tütün işleme sanayii de birkaç on yıl sonrasındaki kapasitesinin altındadır. Bu dönemde Samsun ve civarında üretilen tütünlerin bir kısmı, işlenmek üzere hala İstanbul ve İzmir’e, hatta dönemin en büyük tütün işleme merkezlerinden biri olan Trieste’ye gönderilmekte ve buralarda işlendikten sonra ihraç edilmektedir. Dolayısıyla tütün işleme ve sigara sanayii kentin en önemli sınai faaliyetini oluştursa da, henüz bölgedeki tütün üretiminin işlenme ihtiyacını karşılayacak düzeyde değildir. Yine de yukarıda (ve EK-2’deki 17 numaralı tabloda) görüldüğü üzere Samsun, benzer ölçekteki şehirlere oranla, önemli miktarda tarım-dışı istihdama sahiptir ve kadınlar söz konusu olduğunda oranlar arasındaki fark daha da anlamlı olmaktadır. Kentteki tütün işçisi kadınlara ilişkin söylenebilecek son bir not ise, savaşların ve yeni ulus-devlet inşasının sonucunda ülke nüfusunun yaşadığı değişime paralel olarak, 1920’li yılların ortasına gelindiğinde, Samsun’daki tütün işçilerinin etnik/dini profillerinin

⁹⁸ Erkek işçi sayısı ise 144 olarak verilmiştir, Salih Zeki, **Türkiye’de Tütün**, 1928, s.339’dan aktaran Doğruel, s.277.

⁹⁹ Aynı dönemde Cibali Fabrikasında 2000’i kadın olmak üzere 2400 işçi çalışmaktadır, a.y.

değişmiş olduğu ve artık “tütün işçisi” dediğimizde -ister kadın ister erkek olsun- Müslüman kökenli kişilerden bahsediliyor olduğudur.

Kentteki okuma-yazma oranlarına baktığımızda ise, Cumhuriyetin ilk yıllarında Samsun’un Türkiye genelinin altında olduğunu görmekteyiz¹⁰⁰. Ancak Türkiye genelindeki yüksek oran, kentsel nüfusun çok büyük bir kısmını barındıran İstanbul, İzmir gibi dönemin büyük şehirlerinden kaynaklanmaktadır. Samsun, yine kendi ölçeğine yakın illerle kıyaslandığında, hem kadın hem de erkeklerde okuma bilen sayısı açısından öndedir. Özellikle, okuma bilen kadınların oranı açısından, aradaki fark dikkate değerdir.

Tablo 8: Okuma Bilen/Bilmeyen Nüfusun Karşılaştırılması, 1927

	Okuma Bilen		Bilmeyen		Okuma bilenlerin oranı ¹⁰¹ (%)		
	K	E	K	E	K	E	T
Samsun	3.777	15.707	138.494	116.087	2,65	11,9	7,1
Trabzon	1.597	14.373	157.780	116.553	1	10,97	5,5
Sivas	1.864	13.272	173.846	140.569	1,06	8,6	4,6
Türkiye	259.969	851.527	6.814.815	5.703.097	3,7	13	8,2

K: Kadın, E: Erkek, T: Toplam

Burada karşımıza, kadınların çalışması ile okuma-yazma bilme oranları arasında anlamlı bir bağlantı çıkmaktadır. Tarım-dışı işlerde çalışan kadın nüfusu, Trabzon ve Sivas’takilerden 2-3 kat fazla olan Samsun’un; kadın okur-yazarlığı söz konusu olduğunda da aynı iller ile arasında benzer oranlarda bir fark bulunduğu görülmektedir. Ancak, aradaki farkın sadece kadınların çalışması ile ilgili olduğu da ileri sürülemez. Kentte 19. yüzyıl sonlarından itibaren görülen ekonomik canlanma ve uluslararası ticaret, modernleşmeyi hızlandırarak okullaşmayı artırmış olabileceği gibi; kız çocuklarının okula gönderilmesi açısından da daha uygun bir ortam yaratmış olabilir. Yine Samsun’un, Osmanlı toprakları içinde daha yüksek okuma-yazma oranlarına sahip olduğu bilinen Avrupa vilayetlerinden aldığı yüksek miktarlardaki göçün de, özellikle kadınlar arasında dikkate değer düzeyde olan okur-yazarlık farkında etkisi

¹⁰⁰ 2011 yılı verilerine baktığımızda; (kırsal nüfus oranı Türkiye ortalamasının oldukça üzerinde olmakla birlikte) Samsun’da, okuma yazma oranının, Türkiye ortalamasına eşit olduğu görülmektedir. Bkz. **Seçilmiş Göstergelerle Samsun 2011**, s.62, 65.

¹⁰¹ İllere ait oranlar tarafımızca hesaplanmıştır.

olduğu düşünülebilir. Böylelikle, paragrafın ilk cümlesi tersten okunmak suretiyle, kentte kadın okur-yazarlığının fazla olması, sosyal yapıdaki farklılığının bir işareti olarak yorumlanarak; Cumhuriyet'in ilerleyen yıllarında burada görülecek yüksek düzeydeki kadın çalışan oranlarında etkili bir faktör olarak düşünülebilir mi? Soruya kesin bir yanıt verilemese de, şimdilik, arada çift yönlü bir etkileşimin bulunduğu ileri sürülebilir.

Son olarak, Samsun'un bazı demografik özelliklerini Türkiye geneli ile karşılaştırdığımızda ortaya şu tablo çıkmaktadır:

Tablo 9: Samsun Nüfusuna İlişkin Bazı Verilerin Türkiye Geneli ile Karşılaştırılması, 1927¹⁰²

	Samsun	Türkiye
Nüfus yoğunluğu (km kare başına)	29.7	17.9
Sanayide çalışan kadınların oranı	0,2	0,5
Sanayide çalışan erkeklerin oranı	3,25	4,1
Tarım-dışı işlerde çalışan kadınların oranı	0,5	0,9
Tarım-dışı işlerde çalışan erkeklerin oranı	11,5	14

Tüm bu rakamlar birlikte değerlendirildiğinde; Cumhuriyet'in dördüncü yılında Samsun'un, benzer ölçekteki şehirlere oranla, önemli bir kentsel nüfusa, işçi kesimine ve tarım-dışı faaliyete sahip olduğu görülmektedir. Ancak, ileride görüleceği gibi bu kriterler henüz tütün tarımı ve işleminin artış gösterdiği 1960'lı yıllar seviyesinde değildir. Samsun'un bu dönemde Türkiye ortalamasının oldukça üzerinde olan nüfus yoğunluğunun ise henüz kentsel faaliyetlerden değil, daha çok tarımsal faaliyetlerden kaynaklandığı rahatlıkla ileri sürülebilir.

Cumhuriyet Türkiye'sinin kurtuluş ve kuruluş mücadelesi sonrası yaşadığı ekonomik ve siyasal zorlukları bir nebze aştığı ve devletçi sanayileşme girişimlerini başlattığı 1930'lu yıllarda, ülke genelinde olduğu gibi Samsun'da da kentleşmede ve sanayide çalışan nüfusta, özellikle de kadın çalışanlarda, önemli bir artış olduğu görülmektedir. 1927'den 1935'e¹⁰³ kadar olan 8 yılda, Samsun nüfusu, %23,2'lik (63 bin kişilik) bir

¹⁰² Oranlar % cinsindendir. Samsun'a ilişkin yüzde hesaplamaları tarafımızca yapılmıştır. Kadın oranı, toplam kadın nüfusa; erkek oranı da toplam erkek nüfusa olan oranlardır.

¹⁰³ 1935 yılına ait veriler, TC Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü **Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935**, Mehmet İhsan Basımevi, Ankara, 1937'den alınmıştır.

artışla 337.817'ye ulaşmış; ildeki nüfus yoğunluğu da 30'dan 37'ye yükselmiştir (Merkez ilçede nüfus yoğunluğu 49'dur). Aynı yıl, “Karadeniz sahil mıntıkasında” nüfus yoğunluğu 36, nüfus artış oranı %20.6 iken; Türkiye genelinde ise yoğunluk 21 ve artış oranı da %18.4 olmuştur.¹⁰⁴

Samsun genelinde nüfus hızlı bir şekilde artarken; özellikle Merkez ilçede (*kent nüfusunun artması* şeklinde ifade edilen dar anlamıyla) kentleşme olgusunun il geneline oranla oldukça yüksek olduğu göze çarpmaktadır. İlin 67 bin civarındaki *kentli nüfusunun** neredeyse yarısı (32 bininden fazlası) Merkez ilçede yaşamaktadır.¹⁰⁵ Merkez ilçede, kentli nüfus miktarı kır nüfusunun önüne geçmiştir¹⁰⁶ ve buradaki kırsal nüfusun büyük çoğunluğu da, gerek okumalardan gerekse de mülakatlardan öğrendiğimiz kadarıyla, tütün üreticisidir.

1935 yılında, şehirde bulunan yabancı tabiiyetli kişi sayısı 495'ten 221'e düşmüş olsa da; Samsun hala en fazla yabancı nüfus barındıran 9. kent durumundadır.¹⁰⁷ Bu da kentteki uluslararası ticaretin görece canlı olduğunu göstermektedir. Kentteki yabancı sayısındaki en dramatik düşüş İranlılarda görülmektedir. Öyle ki; 1927'de 187 kişi olan “Acemler”, 1935'te 47 kişi kalmıştır. Kentin ticari yaşamında bir zamanlar oldukça yer edinmiş olan İranlılar, günümüze dek varlıklarını sürdürememiş olsalar da; Hançerli Mahallesi'nde (19 Mayıs Bulvarı üzerinde) yer alan “Acem Tekkesi” ile Samsunlular arasında adlarını yaşatmaya devam etmektedirler.¹⁰⁸

1935 yılı nüfus verilerinin cinsiyet özelliklerine bakıldığında, Samsun şehir merkezinde (kentli) erkek nüfusun, kadınlardan yine 2 bin kadar (1.762 kişi) fazla olduğu görülmektedir. 18 erkeğin fazla olduğu Bafra hariç, diğer ilçe merkezlerinde

¹⁰⁴ Çay, fındık, tütün gibi endüstriyel ürünlerin yetiştirildiği Karadeniz kıyılarında, nüfus yoğunluğu ve artış hızı verilerinde, Türkiye geneline kıyasla görülen bu yüksek oranlar, büyük şehirlere göçün başladığı 1950'lerden sonra giderek aşağı çekilecektir. Bununla birlikte Samsun, 1965'e kadar, Türkiye ortalamasının üzerinde büyümeye devam edecektir.

* DİE, il ve ilçe merkezlerinde yaşayanları *kent/şehir nüfusu*; bucak ve köylerde yaşayanları ise *köy nüfusu* olarak sınıflandırmaktadır.

¹⁰⁵ Şehirli nüfusun 10 bini, ildeki diğer tütün merkezi olan Bafra'da ve 7 bin kişi de Karadeniz'in tarımsal ürün deposu vazifesi gören Çarşamba'da yaşamaktadır. Samsun merkez kazası, 32.482 kişilik kentli nüfusuyla, ülkenin 14. kalabalık kentini oluşturmaktadır.

¹⁰⁶ Merkez ilçe nüfusu, 1935'teki tabloya göre 1927'dekinden az görünmekle birlikte, bu durum, daha önce Merkez ilçeye bağlı olan *Kavak*'ın 1934 yılında ilçe yapılmış olmasından kaynaklanmaktadır.

¹⁰⁷ Sayım yılında Türkiye'de yaşayan 53.546 “ecnebi”nin 42.707'si İstanbul'da yaşamaktadır –ki bu rakam, İstanbul nüfusunun %48'ine tekabül etmektedir.

¹⁰⁸ Acem Tekkesi hakkında bkz. 3. Bölüm.

ise kadın nüfus fazlası 100-200 kişi kadardır. Merkezin köylerinde kadın nüfus sadece 178 kişi fazla iken, ilin toplam köy nüfusunda kadınlar 8 bin kişi kadar fazladır. Samsun il genelinde ise kadın nüfus fazlası yaklaşık 7.500 kişidir. Savaşlar nedeniyle nüfusunun bozulan cinsiyet oranı henüz dengelenmemiş olan Türkiye'nin genelinde de aynı yılda kadın nüfus erkeklerden 281 bin kadar fazladır. Kentlerde ise erkek nüfus daha fazladır. Bu durum erkeklerin, aileleri yanlarında olmadan köylerinden ayrılarak, çalışmak için şehirlere gitmelerinden kaynaklanıyor olmalıdır¹⁰⁹. Yukarıda, Türkiye'nin iktisat politikalarının anlatıldığı 2. Bölümde, Cumhuriyetin ilk yıllarında sanayide çalışan erkeklerin çoğunun yarı-köylü olduğundan; yazları köylerindeki işlere yardım edip, tekrar şehre döndüklerinden söz edilmişti. Hem genel nüfusta hem de köylü nüfusta kadınlar erkeklerden fazla iken, kentlerde erkek nüfusun daha fazla olduğunu gösteren nüfus sayım verileri, bu bulgularla uyumludur. Kısacası; erkekler, çalışmak için kentlere (kısmi zamanlı da olsa) göç etmekte, böylece ülke genelinde fazla olan kadın nüfusun oranı köylerde daha da fazla görünmektedir. Yine de Samsun için bakıldığında, şehir genelindeki kadın nüfus fazlasının diğer illerdeki kadar yüksek olmadığı görülür. Toplam nüfusu Samsun'dan 23 bin fazla olan Trabzon ile karşılaştırsak; Trabzon'un erkek nüfusu Samsun'dan sadece 1.300 kişi kadar fazla iken, kadın nüfusta bu fazlanın 21,5 bini geçtiği görülmektedir. Bir başka deyişle; Samsun genelinde kadınlar erkeklerden 7.500 kadar fazla iken, Trabzon'da kadınlar erkeklerden 27,6 bin kişi daha fazladır. Bu durumda Samsun için, şehir merkezinin, sanayi, ticaret, demiryolu ve yan hizmetlerde oluşan istihdam olanakları yoluyla, belirli bir erkek nüfusu kendine çektiğini¹¹⁰; tütün ekicisi merkez köylerin (ve ayrıca Bafra'nın) ise dışarıya (en azından diğer Karadeniz köyleri kadar) fazla erkek göçü vermediğini ileri sürebiliriz.

¹⁰⁹ Maden şehri Zonguldak, bu konuda çarpıcı bir örnektir: Söz konusu dönemde, Merkez ilçede 14.670 erkeğe karşılık, sadece 5.933 kadın yaşamaktadır. Merkezin köylerinde bile erkekler 7 bin kişi fazladır.

¹¹⁰ Sözlü tarih görüşmecilerimizden birçoğu, babalarının 1930'lu ve 1940'lı yıllarda, iş bulmak amacıyla Samsun'a göç ettiğini ifade etmişlerdir. Üstelik çoğunlukla Karadeniz kıyılarından yapılan bu göçe çok daha uzaklardan katılanlar da olmuştur. Görüşmecilerimizden birinin babası, tütün tüccarının yanında eksperlik yapmak üzere Sivas'ın Gürün ilçesinden Samsun Merkez'e gitmiş; ailesini ise köyünde bırakmıştır. Yine bir başka görüşmecimizin dedesi, aynı yıllarda, Sivas'ın Divriği ilçesinden Samsun'a gitmiş; zaman içinde hem ailesini yanına almış hem de başka akraba ve köylülerinin Samsun'a yerleşmesine vesile olmuştur. Her ki görüşmecimizin göç eden kadın aile büyükleri, kente geldiklerinde tütün işinde çalışmışlardır.

Samsun’da nüfusun kır-kent oranına bakıldığında ise, Merkez ilçede kent nüfusu kırı geçmiş olmasına karşın, il genelinde köy nüfusunun %80’e yakın olduğu görülmektedir. Bu rakam, Türkiye genelindeki %76.5’lik kırsal nüfus oranından biraz fazla olmakla birlikte; Samsun’un kent nüfusu, benzer ölçekteki şehirlere oranla, yine de yüksektir.¹¹¹

Tablo 10: Şehir ve Köy Nüfusu Oranları, 1935

	Şehir nüfusu (%)	Köy nüfusu (%)
Türkiye Geneli	23.5	76.5
Samsun	19.8	80.2
Sivas	15.1	84.9
Trabzon	11.1	88.9
İstanbul	85.8	14.2

Bu dönemde Samsun’da sanayide çalışan kişi sayısı hem erkekler hem kadınlar açısından artmıştır. Erkeklerde bu artış 2 kat kadarken, kadınlarda 7 kata ulaşmıştır. Buna göre; sanayide çalışan erkek sayısı yaklaşık 8 bin iken; kadın sayısı **2.418**’dir. Bu rakamlar, erkek nüfusun %4,8’inin, kadın nüfusun ise %1,4’ünün sanayide istihdam edildiğini gösterir ki; bu oranlar Türkiye geneli için sırasıyla %6.7 ve 1.6’dır. Bu sonuca göre; sanayide çalışan nüfus genel olarak artmakla birlikte, Samsun’da sanayide çalışan erkek nüfus oranı, Türkiye genelindeki orandan biraz daha geriye gitmiş, kadın nüfus oranı ise ortalamaya biraz daha yaklaşmıştır. Burada yine unutulmaması gereken nokta, Türkiye genelindeki yüksek oranların esas olarak İstanbul, İzmir, Ankara gibi dönemin büyük şehirlerinden ve genel olarak Marmara Bölgesinden kaynaklandığıdır. Samsun’daki kadın çalışanlara ilişkin rakamlar benzer ölçekteki ve yakın coğrafyasındaki kentlerin çok üzerindedir. Yine Trabzon ve Sivas ile karşılaştırdığımızda; bu kentlerde sanayide çalışan kadınların toplam kadın nüfusa oranı sırasıyla %0,4 (835 kişi) ve 0,3’tür (748 kişi). Oysa erkek çalışanlarda fark bu denli açık olmadığı gibi, Sivas’ta sanayide çalışan erkek sayısı (12 bin) ve bunun erkek nüfusa oranı (%5.8) Samsun’u geçmiştir.

¹¹¹ Bu dönemde kent nüfusu oranı %30’un üzerinde olan sadece 6 il vardır: İstanbul, İzmir, Bursa, Edirne, Eskişehir ve Gaziantep.

Kentin sanayide çalışan nüfusundaki artışın tütün imalat sanayiinden kaynaklandığı açıktır. Nitekim bazı arşiv belgelerindeki rakamlar, Samsun'un 1930'larda tütün sanayii ile ne denli özdeşleşmeye başladığını göstermektedir. Devlet arşivinde, tek parti döneminde, Samsun il başkanlığı ile parti merkezi arasında tütün işçileri hakkında yapılan çeşitli yazışmalar bulunmakta; bu yazışmalarda Samsun'daki işçi mevcudu konusunda önemli bilgiler verilmektedir. 1936 yılında, Samsun Ticaret ve Sanayi Odası'ndan (TSO) gönderilen bir rapordan¹¹², "Samsun merkezdeki" işyerlerinde "kayıtlı" (677'si kadın ve 1.697'si erkek olmak üzere) toplamda **2.374** işçi bulunduğu ve bunlardan (677'si kadın ve 1.499'u erkek olmak üzere) **1.976**'sının tütün sektöründe çalıştıkları anlaşılmaktadır. Tek başına bu bile, özellikle Samsun merkez ilçedeki işçi nüfusu içinde, tütün işçisinin ezici bir çoğunluğa sahip olduğunu; kayıt altında çalışmakta olan kadın işçilerin ise tamamının tütün sektöründe istihdam edildiğini göstermektedir.¹¹³ Burada verilen işçi sayıları, 1935 sayımındaki rakamlardan düşük görünse de, bu fark, söz konusu belgenin sadece Merkez ilçede ve TSO'ya kayıtlı olan işçileri kapsamasından kaynaklanıyor olmalıdır.

Burada hemen belirtilmelidir ki; tütün imalat sanayii, sadece tüccar (ya da Tekel) ve işçilerden ibaret değildir. Daha önce¹¹⁴ bahsedildiği gibi; İnhisar İdaresi ve diğer tütün şirketlerinin memur ve idarecileri, alım sırasında ürünün kalitesini (fiyatını) belirleyen **eksperler**, tüccara depolarını kiraya veren gayri-mülk sahipleri, tütünün önce depolara, daha sonra iskeleye ve tren garına ya da kara yoluyla çevre illere taşınmasını sağlayan **nakliyeciler**, balya haline getirilip depolanmış tütünlerin iskeleden yüklenmesi sırasında devreye giren **hamallar**, tütünleri iskelenin açığına demirlemiş bulunan gemilere taşıyan **kayıkçılar**... Tütünle ilişkili tüm bu işlerde çalışan yüzlerce kişi; "ticaret", "nakliye", "umumi idare ve hizmetler, serbest meslek sahipleri" ya da "mesleği meçhul" kalemleri altında yer almış olmalıdırlar ve ne yazık ki bu kişilerin sayısını bulmak için bir oran belirleyerek hesaplama yapmamız mümkün değildir. Burada sadece, 1935 yılı sayımına göre; Samsun'da, ticaret ile uğraşan 69'u kadın

¹¹² "Samsun İş İdaresinden Alınan Amele Mevcudu", BCA, 490-0-001/1444-22-1.

¹¹³ Erkek işçilerin istihdam edildiği diğer yerler; Demir Yolları Atölyesi (118) ve Vilayet Nafia Müdürlüğü olarak verilmiştir. Bunlara ek olarak Samsun'da merkez ilçe haricinde işçi çalıştıran iki işletmenin ismi görünmektedir. Bunlar Bafra'daki Kunduz Ormanı Ltd. Şirketi (360 erkek işçi) ile Çarşamba'daki Selim Ordu'dur (60 kadın, 27 erkek işçi çalıştıran Ordu da tütün tüccarı olmalıdır), **a.y.**

¹¹⁴ Bkz. 3. Bölüm altındaki "Tütün Yetiştiriciliğinin Doğurduğu Kentsel Meslekler" başlığı.

3.785 kişi, umumi idare ve hizmetlerde çalışan ya da serbest meslek sahibi 191'i kadın 5.236 kişi ve 20'si kadın olmak üzere 2.441 nakliyecisi bulunduğunu belirtmekle yetinelim.

1945 nüfus sayımı verileri¹¹⁵ incelendiğinde; Samsun il nüfusunun 407.541'e çıkmış olduğu görülmektedir. Söz konusu yılda, Samsun'da, yurtdışında doğmuş olan halen 18.826 kişi yaşamaktadır. Bunlardan 14.749'u Yunanistan'da doğmuş olan birinci kuşak mübadillerdir¹¹⁶.

Kentteki "Ecnebi Tabiiyet" tablosunda en dikkat çekici unsur, 312 yabancının 217'sinin Yugoslavyalı oluşudur. Doğum yerleri tablosuna bakıldığında ise, 1.475 kişinin Yugoslavya'da doğmuş olduğu görülmektedir. Bu durumda, bu 217 kişinin hepsinin ticaret için şehirde bulunmayıp, bir kısmının (ve muhtemelen çoğunun) Yugoslavya'dan göç etmiş olup da henüz Türkiye vatandaşlığına geçmemiş kişilerden olması muhtemeldir.¹¹⁷

Başka ilde doğmuş olup, sayım günü Samsun'da yaşayan kişi sayısı ise **47 bindir** -ki bu rakam il nüfusunun onda birinden fazladır. Bu oran, kentin çevre illerden büyük bir göç aldığını göstermektedir. Göç edenler arasında, erkeklerin kadınlardan 9.223 kişi fazla olması ise, bu göçün ekonomik sebepli olduğuna işaret etmektedir (Ayrıca; iş bulmak için kente gelirken, aileyi köyünde bırakma geleneğinin devam ettiği şeklinde de okunabilir). Nitekim, bu erkek göçünün etkisiyle olmalıdır ki; 1935'te ilde kadın nüfus 7.500 kadar fazla iken, bu kez erkek nüfus 3.200 kadar fazla olmuştur ve bu fazlalığın tamamına yakını da kent merkezinde toplanmıştır.

İl dışından alınan göç konusunda Samsun Merkez ilçenin durumu daha da dikkat çekicidir. Şehrin 38.725 kişilik kent merkezi nüfusunun **18 bini** (yani, yaklaşık yarısı) başka bir ilde doğmuştur ve bunların 11 bini erkektir. 3 bine yakın kişi Samsun'un diğer ilçelerinde, 4 bin kişi ise yabancı memlekette doğmuştur. Merkez ilçe doğumlu kişi sayısı sadece 13.757'dir -ki bu rakam merkez nüfusun 1/3'ünden biraz fazladır.

¹¹⁵ TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 Ekim **1945 Genel Nüfus Sayımı, Samsun İli, Cilt no:52**, Yayın no:286, Ankara, 1959.

¹¹⁶ Yunanistan'da doğanları sırasıyla Yugoslavya, Rusya ve Bulgaristan doğumlular izlemektedir.

¹¹⁷ 1923-60 döneminde, Yugoslavya-Makedonya bölgesinden Türkiye'ye 269 bin kişi göç etmiştir, Cevat Geray, "Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler", **Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi**, Ankara, 1962, s.11.

Buradan, Samsun kent merkezinin, henüz Türkiye’de köyden kente göç eğiliminin başlamadığı 1950 öncesinde dahi önemli bir göç çekim merkezi olduğu anlaşılmaktadır. O dönemde Samsun’da, tütün haricinde önemli bir sanayi kolu bulunmadığına göre; bu göçün tütün sektörünün yarattığı kentsel iş olanaklarından kaynaklandığı açıktır. Nitekim, ildeki tütün işçileri sendikalarından birinin kurucular listesinde¹¹⁸ yer alan (ve hepsi Merkez’de ikamet eden) isimlerin doğum yerleri itibariyle dağılımı, tam da Samsun Merkez ilçenin nüfus kompozisyonuyla uyumludur. Listedeki 36 kişiden sadece 10’u Samsun Merkez ilçede ve 7’si de Samsun’un diğer ilçelerinde doğmuştur. Geriye kalan (çoğu 1920’lerin sonunda ya da 1930’lu yıllarda doğmuş olan) 19 kişinin doğum yerleri ise Orta ve Doğu Karadeniz illerinin yanında Bayburt ve Erzurum’a kadar uzanmaktadır.

Göçe ilişkin verilerin bir tablo ile gösterilmesi, rakamların daha iyi anlaşılmasına yardımcı olabilir:

Tablo 11: Samsun’da Nüfusun Doğum Yerleri İtibariyle Dağılımı, 1945

	İl Geneli			Merkez İlçe		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
1)Türkiye’de Doğanlar	195.949	192.766	388.715	18.983	15.647	34.630
-Aynı ilçede doğanlar	163.062	168.762	331.824	6.671	7.086	13.757
-Samsun’un başka bir ilçesinde doğanlar	4.760	5.100	9.860	1.367	1.457	2.824
-Başka ilde doğanlar	28.127	18.904	47.031	10.945	7.104	18.049
2) Yabancı Ülkede Doğanlar	9.379	9.447	18.826	1.946	2.149	4.095
-Yunanistan	7.258	7.491	14.749	1.417	1.614	3.031
-Diğer	2.121	1.956	4.077	529	535	1.064
3) Toplam Nüfus	205.328	202.213	407.541	20.929	17.796	38.725

Görüldüğü gibi; II. Dünya Savaşının buhranlı yıllarının hemen sonrasında Samsun, nüfus olarak büyümekte ve ekonomik temelli bir göçü kendisine çekmektedir. Başka bir ilde doğmuş olup Samsun ve ilçelerinde ikamet edenler (bir başka deyişle, Samsun’a göç edenler) arasında, erkek nüfus fazlası 9 bini aşkındır. Samsun şehir

¹¹⁸ Samsun ve Havalisi Tütün ve Gıda İşçileri Sendikası Ana Tüzüğü, madde 47, 1966.

merkezine göç etmiş olanlar arasında ise, erkek nüfus fazlası 4 bine yakındır. Yukarıda söylenildiği gibi, bu durumun, erkeklerin çalışmak için Samsun’a göç etmelerinden ve bazılarının da yanlarında aileleri olmadan gelmelerinden kaynaklandığı açıktır. Üstelik şehir merkezine göç etmiş olan erkekleri çıkardığımızda; geriye, göç etmiş 17 bin erkek kalmaktadır. Bunlardan bir kısmı diğer ilçe merkezlerinde ve yukarıda sözü geçen (Bafra Orman İşletmesi gibi) kimi şirketlerde çalışırken, önemli bir kısmının da tarım işçisi olarak ya da (toprak alabilecek gücü olanların) çiftçilik yapmak üzere şehrin kırsalına dağılmış olmaları muhtemeldir. Nitekim kentte tarım-dışı işlerde çalışan erkek sayısı, 8.768’i sanayide olmak üzere toplam **22.506** kişidir ve bu rakam şehre göç eden erkek sayısından (28 bin) azdır. Bu durumda göç etmiş erkeklerin tarım sektörüne de dağılmış olması gerekir. Keza, 1935 yılında Samsun’da, tarımda çalışan erkek sayısı kadınlardan az iken (-ki bu durum zaten ülke genelinde erkek nüfusun az olması ile ilgilidir), 1945’te tarımda çalışan erkek sayısı 25 bin kadar artarak, kadınları geçmiştir. Bu rakamlar, kendi toprağını eken çiftçilerin yanında, ücretli tarım işçiliğinin de ortaya çıkmış olduğu şeklinde okunabilir. Zira, Samsun’daki tütün işçileri hakkındaki 1937 tarihli bir resmi yazışmada, “tütün kırma zamanında, etraftan diğer vilayetlerden de birçok muvakkat amele geliyor; şu suretle hem amele kadrosu genişliyor hem de iş ucuzluyor” denilmektedir¹¹⁹. Sözlü tarih görüşmecilerimizden, Bafra’ya bağlı bir köyde yaşayan 1925 doğumlu Zehra Kurt da, tütün tarlalarında mevsimlik işçi çalıştırdıklarını dile getirmiştir. Büyük miktarda tütün yetiştiren bir ailenin (yöredekiilerin tabiriyle “Ağa”nın) kızı olan ve eşi de (yine “Ağa” denilen) büyük çaplı bir tütün yetiştiricisi olan Zehra Ninenin ifadesine göre; tütün kırma zamanı çalışan ve “yarıcı” tabir olunan bu işçiler, kendilerine ait tütün tarlaları olmayan ve daha çok Kavak ilçesi kırsalından¹²⁰ gelen kişilerdir. Samsun merkeze bağlı Balaç köyünden 1922 doğumlu Halim Ağa (Balaç) da tütün tarlalarında, aile üyelerinin yanında (erkek) işçi çalıştırdıklarını belirtmiştir.

1945 yılında Samsun’da çalışan kadın sayısına baktığımızda; ilde, yarıdan fazlası tütün sektöründe olmak üzere, sanayide çalışan yaklaşık 2 bin kadın olduğu görülmektedir

¹¹⁹ “Samsun’da Amele Vaziyeti”, BCA, 490 1 0 0 / 1444-22-1 (1937).

¹²⁰ Samsun ve Sinop Vilayetleri Parti Örgütlerinin Genel Teftiş Raporunda (1935), “vilayetin en yoksul halkı” durumundaki Kavaklı çiftçilerin “çok acınacak bir halde” olduklarından ve “açlık yüzünden dağ köylülerinin iş aramak için her tarafa dağıldıklarından” söz edilmektedir, BCA, 490-1-0-0/724 - 480-1, s(24).

-ki bu rakam, 1935 yılına oranla düşüktür. Bu durum, ülke genelindeki tablo ile uyumluluk göstermektedir¹²¹. Aradan geçen 10 yılda, ülke çapında tütün sanayiinde çalışan kadın sayısı %40 azalırken; Gıda-İçki-Tütün sanayii toplamında bu azalma %50'yi bulmuştur. Üstelik bu azalma yalnız kadın sayısında olmayıp, sektörde çalışan erkek sayısı da düşüş göstermiştir. Ancak erkek sayısındaki düşüş, kadın sayısındaki kadar fazla değildir. Tütün sanayiinde çalışan erkek sayısı 1935'ten 1945'e %28,65 düşerken; Gıda-İçki-Tütün sanayii toplamında %15,65 oranında düşmüştür.¹²² Böylece, 1935'te tütün sektöründe çalışan kadınların sayısı, erkeklerden (1.500 kişi kadar) fazla iken, 1945'te erkek sayısı kadınlarla neredeyse eşitlenmiştir. Madencilik ve dokuma gibi başka bazı sanayi kollarında ise çalışan erkek sayısı artış göstermiştir. Böylece, tüm sanayi kolları toplamında, çalışan kadın sayısı yaklaşık 47 bin azalırken; erkek sayısında 65 bin kadar artış olduğu görülmektedir.¹²³

1945 yılında, Samsun şehir merkezi, (Merkez'e bağlı bucak ve köylerde yaşayanlar hariç) 38.725 kişilik nüfusu ile Türkiye'nin 14. kalabalık kentidir. İl genelinde sanayide çalışan kadınların **1.159**'u şehir merkezinde yaşamaktadır ve bunların 965'i tütün işçisi iken, 48'i de gıda-içki ve tütün sanayiinin fen ve idare memurlarındandır. 1945 yılının 20 büyük "kent merkezi" içinde, sanayide istihdam edilen kadınların sayısının Samsun'dan fazla olduğu şehirler yalnızca İstanbul, İzmir, Bursa ve (sadece 27 kişi farkla) Ankara'dır. İstanbul ve İzmir'in kent merkezlerinde tütün işçisi olarak çalışan kadınların sayısı ise, sırasıyla 1.342 ve 1.679'dur. Her iki kentte, tütün haricinde, sanayi ve küçük sanatlar alanında çalışan kadın sayısı ise sırasıyla 12.387 ve 2.317 olarak hesaplanırken Samsun'da sadece 176'dır. Aynı yıl, İstanbul kent

¹²¹ 1945 Nüfus Sayımının "Türkiye geneline" ilişkin verileri: TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 Ekim **1945 Genel Nüfus Sayımı**, Ankara, 1950'den alınmıştır.

¹²² Gıda sektörü içinde, işçi sayısındaki tek kayda değer artış, şeker üretiminde görülmektedir -ki bu durum, şeker fabrikalarının kuruluşu ile ilgili olmalıdır. Şeker sanayiinde çalışanların sayısı toplamda 2,2 kat kadar artmıştır. 2.647 kişilik bu artışın 2.273'ü ise erkek sayısındaki artıştan kaynaklanmaktadır.

¹²³ 1945 Nüfus Sayımı verileri, Güzel'in, işgücünün 1945-1960 yılları arasındaki özelliklerini incelerken ortaya koyduğu "II. Dünya Savaşı içinde başlayan ve gittikçe hızlanan *kadın ve çocuk işgücünün sanayide kullanımı*" teziyle (Şehmus Güzel, **Türkiye'de İşçi Hareketi**, s.142) uyumsuzluk göstermektedir. Ancak, 1950'lerden itibaren (tarım-dışı alanlarda) kadın çalışanlarda artış olduğu, diğer yıllara ait nüfus sayım istatistiklerinde görülebilmektedir. Elbette, bu konuda genellemeler yapabilmek için, *Sanayi İstatistikleri* gibi başka bazı kaynakların da incelenmesi gerekir. Sonuçta, nüfus sayımında beyan temel alınmaktadır. Bununla birlikte, bizim çalışmamız açısından, Samsun'u başka iller ve Türkiye geneli ile kıyaslamak açısından yine de bu beyanlar önemlidir. Zira Samsun için geçerli olan sapmaların, diğer iller için de -ufak oynamalarla birlikte- geçerli olacağı varsayılabilir. Yine de çalışmamız, farklı kaynaklara da mümkün olduğunca yer vermektedir.

merkezinin nüfusu 830 bini aşmış ve İzmir merkez de 200 bine dayanmıştır. Böylece; tütün işçisi kadınların, Samsun merkez nüfusa oranının ne denli yüksek olduğu ve ayrıca diğer iki şehrin aksine, çalışmak isteyen kadınlar için kentte tütün sektörü haricinde pek bir alternatif bulunmadığı daha iyi anlaşılmaktadır. Üstelik (kentteki işçi sayısına ilişkin 1936-1937'deki yazışmalar düşünüldüğünde) Samsun'da tütün işinde çalışan kadınların, burada görüldenden çok daha fazla olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır.

Yüzyıl ortasına gelindiğinde, Türkiye'de nüfus, (1945'ten 1950'ye) %21.73 oranında artış gösterirken; bu oran Karadeniz kıyısında %19.4, Samsun için ise yaklaşık % 31'dir.¹²⁴ Daha geniş çaplı bir hesaplamaıyla; Cumhuriyet döneminin ilk çeyreğinde, Türkiye nüfusunun %53.8, Samsun'un ise %73.5 oranında büyüdüğünü görebiliriz. Bu rakamlar Samsun'un, ortalamanın oldukça üzerinde büyüdüğünü göstermektedir. Aynı dönemde, Türkiye için ortalama nüfus yoğunluğu 27'ye, Karadeniz'de 43'e ve Samsun'da 51'e yükselmiştir. Samsun, 475.660 kişilik nüfusuyla, artık, Karadeniz kıyısının (Kastamonu ve Bolu'dan sonra) en kalabalık 3. şehridir. Samsun Merkez kaza da büyümeye devam etmiş ve bu ilçedeki 13.713 kişilik artışın 8.419'u (tütün ekiminin giderek yaygınlaştığı) kırsal alanda gerçekleşmiştir. Buna karşılık, Samsun Merkez ilçe, 44 bin kişilik kent merkezi nüfusu ile Türkiye'nin (vilayet ve kaza merkezleri sıralamasında) en büyük 14. şehri olmaya devam etmiştir.

Meslek sınıflandırmasına baktığımızda, 1950'de Samsun'da tütün için ayrı bir başlık verilmemiş; "sanatkarlar, imalatçılar ve başka yerde zikredilmeyen meslekler" altında ise 11 bine yakın erkek ve 2.579 kadın olmak üzere **13.385** kişi yer almıştır. Aynı yıl Türkiye genelinde 7 bin kadın (ve 6 bin erkek) tütün sanayiinde çalışmaktadır. Samsun'a ilişkin geçmiş yıllara ait veriler göz önüne alındığında, Samsun için verilen kadın çalışan rakamının en az 2 bininin tütünde çalıştığını söyleyebiliriz ve bu da Samsunlu tütün işçisi kadınların, Türkiye'deki tütün işçisi kadınların karşısında daha önce ¼ olarak hesapladığımız oranı geçtiğini göstermektedir. 5 yıl sonrasında ise Samsun'da, imalat sanayiinde çalışan kadın sayısı 4 bine yaklaşmış ve bu artış diğer

¹²⁴ TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 22 Ekim **1950 Genel Nüfus Sayımı, Türkiye Nüfusu**, Yayın no:410, İstanbul, 1961.

işkollarında da görülmüştür. Örneğin “Hizmetler” kaleminde çalışan kadın sayısı 5 yıl önce üç yüz iken; 1955’te 868’e çıkmıştır¹²⁵.

Samsun’un hem nüfus artışı hem de kadınların tütün fabrika ve imalathanelerinde istihdamı açısından “altın yıllarının” ise esasında 1960’lar olduğunu ileri sürebiliriz. 1955-60 aralığı, hem Türkiye hem de Samsun nüfusunun en hızlı büyüdüğü yıllar olmuştur. Söz konusu dönemde nüfus artış hızı, Türkiye genelinde %28.53 iken Samsun’da %35.13’tür.¹²⁶ Samsun’un, 1960 yılında¹²⁷ 654.602’ye çıkan toplam il nüfusunun 490 binden fazlası kırsal alanda yaşarken; Merkez ilçenin kent nüfusunun ise neredeyse 2 katına çıktığı görülmektedir. Öyle ki, il genelindeki 163 bin kişilik kentli nüfusun yarısından fazlası (yaklaşık 88 bin kişi) Samsun Merkez’de ikamet etmektedir¹²⁸. Bu, Samsun Merkez’in büyük bir kentleşme yaşadığını göstermektedir. Keza Merkez kaza, vilayet merkezleri sıralamasında da 14’ten 12’ye çıkmıştır. Samsun’un ezeli rakibi Trabzon’un (il genelinde) 84 bine yaklaşan toplam kentli nüfusu, sadece Samsun Merkez kazadan bile, 4 bin kişi eksiktir¹²⁹. Tütünün hem ekim hem de işleme açısından ikinci büyük merkezi olan Bafra kazası, 21 bine yakın kent nüfusu ile il genelinde, Samsun’dan sonra ikinci sırada gelmektedir¹³⁰.

Samsun’un kırsal nüfusu 1960’ta kadın-erkek sayısı açısından dengeye ulaşmış olmakla birlikte, kentli nüfusta erkek sayısı hâlâ fazladır. İl genelinde kentlerde yaşayan toplam erkek sayısı, kadınlardan 5.400 kişi kadar fazladır (Kırsal ve kentsel

¹²⁵ TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı, Türkiye Nüfusu, Yayın no:399, cilt:67, İstanbul, 1961.

¹²⁶ İzleyen 5 yılda da Samsun nüfusu Türkiye ortalamasının üzerinde büyüyecek (sırasıyla %28,8 ve %24,6); ancak sonrasında Türkiye ortalamasının altına düşecektir. 1980 nüfus sayımında ise, artış hızı Türkiye ortalamasını %0,63 değerinde aşacaktır. Türkiye ve Samsun’un nüfus artış oranları; Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 12 Ekim 1980 Genel Nüfus Sayımı, Yayın no:1072, Ankara, 1984, s.3 ile Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Genel Nüfus Sayımı, 12.10.1980, Samsun, Yayın no:990-39, Ankara, 1983,s.3’ten alınarak karşılaştırılmıştır.

¹²⁷ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı: İl, İlçe, Bucak ve Köyler İtibariyle Nüfus, Yayın no:444, Ankara, 1963.

¹²⁸ Merkeze bağlı bucak ve köyler nüfusu ise 70 bin dolaylarındadır.

¹²⁹ Aynı yıl Trabzon’un merkez nüfusu 53 bindir ve “vilayet ve kaza merkezleri sıralamasında” 25. sıradadır.

¹³⁰ Nüfus miktarı açısından Samsun kazadan sonra ikinci kalabalık ilçe olan ve toplam nüfusu Bafra’dan (10 bin kişi kadar) fazla olan Çarşamba kazasında ise, kentli nüfus 15 bin dolaylarında (üçüncü sırada) kalmıştır.

nüfus toplamında fark 5.680 kişi olmaktadır). Sadece Merkez kazanın kentli nüfusu açısından baktığımızda ise bu fark 4.164 kişidir.¹³¹

Sonraki 5 yıllık dönemde de, Samsun nüfusu %28.79 ile Türkiye ortalamasının (%24.62) oldukça üzerinde büyümeye devam etmiş; kentsel nüfus ise il genelinde 200 bine dayanırken; Merkez kazada 107 bini aşmıştır¹³². İl genelinde nüfus yoğunluğu kilometre kare başına 78'e, Merkez kazada ise 186'ya çıkmıştır. Kentli nüfusta, özellikle Merkez kazada, erkek nüfus Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri fazla olmakla birlikte; (yukarıda bahsedildiği üzere) 1945'ten sonra Samsun il toplamında da erkek nüfus kadınları geçmeye başlamıştır. 1965 yılı için bu fark il genelinde 3.324, Merkez kazada ise 3.600 kişi dolaylarındadır¹³³. Buna karşılık, erkek nüfus fazlasının, 1960 yılındaki seviyenin altına düştüğü de gözden kaçmamaktadır. Bu durumun 1950'lerde başlayan ve 1960'larda hız kazanan, Türkiye genelindeki "büyükşehirlere göç" olgusuyla ilgili olduğunu ileri sürebiliriz. Nitekim kent, birkaç on yıldır büyük bir göçü kendisine çekmekle birlikte; göçle gelen nüfusu (özellikle de erkekleri) istihdam etmek için yeterli düzeyde bir sanayileşmeyi gerçekleştirememiş ve kent ekonomisi büyük ölçüde (daha çok kadınların doldurduğu) tütün sektörü ile sınırlı kalmıştır. Bu durumda, ilk etapta çevre il ve ilçelerden Samsun merkez ilçeye göç etmiş olan erkeklerin bir kısmı, ikinci aşamada, daha büyük şehirlere doğru göç etmeye başlamış olmalıdır. Zira biraz ileride görüleceği gibi, erkek nüfus fazlası giderek eriyecek ve 5 yıl sonrasında erkek nüfus miktarı, kadın nüfusun gerisine düşecektir.

1965 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre; Samsun'da imalat sanayiinde 12.699 erkek ve 4.532 kadın çalışmaktadır. Oysa kadınlar için verilen bu rakam, Samsun Sanayi ve Ticaret Odası verilerinin çok altındadır. Samsun STO 1963 yılına göre¹³⁴; sadece

¹³¹ Samsun'un ilçeleri arasında kentli nüfusta kadın sayısının erkeklerden fazla olduğu tek yer Bafra'dır. Hem Merkez ilçe hem de Bafra'da tütün işleme endüstrisi hakim olmakla birlikte, liman ve demiryolunun bulunduğu, tütün dışındaki çalışma alanlarının da giderek genişlediği Merkez'in halen bir erkek göçünü kendisine çekebilmesine karşılık; (daha çok kadınların çalıştığı) tütün işleme dışında önemli bir çalışma alanının bulunmadığı Bafra'nın, böyle bir olanaktan yoksun olduğu söylenebilir.

¹³² Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Yayın no:568, Ankara, 1969.

¹³³ Merkez kaza haricindeki ilçelerde erkek ve kadın nüfus dengeli olmakla birlikte; Çarşamba kazasında kadın nüfus bin kişi fazladır. Bu nedenle il genelindeki erkek nüfus fazlası, merkez kazadan daha azdır.

¹³⁴ Samsun TSO 1963Yılı, s.18-19.

Tekel'e ait işyerlerinde* çalışan kadın sayısı **12 bine** yakındır. Erkek işçilerle birlikte bu rakam yaklaşık 15 bine ulaşmaktadır. Aynı kaynakta, Samsun'daki toplam işçi sayısı (sigortasızlar hariç) 19.504 olarak verilmektedir.¹³⁵ Bu veriler, kentte ciddi bir işçi nüfus bulunduğunu ve bu nüfusta tütün işçilerinin çok büyük bir ağırlık oluşturduğunu göstermektedir.

1970 yılına gelindiğinde Samsun nüfusu, 820 bini aşmıştır¹³⁶. Şehir nüfusu ile köy nüfusu arasındaki farkın, şehir lehine giderek açıldığı Samsun Merkez ilçe ise 220 bini geçen nüfusuyla, il genelinde yaşayanların dörtte birinden fazlasını barındırır olmuştur. İldeki kentsel nüfus artışına paralel bir şekilde, kırsal alanda da tütün ekiminin giderek yaygınlaştığı görülmektedir. 1970 yılı resmi rakamlarına göre¹³⁷; Samsun'da, 500 köyde, 30 bin hektardan fazla bir alanda tütün üretimi yapılmaktadır. Tütün ekiminin oldukça kârlı bir tarımsal faaliyet olması, Samsun'un kentsel gelişimine paralel bir şekilde, kırsal alanın da büyümeye devam etmesine yol açmıştır. Keza, Samsun'a yapılan göçler, sadece kent merkezine doğru olmamış, göçle gelen nüfus -daha önce ifade edildiği gibi- köylere de dağılmıştır. Samsun'un köyleri arasında en fazla göç alanların ise Merkez ilçeye bağlı köyler olduğu görülmektedir. 1981 yılı verilerine¹³⁸ göre; Merkez'e bağlı köylerde oturan ailelerden (3.284'ü ekonomik ve 2.514'ü sosyal nedenlerle olmak üzere) 5.798'i bulundukları köye sonradan (5 yıldan daha uzun bir süre önce) yerleşmiştir. Aynı tarihte, merkeze bağlı köylerde oturan aile sayısı ise 15.839'dur. Bu durumda, Merkez ilçenin kırsal nüfusunun en az 1/3'ü bulundukları köylere sonradan göç etmiş kişilerden oluşmaktadır. Bafra ve Çarşamba, köyleri göç alan diğer ilçeleri oluşturmakla birlikte, bu iki ilçenin köyelerine sonradan yerleşmiş olan aileler, sırasıyla %7,3 ve %5,9

* Tütün işleme ve fabrikasyonu Tekel bünyesindeki -gerek istihdam gerekse finansal değer açısından- en büyük işkolu olmakla birlikte, (önceki bölümlerde belirtildiği gibi) söz konusu işletmeye ait "içki, kibrit, tuz" ve benzerlerine ilişkin işyerleri de bulunmaktadır. Ancak, Samsun'da Tekel'in tütün ve sigara dışında bir üretim tesisi bulunmamakta ve kentteki "Tekel işçisi" tabiri de tütün işçisi ile özdeşleşmiş durumdadır.

¹³⁵ Bu rakamın sadece Merkez ilçeyi kapsıyor olması kuvvetle muhtemeldir. Zira, nüfus sayımı sonuçlarında **sanayide** çalışan 13 bine yakın erkek görülmektedir. Tekel'de çalışan 12 bin kadın ile birlikte düşünüldüğünde, ildeki işçi sayısı 25 bin dolayındadır.

¹³⁶ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 25 Ekim **1970 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri**, Yayın no:756, Ankara, 1977.

¹³⁷ **1970 Türkiye Tütün Ekim ve Üretimi**, s.8.

¹³⁸ **Köy Envanter Etüdü 1981**, s.52.

civarında bir orana sahiptirler. Bu oranlar azımsanmayacak düzeyde olsa da, Merkez ilçe kırsalındaki göç etmiş aile oranından (%36,6) oldukça düşüktür.

Nüfusun cinsiyet özelliklerine bakıldığında ise; 1960’larda (il genelinde) erkeklerin sayısı kadınlardan fazla iken, 1970’lerde erkek nüfusun (oransal olarak) azalmaya başladığı göze çarpmaktadır. Kent merkezinde erkek nüfus hala iki bin kadar fazla olmakla birlikte; merkez köylerde kadınlar üç binin üzerinde fazladır. İl genelinde ise kadın nüfus fazlası 13 bin civarına ulaşmıştır. Bu rakamlar, ilde tütün ekimi, işleme ve ticaretinde 1960’lar boyunca yaşanan artışa rağmen; kente ekonomik amaçlı yapılan erkek göçünün azaldığının ve hatta dışarıya doğru bir erkek göçünün başladığının göstergesidir.¹³⁹ Kentin 1965’e kadar Türkiye ortalamasının oldukça üzerinde seyreden nüfus artış hızının da 1965-1970 aralığında, ortalamanın altına düşmüş olduğu görülmektedir –ki bu da kentin artık eskisi kadar çok göç almadığını göstermektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, bu durum, ildeki sanayileşme ile nüfus artış hızının paralel ilerleyememiş olmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Darkot’un da ifade ettiği gibi; “Samsun’da sanayi faaliyeti, şehrin ticari hareketleri ile mütenasip görünmemektedir. Eski devirden kalma bir tesisin ıslah edilmesi ile meydana gelmiş tütün fabrikası dışında bulunanlar orta ve daha ziyade küçük çapta imalathaneler ölçüsündedir.”¹⁴⁰

1975-1980 arasında, ildeki nüfus artış hızı, çok küçük bir farkla (0,63) Türkiye ortalamasını geçmiştir ve 1980 yılı itibarıyla, Samsun nüfusu, bir milyona ulaşmıştır¹⁴¹. Bununla birlikte, 1975-1980 arasında kent, aldığından daha fazla göç vermiş ve net göç hızı ‰-12,6 olarak gerçekleşmiştir. 1980-1985 aralığında da göç eğrisi negatif seyretmeye devam etmiştir (‰-13,8)¹⁴². 1975-1980 yılları arasında, Samsun’dan ayrılan kişi sayısı 46 bindir. Göç tablosunda ilçeler ya da göçün kır/kent oranı belirtilmemiş olmasına karşılık, elimizdeki verilerden¹⁴³, göçün ağırlıklı olarak

¹³⁹ Bilindiği gibi, 1960’lı yıllar, ülke genelinde, büyük şehirlerin yanında yurt dışına olan göçün de yoğun olarak yaşandığı yıllardır.

¹⁴⁰ Darkot, **a.g.e.**, 177.

¹⁴¹ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 12.10.1980: Samsun**, Yayın no:990-39, Ankara, 1983 ve Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Genel Nüfus Sayımı, 12 Ekim 1980, Sosyal ve Ekonomik Nitelikler**, Yayın no:1072, Ankara, 1984.

¹⁴² “İllerin aldığı, verdiği göç, net göç ve net göç hızı” tablosu, www.tuik.gov.tr.

¹⁴³ **Köy Envanter Etüdü 1981.**

kırsal kesimden yapıldığını anlayabilmekteyiz. 1981 yılında, Bafra kırsalında yaşayan kişi sayısı 99 bin iken; buradan “çalışmak için” yurt dışına ve yurt içine “geçici” olarak gidenlerin sayısı 7 bin civarındadır. Bu da söz konusu ilçenin köylerinden %7,14 gibi bir oranda ekonomik temelli bir göçün yaşandığını göstermektedir. Kırsal nüfusu 133 bin olan Çarşamba’nın köylerinden aynı sebeple göç etmiş kişi sayısı 7.659 (%5,75) iken, Merkez ilçenin köyleri için bu rakam 6 bine (%5,47) yaklaşmıştır. Böylece, sadece bu üç ilçenin köylerinden göç etmiş kişi sayısı 20.500 dolaylarındadır.

1980 yılı nüfusunu meslek ve cinsiyet bazında incelediğimizde; nüfus sayımında mesleğini tütün işçisi olarak beyan eden **10.715** kişinin **6.694**’ünün kadın olduğu¹⁴⁴ ve bunların **4.137**’sinin Merkez ilçenin kent merkezinde¹⁴⁵ ikamet ettiği görülmektedir. 1.519 tütün işçisi kadın ise nüfusu 25 ile 100 bin arasındaki yerleşimlerde ikamet etmektedir. Bu tanıma uyan yerleşimler ise sadece Bafra ve Çarşamba ilçelerinin kent merkezleridir. Çarşamba’da o yıllarda önemli bir tütüncülük faaliyeti olmadığını bildiğimize göre; binden fazla tütün işçisi kadının, büyük bir yaprak tütün işleme merkezi bulunan Bafra ilçe merkezinde yaşadığı söylenebilir. Geriye kalan 1000 kadar tütün işçisi kadın da birkaç yüz kişilik gruplarla şehrin daha küçük yerleşim yerlerine dağılmış görünmektedir ve bunların bir kısmının köylerde demet yapma işinde çalışıyor olması muhtemeldir.¹⁴⁶ Daha önce de belirtildiği gibi, tütün ile ilgili bir işte çalışmakla birlikte, “tütün işçisi” tanımına girmeyen daha yüzlerce çalışan olduğu da muhakkaktır.

Tütün işçilerinin yanında, il genelinde 1.068 kadın “şahsi hizmetler” sınıfında ve 9.437 kadın da “tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makineleri kullananlar” sınıfında yer almıştır (tütün işçileri de bu son grup içinde yer almaktadır). Birinci gruptakilerin 687’si, ikinci gruptakilerin ise 5.314’ü Samsun şehir merkezinde yaşamaktadır. Şehir merkezinde iktisaden faal nüfus içinde yer alan kadın sayısı

¹⁴⁴ 1960’lı yıllarda, kentte sadece Tekel’de çalışan tütün işçisi kadınların 12 bin kişi olduğunu ancak nüfus sayımı verilerindeki rakamın bundan çok daha düşük olduğunu görmüştük. Aynı durumun, henüz tütün sanayiinde ciddi bir küçülmenin yaşanmadığı 1980 yılı için de geçerli olduğunu düşünebiliriz.

¹⁴⁵ Tabloya göre bu 4.137 kişi “nüfusu 100 binin üzerinde olan yerleşimlerde” ikamet ediyor görünmektedir. Bu tanıma uyan tek yerleşim yeri ise Merkez İlçenin “şehir” kısmı, yani merkezidir.

¹⁴⁶ 1981 yılında, 100 kişi Bafra’nın köylerinde çalışmak için “geçici olarak” bulunduğunu belirtmiştir. Aynı amaçla Çarşamba’nın köylerinde bulunan kişi sayısı ise (151 ailede) 508’dir, **Köy Envanter Etüdü 1981, 55-Samsun**, Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı Toprak-İskan Gn. Md., DİE Matbaası, Ankara, 1985, s.52

11.702'dir ve bunların sadece 829'u tarım ile ilgili işlerde çalışmaktadır. Bu durum, kent merkezindeki yaklaşık 11 bin kadının tarım dışı işlerde çalıştığını göstermektedir. Kent merkezinde yaşayan kadın sayısının 98 bin olduğu göz önüne alındığında, bu rakam çok yüksektir. Kent merkezinde çalışan kadınların toplam kadın nüfusa oranı %11 olarak ortaya çıkmaktadır ve buna çalışma çağına olmayan nüfus da dahildir.

Samsun'da, tahsil yoluyla edinilmiş mesleklerde de oldukça kadın çalışan olduğu tablolardan anlaşılabilmektedir. Örneğin; 1980 yılında, şehirde 1.112 kadın tıp ile, 3.098 kadın da öğretim ile ilgili mesleklerde çalışmaktadır. 10 yıl sonrasında ise birinci gruptakilerin sayısı (ikiye katlanarak) 2.458'e ve ikinci gruptakilerin sayısı da 4.834'e çıkacaktır¹⁴⁷.

Nüfus sayımı verilerine göre, 1980 yılında, il genelinde, 6.380 emekli erkeğe karşılık, 2.180 kadın bulunmaktadır ve bu kadınlardan 1.532'si şehir merkezinde ikamet etmektedir¹⁴⁸. Böylece, il genelinde, toplam emekliler içinde kadınların oranı %25'i aşmakta ve emekli kadınların %70'i de bütün sanayiinin en fazla bulunduğu Merkez ilçede yaşamaktadır.

1990 yılında¹⁴⁹; mesleğini bütün işçisi olarak beyan eden erkek ve kadın sayısında yarıya yakın bir düşüş olmakla birlikte; "terziler, döşemeciler ve benzeri meslekler" kaleminde 6.055 kadın olduğu görülmektedir. 10 yıl öncesinde ise bu rakam, sadece 600 kişidir¹⁵⁰. 10 yılda 5.455 kadının bu sektöre yönelmiş olması, bütün sektörünün zayıflamaya başlamasıyla birlikte, kadınların yeni iş arayışlarına girdiğinin işareti olarak yorumlanabilir. Diğer taraftan; bütün işçisi ve terzilerin dışında, (dokumadaki 875 ve gıda sanayiindeki 475 kadın hariç) diğer sektörlerde 100 ve daha az sayılarda dağılmış olan "tarım dışı üretim faaliyetlerinde" çalışan kadın sayısının toplamda 16.642 kişi olması, kentteki kadınların artık çalışma yaşamına alışmış olduğu ve bütün sektöründe iş bulma olanakları azalsa da, bir şekilde çalışma yaşamından kopmak istemedikleri şeklinde okunabilir.

¹⁴⁷ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri: Samsun**, Yayın no:1651, Ankara, 1994.

¹⁴⁸ Emekli kadın sayısının en fazla olduğu ikinci yerleşim, Bafra ilçe merkezidir.

¹⁴⁹ **1990 Genel Nüfus Sayımı, Samsun.**

¹⁵⁰ Söz konusu meslek kaleminde yer alan erkek sayısı ise 1980'den 1990'a 661 kişi artarak 2.749 kişi olmuştur.

Erkekler açısından ise, yeni kalabalık meslek alanları oluştuğu görülmektedir. Bunların başında 14 bin kişinin çalıştığı “ulaştırma makineleri kullanıcıları” ve “inşaat işlerinde çalışanlar” (13 bin kişi) gelmektedir. Bu durumun, söz konusu yıllarda, Türkiye genelinde olduğu gibi Samsun’da da inşaat sektörünün (özellikle de apartmanlaşmanın) ivme yapmasıyla ilgili olduğu açıktır. Marangozlar, makineci-tamirciler ve gıda-içki sanayii işçileri, diğer kalabalık meslek gruplarını oluşturmaktadır.

İşgücünün 2000 yılında¹⁵¹, sektörler ve onlara bağlı işkolları arasındaki dağılımı (Bkz. **EK-4, Tablo 19**¹⁵²) incelendiğinde ise, Samsun’un artık bir *hafif-sanayi kenti* olmaktan çıktığı ve kentte hizmet sektörünün ağırlık kazandığı açık olarak görülmektedir. Tarım dışı ekonomik faaliyetlerde istihdam edilenlerin %16’sı, imalat sanayiinde çalışanların %15,8’i ve gıda-içki-tütün sanayiinde çalışanların da %15’i kadındır. Böylece tütün işlemenin, Samsunlular için, özellikle de Samsunlu kadınlar için, birincil geçim kaynağı olmaktan çıktığı ve tarım dışı sektörler arasında sağlanan kadın istihdamı ortalaması ile hemen hemen aynı oranda istihdam sağladığı net bir şekilde anlaşılmaktadır.

İmalat sanayii içinde kadınların en fazla istihdam edildiği alanın ise “Dokuma, giyim eşyası ve deri sanayii” olduğu görülmektedir. “Gıda, içki ve tütün sanayii” erkeklerin birinci ve kadınların da ikinci sırada en fazla istihdam edildiği *sanayi işkolu* olmakla birlikte, bunun ne kadarının tütün işçisi olduğu belirtilmemiştir.

“Toplum Hizmetleri, Sosyal ve Kişisel Hizmetler” sektörünün alt-kolu olan “Kamu idaresi ve savunma”, -26 bin kişi ile- erkeklerin tüm sektörler arasında en fazla istihdam edildiği işkolu iken, bu alanda çalışan kadınların erkeklere oranı ise oldukça düşüktür. Buna karşılık ikinci en kalabalık işkolu olan “Sosyal ve ilgili kamu hizmetleri” tüm sektörler içinde (11.142 kişi ile) kadınların en fazla istihdam edildiği alandır.

İmalat sanayiinde çalışanlar, tarım dışı ekonomik faaliyetlerde çalışanların %17,6’sını oluştururken; yaklaşık 30 bin kişinin çalıştığı “Kamu idaresi ve savunma” ile 28 bin

¹⁵¹ 2000 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları, <http://www.tuik.gov.tr>

¹⁵² Tablo 19: Samsun’da Ekonomik Faaliyet ve Cinsiyete Göre İstihdam Edilen Nüfus, 2000.

kişinin çalıştığı “Sosyal ve ilgili kamu hizmetleri”nin tüm sektörler içinde en kalabalık işkolunu oluşturması ise, Samsun’un artık bir “işçi kenti”¹⁵³ olmaktan çıkıp, “memur kenti”ne dönüştüğünün göstergesidir. Elbette kamu kurumları ve memur sayısındaki artışın temelinde, kentin bir zamanlar tütün ve diğer bazı tarımsal ürünlerin üretimi ve ticareti ekseninde yaşadığı büyüme sonrasında Karadeniz’de bir “bölge merkezi” haline gelmesi yatmaktadır. Bununla birlikte, tütünden arda kalan boşluğun, nüfusu giderek artan Samsun’un istihdam ihtiyacını karşılayacak başka sanayi kuruluşları ile doldurulamadığı ileri sürülebilir¹⁵⁴. Bu durum, EK-3’te verilen göç tablosunda da (Tablo 18) görüleceği üzere, (1990’larda en yüksek seviyesine ulaşan) şehir dışına göçün artması ve nüfus artış hızının düşmesinde başat etken olarak kabul edilebilir.

Gerçekten de, 1990 ve sonrasındaki nüfus sayımlarında Samsun açısından en dikkat çekici unsur, nüfus artış hızındaki dramatik düşüştür. Cumhuriyet dönemi boyunca Samsun’un nüfus artış hızının Türkiye geneli ile karşılaştırıldığı aşağıdaki tablo (Tablo 12), tütün sektöründeki zayıflama ile ildeki nüfus artış hızı arasındaki paralelliği göstermesi açısından önemlidir. Tablonun açıkça gösterdiği gibi, ildeki nüfus artış hızı, 1960 yılında en yüksek seviyesine ulaşmış, sonraki 30 yılda dalgalanmalar göstermekle birlikte, aşağı doğru seyretmeye başlamıştır. 1985-1990 arasında ise, nüfus artış hızında aşırı bir düşüş yaşanmıştır. Bu tarihler, ildeki tütün ekiminin ve tütün imalatının azalmaya başladığı yıllara denk gelmektedir. Bu durum ise, kırsal alanda topraktan kopmayı ve göçü beraberinde getirmektedir. Buna kentteki iş imkânlarının yetersizliği de eklendiğinde, ilin aldığından daha fazla göç veren bir şehir konumuna gelmesi de kaçınılmaz olmaktadır. Öyle ki; 2011 yılında il nüfusu ilk kez bir önceki yılın altına düşmüş ve bir sonraki yılda da il nüfusu hiç artmamıştır. Ancak ondan sonra il nüfusu yeniden büyümeye başlamıştır.¹⁵⁵

¹⁵³ Kent 1950-60’lı yıllarda bu şekilde tabir edilmekteydi. Konuya ilişkin örnekler ileride “İşçi hareketleri”ne ilişkin kısımda verilmiştir.

¹⁵⁴ Sanayi ve Ticaret Bakanlığı’nın 1983 tarihli bir yayınında yer alan, Türkiye sanayi kuruluşlarının dağılımlarının gösterildiği haritalarda; “tüketim malları sanayii” dağılımında Samsun’da sadece *Tütün ve Tütün Mamulleri Sanayiinin*, “ara malları sanayii” dağılımında ise gübre ve plastik sanayiinin bulunduğu görülmektedir. Bkz. **Türk Sanayiinin Dünü, Bugünü ve Yarını**, s.106-108. Gübre sanayii bir kamu işletmesi tarafından yürütülmektedir.

¹⁵⁵ 2007 yılından itibaren “Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi”ne geçilmiştir. Bu tarihten itibaren, nüfusa ilişkin veriler TÜİK tarafından yıllık olarak açıklanmaktadır. Aşağıdaki tabloda (Tablo 12), 2010 yılından önceki artış oranları, iki sayım yılı arasındaki ortalama artış göstermekte iken, 2010 yılındaki

Tablo 12: Türkiye ve Samsun’a İlişkin Nüfus Artış Hızı Oranları (%)¹⁵⁶

Sayım Yılı	Türkiye	Samsun
1927	-	-
1935	21,10	32,31
1940	17,02*	14,59
1945	10,59	22,94
1950	21,73	30,91
1955	27,75	28,74
1960	28,53	35,13
1965	24,62	28,79
1970	25,19	16,56
1975	25,00	19,74
1980	20,65	21,28
1985	24,88	19,02
1990	21,71	8,77
2000	18,28	4,29
2010	15,88	2,09
2011	13,5	-0,7

Sonuç olarak Samsun’da; 1980’lere kadar, tarım-dışında çalışan nüfusun, kentsel alandaki kadın istihdamının ve kadın okuryazarlığının benzer orandaki kentlerden daha fazla olduğu; kadınların sanayideki istihdamı konusunda ise Türkiye genelinin oldukça ilerisinde olduğu görülmektedir. İldeki tütün tarımı ve sanayii, hem kırsal hem de kentsel alanın önemli miktarda göç almasına neden olmuş ve Samsun uzun yıllar Türkiye ortalamasının oldukça üzerinde bir nüfus artış hızına sahne olmuştur. Böylece Samsun, Karadeniz’in en büyük ve Türkiye’nin de 6. büyük şehri haline gelmiştir. Buna karşılık kentte tütün dışında, istihdam ihtiyacını karşılayabilecek yeterli miktarda sanayii faaliyetinin oluşturulamaması ve tütün üretim ve imalatının önce duraklayıp, 1990’lardan itibaren de düşüşe geçmesi ile birlikte, Samsun’dan dışarıya doğru yapılan göç giderek daha fazla artmıştır. İlde tütün tarım ve sanayiinin güçlü olduğu yıllarda, demografik verilerde görülen bu değişimlerin, kırsal ve kentsel hayata nasıl yansıdığı ise izleyen başlıklarda incelenmektedir.

artış miktarı bir önceki yıla göre hesaplanmıştır. Samsun’un 2000’li yıllardaki nüfus hareketleri aşağıda, özelleştirme sonrasına ilişkin kısımda (Başlık: 4.5.) verilmektedir.

¹⁵⁶ **1980 Genel Nüfus Sayımı**, s.3; **Genel Nüfus Sayımı, 12.10.1980: Samsun**, s.3; **İstatistiklerle Samsun**, Samsun Valiliği (TÜİK Samsun Bölge Md. İşbirliği ile), Samsun, 2011, s.11.

* Hatay’ın Türkiye’ye katılması nedeniyle nüfus artış hızı olduğundan yüksek görünmektedir.

4.3.2. Samsun Kırsalında Tütün Yetiştiriciliği Etrafında Şekillenen Toplumsal ve Kültürel Yaşam

Samsun'un tütün yetiştirilen köylerinde, tütünden elde edilen gelir, ekici ailesinin temel geçim kaynağıdır. İhtiyaçların alınması, çocukların okutulması veya evlenmesi ancak tütünden elde edilecek para ile mümkün olmaktadır. Tütün ekicisi olan bir görüşmecimizin ifadeleri ile söylersek; “Düğün de yapsak tütün parasıyla, doğum da yapsak tütün parasıyla... Herşey tütün parasıyla olurdu!” Üstelik büyük miktarda ekim yapanların, ihtiyaçlarını karşılamamanın ötesinde, tütün parası ile (şehirde dükkan almak gibi) bazı yatırımlar yapabildikleri de görülmüştür¹⁵⁷.

Üretilen tütün karşılığında Tekel ve tüccar tarafından köylüye ödenen *tütün parası*, Samsun köylüsü kadar esnaf açısından da büyük önem taşımaktadır. İlde tütün, adeta nakit para ile özdeşleşmiştir. Öyle ki; para henüz ödenmeden önce ekiciye verilen ve ne kadar tütüne kaç lira ödeme yapılacağını gösteren senedi (koçan) esnafa göstermek, alışverişin yapılması için yeterli görülmektedir. Tütüne ilişkin tüm işlemlerin tamamlanması ve bedelinin ödenmesi sonrasında ekici, şehir merkezine giderek, esnafa yapmış olduğu borcunu kapatabilmektedir.

Tütün ziraatı, Samsunlu ekici aileler için, sadece geçim kaynağı sağlamanın ötesinde bir öneme de sahiptir. Oldukça zahmetli ve ince bir uğraş olan tütün yetiştiriciliği, diğer tarla bitkilerinden farklı olarak, fidenin hazırlanmasından kurutularak satışa hazır hale getirilmesine kadar, ekicisinin bilgi, beceri ve özenine ihtiyaç duyar. Bu nedenle, tabir-i caizse, bir çocuk gibi bakmak gerekir tütüne. Hal böyle olunca da, ne kadar zahmetli olursa olsun, en iyi tütünü yetiştirmek için birbiri ile yarışa giren tütün ekicileri için, tütünle uğraşmak bir zanaata, bir yaşam biçimine dönüşmektedir diyebiliriz. Tekel tarafından her yıl ekiciler arasından seçilen kişilere verilen *en iyi tütün yetiştiricisi belgesi* ise, ekicilerin tatlı rekabetini sonuca erdiren sembolik bir işleve sahiptir.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Görüşmecilerimizden, tütün ekicisi Halim Balaç, 1972'de tütün parası ile Samsun'un Ada Mahallesinde bir ev satın almıştır. Bugün aynı yerdeki (muhtemelen evin apartmana dönüşmesi sonucunda) 4 katlı bir apartmanın ve altındaki 3 dükkanın sahibidir.

¹⁵⁸ Görüşmecilerimizden (1922 doğumlu) Halim Balaç, üst üste uzun yıllar bu ödülü almaya hak kazanmıştır. Görüşmecimiz, ödülün diğer ekiciler arasında kıskançlığa sebep olduğunu ve bir akrabasının, eksperlere (hep Halim Ağa alıyor diyerek) sitem etmek yoluyla sadece bir yıl bu ödülü

Samsun’da fidelikler sonbaharda hazırlanır ve ilkbaharda tarlaya dikilir. Burada olgunlaşan tütünlerin Temmuz ayında *kırımı*na başlanır. Tarladan toplanan tütün yaprakları, kurutulmak üzere eve getirilir. Bu tütünler bir iğne yardımıyla ipe dizildikten sonra Ekim-Ocak arasında *denk* haline getirilir. Bu sırada sonbaharın gelmesiyle bir sonraki yıl için fide ve tarla hazırlıklarına da başlanır. Bu nedenle tütüncüler için “yılın 14 ayı çalışır” ifadesi kullanılmaktadır.

Tütün yetiştiriciliğinin en zor kısımları, yazın, güneşin olmadığı saatlerde yapılması gereken “kıрма” ve sınırlı bir zamanda (tütünler kurumadan), gece-gündüz çalışarak tamamlanması gereken “ipe dizme” ve (güneşte) kurutma aşamalarıdır. Bazı Tekel yayınlarında, tütün ziraatının oldukça zorlu bir uğraş olması nedeniyle, tütüncü köylerinde yetişen çocukların bu işin zorluğundan yılarak, baba mesleğinden uzaklaşmalarından; böylelikle bu çok önemli gelir kaynağında azalma olmasından endişe edildiği görülmektedir. Örneğin; köy çocuklarına yönelik hazırlanan bir kitapta şu ifadeler yer verilmektedir¹⁵⁹:

“...tütüncülüğün zor olduğunu söyleyenler çoktur. Biz bunu doğru bulmuyoruz. Çünkü üzerine aldığı işi başarmak isteyen insan için hiçbir zorluk mevcut olamaz. Evet, tütün nazlı bir çocuk gibidir. Çok dikkat, çok emek ister. Fakat çalıştıktan sonra insana her şey kolay gelmez mi? Babalarımızın bize hediye ettiği çiftçiliği, tütüncülüğü, büyüdüğümüzde çocuklarımıza daha ileri bir halde armağan edebilmeliyiz. Bunu yapabilmek için daima çalışmalı ve yeni yeni iyi şeyleri öğrenmeğe uğraşmalıyız. (...) Bu güzel yurdun çocukları! Ancak çok çalışırsanız vatanınıza layık olduğunuzu göstermiş olursunuz...”

Gerçekten de; bütün zorluğuna rağmen, Samsunlu tütün yetiştiricileri bir “meslek” olarak gördükleri bu işi yapmaktan kolay kolay vazgeçmezler. Artık tütün ekimi yapılmayan köylerde yapmış olduğumuz mülakatlarda orta yaş üzeri köylüler, tütün dikmeyi özlediklerini ve genç olsalar bugün yine tütün dikeceklerini ifade etmişlerdir.¹⁶⁰ Gençler için ise aynı şeyi söylemek mümkün görünmemektedir. Tütün ekiminin (sınırlı da olsa) devam ettiği Alaçam’ın Taşkelik köyünde, gençlere tütün

kazandığını, ancak onun “hakıyla almadığını” söylemiştir. Balaç’ın sözlerinden, bu ödülün tütün ekicileri arasında oldukça önemsendiği ve onlara bir prestij kazandırdığı anlaşılmaktadır.

¹⁵⁹ **Köy Çocukları İçin Tütüncülük Bilgisi**, s.39.

¹⁶⁰ Benzer bir durum eski tütün işçileri için de geçerlidir. Görüşmecilerimizin hepsi de, mümkün olsa, bugün yine tütün işinde çalışmak istediklerini belirtmişlerdir. Tütün tüccarı ile eksperler için ise tütünün neredeyse bir tutkuya dönüşmüş olduğu tarafımızca gözlemlenmiştir.

üzerine düşüncelerini sorduğumuzda; hepsi de okumak ve büyük şehirlere gitmek istediklerini, tütün işinin çok zor olduğunu söylemişlerdir.

Her aşaması özen gerektiren, tarlada olduğu kadar evde de kendisiyle uğraştıran, zarar görmesin diye yatak odalarında saklanan tütün; ekicinin yaşamının her dönemine nüfuz etmektedir demek, hiç de abartı olmasa gerektir. Bir İnhisar İdaresi yayınında belirtildiğine göre¹⁶¹; özellikle mübadele öncesi dönemde “miktarı nazarı itibare almayarak, daha fazla cins ve kokuya ehemmiyet ver[en]” Samsunlu tütüncüler, tohumlarını da özenle korumaktaydılar. *Maden* ve *Evkaf* tabir edilen mahallerde Rumların, *Dere* ile *eski Evkaf* olarak anılan mahallerde ise Türk ekicilerin; “denk yığma, bilhassa çift uzun sıra tutturmak hususlarındaki maharet ve melekeleri zikre şayandır.” Ailenin “yaşlı ve tecrübeli bir kimsesi, akşamdan tarlasına giderek, tarlasının muhtelif mevkilerindeki tütünlerini ince bir muayeneye tabi tutar ve bu suretle olgunluk derecesini öğrendikten sonra ailesi efradına kırım hakkında icap eden talimatı verirdi. *Kendini bilen* zürra, amelenin yapacağı işe itimat etmeyerek, ancak ailesi efradı ile meydana getirebilecek kadar tütün dikerdi.”

Tütün bu kadar incelik gerektiren bir iş olunca, yörede, evlenecek kızların ne kadar iyi tütün dizdiğine de büyük önem verilir olmuştur: “Evlenecek köy delikanlıları, alacakları kızlarda evvel emirde iyi pastal yapıp yapmadıklarını tespit ederlerdi ve iyi pastal yapmakla ün salmış kızlar, daima müsait eşler bulurlardı.”¹⁶²

Şehir merkezine “yakın Maden ve Evkaf köyleri zürrai tarlada işleri olmadığı zamanlarda Samsun’da adeta bir yaprak tütün çarşısı olan ve *Merkez** tabir edilen mahaldeki tütün imalathanelerinde çalışırlardı.” Böylece bazı köylüler; dikip, toplayıp, kurutup demet haline getirdikleri ve sattıkları tütünün imalat aşamasında da yer alırlar, buradan da bir ek gelir elde ederlerdi.

Tütünün ekicilerden satın alınış fiyatları “ekici piyasası” olarak adlandırılmaktadır. Ekici piyasalarından tütün alımı ise *köy mübayaası* ve *anbar mübayaası* olmak üzere iki şekilde yapılmaktadır. En önemli tütün merkezleri olan Ege Bölgesi ile Samsun’da

¹⁶¹ Karadeniz Çevresi Tütünleri, s.7-8 (vurgu bana ait).

¹⁶² a.e., s.8.

* *Tütün Merkezi* kastedilmektedir. 1970’lere kadar, şehirdeki tütün atölyelerinin çok büyük bir kısmı bu tarihi çarşıda bulunmaktaydı.

uygulanan (ve bizim de çalışma kapsamında Alaçam’ın bir köyünde katılmış olduğumuz) köy mübayaası usulü şu şekilde gerçekleştirilmektedir:

“...piyasa açılış tarihinden üç ay kadar önce Tekel ve özel sektör eksperleri, köylerde denklenmiş tütünleri üreticinin evinde veya deposunda değerlendirme muayenesine (ekspertiz) tabi tutarlar. *Tespit gezileri* denilen bu safhada her ekicinin tütününü balya balya muayene edilerek değer tayini (randıman veya neviyat nispetleri tespiti) yapılır. Piyasa açılışında, Tekel ve özel sektör firmalarının elemanlarına verdikleri talimat ve fiat baremi esasları dahilinde, bu tütünler satın alınır ve mukaveleye bağlanarak ekicilere verilen nakliye tezkeresi ile alıcının ambarına iner. Tesellümü müteakip ödeme yapılarak alım satım sonuçlanır.”¹⁶³

Mübayaa, tütüncü köylerinde her yıl bayram havasında geçerdi. Eksperler ile tüccarın alım için köye gelişleri sırasında davullar çalınıp kurbanlar kesilirdi. Alaçam’da tütünler (iyi fiyatla) satıldığı zaman, büyükçe bir tahin helvası ile fırın ekmeği alınır, kapıda gelen geçene dağıtılır; böylece kazancın tatlı yenmesi temenni edilirdi.¹⁶⁴ Ne de olsa, tütüne yüksek fiyat biçilmesi demek, ekici için o yılı daha rahat geçireceği, ihtiyaçlarını daha kolay karşılayabileceği anlamına gelmekteydi. Abartılı gibi gelse de tütün, ekici ailesinin her şeyiydi.

Tütünün devlet kontrolünde bulunan bir ürün olması nedeniyle, tütün ekicileri, devlet memurları ile sürekli bir iletişim içinde bulunmaktaydılar. Tütüncü köylerinde belirli zamanlarda bulunmak mecburiyetinde olan eksperler ve kimi zaman da ziraat uzmanları, ekicileri zirai konularda mümkün olduğunca bilgilendirme çabasıındaydı. Eksperler, köylü için aynı zamanda, dilek ve şikayetlerini iletme aracı olabilmekteydi. Ayrıca, tütüne verilecek başfiyat uygulaması siyaseti ilgilendiren bir konu olduğu için, tütüncü köyleri en azından belirli konularda siyasi gündemi de takip etmekteydi.¹⁶⁵ Tüm bunların sonucunda, genel olarak tütüncü köylerinin, tahıl ve sebze yetiştiricilerine oranla daha bilinçli bir kırsal nüfusa sahip olduğu ileri sürülebilir.

Tütüncü köylerinde yaptığımız görüşme ve gözlemlerde, burada yaşayan kadınların toplumsal konumlarının son derece iyi olduğu ve tütün ziraatının her aşamasına hakim

¹⁶³ **Türkiye’de Tütün ve Sigara Endüstrisi**, s.11.

¹⁶⁴ Nurten Ürer ile yapılan sözlü tarih görüşmesi, 30 Ekim 2014.

¹⁶⁵ Tütün konusu siyasi partilerin gündeminde de önemli yer tutmaktaydı. Örneğin, CHP, 1965 seçimleri öncesinde “Tütün Destanı” başlıklı şiirin yer aldığı bir bildiriye tütüncü köylerinde dağıtmıştır. Süleyman Demirel hükümetinin tütüncüleri zor duruma düşürmekle eleştirildiği şiirin altında, “mahsulünü 1962, 1963 ve 1964’teki gibi iyi fiyatla satmak senin elindedir” yazmakta ve köylülere seçim günü mührü “Altı-Oklu kısma” basmaları salık verilmektedir, Tütün Destanı, 29 Eylül 1965.

oldukları görülmüştür. Görüşmecilerimizden (o zaman 92 yaşında olan) Halim Balaç, tütüne ilişkin sorularımızı yanıtlamadan önce, (kendisini onurlandırmak istediği) gelinini işaret ederek, “ona sor; onlar daha iyi bilir” demiştir. Buna karşılık, tütün mubayaasında erkekler ile pazarlık edilir ve para da onlara ödenir. Kısacası, hane reisinin erkek olması olgusunda bir değişiklik görülmez.

Bir başka görüşmecimizin, (1920 doğumlu) Zehra Kurt’un anlattıkları ise, Cumhuriyet’le birlikte Samsun köylerinde yaşanan değişimi göstermesi bakımından ayrıca önemlidir. Kurt’un babası “Atatürk’ün kızların okumasını emrettiği zaman” köyün muhtarıdır. Kızları okutmaya kararlı olan Muhtar, kolluk kuvvetlerinin yardımıyla da olsa, onları okula toplamayı başarır. Kurt’un ifade ettiğine göre, köy halkı o zaman kızların başını açmasına da (kendi ifadesiyle *başını kesmesine*) tepki göstermiş; ancak sonradan bu duruma alışmışlardır. Kurt’un kendisi de (o zamanki köy okulu sistemine göre) üçüncü sınıfa kadar okumuş ve diplomasını almıştır. Kurt, bir köylü kadını için oldukça sıradışı bir örnek olarak, yaklaşık 20 yıldır günlük tuttuğunu da ifade etmiştir.

4.3.3. Samsun’un Burjuvaları: Tütün Tüccarları

Tütünün, kentteki en önemli geçim kaynağını oluşturması, doğal olarak, Samsun Ticaret ve Sanayi Odasında (TSO) 1980’lere kadar esas olarak tütün tüccarının belirleyici bir rol oynamasına neden olmuştur. 1901 yılında kurulan Canik TSO içinde, Osmanlı döneminde tütün tüccarının büyük ağırlığı olduğundan ve (Papazoğlu Yorgaki gibi) tütün tüccarlarının Oda’nın başkanlığını yaptığından 19. yüzyıla ilişkin bölümde bahsedilmişti. Savaş yılları ve sonrasında, Ermeni ve Rum tüccarların çoğunlukla ülkeyi terk etmesinin ardından, onlardan arda kalan boşluk Cumhuriyet döneminde Müslüman tüccar ve iş adamları tarafından doldurulmuştur. Daha önce açıklandığı gibi, tütünde devlet tekeli sadece tütünün mamul hale getirilmesi ve tütün mamullerinin iç piyasada satışı konusundadır. Tütün ekicileri, tütünlerini istedikleri kişiye satmakta serbest olduğu gibi; onlardan tütün satın alan tütün tüccarları ve şirketleri de tütünleri ihraç etmekte ve ihraç edilmeye hazır hale getirmek için bakım-ışleme faaliyetleri yapmakta serbesttirler. Ekiciler, Tekel haricinde, kendilerinden

tütün satın alan herkesi (ister şirket, ister aracı isterse de büyük alıcılar olsun) *tüccar* olarak adlandırmaktadır. Bizim burada üzerinde durduğumuz, daha çok, ekiciden büyük miktarlarda tütün alımı yaparak tütün imalatı ve ihracatı yapanlardır. Bunların bir kısmı, satın aldıkları tütünleri Samsun’da, kendi depo ve işleme atölyelerinde işlemekte ve işlenmiş yaprak tütünleri büyük yurt-dışı firmalara satmaktadırlar. Bazı yabancı şirketler ise Samsun’da doğrudan bir temsilcilik bulundurmakta ve aldıkları tütünleri burada bulunan tütün ambarları ya da bakım evlerinde tutup belirli işlemlerden geçirdikten sonra, sigara fabrikalarının bulunduğu menşe ülkelerine sevk etmektedirler. Bazıları ise, yerel bir tüccarla anlaşarak tütünü işlenmiş halde bu tüccardan almakta ya da işlenmemiş halde aldığı tütünü Samsun dışında işledikten sonra ihraç etmektedir. Ayrıca, bu büyük tüccar ve şirketler için çalışan, onlar adına köylerden tütün satın alan aracılar da vardır. Bunların genellikle işleme evleri yoktur.

1940 yılında, Samsun Merkez ilçede -Tekel haricinde- büyük çaplı tütün bakım evleri ya da depoları bulunan şirket ve tüccarlar şunlardır¹⁶⁶:

-The American Tobacco (Sahilde bir imalathane binası yaptırmıştır)¹⁶⁷;

-Garry Tobacco (Her yıl Hacıoğullarına ait aynı binayı kiralamaktadır. Binada birçok tadilat yapmıştır. Ayrıca Rejiden kalma G ambarını¹⁶⁸ da kullanmaktadır. Şirketin ayrıca Bafra’da da büyük bir ambarı vardır)¹⁶⁹;

¹⁶⁶ **Karadeniz Çevresi Tütünleri**, s.11-15.

¹⁶⁷ İzmir’de kurulu The American Tobacco Company of the Orient Inc. Firması, 1956 yılında, Samsun’da bir tütün deposu ve imalathane kurmak üzere Türkiye’ye ithal edeceği bir milyon dolara, yabancı sermayeye teşvik öngören 6224 sayılı kanunun uygulanmasını talep etmiş ve şirketin bu kanundan yararlandırılmasına yönelik bir Kararname kabul edilmiştir (11.2.1956 tarih ve 4/6671 sayılı Kararname). Ancak şirket Samsun’a vaat ettiği yatırımı yapmamıştır. Bunun üzerine, 1972 yılında yeni bir kararname (30.06.1972 tarih ve 7/4619 sayılı Kararname) çıkarılarak, 1956 yılındaki kararname iptal edilmiştir. BCA, 30-18-1-2 / 142-12-11 (11.02.1956) ve 30-18-1-2 / 284-49-19 (30.06.1972).

¹⁶⁸ Rejiden kalan A, B ve E ambarları Tekel tarafından, G ambarı ise Garry Tobacco Şirketi tarafından tutulmuştur, **Karadeniz Çevresi Tütünleri**, s.15.

¹⁶⁹ İzmir’de kurulu olan Garry Tobacco Company, İzmir yangınından (1922) sonra, imalathanelerini dönemin tütün işleme merkezi konumundaki Trieste’ye nakletmiş ve 1926 yılında yeniden İzmir’e dönmüştür, BCA, 30-18-1-1 / 17-84-1 (01.01.1926). Şirket o yıllarda Amerika’ya sevk etmek üzere Rusya’dan da tütün ithal etmekte ve bu tütünleri Trieste’deki imalathanesinde işlemektedir. İstanbul Ticaret Odasının teşvikiyle şirket, 1930 yılında, bu tütünleri İstanbul Galata’da bulunan Perşembe Pazarında işlemek için Maliye Vekaletinden izin istemiş ve bu tütünlerden gümrük resmi alınmamasını talep etmiştir. Şirketin talebi, bu tütünlerin Türk tütünleri ile kesinlikle karıştırılmaması ve Türkiye’den sevk edilirlerken balyaların üzerine “Türkiye’den ihraç edilen Rus tütünüdür” yazılması şartıyla kabul edilmiştir, BCA, 30-18-1-2 / 8-5-10 (29.01.1930). Rus tütünlerinin Türk tütünleri ile karıştırılmaması konusundaki vurgu ve şirketin bu faaliyetinin Gümrük ve İnhisar İdaresince takibinin şart koşulması, Türk tütünlerinin o dönemde sahip olduğu üne zarar gelmemesinin ne kadar önemsendiğinin bir

-Austro-Türk (Tütün Merkezi dışında bir ambarı bulunmaktadır);

-Mithat Nemli (Bir tane Tütün Merkezi içinde bir tane de dışında ambarı bulunmaktadır. Ayrıca Bafra'ya da yeni bir ambar yaptırmıştır);

-Alemdarağazadeler (Tütün Merkezi içindedir).

-Bunlar haricinde Samsun'dan yüklü miktarda tütün alan tüccarlar arasında şu isimler geçmektedir: Remzi Şahin, Şevki Mirza, Türk Tütün Limited ve Umberto Polizzio. Bunlar haricinde, çoğunlukla adı geçen bu şirket ve tüccarlar hesabına mübayaada bulunan ya da komisyonculuk yapan "birçok küçük ticarethane" bulunmaktadır. Takip eden 20 yılda, tütün tüccarlarının arasına daha niceleri de katılacaktır.

O yıllarda Samsun'dan tütün satın alan Amerikalı firmalar, bu tütünleri Amerika, Mısır, Almanya ve İtalya'daki sigara üreticilerine satmaktadır. Gary Tobacco yılda 700-800 bin, Amerikan Tobacco ise 500-600 bin kilo Samsun-Bafra tütünü satın almaktadır. Bunlar *dizi** alıcısıdır. Az miktarda dizi almakla birlikte, daha çok *demet* alıcısı olan Austro-Türk'ün alım miktarı ise yıldan yıla değişmektedir. Şirket, Samsun ve Bafra'dan aldığı tütünleri İstanbul'da işledikten sonra Avusturya'ya ihraç etmektedir.¹⁷⁰

Bu yabancı şirketler haricinde, Samsun'dan tütün alan İstanbul merkezli¹⁷¹ Türk (ya da Türk ortaklı) şirketler de bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Türk Tütün Limited Şirketi¹⁷², 1938 yılından itibaren Samsun'dan 100-150 kilo tütün satın almaya başlamıştır. Şirket, (1930'lu ve 1940'lı yıllarda) İstanbul'da (ve daha sonrasında ise İzmir'de) işlediği tütünleri "dış piyasalara" satmaktadır.¹⁷³ Felemenk Türk Tütün ile

göstergesi olarak yorumlanabilir. Şirket, 2 yıl sonrasında Trieste'deki imalathanesini kapatacak ve orada bulunan tütün işleme aletlerini Türkiye'ye getirecektir, BCA, 30-18-1-2 / 27-28-2 (24.04.1932).

* Samsun'da tütünler daha çok *demet* halinde işlenmekteydi. *Dizi* usulü Amerikalıların talebi doğrultusunda yapılmaya başlamıştır. Dizi usulü, daha az işçilik gerektirdiğinden daha ucuza mal olmaktadır.

¹⁷⁰ **Karadeniz Çevresi Tütünleri**, s.11-12. Şirket, tütünleri Samsun'da işlemese de burada büyük bir tütün ambarı olduğunu yukarıda belirtmiştik. Daha önce, Samsun'daki işçi sayılarına ilişkin olarak bahsi geçen 1936 tarihli belgede de şirketin Samsun'da 77 erkek işçi çalıştırdığı görülmekteydi. 1932 yılında bu şirketin Beşiktaş'taki imalathanesinde çalışan Zehra Kosova, işyerinin 4 salondan oluştuğunu ve her birinde 100'den fazla işçi çalıştığını ifade etmektedir, Kosova, **Ben İşçiyim**, s.66-67.

¹⁷¹ Tütün şirketleri, daha sonra merkezlerini İzmir'e taşımışlardır.

¹⁷² Türk Tütün Limited (TTL) Türkiye Tütünleri A.Ş.'nin bağlı ortaklığıdır. Varlığını günümüzde de koruyan şirketin merkezi İzmir'dedir ve halen Samsun'dan tütün satın almaya devam etmektedir.

¹⁷³ **Karadeniz Çevresi Tütünleri**, s.12.

(Mehmet) Kavala Komandit Şirketleri de uzun yıllar Samsun'dan tütün alan ve bu tütünleri buradaki atölyelerinde işleyen firmalardır.

Samsun tütün ticaretinde en fazla öne çıkan isim ise *Nemlizade* ailesidir. Nemlizadeler, Orta ve Doğu Karadeniz'de tütün, deri ve bankerlik sektöründe önemli bir yer işgal eden ve Cumhuriyetin ilk yıllarında demiryolu yapımı, liman inşaatı ve işletmeciliği ile uğraşan bir ailedir.¹⁷⁴ Trabzon'dan Samsun'a gelerek tütün işleme ve ticaretine başlayan Nemlizade Hamdi Bey'in, 1936 yılına kadar, (yelken ve gemi işiyle uğraşan) Yelkencizade Şükrü Bey ile dönüşümlü olarak Samsun TSO'nun başkanlığını yürütmüş olduğu bilinmektedir¹⁷⁵. Samsun'da bir tiyatro (*Meşrutiyet Tiyatrosu*) da kurmuş olan Nemlizade ailesi, 1924 yılında inşasına başlanan Samsun-Çarşamba demiryolu hattının imtiyazını alabilecek ölçüde bir servetin sahibi olmuştur.¹⁷⁶

Nemlizade ailesinin Samsun'da tütün ticaretine ilk olarak hangi tarihte başladığını bilmiyorsak da; Samsun'dan Londra'ya tütün ihracatı yapan *Nemlizade Biraderlerin*, 1908'de, Londra Gümrüğünden ithalat sertifikası alma talebinde bulunduklarını bir arşiv belgesinden¹⁷⁷ öğrenebiliyoruz. 1940 yılında aile şirketinin başında bulunan Mithat Nemli'nin "her sene İsveç monopolü için Samsun ve Bafra'nın yüksek ve kokulu tütünlerinden olmak üzere, 400-500 bin kilo" demet tütün satın aldığını belirten bir İnhisar İdaresi yayınında, son yıllarda *dizi tütünü* de satın almaya başlayan ve "seneden seneye büyümekte olan" Mithat Nemli'den "hali hazırda en mühim Türk ihracat evi" olarak söz edilmektedir.¹⁷⁸ Nemli ailesinin Samsun'daki tütün depoları haricinde, Üsküdar Paşalimanı Caddesinde yer alan yalı tipindeki 7 katlı Şark Tütün Deposunun da sahibi oldukları bilinmektedir.¹⁷⁹ 8 Eylül 1943'te, Reisicumhur İsmet İnönü tarafından imzalanmış bir kararname¹⁸⁰ ile "Yaprak tütünleri alıp satmak,

¹⁷⁴ Nedim İpek, "Samsun Sahil Demiryolu", **Geçmişten Geleceğe Samsun**, c.1, ed. Cevdet Yılmaz, Samsun Büyükşehir Bld. Kültür Yayınları, Samsun, 2006, s.337.

¹⁷⁵ Samsun Ticaret Odası başkanlarına ait isim listesi TSO'nun resmi web sitesinde bulunmaktadır: www.samsuntso.org.tr. 1936'da Başkanlığa Şahinzade Nuri Bey gelmiştir. O dönemde Samsun'da *Şahinoğulları* isminde bir tütün şirketi bulunduğunu tütüne ilişkin yayınları taramamız sonucunda biliyoruz. Şahinzade Nuri Bey de bu aileden olmalıdır. 1943 yılında görevi Süleyman Balkan almıştır.

¹⁷⁶ Bkz. aşağıda demiryoluna ilişkin kısım (Ulaşım başlığı).

¹⁷⁷ BOA, HR.SFR.3... 582-38-0 (13 Mart 1908).

¹⁷⁸ **Karadeniz Çevresi Tütünleri**, s.12.

¹⁷⁹ Gayri-resmî kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla depo, 1925'te Nemlizadeler tarafından yaptırılmıştır.

¹⁸⁰ BCA, 30-18-1-2/102-65-16

işlemek ve bu işlerin komisyonculuğu ile iştigal etmek maksadıyla” kurulmasına izin verilen *Nemli Tütün Türk Anonim Şirketinin* merkezi de İstanbul’dadır.

Samsun’un en büyük tütün tüccarlarından biri de *Kefeli*¹⁸¹ ailesidir. Ailenin “tütün ticaret müessesini” 1944’te (babası Yusuf Kefeli’den) devralan Mahmut Kefeli, bir röportajında¹⁸² ailenin tütün ile olan geçmişini özetle şu şekilde anlatmaktadır: Tütün yetiştiricisi iken, 1880’lerde tütün ticaretiyle de ilgilenmeye başlayan (dedesi) Kefelizade Hacı Mehmet Bey, Karadeniz bölgesinde, özellikle de Samsun ve Bafra’da, Amerikalıların, Çekoslovak Monopolünün ve Reemsta’nın* en büyük temsilcisi olmayı başarmıştır. Amerikalılar, Birinci Dünya Savaşı sırasında Samsun’dan ayrılırken tütün ve altınlarını kendisine emanet etmişlerdir. Yerel hükümet tarafından kendisinden istenen bu emanetleri vermeyi reddeden Hacı Mehmet Bey, bu nedenle hapis dahi yatmıştır. Savaştan sonra geri dönen Amerikalılar, emanetlerini olduğu gibi teslim alınca, Amerika’ya davet ettikleri Mehmet Bey’i “bir gemi dolusu manifatura eşyası ile” ödüllendirmişlerdir. Bu tarihten sonra Amerikalıların Samsun, Bafra ve Marmara’daki bütün tütün ihtiyacı, Kefelizade Hacı Mehmet Bey tarafından temin edilmiştir. II. Dünya Savaşı ve ertesindeki buhranlı yıllardan sonra; Mısır, Batı Almanya ve Amerika ile tekrar ticarete başlayarak durumunu toparlayan Kefeli ailesinin, sadece Samsun’dan yaptığı ihracat 1960’ların ilk yıllarında bir milyon kilograma ulaşmıştır ve bu Samsun yöresi tütünlerini ihraç ettikleri ülkeler de Doğu Almanya, Çekoslovakya, Polonya ve Macaristan’dır. Mahmut Kefeli’nin belirttiği kadarıyla, 1963 yılında Müessesenin Samsun, Bafra ve Erbaa’da depo, bakım ve işleme atölyeleri; İstanbul’da ise bir transit deposu bulunmaktadır. Şirket -devamlı

¹⁸¹ Bilindiği gibi, Kefe (Theodosia) şehri, Kırım Yarımadasının güneydoğusunda yer almaktadır. 300 yıl kadar Osmanlı hakimiyetinde kaldıktan sonra, 1783’te Rus yönetimi altına giren Kefe’nin Müslüman ahalisi, bu tarihten itibaren çoğunlukla göç etmiştir. Bu nedenle Anadolu’nun çeşitli yerlerinde soyadı Kefeli olan ailelere rastlanmaktadır. Samsun’daki Kefeli ailesi de, bir zamanlar Osmanlı’nın önemli bir ticaret limanı olan bu Kefe şehrinden göç etmiş olmalıdır.

¹⁸² Mahmut Kefeli’nin 1963 yılında verdiği röportaj, *Tütün Dünyası*, Yıl:5, Sayı:10 (Mayıs 1963), s.20-23.

* 1910 yılında Almanya’da sigara üretimine başlayan Bernard Reemtsma tarafından kurulan ve bugün Imperial Tobacco Grubuna dahil olan Reemtsma şirketi; West ve Davidoff gibi tanınmış sigara markalarının yanında, elektronik sigara üretimi de yapmaktadır. Kaynak: [www.reemtsma.com \(http://reemtsma.com/das-unternehmen/die-geschichte-von-reemtsma-dekaden/\)](http://reemtsma.com/das-unternehmen/die-geschichte-von-reemtsma-dekaden/) Erişim:10.09.2019.

olarak- 14 büro memuru, 3 eksper, 2 istifçibaşı ve 20 istifçi ile birlikte, her yıl **900-1000** kadar manipülasyon (işleme) işçisi çalıştırmaktadır.¹⁸³

Samsun tütün ticaretindeki önemli simalardan biri de Ali Sarim Kibar Bey'dir. Eğer bir isim karışıklığı yoksa, kendisi Selanikli bir sigara kağıdı üreticisi¹⁸⁴ iken, mübadele sonrasında İstanbul'da iskan edilmiştir¹⁸⁵. Sarim Kibar Ali Bey, 1925'te İsveç tarafından Samsun konsolosu olarak atanmış¹⁸⁶; 1926'da ise görevine İsveç fahri konsolosu olarak devam etmiştir.¹⁸⁷ Kibar Ali Bey'in ne zaman tütün ticaretine başladığını bilmiyorsak da; 1936 yılı kayıtlarıyla oluşturduğumuz tabloda¹⁸⁸ Samsun'da 350 (erkek) işçinin çalıştığı bir tütün imalathanesine sahip olduğu görülmektedir. 1940 tarihli bir Tekel yayınında da "Samsun mıntıkasında faaliyette bulunan alıcılar" listesinde¹⁸⁹ ismi geçmektedir.

Atatürk'ün, Samsun'u 1924 yılındaki (Karadeniz gezisi kapsamında) ziyareti esnasında, evinde konaklamış olduğu *Şahinzade* Remzi Bey de şehrin önemli tütün tüccarlarından. Remzi Şahin, 1930'larda, Brüksel'de bulunan Mısıryan Biraderler namına Samsun ve Bafra'dan 150-200 bin kilo (demet) tütün satın alarak, *bunları Samsun'da işledikten sonra* mahallerine sevk etmektedir. Ayrıca 100 bin kilo kadar da dizi tütünü satın almaktadır.¹⁹⁰ 1936 yılında, Şahinoğulları'nın tütün imalathanesinde, 61'i kadın olmak üzere 71 işçi çalışmaktadır¹⁹¹. Aynı yıl Samsun TSO'nun Başkanlığına Şahinzade Nuri Bey gelmiş ve bu görevi 1943 yılına kadar sürdürmüştür¹⁹².

Abdi Fuat Akev, Himmet Karaçocuk, Emin Kemal Yemeniciler, Emin Arif Tuksal ve Çapraşıklar Samsun'un diğer büyük tütün tüccarlarındandır. Bunlar haricinde daha onlarca tüccar da, bu büyük tüccarlar ya da şirketler adına tütün alımı yapmaktadır.

¹⁸³ Adı geçen röportaj, **Tütün Dünyası**, s.21.

¹⁸⁴ BOA, BEO 3907-293021-0 (H: 24.06.1329 / M: 22.06.1911).

¹⁸⁵ BCA, 130-16-13-2 382 160 3 (24.07.1924).

¹⁸⁶ BOA, HR.İM.. 169-65-0 (17.12.1925).

¹⁸⁷ BOA, HR.İM.. 182-56-0 (07.04.1926).

¹⁸⁸ Bkz.: yukarıda (s.204'te) *Tablo 6*.

¹⁸⁹ **Karadeniz Çevresi Tütünleri**, s.41.

¹⁹⁰ **a.e.**, s.12.

¹⁹¹ Bkz. yukarıda (s.204'te) *Tablo 6*. Sözlü tarih görüşmecilerimizden Hamiye Arıcılar, 1930'lu yılların sonlarında, Remzi Bey'in tütün mağazasında işe girmiştir. Arıcılar, kendisinden "Bey baba" şeklinde söz ettiği Remzi Beyi, çok iyi bir patron olarak görmektedir.

¹⁹² www.samsuntso.org.tr

Bunlardan bazıları sadece tütünün köylüden satın alınması kısmında aracılık ederken, bir kısmı da aldıkları tütünleri bu büyük (ihracatçı) firma ve tüccarlar hesabına, kendi atölyelerinde işlemektedirler. 1966 yılında Samsun TSO'ya kayıtlı ticaret erbabı içinde tütün sanayii ile uğraşan 72 adet şahıs ve 8 adet de firma bulunmaktaydı. Bu 72 tütün tüccarının TSO'ya tescil ettirilmiş sermayesi 3 milyon liraya yaklaşırken, tütün şirketlerinin toplam sermayesi ise 800 bin lira civarındaydı.¹⁹³ Aynı yıllarda Bafra'da da 10 kadar tüccar bulunuyordu. Tütün ticaret ve imalatının şehir için taşıdığı öneme istinaden, 1960'lı ve 1970'li yıllarda çıkarılan Samsun TSO Raporlarında, büyük-küçük tüm tütün tüccarlarının isimlerinin verildiği bir liste yer almaktadır. 1962 yılında iç piyasadan yüksek fiyatla aldıkları tütünleri ihraç edemeyen birçok tütün tüccarı mesleği bırakmak zorunda kalmıştır. Kimisi iflas ederek çok zor duruma düşmüş kimisi ise başka ürünlerin alım-satım işleri ile ilgilenmeye başlamıştır. Tütün işine devam edebilen özel işletmeler ise zamanla İzmir'e taşınarak, işleme ve ihraç faaliyetlerini oradan yürütmüşlerdir.

1962 yılına kadar Samsun ve Bafra'da tütün alım-satımı ile uğraşmış kişilerden hayatta olan üç tanesine ulaşabildik.¹⁹⁴ Kendileri, işleri ve Samsun/Bafra hakkında çok kıymetli bilgiler paylaşan (ve üçü de baba mesleğini sürdürmüş olan) bu üç görüşmecimiz, sözlü tarih görüşmeleri yaptığımız sırada, kentte bu işi yapmış olanlardan, kendilerinden başka kimsenin kalmadığını ifade etmişlerdir. Bafra'lı görüşmecimiz Mehmet Uncu, Bafra ilçe merkezindeki dükkanının üst katında 1950'li yılların başından itibaren işlediği tütünleri ihracatçı firmalara satmıştır. Haydarpaşa Lisesi mezunu (ve 2 yıl İstanbul Hukuk fakültesinde okumuş) olan Uncu, atölyesinde her yıl 4-5 ay süreyle, yüzde doksanı kadın olan 130-140 imalat işçisi çalıştırmıştır. O yıllarda Bafra'da kendisi gibi 10 kadar tüccar vardır. 1962 yılında devletin yüksek fiyat biçmesi nedeniyle köylüden pahalıya aldığı tütünleri, "Amerikalıların fiyatı çok fahiş bulmaları" yüzünden satamamış ve o tütünler 12-13 yıl elinde kalmıştır. Tütünlerin bakım ve depo masrafları yüzünden büyük zarara uğramış ve sonunda bu işten çekilmiştir. Bugün hayatta olmayan Uncu, ömrünün sonuna kadar, aynı dükkanda, bu kez defne yaprağı alım-satımı ile meşgul olmuştur. 1962 ürün yılında birçok tüccarın

¹⁹³ Samsun TSO 1967 İktisadi Raporu, s.40'taki liste.

¹⁹⁴ Tüccarlara ulaşmamızı sağlayan Sayın Mustafa Atalay'a bir kez daha teşekkür ederim.

zarara uğramasının ardından Bafra’da tütün ticareti ile uğraşan yalnızca 3-4 tüccar kalmıştır (Tekel’in ilçede büyük çaplı işleme evleri kurması sayesinde, tüccarda çalışan işçiler buralarda çalışmaya devam ederek emekli olmuşlardır).

Dedeleri ve (kardeş olan) babaları da tütün ticareti ile uğraşmış olan, ilki Alaçam ikincisi Yakakent doğumlu Servet ve Nejat Arat ise, birbirlerinden bağımsız olarak, Samsun Merkez ilçede tütün ticareti ile uğraşmışlardır. 1950 yılında Galatasaray Lisesinden mezun olan Servet Arat, Samsun’a döndükten sonra, Trans-Türk şirketi adına, Samsun’dan aldığı tütünlerin işleme ve satışı ile uğraşmaya başlamıştır. Arat, satın aldığı tütünün miktarına göre değişmekle birlikte, mevsimlik olarak, sayıları 600’ü bulan imalat işçisi çalıştırmıştır. Çoğunluğu kadın olan bu imalat işçilerinin yanında, depoda tütünlerin bakımını yapan 30 kadar da daimi işçisi bulunmaktadır.¹⁹⁵ Arat da, 1962’de aldığı tütünleri 6 yıl satamamış ve büyük zarara uğramıştır. Çalıştığı şirket başka ürünlerin ihracatını da yapan bir firma olduğundan, tütünü bırakarak, 1980 yılına kadar aynı şirket adına başka ürünlerin alım-satımını yapan Arat, ömrünün geri kalanında ise fındık ticareti ile meşgul olmuştur.¹⁹⁶

Kabataş Lisesi mezunu olan görüşmecimiz Nejat Arat da, 1950 yılından itibaren tütün işiyle meşgul olmaya başlamıştır. Arat’ın babası (Bekir Arat) ve iki eniştesi (Ahmet Çakın ve Ahmet Turan), “Ahmet Çakın ve Ortakları” adında bir tütün şirketi kurmuşlardır. Arat ise önce, 1950’de 2 bin ton tütün alan ve (hepsi kadın) 1000 işçi çalıştıran Himmet Karaçocuk’un yanında onun muhasebesini tutarak işe girmiştir. Daha sonra ufak miktarda tütün alımına başlayan Arat, giderek işini büyütmüş ve 1962 yılına dek bilfiil kendi adına tütün tüccarlığı yaparak, işlediği tütünü ihracatçı firmalara satmıştır. 1962’de zarar eden Arat, uzun yıllar, akrabası Hasan Çakın’ın İzmir’de kurduğu Türk Tütün Limited şirketi adına Samsun ve Ege Bölgesinden tütün alımları yapmıştır. Nejat Arat, tütün işini tamamen bıraktıktan sonra da ticaret ile uğraşmaya devam etmiştir. Tütünde çalıştıkları günlerden bahsederken çok duygulanan her üç görüşmecimiz de, tütün işini çok sevdiklerini, bu işten zamanında çok iyi

¹⁹⁵ Arat, kendisinin 250 ton dolayında tütün aldığını, 1000 ton kadar tütün alan kişilerin ise 100-150 kadar daimi işçi çalıştırdığını belirtmiştir.

¹⁹⁶ Tütün işini bırakalı kırk yılı geçmiş olsa da görüşmecimiz, tütünü aklından hiç çıkaramamıştır. Bugün hayatta olmayan Servet Arat, kendisiyle görüştüğümüz 2014 yılında halen fındık işiyle uğraşsa da, dükkanının duvarını kurutulmuş tütün yaprağı süslemekteydi.

kazandıklarını ve yeni işlerinden aynı kazancı elde edemediklerini ifade etmişlerdir. Üçü de çalıştırdıkları tütün işçilerinin tamamına sigorta yaptırdıklarını ve hem işçilerin hem de kendilerine tütün satan köylülerin kazançlarından memnun olduklarını; ayrıca o yıllarda Samsun’da işsizlik gibi bir sorunun bulunmadığını belirtmişlerdir.¹⁹⁷

Dönemin tütün tüccarlarının etki alanının, Samsun merkez dışında Bafra, Amasya ve Erbaa gibi çevre il ve ilçelere de yayılmış olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi, Samsun, bölgenin en önemli tütün işleme merkeziydi; diğer bölgelerde köylüler, yetiştirdikleri tütünleri denk haline getirirlerdi ve bu denkler, büyük tüccarların aracılığı üzerinden, işlenmek üzere Samsun’a gönderilirdi.¹⁹⁸ Denk yapımında da işçi çalıştırılmakla birlikte, bu iş ya köylerde ya da ilçe merkezindeki tütün alıcılarının evlerinde ve bazen de küçük atölyelerinde yapılmaktaydı. Örneğin; Zehra Kosova’nın babası, (mübadele sonrasında yerleştiği) Erbaa’da, Mekki Bey adındaki esnafın evinin alt katında denk yapmış ve Kefeli Yusuf Bey için Samsun’a tütün denklere göndermiştir¹⁹⁹. Kosova’nın ailesinin Erbaa’da kiracı olarak kaldıkları evin *Nemlizadelerin* kızına ait olması ve 1930’da taşındıkları Samsun’da babasının bu kez yine Mekki Bey’in ambarında iş bulması²⁰⁰; dönemin Samsunlu tüccarlarının Samsun civarındaki tütün yetiştirilen yerleşimlerle ne ölçüde yakın bir ilişkilerinin bulunduğu, başka bir deyişle, buralara nüfuz etmiş olduklarının birer örneği olarak sayılabilir. Tütün tüccarları konusunda dikkati çeken bir başka husus, bu kişilerden birçoğunun, Samsun’un nüfus yapısı ile uyumlu olarak, kökeni çevre illere ya da Yunanistan’a dayanan ailelerden gelmeleridir (Trabzonlu Nemlizadeler ya da mübadil Emin Arif Tuksal gibi).

Tütün tüccarları, şehrin ekonomisinde oynadıkları büyük rolün yanında, sosyal ve siyasal hayatı ilgilendiren alanlara da ilgi göstermişlerdir. Daha Meşrutiyet döneminde kentte bir tiyatro açan Nemlizade ailesi; Kurtuluş Savaşı döneminde, Samsun Müdafa-

¹⁹⁷ Görüştüğümüz tüccarlar, köylü ile her zaman iyi bir ilişkide olmaya ve onlara haksızlık etmemeye özen gösterdiklerini dile getirmiştir. Görüştüğümüz ekici aileleri (ve tütün işçileri) arasında da tüccara karşı olumsuz bir tutum tespit edilmemiştir. 1960’ların ortasında konumunu “ortanın solu” olarak tanımlamaya başlayan CHP ise, o yıllarda, (sektörden en fazla kazanç sağlayan) tütün ihracatçıları tütün ekicilerini sömüren bir zümre olarak görmektedir. Örnek olarak bkz. Mustafa Ok, *Tütün Sorunu*, CHP Gençlik Kolları Yayınları, Ulusal Basımevi, 1970.

¹⁹⁸ Konu hakkında bkz. *Karadeniz Çevresi Tütünleri*, s.40.

¹⁹⁹ Kosova, *Ben İşçiyim*, s.25 ve 29.

²⁰⁰ a.e., s.21, 36.

i Hukuk Cemiyeti İdare Heyetinde bir üye (Nemlizade Şeref Bey) ile temsil edilmiştir²⁰¹. Kefeli ailesi ise kentteki sportif faaliyetlerle oldukça ilgilenmiş ve sporu desteklemiştir²⁰². 1923 yılında, Samsun’da, mübadillere yardım toplamak amacıyla kurulan komisyonda görev alan kişilerin büyük çoğunluğunun tütün ticareti ile uğraşanlardan oluştuğu görülmektedir. Bu kişiler; Nemlizade Suphi, Kefeli Yusuf Ziya, Şark Tütün Şirketi Müdürü Sait, Kibar Tevfik ve Lort Mustafa’dır²⁰³. Benzer şekilde, (Bulgaristan’dan başlayan göç dalgası sonrasında) 1950 yılında, “1/1/1950 tarihinden sonra yurt dışından Bafra’ya gelmiş ve gelecek olan göçmenler” için Bafra’da kurulan *Göçmenlere Yardım Derneği*’nin kurucuları da Tekel, Bafra Orman İşletmesi, İş Bankası ve Ziraat Bankası Müdürleri ile birlikte 5 tütün tüccarından oluşmaktadır.²⁰⁴

Sosyal ve ekonomik alanda son derece etkili olan tütün tüccarlarının, zaman zaman aktif siyasetle de uğraştıkları görülmektedir. Tütün tüccarı Papazoğlu Yorgaki Efendi’nin 1908-1909 yıllarında Samsun belediye başkanlığına atandığı daha önce belirtilmişti. Kefeli ailesinin bazı üyeleri de belediye başkanlığı yapmayı tercih etmişlerdir. Bunlardan Kefelizade Sami Bey, Nisan 1931 ile Ağustos 1932 tarihleri arasında şehre başkanlık ederken; hemen arkasından gelen Kefelizade İhsan Bey de Ocak 1934’e kadar aynı görevi üstlenmiştir.²⁰⁵ Yine Kefeli ailesinden bir zat, Kefelizade Muhittin Bey, Serbest Cumhuriyet Fırkasının Samsun İdare Heyetinde yer almıştır.²⁰⁶

Tütün ticareti kent ekonomisinde öyle belirleyici olmuştur ki, bugün Samsun’daki büyük şirket ve holdinglerin birçoğunun geçmişinde tütün alım-satım işleri ile uğraştığı görülmektedir. 1960’lardan sonra tütün alım-satımında etkilerini kaybetmeye başlayan tütün tüccarlarının kimisi çok büyük iflaslara maruz kalarak ticaret

²⁰¹ **Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi**, 1. Kitap, Samsun Belediyesi Yayını, Ankara, 1977.

²⁰² Örneğin; 1932 yılı Samsun Mıntıkası yıllık kongresinde, Kefelizade Muhittin Bey, Merkez Heyeti Başkanlığına seçilmiştir. Aynı kişi, 1936’da, Samsun İdman Yurdu Başkanlığına seçilecektir. Bkz. Baki Sarısakal, **Samsun Eğlence Tarihi**, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Yayını No:3, İstanbul, 2007, s.55, 63.

²⁰³ Bu isimler dışında, yardım komisyonunda mesleğini bilemediğimiz Kuleli Halil Bey adında bir kişi daha vardır. Komisyondaki isimleri Hakimiyet-i Milliye, 29 Teşrinisani 1339’dan aktaran Ercan Çelebi, **Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti**, Hiperyayın, İstanbul, 2019, s.260.

²⁰⁴ Duman, **Rumeli’den Samsun’a Göç**, s.81.

²⁰⁵ Sarısakal, **Belediye Tarihi**, s.345, 349.

²⁰⁶ Samsun Gazetesi, 25 Eylül 1930, sayı:357.

hayatından çekilirken; kimisi elinde kalanlarla daha küçük işler yapmış, daha şanslı olanlar ise farklı alanlarda işlerini büyütmeyi başararak Samsun ekonomisindeki önemli yerlerini devam ettirmişlerdir. Tüccarlardan sonra tütün alım-satım işini uluslararası ya da İstanbul/İzmir menşeli büyük şirketler ele geçirmiştir.²⁰⁷ Bu şirketler, 1970'lerden itibaren tütün imalathanelerini İzmir'e taşımış olsalar da, Samsun köylerinden tütün alımına devam etmekle, kent ekonomisi açısından önemlerini sürdürmüşlerdir. 1990'larda dahi, tüccar (şirket) alımlarının çok önemli boyutlarda olduğu ve bazı yıllarda Tekel alımlarını geçtiği görülmektedir. Örneğin; Samsun'da 1996 yılı ürününden Tekel tarafından (yaklaşık 1 katrilyon bedelle) 2.500 tonluk bir alım yapılmışken; özel sektör alımı 3.764 ton olmuştur²⁰⁸. Üstelik (daha yüksek kaliteli tütünleri tercih eden) özel sektörün satın aldığı miktar, Tekel alımından sadece %50 fazla olmakla birlikte; ödediği bedel (1,96 katrilyon) Tekel ödemesinden neredeyse iki kat fazladır.

Tekel'e ait alım-satım cetvellerinde gördüğümüz kadarıyla, tütünün kilogramına tüccar tarafından ödenen bedel, Tekel'den çoğunlukla yüksek olmaktadır. Bu durum, dış alıcı bulmakta hiç zorlanmadıkları Karadeniz ve Samsun tütünleri için özellikle geçerlidir. İhraç edebileceği kaliteli tütüne ihtiyaç duyan tüccar ile Tekel arasında belirli bir rekabet bulunduğu, başeksper Mustafa Atalay tarafından dile getirilmiştir. Ancak bu rekabet her zaman karşılıklı saygı çerçevesinde tutulmuş; iki taraf da piyasada karşı karşıya gelmemek için büyük özen göstermiştir. Görüşmecimizin dile getirdiği şekliyle, Tekel eksperleri, ekicinin mağdur olmaması maksadıyla, Tekel tarafından yüksek fiyat verilmeyeceği belli olan ürünler için ekicilere "tüccar ile bir görüşmelerini" tavsiye etmişlerdir. Ancak, Tekel tarafından satın alınacağı beyan edilen bir ürünün tekrar tüccara götürülmesi (ve bunun tersi) de engellenmiştir. Ekiciye, Tekel tarafından tespit edilen tütün miktarını ve cinsini gösteren bir cüzdan (koçan) verilmekte ve ekici tütünü satmakta anlaştıktan sonra koçanı elinden alınmaktadır. Böylece, ekici bu koçanı gösteremediği sürece (rekabeti kızdırmamak adına) Tekel tarafından kendisine fiyat verilmemektedir. Görüşmecilerimizden Servet

²⁰⁷ Sözlü görüşmeler, gözlemler ve okumalar sonucu elde edilmiş bulgulardır.

²⁰⁸ 1990'lı yıllara ait tütün miktarlarına ilişkin rakamlara, 1989'dan 2005 yılına kadar Samsun'da tütün alım sorumlusu olarak görev yapan Başeksper Mustafa Atalay'ın halen saklamakta olduğu defterinden ulaşılmıştır.

Arat, köylü ile tütün mubayaası yapırlarken, o sırada bir Tekel eksperinin köyde bulunması durumunda, köylünün kendisine değil, ekspere baktığını ve eğer eksper fiyatı iyi bulursa, köylünün ancak o zaman tüccarın verdiği fiyatı kabul ettiğini belirtmiştir. Bu durumdan, her ne kadar tüccarlar köylü ile iyi ilişkiler kursalar da, Tekel eksperlerinin köylü üzerindeki intibasının daha olumlu olduğu sonucu çıkarılabilir. Zaten, ikinci bölümde belirtildiği gibi, Tekel İdaresi, eksperlerin halkla olan ilişkisine çok dikkat etmektedir. Eksperlik, özellikle tütüncülük ile uğraşlan şehirlerde, en prestijli mesleklerden biri olarak kabul edilir. Tütüncü köyünden bir çocuk, eksper okulunu kazandığında, köye geri dönüşünde davul-zurnalar ile karşılaşılır. Tütün eksperleri, Tekel'in faaliyet gösterdiği illerde, üye olmasalar dahi şehir kulübünü kullanma hakkına sahiptir –ki bu ayrıcalık eksperler haricinde sadece hakim ve savcılara özgüdür. Eksper, köylü ve tüccarlar ile yaptığımız mülakatlar, tütün tüccarlığının da -en azından Samsun'da- halk nezdinde oldukça saygın bir meslek olarak görüldüğünü göstermektedir. Tütün tüccarlığının kentte son derece önemli bir sosyal statü olduğunun somut bir örneği ise kent mezarlığında gözlemlenebilir. Buradaki mezar taşlarının bazısında, “tütün tüccarıdır” ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Oysa, birkaç istisna dışında, diğer meslek adları bu şekilde belirtilmemektedir. Sonuç olarak, işveren ve ürün alıcısı olarak tütün tüccarlarının Samsun'un -eksperlerden sonra- en saygın kesimini oluşturduğu söylenebilir.²⁰⁹

4.3.4. Samsun'un Bir İşçi Kentine Dönüşmesi

Makal'a göre; “Türkiye’de modern anlamda bir işçi sınıfının doğuş ve oluşumu”, “özellikle 1930’lu yıllardan başlayarak, işçi istihdamı üzerinde ciddi etkiler yapmış olan” İktisadi Devlet Teşekküllerinde gerçekleşmiştir²¹⁰:

“Bu değerlendirmenin geçerliliği, salt nicel faktörlerle sınırlı değildir. İleri üretim teknikleriyle ve geniş ölçekli olarak oluşturulan kamu kuruluşları, **işçi sınıfının toplulaşması** yoluyla da çalışma ilişkileri üzerinde etken olmuştur.”

²⁰⁹ Tütün tüccarları dışında, Samsun’da manifaturacılar ile kereste tacirlerinin de kentin zenginleri arasında olduğu anlaşılmaktadır.

²¹⁰ Makal, **Ameleden İşçiye**, s.119.

Tütün endüstrisi, 19. yüzyıldan itibaren fabrika ölçeğinde üretim yapan bir sektör olarak, bu toplulaşmayı çok önceden gerçekleştirmiş olsa da; devletçi ve kalkıncı iktisat politikalarının uygulandığı yıllarda tütün fabrikaları modernleştirilerek üretim ve istihdam kapasiteleri artırılmıştır. Samsun özelinde, işçi toplulaşması açısından tütün fabrikasından daha da önemli olan işletme ise, Tekel'e ait "Yaprak Tütün Bakım ve İşleme" tesisidir (*Büyük İşleme*). Türkiye'nin en büyük bakım-işleme tesisi olan bu kuruluşta, 1960'lardan itibaren, 5 bin kadar işçi bir arada çalışmıştır. Üstelik bazı yıllarda tek bir tüccarın dahi bin kadar işçi çalıştırdığı yukarıda belirtilmişti. Bu başlık altında, sayıları 1970'lerde 20 bine yaklaşan Samsunlu tütün işçilerine daha yakından bakılacaktır.

4.3.4.1. 1961 Anayasası Öncesinde Kentte İşçi Örgütlenmeleri

2.Bölüm'de bahsedildiği gibi; 1930'lu yıllarda, Türkiye'de genel olarak işçi sayısı artmakta, ancak işçi temini açısından bazı sorunlar bulunmaktaydı. Bunların başında, halkın çok büyük çoğunluğunun köylü olması gelmekteydi ve 1950'lerde şehirlere göçün hızlanmasına kadar sanayide, ağırlıklı olarak, yarı köylü-yarı işçi olarak tabir edilen, daha çok mevsimlik çalışan, köyünden tam olarak kopmamış, vasıfsız işçiler istihdam edilmişti. Güzel, bu gruptaki işçilerden daha çok belli mevsimlerde işleri artan işletmelerin yararlandığını belirtmektedir ve tütün imalathaneleri de bunlar arasındadır²¹¹. Bununla birlikte Güzel, dokuma ve madencilik gibi, "Osmanlı'dan beri gelen geleneksel işkollarından biri olan" tütüncülükte, ikinci-üçüncü kuşak işçilere de rastlandığını belirtmektedir²¹².

Samsun için baktığımızda, Cumhuriyet'in erken yılları için, daha çok "yarı-köylü" işçilerin ağırlıkta olduğu tahmin edilebilir. Her ne kadar şehirdeki tütün ekimi ve işleminin tarihi 19. yüzyıla uzansa da, uzun süren savaş dönemi ve göçlerin (özellikle mübadelenin) işçi sürekliliğinde kesintiler yaratmış olacağı muhakkaktır. Samsunlu tütün tüccarı Servet Arat, kendisiyle yaptığımız sözlü tarih görüşmesinde, 1950'lerde tütün işlemede çalıştıracak işçi bulmak için köylere haber salarak, insanları çalışmak konusunda ikna etmeye uğraştıklarını anlatmıştır. Yine de, 1940'lı yılların

²¹¹ Bu gruptaki diğer işletmeler; şeker, çırçır, nebati yağ üretimi, maden ocakları, tersaneler vb.dir, Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi*, s.136.

²¹² a.e., s.137.

sonunda, Bafra ve Samsun’da *sadece tütün bakım ve işleme işlerinde* çalışan işçilerin sayısı 4 bini aşmaktadır. Bunların iki bine yakın kısmı Tekel İdaresinde daimi işçi olarak çalışırken; “geri kalan işçiler ise Türk ve yabancı özel teşebbüslerde çalışan mevsim işçileridir. Bununla beraber, tütün bakım işleri ile görevli bir miktar işçi bu özel kurumlarda da sürekli bir şekilde çalışmaktadır.”²¹³

19. yüzyıla ilişkin bölümde, Samsunlu tütün işçilerinin daha 1900’lü yıllarda, özellikle de 1908 döneminde, örgütlenme ve eylem faaliyetleri içerisine girdikleri ifade edilmişti. Savaş yılları ve göçlerle birlikte işçi hareketi kesintiye uğramış gibi görünmekle birlikte; Samsun tütün işçilerinin, Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren örgütlenmeye başladıkları ve bu yönüyle de devlet yetkililerinin dikkatini çektikleri (gerek il teftiş raporlarından gerekse de CHP Genel Sekreterliği ile Partinin il örgütü arasındaki yazışmalardan) anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi, 1930’lu ve 1940’lı yıllarda devlet, bir yandan büyük sanayi işletmelerinin kuruluşuna önyak olarak işçi sayısının artmasında etkili olurken, bir yandan da işçi teminini artırmak üzere, insanları sanayide çalışmaya özendirecek çeşitli tedbirler almıştır. 1936 İş Kanunu gibi bazı yasal düzenlemeler, bu anlayışla gerçekleştirilmiş ve devlet, “paternalist” bir yaklaşım içinde, işçileri kollamaya çalışmış, en azından çalışıyor görünmüştür²¹⁴. Buna karşılık, işçilerin muhalif fikirler etrafında örgütlenme faaliyetlerine girişmelerinin önlenmesine ve devlete -dolayısıyla partiye- sadık olmalarının sağlanmasına da büyük önem verilmiştir.²¹⁵ Bu doğrultuda, Parti tarafından illere belirli zamanlarda müfettişler gönderilerek (yerel parti örgütlerinin faaliyetleri ile) bölgedeki işçilerin durumu hakkında raporlar istenmiştir.²¹⁶ Yine aynı amaçla, işçiler arasında devlet

²¹³ “Samsun Merkezi ile ilçelerinde bulunan her çeşit fabrika, atölye, imalathane ve değirmenlerde çalışan işçiler toptan mütalaa edildiği takdirde bütün işçilerin yekunu 7 bini bulur.” BCA, 490-1-00/1440-11-1 (20 Şubat 1950). Böylece 4 bin tütün işleme işçisi ve 400 tütün fabrikası işçisi dışında il genelinde muhtelif işlerde çalışan 2.600 kadar işçi olduğu anlaşılmaktadır.

²¹⁴ Makal, tek parti yönetiminin *halkçılık* anlayışı ile iktisadi alandaki *devletçilik* uygulamaları doğrultusunda çalışma ilişkilerini düzenleyen 1936 İş Kanununu, “bireysel iş ilişkileri alanında koruyucu, toplu iş ilişkileri alanında otoriter” nitelikli olarak tanımlamaktadır, Makal, **Ameleden İşçiye**, s.269-270.

²¹⁵ Konu hakkında bkz. Güzel, **Türkiye’de İşçi Hareketi**; özellikle 1936 İş Kanunu öncesindeki işçi aleyhtarı uygulamalar hakkında bkz. Keyder, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, s.145.

²¹⁶ Arşivde konu hakkında birçok yazışma ve rapor yer almaktadır. Örneğin; 1936 yılında Trabzon, Gümüşhane ve Erzincan illerini teftiş eden Kocaali Saylavı, Trabzon’daki 3 bin işçi ve esnafın arasında, Partide kayıtlı olmayanların olduğu ve İl yönetim kurulunda bunları teşkilatlandırmak üzere seçilmiş bulunan kişilerin bir şey yapmadıkları konusunda uyarıda bulunmaktadır, BCA, 490 1 0 0/724-479-1. Aynı arşiv dosyasında yer alan ve Bayezid’e (Ağrı) teftişe giden Halit ve İhsan Beyler tarafından

eliyle çeşitli yardım dernekleri ve *cemiyetler* kurdurulmuş; bu kuruluşlar bir taraftan işçileri gözetim altında tutarken, diğer taraftan yürüttükleri propaganda faaliyetleri ile onlar arasında “koruyucu-kollayıcı devlet” imajını oluşturmaya çalışmışlardır.²¹⁷

1934 yılında kurulan “Samsun Tütün İşçileri Yardım Cemiyeti”²¹⁸ bu anlayışın güzel bir örneğidir. Arşivde yer alan ve Cemiyete ait olduğu anlaşılan nizamname taslağının²¹⁹ 3. maddesine göre; Cemiyetin amacı, işçiler arasında birlik ve dayanışmayı sağlamak olup siyasetle iştigal edilmeyecektir. Bununla birlikte; “gerek cemiyetin gerekse mensuplarının, siyasi haklarını istimal ederken, programı memleket için en hayırlı olan Cumhuriyet Halk Fırkasının prensiplerine sadık ve taraftar kalmaları esaslı bir umde olacaktır. Cemiyet içinde siyasi, içtimai, iktisadi vasıflarda hükümetçe memnu şekil ve suretlerde sözle, yazı ile neşriyat ve beyanatta bulunmak ve propaganda yapmak gibi hareketler memnudur. Bu faaliyet ve hareketler, Birliğin feshini istikraz eder.” Ne var ki işçiler beklendiği kadar “sadık” davranmamış ve Cemiyet, “23.1.1936’da yapılan grev üzerine kalkmıştır.”²²⁰

Yardım Cemiyetinden birkaç yıl sonra “Samsun Ticaret Odasının delaletiyle” kurulan “Tütün İşçileri Cemiyeti”nin talimatnamesinde²²¹ de, kuruluşun amaçları arasında “hükümetin emirlerini tütün işçilerine tebliğ etmek” ve “hükümetin işçiler hakkında neşredeceği kanuni nizamname ve talimatnamelerden bütün işçileri haberdar etmek” yer almaktadır. Ayrıca, “Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesine tevfikân, bütün işçilerin cemiyete kaydının zorunlu” olduğu da belirtilmektedir.²²² Devlet teşviki ile kurulan

hazırlanan raporda, güzergahta bulunan Samsun ve diğer bazı illerin halklarıyla temasta bulundukları ve halkın iktisadi vaziyetten müşteki oldukları belirtilmektedir. Söz konusu müfettişler, halka buhranın nedenlerini ve bu durumun tüm dünyayı kapsadığını anlatmışlardır.

²¹⁷ Ekonomik konulara mümkün olduğunca dokunmayan bu sendikalar, daha çok yardımlaşma faaliyetleri ya da sosyal etkinlikler ile meşgul olmuşlardır, Güzel, **a.g.e.**, s.146-147.

²¹⁸ Arşivde mevcut olan ve Cemiyet tarafından üyelere dağıtılan kart örneğinin üzerinde, söz konusu yardım cemiyetinin kuruluş tarihi 1934 olarak görülmektedir, BCA, 490-1-0-0/1444-22-1 içinde.

²¹⁹ BCA, 490-1-0-0/1444-22-1 içinde.

²²⁰ “Samsun’da Amele Vaziyeti” (1937), BCA, 490-1-0-0/1444-22-1 içinde. Aynı arşiv dosyasında yer alan ve 1936 greviden söz eden 5 Şubat 1936 tarihli bir başka belgede, olayda “tütün işçileri kurumu başkanı”nın, dilekçe veren kişi olarak isminin geçmesi, Cemiyetin, yukarıda sözü edilen (Nizamnamedeki) 3. maddeye istinaden kapandığına işaret etmektedir.

²²¹ BCA, 490-1-0-0/1444-22-1 içinde.

²²² Buna karşılık, Amasya Saylavı, Cemiyet’e kayıt yaptırmayan 400 amele olduğunu ve bunların hemen birçoğunun İnhisar İdaresinde çalıştığını belirtmektedir. Şimdiye kadar buradan ancak 18-20 kişi gönderilmiştir, “Samsun’da Amele Vaziyeti” (1937), BCA, 490-1-0-0/1444-22-1 içinde.

sendikaların genel özelliğine paralel olarak bu cemiyetin de siyasi konularla ilgilenmeyip, sadece yardım dağıtma gibi faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır:

“İki senelik bu teşekküle dahil olan ameleden ayda 10 kuruş alınıyor. Bunun yarısı büro masrafına karşılık tutuluyor, yarısı da teavün sandığına veriliyor. İki senede 70 kişiye onar liradan 700 liralık bir yardım yapılmıştır.”²²³

Amasya sayıyı, tütün işçilerinin “çok haklı” şikayetlerini de gündeme getirmekte ve bu şikayetlerin özellikle İnhisar İdaresinden kaynaklandığını belirtmektedir:

“Diğer müesseselerde aynı servise aynı ücret verildiği halde, İnhisar idaresinde aynı işi gören amele ücretleri mütehavvildir. Yevmiyeler 40-150-200 arasındadır. On senelik mütehasıs bir işçi 80 kuruş yevmiye aldığı halde, aynı iş için acemi bir ameleye 150 kuruş verildiğinden amele başlarının amel olduklarından şikayet olunmuştur. Bu suretle gayrimemnun amele vardır. Bunların haklı şikayetleri de derhal komünistlik ile karşılanmaktadır.”²²⁴

Bununla birlikte, işçiler arasında “gerçek komünistlerin” de olduğu anlaşılmaktadır. Sayıyı bildirdiğine göre; “son zamanlarda ağır takibat ve mahkûmiyetler dolayısı ile” komünistler, yazılı faaliyetlerden vazgeçmiş ve sadece “ağır iş, az para, amele sırtından geçinmek” gibi mevzular üzerinden sözlü telkinler yapmaktadırlar.

Bilindiği gibi, Yunanistan ve diğer Balkan ülkelerinden gelen göçmen ve mübadillerin Türkiye işçi hareketi üzerinde önemli etkileri olmuştur. Güzel’e göre; özellikle de Osmanlı’nın önemli bir kültür merkezi olan Selanik ve çevresinden gelen, çoğunluğu -daha çok gıda ve tütünde- işçiliği meslek edinmiş (vasıflı işçi statüsünde), okur-yazarlık oranları Anadolu’dakilerden daha yüksek olan göçmenler; sosyalist partilerin

²²³ “Samsun’da Amele Vaziyeti” (15 Haziran 1937), BCA, 490-1-0-0/1444-22-1 içinde.

²²⁴ 1937 yılına ait başka bir dilekçeden (BCA, 490-1-0-0_1444-22-1 içinde), bu hususun Gümrük ve İnhisarlar Vekaletine sorulduğu anlaşılmaktadır. Gümrük ve İnhisarlar Vekili Rana Tarhan tarafından, CHP Genel Sekreterliğine (17 Haziran 1937 tarihli 2270 sayılı tezkireye cevaben) yazılan 5 Temmuz 1937 tarihli yazıda, “yevmiyenin tayininde her amelenin verim kabiliyetinin nazarı dikkate alındığı” açıklaması yapılmaktadır. Burada dikkati çeken bir husus, Samsun Tütün İşleme Evindeki işçilerin yevmiyesinin, İnhisar İdaresinin ortalama ücretinden biraz daha yüksek olduğunun belirtilmesidir. Ayrıca, Bakanlık tarafından daha önce de (29.6.1936’da) Samsun’daki amelenin vaziyeti hakkında bilgilendirilme yapıldığı ve alınan tedbirlerle işçilerin şikayetlerine neden olan vaziyetlerin önlenmiş olduğu da yazının sonunda dile getirilmektedir. Yazının sonuna düşülen imzalardan, önce H. Çakır’a ve sonra da Esat Uras’a gönderildiği anlaşılmaktadır. Verilen cevaptan memnun olmadığı anlaşılan Uras tarafından el yazısı ile şu not düşülmüştür: “İşin tatbik şekli tetkike muhtaçtır. Alakadarların vereceği cevap tabii bundan ibaret olur”. Uras’ın imzasının altında, 27 Temmuz 1937 tarihli bir başka el yazısı ve paraf bulunmaktadır. M.A. kısaltmasından bu parafın Samsun İl Başkanı (ve milletvekili) Mehmet Ali Yörüker’e ait olduğunu tahmin etmekteyiz. Yazı üzerinde bu kadar durmamızın sebebi, Samsun’daki işçi durumunun yetkililer arasında oldukça önemsenmiş olduğunu göstermek istememizdir.

ve sendikaların kurucuları, önderleri ve üyeleri arasında sayıca oldukça fazladırlar²²⁵. Samsun'da da, göçmenlerin işçi örgütlenmeleri konusunda önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Nitekim Amasya Saylavı, söz konusu raporunda, "Samsun'da komünistlikle alakalı amelenin hemen hepsi Kavalalı, Dramalı, Sarışabanlı ameledir. (...) Bütün komünistlik hareket ve tezahüratında bunlar öneyak olmaktadır" diyerek mübadillerden şikayetçi olmaktadır. Rapordan, Samsun'da bu göçmenlerin öneyak olduğu bazı eylemleri de öğrenebiliyoruz. Bunlar; 1932'de "gazete dağıtılması", 1935'te "beyanname tevzii", 1936'da "amele grevi" ve "telgraf hattına bayrak asmak" şeklinde sıralanmıştır.

Bu eylemler arasında en dikkat çekici olanı, -kuşkusuz- 1936 yılında İnhisarlar İdaresi (Tekel) işçileri tarafından yapılan grevdir. Söz konusu eylemin, Samsun İl Yönetimi ve Genel Sekreterlik ile İnhisarlar, Ekonomi ve Dahiliye Vekillikleri arasında uzun yazışmalara neden olduğu görülmektedir. Bunlar arasında, Dahiliye Vekili tarafından Ekonomi Bakanına yazılmış olanı, aşağıda aynen veriyoruz:

"Beş ay kadar evvel Samsun'da Tütün İnhisarı deposunda çalışan üç-dört yüz* işçinin toplu halde işlerini terk ederek Partiye ve Hükümete başvurmaları şeklinde bir hadise vukua gelmesi üzerine, sebebi ve müsebbipleri hakkında yapıldığı anlaşılan tahkikat neticesinden ve bu bapta alınan tedbirlerden Genel Sekreterliğin aydınlatılması Gümrük ve İnhisarlar Vekaletinden rica edilmişti. Bu defa alınan cevaptan, hadisenin fazla alınmış amelenin işlerinden çıkarılmasından ileri geldiği ve tahkikat sırasında Samsun'daki amelenin ora ihtiyacından çok fazla olduğu ve bu halin tütün işçiliği sahasında buhran husulüne sebebiyet verdiğinin esaslı bir mesele olarak göze çarptığı beyan ve bu yüzden iki bini geçen amelenin hemen yarısının maişetlerini temin edecek kazançtan mahrum bulundukları ilave edilmektedir. Samsun'un şu hikaye olunan işçi durumunu dikkate değer gördüğümünden keyfiyeti yüksek Bakanlığınıza bilgi olarak arz eder ve derin saygılarımı sunarım."²²⁶

Konu hakkında açıklamada bulunan Gümrük ve İnhisarlar Vekili ise, tütün iş sahasındaki azalmanın, Samsun'dan tütün alan müesseselerden bir kısmının piyasadan çekilmesinden; bazı alıcıların da "gördükleri idari ve iktisadi güçlükler ve amelenin iyi verim vermemesi dolayısıyla" işlerini başka yerlere nakletmelerinden kaynaklandığını belirtmektedir.²²⁷

²²⁵ Güzel, a.g.e, s.141.

* Yine Dahiliye Vekaletince yazılan bir başka yazıda, toplanan işçi sayısının "400 kadar" olduğu söylenmektedir, BCA, 490-1-0-0_1444-22-1 içinde (4 Şubat 1936).

²²⁶ BCA, 490-1-0-0_1444-22-1 içinde (20 Temmuz 1936).

²²⁷ BCA, 490-1-0-0_1444-22-1 içinde (29 Haziran 1936)

Olay meydana geldiği sırada Samsun'da bulunan Samsun saylavı (ve CHP Samsun Başkanı) Mehmet Ali Yörüker ise, CHP Genel Sekreterliğinin “emri üzerine” daha önce (8 Şubat 1936'da) verdiği yazılı raporunda²²⁸, gündeliklerini artırmak isteyen İnhisarlar Tütün İşleme Evi işçileri ile usta-başı arasında ağız atışması yaşanması üzerine İdarece tahkikat başlatılarak, sebep olanların “işten men edildiklerini” belirtmektedir. Durumu haber alan Yörüker, işçilere “Cemiyet vasıtasıyla”, bu işi “arkadaşlarına sirayet ettirmeyerek şahsi ve mahdut bir mahiyette bırakmalarını nasihat” etmiştir. “Fakat ekserisi kadın ve çocuklardan ibaret olan amele kitlesi”, işten çıkarılan arkadaşlarının arkasında yer alarak, işe geri alınmalarını sağlamak amacıyla toplu halde Partiye gitmişlerdir. Valinin nasihatıyla kalabalık dağılmıştır. Yapılan tahkikatta imalathane şeflerinin de hatalı olduğu anlaşılmış ve İnhisarlar Umum Müdürü, idaresizliği görülenlerin değiştirilmesi amacıyla bir müfettiş gönderileceğini bildirmiştir. Saylavin, raporun bundan sonraki kısmında yazdıkları; dönemin işçi hareketlerine karşı bakış açısını ve kendisinin hadise nedeniyle yaşadığı çekinceyi yansıtmaları bakımından ayrıca önemlidir:

“Meselenin gazetelerin ilk sahifelerine bir grev şeklinde aksettirilmiş olması hiç doğru olmamıştır. Olan şey yazdıklarımızdan ibarettir ve tam zamanında uygun tedbirler de alınmıştır. İşçi meselesiyle esasen çok yakından meşgulüz. Kendilerini Parti programımızın emir ettiği surette gözetiyoruz. Disiplini bozacak hiçbir hareketlerine meydan vermemek en ziyade göz önünde tuttuğumuz bir esastır.”

Yörüker, olayın gazetelerce grev olarak yansıtılmasını eleştirse de; başka bazı belgeler gibi, Samsun İnhisarlar Başmüdürlüğü tarafından Gümrük ve İnhisarlar Vekaletine gönderilen şifreli telgrafta da olaydan “grev” olarak söz edilmektedir.²²⁹

CHP'nin il teftiş raporlarında da, amele üzerinde özellikle durulmakta, komünizme yatkınlıkları ve potansiyel “tehlike”leri takip edilmektedir. 1935 yılında hazırlanan, “bazı vilayetlerde CHP teşkilatının durumu ve çalışmaları hakkında teftiş ve inceleme raporları” arasında yer alan “Samsun ve Sinop Vilayetleri Genel Teftiş” raporunda²³⁰ ise, daha çok Samsun'un kırsal nüfusunun durumu ve Parti'nin buradaki uzantısı olan

²²⁸ BCA, 490-1-0-0_1444-22-1 içinde (8 Şubat 1936). Dönemin CHP Genel Sekreteri Recep Peker, konuyla ilgili Samsun il başkanlığına yazdığı yazıda, işçilerin toplu halde iş bırakmalarının “[Parti] prensiplerine ve iş hayatında aradıkları intizam ve inzibat esaslarına aykırı” olduğu konusunda uyarıda bulunarak, “böyle aykırı yollara sapmamaları için işçileri aydınlatmalarını” istemektedir, BCA, 490-1-0-0_1444-22-1 içinde (5 Şubat 1936).

²²⁹ BCA, 490-1-0-0_1444-22-1 içinde (27 Ocak 1936).

²³⁰ BCA, 490-1-0-0_724-480-1. Rapordan daha fazla alıntı için bkz. aşağıda EK-6.

köy ocakları hakkında bilgiler verilmiştir. Buna karşılık, birkaç sayfa da olsa işçilerin durumundan da söz edilmektedir. Burada dikkati çeken husus; “Samsun’un sosyal bünyesinin karışıklığı”na ve “memleketin bünyesini sarsacak her türlü telkinlere müsait” olduğuna ilişkin uyarılardır.²³¹ Telkinlere açık olmasının nedeni ise; işçinin sefaleti ile kentteki gelir dağılımı eşitsizliğidir:

“Samsun’da tütün mağazalarında *dört bin* kadar toplu tütün işçisi çalışmaktadır. Vasati yevmiyelerinin 40-50 kuruş olduğunu söylediler. Bu para, Samsun’da maişetin en az haddini karşılayacak gibi değildir.

İşçilerin sefaleti sokaklarda açık olarak göze çarpmaktadır. Samsun’da zenginler ile mahrumlar arasındaki fark ve açıklık her yerden fazladır.(...) [İl başkanı] Mehmet Ali [Yörüker] bu işi göz önüne almış ve binbaşılıktan müteakıt Hayri’yi esnaf teşkilatına memur etmiştir. Hayri işin ehemmiyetini kavramış, çalışmaktadır. Samsun’da işçilerin durumunu düzelterek sosyal düzeni bir an evvel kurmak lazımdır.”

Tek parti yönetimi, işçileri bu şekilde kontrol altında tutmak isterken; işçilerinse, bir yandan bu devlet teşvikli sendikalara kayıt olup, bir yandan da muhalif örgütlenmelere giriştiği görülmektedir. “Komünistlikle alakalı faaliyetler” sıkı bir denetime tabi olsa da; sol örgütlerin Samsunlu işçilerle bir şekilde temasa geçtiği Zehra Kosova’nın anılarından anlaşılabilmektedir. Sendikal faaliyetlerin öncülerinden (ve Kavalalı!) olan Kosova, üyesi olduğu Türkiye Komünist Partisi’nin (TKP) kararıyla, 1937 yazında İstanbul’dan (Güneysu vapuruyla) Samsun’a gittiğini ve Tekel Tütün Deposunda işe başladığını söylemektedir. “Gelişim tütüncüler arasında hemen duyuldu” diye yazan Kosova, “Samsun’da tütün işçileri arasında iyi bir örgütlenmemiz vardı” diye eklemektedir. Kosova, daha önce, 1930-1931 yılları arasında da yaşamış ve çeşitli tütün mağazalarında çalışmış olduğu Samsun’da, arkadaşları ile birlikte, gizlice, (İstanbul merkezli) Müstakil Tütüncüler Sendikasının çalışmalarını yürütmüş ve kentte 11 ay kaldıktan sonra tekrar İstanbul’a çağırılmıştır²³².

Bilindiği gibi; dönemin “dayanışmacı bir sosyolojik temel üzerinde yükselen” hakim ideolojisi, “birbirinden farklı çıkarlara sahip sınıfların varlığı”nı reddetmekteydi. “Ancak, iktisadi gelişmelerle sınıfların varlığı netleşirken, zaman içerisinde bu reddediş olanaksız hale gel[miş]; bunun yerini, sanayileşmeyle birlikte artacağı

²³¹ Teftiş raporlarının özetlendiği bir başka belgede de, il örgütünün çalışmalarının “Samsun’un uyanık muhiti için” yeterli olmadığı görüşü dile getirilmektedir, BCA, 490-1-0-0/725-481-1.

²³² Kosova, **Ben İşçiyim**, s.114-115.

düşünülen sınıf mücadelelerini engelleme düşüncesi” almıştır²³³. II. Dünya Savaşı yılları boyunca işçilerin çalışma ve yaşama koşullarında maruz kaldığı zorlukların, onları CHP’den uzaklaştırmaya başlamasının yanında; bir de rakip siyasal partinin sahneye çıkması, tek parti yönetiminin işçiler üzerine daha fazla eğilmesine neden olacaktır.²³⁴ 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu’nun “sınıf esasına veya adına dayanan” cemiyet kurma yasağının 1946 yılında kaldırılmasıyla birlikte kurulan sosyalist partilerin, işçileri örgütleme çalışmasına girmesi karşısında ise CHP; devlet (ve ilk olarak da Tekel) fabrikalarından başlayarak, işçiler arasında (Partinin kontrolünde olacak) sendikalar kurma yoluna gitmiştir.²³⁵ Makal, CHP’nin, 1947-1950 yılları arasında, İşçi ve Esnaf Örgütlenmesine ilişkin olarak çeşitli kişi ve kurumlara yaptığı ödemelerin bir dökümünü çıkarmıştır.²³⁶ Bunlar arasında “Samsun Tekel İşçileri Sendikasının tesis masraflarının karşılığı olarak” CHP (Samsun) İl İdare Kurulu Başkanlığı eliyle söz konusu sendikaya yapılan ödeme de yer almaktadır (1947). Aynı sendikaya, 1950 yılında da “yardım” adı altında bir ödeme yapıldığı görülmektedir.

Buna karşılık; İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana gibi büyük şehirlerin yanında Samsun’da da sosyalistlerce iki sendikanın kurulmuş olduğu görülmektedir. Bunlar; Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi’ne (TSEKP) bağlı *Tütün İşçileri Sendikası* ile *Samsun İşçi Sendikaları Birliğidir*²³⁷. Güzel’e göre; 1946-47 döneminde, “işçi

²³³ Makal, **Ameleden İşçiye**, s.269.

²³⁴ Kocaeli milletvekili Dr. F.Ş. Bürge, işçiler hakkında hazırladığı bir raporda, iktisaden zor şartlar altında bulunan işçilerin partiye küskün olduğundan ve sayıca (dolayısıyla oy oranı) önemli olan bu kitlenin sorunlarıyla ilgilenmenin, onların Demokrat Partiye olan meyillerini engelleyeceğinden bahsetmektedir, BCA-CHP Fonu: 490-1-00/1440-11-1 (20 Şubat 1950). Aynı dosyadaki il raporları arasında yer alan Samsun işçilerine yönelik bir raporda; tütün işçilerinden bir kısmının aynı zamanda tonga işinde yardımcı oldukları köylülerle “yakın bir münasebet kurmuş oldukları” düşünüldüğünde, “bir tütün bölgesi olan Samsun’da” işçi meselesinin öneminin daha iyi anlaşılacağı belirtilmektedir. Böylece, işçiler arasında taraf bulacak ideolojilerin, köylüye de yansımından endişe edildiği anlaşılmaktadır.

²³⁵ BCA-CHP Fonunda, 1947-1950 arasında işçiler ve işçi örgütlenmeleri üzerine hazırlanmış birçok rapor ve yazışma bulunmaktadır. Bunlardan birinde (Kocaeli milletvekili Dr. F.Ş. Bürge’nin, yukarıda adı geçen raporu), ülkede işçi hareketinin asıl olarak 1945 yılı ortasında, Çalışma Bakanlığının kurulması sonrasında başladığı ifade edilmekte ve komünist örgütlerin bundan sonra hızla örgütlenme çabasına girdiğinden söz edilmektedir. Dr. Şefik Hüsnü ve Esat Adil önderliğindeki “iki komünist Partisi”nin aralarında “süratle” sendika kurduğu meslek gruplarından birisi de *tütün işçileridir*. CHP’nin bu duruma yanıtı ise ilk olarak devlet fabrikalarındaki işçiler arasında *dernek* kurmak yoluyla “işçileri komünizm sirayetinden korumak” yönünde olmuştur. Bu maksatla “*evvela Tekel fabrikalarında işçi dernekleri kurulmuştur*”. 1947 Martında çıkan Sendikalar Kanunu sonrasında ise, yine devlet fabrikalarından başlamak üzere, 21 sendika kurulmuş ve bunlara 15 bin işçi kaydolmuştur.

²³⁶ Makal, **Ameleden İşçiye**, s.263-265.

²³⁷ Güzel, **Türkiye’de İşçi Hareketi**, s.150. Daysal ise 1947 yılında Samsun’da kurulan iki sendikanın ismini “Samsun Tütün İşçileri Sendikası” ve “Samsun Tütün ve Sigara Sanayii İşçileri Sendikası” olarak

yoğun kentlerde” (yine 1946 yılında kurulmuş olan) TSEKP ve TSP’ye (Türkiye Sosyalist Partisi) bağlı birçok sendika kurulmuştur²³⁸. Önemli bir işçi nüfusu barındıran bu kentler, önceleri sosyalist fırkalar ile TKP’nin de faaliyet gösterdikleri yerlerdir ve “bu açıdan bakılınca işçi örgütlenmesinde belli bir sürekliliğin olduğu göze çarpmaktadır.”²³⁹ Bununla birlikte, sosyalist partilerle bağlantılı işçi sendikalarına katılan her işçinin sosyalist olmayacağı da açıktır. Güzel, bu katılımcılardan bir bölümünün sadece “CHP’den bağımsız işçi sendikaları taraftarı” olduklarını belirtmektedir. Bu sendika ve partilere yönetimin tepkisi ise gecikmemiş ve henüz bir yaşını doldurmadan Aralık 1947’de kapatılmışlardır²⁴⁰.

Samsun’da işçi ve meslek teşekküllerine ilişkin 1946 yılı sonlarına ait bir raporda, kapatılan sendikaya, mevcut işçilerden yalnız 240’ının bağlı olduğu; *binlerce* işçinin ise “bu şüpheli teşkilata yanaşmak istemedikleri” belirtilmektedir. Buna karşılık aynı raporda, “hayatlarını günlük kazançlarıyla sağlamak zorunda olan işçilerin” geçim şartlarının yanında, sağlık durumları ve çalışma koşullarının da “hiç iyi olmadığı” ifade edilmektedir²⁴¹:

“Samsun’da modern endüstrilere cevap verecek sağlığa elverişli hiçbir işyeri yoktur. Gecelerini izbe ve karanlık odalarda geçiren işçi, iş saatlerinde de aynı elverişsiz şartlar altında çalışmak durumundadır.

400 işçi çalıştıran Sigara Fabrikası, Reji İdaresinden kalma eski bir binada imalatla bulunmaktadır. İstihsal kapasitesi 7-8 misline çıkarılmış olduğu halde, aynı bina içerisine sıkışmış haldedir. Alt katta tefrik kısmına sıkışmış kadınların sağlık durumları iyi değildir. Keza harman ve kıyım işlerinde çalışan [erkek] işçilerin sağlığı da korunmuş olmaktan uzaktır. Fabrikada aspiratör tesisatı olmadığından tütün tozları havaya yayılmakta ve teneffüs edilmektedir. Esasen bina şehrin ortasında ve deniz seviyesinden yüksek olmadığından tütün tozlarını ne havaya vermek ve ne de denize mecralamak imkanı da mevcut değildir.

Fabrika Müdürünün, kesif tütün tozu içerisinde çalışan bir miktar işçiye mevsimine göre günde 500 gram süt veya yoğurt vermekte olmasını kayda şayan bulmakla beraber, derme çatma bir bina içerisinde bulunan bu fabrikanın işçi sağlığına elverişli olmadığına da işaret etmek zaruretindeyim.

Samsun’da en fazla işçisi olan müessese Tütün Bakım ve İşleme Evidir. Bu işyerinin 1.500 kadar işçisi vardır.

vermektedir, Muzaffer Daysal, **Tekgıda-İş Tarihi**, İstanbul, 2002, s.22. İlk sendikanın ismi aynı olmakla birlikte, ikinci sendikanın ismi farklı gösterilmiştir.

²³⁸ Diğer kentler Adana, Ankara, Eskişehir, İstanbul, İzmir ve Zonguldak’tır, Güzel, **a.g.e.**, s.153.

²³⁹ , **a.e.**, s.153.

²⁴⁰ , **a.e.**, s.153-154.

²⁴¹ BCA, 490-1-00/1440-11-1.

Tütün bakım ve işleme işlerine uygun bir bina mevcut değildir. Bu işler sağlık şartları hiç de elverişli olmayan depolarda yapılmaktadır. Havasız, karanlık, aspiratör ve kalorifer tesisatı bulunmayan bu salonlarda 300-400 işçi kadın fena şartlar altında çalışmaktadır. İstanbul'da Şemsi Paşa'da olduğu gibi modern bir tütün işleme evine şiddetle ihtiyaç vardır. Halen altı işleme salonunda 1.000'den fazla genç kız ve kadın Fransızlardan kalma bu depolarda günlerinin büyük bir kısmını geçirmektedirler.”

Benzer durumlar, Gary Tobacco ve The Amerikan Tobacco gibi yabancı şirketlerin tütün işleme evleri için de geçerlidir. “Hemen hepsi bakım ve işleme işlerini kira ile tutulmuş karanlık ve sağlığa elverişsiz depolarda yapmakta olduklarından bu şirketlerde çalışan işçilerin de sağlık durumları pek iyi değildir.” Yerli tüccarların yanında, “loş hanların zemin katlarında, merdiven altlarında” çalışan tütün işçilerinin durumu ise “hepsinden kötüdür.”²⁴²

Hayatlarını son derece güç koşullarda idame ettirmeye çalışan Samsunlu tütün işçilerinin öncelikli talebinin ise ücretlerin artırılması yönünde olduğu anlaşılmaktadır. Samsun'da işçi ücretleri, kamu kesimindekiler de dahil, asgari geçim seviyesini sağlamaktan uzaktır ve “konut buhranı” bulunan kentte, zaten yetersiz olan ücretlerin büyük bir kısmı da ev kirasına gitmektedir.²⁴³

Samsun Tütün Fabrikası işçileri, (13 Ekim 1946 tarihinde) işçi temsilcileri aracılığıyla, CHP Samsun İl Başkanlığına (CHP Genel Sekreterliği ile diğer ilgili kurumlara gönderilmesi talebiyle) bir dilekçe sunarak, şehirdeki pahalılık karşısında geçinemediklerini, bu nedenle ücretlerinin artırılmasını ve ayrıca çocuk zammı verilmesini talep etmişlerdir. CHP Samsun İl İdare Kurulu Başkanı Zihni Serin, dilekçeyi gönderirken eklediği bilgilendirme yazısında, işçilerin dileğinin İl Kurulunca haklı bulunduğunu ifade etmektedir. Serin'in ifadesine göre; “Genel savaşın devamı müddetince bu işçiler çok darlık ve sıkıntı çekmişler ve normal hayat ve ucuzluk henüz sağlanamadığından sıkıntıları devam etmektedir.” Serin, işçilerin dilekçesinin ilgili yerlere ulaştırılmasını isterken; “mühim bir kütle teşkil eden işçilerin” partiye bağlı kalmalarının sağlanması ve şehirde kurulmuş olan “tütün işçileri sendikasına katılmalarının önlemesi” için, “çalışma ücretlerine münasip zamlar yapılarak geçimlerinin kolaylaştırılması” ricasında bulunmaktadır. Dilekçenin ulaştırıldığı Gümrük ve Tekel Bakanı ise, cevap yazısında, “işçi ücretleri üzerinde öteden beri

²⁴² Aynı belge.

²⁴³ Aynı belge.

önemle duran” Bakanlığın son değişikliklerle işçi ücretlerini zaten artırmış olduğunu belirterek, işçilerin bu taleplerinin gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığını bildirmiştir.²⁴⁴

İşçi hareketleri üzerinde sıkı bir kontrolün bulunduğu ve sendikaların bir bir kapatıldığı 1940’lı yılların sonunda, Samsunlu tütün işçilerinin, örgütlenme faaliyetlerinin aksadığı anlaşılmaktadır. Bürge’ye göre²⁴⁵; “birçoğu okuyup yazmakta olan” ve “kendilerinden bahseden, işçi menfaatlerini koruyan bir gazetenin yokluğunu duyan” “birçok uyanık işçiler”, “işçi sendikaları kapandıktan sonra” “tehlikeli cereyan ve siyasi tesirlerden uzak meslek dernekleri kurmak istedikleri halde, böyle bir tavazzuvun* nasıl meydana geleceğini bilmediklerinden, hareketsiz kalmaktadırlar.”

Bununla birlikte, 1950’lerde, Samsunlu tütün işçilerinin yeniden örgütlenme çabalarına girdiği görülmektedir. 1951 ve 1952 yıllarında kurulan *Samsun Hür Tütün İşçileri Sendikası* ve *Samsun İnhisarlar İşçileri Sendikası* ile birlikte, Bafra ve Alaçam’da da birer sendika kurulmuştur.²⁴⁶ Gerek Samsun’da gerekse ülke genelindeki tüm bu sendikal faaliyetler fazla uzun ömürlü olamazken; 1952 yılında kurulan ve “bünyesinde başlangıçta DP yanlısı işçi liderleri(nin) yanında CHP’liler ve bağımsız sendikacıların”²⁴⁷ da bulunduğu *Türk-İş*, ülkedeki en kalabalık işçi sendikası olarak günümüze dek varlığını korumuştur. “Türkiye işçi hareketi tarihinde ilk ulusal ve merkezi işçi örgütü” olan ve “uzlaşmacı sendikacılığın Türkiye’deki uygulayıcısı”²⁴⁸ olarak bilinen Türk-İş’e bağlı *TekGıda-İş Sendikası* ise, 1970’lerden Tekel’in kapatılmasına dek, Samsun’daki en etkili sendika olacaktır.

Sonuç olarak, sahip olduğu kalabalık işçi nüfusuyla henüz 1960’lardan önce *işçi kenti* olarak tanımlanır hale gelen Samsun’da²⁴⁹ bir işçi bilinci oluşmuşsa da; dönemin siyasi koşulları gereği, süreklilik arz eden güçlü sendikalar kurulamadığı görülmektedir.

²⁴⁴ BCA, 490-1-0-0/1444-22-1.

²⁴⁵ Adı geçen belge (BCA, 490-1-00/1440-11-1)

* “Teşkilatlanma” anlamına da gelen “taazzuv” kelimesi yanlış yazılmış olmalıdır.

²⁴⁶ 1951’de “Bafra Tütün İşçileri Sendikası” ve 1952’de de “Alaçam Tütün İşçileri Sendikası” kurulmuştur, Daysal, *TekGıda-İş Tarihi*, s.24-25.

²⁴⁷ Güzel, *a.g.e.*, s.162.

²⁴⁸ *a.e.*, s.164.

²⁴⁹ Sol partilerin örgütlenme çabalarına girdiği 1940’lı yılların ikinci yarısında, *işçi yoğun kentlerdeki* işçi örgütlenmelerini araştırmak üzere İstanbul, İzmir, Adana, Mersin ve Gaziantep’in yanında Samsun için de bir milletvekili görevlendirilmiştir, BCA, 490-1-00/1440-11-1 (İşçi ve Meslek Teşekkülleri

4.3.4.2. 1961 Anayasası Sonrasında Samsun’da İşçiler ve Sendikal Faaliyetler

Yukarıda, 1960’lı ve 1970’li yıllarda Samsun’daki tütün işçilerinin sayısının 15 bininin üzerine çıktığı belirtilmişti. 1977-1978 yıllarında Samsun Belediyesi tarafından yayınlanan (4 ciltlik) “Samsun Şehir Salnamesi”ne göre²⁵⁰; Samsun Merkezde bulunan Yaprak Tütün Bakım ve İşleme Atölyelerinin Samsun'daki Merkez amirliğinde 45 memurla birlikte, 2.631'i daimi ve 3.046'sı muvakkat olmak üzere **5.677** işçi çalışmaktadır. Muvakkat işçiler, ürünün fazla olduğu yıllarda kullanılan ve 7-8 ay faaliyet gösteren Samsun merkezdeki 4 adet geçici işleme atölyesinde görevlendirilmektedir.²⁵¹ Bunların yanında, merkeze bağlı olarak çalışan Bafra (2.087), Alaçam (638) ve Gerze (343) atölyelerinde toplam **3.068** işçi görev yapmaktadır. Samsun Sigara Fabrikasında çalışmakta olan (daimi) işçi sayısı ise **1.644**’tür. Samsun Tekel Başmüdürlüğü Teşkilatında da 229 memurla birlikte, 220 daimi işçi çalışmaktadır. Bu rakamlar bize, 1970’lerde, Samsun genelinde sadece Tekel’e ait tütün işyerlerinde çalışan işçi sayısının (7.500’ü Merkez’de olmak üzere) 10.000’den fazla olduğunu göstermektedir. İlde, Tekel'e ait çeşitli birimlerde görev yapan memur sayısı ise (yarıdan fazlası Merkez’de olmak üzere) yaklaşık 300’dür.²⁵²

Söz konusu Salnamenin, şehirdeki kamu kurum ve kuruluşlarının anlatıldığı bölümünde, Samsun Sigara Fabrikasında çalışan çoğu kadın 1.644 işçinin isimlerinin (karşılarında görevleri de yazılmış olarak) tek tek verilmiş olması kayda değerdir. Diğer kurumlarda çalışanlara dair isimler de mevcuttur; ancak bunlar daha çok üst düzey görevlilere ait isimlerdir. Tek başına bu bile kanımızca Tekel fabrikasının şehir için arzettiği önemin ve fabrikada çalışmanın prestijinin bir göstergesidir. Bu arada

Hakkında Yapılan Tetkikler ve Hazırlanan Raporlar, 20.02.1950). 1953-1957 yılları arasında Samsun Belediye başkanlığı yapmış olan Nüzhet Ulusoy da, şehre İşçi Sigortaları Kurumu bünyesinde yapılması planlanan hastane konusunda Belediye Meclisine yazdığı dilekçede, “*Samsun’da işçi davasının önem ve vüsatı* ve 6,5 milyon liraya yapılacağı 300 yataklı bir hastanenin şehir için taşıdığı ehemmiyet göz önüne alınarak” kararın tasvip edilmesini istemiştir. Dilekçe metni için bkz. Sarısakal, **Samsun Belediye Tarihi**, s.434 (vurgu bana ait).

²⁵⁰ **Bütün Yönleriyle Samsun** (Şehir Salnamesi 4.cilt), Samsun Belediyesi, 1978.

²⁵¹ TEKGIDA-İŞ tarafından hazırlanan çalışma raporuna göre, Tekel Tütün Fabrikası ile Yaprak Tütün Bakım İşleme (YTBI) Atölyeleri Merkez Müdürlüğü’nün Bafra, Alaçam, ve Gerze şubelerinde daimi işçi istihdamı sağlanmış; ayrıca YTBI Atölyeleri Merkez Müdürlüğüne bağlı dört ayrı muvakkat işleme işyerindeki üyelerin işleri, Mart sonuna kadar uzatılarak daha uzun süre çalışmaları sağlanmıştır. **TEKGIDA-İŞ Sendikası Samsun Merkez Şubesi III. Genel Kurulu’na Sunulan Çalışma ve Mali Raporu**, 30 Mayıs 1977, Samsun.

²⁵² 1975 nüfus sayımına göre Samsun merkezin nüfusu 168.750’dir.

verilen çalışan listesinde, 19 kişinin görevinin "çocuk bakıcısı" olarak yazılmış olması da dikkatimizi çekmektedir (İleride görüleceği gibi hem Sigara Fabrikası hem de Yaprak Tütün İşleme Müdürlüğü bünyesinde birer kreş bulunmaktadır). Listede ayrıca, aşçı isimleri de yer almaktadır²⁵³.

Samsun'daki Tekel işçilerinin hemen hepsinin -özellikle 61 Anayasası ile sendikal hakların tanınmasının ardından- sendikalı olduğu görülmektedir. Samsun'daki ana sendika, Türk-İş'e bağlı Tek Gıda-İş Sendikasıdır.

1952 yılında 9 sendikanın bir araya gelmesiyle kurulan *Türkiye Müskirat, Tütün ve Yardımcı İşçi Sendikaları Federasyonu*, 1968 yılında, Tüm Gıda-İş Sendikası ile birlikte kendini feshetmiş ve *Türkiye Tütün Müskirat Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası* (TEKGIDA-İŞ) adında yeni bir örgüt oluşturmuşlardır.²⁵⁴ Söz konusu sendikanın siyasal duruşu, Samsun Merkez Şubesi III. Genel Kurulu'na Sunulan Çalışma ve Mali Raporunda, şu sözlerle ifade edilmiştir: "Atatürkçü bir görüşle, Türk sendikacılığına aykırı düşecek her türlü davranışın, Komünizmin ve Faşizmin karşısında olan TEKGIDA-İŞ, (...) hizmetlerini yurt çıkarlarına ve Ekmek, Barış, Özgürlük ilkelerine sadık olarak devam ettirmektedir."²⁵⁵ Sendika yöneticilerinin, (Türk-İş'in genel siyaseti ile paralel olarak) örgütü, sol-sosyalist oluşumların dışında tanımlamaya özen gösterdikleri, sadece işçilerin çalışma ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi odaklı bir siyaset izlediklerinin altını sık sık çizdikleri, kuruma ilişkin yayınlardan anlaşılmaktadır. Bununla bağlantılı olarak, 1980 darbesinin de, "memleketi anarşiden kurtardığı gerekçesiyle" olumlandığı görülmektedir.²⁵⁶ Buna karşılık, 1980'lerin ikinci yarısında Sendika, işçi haklarının kötüye gidişinden dem vurmaktan da kaçınmamış; özellikle tütün tekelinin kaldırılması ve yabancı sigara ithalatına şiddetle muhalefet etmiştir.²⁵⁷ Sendikanın Samsun Bölge Şubesinin 1986 yılındaki Genel Kurulunda söz alanların da "1982 Anayasası ile işçi haklarının ve demokrasinin sınırlandırıldığı; pahalılaştan piyasa karşısında işçilerin fakirleştiği"

²⁵³ Fabrika, işçilerine maaş + öğle yemeği vermektedir.

²⁵⁴ www.tekgida.org.tr

²⁵⁵ **TEKGIDA-İŞ Sendikası Samsun Merkez Şubesi III. Genel Kurulu'na Sunulan Çalışma ve Mali Raporu**, 30 Mayıs 1977, Samsun.

²⁵⁶ Örnek olarak bkz. **TEKGIDA-İŞ Dergisi**, sayı:10, Eylül 1986, s.7-8.

²⁵⁷ Bkz. **TEKGIDA-İŞ Dergisi**, sayı:5, Nisan 1986 ve sayı:23, Şubat 1988 içinde çeşitli yerler.

temasını vurguladıkları dikkati çekmektedir.²⁵⁸ Söz konusu Genel Kuruldan yaklaşık 6 ay sonra, Samsun’da, 26 Nisan 1987 tarihinde, Türk-İş ve bağlı sendikalar tarafından, Özal Hükümeti’ni protesto eden ve genel grev çağrısı yapan bir miting gerçekleştirilmiştir.²⁵⁹ Yaklaşık 20 bin kişinin katıldığı mitingde, Türk-İş Genel Başkanı Şevket Yılmaz, sandık ortaya konduğunda işçilerin “siyasal iktidara ders vermesi gerektiğini” ifade etmiştir.²⁶⁰ Söz konusu mitingde “kadın işçileri temsilen” TekGıda-İş Gerze Şube Sekreteri Fatma Baş da bir konuşma yapmıştır.²⁶¹

1990’larda TekGıda-İş’in temel kaygısının “özelleştirme” politikaları olduğu görülmekte; Sendikanın yayın organında sık sık Tekel’in özelleştirilmesine karşı çıkan konuşma metinleri ve yazılar yer almaktadır. Söz konusu dönemde, Sendikanın, kadın konusuna da daha fazla eğildiği; kadın işçilerin sorunlarının 1980’lerdeki “annelik ve kurtuluş savaşındaki fedakarlık” söyleminin dışına çıkılarak tartışıldığı ve feminist mücadelenin argümanlarının Sendika yöneticilerinin söylemlerinde etkili olmaya başladığı görülmektedir.²⁶²

1977 yılı itibariyle Sendikanın (Türkiye genelinde) “150 bini aşan üye mevcudunun büyük ağırlığını” tütün sanayiinde çalışan üyeler oluşturmaktadır.²⁶³ Yukarıda bahsedildiği üzere, söz konusu işkolunun büyük çoğunluğunu da kadın işçiler oluşturmaktadır. Bunun etkisiyle olsa gerek; Tekgıda-İş’in kadın sendikacılar açısından Türkiye tarihinde önemli bir yeri de vardır. Keza; Sendikanın, (Samsun’da olmasa da) Bandırma örgütlenmesinde, Türkiye’nin ilk kadın sendika başkanı Dervişe Koçoğlu görev yapmıştır. Koçoğlu, “Türkiye Tütün, Müskirat ve Yardımcı İşçileri

²⁵⁸ TEKGIDA-İş Sendikası Samsun Bölge Şubesi VI. Genel Kurulu’na Sunulan Çalışma ve Mali Raporu, 5 Ekim 1986, Samsun, s.1-6 ve diğer yerler. Sendikanın aylık dergisinde de söz konusu Genel Kurul’da yapılan konuşmalara büyük yer ayrılmıştır. Bkz: TEKGIDA-İş Dergisi, sayı:10, Eylül 1986, çeşitli yerler. Söz konusu Genel Kurul’u çok sayıda kadın işçinin de izlemeye geldiği fotoğraflardan (a.k., s.7 ve 9) anlaşılmaktadır.

²⁵⁹ TEKGIDA-İş Dergisi, sayı:5, Nisan 1987, s.4.

²⁶⁰ TEKGIDA-İş Dergisi, sayı:5, Nisan 1987, s.4, 8.

²⁶¹ Baş’ın konuşmasında kadın işçilerin sorunları, daha çok “annelik” vurgusu etrafında dile getirilmiştir. Bkz. TEKGIDA-İş Dergisi, sayı:5, Nisan 1987, s.5-6.

²⁶² Sendikanın aylık dergisinin 8 Mart’a oldukça yer ayrılmış olan 1990 yılı Mart sayısında, Sendikanın hedefleri arasında, “cinsiyet ayrımcılığına yönelik her türlü geleneksel davranış kalıplarının ve önyargıların yıkılması” ya da “eşit işe eşit ücret” gibi feminist söylemlere yer verilmiştir. Bkz. **TEKGIDA-İş Dergisi**, sayı:31, Mart 1990, s.19. Dergide, 12 Eylül 1980 sonrasının ilk büyük işçi hareketi dalgası olarak kabul edilen ve kamu işçilerinin başlattıkları “1989 Bahar Eylemlerine” katılan Tekgıda-İş Sendikası üyesi kadınların fotoğrafına da yer verilmiştir, a.y.

²⁶³ **TEKGIDA-İş Sendikası Samsun Merkez Şubesi III. Genel Kurulu’na Sunulan Çalışma ve Mali Raporu**, 30 Mayıs 1977, Samsun.

Sendikaları Federasyonu” bünyesinde yer alan ve 1969’da kendini feshederek TekGıda-İş’in şubesi haline gelen “Bandırma-Balıkesir-Çanakkale Havalisi Tütün, Müskirat, Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası”nda 1955-1969 yılları arasında üst üste 14 yıl genel başkanlık yapmıştır. 1948 yılından beri sendikacılık yapan ve Ağustos 1968’de kurulan TekGıda-İş’in kurucular kurulunda da yer alan Koçoğlu, 1975 yılına dek, sendikal yöneticilik görevine devam etmiştir.²⁶⁴

Buna karşılık, 1970’li yıllardan günümüze, genel olarak sendikanın yönetici kademesinde kadınlara fazla yer verilmediği dikkatlerden kaçmamaktadır.²⁶⁵ Merkez Şubenin İcra, Yönetim, Denetim ve Onur Kurullarında olduğu gibi; kadın çalışanların çok büyük ağırlıkta olduğu Samsun Bölge 1 No’lu (Tütün Fabrikası) ve 2 No’lu (YTBI) Şubelerin kurullarında da kadın isimlerine araştırmamız süresince rastlanamamıştır. Yine de, örgütün Samsun yapılanmasında bazı kadınlar kendilerine yer bulabilmiştir. Örneğin 1977 yılında Bafra Şubesi Denetim Kurulunda bir kadın; 1992-1995 döneminde ise Samsun Bölge 3 No’lu Şube Denetim Kurulunda bir, Alaçam Şube Denetim Kurulunda iki ve Disiplin Kurulunda da bir kadın bulunduğunu tespit edebildik.²⁶⁶ Söz konusu kurulların üçer kişiden oluştuğu göz önüne alındığında, özellikle Alaçam Şube’de, 1990’lı yıllarda kadınların sendikada önemli bir rol edinmiş oldukları söylenebilir. Ancak bu kadın varlığı, düzenli bir seyir izlemediğinden, elimizdeki verilerle bu konuda bir çıkarım yapmak şimdilik mümkün görünmemektedir.

TekGıda-İş Sendikasının Samsun Merkez’deki hizmet binası 1977 yılında açılmıştır. Samsun Belediyesinden (9 milyon TL bedelle) ihale suretiyle alınan 2.203 m2 arsa üzerinde bulunan söz konusu bina, 642 m2 üzerinde (birisi iki, diğeri 3 katlı olmak üzere) iki blok halinde inşa edilmiştir. 1.050 m2 yeşil alana sahip binanın, 521 m2’lik

²⁶⁴ “İlk Kadın Sendika Başkanı: Dervişe Koçoğlu Nasıl Derviş Koç Oldu?”, Necla Akgökçe, Muazzez Pervan, **Petrol-İş Dergisi**, sayı:42, Mayıs 2012, s.30-31.

²⁶⁵ Sendikada Genel Merkez düzeyinde Kadınlar Bürosu, Ocak 1993’te açılmış; her bölgede bir “Bölge Şube Kadın Komisyonu Başkanı” ve her işyerinde bir “kadın komisyonu üyesi” seçilerek bu komisyonlarda kadın işçilerin sorunları tartışılmıştır. Bkz. **TEKGIDA-İş Sendikası Samsun Bölge Şubesi 9. Olağan Genel Kurulu Faaliyet, Denetim ve Hesap Raporu**, 26 Eylül 1992 - 2 Eylül 1995, s.30.

²⁶⁶ TEKGIDA-İş Sendikası Samsun Bölge Şubesi Genel Kurul Raporları. İdari olarak Samsun’a bağlı olmamakla birlikte; sendikal örgütlenmede (ayrıca Tekel’in tütün bölgeleri sınıflandırmasında da) Samsun’a bağlı bulunan Gerze (Sinop) şubesinde ise Şube Sekreteri ile bir Disiplin Kurulu üyesinin kadın olduğu görülmektedir, a.y.

bir otoparkı da mevcuttur. Blokların zemin katında bulunan 24 dükkandan dördü, Samsun Tekel Başmüdürlüğüne *satış reyonu* olarak kiralanmıştır. Ayrıca, II. bloğun 3. katı, Türk-İş 6. Bölge Temsilciliği'ne kiraya verilmiştir. Diğer kısımlar ise Sendikanın kullanımına ayrılmıştır.²⁶⁷

Sendikanın *Samsun Bölge Şubesi*, 1995 yılında, “Samsun, Amasya, Ordu, Sinop ve Tokat” illerine dağılmış işletmeleri kapsayan 11 şubeden ve yaklaşık 12 bin üyeden oluşmaktadır.²⁶⁸

Sendikanın yayınlarının taranması sonucunda, bu sendikanın Samsun'daki üyelerinin büyük çoğunluğunu merkez ve taşra ilçelerde yer alan Tekel'e ait işyerlerinde çalışanların oluşturduğu anlaşılmıştır. Yukarıda TekGıda-İş'in işçi-egemenliğini hedef alan sol bir siyasal tavrı benimsemediği; daha çok sosyal haklar ekseninde bir politika izlediğini belirtmiştik.²⁶⁹ Bu tutumun genel olarak Samsunlu tütün işçileri tarafından da benimsendiği; Samsunlu tütün işçileri arasında işçi-emekçi partilerine belirgin bir yönelişin bulunmadığı -gerek şehir hakkındaki okumalarımızdan, gerekse yaptığımız sözlü tarih görüşmelerinden- anlaşılabilmektedir. Arslan da, 1963-2004 arası seçim sonuçlarını incelediği çalışmasında, Samsun'da sağ partilerin oy oranının her zaman sol partilerden (CHP sol olarak tanımlanmıştır) yüksek ve sürekli artmakta olduğu tespitini yapmaktadır.²⁷⁰ Yaptığımız sözlü tarih görüşmelerinde, işçilerin kendi işyerleri ile ilgili sorunlara ilgi gösterdikleri; ancak genel siyasete fazla karışmadıkları ifade edilmiştir. Yine bu mülakatlarda, 1980 öncesindeki siyasal kutuplaşma döneminin Tekel işçileri arasında pek hissedilmediği; 1970'li yıllarda kentte sol faaliyetlere katılanların ise işçilerden ziyade öğrenciler ve eğitim seviyesi daha yüksek kesimlerden oluştuğu belirtilmiştir.²⁷¹ Özellikle daha yaşlı olan görüşmecilerimiz, (tuccarda çalışmış olanlar da dahil) işten çıkarılmalara karşı ya da birtakım sosyal

²⁶⁷ **TEKGIDA-İş Sendikası Samsun Merkez Şubesi III. Genel Kurulu'na Sunulan Çalışma ve Mali Raporu**, 30 Mayıs 1977, Samsun.

²⁶⁸ **TEKGIDA-İş Sendikası Samsun Bölge Şubesi 9. Olağan Genel Kurulu Faaliyet, Denetim ve Hesap Raporu**, 26 Eylül 1992 - 2 Eylül 1995, s.25.

²⁶⁹ Bu tavrın basit bir örneği olarak, sendikanın yayın organının 1980 sonrası sayılarında darbeyi haklı gören metinler gösterilebilir.

²⁷⁰ D. Ali Arslan, “Yerel Seçim Sonuçları Temelinde Samsun'un Siyasi Yapısı”, **Geçmişten Geleceğe Samsun c.I**, ed. Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s.715-734.

²⁷¹ 1979 yılında Tekel'in *Büyük İşleme* binasında büyük bir yangın çıkmıştır. Sözlü tarih görüşmecilerimizden ikisi, yangını, kadro isteyen Tekel işçilerinin çıkardığı şüphesiyle bazı işçilerin sorgulandığını; sorgulananların hepsinin de lise mezunu olduklarını ifade etmişlerdir.

haklara ilişkin çeşitli protesto eylemlerine katılmış olmakla birlikte, genel siyasete daha uzak oldukları izlenimini vermektedirler. Buna karşılık, 1990’lardan itibaren Tekel’de başlayan küçülme ve özelleştirme faaliyetleri döneminde çalışmış olan görüşmecilerimizin, kendi işyerlerinin dışında, genel siyasete de ilgi duydukları gözlemlenmektedir. Gerek yaptığımız mülakatlardan gerekse de okumalarımızdan, özellikle 2000’li yıllarda zorla emekliye sevk edilen, 4-C’li olarak farklı işyerlerine ve şehirlere gitmek zorunda kalan ya da (BAT’a devredilen) Sigara Fabrikasında kalarak çalışma hayatına özel sektörde çalışmak durumunda kalan son dönem Tekel işçilerinde; kendi sorunları ile neo-liberal politikaları birarada sorgulayan emek eksenli bir düşünme tarzının oluştuğu anlaşılmaktadır.²⁷² Tekel’in satışına karşı ilk tepki hareketi de Samsun’da başlamış; 1998 yılında, Tekgıda-İş ve Samsun Tütün Platformu işbirliği ile “Sigara Fabrikalarının Özelleştirilmesi ve Türk Tütüncülüğünün Geleceği” konulu bir panel gerçekleştirilmiştir.²⁷³

4.3.5. Samsun’da Kadın İstihdamının Artması ve Bunun Sosyal Yaşama Etkisi:

Samsun’a ilişkin ekonomik ve demografik verilerin, 1927 yılından beri, kentte tütün sanayiinde çalışan önemli bir kadın nüfus bulunduğuna işaret ettiğini gördük. Kadın çalışan sayısı 1930’larda iki binlere ulaşmış ve 1960’larda on binin üzerine çıkmıştı. Bu başlık altında, önce bu rakamların Türkiye geneli için ne ifade ettiğini ve sonrasında binlerce kadın işçinin bulunmasının kentteki sosyal yaşam üzerindeki etkisini değerlendirmeye çalışacağız.

Yukarıda verilen 1936 ve 1937 yıllarına ait (işçi sayılarına ilişkin) raporlardan edinebildiğimiz rakamlardan 1930’ların ikinci yarısında, Samsun Merkez’de tütün işinde çalışan kadın sayısını en az 1.400 olarak hesaplayabiliriz.²⁷⁴ 1935 yılı nüfus

²⁷² 2010 yılında, özelleştirme faaliyetlerine tepki olarak başlayan eylemlerin, işçiler arasında kendi işlerini kaybetmek kaygısını aşarak, bir sınıf bilinci yaratması konusunda bkz. Nuray Türkmen, **Eylemden Öğrenmek: Tekel Direnişi ve Sınıf Bilinci**, İletişim, İstanbul, 2012.

²⁷³ **TEKGIDA-İŞ Dergisi**, sayı:74, Yıl:1998, s.4.

²⁷⁴ 1937 tarihli raporda, İnhisar İdaresinden Tütün İşçileri Cemiyetine kayıt yaptırmadığı söylenen 400 işçinin en az 150’sinin kadın olduğunu, 1936 tarihli raporda verilen rakamlardan tahmin edebiliriz. Bu durumda, kayıtlı 1.648 kadına 150 kayıt olmamış kadını da eklediğimizde sonucu 1.798 buluruz. Cemiyet Nizamnamesinde cemiyetin il genelini mi yoksa sadece Samsun Merkez’i mi kapsadığı

sayımına göre, (yaklaşık 33 bin kişinin yaşadığı) Samsun kent merkezinde 15.360 kadın ve 17.122 erkek nüfus bulunmaktadır. Aynı dönemde Türkiye genelindeki yaş grupları oranı üzerinden bir hesaplama yaptığımızda, Samsun’da 15 yaş ve üzeri kadın nüfus 10.476 olarak bulunmaktadır²⁷⁵. Samsun Merkez’de sadece tütünde çalışan kadın işçi sayısı olarak 1.400 rakamını baz aldığımızda, bu kadınların kentte yaşayan 15 yaş üzeri kadınlara oranının **%13,36** olduğu görülmektedir. Aynı yılda, “nüfusu 10 binden fazla olan” (dolayısıyla kentsel) yerleşim birimlerinde sanayi ve küçük sanatlar sektöründe çalışan 15 ve üzeri yaştaki kadınların aynı yaş grubunda yer alan toplam kadın nüfusa oranı ise **%5,33**’tür. Sanayide çalışan kadınlara tarım-dışı sektörlerde (ev-içi hizmetler hariç) çalışan diğer kadınlar da eklendiğinde bile söz konusu yaş grubunda çalışan kadınların oranı ancak **%7,66**’ya çıkabilmektedir. Bu rakamlardan, Samsun kent merkezinin, kadın çalışanlar açısından benzer ölçekteki kentlerin ortalamasının çok üzerinde olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Üstelik bu 10 bin ve üzeri nüfuslu yerlere İstanbul ve İzmir gibi dönemin büyük sanayi kentleri de dahildir.²⁷⁶

Burada vurgulamamız gereken husus, nüfus sayım verilerindeki genel sonuçlar üzerinden baktığımızda, Samsun’daki yüksek oranın gözden kaçabileceğidir. Şöyle ki, 1935 nüfus sayımı sonuçlarında, çalışan nüfus il geneli itibarıyla verilmiş; kent-köy gibi gruplamalar yapılmamıştır. 10 binin üzerindeki yerler için verilen rakamlarda ise iller belirtilmemiş, bu gruba dahil illerin toplamı verilmiştir. İl tablosuna baktığımızda, Samsun’da sanayide çalışan 2.418 kadın görülmekte ve bu da ildeki kadın nüfusun %1,4’üne tekabül etmektedir. Bu şekilde değerlendirildiğinde, Samsun’da sanayide çalışan kadınların hem rakamsal hem de oransal olarak Kırşehir ve Niğde gibi

belirtilmemiştir. Bafra dışındaki ilçelerde tütün mağazalarının bulunmadığı ve o dönemde henüz Bafra’da çok yüksek rakamda kadın çalışan bulunmadığı göz önünde tutulduğunda; bulduğumuz toplam kadın sayısından en fazla 400 çıkararak Merkez ilçedeki kadın sayısını 1.400 olarak hesaplayabiliriz (Aynı raporda kadın sayılarında görülen farklılık da birinin Samsun genelini, diğerinin ise sadece Merkez ilçeyi kapsamasından kaynaklanıyor olabilir). Tüm bunların yanında, çalışan sayısına ilişkin rakamların kayıt altına alınandan çok daha yüksek olması da ihtimal dahilindedir. 1935 Nüfus Sayımına göre ise; il genelinde sanayide çalışan kadın sayısı 2.418’dir.

²⁷⁵ Çalışma çağındaki nüfus için genellikle 15 yaş ve üzeri baz alınmaktadır. Ayrıca, hesaplamalarımıza göre; söz konusu yıllarda, 10 binin üzerinde nüfusu olan yerleşim birimlerinde, tütünde çalışan kadınların %87,6’sını 15-54 yaş aralığındakiler oluşturmaktadır. Buna karşılık, Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet’in ilk yıllarında da tütün ve dokuma sektörlerinin çocuk emeğini çokça kullandığı bilinmektedir.

²⁷⁶ Oranlar, daha önce kaynak gösterilen nüfus sayımına ilişkin İstatistik Genel Müdürlüğü neşriyatının meslek ve yerleşim yerleri tablolarında yer verilen rakamlardan tarafımızca hesaplanmıştır.

şehirlerin gerisinde olduğu sonucuna varılabilir. Oysa bu rakamlar konumuz açısından yanıltıcıdır. Bunun nedeni, bu illerde çalışan kadınların büyük çoğunluğunun genelde köylerde bulunan çok küçük ölçekli (daha çok aile işletmeciliği diyebileceğimiz) imalathanelerde (peynir yapımı gibi) gıda işlerinde ya da ev ve küçük atölyelerdeki dokuma faaliyetlerinde çalışıyor olmalarıdır. Bir başka ifadeyle, bu kadınlar kırsal yaşamdan ya da kentlerde ev veya mahalle ortamından kopmadan gıda ya da dokuma sanayii için çeşitli ürünler imal etmektedirler. Dolayısıyla, sabah 8'den akşam 6'ya kadar tütün işyerlerinde mesai yapan; bir tütün işletmesinden çıkarıldığında diğerlerine iş aramaya giden; bazen günlerce tütün mağazalarının önünde, ustabaşı tarafından seçilmek için bekleyen tütün işçisi kadınlar ile evde ya da küçük atölyelerde çalışan kadınlar arasında sosyolojik açıdan kıyas kabul etmeyecek bir fark bulunmaktadır. Bu nedenle Samsun'da tütün işinde çalışan kadınların, şehir merkezinde yoğunlaşmış, kentteki çalışma hayatının önemli bir unsuru olan, kalabalık bir "işçi" kadın grubu olduğunun vurgulanması, konunun öneminin anlaşılması açısından gereklidir. Kadın çalışanlara ilişkin rakamların salt nüfus sayım sonuçlarındaki il sıralamaları ile verilmeyip, özellikle *kentlerde* çalışan kadınlara ilişkin oranları hesap ederek, kıyaslamayı bunun üzerinden yapma çabamız; ağırlıkla büyük kentlerde toplanmış olan tütün endüstrisinin ve dolayısıyla tütün işçisi kadınların bu "kentli" özelliğinin vurgulanması ihtiyacından kaynaklanmaktadır.

Tütün sanayii; kadınların yoğun olarak çalıştığı imalat sanayii kolları arasında, kentsel alanda en fazla yoğunlaşan sanayi koludur. 1935 yılında, *nüfusu 10 binden fazla olan yerleşimlerde*²⁷⁷, "Gıda-İçki ve Tütün Sanayii" sektörünün bir alt-kolu olan tütün sanayiinde çalışan kadınlar, tek başına sektörde çalışan kadınların %84'ünü oluşturmaktadır.²⁷⁸ Bunun anlamı, tütün imalathanelerinin çoğunlukla kent merkezlerinde bulunduğudır. Şöyle ki; tütünde çalışan kadınların 7.430'u, 10 binden fazla nüfuslu yerlerde çalışırken, daha küçük yerleşimlerde çalışanların sayısı sadece 889'dur. Gıda sektörünün, tütün dışında kalan alanlarında çalışan kadınlara baktığımızda ise, karşımıza bunun tersi bir tablo çıkmaktadır: 1.426 kadın 10 binden fazla nüfuslu yerlerde çalışırken; 6.330 kadın daha küçük yerleşimlerde istihdam

²⁷⁷ 10 binden fazla ya da az nüfuslu şehir denildiğinde il nüfusu değil, işletmenin yer aldığı yerleşim yerinin (köy, kasaba ya da kentin) nüfusu baz alınmaktadır.

²⁷⁸ 1935 Nüfus Sayımı verilerine göre.

edilmiştir.²⁷⁹ Burada, tütün işletmeleri bulunan kentler içinde Samsun'un ayrıcalıklı konumu da dikkat çekmektedir. Samsun'da kadınların sanayide istihdam edilebileceği yerlerin çok sınırlı olduğunu kent hakkındaki araştırmamızdan bilmekteyiz. Bu durumda, 1935 yılında (il genelinde) sanayide çalışan 2.418 kadından en az 2 bininin tütünde çalıştığını tahmin edebiliriz.²⁸⁰ Bu da Türkiye genelindeki tütün işçisi kadınların yaklaşık olarak dörtte birine tekabül etmektedir. Tütün işleme sektörünün en büyük iki merkezi İstanbul ve İzmir'dir. Bununla birlikte, dönemin bu iki mega kenti, hem çok kalabalık hem de (kadınların da çalışabileceği) çok çeşitli işkollarına sahip olduklarından tütün sektörü buralarda toplumsal ve ekonomik yaşam üzerinde tek başına belirleyici nitelikte değildir. Oysa sektörün üçüncü büyük fabrikasının ve çok sayıda imalathanenin bulunduğu Samsun'da, hem nüfusun -özellikle de kentli nüfusun- ilk iki ile oranla oldukça az olması hem de büyük ölçekli üretim yapan başka bir sanayinin bulunmaması göz önüne alındığında; tütüncülüğün kentsel yaşam üzerindeki etkisi daha iyi anlaşılabilir. Bu durum özellikle 1960'larda etkisini daha fazla hissettirecektir.

Sonuç olarak; toplumsal yaşama etkileri söz konusu olduğunda, kadın çalışan sayılarının salt rakamsal değerlerinin ötesinde, sanayi içindeki sektörel dağılımı da önem taşımaktadır. Samsunlu tütün işçisi kadınların kentin sosyal yaşamına etkisi düşünülürken; söz konusu etki, yüzlerce kadının bir arada ya da birbirine yakın işyerlerinde (örneğin Tütün Merkezi içindeki atölyelerde) çalışması, sendikalaşması, birlikte paydos edip kentin merkezî caddelerine dağılması, üstelik birçoğunun da kamu işletmelerinde çalışıyor olması ile birlikte değerlendirilmelidir. Daha da önemlisi, Türkiye'de, 1960'ların Samsun'unda olduğu gibi, sigortalı kadın işçi sayısının erkek işçilerden fazla olduğu başka bir şehir bulunabileceğini sanmıyoruz. 1980'lere kadar, kadın tütün işçilerinin, Merkez ilçe nüfusu ile arasındaki yüksek oranlar, söz konusu dönemde "neredeyse her evde tütünde çalışan en az bir kadın olduğu" yönünde Samsunlularca dile getirilen tespitleri doğrulamaktadır. Bu durum, kadınların ev-

²⁷⁹ En fazla kadın istihdam eden sektör konumundaki dokuma sektöründe de (özellikle Sümerbank'a bağlı) büyük işletmeler bulunmakla birlikte; bu sektörde çalışan 53.441 kadının yaklaşık 40 bini, nüfusu 10 binin altında olan yerlerde çalışmaktadır. Erkekler açısından ise bu oran neredeyse yarı yarıyadır.

²⁸⁰ Hatırlanacağı üzere, 1937 yılına ait raporda, Tütün İşçileri Cemiyetine 1648 kadının kayıtlı olduğu ve henüz kayıt yaptırmayan 400 kişi daha bulunduğu bildiriliyordu.

dışında çalışma olgusunun, en azından Samsun Merkez ilçe için, yaygın ve kanıksanmış bir olgu olduğunu göstermektedir.

1967 Samsun İl Yıllığı'nda²⁸¹, Samsun'da çalışan kadın sayısı **11.770**'i (10 ve üzeri işçi çalıştıran) büyük işletmelerde ve 97'si küçük (teşmil kapsamındaki²⁸²) işletmelerde olmak üzere **11.867** olarak verilmektedir. Çalışanlara ya da işletmelere ilişkin ilçe bilgisi yer almamakla birlikte, Samsun'da o yıllarda Tütün Fabrikası ve tütün atölyeleri haricinde kadınların istihdam edildiği büyük işletmelerin oldukça sınırlı olduğunu biliyoruz.²⁸³ Böylece büyük işletmelerde çalışan 11.770 kadınının tamamına yakınının tütün işçisi olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu rakamlar, 4 yıl önceki kadın işçi sayısına ilişkin Samsun Ticaret ve Sanayi Odası verileriyle de uyumludur. Böylece, hem Valiliğin hem de Ticaret Odasının rakamları, gerçekte çalışan kadın sayısının aynı döneme ait nüfus sayım verilerinde görülen kadın işçi sayısından en az 2,5 kat fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Burada dikkati çeken bir husus, nüfus sayımında imalat sanayiinde çalıştığını beyan eden erkek sayısı ile yıllıktaki sayının (kadın sayısının aksine) birbirine yakın olmasıdır. Bu durum, o dönemde kadın işçilerin önemli bir kısmının tütün atölyelerinde mevsimlik olarak çalışmasından kaynaklanabileceği gibi, farklı sebepler nedeniyle dile getirilmemiş de olabilir. Yine yıllıktaki rakamlar, Türkiye'de işgücünün yapısına ilişkin olarak ifade edilen, *kentsel alanlarda* kadın (ve çocuk) işçilerin daha çok *büyük işletmelerde* çalıştığı bulgusuyla uyumludur.²⁸⁴ Yıllığa göre; Samsun'daki 463 büyük işyerinde

²⁸¹ **Samsun İl Yıllığı 1967**, s.155.

²⁸² 1952 ve sonraki yıllarda çıkarılan *teşmil kararname*leri ile İş Kanununun kapsamı genişletilerek 50.000 ve daha fazla nüfuslu kentlerde 4 ila 9 işçi çalıştıran işyerleri de Kanun kapsamına alınmıştır. Makal, "Türkiye'de Kadın Emeği...", s.79.

²⁸³ Samsun'da tütün işyerleri haricinde kadın istihdamı sağladığını bildiğimiz iki önemli kuruluş PTT ile Alaman Tuz Fabrikasıdır. Kadıköy mahallesinde 1961 yılında kurulan Tuz Fabrikası önce 20 kadın işçi ile işe başlamış ve 1970'te işini büyüten Bahadır Alaman, Tekkeköy'de yeni bir fabrika açmıştır. Burada paketleme ve depolama işinde 70 kadar kadın işçi çalışmaktadır. 37 ile servis yapan ve *Billur Tuz*'dan sonra Türkiye'nin ikinci büyük fabrikası olan tesiste, erkek işçiler daha çok yükleme ve servis işlerinde istihdam edilmiştir. Bahadır Alaman'ın işini devralan (ve bugün işi oğluna devreden) Yaşar Alaman "Babanız neden kadın işçileri tercih etti?" şeklindeki sorumuza, o sıralar Tekkeköy'de siyasetle uğraşan enişterinin, "Her evden bir kadına iş vereceğiz" şeklindeki vaadi nedeniyle kadınları işe aldırıldığı cevabını vermiştir. Enişterinin vaadi, Merkez'e oldukça yakın olan, ancak tütün imalathanesi bulunmayan Tekkeköylü kadınların, Merkez'deki kadınların sahip olduğu çalışma imkanlarına öykünmüş olduğu şeklinde okunabilir. Böylece, kadınların çalışması olgusunun Merkez'den çevreye doğru bir yayılma eğilimi gösterdiği düşünülebilir.

²⁸⁴ 1957 yılında kadın işçilerin %88'i 100'den fazla işçi çalıştıran kuruluşlarda istihdam edilmiştir, Makal, "Türkiye'de Kadın Emeği...", s.48.

11.770 kadın, 9.320 erkek ve 268 çocuk işçi çalışmaktadır. 689 küçük işletmede çalışan kadın sayısı ise sadece 97 iken, çocuk işçi sayısı 18 ve erkek işçi sayısı da 3.105'tir. Görüldüğü gibi, büyük işletmelerde çalışanlar içinde kadınların oranı %56 iken; küçük işletmelerde %3'e düşmektedir.²⁸⁵ Son olarak bu rakamlar bize; ilde, çalışan kadın ve erkek nüfusun toplamda birbirine çok yakın olduğunu ve büyük işletmeler söz konusu olduğunda, kadın sayısının erkeklerden 2.450 kişi fazla olduğunu göstermektedir. Bu büyük işletmelerden önemli bir kısmının da Merkez ilçedeki tütün işleme tesisleri olduğunu bildiğimize göre; Merkez'in işçi nüfusunda kadınların ağırlıkta olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.²⁸⁶ Burada, Türkiye geneli ile bir kıyaslama yaptığımızda, Samsun'da kadın istihdamının ortalamanın çok çok üzerinde olduğu hemen görülmektedir. 1963'te, Samsun Merkez ilçede, 19.504 sigortalı işçiden 11.337'si, yani %58'i kadındır (Aynı yıl, Samsun Merkez'de 15 yaş üstü kadın nüfusun 36 bin dolayında olduğu düşünülürse, çalışma çağındaki her üç kadından birinin istihdam edilmiş olduğu anlaşılmaktadır ve buna yaşlı nüfus da dahildir). 1960 yılında ülke genelinde 10 bin ve daha fazla nüfuslu yerleşimlerde* kadınların işgücü içerisindeki oranı ise sadece %7,80'dir. Nüfusu 100 binin üzerinde olan kentlerde** bu oran ancak %8,80'e çıkmaktadır.²⁸⁷

Böylece, hem il genelinde kadın ve erkek işçi istihdamında görülen birbirine çok yakın rakamlar hem de Merkez ilçe özelinde kadın işçilerin erkeklerden oldukça fazla olması açısından Samsun, Cumhuriyet tarihinin ayrıcalıklı bir şehri olmaktadır. Ne var ki, kentin bu özelliği sosyal bilimcilerin gözünden kaçmıştır. Yapılan çeşitli çalışmalarda, tütün sektörünün kadın çalışanları vurgulanmakla birlikte; bir bütün olarak kentte kadınların tüm emekçiler içindeki ağırlığı üzerinde durulmamıştır.

²⁸⁵ Samsun'da bulunan (10 ve üzeri işçi çalıştıran) büyük işletme sayısının Türkiye geline kıyasla oldukça fazla olduğu da burada göze çarpmaktadır. 1960 yılında, 4-9 işçi çalıştıran işletme sayısı 72 iken, 10 ve yukarısında işçi çalıştıran işletme sayısı 419'dur. Bu büyük işletmelerin çok büyük bir kısmının tütün işleme evleri olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir. Zamanla, şehirde, küçük işletmelerin sayısı hızla artarak, 1965'te büyük işletmelerin biraz önüne geçmiş olsa da; büyük işletmeler de varlığını korumuş, hatta sayıları artmıştır. Küçük işletmelerin sayısındaki artış; kentin işçi nüfusundaki artışa paralel olarak, hizmet sektörüne yönelik işyerlerinin arttığı şeklinde yorumlanabilir. İşletme sayıları için bkz. **Samsun TSO 1967 İktisadi Raporu**, s.9'daki tablo.

²⁸⁶ Zaten yukarıda verilen Samsun STO'nun 1963 yılındaki rakamlarda da, Samsun Merkez'de, sigortalı işçiler arasında kadınların 3.500 kişi kadar fazla olduğu görülmekteydi.

* 1960 yılında Samsun Merkez ilçenin nüfusu 87.688'dir.

** 1965'te Samsun Merkez İlçenin nüfusu 107.510'a çıkmıştır.

²⁸⁷ Makal, **Türkiye'de Çok Partili...**, s.181.

Ne var ki, kentte kadınların istihdamı tütün sektörü ile fazlaca özdeşleşmiştir ve 1980'lerden itibaren sektörde yaşanan küçülme, kendisini en fazla kadın istihdamında göstermiştir. 1990 yılında, Samsun'da, 3.500'ü kamuda ve 4000 kadarı özel sektörde olmak üzere 7.472 kadın çalışmaktadır.²⁸⁸ Bu sayı yukarıda verilen 1963 ve 1967 yılı rakamlarından (yaklaşık 12 bin) son derece düşüktür. Üstelik aradan geçen 23 yılda, nüfusun ve doğal olarak kadın sayısının oldukça artmış olduğu da düşünüldüğünde, kentin kadınların istihdamı açısından ne kadar geriye gittiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, tütün sektörünün 1990'larda giderek daralmasına karşılık; (tütün imalatının sınırlı da olsa devam ettiği) 2000 yılında kentte kadınların *sanayi faaliyetlerine* katılımının hala yüksek olduğu görülmektedir. Söz konusu yılda, Türkiye genelinde "tarımdışı üretim faaliyetlerinde bulunan ve ulaştırma makinaları kullanan" kadınların aynı sınıftaki erkeklere oranı %16,54 iken; bu oran Samsunlu kadınlar için %25,16'dır.²⁸⁹ Buna karşılık, tarım dışındaki tüm sektörlerin²⁹⁰ toplamı üzerinden baktığımızda, bu derece yüksek bir oran bulunmamaktadır. Söz konusu alanlarda çalışan kadın sayısını erkek çalışanlara oranladığımızda, Samsun için %12,92; Türkiye geneli için ise %14,85 rakamlarını görürüz. Bu durum, Samsun'da tarım-dışında çalışan kadınların daha çok *işçi kadınlar* olmaya devam ettiği şeklinde yorumlanabilir. Aynı şekilde, *Türkiye genelinde* tarım-dışı faaliyetlerde kadın çalışanlar açısından görülen düşük oranlar; Cumhuriyet'in kuruluşundan beri geçen yaklaşık 80 yılda, kentsel alandaki kadın istihdamında kayda değer bir artış sağlanamadığını da ortaya koymaktadır.²⁹¹ Tarımda çalışan erkek nüfus, istihdam edilen erkek nüfusun

²⁸⁸ **Samsun TSO 1990 İktisadi Raporu**, s.54. Aynı yılda erkek çalışanların sayısı, 12 binden fazlası kamuda ve yaklaşık 27 bini özel sektörde olmak üzere 39.195'tir, **a.y.**

²⁸⁹ İstanbul'da ise söz konusu oran %21,9 düzeyindedir. Samsun'da tarımda çalışan kadın sayısı da oldukça yüksektir. Tarım dahil herhangi bir işte çalışan kadınların -12 ve üzeri yaştaki- toplam kadın nüfusa oranı Samsun'da %56,24 iken; bu rakam İstanbul'da %32,83 ve ülke genelinde %44,75'tir. Kaynak: "Esas meslek ve cinsiyete göre nüfus, 2000" tablosu, www.tuik.gov.tr.

²⁹⁰ Tarım sektörü "Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanları" kapsamaktadır. TÜİK'in diğer meslek sınıflandırmaları şu şekildedir: "İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili meslekler"; "Müteşebbisler, direktörler ve üst kademe yöneticileri"; "İdari personel ve benzeri çalışanlar"; "Ticaret ve satış personeli"; "Hizmet işlerinde çalışanlar"; "Tarım-dışı üretim faaliyetlerinde bulunanlar ve ulaştırma makinaları kullananlar" ile "Mesleği olmayanlar".

²⁹¹ 2000 yılında Türkiye'de, çalışan 11,5 milyon kadının 7,7 milyonu tarım sektöründe çalışmakta; onları 1,3 milyon ile tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışan kadınlar izlemekte ve 1,2 milyon kadın da ilmi ve teknik alanlar ile serbest meslek grubunda yer almaktadır. Yönetici sınıfı ise hem kadın hem de erkek sayısının en az olduğu alan olmakla birlikte; aynı zamanda erkek çalışan sayısının oransal olarak kadınlardan en fazla (9 kat) olduğu meslek grubunu oluşturmaktadır. Kadın çalışan sayısının

%32,9'unu oluştururken; bu oran kadınlarda %75,6'dır.²⁹² Bu, Türkiye'de çalışan her dört kadından üçünün tarımda çalıştığını göstermektedir. Üstelik 1990'lardan itibaren artan şekilde devam eden tarımsal üretimdeki daralmayla birlikte kırsal alandan kentlere doğru göç eden kadınlar, kentsel istihdam olanaklarının yetersizliği nedeniyle bir süre sonra işgücü dışına itilmektedir. Bir başka deyişle, kırsal alandan kentlere doğru yapılan göçle tarım sektöründe çalışanların sayısı azalmakla birlikte, buradan kopan işgücünün doğrudan kentli işgücüne katılımı gerçekleşmemekte; özellikle de kadınların işgücüne katılımında bir düşüş olduğu gözlenmektedir. 1980 yılında kadınlarda (tarım dahil) %45,8 düzeyinde olan işgücüne katılım oranı, 2000 yılında %39,6'ya gerilemiştir. Aynı oran erkeklerde de %79,8'den, %70,6'ya düşmüştür. İşsizlik oranları ise, 1980'den 2000'e kadınlarda %1,7'den %7,2'ye; erkeklerde ise %4,4'ten %9,9'a yükselmiştir. Böylece, söz konusu dönemde kadın işsizliğindeki artış 4,5 kata yakınken; erkek işsizliğindeki artış 2 kattan biraz fazladır.²⁹³ Bu oranlar bize, kentleşme ve modernleşmenin kadınların işgücüne katılımını artıracağı yönündeki beklentilerin -en azından Türkiye için- gerçekleş(e)mediğini göstermektedir.

“Türkiye'deki istihdam oranları müzakere sürecinde bulunduğu AB'ye üye ülkelerin istihdam oranlarının çok gerisindedir. 2005'te AB-25'te genel istihdam oranı %63,8 iken; Türkiye'nin istihdam oranı %46'dır. Bu düşüklük tümüyle kadınların %23,8 olan istihdam oranından kaynaklanmaktadır. AB'de kadınların istihdam oranları %56,3'tür. Türkiye'de erkeklerin %68,2 olan istihdam oranı, AB'deki erkeklerin %71,3 olan istihdam oranının biraz gerisindedir. Bu sayılar, açıkça, istihdamı artırmaya yönelik faaliyetlerin kadınlar üzerinde yoğunlaşması gerektiğini göstermektedir.”²⁹⁴

erkeklerden fazla olduğu tek meslek kalemini ise, tahmin edilebileceği gibi tarım sektörü oluşturmaktadır (yaklaşık 6 milyon erkeğe karşılık 7,7 milyon kadın). Aynı tablo.

²⁹² Kaynak: “Ekonomik Faaliyete Göre İstihdam Edilen Nüfus, 1980-2000”, www.tuik.gov.tr. Tarım, Sanayi, İnşaat ve Hizmet olarak belirlenen 4 ana faaliyet kolu içinde hizmet sektörü, kadınların en fazla istihdam edildiği 2. alandır (%17,4). İstihdam edilen kadınların %6,7'si sanayi ve 0,2'si de inşaat sektöründe çalışmaktadır.

²⁹³ Kaynak: “Cinsiyete Göre İşgücü Durumu, 1980-2000” tablosu, www.tuik.gov.tr. Söz konusu tabloya göre, 12 yaş ve üzeri kadın nüfus 1980'den 2000'e yaklaşık 10,5 milyon artmakla birlikte, istihdam edilen kadın sayısı sadece 2,5 milyon kadar artmıştır. Erkek nüfus da aynı oranda artmakla birlikte, istihdam edilen erkek sayısındaki artış 5 milyona yakındır.

²⁹⁴ Gülay Toksöz, **Türkiye'de Kadın İstihdamının Durumu**, Uluslararası Çalışma Örgütü, Ankara, 2007, s.3. Türkiye'de kadınların işgücüne katılım oranı, sadece AB ülkelerinin değil, dünya ortalamasının da çok altındadır. 2010 yılında dünya genelinde kadınların işgücüne katılım oranı %51,6'dır. Gülay Aslantepe, “Kadın İstihdamının Artırılması ve ILO Sözleşmeleri”, **Geçmişten Günümüze...**, s.135. Türkiye ancak, Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesindeki orana (%29,5) yaklaşabilmektedir, Toksöz, **a.g.e.**, s.2.

Toksöz'ün bahsettiği işgücüne katılım oranlarının tarımsal faaliyetleri de kapsadığı göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'de, özellikle kentsel alanlarda kadın istihdamının yetersizliği daha iyi anlaşılabilir. Keza, "kentlerde her beş kadından biri işgücündeyken, kırdaki her üç kadından biri işgücündedir. İşgücüne dahil olmayanların ise yaklaşık dörtte üçü kadındır. Kadın istihdamı mutlak olarak gerilemekte ve işgücüne dahil olmayan kadınların sayısı hızla artmaktadır."²⁹⁵ Bunun önemli bir nedeni, yaratılan yeni iş olanaklarının daha çok enformel sektör dahilinde bulunmasıdır.²⁹⁶ Güvencesiz ve düşük ücretli işlerin artması, özellikle evli kadınların işgücü piyasasında uzun süre tutunmasını zorlaştırmaktadır.²⁹⁷ Çalışma koşulları ve ücretlerin yetersizliği, özellikle çocuk olduktan sonra, ev-işleri ve çocuk bakım faaliyetlerinin ücretle karşılanması yerine, bu işlerin anne tarafından yerine getirilmesini cazip kılarken; erkeklerin bu konuda sorumluluk paylaşımından kaçınması da annenin ev ve işyeri arasında kalmaktan kaynaklanan gerilimini artırarak, işten çıkma eğilimini güçlendirmektedir. Makal'in 1920-1960 yılları arasındaki kadın istihdamını incelediği makalesi²⁹⁸, kadın işgücü içerisinde oransal olarak genç kadınların oldukça fazla olduğunu gösterdiği gibi; çok daha yakın tarihe ilişkin çalışmalar da işgücüne dahil olan kadınların evlendikten sonra işten ayrılma eğiliminde olduğunu göstermektedir²⁹⁹. KSSGM* tarafından 1990'ların sonunda yürütülen bir anket ve derinlemesine mülakat çalışması, kendisiyle görüşme yapılan işsiz evli kadınlardan yaklaşık yarısının, bekârken çalıştıklarını ortaya koymaktadır.³⁰⁰

²⁹⁵ Toksöz, **a.g.e.**, s.v-vi.

²⁹⁶ Kadınlar, kırsal alanda çoğunlukla ücretsiz aile işçisi olarak çalıştıkları gibi, kentsel alanda da düşük ücretle ve güvencesiz çalıştırılmaktadır. 1988-1993 yılları arasında *kentlerde* çalışan kadınların %56'sı sosyal güvenlik kapsamı dışında iken bu oran erkeklerde %29'dur. Gülay Toksöz, "Türkiye'de Kadın İşgücü ve Enformel Sektörde İstihdamı", **Türkiye'de Kadın İşgücü Seminerleri I-II**, TİSK (Yayın No:192), Ankara, 1999, s.60.

²⁹⁷ "İşsiz kadınlar üzerinde yapılan bir araştırma, iş arayan kadınların en temel iki talebinin 'sigortalı iş' ve 'normal mesai saatleri' olduğunu ortaya koymaktadır", Gülay Toksöz, "Türkiye'de Kadın İşgücü...", s.62-63.

²⁹⁸ Makal, "Türkiye'de Kadın Emegi..." **a.g.e.**

²⁹⁹ "2006'da işgücüne katılım oranları evli kadınlar için %23,1; bekar kadınlar için 34,3 ve boşanmış kadınlarda 42,1'dir.", Toksöz, **Kadın İstihdamının Durumu**, s.24.

* TC Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü (Kadını bağımsız bir birey olarak değil, ancak aile içinde konumlandıran anlayış doğrultusunda adı *Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü* olarak değiştirilmiştir.)

³⁰⁰ **Çalışmaya Hazır İşgücü Olarak Kentli Kadın ve Değişimi**, TC Bşb. Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü, Ankara, 1999, s.107.

Kadınların günümüzde bile işgücüne katılımında görülen bu (ve burada sayamayacağımız diğer birçok) sorunlar, Samsunlu tütün işçisi kadınların, kadın emek tarihinde özel bir yeri hak ettiğini göstermektedir.³⁰¹ Tütün işçisi kadınlar, Cumhuriyet'in çok erken bir döneminde, henüz kadınların ev-dışında çalışmasının yaygınlaşmadığı bir zamanda, kitlesel olarak çalışma yaşamında yer bulabildikleri gibi; bu kadın işçi kitlesi, evli ve çocuklu kadınları da ağırlıklı olarak bünyesinde barındırabilmiştir. İstatistiksel olarak tütün işçisi kadınlar, 15-54 yaş aralığında yoğunlaşmaktadır.³⁰² Yaptığımız sözlü tarih görüşmeleri de, kadınların, çocuk yaşta başladıkları bu işi evlendikten ve çocuk sahibi olduktan sonra da sürdürdüklerini göstermektedir. Üstelik içlerinden (Samsun'a evlilik yoluyla gelen) bazıları, evlendikten sonra çalışmaya başlamıştır. Görüşülen kadınların kendileri ve artık hayatta olmayan anneleri ya da kayınvalideleri hakkında verdikleri bilgiler, evlendikten sonra işe başlama öykülerinin 1930'lu yılların başına kadar uzandığını göstermektedir. Oysa 1960'lı yıllara kadar, sanayileşmiş ülkelerde dahi evli kadınların büyük ölçüde işgücü dışında kaldığı bilinmektedir. Hobsbawm, II. Dünya Savaşını izleyen yıllarda artan ekonomik büyümenin işgücü arzında yarattığı (erkekler ve bekar kadınlarca karşılanamayacak düzeydeki) genişleme nedeniyle evli kadınların da işçi sınıfı içine dahil olmasını "yeni ve devrimci bir fenomen" olarak nitelendirmektedir³⁰³. Üstelik sanayileşmiş ülkelerdeki bu evli kadınların, çocuk doğurduktan sonra işe ara verdikleri, artık bakım çağında küçük çocuklarının bulunmadığı 35-40 yaşlarına geldiklerinde ise yeniden bir işgücü arzı oluşturdukları düşünüldüğünde³⁰⁴; birçoğu evli ve küçük çocuklu iken çalışmaya devam eden Samsunlu işçi kadınların, oldukça farklı bir örnek oluşturduğu anlaşılmaktadır³⁰⁵. Bu durumun toplumsal yaşama

³⁰¹ Elbette ki bu durum, başka illerde ve hatta ülkelerdeki tütün işçisi kadınlar için de geçerlidir.

³⁰² Nüfus Sayım Sonuçlarındaki verilerden hesaplanmıştır.

³⁰³ Eric Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl**, s.418.

³⁰⁴ 1960'lı yıllarda, sanayileşmiş ülkelerdeki, yaşa göre kadın istihdam oranı tablosu iki tepeli bir eğri görünümündedir. Birinci tepe noktasını 18-20 yaş aralığı oluşturmakta, sonra kabaca 35 yaşa kadar dik bir düşüş görülmekte ve onu 35-55 yaş aralığına denk gelen ve birinciden daha alçak olan ikinci bir tepe izlemektedir. Bkz. "Women, Status of", **Encyclopedia Britannica**, Macropedia Vol.19, Helen Hemingway Benton Publisher, 15. Edition, Chicago, 1983, s.914.

³⁰⁵ Tütün işçisi kadınların, erken Cumhuriyet döneminde, evli ve çocuklu olarak çalışmaya devam etmeleri, sanayi kapitalizminin erken (vahşi) döneminde görülen, her yaştan kadın ve çocuğun çok düşük ücretlerle, insanlık dışı çalışma süreleri ve koşullarında çalıştıkları durumdan hem dönemsel olarak hem de çalışma koşulları itibarıyla farklıdır. Her ne kadar, tütün işinde çalışmak, özellikle işçilerin sosyal haklarının çok kısıtlı olduğu 1961 Anayasası öncesi dönemde birçok zorluğu içerse de, sanayi kapitalizminin ilk evreleri ile karşılaştırılmaz. Tütün işleme, sağlıksız çalışma ortamları ve uzun

etkisinin değerlendirilebilmesi, onların çalışma yaşamına olduğu kadar aile ve çevre ilişkilerine de daha yakından bakılmasını gerektirmektedir.

İlk olarak, Samsun’da çalışan kadınların sayısında görülen yüksek oranların kadın okur-yazarlığı üzerindeki etkisine bakacak olursak; kısmen etkili olduğunu söyleyebiliriz. 1927 yılında, Samsun’da kadınlar arasında okuma bilenlerin oranı %2,65 iken; Trabzon ve Sivas gibi dönemin iki büyük şehrinde aynı oranın yüzde bir düzeyinde olduğunu görmüştük. 1960’lara gelindiğinde Samsun’da, yine benzer ölçekteki şehirlere nispeten, kadınlar arasında okur-yazarlığın fazla olduğu görülmektedir. Trabzon’da okuma-yazma bilen erkekler kadınlardan yaklaşık 4,5 kat fazla iken; Samsun’da aradaki fark 3 kattan azdır. Aynı şekilde, Trabzon’da okuma yazma bilmeyen kadınlar, bilenlerden 9 kat daha fazla iken; Samsun’da bu fark 5 kattır. Buna karşılık erkek okur-yazarlığında iki il arasında bu şekilde bir fark bulunmamaktadır. Hatta Trabzon’da erkekler arasındaki okur-yazarlık oranı Samsun’dakinden yüksektir (Trabzon’da okuma yazma bilen erkekler, bilmeyenlerden yaklaşık 5 bin kişi fazla iken; Samsun’da bilmeyenler 24 bin kadar fazladır).³⁰⁶ Bu rakamlar, kadınların çalışma yaşamındaki varlığının onların okuma-yazma öğrenmesi konusunda önemli bir etkisi olduğunu gösterse de; ilkokul sonrası eğitim konusunda anlamlı bir fark oluşmamaktadır. Görüşmecilerimizden birçoğu, kendi çocuklukları döneminde kızların (ilkokul sonrasında) eğitim almasının önemsenmediğini söylemişlerdir. Hatta iki görüşmecimiz, 1960’lı yıllarda sağlık kolejini kazandıkları halde, babaları gitmelerine izin vermemiştir.³⁰⁷ Yine de Samsun’da, kadınların eğitim almasının zamanla daha fazla kanıksanmış olduğu da görülmektedir. 2011 yılında, yüksekokul veya fakülte mezunu erkekler Türkiye genelinde kadınlardan 1,39 kat

iş saatleriyle, çalışanlar açısından birçok zorluk barındırsa da, işçi kadınlar, iş ortamlarından ve (en yaşlı olanların “çorbacı” olarak adlandırdıkları) patronlardan memnun olduklarını dile getirmişlerdir. 1961 Anayasası sonrasındaki dönemde ise bütün işçilerinin (özellikle Tekel’de çalışanların) şartları ve ücretleri giderek daha iyi hale gelmiştir.

³⁰⁶ Artvin’den Sinop’a kadar olan Karadeniz sahil şeridinde, okur-yazarlık oranı en yüksek iki il Sinop ve Artvin’dir. Bu iki ilde, okuma bilen erkekler kadınlardan iki kat fazla iken; okuma bilmeyen kadınların bilenlere oranı da 4 kat dolayındadır. Ancak, her iki il de nüfus olarak Trabzon ve Samsun’dan çok küçük oldukları için kıyaslama açısından uygun iller değildir. Oranlar, **Samsun TSO 1967 İktisadi Raporu**, s.9’daki tablodan hesaplanmıştır.

³⁰⁷ Aynı görüşmecilerimizden biri yatılı öğretmen okulunu da kazanmış; ancak gitmesine izin verilmemiştir. Görüşmecimizin annesi de bütün işçisi olmasına karşın, babası önce Tekel’e girmesine de “çok genç, aklını çelerler” gerekçesiyle izin vermemiştir. Ancak, görüşmecimiz Tekel’e ikinci kez başvurmuş, bu konuda ısrarcı olduğunu gören babası da sonuçta işe başlamasına razı olmuştur.

fazla iken; kırsal nüfus oranı hala Türkiye ortalamasının üzerinde bir il olmasına karşın Samsun’da bu oran 1,35 kattır³⁰⁸.

Samsun’da, kadınlar arasında ev-dışında çalışmanın yaygınlığının en belirgin etkisinin ise, kentte bu olgunun çok erken dönemlerden beri kanıksanmış olmasında görüldüğü ileri sürülebilir.³⁰⁹ *Samsun Tütün İşçileri Yardım Cemiyeti* tarafından 1934 yılında çekilen bir telgrafta, Samsun’da kadınların çalışmasının daha o zamandan bir *zaruret* olarak ifade edildiği göze çarpmaktadır.* Telgraf, kadın işçilerin cemiyete aktif olarak katıldığını göstermesi bakımından da ayrıca önemlidir:

“Cemiyetimize mensup 300’e yakın kadın işçinin işlerine, çalışmakta oldukları Tütün İnhisar İdaresince, on beş gün evvel nihayet verilmiştir. Müdüriyetçe tekrar işe başlayacakları gün tayin ve taahhüt edilmişken, maalesef taahhütleri işçiyi aldatmaktan başka bir neticeye varmamıştır. Bugün için *geçinmeleri işçiliğe münhasır kalan* ve Cumhuriyet Halk Fırkasının azası sayılan bu yekun *asker ailesi ve valideleri*, işten men edilmekle, sefaletin pençesi tahdidine sevk edilmektedir. (...) bir an evvel işe alınmalarını emir buyurmanızı Cemiyetimiz namına zatualilerinizden rica eder[iz].”³¹⁰

Kendileriyle sözlü tarih görüşmesi yaptığımız emekli işçi kadınlar, erken Cumhuriyet döneminden beri, kentte kadınların çalışmasının normal olarak karşılandığını, kadınların birbirilerini çalışmak üzere teşvik ettiklerini ifade etmişlerdir. 1920’li ve 1930’lu yıllarda doğmuş olan görüşmecilerimizin her birinin öyküsü, çalışma yaşamına katılmaları, ailelerinin tutumları ve iş yaşamları konusunda, burada tek tek

³⁰⁸ Bkz. “Bitirilen eğitim düzeyi ve cinsiyete göre nüfus (15 ve daha yukarı yaştaki nüfus)” tablosu, **Seçilmiş Göstergelerle Samsun 2011**, s.65. Kadın ve erkeklere ilişkin oranlar tarafımızca hesaplanmıştır.

³⁰⁹ Samsun’da kadınların çalışması kadar, çalışmalarının yaygın kabul görmüş olması da önemlidir. Oysa birçok kentte, alt gelir grubundan ve eğitimsiz kadınların çalışması kanıksanmış bir olgu olmaktan uzaktır. Makal’in (“Türkiye’de Kadın Emegi...”, s.63-64) aktardığına göre; İbrahim Yasa’nın 1960’ların başında Ankara gecekondularında yaptığı araştırma, buradaki kadınların %15-20’sinin (daha çok hizmetçilik, gündelikçilik şeklinde) bir işte çalışmasına karşın, anket yapılan aile reislerinin, eşlerinin çalışma durumlarını gizlemeye çalıştıklarını göstermektedir. Bu tutumdan, maddi imkansızlıklar nedeniyle kadınların çalışmasına rıza gösterecekler de, erkeklerin bu durumu henüz kabullenememiş oldukları anlaşılmaktadır.

* Telgraf metninde kadın işçilerin “asker eşi ve anneleri” olarak önemlerinin vurgulanması, dönemin (milli) ruhunu yansıttığı gibi; kadınların sefalete düşmemesi için onları çalışma yaşamına katmak konusunda Dünya Savaşı yıllarında başlayan anlayışın izlerinin sürdüğü şeklinde de yorumlanabilir.

³¹⁰ BCA, 490-1-0-0/1444-22-1 içinde (10 Kasım 1934). Telgraf karşılığında, CHP Genel Sekreterliği tarafından Samsun İl Başkanlığına gönderilen cevapta, işten çıkarılan 100 kadar işçinin işe alındığı ve diğer 100’üne de iş verilebileceğinin anlaşılmış olduğu ve kalanlara da iş bulunması için emir verilmiş olduğu ifade edilmektedir. İşçilerin taleplerine yanıt verme çabası kadar, metnin sonunda, konu hakkındaki telgrafın işçilere okunmasının istenmesi de, iktidarın işçiler karşısındaki paternalist tutumunu göstermesi bakımından önemlidir. BCA, aynı fon içinde (28 Kasım 1934).

anlatılmayı hak eden son derece öğretici anlatımlarla dolu olsa da, biz burada sadece birkaçını özetlemekle yetinmek durumundayız.

1935 yılında evlilik yoluyla Havza'dan Samsun'a (Merkez ilçeye) gelen 1920 doğumlu Hamiyet Arıcılar, evlendikten birkaç yıl sonra kocası askere gittiğinde, geçim zorluğu nedeniyle, çalışmak üzere bir tütün mağazasına başvurmuştur. Arıcılar'ın çalışmasını destekleyen kayınvalidesi de o dönemde tütün işlemede çalışmaktadır ve çalışmaya (henüz 30 yaşında iken) dul kalınca, çocuklarına bakmak için başlamıştır.³¹¹ Ancak, tütün işine yabancı olan Arıcılar, oldukça ağır olan bu işte çalışmakta zorlanmış ve kısa bir süre sonra işten ayrılmıştır. Birkaç yıl sonra, Arıcılar'ın kendisinden yaşça büyük bir komşusunun, "Hamiyet, herkes işe gidiyor, sen evde oturuyorsun; hiç bunalmıyor musun?" şeklindeki sözleri, 1940'lı yılların başında evli bir kadına söylendiği göz önünde tutulduğunda, çok anlamlıdır. Arıcılar, bunaldığını söylediğinde, komşusu onu beraberinde işe götürmüştür. Görüşmecimizin artık askerden dönmüş olan eşi, eve geldiğinde kendisini evde bulamayıp, izinsiz işe girdiğini öğrenince kızmış olsa da, Arıcılar bir daha çalışmayı bırakmamıştır. Bundan sonra 4 çocuğu olan görüşmecimiz, henüz sigorta ve doğum izni olanaklarının çok yetersiz olduğu yıllarda dahi, çalışmaktan vazgeçmemiş; bakması için çocuklarını bir komşusuna vermiştir. Arıcılar, çocuklarını ne kadar küçüklerken verdiğini anlatmak üzere "doğum yapıp verirdim" ifadesini kullanmıştır. Beşinci çocuğu olduğunda ise, artık 40 yaşına gelmiş olan, ancak "evde oturmak" istemeyen Arıcılar, (çok yorulduğu gerekçesiyle) tütünde çalışmayı bırakmasını isteyen eşine, kendisine bir bakkal dükkanı açmasını şart koşmuş ve ancak bundan sonra tütün işini bırakmıştır. Bakkalda çalışmanın tütünde çalışmaktan daha rahat olduğunu söylese de Arıcılar, "Yine tütün işinde çalışmak ister miydiniz?" şeklindeki sorumuza "hem de seve seve çalışırdım" yanıtını vermiştir.

Çalışmaya bekarken başlayan görüşmecilerimiz de, çalışmak konusunda herhangi bir toplumsal baskı ile karşılaşmadıklarını ifade etmişlerdir. Beş (kız) çocuklu bir ailenin ortanca kızı olan Kavak doğumlu görüşmecimiz Mercan İnel, Samsun'a taşındıktan sonra aile geçimine katkıda bulunmak için kendi isteği ve dayısının aracılığıyla 1957

³¹¹ Arıcılar'ın kayınpederi Samsunlu olmakla birlikte, (bir dönem aynı tütün mağazasında çalışmış olduğu ve daha sonra emeklilik hakkı da kazanan) kayınvalidesi Rizelidir.

yılında Sigara Fabrikasında işe başlamasının, anne-babası tarafından gayet “güzel” karşılandığını söylemiştir (İnel’in, taşındıkları dönemde evli olduğu için köyde kalan büyük ablası dışındaki tüm kız kardeşleri de biri *Tekel*’de*, biri Sigara Fabrikasında ve biri de *dış mağazalarda*** olmak üzere işe girmişlerdir). Evlendiğinde eşi önce işten çıkmasını istemişse de görüşmecimiz kabul etmemiş ve emekli oluncaya dek, fabrikada çalışmaya devam etmiştir. Çalıştığı dönemde üç çocuğu olan İnel’in, (dış mağazada çalışan dışında) diğer iki kardeşi de evlendikten sonra çalışmaya devam etmişlerdir.

İnel, (mağazada çalışan kardeşi, eşinin isteği üzerine işten ayrılırken) kendisinin işini bırakmamış olmasından bugün çok mutlu olduğunu belirtmiştir. “Neden öyle düşünüyorsunuz? Çalışmak size ne kazandırdı?” diye sorduğumuzda görüşmecimiz: “Her şey kazandırdı! İnsanlık kazandırdı, arkadaş kazandırdı...” şeklinde cevap vermiştir. Gerçekten de görüşmecilerimizin hepsi, yaşadıkları tüm zorluklara karşın, iş yaşamından ve çalışmış olmaktan çok memnun olduklarını dile getirmişlerdir.

İnel ve iş arkadaşları, gece vardiyasında çalıştıkları bir gün, “Ferdi’nin (Tayfur) filmini” izlemek için ustabaşından izin istemişler; (erkek) ustabaşı, normalde üç kişi ile çalıştırılan makinelerin başına iki işçi koymak suretiyle, boşta kalanların filmi izlemek üzere Konak sinemasına gitmelerine izin vermiştir. Ancak, bunun tersi örnekler de bulunmaktadır. Trabzon’dan iş için göç eden babasının arkasından Samsun’a gelerek, 13-14 yaşlarında sigara fabrikasında (kendi deyimiyle, İsmet İnönü’nün zamanında) çalışmaya başlayan 1926 doğumlu görüşmecimiz Fadime Selçuk, *ıskartacı**** olarak işe başlamıştır. Yanında çalıştığı makineci bir kadın kendisine “sürekli bela okurken”; yine yanında çalıştığı bir erkek makineci de yerleri süpürdüğü sırada kendisini ayağıyla itmiştir. Ondan sonra kendisi de “çalışıp gayret

* Samsunlu tütün işçileri (her iki kurum da Tekel bünyesinde olmakla birlikte) Sigara Fabrikası ile Yaprak Tütün İşletmesini birbirinden ayırmak için, birincisinden *Fabrika*, ikincisinden *Tekel* şeklinde söz etmektedirler. Özel sektöre ait tütün işyerleri için ise, *tüccar* ya da *mağaza* tabiri kullanılmaktadır.

** Tarihi Tütün Merkezi içinde kalan tütün mağazaları “merkez içi”, buranın dışında kalan tütün mağazaları ise “dış mağazalar” olarak ifade edilmektedir.

*** *Iskartacı* tabiri, fabrikada, makinelerden ıskartaya çıkan parçaları toplayan, etrafı süpüren ya da getir götür işleri yapan kişiler için kullanılmaktadır. Tütün işleme atölyelerinde etrafı süpürüp, getir-götür işi yapanlara ise *süpürgeci* denilmektedir.

ederek” usta olan Selçuk, ustalığı döneminde çok disiplinli çalışmış; bazı günler, ihtiyaç için izin alıp da bir türlü işe geri dönmeyen işçilerine “kızıp bağırmıştır”:

“Genelde aksi biriydim; çünkü işime çok sadık çalıştım. Kendimi methetmeyeyim de; halen söylerler -yani sağ olanlar- çok sadık çalıştığımı. (...) Her ay bayrak alırdım.”

Gerçekten de kadınlar -özellikle de Sigara Fabrikasında çalışmış olanlar- tarafından çalışma yaşamı ile ilgili en çok vurgulanan unsur, iş ortamlarının çok düzenli ve disiplinli oluşudur. Sabah 7.30’da başlayan çalışma saati, 12’deki paydosta sonra akşam 5’e kadar devam etmekte, ancak kadınların birçoğu, ek ücret almak için akşam 8’e kadar fazla mesaiye kalmaktadır. Zamanla üç vardiyalı çalışma düzenine geçilmiştir. Erkek işçilerle kardeşçe ve mesafeli bir ilişki olduğu da birçok görüşmecimiz tarafından dile getirilmiştir. Bazı kadınların “olumsuz” davranışları olsa da, onlardan uzak durdukları ve “kendi kafalarına uyan” kadınlarla arkadaşlık ettikleri söylenmiştir. Kadınların bu konuyu vurgulamak istemeleri, her ne kadar çalışmalarına izin verilmiş ise de, (az sayıda da olsa) erkeklerle aynı ortamda çalışmak nedeniyle, kendilerine istemedikleri bazı yakıştırmaların yapılmasından çekindikleri ve toplumda bu konuda belirli bir baskı olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Kadınların ücret ve sosyal haklarına baktığımızda, yakın dönemlerde çalışmış olanların, hem ücretlerden hem de sosyal haklardan daha memnun oldukları görülmektedir. Bilindiği gibi, erken Cumhuriyet döneminde zaten düşük olan işçi ücretleri, kadınlar ve çocuklar söz konusu olduğunda daha da düşmekteydi.³¹² Samsun’daki işçiler hakkında hazırlanan 1946 yılına ait bir rapora göre; 1.475 işçi çalıştıran Tekel Yaprak Tütün İşleme Evinde, kadınların saat ücreti 15-16 kuruş iken, erkeklerinki 24-25 kuruştur. Sigara Fabrikasındaki ücretler de (birkaç kuruş fazla

³¹² Makal’a göre; kadın-erkek ücret farkları arasındaki eşitsizliğin sebebi, kadınların daha çok vasıfsız ya da yarı-vasıflı işlerde istihdam edilmesi ya da eğitim gibi olanaklardan erkeklere nazaran daha az yararlanmaları gibi *işgücünün kalitesini etkileyen etmenlerin* yanı sıra, toplumsal cinsiyet algısından da kaynaklanmaktadır. Makal, ücret düzeyi daha yüksek olan ustabaşı gibi görevlerde kadınların istihdam edilmemesinde bu son faktörün özellikle belirleyici olduğunu belirtmektedir. Makal bu konuya örnek olarak, (1957 İşçi Ücretleri Anketine göre) kadınların işçiler arasında yarıdan fazlasını oluşturmalarına ve işlerinde oldukça vasıflı işçilerin de bulunmasına karşılık, dokuma ve tütün işlerinde çalışan ustabaşı ve denetmenlik işlerinde kadın oranlarının %10’unun altında bulunmasını göstermektedir. Makal, “Türkiye’de Kadın Emeğinin Tarihsel Kökenleri”, s.86.

olmakla birlikte) buna yakındır.³¹³ 1940'lı yılların başında çocuk yaşta Sigara Fabrikasında işe başlayan görüşmecimiz Fadime Selçuk'un saat ücreti ise 8 kuruştur.

Erken dönemde, gerek yaprak tütün mağazalarında, gerekse de sigara fabrikasında çocuk işçi kullanımının yaygın olmasına karşın, bunun zamanla azaldığı görüşmecilerimizin ifadelerinden anlaşılmaktadır. 1940'larda 15 yaşlarında Sigara Fabrikasında işe giren F. Selçuk, işe girerken bir zorluk yaşamadığını ve sigortasının da hemen yapıldığını belirtmiştir.³¹⁴ 1940 yılında, henüz 14 yaşında iken Fabrikada işe başlayan Saadet Dutlar ise, yaşını 2 yıl büyütülmüştür³¹⁵. Fabrikada 1957'de işe başlayan Mercan İnel ise 16 yaşında iken yaşını 18 yapmak için yaş büyütülmüştür.³¹⁶ 1968 yılında, 18 yaşında "dilekçesinin çıkması" sonucunda Tekel'de işe başlayan Suzan Keriman ise, kendisinin çalıştığı yıllarda, artık Tekel'de çocuk işçi olmadığını söylemiştir.³¹⁷ Özel sektörde ise çocuk işçiliği devam etmektedir. Keriman, 13 yaşında tüccar atölyelerinde işe başlamıştır.³¹⁸

Görüşmecilerimiz, (yaşadıkları birkaç kötü olaydan bahsetmekle birlikte) çalışma yaşamından ve iş ortamlarından çok memnun olduklarını belirtmiş olsalar da; 1960'lara kadar birçok kamu işletmesinde ve özel işletmelerin ise neredeyse tamamında iş sağlığı ve güvenliği açısından olumlu koşulların olmadığı

³¹³ BCA, 490-1-00/1440-11-1 içinde.

³¹⁴ Selçuk, her ne kadar 14-15 yaşlarında işe girdiğini belirtse de; emeklilik tarihi ve çalışma süresi üzerinden bir hesaplama yaptığımızda, 1942 yılında, tam 16 yaşında işe başladığı anlaşılmaktadır.

³¹⁵ 1936 İş Kanununda çalışma alt-yaşı 12 olarak belirlenmişse de, 16 yaşın altındakiler için günde 8 saatlik süreye ya da sanayi işyerlerinde gece çalıştırılmamalarına ilişkin sınırlamalar bulunmaktaydı. 1936 İş Kanunu öncesinde ise çok daha küçük yaşta çocuklar tütün işinde çalıştırılmaktaydı. Tütün fabrikasının Reji döneminde çekilen fotoğraflarında, henüz 6 yaşlarında olduğu anlaşılan çocuklar görülmektedir.

³¹⁶ Görüşmecilerimizin yaş büyütme nedeni fabrikaya girmek istemeleridir. Tüccar atölyelerinde çalışmak için 12 yaşında olmak yeterlidir. 1957 yılında, Türkiye genelinde tütün sanayiinde çalışan 44.102 işçiden 2.532'si (%5,74'ü) 18 yaşın altındadır; bkz. Makal, **Ameleden İşçiye**, s.347'deki tablo. 12 yaş sınırı, ancak 1983 yılında İş Kanununda yapılan değişikliklerle 15 yaşa çıkarılmıştır. Böylece, "minimum çalışma yaşı konusunda, Cumhuriyetin kuruluşundan 60 yıl sonra uluslararası normlara ulaşılmıştır", **a.e.**, s.370.

³¹⁷ Türkiye'de çocuk (ve kadın) işçi sayısı, ikinci dünya savaşı yıllarında büyük artış göstermiş ve 1950'lerden itibaren düşmeye başlamıştır. 1937'den 1943'e gelindiğinde İş Kanunu kapsamına giren çocukların sayısı 2 kattan fazla artmış ve çocukların işçiler arasındaki oranı (%8,80'den) %18,86'ya çıkmıştır. 1965 yılında ise bu oran %2,35'e düşmüştür (Yetişkin işçiler arasında kadınların oranı ise 1947'de %17,58 iken 1965'te %10,15'e düşmüştür), bkz. Makal, **Ameleden İşçiye**, s.339 ve 343'teki tablolar.

³¹⁸ Görüşmecimizin sigortası, 1964 yılında (14 yaşında iken) başlatılmıştır. 16 yaşında (yaşını 18 yaparak) Fabrikada çalışmaya başlayan İnel de, ondan önce, tam olarak hatırlayamadığı, ancak "daha küçüktüm" dediği yaşlarda, Saathane yakınındaki bir şekerçinin yanında, şekerleri sarma işinde çalışmıştır.

bilinmektedir.³¹⁹ Yukarıda, 1940'lı yıllarda, Sigara Fabrikası ile Tekel ve özel şirketlere ait yaprak tütün evlerindeki sağlıksız koşullardan bahsedilmişti. Özel ve kamu işletmelerindeki sağlıksız koşullar nedeniyle işçilerde çeşitli hastalıklar meydana gelmesine karşın; dönemin sigorta kurumu, işçilerin sağlık ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktır.

“Bilfarz Samsun'daki tütün işçileri yalnız *Tabakoz* adı verilen bir tek hastalığa karşı sigortalı bulunmaktadır. (...) Halbuki işyerlerinin sağlığa elverişsiz olması ve iş şartlarının ağır bulunması yüzünden zatüriye, zatülcenp ve verem gibi hastalıklar sık sık görülmektedir.”³²⁰

Yine bu dönemde, henüz ihtiyarlık sigortası başlamamış olduğu gibi, kaza durumları ile analıktan kaynaklı hak ve izinler de son derece yetersizdir.³²¹

1960'lı yıllardan itibaren hem sosyal haklar hem de çalışma koşullarının önemli ölçüde iyileştirilmesine karşılık, tütün ve sigara imalatı sağlık açısından önemli zorluklar taşımaya devam etmektedir. 1968'de Tekel'de işe başlayan ve Tekel'in Nemli'den kiraladığı atölyenin tonga dairesine her gün sayım yapmaya giden Suzan Keriman, eğer mesai başlangıcından hemen sonra gitmezse, oluşan toz dumanı nedeniyle işçileri sayamadığını söylemiştir. Sigara Fabrikasında makinist olan Saadet Dutlar'ın ise, makine sesinden dolayı kulaklarında kalıcı bir uğultu meydana gelmiştir.³²²

Tekel'e ait işyerlerinde çalışan kadınların, diğer işyerlerinde çalışan kadınlara kıyasla en büyük avantajının ise “çocuk yuvası” olduğu söylenebilir. Ülkemizde “Gebe ve Emzikli Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Kreşler Hakkında Nizamname” 1953 yılında çıkarılabilmektedir. “1960 yılı itibarıyla tüm ülkede sadece 33 emzirme odası ile 32 kreşin kayıtlı olduğu, bu tesislerdeki çocuk sayısının ise

³¹⁹ Makal'ın 1947 yıllarına ait TBMM Çalışma Komisyonu raporlarından aktardığına göre; “İDT'lerin pek azı, fakat hususi teşebbüslerin hemen hemen %95'i işçi sağlığını korumak için konmuş (15156) sayılı kararnameye katıyen riayet etmemektedirler”, Makal, “Türkiye'de Kadın Emeği...”, s.56. Sözü geçen kararname ile, 5.2.1941 tarihli 15156 sayılı *İşçilerin Sağlığını Koruma ve İş Emniyeti Nizamnamesi* kastedilmektedir.

³²⁰ BCA, 490-1-00/1440-11-1.

³²¹ Vedat Dicleli, Tekel'in tütün işçisi kadınlara ödediği 50 liralık analık yardımını, masraflarını gösterir faturalar karşılığında yapmasının, eğitim düzeyleri yüksek olmayan bu kadınları doğumun hemen ertesinde oradan oraya koşturmak zorunda bıraktığından dem vurmaktadır, “Samsun İşçileri ve mesleki teşekkülleri hakkında rapor”, BCA, 490-1-00/1440-11-1 içinde.

³²² Dutlar, kendisi ile görüştüğümüz sırada, oldukça sessiz bir ortamda bulunmamıza karşın, söylediklerimi duyamadığında, iki kez “gürültüden kulaklarım bir tuhaf oldu!” demiştir. Dutlar'ın kızları da annelerinin eskiden beri, “fabrikanın sesinden kulaklarım çok uğulduyor”; “Hala makine gümbürtüsü var kulaklarımda” gibi sözler söylediğini belirtmişlerdir.

sadece 2.898 olduğu görülmektedir.”³²³ 1960 yılında varolan bu 32 kreşten ikisi ise biri Sigara Fabrikasında, diğeri Tekel Yaprak Tütün Bakım-İşleme Evinde (YTBI) olmak üzere Samsun’da bulunmaktadır. Söz konusu iki kreşin kuruluş tarihlerini bulamamış olsak da; YTBI kreşinin 1946 yılında var olduğunu, o yıllara ilişkin bir rapordan öğrenebiliyoruz³²⁴:

“Bir tütün deposunun bir katında yapılan tadilatla meydana getirilmiş olan bu sosyal yardım yuvasında 50 işçi çocuğu gıda sağlık ve eğitim bakımından en yakın bir ilgi ve korumağa mazhar olmaktadır. Fakat bir kere diğeri işyerlerinde buna benzer **ikinci bir çocuk bakımevi yoktur**. Saniyen yalnız Tütün Bakım ve İşleme Evi zaviyesinden mütalaa etsek dahi bu kadro pek dardır. Zira bu müessesede 1.500’e yakın işçi olduğu halde, burada ancak 50 işçi, çocuğunu bu hayırlı müesseseye tevdi edebilmekte; diğeri çok defa çalışan annesinin de şefkatinden mahrum kalan çocuklarını yalnız başlarına eve veya komşuya bırakmak zorunda kalmaktadırlar. İlk iş olarak mevcut çocuk bakım evi için müstakil ve havadar bir bina sağlanması ve kadrosunun genişletilmesi (...) lazımdır.”

Rapordan, o tarihte Sigara Fabrikası kreşinin henüz açılmamış olduğu anlaşılrsa da, bulgularımız bundan birkaç yıl sonrasında kreşin faaliyete geçtiğini göstermektedir. Zira, görüşmecilerimizden birinin 1946 doğumlu olan kızı, bu yuvaya gitmiştir. 1946 yılında evlenen bir başka görüşmecimiz de bir yaşına kadar tanıdıklara baktırdığı çocuklarını 1 yaşından itibaren (6 yaşa kadar) Fabrika kreşine verdiğini söylemiştir. Bu durumdan, kreşin 1949-1950 yıllarında açılmış olduğu anlaşılmaktadır.³²⁵

³²³ Makal, “Türkiye’de Kadın Emeği...”, s.57.

³²⁴ Dieleli’nin adı geçen raporu. Böylece, Samsun’daki kreşin yukarıda sözü edilen Nizamnameden önce, yani yasal bir zorunluluk bulunmadığı dönemde, açılmış olduğu görülmektedir.

³²⁵ 2. Bölüm’de ifade edildiği gibi, Tekel’in sigara fabrikaları arasında ilk kreş, 1928 yılında, Cibali Fabrikasında açılmıştır. Samsun’daki kreş, ikinci sırada olmalıdır. Adana Sigara Fabrikasındaki kreşe ilişkin bir telgrafta ise, kreşin 26 Eylül 1956 tarihinde faaliyete geçeceği bildirilmektedir (BCA, 30-1-0-0/78-492-5, 28.03.1956). Samsun’daki fabrikadan birkaç yıl önce açılmış olan İzmir’deki Tütün Fabrikası, daha büyük ölçekli bir tesis olmasına ve daha fazla sayıda kadın çalıştırmasına karşın; buradaki kreş çok daha sonra, 1981’de açılmıştır. Tekel’in İzmir’deki Yaprak Tütün İşleme Evinde ise 1970’lerde bir kreş bulunduğunu tespit edebildik. Zira, Tekgıda-İş Sendikasının 1974 yılında Tekel ile imzaladığı toplu iş sözleşmesindeki maddelerden biri, İzmir Yaprak Tütün İşlemedeki kreşin, 6 ay içinde iki misline çıkarılması hakkındadır. Sözleşmedeki diğer maddeler için bkz. **Tekgıda-İş Haber Bülteni**, sayı:4, Temmuz 1974, s.1 ve 7. Bununla birlikte, 1980’li yılların ortalarına gelindiğinde, hala bazı Tekel işyerlerinde kreş sıkıntısı bulunduğu anlaşılmaktadır. 23 Ocak 1986’da Tekel Genel Müdürlüğünde, yürürlükteki toplu iş sözleşmesinin uygulanmasından doğan ihtilafların görüşüldüğü toplantı sonucunda, yuva ya da kreşin bulunmadığı Tekel işyerlerinde çalışan, ya da kreş açılmış olsa da yetersiz kapasite nedeniyle çocuğunu buraya gönderemeyen kadın işçilere (daimi ya da muvakkat işçi olmasına bakılmaksızın) birinci çocukları için 5000 TL verilmesi kararlaştırılmıştır, **TEKGIDA-İŞ Dergisi**, sayı:3, Şubat 1986, s.7. Samsun Baş Müdürlüğüne bağlı Sinop ve Gerze’deki Tekel İşletme Müdürlüklerinde ise kreş (ve yemekhane) 1990’ların ilk yarısında, faaliyete geçmiştir, **TEKGIDA-İş Sendikası Samsun Bölge Şubesi 9. Olağan Genel Kurul Faaliyet, Denetim ve Hesap Raporu, 1992-1995**, s.74.

Tekel bünyesinde çalışan görüşmecilerimizin hepsinin kreş olanaklarından yararlanmış oldukları görülmektedir. Yalnız, görüşmecilerimizden biri (İnel), çocuğu ağlayınca, onu Fabrikanın kreşine vermekten vazgeçmiş ve tüm çocuklarına kayınvalidesi bakmıştır. Yaprak Tütün İşletmesinin (YTBI) sadece *Büyük İşleme* denilen Merkez binasında kreş bulunması nedeniyle, kreşe gidecek çocuğu olan kadınların bu birime nakledildiği anlaşılmaktadır. Görüşmecilerimizden biri, Tekel'in başka bir biriminde iken, çocuğuna kreş çıkması nedeniyle, 1990'ların başında Büyük İşlemeye tayin edilmiştir.³²⁶ Görüşmecilerimiz, 2-6 yaş arası çocukların bakıldığı kreşten son derece memnun olduklarını ifade etmişlerdir. 1980'lerde sabah kahvaltısı, öğle yemeği ve ikinci kahvaltısı verilen kreşte, 6 ayda bir çocuklara giyim eşyası da verilmektedir. Ancak, Yaprak Tütün İşlemedeki kreşin kapasitesi yetersiz kalmakta; bazıları çocuklarını özel kreşe ya da bakıcıya vermek zorunda kalmaktadır (1977 yılında, kreşte 200 çocuğa hizmet verilmektedir³²⁷). Tüccarda çalışan kadınlar ise böyle bir imkandan tamamen yoksundur. Çocuklarına tanıdıklar ya da komşular bakmıştır.³²⁸ Elbette, Fabrikada ve YTBI'de çalışan kadınlar da, henüz doğum izinlerinin birkaç hafta ile sınırlı olduğu yıllarda, 1-2 yaşlarına gelinceye dek, çocuklarını akraba ya da komşu kadınlara emanet etmişlerdir. Fabrikada çalışan ve 1960'lı yıllarda çocukları olan İnel, bir-bir buçuk ay doğum izninden sonra çalışmaya başlamış; öğle paydosunda ve yarım saat erken çıkmak suretiyle bir sene emzirme hakkı kullanmıştır. (Gebe ve Emzikli Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Kreşler Hakkında Nizamname'nin henüz yürürlüğe girmediği) 1940'ların sonlarında ve 1950'lerin ilk yıllarında anne olan Fadime Selçuk ise, doğum dönemlerinde 42 gün izne ayrılmış olmakla birlikte, emzirme izni kullanmamıştır. Buna karşılık, ister Tekel'de ister tüccarda çalışmış olsun, tüm görüşmecilerimiz emeklilik hakkı kazanmıştır. 1920'li yıllarda doğmuş olan bazı görüşmecilerimizin kayınvalidelerinin dahi emekli maaşı aldıklarını söylemesi; sektörde sosyal hakların oldukça erken bir tarihte başladığını göstermektedir. Kuşkusuz, hem sektörün hem de

³²⁶ Suzan Keriman görüşmesi (11 Mayıs 2014). Aynı yıllarda TekGıda-İş Sendikası, buradaki kreş için bir pedagog talep etmişse de, talep gerçekleşmemiştir, **9. Olağan Genel Kurul Raporu**, s.48.

³²⁷ **Bütün Yönleriyle Samsun** (Şehir Salnamesi 4.cilt).

³²⁸ Babasını küçük yaşta kaybeden, annesi tütün mağazalarında çalışan ve kentte akrabaları bulunmayan Adnan S., 1960'ların başında, ablasıyla birlikte "sokaklarda büyümüş"tür: "Evde bir şey bulursak yer, bulamazsak acımızdan ölürdük. Akşam annem yokuşun başında görününce koşup bacaklarına sarılırdık", Adnan Sarıkaya görüşmesi, Mart 2015.

genel olarak kent ekonomisinin en önemli kuruluşu olarak Tekel'in çalışma yaşamındaki varlığı, bunda önemli bir etken olmuştur.

Evli ve çocuklu olarak çalışmaya devam etmenin, tütün emekçisi kadınların ev-içi ilişkilerine nasıl yansıdığına baktığımızda ise, geleneksel toplumsal cinsiyet kalıplarında belirgin bir değişikliğe neden olmadığı görülmektedir. Tütün emekçisi kadınlar, sabah çok erken saatlerde uyanıp ev işleri ve yemek yapmış, sonra işe gitmişlerdir. Ailenin diğer kadın üyeleriyle yakın ya da birlikte oturan kadınlar, en azından çocukların bakımı konusunda destek görseler de ev işlerinde esas sorumluluk yine onlarda olmuş; ev işleri ve çalışma hayatını bir arada yürütmüşlerdir. Cumartesi günleri mesaiye giden (ve henüz ev işinde makinelerden yararlanamayan) kadınlar, tek tatil günleri olan Pazar günlerini de çamaşır yıkamaya ayırmışlardır. Biraz büyümüş bir kız çocuğu bulunan ailelerde, bu kızların çok erken yaşlarda “annenin sorumluluğunu” paylaştığı, ev işlerinin yanı sıra kardeşlerinin bakımını da üstlendiği görülmüştür. Bir kısmı sürekli bir işte çalışmakla birlikte, bazılarının düzenli bir işi de olmayan babalar ise çocuk bakımı ve ev-işlerinde sorumluluk almamışlardır. Daha genç olan (1950’li yıllarda doğmuş) görüşmecilerimizden biri, (belediyede memur olan) eşinin her konuda sorumluluk paylaştığını, bu nedenle çok rahat ettiğini söylemiş; ancak kendisinin bir istisna sayılması gerektiğini de eklemiştir. (Söz konusu görüşmecimizle ortak mülakata katılan) aynı yaşlardaki, üstelik lise mezunu olan diğer görüşmecimiz ise, eşinden bu konuda hiç destek görmediğini ifade etmiştir. “Sizce çalışmak kadınlara eşitlik getiriyor muydu?” şeklindeki sorumuza, her iki görüşmecimiz son derece net bir şekilde “Hayır, getirmiyordu!” yanıtını vermiştir. Bu iki görüşmecimizin söylediklerine göre; iş arkadaşları olan kadınların birçoğu ev ve iş arasında koşturmaktan yorulurken; eşleri maaşlarına el koymuştur. Bu nedenle birçok kadın, ikramiyelerini ya da fazla mesai ücretlerini eşlerinden saklamak zorunda kalmıştır. Buna karşılık; kadınlara eşler tarafından fiziksel şiddet uygulanmasının son derece nadir görülen bir olgu olduğu da ifade edilmiştir. Daha yaşlı olan görüşmecilerimizden bazıları kendi rızasıyla tüm maaşını eşine verip, evin ihtiyaçlarının eşi tarafından karşılanmasını kanıksamıştır. Bazıları ise, maaşını kendisi

harcamıştır.³²⁹ Yaşlı görüşmecilerimizle ilgili dikkat çeken bir unsur; her ne kadar ev-işlerinin paylaşımı konusunda eşlerinden bir talepleri olmamışsa da; evde sözü geçen bir konumda bulunmalarıdır. Bu görüşmecilerimizin çocukları, evde baskın kişinin anneleri olduğunu ifade etmişlerdir. 1940'lı yılların sonlarında Alaçam'dan Samsun'a ailecek göç eden bir görüşmecimiz, *Nemlizadelerin* yanında işe girerek evin geçimini üstlenen ablasının, bekarlığında dahi, evin kontrolünü eline aldığını ifade etmiştir. Abla daha sonra ustabaşı olup annesini de yanına aldığı anda ise, görüşmecimiz, daha önce sessiz bir kadın olan annesinin de eşine karşı sesini yükseltmeye başladığını ifade etmiştir.³³⁰

Sonuç olarak, Samsun'da kadınların kitlesel olarak iş yaşamına katılmalarının, erkeklerin ev-işleri ve çocuk bakımına katılmaları konusunda dönüştürücü bir etki yapmadığı; bu konudaki cinsiyet rolleri paylaşımının akraba kadınlar ya da evdeki kız çocuklar üzerinden devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Ancak gelir getirici bir işte çalışıyor olmanın kadınlara ev-içinde söz hakkı tanıdığı ve öz-güven verdiği de görülmektedir. Bir devlet kurumu olarak Tekel'in³³¹, çalışanlarına daha fazla sosyal hak, kadrolu iş ve yüksek ücret olanakları sunmasının ise, burada çalışan kadınların kendilerine olan güvenini artırıcı bir etkide bulunduğu düşünülebilir. Zira birçok görüşmecimiz, herhangi bir sorun karşısında biraz fazla sesini yükselten kadınlara, "Tekel karısı" yakıştırmasının yapıldığını dile getirmişlerdir. "Peki gerçekten Tekel'de çalışan kadınların sesi fazla mı çıkıyordu?" şeklindeki sorumuza karşılık ise; ekonomik özgürlük kazanan bazı kadınların "kendilerini taşıyamayarak" evdeki huzurlarını ve aile birliklerini bozdukları; ancak bunların azınlıkta oldukları ifade edilmiştir. Hem rol paylaşımından kaçınan hem de eşinin sağladığı ekonomik imkanlardan yararlanan erkeklerin ise eşlerinin çalışmasından memnun oldukları ileri sürülebilir. Her ne kadar eşlerinin çalışmasını istemeyenler bulunsun da, kentteki

³²⁹ 1950 doğumlu bir görüşmecimiz, geliri iyi durumda olan eşinin, biraz da çalışmasını istemediği için tepkisel olarak, kendisinin maaşına hiçbir zaman el sürmediğini; ancak eşinin işleri bozulduğunda, evin geçimini tamamen üstlenmek zorunda kaldığını belirtmiştir. Görüşmecimiz, biraz kıskanç biri olan eşinin, işten çıkması için uzun yıllar kendisine baskı yaptığını; ancak işleri bozulunca hata ettiğini anladığını ifade etmiştir.

³³⁰ Nurten Ürer görüşmesi, 30 Ekim 2014.

³³¹ Tüccar atölyelerinin zamanla piyasadan çekilmesi ya da bazılarının işlerini İzmir'e taşıması sonucunda, 1970'lerden itibaren Samsun'da tütün işleme sektörü bütünüyle Tekel bünyesinde gerçekleştirilmeye başlamıştır. Bundan sonra ister tütün işlemede ister sigara fabrikasında olsun, tütüne ilişkin bir işte çalışıyor olmak Tekel'de çalışmakla eş anlamlı hale gelir olmuştur.

erkekler arasında yaygın olarak kullanılan “Bankada paran olacağına Tekel’de karın olsun!” ya da (Tekel’de çalışan eşlerini kastederek) “Mercedes’im var” gibi ifadeler, Tekel’in kadınlar aracılığıyla kenttekilere sağladığı ekonomik refah karşısındaki memnuniyetin göstergeleri olarak yorumlanabilir. Kısacası, tütün işçisi kadınlardan hem eve para getirmesi, hem de toplumsal cinsiyet rollerini sorgulamadan devam ettirmesi beklenmektedir. Aslında aradan geçen onca yıla rağmen, kadınların ev-içi rolleri konusunda halen pek bir mesafe kaydedilememiş olduğu da söylenmelidir. Özellikle alt-gelir grubunda ve eğitim gerektirmeyen işlerde çalışan kadınlar, hem (günümüzde daha çok enformel sektörde) olumsuz çalışma koşulları altında çalışarak ailenin geçimine “katkı sağlamakta”; hem de annelik ve eş rollerini de aynı şekilde sürdürmeye çalışmaktadır. Kadının çalışması onun asli görevi olarak değil, erkeğe yardımcı bir işlev olarak görülmekte; erkek ile aynı sürede bir işte çalışsa bile; eve geldiğinde ev-işleri ve çocuk bakımını erkeğin yardımı olmaksızın aynı şekilde yerine getirmesi beklenmektedir. Eğitim gerektiren mesleklerde çalışan kadınlar için de durum çok farklı değildir. Bu kadınların tek avantajı, daha iyi ücret koşullarına sahip olmaları nedeniyle, ev-işlerinde “kendilerine” bir yardımcı tutabilmeleridir. Bu eğitilmiş kadın grubunun eğitilmiş eşleri, ev işleri ve çocuk bakımında sorumluluk almaktan kaçınmakta; ev-işlerinin ücretle bir başka kadına yaptırılması suretiyle de, ev-işlerinin kadına ait olduğu yönündeki geleneksel anlayış aynı şekilde devam ettirilmektedir. Okumalarımız ve gözlemlerimiz, maddi durumu iyi olan kadınların, ev ve iş arasındaki yükümlülüklerden bunalıp, eşlerini sorumluluğu paylaşmaya çağırdıklarında, “yetişemiyorsan bir kadın tut” cevabı ile karşılaştıklarını; maddi imkanı buna elvermeyen kadınların ise, ancak ailenin diğer kadın akrabalarının desteğiyle ev ve iş ikileminden kaynaklanan sorunlarla baş etmeye çalıştıklarını göstermektedir. Her iki seçenek de toplumsal cinsiyet rollerinin devamını sağladığı gibi, her yıl daha fazla (özellikle evli) kadının işgücünden çekilmesine neden olmaktadır.³³² Böylece, günümüzde de devam eden, üstelik eğitilmiş kadınlar arasında

³³² Ev-işlerinde yardımcı kadın tutmanın bu işlere yönelik cinsiyet rollerini sürdürmesine ilişkin olarak bkz. Aksu Bora, **Kadınların Sınıfı**, İstanbul, İletişim, 2005. Kadın istihdamında enformel sektörün baskınlığı ve kadın işgücünde yaşanan azalma konusunda bkz. Gülay Toksöz, **Türkiye’de Kadın İstihdamının Durumu**, Uluslararası Çalışma Örgütü, Ankara, 2007. Kadınların ev ve iş arasında yaşadıkları gerilim ve işten çıkma sebepleri konusunda bkz. **Çalışmaya Hazır İşgücü Olarak Kentli Kadın ve Değişimi**, KSSM, Ankara, 1999. Kadınların “ev-kadınlaştırılması” ve kadın emeğinin (gerek

dahi çözülememiş bir konunun, birçoğu ilkokul mezunu tütün işçisi kadınlar için üstesinden gelmesi çok zor bir sorun oluşturduğu söylenebilir. Yine de zaman içinde tütün işçisi kadınlar arasında cinsiyet rollerini sorgulamak yönünde bir bilinçlenmenin yaşandığına yönelik işaretler de bulunmaktadır. Yaşlı görüşmecilerimiz, ev-işlerini kendi vazifeleri olarak görürken; görüşmecilerimizden daha genç olanların, erkeklerin ev işlerine yardımcı olmaması yönünde daha eleştirel bir tutum takındıkları anlaşılmaktadır. Aynı şekilde, Tekel işçilerinin üye oldukları TekGıda-İş Sendikasının çeşitli yıllarda yaptığı 8 Mart etkinliklerinde yapılan konuşmalara baktığımızda; 1980’li yıllarda kadınların daha çok annelik üzerinden yüceltildiği bir yaklaşım göze çarparken; 1990’lı yılların ortalarında cinsiyet rollerine ilişkin sorgulamaların da yapılmaya başladığı görülmektedir. 1996 yılında, Sendikanın Samsun Bölge Şubesi bünyesinde, Bafra Tekel İşletme Müdürlüğünde gerçekleştirilen 8 Mart etkinliğinde söz alan (Bafra İşletmesinden) bir kadın işçinin “Sayın bayları mutfağa, çamaşıra, temizliğe, çocuk bakmaya kıymetli koltuklarından kalkmaya davet ediyoruz”³³³ şeklindeki sözleri, bazı işçi kadınların (kamusal alan dışında) özel alandaki ilişkileri de sorguladığını göstermesi bakımından önemlidir. Bunda, feminist hareketin 1990’lı yıllarda kazandığı ivmenin bir etkisi olduğu da pekala ileri sürülebilir.

4.4. Cumhuriyet Döneminde Samsun’da Ulaşım, Sağlık, Eğitim ve Kültür Olanaklarındaki Gelişmeler

4.4.1. Ulaşım

Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda, yurt genelinde gerek karayolları gerekse demiryolları son derece yetersiz durumdaydı. Yolların yetersizliği, ulaşım için harcanan zaman kadar, ticarete nakliye masraflarını da artırıyordu. Bu dönemde, hayvan ile çekilen taşıtla, Ankara-Samsun arası 96 saatte aşılmıyordu³³⁴. Böylelikle, gemi ile Amerika’dan un getirmek, Çorum’dan getirmekten ucuza mal olurken;

ücretli işte gerek ev-içinde olsun) değersizleştirilmesi konusunda tarihsel bir analiz için bkz. Maria Mies, **Ataerki ve Birikim**, Ankara, Dipnot, 2012.

³³³ **TEKGIDA-İŞ Dergisi**, sayı:67, Yıl:1996, s.34.

³³⁴ <http://www.kgm.gov.tr/SiteCollectionImages/KGMImages/Gorseller/DundenBuguneKarayollari/tarihce.pdf>, s.32-33 (erişim: 28.11.2016).

Ankara’da kıyyesi 7-8 kuruş olan buğdayın fiyatı da, kıyı kentlerinde 14-15 kuruşa çıkıyordu³³⁵. Bu durumda, Doğu ve İç Anadolu şehirlerindeki tüccarlar, mallarını Samsun yerine, (İstanbul’a demiryolu bağlantısı bulunan) Ankara’ya getirmeyi tercih ediyorlardı. Bu koşulda, yol yapımı, özellikle de taşımacılıkta çok daha avantajlı olan demiryolu yapımı, Cumhuriyet kadrolarının öncelik vermesi gereken konulardan biri durumundaydı³³⁶. Nitekim Osmanlı Devleti döneminde, 50 yıllık bir sürede, verimli tarımsal bölgeleri limanlara bağlamak amacıyla, çoğunluğu Avrupa sermayesi tarafından inşa edilen ve işletilen 4 bin kilometrelik demiryolunun yanına, Cumhuriyetin ilk 14 yılında 3 bin kilometrelik yeni demiryolu eklendiği gibi, mevcut hatlar da millileştirildi³³⁷. Her ne kadar demiryollarını küçük yerleşimlere ve köylere bağlayan ikincil yolların yapımına yeterince ağırlık verilmediyse de; kurulan demiryolu ağı, ekonominin yanında, yeni ülkenin oluşturulmasında da çok önemli rol oynadı³³⁸.

Samsun’un ticari gelişimi açısından iki demiryolu hattının yapımı gerekli görülüyordu: Biri Samsun’u Sivas’a ve (oradan) Ankara’ya bağlayacak³³⁹ şehirlerarası hat ve diğeri de Samsun’un (biri batısında, biri de doğusunda yer alan) tarım deposu niteliğindeki iki ilçesini, Bafra ve Çarşamba’yı il merkezine bağlayacak sahil hattı.

19. yüzyılın sonlarında, Samsun’u Sivas’a bağlayacak bir demiryolu hattının inşası için birkaç girişimde bulunulmuş; bazı yabancı şirketlerle bu hususta anlaşmalar yapılmış; ancak çeşitli nedenlerle, inşaat çalışması bir türlü başlayamamıştır³⁴⁰. En son

³³⁵ Kemal Arı, “Samsun-Çarşamba Demiryolunun Temel Atma Töreni ve Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun Gezisi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c.VII, Temmuz 1991, sayı:21, s.611.

³³⁶ Kuşkusuz yol yapımı, özellikle de -dönemin şartları itibarıyla- demiryolları, yeni kurulan bir ulus devlet için, yolcu ve yük taşımacılığındaki faydaları kadar, (askerler ve kolluk kuvvetlerinin yurdun her bölgesine ulaştırılarak merkezi devlet otoritesinin sağlanabilmesi, yargı ve eğitim ağının oluşturulması gibi) çeşitli siyasi ve askeri nedenlerle de son derece önemlidir. Ancak biz, konumuzu daha yakından ilgilendirdiği için, sadece ticari boyutuna değindik.

³³⁷ Dönemin teknolojik imkanları ile son derece zor ve masraflı olan demiryolu yapımı için Cumhuriyetin ilk yıllarında ayrılan kaynakların bütçe ve GSYH içindeki payları ise, “daha sonraki dönemlerde en büyük inşaat projesi olarak öne çıkan GAP’tan” çok daha yüksektir, Pamuk, **Türkiye’nin 200 Yıllık...**, s.179.

³³⁸ Pamuk, **Türkiye’nin 200 Yıllık...**, s.179-180.

³³⁹ 1924 yılında, Ankara-Sivas demiryolu hattının inşasına başlama kararı alınmıştır. Böylece, Samsun’u Sivas’a bağlamak, dolaylı yoldan Ankara ile de demiryolu bağlantısını kurmak anlamına gelecektir. Sivas, önceden beri, Samsun limanına varan ticaret yolu güzergahının ana noktalarından biri olduğu için, doğrudan Ankara’ya bir hat oluşturmak yerine, Sivas ile demiryolu bağlantısı kurulmasına öncelik verildiği anlaşılmaktadır.

³⁴⁰ Bkz. yukarıda 19. yüzyıla ilişkin kısım.

1914 yılında, hattın inşası ve işletilmesi imtiyazı “Regie General” adındaki Fransız “şimendifer” şirketine verilmiştir. Ancak bu kez de savaşın başlaması nedeniyle hattın yapımı gerçekleşmemiştir. Lozan Barış Antlaşması kapsamında imzalanan ve Osmanlı döneminde verilen imtiyazların tanınmasına ilişkin 12. Protokolün* 2. maddesine göre³⁴¹; Antlaşmanın kabulünden itibaren altı aylık bir süre zarfında, Reji General Şirketi, Samsun-Sivas hattına ilişkin imtiyaza “herhangi bir sebepten dolayı” tekrar sahip kılınmadığı takdirde, Türkiye Hükümeti, bu şirkete, talebi üzerine ve telafi maksadıyla yeni bir imtiyaz vermeyi kabul etmiştir. Türkiye için bir diğer seçenek de, söz konusu şirketin, hattın inşası için yapmış olduğu keşif masrafı ile harcadığı malzemenin bilirkişi heyetince tespit edilecek tutarının tazminat olarak ödenmesi olarak sunulmuştur. “Türkiye, yukarıda gösterilen şerait dahilinde, ister Samsun-Sivas imtiyazına şirketi tekrar sahip kılmak, ister yeni bir imtiyaz ita eylemek ve nihayet isterse tazminat vermek ile şirkete karşı kâffe taahhüdâtından tamamen teberri edecektir.”

Demiryolu yapımını öncelikle yapılması gereken işler arasında gören Cumhuriyet hükümetlerinin, Barış Antlaşmasının hemen akabinde, Samsun-Sivas hattını gündeme aldığı anlaşılmaktadır. Hattın hem hükümet tarafından inşasının hem de Reji General’e yaptırılması seçeneklerinin tartışıldığı görülmektedir³⁴². Sonuçta, hattın hükümet tarafından inşasına başlanmıştır³⁴³ ve şirkete tazminat ödenmiştir³⁴⁴. Hat üzerindeki Kavak durağı 1926 yılında³⁴⁵, Amasya durağı ise 1927’de³⁴⁶ hizmete açılmıştır.

1932’de tamamlanan Samsun-Sivas demiryolu, ilin ulaşım olanaklarını önemli ölçüde artırmıştır*. Demiryoluyla Sivas üzerinden Erzurum, Konya, Malatya ve Ankara bağlantılarının da sağlanmasıyla, Samsun’un tarımsal ürünleri ve -elbette- tütün mamullerinin, daha düşük taşıma giderleriyle taşınma ve pazarlanması olanağı

* Osmanlı İmparatorluğu Memalikeinde İta Edilmiş Bazı İmtiyazata Dair Protokol ve Beyanname.

³⁴¹ https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc00200343.pdf, s.84-85.

³⁴² BCA, 30-18-1-1 / 8 - 43 - 18 (22.12.1923), 30-18-1-1 / 12 - 75 - 17 (15.02.1925).

³⁴³ Hükümetin hattın yapım aşamasında Alman mühendisleri görevlendirdiği görülmektedir, BCA, 30-11-1-0 / 14-25-8 (08.06.1925); 30-11-1-0 / 14-25-17 (09.06.1925); 30-11-1-0 / 15-29-2 (23.06.1925) ve 30-11-1-0 / 23-11-17 (17.03.1926).

³⁴⁴ BCA, 30-18-1-1 / 27 - 71 - 7 (25.12.1927)

³⁴⁵ BCA, 30-10-0-0 / 152 - 75 - 13 (01.05.1926)

³⁴⁶ BCA, 30-10-0-0 / 45 - 290 - 24 (15.10.1927)

* Ankara-Sivas hattı ise bundan iki yıl kadar önce tamamlanmış; Sivas’a ilk tren 1930 yılında varmıştır.

doğduğu gibi; ilin ihtiyacı olan tüketim malzemeleri de buraya daha kolay ve ucuz bir şekilde ulaşır olmuştur. Ayrıca Samsun bir ihracat ve ithalat merkezi konumunda olduğu için; demiryolunun, buradan taşınacak olan ithal ve ihraç mallarının da maliyetini düşüreceği açıktır.³⁴⁷

Samsun, demiryolu ulaşımı bulunan, Zonguldak haricindeki³⁴⁸ tek Karadeniz şehridir. Üstelik Zonguldak, bir ticaret ya da liman kenti özelliği göstermemekte; ekonomik faaliyeti madencilik ile sınırlı kalmaktadır. Bu nedenle, Karadeniz'in orta noktasındaki elverişli konumu ile Samsun'un, yolcu ve yük taşımacılığı konusunda Zonguldak ile herhangi bir rekabeti söz konusu olmamıştır. Samsun demiryolunun, 1960'ların başında hizmete açılan Samsun limanı ile birleştirilmesi ise, şehrin ticari faaliyeti açısından büyük bir kolaylık sağlamıştır. Sonuç olarak, diyebiliriz ki; demiryolu ulaşımı ve liman inşası, Samsun'u, "Orta Anadolu ve Doğu illerinin Karadeniz'deki ithalat-ihracat merkezi" olma yolunda rakipsiz kılmıştır. Demiryolu ulaşımının, 1980'lere kadar yolcu ve yük taşımacılığındaki üstün yeri düşünüldüğünde, Samsun'un Cumhuriyet dönemindeki hızlı gelişimine yapmış olduğu katkı açıktır.

Bunun yanında, bir şehir için demiryolunun, "çağdaşlaşma" konusundaki önemli yerinden de kısaca bahsetmek gerekebilir. 20. yüzyıl başlarında (ve aslında demiryolu projeleri eksik kalmış ülkeler için günümüzde de) bir yerleşim yerinin, çağın şartlarına uyum sağlamış, modern bir görünüm kazanması konusunda, o yerleşime raylı sistem yoluyla ulaşım sağlanabiliyor olması, deyim yerindeyse, *olmazsa olmazlardandır*. Ayrıca, demiryolunun yapımı ve sonrasındaki bakım ve işletilmesi, önemli bir istihdam alanı oluşturduğu gibi; garları, lojmanları ve "Demirspor" kulüpleri ile demiryolu işletmeleri, kent mekanı ve sosyal yaşamında önemli etkilere sahiptir. Samsun'da da tren garı, ray hattı ve demiryolu lojmanları şehrin çehresinde önemli

³⁴⁷ Samsun-Sivas demiryolu, Samsun'un ticari faaliyetlerini artırdığı gibi, bu hat sayesinde dış pazara açılma olanakları artan Doğu Anadolu'nun tarım merkezlerindeki üretimin artmasına da önemli katkı sağlamıştır. Sivas'a demiryolu ulaşımı bulunan (böylece Samsun'a da ulaşabilen) Erzurum ve Kars'ta tahıl üretimi, 1934 yılında, sırasıyla 78 bin tondan 372 bin tona ve 67 bin tondan 264 bin tona yükselmiştir, Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, çev. Babür Kuzucu, 3.bsk, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, s.695.

³⁴⁸ Demir-Çelik Fabrikasının bulunduğu Ereğli'den başlayan ray hattı, Zonguldak-Karabük-Çankırı üzerinden Ankara'ya ulaşmaktadır. Zonguldak - Ankara arasında (bir gün Zonguldak'tan ve bir gün de Ankara'dan kalkmak üzere) hafta boyunca işleyen Karaelmas Ekspresi bulunmaktaydı.

değişiklikler yaptığı gibi; 1929 yılında kurulan *Şimendifer Spor** da kentin sosyal yaşamında derin izler bırakmıştır. 1945 yılında *Samsun Demirspor Kulübü*ne dönüşen mavi-lacivertli futbol takımı için tahsis edilen kulüp lokali binası, bugün *Samsun Kent Müzesi* olarak³⁴⁹, şehrin demiryolları ile olan hikâyesini gelecek kuşaklara anlatmak gibi bir işlevi de üstlenmiş durumdadır.

Samsun demiryolu projesinin ikinci ayağını oluşturan Çarşamba ve Bafra hattının yapımı için ise devreye Nemlizade ailesinin girdiği görülmektedir. Nemlizade ailesinin, “Samsun-Çarşamba-Terme ve Samsun-Bafra-Alaçam arasında” tesis edilecek olan demiryolunun yapımı ve işletilmesi imtiyazını talep etmesi üzerine kendileri ile görüşmelere başlanmış³⁵⁰ ve 1923 yılı sonlarında, “Nemlizade mahdumları adına Canik eski mebusu Şükrü” ile Nafia Vekaleti arasında yapılan sözleşme kabul edilmiştir³⁵¹. Bu, yerel bir girişimci tarafından teşebbüs edilen ilk demiryolu inşası olacaktır. Burada dikkat çeken bir nokta, (1939 tarihli bir Tekel kaynağında belirtildiğine göre) devletin o dönemde demiryollarını çoğunlukla tütünden elde edilen gelirle yapmış olmasının³⁵² yanında; demiryolu yapımındaki ilk özel teşebbüsün sermayesinin kaynağını da esas olarak tütün ticaretinin oluşturmasıdır. Bu durum, tütün sektörünün yarattığı finansal kaynağın, gerek yurt genelinde gerekse Samsun özelinde, imar faaliyetleri üzerindeki katkısına önemli bir örnektir. Neticede, Nemlizade Galip Beyin imtiyaz sahibi olduğu hattın yapımı için “Samsun Sahil Demiryolları A.Ş.” adında bir şirket kurulmuş³⁵³ ve temel atma töreni -Mustafa Kemal’in de katılımıyla- 21 Eylül 1924’te gerçekleştirilmiştir. Açılış konuşmasında Mustafa Kemal, sahil hattının önemine vurgu yapmış ve “Nemlioğullarını bu teşebbüs ve muvaffakiyetlerinden dolayı tebrik ederim” demiştir.³⁵⁴ Hattın Çarşamba’ya kadar olan ve *dar hat*** şeklinde inşa edilen (35 kilometrelik) kısmı 1926’da tamamlanmış³⁵⁵ olsa da; diğer bölümleri yapılamamıştır.

* “Samsun-Sivas Hattı Spor Kulübü” adıyla da bilinmektedir.

³⁴⁹ <http://www.samsunkentmuzesi.com/>

³⁵⁰ BCA, 30-18-1-1 / 7 - 31 - 2 (01.09.1923).

³⁵¹ BCA, 30-18-1-1 / 8 - 42 - 3 (02.12.1923).

³⁵² **Köy Çocukları İçin Tütüncülük Bilgisi**, s.38.

³⁵³ BCA, 30-18-1-1 / 11 - 45 - 15 (21.09.1924).

³⁵⁴ Arı, “Samsun-Çarşamba Demiryolu...”, s.612.

** Dar hat, 75 cm genişliğindedir.

³⁵⁵ BCA, 30-10-0-0 / 151 - 69 - 21 (09.08.1926).

Samsun-Kızılılık arasında sahile paralel ilerledikten sonra denizden biraz uzaklaşarak (saatte ortalama 15 km hızla) yaklaşık 2 saatte Çarşamba'ya ulaşım sağlayan hat üzerinde 5 durak bulunmaktaydı³⁵⁶. Vagonlarının yan tarafları ilkbahar ve yaz aylarında (seyir amacıyla) açık tutulan Çarşamba treni, ilçeden güneybirlik Samsun'a gidiş gelişleri kolaylaştırırken; Çarşambalı köylüler Cumartesi pazarına ürünlerini bu tren ile getirmiş ve Samsun merkezde oturanlar ise bu treni daha çok pikniğe ve denize gitmek için kullanmışlardır. Buna karşılık tren hattı, hedeflenen yük ve yolcu talebine ulaşamamış ve şirket bütçesi 1928'den itibaren sürekli açık vermiştir. Bunun nedenlerinden biri, demiryolu hattının Yeşilirmak'ı aşıp kaza merkezine ulaşamamasıdır. Ayrıca şirketin ticarî bir kurum olarak ayakta kalabilmesi için hattın doğuda Terme ve batıda Bafra'ya kadar uzatılması gerekirken, söz konusu hatların inşası “şirketin mali vaziyetinin uygunsuzluğu nedeniyle” gerçekleştirilememiştir. Hattın beklenen doluluk düzeyine erişememesinin bir diğer nedeni ise demiryolu hattı ile aynı tarihlerde Samsun-Çarşamba şosesinin de yapılmış olmasıdır. Tren istasyonuna yakın olmayan yerleşimler, (istasyona kadar karayolunu kullanmak zorunda olduklarından) araç değiştirmek yerine, doğrudan (döneminin en iyi yollarından biri olan) şose yolu kullanmayı tercih etmekteydiler. Üstelik demiryolu ile taşınan mallar kayıt altına alınarak çeşitli vergilere tabi tutulurken; kamyonlar hiçbir resmî işleme uğramadan şehre ulaşabilmekteydi. Bunlara ek olarak; kentte, tren tolu ile doğrudan bağlantısı bulunan, modern bir limanın bulunmaması da, özellikle ihracat ile uğraşan tüccar açısından, trenin cazip bir araç olması önünde engel teşkil ediyordu. Tüm bunların sonucunda Şirket, ücretlerde indirim yapmak gibi politikalarla yolcu sayısı ve yük taşımacılığını artırmak istemişse de, nakliyat konusunda kamyonlarla rekabet edememiş ve 1931 yılında hattın işletilmesi hakkı Devlet Demiryollarına devredilmiştir. 1955 yılına kadar devlet demiryollarınca işletilen hat, bu tarihte kullanıma kapanmıştır.³⁵⁷ Daha sonra Samsun-Çarşamba arasında güneybirlik gidiş gelişlerin artması nedeniyle 1980'lerde hat üzründe banliyö trenleri işletilmiş, ancak bu uygulama da 2005 yılında sonlandırılmıştır. Böylelikle yaklaşık 15 yıldır kullanılmayan ray hattı, günümüzde atıl bir durumda bulunmaktadır.

³⁵⁶ İpek, “Samsun Sahil Demiryolu”, s.340.

³⁵⁷ a.e., s.340-347.

2010 yılı Ekim ayında ise, Samsun Tren Garından başlayarak sahil boyunca batıya (Bafra yönünde) ilerleyerek (Ondokuz Mayıs ilçesindeki) Üniversitede son bulan bir hafif raylı sistem (tramvay) işletime sunulmuş ve bir yıl sonra da tramvay hattı, bu kez doğu yönünde, yaklaşık 13 km uzatılarak (Çarşamba'ya kadar olmasa da) Tekkeköy'e ulaştırılmıştır.³⁵⁸ Böylece kent, hedeflenenden çok uzun yıllar sonra, şehir-içi raylı ulaşım kavuşabilmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında öncelik demiryollarına verilirken³⁵⁹; İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise -Amerikan yardımları ve otomotiv sektöründeki gelişmenin etkisiyle- karayolu taşımacılığı ön plana çıkmıştır.³⁶⁰ Cumhuriyet ilan edildiğinde, ulusal sınırlarımız içinde; **13.900** km'si stabilize **şose** ve 4.450 km'si toprak olmak üzere, toplam 18.350 km yol ve 94 köprü vardı.³⁶¹ Aynı dönemde, Canik Sancağı sınırları dahilindeki karayolunun uzunluğu ise 300 km. kadardı.³⁶² Samsun'un, 19. yüzyılın ortalarına doğru bir liman kenti olarak ön plana çıkmaya başlaması, kentin çevre yerleşimlerle ve limanı kullanan diğer şehirlerle ulaşım sorununun çözülmesi gerekliliğini de artırmıştı. 1852 yılında, Samsun yolunun ne kadar masrafla yapılabileceğinin tespit edilebilmesi amacıyla "taşlık, bataklık ve düzlük yerlerden üç nevi numune" alınıp sonucun Nafia Vekaletine bildirilmesi istenmişti.³⁶³ 1883'te tamamlanan ve Diyarbakır'a kadar uzanan şose yolun ve üzerindeki köprülerin, henüz 1896'da, "pek fenalaşmış olduğu" bildirilerek tamiri gündeme gelmiş³⁶⁴ olsa da; diğer Karadeniz şehirlerinin iç bölgelerle olan bağlantısını sağlayan yollara göre, Samsun yolu Cumhuriyetin ilk yıllarında yine de iyi durumdaydı. Bu nedendir ki Mustafa Kemal, 1924 yılındaki yurt gezisi kapsamında bulunduğu Trabzon'da iken, Erzurum'da deprem olduğu haberini öğrendiğinde, (Trabzon'dan karayolu ile

³⁵⁸ www.samulas.com.tr (SAMULAŞ resmi web sitesi, erişim: Mart 2020)

³⁵⁹ İkinci Dünya Savaşına kadar, bütçe içinde en önemli yatırım kalemini demiryolları yapımı oluşturmaktaydı, Pamuk, **a.g.e.**, s.230.

³⁶⁰ **a.y.**

³⁶¹ <http://www.kgm.gov.tr/SiteCollectionImages/KGMImages/Gorseller/DundenBuguneKarayollari/tarihce.pdf>, s.9 (erişim: 28.11.2016).

³⁶² Çoğunluğu sahil şeridinde bulunan bu yolların Samsun'dan Ünye ve Fatsa'ya kadar olan kısmı 115 km, Bafra ve Alaçam'a kadar olan kısmı ise 90 km. kadardı. 85 km. uzunluğundaki bir başka yol da Ünye'den iç kısma, Niksar'a (Tokat) uzanmaktaydı, İpek, "Samsun Sahil Demiryolu", s.335.

³⁶³ BOA, C..NF.. / 13-606-0 (H:14.03.1269 / M: 26.12.1852)

³⁶⁴ BOA, BEO 782 58648 0 (H: 07.12.1313 / M: 20.05.1896)

Erzurum'a geçmek yerine) gemi ile Samsun'a dönüp, oradan karayolu ile Sivas'a ve akabinde Erzurum'a geçmiştir.³⁶⁵

Samsun ticari hayatı açısından birincil önemde görülen Samsun-Sivas yolu, dönemi için iyi bir güzergah sayılmakla birlikte, yenilenmeye de ihtiyaç duymaktaydı. Bu nedenle, 1929'da, Samsun-Sivas yolu için genel bütçeden 10 bin lira ayrılmıştı.³⁶⁶ Buna karşılık, Samsun'un artık yeni ülkenin başkenti olan Ankara'ya da düzgün bir karayolu ile bağlanması gerekiyordu. Sonuçta, Ankara-Samsun yolu için de çeşitli bakım ve onarım çalışmaları yapılmış ve 1949 yılında, otobüs ile Samsun'dan Ankara'ya 20 saatte ulaşma imkanı sağlanmıştır.³⁶⁷

Samsun'un Bafra ve Çarşamba ile olan karayolu bağlantısı da Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda son derece kötü durumdaydı. Bafra tütünü, develerle ve büyük zorluklar aşılarak Samsun'a taşınırken; Çarşamba'nın tarımsal ürünleri de yolun çok kötü olması sebebiyle bazen Yeşilirmak üzerinden denize ve oradan da kayıklarla Samsun limanına taşınıyordu. Kötü yol koşulları ürünlerin zarar görmesine ve nakliye masraflarının da artmasına neden oluyordu. Bu durumda, bir yandan sahilde bir demiryolu hattı planlayan hükümet, diğer yandan (1924'te) Samsun-Bafra-Alaçam şosesini projelendirip inşaatına başlamış ve 1927'de de Çarşamba yakınlarına (Dikbıyık'a) kadar olan yolu düzgün hale getirmiştir. Böylece, il genelinde yapılan yol çalışmaları sonucunda, "vilayet dahilindeki devlet yollarının uzunluğu, 1933 yılı itibariyle, 281 kilometresi şose olmak üzere, 331 kilometreye" ulaşmıştır.³⁶⁸

Samsun'un ulaşım faaliyetleri konusunda en geç başlanan projenin liman inşaatı olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi, Osmanlı döneminde şehirde modern bir liman bulunmuyor; yolcu ve yük taşımacılığı kıyıdaki iskeleler aracılığıyla sağlanıyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında Samsun'a bir liman inşa edilmesi konusunda birçok girişimde bulunulduğu ancak, projenin bir türlü hayata geçirilemediği anlaşılmaktadır. Liman inşası için yerli-yabancı birçok şirketle görüşmelerde bulunulmuştur. Bunlardan bazıları ve kendileriyle görüşüldüğü yıllar şu şekildedir:

³⁶⁵ Önder, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**.

³⁶⁶ BCA, 30-18-1-2 / 2-15-24.

³⁶⁷ <http://www.kgm.gov.tr/SiteCollectionImages/KGMimages/Gorseller/DundenBuguneKarayollari/tarihce.pdf> s.32-33 (erişim: 28.11.2016).

³⁶⁸ İpek, "Samsun Sahil Demiryolu", s.333-336.

Ottoman-American Development Company (1923)³⁶⁹; Türkiye Milli Bankası (1924)³⁷⁰; Societe Technigue Algerien ve Societe National de Travaux (1927)³⁷¹; General Mougin et Banque Courvoisier Berthoud (1928)³⁷². Samsunlu tütün tüccarı Nemlizade ailesinin, demiryolu için olduğu gibi, liman inşasına da talip oldukları; 1926 yılında Nemlizade Sıtkı Bey'e, "Samsun limanının hükümet hesabına inşası için" üç ay süreyle opsiyon verildiği³⁷³ görülmektedir. Ancak, liman inşaatının başlaması için 1950'lere kadar beklemek gerekecektir. 1944 yılı Ocak ayında, "yükleme ve boşaltma işlerinin süratle yapılması için" Samsun Limanındaki Özel İdareye ait bir ve Belediyeye ait altı iskelenin *Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü* emrine verilmesi karara bağlanmış³⁷⁴ ve bir aydan kısa bir süre içinde de Samsun limanının söz konusu müdürlüğe devri gerçekleştirilmiştir³⁷⁵. İskelelerden müteşekkil Samsun limanının, çağın gereklerine uygun olarak inşa edilmesi için gereken proje ve etüt çalışmalarına ise 1949 yılında başlandığı³⁷⁶ ve (bir Alman mühendislik şirketine ihale edilen³⁷⁷) liman inşaatının 1950'li yıllar boyunca devam ettiği görülmektedir.³⁷⁸ 1963'te üzerine ilk elektrikli vinçlerin kurulması ile hizmet vermeye başlayan ve Türkiye'nin Karadeniz'deki en büyük limanı olan Samsun Limanı, 1953 yılından beri TC Devlet Demiryolları tarafından işletilmekte olmakla birlikte, günümüzde işletme hakkı bir anonim şirkete kiralanmış durumdadır. Türkiye'nin Karadeniz'de demiryolu bağlantısı bulunan tek uluslararası limanı olan Samsun limanından ithalat, ihracat ve transit yüklerde demiryolu vagonlarına yükleme, boşaltma ve taşıma hizmetleri verilebilmektedir.³⁷⁹

³⁶⁹ BCA, 30-10-0-0 206 410 13 (11.10.1923)

³⁷⁰ BCA, 30-18-1-1 12 66 9 (04.01.1924)

³⁷¹ BCA, 30-18-1-1 26 60 18 (09.11.1927)

³⁷² BCA, 30-10-0-0 207 412 12 (06.06.1928)

³⁷³ BCA, 30-18-1-1 21 60 3 (22.09.1926)

³⁷⁴ BCA: 30-18-1-2 104 6 17 (06.01.1944) ve 30-18-1-2 104 6 18 (06.01.1944)

³⁷⁵ BCA, 30-18-1-2 104 9 22 (29.01.1944). Devir alınan iskelelerde bulunan deniz nakil araçları da yine aynı müdürlükçe satın alınmıştır, BCA, 30-18-1-2 104 10 8 (04.02.1944).

³⁷⁶ BCA, 30-18-1-2 118 93 18 (27.01.1949)

³⁷⁷ www.samsunport.com.tr

³⁷⁸ BCA: 30-18-1-2 130 86 1 (31.10.1952); 30-18-1-2 134 103 20 (25.12.1953); 30-11-1-0 249 4 12 (03.02.1955); 30-11-1-0 266 25 29 (19.09.1957) vd. Samsun Ticaret ve Sanayi Odası 1963 Yılığında, liman inşaatının başlangıç tarihi 1954 baharı ve işletmeye açılma tarihi de 14 Aralık 1960 olarak verilmektedir, **Samsun TSO 1963 Yılığ**, s.12.

³⁷⁹ www.samsunport.com.tr

Samsun’a hava ulaşımı ise 1957 yılında başlamıştır. 1960’ların başında haftada bir gün Samsun’dan Ankara, İstanbul ve Trabzon’a yolcu taşınmaktaydı.³⁸⁰ İlk havalimanı, bugünkü Eğitim Araştırma Hastanesi arazisinde olmakla birlikte, buranın inişlerde çeşitli olumsuzluklar taşınması nedeniyle, 15 Aralık 1998’de Çarşamba’da yeni bir (uluslararası) havalimanı kullanıma açıldı.³⁸¹ Bugün Samsun’dan, çok sayıda yurtiçi ve yurtdışı yerleşime havayolu ulaşımı bulunmaktadır.

4.4.2. Sağlık

Cumhuriyet Döneminde Samsun’a sağlık hizmetleri alanında da önemli yatırımlar yapıldığı görülmektedir. Samsun’un en büyük hastanesi olan İşçi Sigortaları Kurumu (daha sonraki adıyla SSK) Hastanesi, 1963 yılında 250 yatak kapasitesine sahiptir. Söz konusu yılda Samsun Merkez’de, 175 yataklı bir *Devlet Hastanesi*, 125 yataklı bir *Göğüs Hastalıkları Hastanesi*, 50 yataklı bir *Doğum ve Çocuk Bakımevi* ile 80 yataklı bir de *Askerî Hastane* bulunmaktadır. Ayrıca *Verem Mücadele* ile *Deri ve Tenasül Hastalıkları* Dispanserlerinin yanında, bir *Sahil Sıhhiye Merkezi* ile bir de *Ana ve Çocuk Sağlığı Merkezi* yer almaktadır. Bunlar dışında, şehir merkezine uzak olan Taflan’da ve Tekeköy’de birer “Ana ve Çocuk Sağlığı Şubesi” bulunduğu görülmektedir. Belediyeye ait sağlık kuruluşları ise *Zührevi Muayene Evi* ile *Belediye Tabipliği*dir. Söz konusu dönemde Samsun’da özel sağlık hizmetlerinin de başlamış olduğu dikkati çekmektedir. Kentte, (12 yataklı) *Karadeniz Sağlık Yurdu* ve (60 yataklı) *Beyoğlu Doğum ve Cerrahi Kliniği* adında iki özel sağlık kurumu mevcuttur. Tüm bunlara ek olarak derneklere ait olduğu belirtilen ikinci bir *Verem Savaş Dispanseri* ile *Kızılay Kan Merkezi* de şehir merkezinde yer alan sağlık kuruluşları arasında yer almaktadır.³⁸²

Söz konusu hastanelerin yatak kapasitelerinin yıldan yıla artırılmış ve sağlık tesislerinin ek binalarla desteklenmiş olduğu görülmektedir. Samsun için 400 yataklı bir Devlet Hastanesinin planlandığı Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1964 Yılı

³⁸⁰ Samsun TSO 1963 Yıllığı, s.11.

³⁸¹ <https://dhmi.gov.tr>

³⁸² Samsun TSO 1963 Yıllığı, s.12-14.

Programında, Samsun'un sağlık alanında en fazla yatırım alan illerden biri olduğu dikkati çekmektedir.³⁸³

Samsun'un taşra ilçeleri arasında bir Devlet Hastanesi bulunan tek yer ise Bafra'dır. Söz konusu devlet hastanesinin yatak kapasitesi 75'tir. Diğer ilçelerde ise sadece Sağlık Merkezleri bulunmaktadır. Bunlar arasında yatak kapasitesi en fazla olan ise 20 yataklı Çarşamba Sağlık Merkezidir. Bafra'da bir devlet hastanesi olmasının yanında, 7 köyünde de "Ana ve Çocuk Sağlığı Şubesi" bulunmaktadır. Diğer ilçeler için ise böyle bir durum söz konusu değildir. Daha önce belirttiğimiz gibi, Çarşamba daha kalabalık bir ilçe olmasına karşın³⁸⁴, devlet hastanesi Bafra'ya yapılmıştır. Her iki ilçenin benzer özellikte birer deltaya sahip olduğu göz önüne alındığında, Bafra'nın devlet yatırımlarını daha fazla çekmesinin tütünden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

4.2.3. Eğitim

Yukarıda, Samsun nüfusunun demografik nitelikleri incelenirken; şehirdeki okuma yazma oranının benzer ölçekteki şehirlere nazaran, özellikle de kadın okuryazarlığında, oldukça yüksek olduğu görülmüştü. 1960'lı yılların başında şehirdeki ilkokul ve öğrenci sayıları ise şu şekildedir³⁸⁵:

Tablo 13: Samsun'daki okul ve öğrenci sayıları, ilköğretim, 1960

(1960/61) İlköğretim	Merkez Kazada	Merkez köylerde	Diğer kaza merkezlerinde	Diğer köylerde
Okul sayısı	20	62	46	472
Öğrenci sayısı	11.557	5.517	22.255	33.628
Nüfus	87.688	70.192	75.282	421.440

Tablodan anlaşıldığı kadarıyla, köylerde okula giden (ilköğretim çağındaki) çocukların sayısı, köyler nüfusunun yaklaşık olarak 13'te biri kadar iken; Samsun Merkezde bu oran 1/8'e ve diğer ilçe merkezleri toplamında ise 1/4'e kadar

³⁸³ Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) 1964 Yılı Programı: Genel ve Katma Bütçe, Döner Sermaye ve İktisadî Devlet Teşekkülleri Yatırımları, DPT, Ankara, 1963, s.165-166.

³⁸⁴ 1960 nüfus sayımına göre Çarşamba nüfusu Bafra'dan yaklaşık 10.200 kişi fazladır. Aynı yılda Çarşamba'da 140 köy bulunurken, Bafra'nın köy sayısı 109'dur.

³⁸⁵ Okul ve öğrenci sayıları STO 1963 Yıllığından alınmış; metnin devamındaki oranlar ise nüfus sayımlarından elde edilen bulgular kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır.

çıkılmaktadır. Bu durum Merkeze bağlı 104 köyün 42'sinde ve taşra ilçelere bağlı toplam 730 köyün de 258'inde okul bulunmaması nedeniyle, buradaki çocuklardan imkanı olanların ilçe merkezlerindeki okullara gitmesinden kaynaklanıyor olmalıdır. Bu nedenle, taşra ilçelerin merkez nüfusları toplamı (75 bin) oldukça düşük olmasına karşın, öğrenci sayısı bu denli yüksek görünmektedir. İlçe merkezlerinde öğrenci sayısının fazla olmasının bir diğer nedeni de, buralarda kız çocuklarının (köylerdeki nispetle) okula gitme oranlarının -muhtemelen- daha fazla olmasıdır.

Hesaplamalarımıza göre; Merkez'e bağlı köylerde okul başına 89 öğrenci düşerken, diğer köylerde 71 öğrenci düşmektedir. Şehir merkezinde ise okul başına düşen öğrenci sayısı 578 iken, diğer kaza merkezlerinde bu sayı 483 olmaktadır.

1960'lı yıllarda Samsun'un köylerinde önemli bir okullaşma faaliyeti yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Zira yukarıda verilen rakamlar, sadece iki yıl sonrasında, 1962/63 eğitim öğretim döneminde, önemli bir artış göstermiştir. Buna göre; Merkez ilçedeki okul sayısı aynı kalırken, Merkez'e bağlı köylere 7 tane daha okul açılmış; diğer köylerde ise 37 yeni köy okulu faaliyete geçmiştir. Ayrıca 1962 yılında, 125 köy okulu ihaleye çıkarılmıştır. Köy okullarında eğitim gören çocuk sayısı da 10 binden fazla artış göstermiştir.³⁸⁶ İldeki kaza merkezlerinde okuyan öğrenci sayısındaki artış miktarı ise 6 bine yakındır. Samsun'da özellikle taşra köylerindeki okullaşma oranında görülen bu artışın, 1960 yılı sonrasında, ülke genelindeki kırsal alanda kalkınma ve okuma-yazma oranının artırılmasına yönelik faaliyetlerden bağımsız olmadığı açıktır. Birinci Kalkınma Planının (1963-1967) 1964 Program Kitabında, ülkedeki kalkınma sorununun öncelikle köyler ile ilişkilendirildiği, şu sözlere ifade edilmektedir³⁸⁷:

“Memleketimizin iktisadi, sosyal ve kültürel yapısıyla ilgili çeşitli meseleler *Toplum Kalkınması* gibi bir metodun uygulanmasını zorunlu kılmaktadır. Bu meseleler en basit tanımını ile köy ve köy nüfusuna giden hizmet dalları ve bu hizmet dalları ile köy nüfusu arasında karşılıklı etki-tepki ilişkilerinin şimdiki durumundaki özelliklerden ileri gelmektedir.”

1962/63 eğitim-öğretim döneminde Samsun'da bulunan “ortaöğretim” kurumları ile öğrenci sayıları ise şu şekildedir³⁸⁸:

³⁸⁶ Samsun TSO 1963 Yıllığı, s.14'teki tablolar.

³⁸⁷ Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) 1964 Yılı Programı, DPT, Ankara, 1963, s.255.

³⁸⁸ Samsun TSO 1963 Yıllığı, s.14.

- Mithat Paşa Ortaokulu (1.562), Namık Kemal Ortaokulu (1.067), Devrim Ortaokulu (182), İmam Hatip Okulu (63);
- Ondokuz Mayıs Lisesi (1.315), Ticaret Lisesi (544), Maarif Koleji (211);
- Kız Enstitüsü (Akşam Sanat ile beraber 915), Kız Öğretmen Okulu ve Eğitim Enstitüsü (130) ile Olgunlaşma Enstitüsü (41).

Bu okullar arasında üzerinde durulması gerekenlerden birisi Maarif Koleji ve diğeri de Olgunlaşma Enstitüsüdür. Maarif Vekaleti (Milli Eğitim Bakanlığı) tarafından, ülke çapında yabancı dille eğitim yapacak *Maarif Kolejlerinin* kurulması kararı doğrultusunda açılan **6 kolejden biri**³⁸⁹ olan *Samsun Maarif Koleji*, 8 Aralık 1955 tarihinde, (günümüzde yıkılmış olan) eski Samsun Müzesi binasında, 26 yatılı öğrencisiyle eğitim öğretime başlamıştır. Ardından Kız Sanat Enstitüsü ve Merkez Ortaokulunun eski binalarında eğitim öğretim hizmeti vermiştir. Bir yıl İngilizce hazırlık, 3 yıl ortaokul, 3 yıl da lise olmak üzere toplam 7 yıl yatılı eğitim görülen Samsun Koleji, 1955'te geçici binada hizmet vermeye başlamış³⁹⁰ ve 1958 yılında (Devlet Hastanesi ile birlikte) Kolej binasının projesinin belirlenmesi için bir müsabaka düzenlenmiştir³⁹¹. Buna karşılık, bina inşaatı yarım kalmış ve 1963 yılında inşaatın bitirilmesi için karar alınmıştır.³⁹² Samsun'a Kolej binası yapımının (İstanbul ve İzmir'deki Kolej binalarıyla birlikte) Birinci Kalkınma Planının 1964 Yılı Programında da yer aldığı görülmektedir.³⁹³ Nihayetinde Kolej, 1971-72 eğitim-öğretim döneminde, 30 dönüm arazi üzerine kurulmuş olan yeni binasına taşınarak, Türkiye'nin en yüksek yüzölçümüne sahip liselerinden biri olmuştur. 1964-1965 eğitim-öğretim yılında ilk olarak 12 gündüzlü kız öğrenci alan Kolej'in adı, 1975'te (Maarif Kolejlerinin Anadolu Liselerine dönüştürülmesi kararının ardından) *Samsun Anadolu Lisesi* olarak değiştirilmiştir.³⁹⁴

Bakanlığın, Robert Koleji gibi “ecnebi” okullarına bir alternatif olarak kurduğu anlaşılan Maarif Kolejlerindeki eğitime, özellikle yabancı dil eğitimi konusuna,

³⁸⁹ Maarif Koleji açılan diğer 5 il İstanbul (Kadıköy), İzmir (Bornova), Eskişehir, Konya ve Diyarbakır'dır. Maarif Kolejlerinin adı 1975'te *Anadolu Lisesi* olarak değiştirilmiş ve bir yıl sonrasında da sayılarının artırılmasına karar verilmiştir.

³⁹⁰ <http://sal55.meb.k12.tr>

³⁹¹ BCA, 30-18-1-2 149 / 38 9 (22.07.1958)

³⁹² BCA, 30-18-1-2 169 / 22 1 (30.04.1963)

³⁹³ **1964 Yılı Programı: Genel ve Katma Bütçe...**, s.154-155.

³⁹⁴ www.sksal.org.tr (Samsun Koleji ve Samsun Anadolu Lisesi Mezunlar Derneği web sitesi)

oldukça önem verdiği anlaşılmaktadır. Zira kuruluşlarından hemen sonra, bu okullarda (toplam) 18 yabancı uyruklu öğretmenin çalıştırılması için karar verildiği görülmektedir³⁹⁵. Samsun Maarif Kolejinde görev yapan yabancı öğretmenler arasında Ronald Carlton Jennings³⁹⁶ gibi tanınmış isimler bulunsa da; -Kolejli olsun olmasın- neredeyse tüm Samsunluların tanıdığı Carl Tobey (ya da Samsunluların verdiği isimle *Kartopu*) kadar iz bırakanı olmasa gerektir. İlk kez 1955 yılında İngilizce öğretmeni olarak göreve başladığı³⁹⁷ Samsun Maarif Kolejinden, 1983 yılında emekli olan (Princeton Üniversitesi Tarih Bölümü mezunu) Carl Tobey, 1991 yılında Samsun’da vefat etmiş ve Kıranköy mezarlığına defnedilmiştir³⁹⁸. Bugün hala Samsun Anadolu Lisesinde onun ismini taşıyan ve kendisinin düzenlemiş olduğu bir bahçe bulunan Tobey; Samsun ve Kuzey Anadolu illerinden topladığı bitki örneklerini Edinburgh’a, P.H. Davis’e göndererek “Flora of Turkey” projesine geniş yardımda bulunmuştur. Kasketi, el örgüsü süveteri, nargile ve bağlamasıyla Samsun’dan biri haline gelmiş olan Tobey, İngilizce öğretmenliği yapmanın yanında, gezdiği köylerdeki insanları modern tarım teknik ve uygulamaları konusunda da bilgilendirmeye çalışmıştır.³⁹⁹

Samsun’daki bir diğer önemli eğitim kurumu Olgunlaşma Enstitüsüdür. Türkiye’nin dördüncü *Kız Teknik Öğretim Olgunlaşma Enstitüsü* 1960 yılında Samsun’da açılmıştır. İlki 1945’te İstanbul’da açılan ve ilköğretim mezunu kız öğrencilerin mesleki bilgi ve becerilerini geliştirerek meslek sahibi olmalarına imkan sağlayan iki yıllık bu enstitülerin amacı; “geleneksel Türk giyim ve el sanatları alanlarında araştırma, geliştirme, değerlendirme, arşivleme ve üretim çalışmaları yaparak bunların yaşatılmasını sağlamak” şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁰⁰

Samsun’a başka önemli eğitim yatırımları da yapıldığı görülmektedir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı kapsamında (8 il ile birlikte) Samsun’a bir Sağlık Koleji, (7 ilde

³⁹⁵ BCA, 30-18-1-2 / 144 83 11 (06.10.1956)

³⁹⁶ Amerikalı tarihçi Jennings, 1960’lı yıllarda Samsun Maarif Kolejinde öğretmenlik yapmıştır, M. A. Erdoğan, “Ronald Carlton Jennings”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, EK-1.cilt, İstanbul, 2016, s.693-69.

³⁹⁷ Tobey hakkında arşivde bulabildiğimiz en eski belge, kendisinin 1972 yılında Kolejde sözleşmeli olarak çalıştırılmasına karar verilmesine ilişkindir, BCA, 30-18-1-2/279 24 2 (16.03.1972). Bundan sonra Tobey’nin sözleşmesinin 1975-1976 eğitim dönemine dek her yıl yeniden uzatıldığı görülmektedir; BCA, 30-18-1-2/290 88 9 (24.11.1972), 30-18-1-2/329 24 17 (16.03.1972) vd.

³⁹⁸ Asuman Baytop, “Kuzey Anadolu’da Amerikalı Bir Bitki Toplayıcısı: Carl Tobey (1918-1991)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt 8 , Sayı 2 , Ocak 2007, s. 77.

³⁹⁹ a.y.

⁴⁰⁰ http://ankaraolgulasma.meb.k12.tr/icerikler/okulumuzun-tarihcesi_180339.html

olduğu gibi) bir Ticaret Lisesi ve bir de Kız Öğretmen Okulu yapılması öngörülmüştür⁴⁰¹. Böylelikle, ticaret ve tütün sektörüyle birlikte önemli bir ekonomik gelişme gösteren Samsun'un, toplumsal alanda da gelişmesini sağlamak üzere, kamu yatırımlarından önemli ölçüde faydalandırılmış olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰²

4.4.4. Kültürel ve Sportif Faaliyetler

Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda Samsun'da, başlıca uğraşları futbol olan, fakat binicilik, yüzme, koşu gibi diğer spor faaliyetleri de kısmen yürüten çeşitli spor kulüpleri bulunuyordu. Samsun'da Cumhuriyet öncesinde kurulmuş olan spor kulüplerinin dikkat çeken tarafı; bunların dinsel cemaatler temelinde kurulmuş olmalarıdır.⁴⁰³ 1909'da kurulmuş olan *Tenvir-i Efkar*, Müslümanlar arasında kurulan ilk spor kulübüdür. Onu 1919 yılında kurulan *Samsun İdman Yurdu* izlemiştir. Milli Mücadele döneminde bir süre kapalı kalan ve 1923'te yeniden açılan İdman Yurdu, "Karadeniz'in en güçlü kulübü" idi.⁴⁰⁴ 1920'lerde, gerek Samsun Merkez'de gerekse diğer ilçelerde⁴⁰⁵ ardı ardına spor kulüpleri kurulmaktaydı. Sarısakal'a göre; spor kulüpleri, halkın spor yapması ve eğlenmesi işlevinin yanında, eğitim faaliyetleri ve sosyal etkinlikler açısından da önemli bir rol üstlenmişlerdi.⁴⁰⁶ Şüphesiz spor kulüplerinin itici gücü, "Sağlam kafa sağlam vücutta bulunur" diyen Mustafa Kemal'in ve diğer Cumhuriyet yöneticilerinin tavrı idi. Spor kulüpleri yereldeki idari

⁴⁰¹ 1964 Yılı Programı: Genel ve Katma Bütçe..., s.147-148 ve 159.

⁴⁰² Kentte, Tekel İşletmelerinde örgütlü Tekgıda-İş Sendikası ve onun bağlı bulunduğu Türk-İş'in de çalışanların eğitimine yönelik çeşitli seminer ve kurslar düzenledikleri görülmektedir. Sendikanın yayın organında çıkan haberlerden, işçilerin, (bazısı şehir dışında da yapılan) bu etkinliklere katılım konusunda oldukça istekli oldukları anlaşılmaktadır. Bu eğitim ve bilgilendirme amaçlı etkinliklerden bazıları özel olarak kadınlara yöneliktir. Samsun Bölge Şubesi, 1990'larda, Samsun ve ilçelerinde, kadın işçilerin sorunları ile kadın ve çocuk sağlığına yönelik çok sayıda seminer düzenlemiştir. Seminer listesi için bkz. **9. Olağan Genel Kurul Faaliyet Raporu**, s.32. Kimi etkinliklere, akademik personel desteği de sağlanmaktadır. Örneğin; 1996 yılında Türk-İş Eğitim Merkezinde yapılan "Taban Eğitimi"nde KTÜ Rektör Yardımcısı ile İktisadi ve Ticari Bilimler Fak. Dekanı "sosyal devlet, ekonomik kalkınma ve sendikalar" konularında dersler vermiştir. Kursiyer listesindeki isimlerden anlaşıldığı kadarıyla, söz konusu eğitime, 50 erkek ve 15 kadın üye katılmıştır, **TEKGIDA-İŞ Dergisi**, sayı:69, Yıl:1996, s.22.

⁴⁰³ Ermeni gençlerin kulüplerinin ismine rastlayamadıysak da; Sarısakal, Rum gençlerin kurduğu *Atlas* Spor Kulübünün adını zikretmektedir. Bkz. Sarısakal, **Samsun Eğlence Tarihi**, s.41.

⁴⁰⁴ **a.e.**, s.43.

⁴⁰⁵ İlçe kulüpleri de oldukça iddialı takımlar kurmuşlardır. Bunlardan Bafra Spor, 1937'de Türkiye Şampiyonu olmuştur, **a.e.**, s.65.

⁴⁰⁶ **a.e.**, s.51-52.

yetkililer ve kurum yöneticilerince desteklenmekteydi. Örneğin; Türk Ocağı Spor ile Al Yıldız Sporun birleşmesi ile kurulan Samsunspor Kulübü (1927) “Vali Kazım Paşa, Fırka Komutanı Naci Paşa, Müdafai Milliye Örgütü ve Yelkencizade Şükrü Bey” gibi bürokrat ve esnaflardan yardım ve destek görmekteydi.⁴⁰⁷

Tütün fabrikası çalışanları, 1929 yılında, lacivert formalarıyla *Tütün Fabrikası Spor Kulübü* şemsiyesi altında spor eğitimi almaya ve müsabakalara katılmaya başladılar. Aynı yıl demiryolu çalışanları da *Şimendifer Spor Kulübü*nü kurmuşlardı.⁴⁰⁸. Kurum takımlarına⁴⁰⁹, 1952’de *Yol Spor Gençlik Kulübü*⁴¹⁰ ve 1959’da da *Toprak Spor Gençlik Kulübü* katılmıştır. Sarısakal, 1953 yılında Samsun’da bulunan kulüpler arasında *Tekel Gençlik Kulübü*nü de saymakta; ancak bu kulübün kuruluş tarihini vermemektedir. *Alaçam Tütün Spor Gençlik Kulübü* ise 1963 yılında kurulmuştur.⁴¹¹ Samsun’u bundan sonraki yıllarda, Türkiye çapında (kimi zaman I. ve kimi zaman da II. Ligde⁴¹²) temsil edecek olan kırmızı beyazlı* Samsunspor Kulübü ise, 1965 yılında, beş yerel kulübün birleşmesi ile kurulacaktır.⁴¹³ 1970 yılında, “Türkiye Futbolunun Ordinaryüsü” Lefter Küçükandonyadis’in de teknik direktörlüğünü yaptığı takım, birinci olamasa da, birkaç kez Türkiye üçüncülüğü ve dördüncülüğünü kazanmıştır.⁴¹⁴

Samsun, Karadeniz şehirleri arasında kültürel faaliyetler alanında da öncü bir şehirdir. Kentte çok erken dönemlerde tiyatrolar bulunmakta idi ve daha önce söz edildiği gibi bunlardan biri de Nemlizade tiyatrosu idi. Kentte tiyatrolardan sonra sinema salonları da açılmaya başlamıştır. Görüşmecilerimizle yapılan mülakatlarda kentte sinemaya

⁴⁰⁷ Bkz. a.e, s.48.

⁴⁰⁸ a.y.

⁴⁰⁹ Yılmaz’a göre; futbolcu transferinin pek yaygın olmadığı söz konusu tarihlerde, müessese takımları, oyuncularına “maaşlı bir iş” vermekteydi. Diğer takımlar ise “takım elbise, günlük yemek gibi şeyler” vadetmekteydi. Bkz. Mehmet Yılmaz, “1960’lı Yıllarda Samsun Futbolu”, **Samsunspor: Kırmızı Beyaz Siyah**, der. Mehmet Yılmaz, İstanbul, İletişim, 2009, s.49.

⁴¹⁰ 1963-64 Sezonu Türkiye Kupasında çeyrek final oynayan *Yol Spor*, bu dereceye yükselen ilk amatör Samsun takımıdır. Kulübün, Türkiye futbol tarihindeki önemli bir yeri de efsane futbolculardan Tanju Çolak’ın ilk lisanslı kulübü olmasıdır. Çolak, 1979’da, henüz 16 yaşında iken, Yol Spora “bir Yedigün gazoz bir de pasta karşılığında” transfer olmuştur. Bkz. a.e., s.49.

⁴¹¹ Sarısakal, **Samsun Eğlence Tarihi**, s.67-68.

⁴¹² Türkiye Profesyonel Ligi, 1959 yılında kurulmuştur, Mehmet Yılmaz, “Samsunspor’un İlk Onsekiz Yılı”, **Samsunspor: Kırmızı Beyaz Siyah**, der. Mehmet Yılmaz, İletişim, 2009, s.59.

* Kulüp otobüsünün 1989 yılında Havza’da geçirdiği ve can kayıplarının yaşandığı kaza sonrasında, takım formasının renkleri arasına siyah da eklenecektir.

⁴¹³ Sarısakal, **Samsun Eğlence Tarihi**, s.69.

⁴¹⁴ <https://samsunspor.org.tr>.

yoğun bir ilgi olduğu anlaşılmaktadır. Tüm bunların dışında, Samsun'un kültürel alandaki en önemli kurumunun Devlet Opera ve Balesi olduğu söylenebilir. Türkiye'nin altıncı Devlet Opera ve Balesi Samsun'da açılmıştır ve Karadeniz Bölgesinde ilk ve tek olma özelliğine sahiptir.⁴¹⁵

4.4.5. Bankacılık

Samsun'da ticari faaliyetlerin artmasına paralel olarak bankacılık faaliyetlerinin de artış gösterdiği anlaşılmaktadır. 1923 yılı öncesinde Samsun'da Osmanlı Bankası'nın yanında, kişilere ait küçük çaplı banka-komisyon-sigorta şirketlerinin bulunduğu görülmektedir. Cumhuriyet sonrasında Samsun'da şubeleri açılan ilk bankalar ise şu şekildedir: 1927'de Ziraat Bankası ile İş Bankası; 1933'te TC Merkez Bankası; 1946'da Türkiye Emlak Bankası; 1951'de Yapı ve Kredi Bankası; 1955'te Türkiye Halk Bankası, 1957'de Türk Ticaret Bankası; 1959'da Türkiye Kredi Bankası; 1961'de Akbank ve 1963'te Öğretmenler Bankası⁴¹⁶. TC Merkez Bankası, Türkiye'de faaliyete başlamasından iki yıl sonra, 1933 yılında Samsun'a şube açmıştır. O tarihte sadece Ankara, İstanbul ve İzmir'de şubesi bulunmaktadır. 1933 yılında (bir diğer liman şehri) Mersin ile birlikte Samsun'a da şubesi açılmış; böylece Merkez Bankası şubesi bulunan il sayısı 5 olmuştur. 1980 yılı itibarıyla 20 ilde şubeleri bulunan Merkez Bankası, Samsun'da 111 kişilik personel kadrosuna sahiptir.⁴¹⁷

Bankaların varlığı, sadece esnaf ve tüccarın değil, tütün ekicilerinin kredi ihtiyacının karşılanmasında da önemli rol oynamıştır. STO 1963 Yıllığında konu ile ilgili şöyle söylenmektedir: “Ziraat Bankasının ziraî kredilerini artırmasına muvazi olarak diğer bankalar da memleketimizin zirai ve iktisadi hayatında mühim rol oynayan mahsullerimizden tütün için mühim miktarda plasman ayırmışlardır.”⁴¹⁸ Yıllıkta, şehirdeki zirai krediler konusunda sadece tütünden bahsetmesi dikkate değerdir.

⁴¹⁵ Seçilmiş Göstergelerle Samsun 2011, s.XIV.

⁴¹⁶ Samsun TSO 1963 Yıllığı, s.32-33. 1962 Ocak ayında Samsun'daki bankalarda bulunan tasarruf mevduatı yaklaşık 38 milyon TL ve ticari mevduat ise 7,2 milyon TL kadardır, a.e., s.33.

⁴¹⁷ Böylece Samsun, Merkez Bankası'nın en fazla personel bulundurduğu 5. il konumundadır. Banka şubelerine ilişkin bilgiler TCMB Yıllık Rapor 1980, Ankara, 1981, s.95'teki tablodan alınmıştır.

⁴¹⁸ Samsun TSO 1963 Yıllığı, s.33.

4.5. Özelleştirme Sonrası Dönemde Samsun’da Tütün Sektörünün Önemini Kaybetmesinin Ekonomik ve Toplumsal Etkileri

1980 sonrası uygulanan neoliberal politikaların bir sonucu olarak, çeşitli birimleri kapatılmaya ve özelleştirilmeye başlayan Tekel’in bağlı kuruluşlarından olan Sigara Sanayii İşletmeleri Müessesesi, 2008 yılında BAT’a satılmıştır. Böylelikle, 1997’den itibaren Ondokuz Mayıs (Balıca) ilçesindeki yeni tesisinde üretim yapan Samsun Sigara Fabrikası da BAT’a devredilmiştir. 2006’da Tekel Samsun Yaprak Tütün İşleme Merkezi’nin kapatılması, ardından Fabrikanın özelleştirilerek ölçek küçültmesi ve tarımsal tütün üretiminin de çok büyük oranda azalmasıyla birlikte tütün, Samsun’un en önemli ekonomik faaliyeti olma özelliğini kaybetmiştir.⁴¹⁹

4.5.1. Tütün Üretiminin Azalması

Daha önce verdiğimiz üretim rakamları, 1980’lere kadar -sadece birkaç yıl dışında- düzenli bir artış gösteren tütün üretiminin, 1990’larda dalgalı bir seyir izlemesinin ardından, 2000’li yıllarda düzenli bir düşüş izlediğini göstermişti. Böylece, tüccar ve Tekel tarafından ekiciye ödenen ve şehrin ekonomik döngüsü açısından çok önemli bir yeri olan *tütün parası*nda ciddi bir azalma meydana gelmiştir. Örneğin, 2000 yılında, Samsun köylüsüne, tütünü nedeniyle toplamda 11,3 katrilyon civarında bir bedel ödenmişken, 2004 yılında ödenen bedel ise sadece 4,6 katrilyondur.⁴²⁰ Üstelik 2000 yılı öncesinde, üretim miktarları çok daha yüksektir.

⁴¹⁹ 1970’li yıllardan itibaren dünya geneline yayılmaya başlayan neo-liberal politikalar, ister devlet ister özel sektör işletmesi olsun, büyük sanayi tesislerinin kapanmasına ya da emeğin daha ucuz olduğu ülkelere kaymasına neden olmuştur. Türkiye ve tütün sektörü örneğinde, tütün fabrikalarının birçoğunun kapanması ve kalan az sayıdaki fabrikanın da özelleştirilmesi söz konusudur. Devlete ait yaprak tütün işletmeleri ise tamamen kapatılmıştır. Samsun özelinde tütün sektöründe yaşanan gelişmelerin benzer toplumsal etkileri, fabrikaları kapanan ya da ölçek küçültten ağır sanayi yerleşimlerinin birçoğunda da görülmüştür. 1980’lerin sonlarında gemi yapıcılığı ve onarımının ortadan kalkmasının yanında çelik endüstrisinin de çok büyük çapta ölçek küçülttüğü Baltimore şehrinde yaşanan istihdam kaybının, şehrin sosyal ve ekonomik yaşamı üzerindeki etkileri için bkz. David Harvey, **Umut Mekanları**, İstanbul, Metis, 2008 içinde “Ütopya Mekanları” bölümü (s.167-223). *Endüstriyel krizin demir-çelik endüstrisi etrafında gelişen üç farklı kent üzerindeki etkilerinin bir karşılaştırması için bkz. A. Kaya, F. Bafail (der.), Bölgesel Kalkınma ve Avrupa Birliği: Karabük, Valenciennes ve Katowice Karşılaştırmalı Analizi*, İstanbul Bilgi Üni. Yay., İst., 2009.

⁴²⁰ Mustafa Atalay’ın kişisel hesap defterinden alınmıştır.

Tütün üretiminin azalmasına paralel olarak, Samsun il sınırları içinde, gerek toplam gerekse işlenen tarım alanları -Türkiye genelinde olduğu gibi- yıldan yıla azalma göstermektedir. 2003 yılından 2010 yılına kadar geçen 7 yılda, bu azalma miktarı, Samsun'daki toplam tarım alanları için %7.65, işlenen tarım alanları için ise %12,57 oranında gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, aynı yıllarda uzun ömürlü bitki alanında %12'ye yakın bir artış olduğu görülmektedir.⁴²¹ Bu durum, ağaçlandırma çalışmalarının yanı sıra, halkın (meyve yetiştiriciliği gibi) alternatif tarım ürünlerine yönelmesinden de kaynaklanıyor olmalıdır. Bununla birlikte; kentten yapılan ihracat değerleri ve kırsal göç oranları, son yıllardaki tarımsal üretimin, tütün tarımı kadar kazanç sağlamadığı şeklinde okunabilir.⁴²² Nitekim, TÜİK'in "Tahıl ve diğer bitkisel ürün fiyatları, TL/Kg" tablosuna⁴²³ baktığımızda, kg fiyatı en yüksek ürünün tütün olduğu görülmektedir. Buna göre; 2018 yılında tütünün ortalama kg. fiyatı 19,20 TL iken; ona en yakın ürün 12,23 TL ile haşhaş tohumudur. Onun dışında, kg fiyatı 10 TL'nin üzerine çıkabilen başka bir ürün bulunmamaktadır.⁴²⁴

4.5.2. Samsun Limanından Yapılan İhracat

2000'li yıllarda kentteki ihracat verilerine baktığımızda; Samsun'dan yapılan ihracatta, imalat sektörünün payının her geçen yıl arttığı görülmektedir. Öyle ki 2011'de, toplam ihracatın yaklaşık %10'unu tarım ve ormancılık faaliyetleri oluştururken; %89'u imalat sektörüne aittir.⁴²⁵ Bununla birlikte, imalat sektörünün büyük bir çoğunluğunu (yine tarım ile bağlantılı olan) gıda imalatı oluşturmaya devam etmektedir. Örneğin; 2010 yılında Samsun'dan gerçekleşen ihracatta, 63 bin dolarla birinci sırada yer alan "Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin ve buğday gluteni"

⁴²¹ İstatistiklerle Samsun 2010, s.82.

⁴²² Bununla birlikte ilde, 2000'li yıllarda, hayvansal üretimde bir artış olduğu da dikkati çekmektedir, a.e. s.83.

⁴²³ "Tahıl ve diğer bitkisel ürün fiyatları, TL/Kg (2008-2018)", TÜİK, [www.tuik.gov.tr \(http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1004\)](http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1004)

⁴²⁴ Elbette tütünün yükte hafif bir ürün olması birim fiyatının da yüksek olmasına neden olmaktadır. Ancak, tahıllara nispetle oldukça hafif bir ürün olan ayçiçeğinin fiyatı dahi, söz konusu yılda 5 TL'nin altındadır. Bkz. aynı tablo.

⁴²⁵ Seçilmiş Göstergelerle Samsun, s.98.

faslı, tüm imalat sektörü ihracatının yüzde 26,6'sını oluşturmaktadır.⁴²⁶ Artık çok önemsiz miktarlarda olan tütün ürünlerine ise ihracat tablolarında yer verilmediği görülmektedir.⁴²⁷

4.5.3. Samsun Dışına Göçün Artması

Yukarıda, 1990'lerden itibaren tütün sektörünün daralmaya başladığından söz edilmişti. Devletin 2002'de destekleme alımlarını bırakması ve 2009 ürün yılından itibaren de tütün üretimi ve alım-satımından tamamen çekilmesiyle⁴²⁸ birlikte tütün, ülkenin birçok yerinde olduğu gibi, Samsun'da da kırsal ve kentsel alandaki ekonomik önemini -neredeyse tamamen- yitirdi. Ardından, tütün eken köyler boşalmaya, ekiciler Samsun şehir merkezine ya da başta İstanbul olmak üzere daha büyük şehirlere göç etmeye başladı. Böylece Cumhuriyetin ilk yıllarında göç alan ve Türkiye ortalamasının üzerinde büyüme rakamlarına sahip olan Samsun⁴²⁹, 1995-2000 nüfus verilerine göre, en fazla göç veren iller sıralamasında ilk sırada yer almaktaydı.⁴³⁰ 1970 ve 1980 nüfus sayımlarında Türkiye'nin 7. büyük şehri olan Samsun, 1990'da 8. sırada yer alırken⁴³¹ 2012 yılı nüfus verilerine göre 16. sıraya geriledi.⁴³²

2010 yılı itibariyle Samsun nüfusu 1.252.693 kişidir ve bunun 816.576'sı il merkezi ile ilçe merkezlerinde ikamet etmektedir⁴³³ -ki bu da ildeki kentli nüfus oranının

⁴²⁶ Bkz. "Fasillara Göre Dış Ticaret, Samsun, 2010" tablosu, **İstatistiklerle Samsun 2010**, s.79. Oranlar tarafımızca hesaplanmıştır.

⁴²⁷ Sigara harmanlarında Türk tütünlerinin kullanım oranının önemli oranda azaldığından daha önce bahsedilmişti. Bunun yanında, son birkaç on yılda, sigaraların içindeki tütün miktarının da azaltılması söz konusudur. Eskiden tek bir sigarada 1,5 gr. tütün bulunurken, günümüzde bu miktar 0,5 grama düşmüştür, (tütün ticareti yapan) Sunel Ticaret Türk A.Ş.'nin İcra Kurulu Başkanı Noyan Gürel'den aktaran Vahap Munyar, <https://www.hurriyet.com.tr/kirgizistan-da-12-bin-ciftciyle-tutun-uretiyor-dogu-anadolu-da-kacakci-engeline-takiliyor-14363318>.

⁴²⁸ tapdk.gov.tr

⁴²⁹ Bkz. yukarıda (s.234) Tablo 12.

⁴³⁰ Tuncer Kocaman, **Türkiye'de İç Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri (1965-2000)**, DPT, 2008, s.22-28. (Çevrimiçi) <http://ekutup.dpt.gov.tr/nufus/kocaman/icgoc.pdf>, 22 Haziran 2016.

⁴³¹ a.e., s.8.

⁴³² Kaynak: www.tuik.gov.tr. Her ne kadar 2000'li yıllarda Samsun'un nüfus artış hızı çok fazla yavaşlayarak Türkiye ortalamasının oldukça altına düşmüş olsa da; nüfus yoğunluğu açısından Samsun hala Türkiye genelinin üzerindedir. 2010 yılında bu rakamlar Samsun ili için 140 ve Türkiye için 96'dır. Rakamların alındığı kaynak: **İstatistiklerle Samsun**, s.12.

⁴³³ İlin belde ve köy nüfusu 436.117 kişidir, TÜİK: <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>

%65'in üzerine çıkmış olduğunu gösterir.⁴³⁴ Samsun, 1993 yılında "büyükşehir belediyesi" olmuş⁴³⁵; 2008 yılında ise, "Merkez" ilçenin bölünmesi ve bazı beldelerin de birleştirilmesi sonucunda, Büyükşehir Belediyesine bağlı yeni ilçeler⁴³⁶ oluşturulmuştur. Buna göre; tarihî kent merkezini içine alan kısım "İlkadım" ilçesi olarak adlandırılmış, kent merkezinin doğu kısmında "Canik", batı kısmında da "Atakum" ilçeleri oluşturulmuştur*. Samsun'da nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu bu üç ilçenin 2010 yılındaki toplam nüfusu 530 bindir. 315 bin kişinin yaşadığı İlkadım ilçesi, en kalabalık ilçe olmanın yanında, -gerek rakamsal (311 bin) gerekse oransal (%98,73) olarak- kentli nüfusun da en fazla olduğu yerleşimdir.⁴³⁷

2009'dan 2010 yılına kadar geçen bir yılda; üç merkez ilçenin (Atakum, İlkadım ve Canik) nüfusu toplamda 13.900 kişi artmış olmasına karşın, diğer ilçelerde yaşanan nüfus azalması nedeniyle, Samsun'un il nüfusu toplamda sadece 2.500 kadar artmıştır. Bu da Samsun'un il merkezinde hala göç yoluyla bir nüfus artışı yaşanmakla birlikte, bu göçün başka illerden çok, tarımsal geçim olanaklarını yitiren kendi taşra ilçelerinden kaynaklandığını göstermektedir. İlkadım, Atakum ve Canik'in ortalama yıllık nüfus artış hızı %28 iken, diğer tüm ilçelerde artış oranı eksilerde gerçekleşmiş, eskinin bütün kenti Bafra da nüfusunu kaybetmekten kurtulamamıştır.⁴³⁸

2009-2010 yılı arasında Samsun'a göç eden kişi sayısı 35.418 iken, 45 bine yakın kişi de şehri terk etmiştir. Böylece ildeki net göç hızı binde -7,48 olmuştur.⁴³⁹ Samsun'a

⁴³⁴ 2011 yılı verilerine göre; Türkiye'nin, nüfus büyüklüğü itibarıyla 16. ve nüfus yoğunluğu açısından 14. büyük şehri olan Samsun, kentli nüfus oranının en fazla olduğu iller sıralamasında ise %66 ile 33. sırada yer almaktadır. Bkz. **Seçilmiş Göstergelerle Samsun**, s.10,11 ve 12'deki tablolar.

⁴³⁵ Samsun Belediyesi, 2 Eylül 1993 tarihinde kabul edilen 504 numaralı kanun hükmünde kararname ile büyükşehir belediyesi yapılmıştır, <https://www.samsun.bel.tr/icerik/tarihce>

⁴³⁶ 6 Mart 2008'de kabul edilen 5747 numaralı kanun ile "Atakent, Kurupelit, Altınkum, Çatalçam ve Taflan beldelerinin birleşerek Atakum beldesine katılmasıyla" *Atakum*; "Gazi ve Yeşilkent beldelerinin İlkadım'a katılmasıyla" da *İlkadım* ilçelerinin kurulması ve *Canik* beldesinin de ilçe yapılması karara bağlanmıştır. Bu değişiklik ile büyükşehir ilçeleri "Atakum, Canik, İlkadım ve Tekkeköy" olarak belirlenmiştir. 12 Kasım 2012 tarihinde kabul edilen ve 2014 yerel seçimleri ile yürürlüğe giren 6360 sayılı kanunla birlikte de tüm Samsun ilçeleri büyükşehir belediyesinin yetki kapsamına alınarak Samsun bir *bütünşehir* haline gelmiştir, <https://www.samsun.bel.tr/icerik/tarihce>

* Canik'in doğusunda yer alan ve eskiden Çarşamba'ya bağlı olan Tekkeköy de merkez ilçelerden biri yapılmıştır. Şehrin Organize Sanayi Bölgesi olan Tekkeköy, il merkezinin dışında kaldığı ve diğer üç ilçe kadar yoğun nüfusu olmadığı için, kent merkezine ilişkin tanımlamamızda değerlendirme dışı bırakılmıştır.

⁴³⁷ Samsun il genelinde nüfus yoğunluğu 140 iken İlkadım'da 1.942'dir. İlçelere ilişkin rakamlar **İstatistiklerle Samsun 2010**, s.13-14'ten alınmış, oranlar ise tarafımızdan hesaplanmıştır.

⁴³⁸ a.e., s.15'teki tablo.

⁴³⁹ a.e., s.26.

göç edenlerin dörtte birini (yaklaşık 9 bin kişi) İstanbul'dan gelenlerin oluşturması, bu göçün, ağırlıklı olarak, daha önce İstanbul'a göç etmiş Samsunluların emeklilik sonrası memleketlerine geri dönmelerinden kaynaklandığı şeklinde okunabilir. Aynı durum, -büyük oranda- Ankara'dan Samsun'a göç edenler (2.348 kişi) için de söz konusu gibi görünmektedir. Keza, Samsunluların en fazla göç verdiği iller arasında İstanbul 13 bin kişi ile birinci sırada yer alırken; onu Ankara (4 bin), Ordu**, Bursa ve Trabzon izlemektedir.⁴⁴⁰

2010 yılı itibariyle, Samsun'da ikamet etmekte olup, nüfus kaydı başka bir ilde bulunanlar arasında 40 bine yaklaşan nüfusları ile Ordulular birinci sırada gelmektedir. Onları sırasıyla, Trabzonlu, Amasyalı, Giresunlu ve Rizeliler izlemektedir.⁴⁴¹ Bu durum, yukarıda belirtildiği gibi, Samsun'un (1990'lara kadar) özellikle komşu illerle Karadeniz bölgesi genelinden oldukça göç almış bir şehir olduğunu kanıtlamaktadır. Bunun yanında, nüfus kaydını çok daha önceden Samsun'a almış bulunan ve birkaç kuşak öncesi söz konusu illere dayanan daha binlerce kişinin bulunduğu da göz önünde tutulmalıdır.

Buna karşılık, 2000 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre; Samsun'da doğmuş olup başka bir ilde ikamet eden kişi sayısı 427.343'tür⁴⁴². 2010 yılı itibariyle, *Samsun nüfusuna kayıtlı* olup da Samsun dışında ikamet eden kişi sayısı ise yaklaşık 750 bindir ve bunların da yarıdan fazlası (393.285 kişi) İstanbul'da yaşamaktadır.⁴⁴³ Aynı yılda, Samsun'da yaşayan ve Samsun nüfusuna kayıtlı bulunan kişi sayısının 1 milyondan biraz fazla (1.052.026)⁴⁴⁴ olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Samsunluların son yıllarda ne kadar yüksek oranda göç vermiş oldukları daha iyi anlaşılabilir.

** Samsun'un en fazla göç aldığı ikinci ve en fazla göç verdiği üçüncü il olan Ordu için İstanbul ve Ankara ile olan ilişkinin tersi bir bağlantının söz konusu olması olasıdır. Trabzon için de aynı çıkarımı yapmak mümkündür. Zira, bir sonraki paragraftan da anlaşılacağı üzere, bu iki şehirden Samsun'a önceki yıllarda önemli bir göç olmuştur ve Samsun'dan bu iki ile son yıllarda olan göçün, bir "geri dönüş" olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁴⁰ a.e., s.26-27.

⁴⁴¹ a.e., s.28.

⁴⁴² Tuncer Kocaman, *Türkiye'de İç Göçler*, s.112.

⁴⁴³ *İstatistiklerle Samsun*, s.29. 2017 yılı verilerine göre ise; *doğum yeri* Samsun olan 272.401 kişi İstanbul'da ikamet etmektedir, TÜİK: <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>

⁴⁴⁴ *İstatistiklerle Samsun*, s.29. Sadece bir yıl sonrasında bu rakam, 2 bin kişi kadar azalmıştır. Bkz. *Seçilmiş Göstergelerle Samsun*, s.85'teki tablo.

Samsun'un göç alma-verme eğilimine ilişkin yukarıda verilen rakamlar, Türkiye genelindeki sıralamadaki yerleri açısından değerlendirildiğinde, Samsun'un nüfus hareketleri daha net anlaşılabilmektedir. Yukarıda Samsun'un, göç eden nüfusun büyüklüğü açısından, “en fazla göç veren iller” arasına girmeye başladığı belirtilmişti. Burada düşülmesi gereken bir not, en fazla göç veren ilk üç ilde her zaman İstanbul, Ankara ve İzmir bulunmakla birlikte, bu illerin aynı zamanda “en fazla göç alan iller” sıralamasında da daima başta olduklarıdır. Yani, *net göç hızı* söz konusu olduğunda bu iller yine göç çeken iller konumundadır. Oysa Samsun için artık durum farklıdır. Şöyle ki; bütün sektörünün kentte artık zayıflamış olduğu 1995-2000 yılları arasında Türkiye genelinde göç edenlerin %2,32'si (111.272 kişi) Samsun'dan göç etmiş; böylece Samsun göç eden nüfusun büyüklüğü açısından en fazla göç veren 6. il olmuştur. Oysa aynı dönemde Samsun'a göç edenlerin sayısı sadece 59.628'dir. Bu durumda ilin net göçü -51.644 kişidir ve bu rakam, negatif *net göç* rakamları arasında birinci sıradadır. Buna karşılık, ilden göç eden nüfusun, ilin toplam nüfusuna oranı (*verdiği göç hızı*) hesaplandığında Samsun'un (Türkiye ortalamasının üzerinde olmakla birlikte) ilk sıralarda bulunmadığı görülmektedir. 1995-2000 döneminde illerin *verdiği göç hızı* sıralamasında Samsun (binde 95,94 ile) verdiği göç hızı en fazla olan 30. il durumundadır (1975-1980 aralığında ise aynı sıralamada -binde 52 ile- 56. sıradadır). Son olarak ilin *net göç hızına** baktığımızda ise uzun yıllar eksiye seyretmekle birlikte, 1965-70 aralığındaki sıradışı göç olayının ardından, 15-20 yıl süreyle Türkiye sıralamasında ortalamanın biraz üzerinde⁴⁴⁵ yer alan bir negatif net göç hızına sahip olduğu, 1990'larda ivme kazanan göç hareketinin sonucunda ise, illerin net göç hızı sıralamasında (1995-2000 döneminde) 64. sıraya gerilediği görülmektedir.⁴⁴⁶ Bir başka ifadeyle; 1970-1985 aralığında ildeki net göç hızı ortalama binde -13 iken; 1995-2000 arasında binde -45,5 olmuştur.⁴⁴⁷

Samsun'un son yıllarda böyle büyük oranlarda göç vermesinin nedeni ise, nüfusu sürekli büyümüş olan kentin, bu nüfusu beslemeye yetecek ölçüde bir sanayileşmeyi

* Bir ilin aldığı göç miktarından verdiği göç miktarının çıkarılması ile elde edilen sonuca “net göç” ve bu rakamın ilin toplam nüfusuna oranına da “net göç hızı” denilmektedir.

⁴⁴⁵ 1970-1985 yılları arasında illerin net göç hızı sıralamasında Samsun 31-36. sıralar arasında yer almaktadır.

⁴⁴⁶ Rakamlar; Kocaman, **Türkiye’de İç Göçler**, s.8-59 arasındaki tablolardan alınmıştır.

⁴⁴⁷ İldeki göçe ilişkin rakamlar için bkz. aşağıda EK-3'teki *Tablo 18*.

gerçekleştirememiş olmasıdır. Diğer bir ifadeyle bu negatif göç, ekonomik temelli bir göçtür ve Samsun’dan göç edenlerin göç etme nedenlerine bakıldığında, birinci sırayı “iş arama-bulma” faktörünün alıyor olması da bu görüşümüzü desteklemektedir.

Tablo 14: Samsun’dan Göç Edenlerin Göç Etme Nedenlerine Göre Yüzde Dağılımı (1995-2000)

İş arama/bulma	Hanehalkı fertlerinden birine bağımlı göç	Eğitim	Tayin/Atama	Evlilik	Diğer	Toplam
27,06	24,44	12,40	11,72	9,31	15,06	100,00

Kaynak: Kocaman, **Türkiye’de İç Göçler**, s.59’daki tablodan yararlanılarak oluşturulmuştur.

Tablodaki oranlardan yararlanarak bir hesaplama yaptığımızda, söz konusu dönemde “iş arama/bulma sebebiyle” Samsun’dan göç etmiş kişi sayısının 30.110 kişi olduğunu buluruz. Samsunluların en fazla göç ettiği illerin İstanbul başta olmak üzere Ankara, Bursa ve İzmir gibi iş olanaklarının görece fazla olduğu büyük şehirler olması da göçün ekonomik yönüne işaret etmektedir. Öyle ki, Samsun’dan yapılan göçün %54’ü sadece bu dört ile yapılmıştır.

Kentin dışarıya verdiği bu -ekonomik temelli- göç nedeniyle, ildeki genç nüfusun toplam nüfusa oranı Türkiye ortalamasının altında iken, 45 yaş üstü nüfusun oranı ise Türkiye ortalamasının oldukça üzerindedir.⁴⁴⁸ İlde 2007 yılında 29,63 olan *ortanca yaş*, 2010 yılında 31,19’a yükselmiş ve Türkiye ortanca yaşı ile arasındaki fark da 1,36’dan 1,97’ye çıkmıştır.⁴⁴⁹

Tüm bunlara karşılık, Samsun’da, 1990’lara doğru hızlanan ve 1995-2000 arasında en yüksek seviyesine ulaşan göç verme eğiliminin 2000’li yıllarda biraz azaldığı; 2015 yılına kadar negatif seyreden net göç hızının, 2015-2016 döneminde yön değiştirdiği ve bu tarihten itibaren şehrin, verdiğiinden fazla göç almaya başladığı görülmektedir.⁴⁵⁰ Bu durum doğal olarak, ildeki nüfus artış hızının da yeniden ivme yapmasına neden olmuştur:

⁴⁴⁸ **İstatistiklerle Samsun 2010**, s.21’deki tablo.

⁴⁴⁹ **a.e.**, s.25’teki tablo.

⁴⁵⁰ Bkz. aşağıda: EK-3’teki 18 numaralı tablo.

Tablo 15: Samsun ve Türkiye’de yıllık nüfus artış hızı ve nüfus yoğunluğu,
(2007-2018)

Dönem	Yıllık Nüfus Artış Hızı (‰)		Nüfus Yoğunluğu	
	Samsun	Türkiye	Samsun	Türkiye
2007-2008	4,1	13,1	136	93
2009-2010	2,1	15,9	138	96
2012-2013	8,0	13,7	139	100
2015-2016	12,5	13,5	143	104
2017-2018	17,2	14,7	147	107

Kaynak: “Yıllara göre illerin yıllık nüfus artış hızı ve nüfus yoğunluğu, 2007-2018”, www.tuik.gov.tr

Tablo 15’teki rakamlara bakıldığında, 2010’lu yıllarda nüfus artış hızında yeniden bir artış olduğu göze çarpmaktadır. Özellikle son birkaç yıldaki artış oldukça dikkat çekicidir. Ancak Türkiye genelindeki durum ile birlikte düşünüldüğünde, bu artışın, Samsun’a özgü sosyal ve ekonomik koşullarla ilgili olmadığı anlaşılmaktadır. Zira söz konusu artış, genel olarak Karadeniz şehirlerinin çoğu için olduğu kadar, birçok Anadolu şehri için de geçerlidir⁴⁵¹. Daha önce çeşitli konularda Samsun ile karşılaştırdığımız Trabzon ve Sivas’ta da son yıllarda benzer bir eğilim olduğu görülmektedir. 2017-2018 döneminde; nüfus artış hızı Trabzon’da binde 27 iken; (2000’ler boyunca nüfus artış hızı eksilerde seyretmiş olan) Sivas’ta ise binde 39,9 olmuştur. Aynı dönemde, 600 bine yakın kişi İstanbul’u terk etmiş ve şehrin net göç hızı alışılmadık biçimde binde -13,9 (ve Ankara’da -6,8) olmuştur. 2015-2017 arasında da İstanbul’un net göç hızı negatif seyretmiştir. Son yıllarda birçok şehirde görülen nüfus artışında, büyükşehirlerden gerçekleşen bu geriye doğru göçün (ve aynı zamanda İstanbul’a göç etme eğilimindeki azalmanın) etkisi olduğunu düşünmekteyiz.

4.5.4. Kent Yaşamında Tütünden Arda Kalanlar

1997’de Samsun’un Ondokuz Mayıs ilçesindeki Ballica Sigara Fabrikasının faaliyete geçmesiyle birlikte, kent merkezindeki 100 yıllık tarihî fabrikada üretim durdurulmuştur. Ballica Sigara Fabrikası’nın başlangıçta büyük heyecan ile karşılandığı metinlerden anlaşılmaktadır. Bu fabrika ile Tekel’in bir iş sahası daha

⁴⁵¹ Bkz. “Yıllara göre illerin yıllık nüfus artış hızı ve nüfus yoğunluğu, 2007-2018”, www.tuik.gov.tr

açarak, 1000'in üzerinde işçi istihdam edeceği beklentisi oluşmuştur.⁴⁵² Ancak, en modern üretim araçları ile donatılan bu fabrika, işçi sayısını -eski fabrikaya oranla- oldukça azaltmasının yanında; on yıllık bir sürenin ardından, özel sektöre devredilecektir.

Buna karşılık; kentte gerçekleştirilen imalat, tarım ve ticaret faaliyetlerinde birincil önemi olan tütünden arda kalan boşluğun, farklı iş kolları ile yeterince doldurulamadığı anlaşılmaktadır. Temel gelir kaynağından mahrum kalan Samsun, TBMM Şiddet Araştırma Komisyonunun 2007 raporuna göre; %46,7 ile “gençler arasında ateşli silah ve kesici/delici alet bulundurma” oranı en yüksek kent konumundadır. Raporda; aile-içi şiddet ve gençler arasında uyuşturucu madde bağımlılığına yatkınlık açısından da birinci sırada olan Samsun'un, en önemli sorunu şiddet ve bunun alt bileşenleri de yoksulluk ve işsizlik olarak belirlenmiştir.⁴⁵³

Kurulduğu 1887 yılından kapatıldığı 1997 yılına kadar, bir asırdan fazla bir süre, Samsun'un ekonomik ve sosyal yaşamına damgasını vurarak şehrin adeta sembolü haline gelen tarihi Tütün Fabrikasının kapanmasıyla birlikte, fabrikanın etrafını çevrelemiş olan onlarca işyerinin de kapanmış olduğu görülmüştür. Yapılan sözlü tarih görüşmelerinde, fabrikanın işlediği yıllarda, esnafın onun etrafında kümелendiği, öğle paydosunda -özellikle kadın- işçilerin civardaki mağaza ve dükkanlara akın ettiği; aldıkları bir ürünün fabrikada reklamını yapmak suretiyle birbirlerini alışveriş konusunda teşvik ettikleri dile getirilmiştir. Hal böyle olunca esnafın fabrika çevresinde bir yer bulmak için yarışa girmesi de tabiidir. Oysa şehrin en işlek yerlerinden birinde, -tabiri caizse göbeğinde- bulunan fabrikanın kapanması, kentteki esnafın zor duruma düşmesine ve birçoğunun dükkanlarını kapatmasına neden olmuştur. Aynı şey *Büyük İşleme* civarındaki esnaf için de söz konusu olmuş, tesisin kapanmasıyla etrafı da giderek ıssızlaşmıştır.

⁴⁵² Tekgıda-İş Sendikası Samsun Bölge Şubesi Teşkilat Sekreterinin Fabrikayı öven konuşması için bkz. “Tekel 19 Mayıs'ta Samsun'a Bir Güneş Daha Çıkıyor”, **TEKGIDA-İŞ Dergisi**, sayı:71, Yıl:1997, s.7.

⁴⁵³ <https://tbmm.gov.tr>. Gençlerinin işsizlik gibi önemli bir problemi bulunmasına karşılık Samsunlular, 2013 yılı mutluluk araştırmasında, (Türkiye ortalamasının iki puan üzerinde) %61 oranında mutlu olduklarını ifade etmişlerdir. Kadınlar arasında mutlu olduğunu ifade edenler, -Türkiye genelinde olduğu gibi- erkeklerden daha fazladır (Samsunlu kadınların %63,7'si ve erkeklerin %58,2'si mutlu olduklarını ifade etmiştir). Bkz. “İllere ve Cinsiyete Göre Mutluluk Düzeyi, 2013”, TÜİK, www.tuik.gov.tr

Fabrikanın tarihi binası, uzun yıllar atıl durumda kalmasının ardından 2010 yılında restorasyona alınmıştır. Tesis, dış cephesinin tarihi dokusu bozulmadan, içinde birçok mağazanın ve yeme-içme bölümlerinin bulunduğu, açık ve kapalı alanlardan oluşan bir eğlence ve ticaret merkezine dönüştürülmüştür.⁴⁵⁴ Böylelikle tesis ve çevresindeki ekonomik ve sosyal yaşam yeniden hareketlenmiştir. Ancak bu kez eski canlılık ile arasında ciddi bir fark bulunmaktadır. Birinde üretim yapan bir fabrika ve çevresinde bu üretimin yarattığı ekonomik döngüden beslenmek üzere tüketime yönelik hizmet veren küçük esnaf örgütlenmesi söz konusudur. Bugünkü durumda ise fabrikanın yenilenmiş tesisinde, tamamen tüketime yönelik sektörler yer almaktadır. Üretim-tüketim döngüsü, yerini tüketim-tüketim döngüsüne bırakmıştır. Üstelik, ilk halinde, özellikle 1960-1990 aralığında, güçlü sosyal hakları ve yüksek ücretleri bulunan işçilerin, tüketim harcamalarına ayırabilecek iyi bir gelirleri varken; alışveriş merkezinin geçici ve asgari ücretli çalışanlarının tüketim için ne kadar bütçe ayırabilecekleri tartışmalıdır. Bunun yanında, yerel esnafın yerini alan AVM'deki ulusal ya da uluslararası şirketlere ait mağazalarda yapılan alışveriş de kentteki paranın şehir dışına akmasına yol açmaktadır. Böylece, emlak piyasası ve -asgari ücretle de olsa- istihdam açısından sağladığı faydanın dışında, bu kurumsal firmalar, ekonomik döngünün kent içindeki akışının yurtdışı ya da İstanbul merkezli şirketlere doğru akmasına yol açmak şeklinde bir etkiye sahip olmaktadır. Bu durum Samsun haricinde, diğer Anadolu kentleri için de söz konusu olmakla birlikte, çalışmamızın hacmini aşan bir siyasal ve ekonomik tartışmanın konusunu oluşturmaktadır.

⁴⁵⁴ *Bulvar AVM*, 2012 yılının Temmuz ayında hizmete açılmıştır, www.bulvarsamsun.com.tr

SONUÇ

Bu çalışmamızda, tütün sektörünün Samsun'da birincil önemdeki ekonomik faaliyeti oluşturduğu yüzyılı aşkın zaman diliminde, kentte yaşanan ekonomik ve toplumsal değişimin nedenlerini ve boyutlarını, tarihsel ve istatistik verilerin yanında, sözlü tarih ve gözlem yöntemi ile edinmiş olduğumuz kalitatif bulgulardan da yararlanarak ortaya koymaya çalıştık. Bunu yaparken, kentlerin ekonomik ve toplumsal tarihinin, içinde bulundukları ulusal ve küresel ölçekteki değişim ile bir arada değerlendirilmesi gerektiği varsayımından yola çıkarak; konuyu bütüncül ve tarihsel yöntem doğrultusunda incelemeyi denedik. Böylece, Samsun'da yaşanan değişimin, bir yandan Türkiye'nin genel ekonomik ve sosyal tarihinin bir uzantısı şeklinde gerçekleştiği; diğer yandan ise, ülkedeki genel kentleşme çizgisinden oldukça farklılaşan yönlerinin bulunduğu sonucuna ulaştık.

Çalışmamızda, kente, salt ekonomik ve siyasi olaylar (seçimler, ithalat-ihracat rakamları vb.) ekseninde yaklaşmayıp; burada gerçekleştirilen üretim ilişkilerine dahil olan toplumsal kesimleri, bu kesimlerin birbirleriyle ve kent mekanıyla etkileşimini de açığa çıkarmaya gayret ettik. Bu toplumsal kesimler arasında, klasik tarih yaklaşımının en fazla görmezden geldiği, çoğu kez istatistiksel birer rakam olmanın ötesinde kendilerine ilişkin pek de bir şey öğrenemediğimiz işçilere, Samsun'un özgün koşulları gereği tütün işçilerine, daha yakından bakmayı gerekli gördük. Bu tütün işçilerinin, büyük oranda kadınlardan oluşması ise, Samsun'u, bir sosyal tarih çalışmasına konu etmemizde birincil derecede etkili olan faktördü. Bu şehirdeki tütün sanayiinin, bir yandan Samsun'un hızlı bir ekonomik kalkınma içerisine girmesini sağlarken, diğer yandan kentte kadınların ev-dışı üretim faaliyetlerine yüksek oranlı (Türkiye ortalamasının çok üzerinde) katılımına imkan vermesinin, toplumsal yaşamda ne derecede değiştirici bir etkisinin olduğunu çözümlemeye çalıştık. Kadınların tütün işkolundaki ve dolayısıyla kent ekonomisindeki ağırlıklı yerini ortaya koymak, Giriş bölümünde bahsettiğimiz çeşitli zorluklara karşın, işin kolay tarafını oluşturdu. Esas zor olan nokta, tütün fabrikasını ve onlarca tütün işletmelerini dolduran, kent ekonomisinin sürdürülmesinde (gerek üretim gerekse de tüketim açısından) birincil unsuru oluşturan bu binlerce işçi kadının; iş yaşamında karşılaştıkları cinsiyet temelli sorunların ama daha çok da iş önlüklerini çıkardıktan

sonra büründükleri “eş, anne, kız çocuk ya da kız kardeş rollerinde” ne düzeyde bir farklılaşma yaşadıklarının tespit edilmesi oldu. Bu konudaki değerlendirmelerimize geçmeden önce, Samsun’un ekonomik ve toplumsal tarihinin genel hatlarıyla nasıl şekillendiği ve Türkiye kentleşme tarihi içindeki yeri konusunda edinmiş olduğumuz bilgilerin kısa bir değerlendirmesini yapmak gerektiği düşüncesindeyiz.

Çalışma boyunca, Samsun özelinde, tütün sanayiinin gelişmesiyle birlikte, askeri/yönetici sınıf ve sınırlı bir zanaatkar kümesi ile onlar etrafında toplanan küçük bir hizmet kesimi etrafında şekillenen geleneksel kasaba yapılanmasının; fabrika ve atölyelerde çalışan ve aralarında kadınların da bulunduğu binlerce işçiye memurlar, tüccarlar, banka ve komisyoncular ile giderek genişleyen bir hizmet kesiminin eşlik ettiği kalabalık bir nüfustan oluşan modern bir kente dönüşümünü izledik. Burada, üretim ilişkilerinin değişmesine neden olan iktisadi etmenler, beraberinde toplum yapısında da temel değişimlere yol açmış ve Braudel’in sözleriyle, “bir yaşam tarzından bir diğerine” geçilmiştir. Bu yaşam tarzının temel belirleyicisi, tütün sanayiinin gereklilikleri olmuşsa da; kökleri Tanzimat’a kadar uzanan idari reformların da kentin şekillenmesi üzerinde belirli etkileri olmuştur. Cumhuriyetle birlikte ise, toplumun daha radikal bir dönüşümü hedeflenmiş; bu dönemde bir yandan tütün sektörünün kapasitesi genişletilerek iktisadi değişimin etkisi artırılmış; diğer yandan kent dokusunun çeşitli imar faaliyetleri, anıtlar, meydanlar, demiryolu ve liman gibi yatırımlarla Avrupai tarzda dönüştürülmesine yönelik daha kararlı adımlar atılmıştır. Cumhuriyet’in ilk yıllarında sayıları oldukça sınırlı olan kadın tütün işçilerinin sayısı da izleyen yıllarda giderek artmış, 1960’lara gelindiğinde ise kentte kadın işçilerin sayısı erkekleri geçmiş ve Samsun Türkiye kentleri arasında bu konuda ayrıcalıklı bir konum edinmiştir.

Samsun’un, kabaca 1860’lardan 1980’lerin sonuna dek, esas olarak tütün sektörü etrafında şekillenen bu ekonomik ve toplumsal değişiminin, Osmanlı ve Türkiye devletlerini etkisi altına alan küresel gelişmeler ve ulusal düzeyde izlenen ekonomik ve siyasal uygulamalarla yakından ilgili olduğu görülmektedir. Kentin tarihi, adeta, ulusal tarihin yerel ölçekteki izdüşümünü vermektedir. Osmanlı tarımsal ürünleri ve hammaddelerinin 19. yüzyılda uluslararası kapitalist ticarete açılması sonucunda, tarımsal üretime en uygun Karadeniz şehri olmanın yanında, iç bölgelere ulaşım

sağlamak açısından da elverişli bir konumda bulunan Samsun, bir ihracat ve ithalat limanı olarak önem kazanmaya başlamıştır. İl topraklarında kaliteli tütün ekiminin yaygınlaşması sonrasında, Samsun'un ihraç ürünleri arasına (uluslararası piyasada kısa sürede ün salan) Samsun-Bafra tütününün de girmesiyle Samsun, iki önemli tarihsel limanı, Trabzon ve Sinop'u geride bırakacak düzeyde bir ekonomik canlanma yaşamıştır.

Aslında, 19. yüzyılda liman kentlerinin birçoğu küresel ticaretin benzer etkilerine maruz kalmıştır. Ancak Samsun, kendine özgü önemli farklılıklara sahiptir ve bu farklılıklar da temel olarak tütün sektöründen kaynaklanmaktadır. 19. yüzyılda küresel ticarete konu olan tahıllar ve kuru meyveler, tek başlarına tütün kadar kalabalık bir işçi kitlesi oluşturan endüstriyel faaliyetlere konu olmamışlardır. Tütün hem ihraç öncesi imalat işlemelerine tabi tutulmakta hem de yurt içindeki tüketimi¹ nedeniyle fabrikalaşmayı gerektirmektedir. Bu yönüyle tütün; tarım, ticaret ve sanayinin bir arada gelişmesine neden olmaktadır. Oysa Avrupa'nın ucuz mamul ürünleri karşısında, küresel ticarete eklenilen birçok kentte zamanla sınai faaliyetler sekteye uğramış ve daha çok hammadde ihracatı öne çıkmıştır. Tütün sektörü ise, Avrupa'ya ticari üstünlük sağlayan diğer üretim (özellikle dokuma) faaliyetlerine göre, çok daha yeni bir sektördür ve Osmanlı ile henüz bu alanda bir rekabet söz konusu değildir. Avrupalılar, tütünün daha çok Osmanlı içindeki tüketiminden kaynaklanan vergi gelirlerine talip olmuşlar ve bu talep Reji Şirketini doğurmuştur. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı dış borç krizinin sonucu olarak kurulan Düyun-u Umumiye'nin bir uzantısı mahiyetindeki Reji İdaresi'nin, 1883 yılından itibaren, ülke genelinde tütünün yetiştirilmesi ve fabrikasyonunu tekeline almasıyla birlikte; en önemli tütün mınıtkalarından biri olarak Samsun, Reji'nin faaliyetlerinden en çok etkilenen yerlerden biri olmuştur. Şehrin en önemli sanayi kuruluşu olan Tütün Fabrikası da bu yabancı ortaklık tarafından 1887 yılında kurulacaktır. Ülke genelinde, devletin dışa bağımlılığının somutlaşmış bir ifadesi olarak görülen, yetkileri gereği hem kırsal hem de kentli nüfusu doğrudan ilgilendiren uygulamaları olan bir kurum olarak Reji İdaresi; en büyük tesislerinden birini kurmuş olduğu Samsun'da çiftçi, işçi ve tüccar olmak üzere hemen her kesimden insanın yaşamını etkilemiştir. Bu dönemde, tütün

¹ Mamul tütün (sigara), o dönemde henüz önemli bir ihraç ürünü değildir.

yetiştiricileri, ürünlerini hak ettiği değerde satamamaktan ya da ürün teslimi sırasında karşılaştıkları çeşitli zorluklardan yakınırken; aralarında birçok kadının da bulunduğu fabrika ve bakım işçileri ise çalışma koşullarının olumsuzluklarından dolayı Reji ile sorunlar yaşamış, zaman zaman tepkilerini grev şeklinde ortaya koymuşlardır. Bununla birlikte, yaşanan tüm sorunlara karşı, Reji döneminde tütün mamulleri sanayii gelişmeye devam etmiş; yerel tütün tüccarları ve yabancı tütün şirketlerinin temsilcilikleri de ihracat faaliyetlerini ve bu ihracat için gerekli olan yaprak tütün imalat işlemlerini sürdürmüşlerdir. Türk (ve Samsun) tütünlerinin kazandığı uluslararası ün, (bu tütünlerin başka yerlerde yetiştirilmesine yönelik başarısız bazı girişimlere karşılık) yaprak tütün şirketlerine oldukça kâr getiren bu ürünün ticaretinin uzun yıllar devamını sağlamıştır. Osmanlının son yıllarında tütün, Anadolu'dan yapılan ticarete çok önemli bir yer edinirken, tütün sanayiinin kurulduğu şehirler, ticaret ve sanayiinin bir arada gelişmesi ile hızlı bir kentsel değişime uğramıştır. Tütünün ekonomideki en önemli unsuru oluşturduğu Samsun şehri de giderek büyümüş, kentte birçok konsolosluklar ve yabancı şirketlere ait temsilcilikler açılmış ve limandan yapılan (çok büyük bir bölümünü yaprak tütünün oluşturduğu) ihracat değeri zamanla ithalatı geçer hale gelmiştir.

Tütün sanayiinin gelişmesiyle birlikte Samsun'un kentsel yaşamında görülen değişim, dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda, gerçekten kayda değerdir. Bilindiği gibi, Osmanlı genelinde imalat sanayi ağırlıklı olarak küçük işletmelerde ya da evlerde gerçekleştirilmekte ve 19. yüzyılda kurulan az sayıdaki fabrika ise İstanbul, İzmir, Bursa ve Selanik gibi dönemin büyük şehirlerinde bulunmaktaydı. Anadolu şehirlerinin çoğunda, 50 kişinin bir arada çalıştığı tek bir fabrikaya rastlamak mümkün değildi. Böyle bir dönemde, üstelik en az yarısını kadınların oluşturduğu, 300'den fazla işçinin toplu halde çalıştığı Tütün Fabrikasının, Samsun gibi küçük bir kent için taşıdığı önem açıktır. Fabrika haricinde, yine Reji'ye ait tütün bakım ve işleme evlerinde de yüzlerce işçi çalışmakta; bunun yanında, birçoğu *Tütün Merkezi* ve etrafında toplanan onlarca tütün tüccarı tarafından işletilen tütün işleme evleri (mağaza) ve depolarında çalışan işçilerin toplamı binleri bulmaktadır. Kentte artan üretim ve ticaret, yerli-yabancı tüccar ve komisyoncuları Samsun'a çekmekte; bunlar, Reji memurları, yabancı ülke temsilcileri ve (onlar kadar paraları olmasa da yine de

ücretli bir işe sahip kentli nüfus olmaları nedeniyle) tütün işçileri ile birlikte tüketim talebini artıran bir kitle oluşturmakta; böylece kentteki hizmet sektörü de gelişmektedir. Tüm bunların sonucunda Samsun; fabrikası, atölyeleri, şirket temsilcilikleri, bankacı ve komisyoncuları, Avrupa tarzı kıyafetler diken terzileri, çeşitli ürünler satan perakende mağazaları, otelleri ve yeniden imar edilen sokaklarıyla 20. yüzyılın henüz başında, “modern bir kent” havasına bürünecektir. Bu görünümün tamamlanması için gerekli olan liman ve demiryolu yatırımları ise, birçok girişime rağmen, dönemin ekonomik ve siyasi koşulları gereği gerçekleştirilemeyecek ve bunların tamamlanması için Cumhuriyet dönemini beklemek gerekecektir.

Osmanlı topraklarındaki neredeyse tüm ekonomik faaliyetleri sekteye uğratan Birinci Dünya Savaşı’nın etkileri, Samsun’da da büyük ölçüde hissedilmiş; kent merkezi birkaç kez bombalandığı gibi, ildeki Rumlar ile Türkler arasında etnik çatışma başlamıştır. İç karışıklıkların artması, Mustafa Kemal’in 19 Mayıs’ta Samsun’a gidişine bir temel oluşturmuş ve Milli Mücadele, bu şehirden başlamıştır. Savaş öncesinde Osmanlı toplum yapısının bir yansımasını oluşturacak şekilde, kalabalık bir gayrimüslim cemaate sahip olan Samsun; Ermeni tehciri ve (bu şehir için daha önemli sonuçları olan) nüfus mübadelesi sonrasında, çok-dinli yapısını kaybetmiş; buna karşılık gerek Kafkaslardan gerek Balkanlardan gerekse de Karadeniz çevresinden gelen göçlerle nüfusunu azalmaktan koruyabilmiştir.

Savaş sonrasında, Rum tütün ekicilerinin yerini (Kafkaslı göçmenlerle birlikte) Rumeli’den gelen mübadiller alırken; çoğu gayrimüslim olan tütün işçilerinin yerini de yine mübadillerle birlikte, Karadeniz’in farklı illerinden göç eden Müslüman işçiler almıştır. Aynı durum, ülke genelinde olduğu gibi, Samsun’da da etkinliği azalan Ermeni ve Rum tüccar için de geçerlidir. Her ne kadar Dünya Savaşı öncesinde tütün tüccarları arasında Müslümanlar bulunmakta ise de, gayrimüslimler sayıca ağırlığı oluşturmaktaydı. Savaş sonrası dönemde, gayrimüslim tüccarların bazıları faaliyetlerini bir dönem daha sürdürmüş olsalar da, artık Samsun’da sektörün en büyüğü *Nemlizedeler* gibi Müslüman tüccarlar olmuştur. Nemlizedeler (ve diğer birkaç büyük tütün tüccarı) İttihat ve Terakki’nin ve ilk dönem Cumhuriyet hükümetlerinin görmeyi çok arzuladığı, “milli burjuvazi”nin en iyi örneklerinden birini oluşturmaktadır.

İstanbul’da da oldukça etkili olmayı başaran Nemli ailesi, 1930’lu yıllarda ülkenin “en mühim ihracat evi” olarak anılmaktadır.

Tüm bu gelişmeler sonucunda Samsun’un etnik ve dini profili, savaş sonrası Türkiye’nin Müslüman unsurlara dayanan ulus yapılanması ile benzer bir kompozisyon oluşturmuştur. Elbette, bu kompozisyonda Türkiye ortalamasına kıyasla çok daha fazla Rumeli göçmeni ile Gürcü ve Çerkezler bulunmaktadır; fakat sonuçta hepsi de Müslümandır. Bu durumda, savaş öncesinin çok dinli ve çok kültürlü nüfus yapısının, yerini tek-dinli çok-etnili bir yapıya bıraktığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte, liman faaliyetleri kısa sürede toparlanan Samsun’un kent merkezinin, bir süre daha, çoğunlukla Avrupa ülkeleri ya da İran uyruklu olan çok sayıda yabancı nüfusa ev sahipliği yapmaya devam ettiğini görmekteyiz.

Savaş sonrası Türkiye’de, birçok üretim dalı kan kaybetmişken, tütün sektörü hızlı bir toparlanma göstermiş ve kısa zamanda savaş öncesi rakamları yakalamış ve hatta aşmıştır. Tütün, hem yurt içindeki vergi gelirleri hem de ihracat açısından Cumhuriyetin ilk on yıllarında devletin en önemli gelir kaynağını oluşturmuştur. Henüz devletçi sanayileşmenin hakim olmadığı kuruluş yıllarında, tütün sektörü, bu alanda zaten bir tekel yapılanmasının bulunması, üstelik de bu yapılanmanın halk ile büyük sorunlar yaşamış bir yabancı şirketin elinde olmasından kaynaklanan tepkilerin millileştirme için uygun bir zemin oluşturması sayesinde, devlet tekeline alınmıştır. Tütün sektörünün Tekel ile olan bağlantısı, onu, belki de yüzyıldır siyasal iktisat alanındaki en önemli tartışmayı oluşturan “devletin ekonomik alana müdahalesi” konusunun doğrudan nesnesi konumuna getirmiştir. Başka bazı ürünlerin yanında tütün mamulleri üretiminin de devlet işletmeleri tarafından gerçekleştirildiği ve tütün mamulleri ithalatının da yasak olduğu yıllarda (birincil geçim kaynağı tütün olan) Samsun da, hem kırsal hem kentsel alanda “altın çağını” yaşamıştır. İlde tarımsal tütün üretimi sürekli artarken; tütün imalat sanayii de önemli ölçüde gelişim göstermiş, daha önce birçoğu işlenmemiş halde ihraç edilen bölge tütünleri, neredeyse tamamen Samsun’da işlenir olmuştur. Tütün Fabrikası da modernleştirilerek, sigara yapım kapasitesinde büyük artış kaydedilmiştir.

Samsun’da -diğer bazı tarımsal ürünlerle birlikte- tütün yetiştiriciliği kırsal alana ve tütün sanayii de kentsel alana doğru büyük bir göçü çekmiş; kent, henüz 1950’li

yıllardaki göç hareketinin öncesinde, önemli bir nüfus artışına sahne olmuştur. Kentsel alandaki iş imkanları buradaki nüfusu artırırken; bir yandan tütün sanayiinin ve ticaretinin artan tütün ihtiyacı, diğer yandan sürekli büyüyen kentsel nüfusun artan yiyecek talebi, kırsal alanının da büyümesine ve refahının artmasına olanak tanımıştır. Hızla büyüyen nüfusuyla Karadeniz'in en büyük şehri haline gelen Samsun, artan kamu yatırımlarıyla da modern okullara, hastanelere, ulaşım imkanlarına, eğlence ve kültür mekanlarına sahip olmuş; böylece işçi sayısındaki artışa memur ve hizmet kesimindeki artış da eşlik etmiştir. Tekel'in, kentin (tarım, ticaret ve sanayi olmak üzere tüm ekonomik alanlarda) en önemli iktisadi faaliyetini oluşturan tütün sektöründeki ağırlıklı yerinin, buradaki iş yaşamında zamanla sosyal hakların güçlenmesine ve ekonomik refahın tabana yayılmasına olanak sağladığı da muhakkaktır. Tüm bunların sonucunda Samsun'da genel olarak, hem kırsal alanda, hem de kentsel alanda belirli bir refah oluşmuştur. Ayrıca, Cumhuriyet döneminde kamu sanayi işletmeleri etrafında şekillenen diğer yerleşimlerden farklı olarak Samsun'da, tütün ticareti, zengin bir tüccar kesiminin de uzun yıllar Tekel ile birlikte kentte faaliyette bulunmasına olanak tanımış; kent yapısı işçi, tüccar, memur ve hizmet kesiminden oluşan çok geniş bir yelpazeyi içermiştir. Tüm bunların sonucunda Samsun; altyapısı, fabrikası, tütün mağazaları, kamu kuruluşları, çeşitli şirketlerin bölge temsilcilikleri, işgücünün hem sektörel hem de (tütün işkolundaki kadın varlığı sayesinde) cinsiyet dağılımı açısından dengeli yapısı ve kentsel olanaklarıyla, modern bir kentin sahip olması gerektiği düşünülen birçok faktörü bünyesinde barındırabilmiştir.

II. Dünya Savaşını takip eden yıllarda, dünya ticaretinde çok önemli bir paya sahip olan yaprak tütün ihracatındaki pazar payını artırmak için çalışmaya başlayan ABD menşeli firmalar, tütün mamulleri tüketicilerinin damak zevklerinin şark tipi tütünlerden Amerikan tütünlerine kayması için büyük çaba göstermiş ve zamanla Türk tütünlerine olan talep azalmaya başlamıştır. Böylece, bir ihraç ürünü olarak tütünün Türkiye dış ticaretindeki yeri azalmaya başlasa da; yurt içinde mamul sigara üretiminin devlet tekeline bulunması ve yabancı sigara ithalatının yasak olması nedeniyle, hem tütün tarımı hem de sanayii varlığını korumaya devam etmiştir. Dünya genelindeki yaygın eğilime paralel olarak, 1980'lerden itibaren Türkiye'de de devletin üretim

alanından çekilmeye ve özelleştirme uygulamalarına başlamasıyla birlikteyse tütün sektörü büyük ölçüde küçülmüş ve iç tüketime yönelik sigara pazarı da büyük sigara şirketlerinin (yasal olmayan tekellerin) kontrolüne geçmiştir. Böylece, Samsun'un da en önemli ekonomik faaliyeti sektöre uğramış ve bunun kentteki toplumsal yaşam üzerinde, en belirgin olarak işsizlik oranlarının ve il dışına göçün artması şeklinde kendisini gösteren, önemli sonuçları olmuştur. Tütün sektöründen arda kalan boşluğun, diğer sanayi faaliyetleriyle yeteri kadar doldurulamadığı Samsun, Türkiye'nin en hızlı büyüyen ve göç alan illerinden biri iken, 2000'lerde artık, en fazla göç veren iller arasına girmiş ve hatta bazı yıllarda bu alanda ilk sırada yer almıştır.

Samsun'un Cumhuriyet dönemindeki gelişimi, devlet eliyle sanayi işletmelerinin kurulduğu diğer yerleşimlerle, (önce kalkınma ardından da özelleştirme ve *sanayisizleşme* politikalarının etkili olduğu) benzer değişimlere konu olmakla birlikte, onu bu yerleşimlerden ayıran özgün sosyal ve ekonomik koşullara da sahiptir. Bu durum hem tütün sektörünün farklılığından hem de sektörün (tütüne ilişkin faaliyetlerin ağırlıkta olduğu diğer yerleşimlere kıyasla) Samsun'un ekonomik yaşamında edinmiş olduğu özel konumdan kaynaklanmaktadır. Girişte belirtildiği ve çalışma boyunca da rakamlarla ortaya konulduğu gibi; tütün burada, hem tarım hem sanayi hem de ticaret alanında baskın ürünü oluşturmaktadır.² Bu yönüyle, sadece (demir çelik gibi) sanayi kuruluşlarının bulunduğu yerlerden ayrıldığı gibi; hem endüstriyel hem de tarımsal faaliyetlere konu olan şekerpancarı, çay, fındık gibi ürünlerin yetiştirildiği yerlerden de farklıdır. Şekerpancarı, büyük endüstriyel tesisler gerektirmekle birlikte, ihracata konu oluşturmamakta; Samsun'daki gibi bir ticari zenginliğe ve tüccar sınıfına yol açmamaktadır. Şekerpancarı kadar büyük endüstri yatırımları gerektirmemekle birlikte, imalat aşamasında çok sayıda işçi çalıştırılan çay da, aynı şekilde, daha çok yurt içi üretim tesislerinde kullanılmaktadır. Ayrıca her iki ürün de -tütün gibi- bir dönem devlet tekeline alınmış olmakla birlikte, tütün sanayiinin ülkedeki geçmişi daha eskiye dayanmaktadır. Önemli bir ihraç ürünü olan ve ekicisine

² Burada hatırlatılması gereken bir konu, tütün sektöründe devlet tekeli ile özel teşebbüsün uzun yıllar bir arada varlık göstermiş olmasıdır. Elbette, Tekel'in başfiyat uygulaması, tüccarın kârını sınırlandırıcı bir uygulamadır. Buna karşılık Tekel, tütün ekiminin denetlenmesi, kalitesinin artırılması, bu konudaki araştırma-geliştirme ve ekicileri bilgilendirme faaliyetlerini üstlenmiş olmasıyla, tüccarın kârını artırıcı bir işlev de görmektedir. Ayrıca Tekel, yurt dışında Türk tütünün tanıtılması açısından, pazarlama faaliyetlerine de önemli katkıda bulunan bir kurumdur.

tütün gibi oldukça gelir sağlayan bir ürün olan fındık ise; diğerleri gibi devlet tekelinde bulunan bir sınai üretim aşamasına tabi değildir. Üstelik fındık tek başına işlenen bir ürün olmaktan çok, çeşitli gıda ürünlerinin içine katılan bir yan ürün durumundadır. Fındığın, kabuğundan çıkarılmış ve/veya kavrulmuş olarak ya da sıvı-yağ olarak tek başına satışa hazır hale getirilmesi için ise, büyük üretim tesislerine ve kalabalık işçi kitlesine ihtiyaç duyulmamaktadır. Tüm bunlar Samsun ve tütün arasında kurulan ekonomik ve toplumsal ilişkinin, diğer endüstri bitkilerinin baskın ürün olduğu yerleşimlerde oluşan ilişkilerden farklılaşmasına sebep olmaktadır. Tütün sanayiindeki kadın emeği ve Samsun’da kadın işçilerin Türkiye ortalamasının çok üzerindeki istihdam oranları ise, onun -kanımızca- en özgün yanını oluşturmakta ve üzerinde ayrıca bir değerlendirme yapmamızı gerektirmektedir.

Araştırmalarımız, Cumhuriyet’in daha ilk birkaç on yılında, Sigara Fabrikasında ve diğer tütün işletmelerinde çalışan işçilerin önemli bir kısmının Samsun dışındaki illerde doğmuş kişilerden oluştuğunu göstermiştir. Üstelik göçle gelmiş bu kişiler arasında, oldukça fazla sayıda kadın işçi de vardır. Devletin tütün sektöründe faaliyete başlamasını takip eden 50 yılda, kentteki tütün işyerlerinde tonga yapan, yaprakları ayıran, makineleri çalıştıran, ayak işlerine bakan, kayıt tutan vb. kadın işçilerin sayısı büyük bir hızla artmış, şehir merkezi adeta bir kadın-işçiler mekânına dönüşmüştür.

Tütün işkolu, ilk sanayileşme evresinden beri, kadın emeğini yoğun olarak kullanan bir sektör olarak dünya emek tarihinde önemli bir yere sahiptir. Hangi dinsel cemaat ya da etnik gruptan olursa olsun, kadınların ev dışında çalışmasının çok da kolay benimsenmediği Osmanlı toprakları için bu durum, ayrıca önemlidir. Burada, Osmanlı toplumunda kadınların, tarım-dışı üretim faaliyetlerine büyük oranda katıldığını, bunların ağırlıklı kısmını dokumacılığa ilişkin faaliyetlerin oluşturduğunu ve çoğunlukla evlerde yürütülen bu üretimin ülke ekonomisindeki yerinin çok önemli olduğunu bir kez daha hatırlamamız gerekir. Aynı şekilde kadınlar, gerek geçimlik gerekse de pazara yönelik tarımsal üretimde erkekler kadar aktif bir işgücü oluşturmuştur. Kadınların fabrika düzeyindeki üretime katılmasının önemini vurgulamamız, saydığımız tüm bu ekonomik faaliyetlerdeki kadın işgücünü hafife almaktan kesinlikle kaynaklanmamaktadır. Kaldı ki, büyük ölçekli fabrikalarda yapılan üretim, Osmanlı yurt içi hasılasının toplamında, son derece küçük bir paya

sahiptir. Büyük atölyeler ve fabrikalarda çalışan kadın sayısı da, aynı şekilde, genel kadın işgücü içerisinde sadece küçük bir oranı oluşturur. Kadınların fabrika ve atölyelerdeki işgücüne katılımının bizim açımızdan önemli tarafı, *kentlerde* yaşayan kadınların ev-içi ilişkilerinde ve kadının toplumsal yaşamdaki yerinde yapacağı muhtemel etkilerdir. Şöyle ki, bugün hala büyük bir sorun olarak görülen, kadınların işgücüne katılım oranlarındaki düşüklük, esas olarak kasaba ve kentlerde yaşayan kadınlar için geçerli bir sorundur. Kırsal ekonomik faaliyetlerin devam ettiği köylerde yaşayan kadınların, ekonomik olarak kocasına bağımlı olma, üretime katılamama ya da eve hapsolme gibi problemleri, şehirdeki bir ev-kadınına göre daha azdır.³

Bu yönüyle, dokuma sektöründeki bazı büyük fabrikalarla birlikte tütün fabrikaları ve atölyeleri, ev dışında çalışma olgusuna oldukça uzak Osmanlı kentli kadınlarını, ama daha çok da gayrimüslim kadınları, kitlesel olarak çalışma yaşamına katan işletmeler olarak ayrıca ele alınmayı hak etmektedirler. Samsun gibi, tütün işkolunun, kadınların ev-dışında çalışma yaşamına katılmasının neredeyse tek yolu olan bir kentte bu durum daha da önem kazanmaktadır. Ne var ki, bizim konumuz esas olarak Cumhuriyet dönemini ilgilendirmektedir ve bundan önceki dönemde Samsun'daki tütün işletmelerinde çalışan kadınlara yeterince eğilememektedir. Osmanlı dönemi üzerine çalışan araştırmacıların, sadece fabrikada çalışan işçi sayısında birer rakam olarak

³ Burada, köyde yaşayan kadından kastımız, geleneksel Anadolu köylüsüdür. Belirli siyasal ya da dinsel ideolojilerin hakim olması nedeniyle bazı kırsal alanlarda da yaşam alanı kısıtlanmış kadınlar bulunsa da; Anadolu köylerinin genelinde, kadınların erkeklerle birlikte ailelerine ait tarlalarda çalıştıkları, her tür tarımsal üretime katılmalarının yanında, evlerde ailenin ihtiyaçlarının karşılanmasına ya da pazara yönelik olarak dokuma faaliyetlerinde bulundukları, bazı yörelerde ailecek mevsimlik işçi olarak diğer kırsal bölgelerde ücret karşılığı çalıştıkları bir durum söz konusudur. Dolayısıyla, erkek ve kadının üretim faaliyetlerinde tam bir işbirliği içinde çalıştığı klasik köy topluluğunda kadınlar; sadece ev-içindeki *yeniden üretim faaliyetleri* ile uğraşan ve bu ev-içi emeği değersizleştirilen kentli kadınların, “eve dışarıdan para getiren kişi” olarak kadınlar üzerinde farklı bir otorite kuran erkekler karşısında yaşadığı sorunlardan görece uzaktır. Elbette ki bu tespit, kırsal alandaki kadınların yaşadığı farklı birçok sorun olduğu gerçeğini dışlamamaktadır. Ancak burada ele alınan konu, kapsam gereği, kadının üretim ilişkilerine katılımı ile sınırlı tutulmak durumundadır. Aynı şekilde, izlenen tarım politikaları nedeniyle, 1990’lardan itibaren kırsal alanda işgücüne katılım oranları da hem erkekler hem kadınlar için (fakat daha çok kadınlar için) hızla düşmekte (1995-2006 arasında, kırsal alanda işgücüne dahil olmayan kadın sayısı 2 milyon, erkek sayısı ise 1 milyon azalmıştır); geçim olanaklarını yitiren çiftçiler yoksullaşmaktadır. Bu sorun, eskiden tütün ile geçinen köyler için de geçerlidir. Böylece, kırsal alanda üretime katılamayan bu kişiler büyük şehirlere göç etmekte, ancak orada da işgücünün niteliği gereği, güvenceli ve devamlılığı olan işlere girememektedirler. 1980 sonrasında uygulanan ihracata yönelik iktisat politikalarının imalat sanayiinde beklenen düzeyde bir büyüme yaratamaması, bu sektörde zaten kısıtlı olan istihdama dahil olmayı kadınlar için daha da zor hale getirmekte ve tarım dışı alanlarda yaratılan yeni işlerin ortalama %60’ı enformel nitelikte olmaktadır. Buna karşılık çalışmamız, daha çok 1980 öncesi dönemi kapsamakta olduğundan; çok geniş bir konu olan, 1980 sonrasında istihdam politikaları ve bunun toplumsal etkileri burada tartışılmamaktadır.

gördüğümüz bu kentli-işçi-azınlık kadınlara biraz daha yakından bakabilmemizi sağlayacak ve ayrıca kadınların kentteki asıl kalabalık işkolunu oluşturan tütün atölyeleri işçileri arasındaki varlıklarını ortaya koyabilecek malzemeleri açığa çıkarmaları harika olurdu. Bizim bu çalışmada yapabildiğimiz ise, daha çok Cumhuriyet döneminde Tütün Fabrikası ile tütün işleme evlerinde çalışan kadınlar hakkında olabildiğince veri toplamak; onların dışarıdaki çalışma yaşamları kadar ev-içi ilişkilerine de biraz olsun ışık tutabilmek ve kadınların çok büyük oranda kentli işgücüne dahil oldukları bir şehirde, bu durumun ekonomik ve toplumsal yaşam üzerinde anlamlı bir fark yaratıp yaratmadığına ilişkin bir fikir oluşturmak oldu. Aşağıda, çalışma boyunca elde edilen bulguların bu yönde bir değerlendirilmesi yapılmaya çalışılmıştır.

Araştırmamıza ilk başladığımız yıllarda, işçi kadınların kentle, tütün işyerleriyle ve yakın çevreleriyle olan etkileşimini anlayabilmek için “tütün işçisi kadınlar, onların çocukları, eksperler ve tüccarlar” ile yaptığımız sözlü tarih görüşmeleri; kent ve tütün hakkında edindiğimiz onlarca belge ve dokümanı destekleyen, hatta onların çok ötesinde bilgilere ulaşmamızı sağlayan, son derece değerli bir bilgi kaynağı oluşturdu. Görüştüğümüz işçi kadınlar arasında Samsun dışında doğmuş olanlardan kimisi buraya çocuk yaşıta gelmiş; aileye destek olmak için tütün işinde çalışmaya başlamış ve evlendikten sonra da çalışmaya devam etmiştir. Kimisi ise, Samsun’a evlilik yoluyla gelmiş ve evliliğinin ilk yıllarından itibaren sektörde çalışmaya başlamıştır. Samsun’un ilçelerinden ya da diğer Karadeniz illerinden gelmiş olan bu kadınlarla ilgili vurgulanması gereken bir nokta, geldikleri yerde kendileri ya da diğer kadın akrabaları (tarım dışında) bir işte çalışmadıkları halde, Samsun’a geldikten sonra çalışmaya başlamalarıdır. Yine bu kadınlardan eşleri Samsunlu (ya da daha eski bir zamanda Samsun’a⁴ göç etmiş) olanların, kayınvalidelerinin de -ki bu kayınvalideler içinde 1900’den önce doğmuş olan da vardır- tütün işinde çalışıyor olması; kentte tütün sektörünün varlığının, çalışma hayatına girmek konusunda kadınlara öteden beri önemli bir fırsat sunduğunu göstermektedir. Daha da dikkate değer olan bir husus ise, bu kayınvalideler arasında bazılarının, yine evlilik yoluyla Samsun’a gelmiş ve eşlerini

⁴ Samsun Merkez ilçe kastedilmektedir.

kaybettikten sonra, çocuklarına bakmak için işe girmiş olmalarıdır⁵. Bu kadınların, eşlerinin ölümü sonrası memleketlerine dönmeyip, tütün işinde çalışarak ailenin geçimini üstlenmeye karar vermeleri, kanımızca, (küçük şehirlerde yaşamının, eşinden ayrılmış ya da eşini kaybetmiş kadınlar için bugün bile birçok zorluk barındırdığı düşünülürse) Samsun'un, kadınların sadece çalışması açısından değil, "başlarında bir erkek olmadan" yaşamını sürdürebilmesi açısından da ne kadar uygun bir şehir olduğuna özellikle işaret etmektedir.

Tüm bunlar, Samsun'da kadınların tütün işinde çalışmasının, toplum gözünde yaygın bir meşruiyet kazandığını göstermektedir. Bu durum, Samsun'un yerleşik kentli zümresine has bir olgu değildir; kente köylerden göç etmiş kişiler de bu kanıyı kolayca benimsemekte ve göç etmelerinden kısa bir süre sonra erkekler, eşlerinin ve/veya kızlarının çalışmasına izin vermekte, hatta kimi örnekte bizzat ön ayak olmaktadır. Görüşmecilerimizden birkaçı, evlendikten sonra işten ayrılmaları konusunda eşlerinin baskısına maruz kalmış olsa da, çalışmak konusunda direnmeleri ve bu konuda kendilerini kabul ettirmeleri, yine kentteki tütün sektörünün ve kalabalık bir kadın-işçi kitlesinin varlığı sayesinde mümkün olabilmıştır. Burada vurgulanması gereken bir nokta, kentte çalışma yaşamına giren binlerce kadının çoğunlukla alt ekonomik sınıflardan ve düşük eğitim düzeylerinden kadınlar olmasıdır. Tütün işinde çalışan kadınların birçoğunun okuma yazması bile yoktur. Oysa diğer şehirlerde yaşayan benzer eğitim seviyesindeki kadınlar, çoğunlukla güvencesiz, düşük ücretli ve sürekliliği olmayan işlerde istihdam edilmekte ve birçoğu da işe girmek istediklerinde ailesel ve çevresel baskılarla yüz yüze kalmaktadırlar. Görüşmecilerimizden birinin, kendisi gibi çocuk yaşlarda tütünde çalışmaya başlayan ancak evlenerek Ankara'ya gittikten sonra bir daha çalışmayan ablasının "orada neden çalışmadığı" yönündeki

⁵ Örneklerimizden birinde, görüşmecimizin kayınvalidesi değil, üvey annesi eşini kaybettikten sonra Samsun'da yaşamaya devam etmiştir. Söz konusu görüşmecimizin babası, 1940'lı yıllarda, çalışmak üzere Gürün'ün (Sivas) bir köyünden Samsun'a (tek başına) göç etmiş ve burada "tütün eksperliği" yapmaya başlamıştır. 1950'lerin başında, çocukları ile köyde yaşamakta olan eşinin vefatı üzerine baba, (yine Gürün'den) başka bir kadınla evlenir. Birkaç yıl sonra da eşini ve çocuklarını Samsun'a getirerek, o sıralar 25 yaşlarında ve (üveyler haricinde) bir çocuklu olan eşinin, "tongacı" olarak bir tütün tüccarının yanında işe başlamasını sağlar (çalıştığı dönemde kadının bir çocuğu daha olur). İlk eşten olan kızlar da 13-14 yaşlarına geldiklerinde tütün tüccarlarının yanında işe girerler. Birkaç sene sonra baba vefat ettiğinde, üvey anneleri, Samsun'da hiç akrabası olmadığı halde, köyüne geri dönmeyi düşünmez. Emekli olana dek tütün işinde çalışır ve hayatının sonuna kadar Samsun'da yaşamaya devam eder.

sorumuza verdiği, “Ankara’da fabrika yok, tütün işi yok! Nerede çalışsın?” şeklindeki sözleri, tütün sektörü ile çalışma yaşamına katılmanın (iyi bir eğitim almamış) kadınların zihninde ne derecede özdeşleştirilmiş olduğunun özet bir ifadesi gibidir.

Türkiye’de kadınların birçoğunun -çalışsa bile- sosyal güvenlik haklarından yoksun olduğu bir dönemde çalışma hayatına girmiş ve en yaşlısı 1920 doğumlu olan görüşmecilerimizin hepsinin -ister özel sektöre ait tütün işletmelerinde isterse Tekel’de çalışmış olsunlar- emekli olmaya hak kazanmış olmaları konunun vurgulanması gereken bir başka önemli boyutudur. Bu durum, bir yönüyle tütünde çalışan kadınların, yaşlılık dönemlerinde geçimlerini sağlayabilecek sosyal haklara sahip olduklarını gösterirken; diğer yönüyle de bu kadınların iş yaşamında uzun bir süre kaldıklarına işaret etmektedir. Görüşmecilerimizden kimisi çocuğunu Tekel kreşine vermiş, kimi komşularına emanet etmiş; fakat hiçbir eş ya da annelik rolleri nedeniyle işten ayrılmayı düşünmemiştir. Özel sektörde çalışanların birkaçında (buradaki işin zaten mevsimlik olmasının da etkisiyle) kısa süreli ayrılmalar olmuşsa da, özellikle fabrika işçisi olanlar, kesintisiz çalışmışlardır. Görüşme yaptığımız tüm işçi kadınlar, çalışmayı çok sevdiklerini, yaşadıkları tüm zorluklara rağmen, bugün yeniden imkanları olsa, yine çalışmayı seçeceklerini ısrarla vurgulamışlar; ne kadar disiplinli çalıştıklarını, iş ortamlarının ne kadar düzgün olduğunu övgüyle anlatmışlardır.

Burada şunu ileri sürebiliriz ki; Samsunlu tütün işçisi kadınları, kadın emek tarihinde ayrıcalıklı bir yere koyan, sadece kent işgücü yüzdesindeki yüksek oranları değil; işe devamlılıkları, bağlılıkları ve en önemlisi evlendikten ve çocuk doğurduktan sonra da işlerine devam etmeleridir. Oysa Türkiye’de kadın istihdamının belirgin özelliği, bunun tersine, eğitim gerektiren mesleklerle uğraşanlar dışında⁶, kadınların evlendikten ya da ilk çocuklarını doğurduktan sonra işten ayrılmaları yönündedir. Üstelik 1960’lı yıllara kadar, sanayileşmiş ülkelerde de evli kadınların büyük ölçüde işgücü dışında kaldığı; işgücüne dahil olmaya başladıklarında ise, çocuklarını büyütene kadar çalışmaya ara verdikleri bilinmektedir. Böylece, 1930’lu yıllardan beri, içlerinden birçoğu evli ve küçük çocuklu olarak çalışmaya devam eden Samsunlu

⁶ Kaldı ki, enformel sektörün hızla yayıldığı günümüz Türkiye’sinde, kurumsal firmalarda çalışma olanakları daralan birçok eğitimli kadını da aynı sorunlar beklemektedir.

işçi kadınlar, oldukça farklı bir örnek oluşturmaktadır. Henüz sosyal hakların, dolayısıyla da doğum iznine yönelik düzenlemelerin çok yetersiz olduğu 1960 öncesinde dahi görüşmecilerimiz, 40 günlük bebeklerini bırakarak çalışmaya devam etmişlerdir. Elbette, maddi yetersizlikler, çocuk olduktan sonra kadının çalışmaya devam etmesinde önemli bir faktör olmuştur. Ancak, diğer kentlerde ve işkollarında çalışan benzer maddi koşullardaki kadınların, çoğunlukla evlilik ya da çocuk nedeniyle çalışmayı bıraktıkları düşünüldüğünde, konunun sadece ev bütçesinden kaynaklanmadığı anlaşılır. Birçok durumda, kadınların düşük ücretleri ve elbette ki çocuk bakımı konusundaki kurumsal yetersizlikler, çalışan annelerin çocukları için uygun bir kreş bulmasını ya da bakıcı tutmasını engellemektedir. Bu kadınlar için geriye sadece diğer kadın akrabaların desteğini alma seçeneği kalmaktadır. Fakat bunun gerçekleşmesi, ancak, kadının çalışmak için çocuğunu bırakıp gitmesinin normal karşılanmasına, bir başka deyişle, girilecek bu zahmete değer görülmesine bağlıdır –ki bu da birçok durumda olağan kabul edilmemektedir. Bu durumda, ev-dışında çalışma olanağı bulamayan ancak maddi desteğe de ihtiyacı olan kadınlar, annelik ve ev-içi hizmet görevlerini aktarmadan, az da olsa para kazanacakları (parça-başı iş alma gibi) evden çalışma yöntemlerini seçmek zorunda kalmaktadırlar. Fakat bu seçenek kadınları ne maddi olarak memnun etmekte ne de sosyal tatmin sağlamaktadır. Çalışmamız boyunca yer verilen çeşitli araştırmaların gösterdiği gibi; genel olarak evli kadınlar, eve iş alma seçeneğinde kendilerini çalışıyor hissedemedikleri, ev dışına çıkmanın morallerine iyi geldiği ve dışarıda çalışmanın hayatlarına bir düzen getirdiği fikrine sahiptirler. Çalışmak isteyen kadınların en temel iki talebini oluşturan “sigortalı iş” ve “normal mesai saatleri”ne çok uzun yıllardır sahip olan bütün işçisi kadınların, böylece hem iş bulma hem de işte uzun süre kalma konusunda şanslı bir kesimi oluşturdukları söylenebilir.

Peki, ücretli ve sürekli bir işte çalışıyor olmak, bu kadınların cinsiyetlerine ilişkin bilincini ne düzeyde etkilemiştir? Çalışmak, ev-içinde ve yakın çevrelerindeki toplumsal cinsiyet rollerinde bir değişime neden olmuş mudur? Hobsbawm, 1960’lardan itibaren sanayileşmiş ülkelerde feminist hareketlerin güçlü biçimde canlanmasına zemin oluşturan iki olgudan birinin kadınlar arasında yükseköğrenimin çarpıcı biçimde artması, diğerinin ise evli/anne olan kadınların işgücü piyasasına

girmesi olduğunu söylemektedir.⁷ Aynı yıllarda kentte kitlesel bir işgücü oluşturan Samsunlu tütün işçisi kadınlar, çocuk bakımı ve yeniden üretime yönelik ev-içi görevlerini sorgulamışlar mıdır? Eşlerinden bu konudaki sorumluluklarını paylaşımlarını talep etmişler midir? Evlerinde cinsiyet eşitliğinden söz etmek mümkün müdür? Yaptığımız görüşme, gözlem ve okumalar; Samsunlu işçi kadınlar arasında, cinsiyet rollerinin sorgulanması konusunda belirgin bir eğilim bulunduğu işaret etmemektedir. Özellikle daha yaşlı olan görüşmecilerimiz; maddi olanakların çok daha yetersiz olduğu bir zamanda, biryandan çalışmaya devam edip, diğer yandan da “eş ve annelik rollerini” sorgulamadan devam ettirmişlerdir. Kadınlar, ev-işleri ve çocuk bakımı konusunda eşlerinden değil, diğer kadın akrabalarından ve yetişkin kız çocuklarından destek görmüşlerdir. Görüşme ve gözlemlerimiz, çalışan annelerinin ev-içi sorumluluğunu üstlenmeye çalışan (özellikle de küçük kardeşlerini büyüten) kız çocukların -bu sorumluluk altında ezilmekten kaynaklanıyor olsa gerek- çalışma yaşamına katılmaktan uzak durduklarını da göstermiştir. Böylece, Samsun tütün işçileri örneğinde, kadınların ev-dışında bir işte çalışmasının onlara yüklenen cinsiyet rollerinde bir değişime neden olmadığı ve birçok örnekte kadınların (işte ve evde olmak üzere) çifte sömürsüne yol açtığı anlaşılmaktadır. Ancak diğer taraftan, bu kadınlarda belirgin olarak gözlenen olgu, (yaşadıkları çeşitli zorlukları dile getirirler de) çalışmış olmaktan çok mutlu oldukları, çalışma yıllarını özlemle andıklarıdır. Hepsi de çalışmanın çok iyi olduğu görüşündedir. Bunun yanında, işçi kadınların çocukları tarafından, annelerinin ev içinde baskın olduğu ve sözünün geçtiği vurgulanmıştır. Bu durum, ev-içi yeniden üretim faaliyetleri ve ev-işlerindeki sorumluluk paylaşımı konusunda göremediğimiz değişimin, kadının ev içindeki konumunda yaşandığına işaret etmektedir. Ücretli bir işte çalışıyor olmak, kadınların ailedeki söz hakkını ve karar alma süreçleri üzerindeki etkisini olumlu yönde etkilemektedir. Hatırlanacağı gibi bazı örneklerimizde bu söz hakkı kazanma durumu, çalışan kız çocukları için de geçerli olmaktadır.

Burada üzerinde durulması gereken bir husus, kadınların ücretli istihdamda yer almasının, hane içindeki güç yapılarının değişmesine ve dolayısıyla ataerkinin zayıflamasına önemli etkileri olmakla beraber; bu etkinin gücünün, kadınların dahil

⁷ Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl**, s.420.

olduğu çalışma yaşamının koşullarından büyük ölçüde etkilendiğidir. Bilindiği gibi, özellikle güvencesiz ve düşük ücretli işlerde çalışan kadınlar, sadece eşine destek olan ya da ev ekonomisine “katkıda bulunan” kişiler olarak görülmekte; bu kadınların ailesinde, evi geçindiren kişi ve hanenin reisi yine erkek olarak kabul edilmektedir. Ev-içindeki yeniden üretim faaliyetleri yoluyla sağladıkları artı-değerleri zaten görünmez kılınan kadınların, ücretli işte çalışmalarının önemi de böylece küçültülmektedir. Sonuçta kadınlar ev-işleri, çocuk bakımı ve ücretli işin getirdiği sorumluluklar altında ezilirken; evdeki ikincil konumları da devam etmekte, karar verme süreçlerinde çoğunlukla etkili olamamaktadırlar. Oysa kadının, evin geçimini sağlamada erkekle birebir ortak (hatta Samsun özelinde birçok durumda birincil kişi) olarak kabul edilmesi; cinsiyet rollerinde bütünüyle bir değişime neden olamasa da, en azından hane içindeki güç ilişkilerini değiştirebilmektedir. Tütün sektörünün hem yoğun bir kadın emeği kullanması hem de -Tekel’in varlığının da etkisiyle- belirli çalışma ve ücret standartlarına sahip olması sayesinde, sektör güçlü olduğu sürece Samsunlu kadınlar kolayca sigortalı bir iş bulabilmişler ve iş yaşamında da çoğunlukla cinsiyet ayrımcılığına maruz kalmamışlardır. Özellikle 1960 sonrası dönemde, çalışanlar arasında ücret eşitsizliklerinin giderilmesi, doğum ve emzirme izinlerinin yanında yuva ve kreş olanaklarının da genişletilmesi, iş saatlerinin kısaltılması ve özellikle Tekel’de ücretlerin artırılması yönündeki gelişmeler; kadınlar için daha uygun çalışma koşulları sağlamakla birlikte, hane-içindeki konumlarını da güçlendirmiştir. Eşlerinin düzenli bir işi bulunmayan birçok kadın evin geçimini sağladığı gibi; eşi olmayan yüzlerce kadın da tütün sektöründe çalışarak çocuklarının geçimin sağlayabilmiş, işçi kooperatiflerinden ev almış, emeklilik hakkı elde etmiş ve (çevresinde akrabaları olmadığı durumlarda dahi) herhangi bir toplumsal baskı ile karşılaşmadan yaşamını bu kentte sürdürebilmiştir.

Konuyla ilgili belirtilmesi gereken son bir tespit; daha genç olan (1950’li yıllarda doğmuş) görüşmecilerimizin, cinsiyet rollerinin sorgulanmasına daha eğilimli olduklarıdır. Bu görüşmecilerimizin, erkeklerin ev-içinde sorumluluk paylaşımından kaçındığı ve işçi kadın arkadaşlarının birçoğunun maaşlarına eşleri tarafından el konulduğu yönündeki deneyimlerini, eleştirel bir tutumla aktardıkları gözlenmiştir. Oysa daha yaşlı (1920’li-1930’lu yıllarda doğmuş) olan görüşmecilerimiz, ev ve işyeri

arasında kalmaktan yaşadıkları zorlukları daha olağan bir durum olarak aktarmaktadırlar. Buradan, zamanla birlikte, işçi kadınların toplumsal cinsiyet rolleri üzerinde daha fazla düşünmeye başladığı sonucu çıkarılabilir. Bunun oluşması ise birçok etmenin bir araya gelmesiyle ilişkili olmalıdır. Bunlar arasında; kadınların özlük haklarında ve ücretlerinde yaşanan iyileşme; içinde yer aldıkları kadın-işçi kitlesinin zamanla daha örgütlü, bilinçli ve kalabalık hale gelmesi; işçi kadınlar arasında ilkökul sonrası eğitim alanların sayısının artması gibi Samsun'a özgü gelişmelerin yanında 1980'li yılların sonlarında başlayan feminist hareketin 1990'larda yaygınlık kazanması; kız çocuklarda okullaşma ve özellikle de yükseköğretime katılma oranlarının artması; böylece eğitim gerektiren ve saygınlığı yüksek mesleklerde kadınların kendilerine daha fazla yer bulabilmesi gibi Türkiye genelinde yaşanan değişimler de sayılabilir. Bunlardan hangisinin ya da hangilerinin daha etkili olduğu ise bu çalışmanın hacmini aşan, farklı kentlerde ve farklı işkollarındaki kadınların deneyimleri ile karşılaştırmalar yapılmasını gerektiren, ayrı bir tartışmanın konusudur. Yine de burada, hatırlatılması gereken bir nokta; yüksek eğitim görmüş ve toplumsal konumları daha güçlü kadınlar arasında dahi birçoğunun, toplumsal cinsiyet rolleri, kadın emeğinin değersizleştirilmesi, hane içi güç ilişkileri ve ev işlerinin paylaşımı gibi konuları sorgulamaktan uzak durmasıdır. Kadınlar, ailedeki huzurlarının (bu huzur kendi sömürüleri üzerine kurulmuş olsa dahi) bozulmasından ve eşleri ile çevreleri tarafından "aykırı" görünmekten çekinmektedirler. Eğitim ve iş yaşamındaki cinsiyet ayrımcılığı ile mücadeleye destek olan birçok kadın (ve hatta erkek) iş hane-içi ilişkileri sorgulamaya geldiğinde geriye çekilmektedir. Kısacası, böyle kökleşmiş bir sorunun, bütün işçisi kadınlarca kolayca üstesinden gelinemeyeceği açıktır.

Sonuç olarak; 1990'lı yıllara kadar Samsunlu kadınlar, çalışma yaşamındaki varlıklarıyla, Türkiye için sıradışı bir örnek oluşturmaktadır. Kentte kadınların bütün atölyelerinde çalışmaları öyle alışıldık bir hal almıştır ki; henüz 1940'lı yıllarda, çalışmak konusunda isteksiz davranan kadınlar, çevredekiler (hatta kayınvalideler) tarafından, "herkes çalışırken sen evde mi oturacaksın?" ya da "evde oturmaktan bunalmıyor musun?" şeklinde sözlerle işe girmeye teşvik edilmektedir. Oysa sözü geçen dönemde, Türkiye'nin hiçbir ilinde, çalışmak istemeyen bir kadına karşı böyle

bir tutumun sergilenmeyeceği; zaten o yıllarda (hatta birçok durumda günümüzde de) evli bir kadın için “normal” kabul edilen davranışın, “evde oturup çocuklarını büyütmek” olduğu açıktır. Samsunlu kadınlar ise 40 günlük çocuklarını, yakınlarına ya da bakıcılara bırakmayı göze alarak tütün işinde çalışmışlar; anne olduktan sonra bile çalışma yaşamından kopmamak için direnmişlerdir. Genel olarak erkekler, kızlarının çalışmasına rıza gösterirken; özellikle yeni evlendikleri dönemde bazıları eşlerinin çalışmasını istememiş; ancak bu konuda fazla ısrarcı da olmamışlardır. Kadınlar arasında, eşleri tarafından çalışmamaları konusunda baskı görenler olmuşsa da; onlar çalışmak konusundaki ısrarlarını inatla sürdürmüşlerdir. Yapılan mülakat, gözlem ve okumalar kentte kadınların çalışması konusunda yaygın bir kabul olduğunu ve bu kabulün şehre başka yerlerden göç etmiş kişilerce de kısa zamanda benimsendiğini göstermektedir. Bunda, tütün işlemenin kadın emeğini erkek emeğine tercih eden bir sektör olmasının belirleyici bir etkisi olmuştur. Önceleri kadınlar, ucuz işgücü olarak görüldüyse de, ücret eşitsizliklerinin giderildiği dönemlerde de işe yatkınlıkları nedeniyle kadınlar gerek Tekel’de gerekse de tüccar işletmelerinde erkeklere tercih edilmiştir. Eksper, tüccar ve işçi görüşmecilerimiz, özellikle (tütün işlemenin ana unsuru olan) tütünlerin el ile açılması ve onların yeniden demet haline getirilmesi işlemlerinin erkeklerce yapılamayacak bir incelik ve sabır gerektirdiğini ifade etmişlerdir. Sektörde kadın emeğinin zamanla bir gelenek haline geldiği ve makine ile yapılan işlerde dahi kadınların çoğunlukta olduğu görülmektedir. Erkek işçiler daha çok yükleme, boşaltma ve depolama işlerinde istihdam edilmektedir. Sektördeki çalışma koşulları, sosyal haklar ve ücretler açısından, Tütün Fabrikası ve Tekel’in yaprak tütün işletmelerinde çalışan kadınlar, özel işletmelerde çalışanlara göre daha avantajlı olmuşlarsa da; 1970’li yılların ortalarından itibaren şehirdeki tüm tütün imalathanelerinin Tekel bünyesinde toplanmaya başlaması ile birlikte, sektörde bu açıdan varolan ikilik ortadan kalkmıştır. Buna karşılık, özel sektöre ait tütün işletmelerinde çalışan kadınların da en azından sigorta olanaklarından yararlanmış oldukları görülmektedir. Bunun yanında, ister Tekel’de ister özel şirketlerde çalışmış olsun tütün işçisi kadınların (bir dönem için ücret eşitsizliği yaşamalarına karşın) cinsiyetlerinden kaynaklanan ayrımcılık ya da dışlanmalarla karşılaşmadıkları anlaşılmaktadır. İşçi kadınlar, tütün atölyelerinde ustalığa, fabrikada ise ustalık ve makinistliğe kolaylıkla yükselebilmüşlerdir. Bununla birlikte, işçi kadınların

ailelerinde toplumsal cinsiyet rollerinin fazla bir değişime uğramadığı ve ev işleri ile çocuk bakımının yine kadınlarca yerine getirildiği görülmektedir. Buna karşılık, işçi kadınlar kendilerini ev-içinde güçlü hissetmektedir. İstisnasız tüm kadınlar, yaşadıkları bütün zorluklara karşın, çalışmaktan çok memnun olduklarını, işlerini ve iş ortamlarını sevdiklerini, bugün imkanları olsa yine çalışacaklarını dile getirmişlerdir. Bu da her ne olursa olsun, çalışmanın kadınlara yine de olumlu bir etkisi olduğunu, kendilerini daha iyi hissetmelerini sağladığını göstermektedir. Yüksek eğitim görmemiş bu kadınların, cinsiyet rollerini sorgulamak gibi, oldukça zor, hatta tabu kabul edilen bir konuda fazlaca bir yol alamamış olmaları ise, eğitilmiş kadınların bile toplumsal cinsiyetlerinden kaynaklanan rol ikilemleri ile başa çıkamadıkları göz önünde tutulduğunda, son derece olağan bir durum oluşturmaktadır.

Bugün Samsun’da, tütün sanayiinde çalışan tek bir kadın kalmamıştır. Emekli işçi kadınların, kendilerinden çok daha fazla eğitim almış kızları ise, çoğunlukla, Samsun’da oldukça geniş bir kitleyi oluşturan “işsiz, atama bekleyen ya da son derece güç koşullar ve asgari ücretlerle alışveriş mekanlarında çalışan” binlerce kadının arasında yer almaktadır. *Büyük İşlemenin* yerine Adalet Sarayı yapılırken; tarihî mimarisiyle kente ayrı bir güzellik katan Samsun Tütün Fabrikası ise, AVM’ye dönüştürülmüştür. Tam da bu büyük *üretim* merkezinin sonunu hazırlayan neo-liberal politikaların bir simgesi olacak şekilde görkemli bir *tüketim* merkezine çevrilen Fabrika binası, işsiz Samsunlu gençlerin gözde mekanlarından biri durumundadır. Aslında Fabrikanın başına gelenler, sadece Samsun’un değil, Türkiye’nin hemen her şehrinde yaşananların bir özetini sunar gibidir. Kamu işletmelerinin birçoğu günümüzde, ya restore edilmek ya da tamamen yıkılarak arsası kullanılmak suretiyle, alışveriş merkezlerine dönüştürülmüş durumdadır. Böylece, Türkiye’nin bir dönemine hakim olan kalkınma anlayışının sembolleri olan bu “yapılar”la birlikte, söz konusu dönemde şekillenen “ekonomik ve toplumsal yapılar” da tarihe karışmaktadır. Bu nedenle çalışma, tütün sektörünün ve bir devlet işletmesi olarak Tekel’in kent yaşamındaki etkilerini Samsun özelinde analiz etmeye çalışırken; genel olarak Türkiye’nin, artık geride kalan bir döneminin sosyal tarihine de, o dönemi yaşayan insanlar hala hayatta iken, küçük de olsa bir ışık tutabilmeyi amaçlamıştır. Kamu işletmelerine bağlı büyük çaplı üretim tesislerinin, kuruldukları diğer yerleşim

yerlerinin ekonomik ve toplumsal yaşamı üzerindeki etkilerinin çok yönlü olarak ortaya konacağı yeni çalışmalar, bu çalışmada ulaşılan sonuçların desteklenmesi, eleştirilmesi ya da tamamlanması açısından çok faydalı olacaktır. Böylece, ekonomik kurumlar ile bunları şekillendiren iktisat politikalarının yereldeki etkisinin anlaşılabilmesi ve ülkemizde yeterince gelişmemiş bir alan olan sosyal tarih çalışmalarının güçlenmesi mümkün olabilecektir. Bu çalışmaların, tarihin en görünmez olan kesimleri -başta kadınlar olmak üzere, işçiler ve sıradan insanlar- üzerine daha fazla eğilmesi ise, yerel birimler kadar insanın evrensel toplumsal süreçleri üzerindeki kavrayışımızın gelişmesine de ayrıca katkıda bulunacaktır.

EKLER

EK-1: Samsun'da Tütün Üretimi (Tablo 16).

EK-2: Nüfus Yapısına İlişkin Karşılaştırmalı Veriler, 1927 (Tablo 17).

EK-3: Samsun'un aldığı-verdiği göç, net göç ve net göç hızı, 1980-2018 (Tablo 18).

EK-4: Samsun'da Ekonomik Faaliyet ve Cinsiyete Göre İstihdam Edilen Nüfus, 2000 (Tablo 19).

EK-5: Samsun'da işi bırakan tütün işçilerinin tecavüzlerinin önlenerek asayişin temini için Samsun'a askeri kuvvet sevk edilmesi hakkında arşiv belgesi.

EK-6: Samsun ve Sinop Vilayetleri Parti Örgütlerinin Genel Teftiş Raporu, 1935.

EK-7: Eski Tütün Tüccarı Servet Arat ile Yapılan Sözlü Tarih Görüşmesi.

EK-8: Eski Tütün İşçisi Suzan Keriman ile Yapılan Sözlü Tarih Görüşmesi.

EK-9: Sözlü Tarih Görüşme Listesi.

EK-10: Fotoğraflar.

EK-1

Tablo 16: Samsun’da Tütün Üretimi¹

Ürün Yılı	Üretim Bölgesi	Köy adedi	Ekici adedi	Dikim sahası (Hektar)	İstihsalat (Ton)
1945 ²	Samsun Bölge ³	167	8.785	5.720	4.586
1946	Samsun Bölge	181	11.240	8.270	5.309
	Bafra Bölge ⁴	246	17.906	10.748	7.973
	Samsun+Bafra Bölg.	427	29.146	19.018	13.282
1950	Samsun Bölge	276	13.972	9.190	5.039
	Bafra Bölge	242	19.034	10.447	5.558
	Samsun+Bafra Bölg.	518	33.006	19.637	10.597
1953	Samsun Bölge	303	15.970	11.590	6.490
	Bafra Bölge	238	24.174	17.144	11.658
	Samsun+Bafra Bölg.	541	40.144	28.734	18.148
	Samsun (il toplamı ⁵)	407	31.656	26.244	16.465
1966	Samsun (il toplamı)				17.097
1981	Samsun (il toplamı)	416			20.367
1990	Samsun Bölge		15.177		9.263
	Samsun Bölg.+Bafra		24.574		11.304
2000	Samsun (il toplamı)		16.180		5.578
2004	Samsun (il toplamı)		5.656		1.024

¹ Tekel Enstitüleri Raporları (muhtelif ciltler) ile diğer Tekel yayınlarından derlenmiştir.

² Samsun’un 1945 öncesi rakamlarına ulaşamamış olmakla birlikte; 1925-1945 arasındaki 20 yılda, Türkiye genelindeki tütün üretiminin 60 bin tondan 70 bine çıkmış olduğunu biliyoruz. 1930’ların ikinci yarısında 75 bin tona kadar çıkmış olan tütün üretimi, II. Dünya Savaşı yıllarında düşüş göstermiş; 1945’te tekrar toparlanmıştır, bkz. **Tekel Enstitüleri Raporları: cilt V, sayı:2**, 1949, s.366’daki “1925-1945 istihsal durumu” tablosu.

³ Samsun üretim bölgesi içine giren ekim noktaları; Samsun (Merkez ilçe), Çarşamba, Havza, Vezirköprü ve (Amasya’ya bağlı olan) Gümüşhacıköy’dür. Bu ilçeler içinde, üretim miktarı açısından en önemli olanı Samsun Merkez’dir (örneğin 1945 yılı için, bölgede üretim yapan 167 köyün 93’ü ve 4.586 tonluk üretimin de 4.047 tonu Samsun merkez ilçede üretilmiştir). Samsun’dan sonra Çarşamba gelmektedir (1945 yılı için; 46 köyde, 353 ton üretim). Diğerlerinin payı, bölge toplamı içinde önemsiz miktarlardadır, bkz. **Tekel Enstitüleri Raporları: cilt IV, sayı:1-2, Mart 1946**, s.67’deki tablo. Bu nedenle, Samsun üretim alanı içinde Amasya’ya bağlı Gümüşhacıköy ilçesinin bulunması analiz yaparken göz ardı edilebilir bir husustur.

⁴ Bafra Üretim Bölgesi, Bafra, Alaçam ve Ayvacık ile birlikte Sinop ve Gerze’yi de içine almaktadır, **Tekel Enstitüleri Raporları: cilt IV, sayı:1-2, Mart 1946**, “Türkiye Tütün Ekim Bölgeleri” tablosu. Bununla birlikte, Sinop ve Gerze’deki üretim, değerlendirme dışında tutulabilecek miktardadır. Bafra üretim bölgesi içinde Bafra ve (sonradan Bafra’dan ayrılarak ilçe yapılan) Alaçam esas üretim bölgeleridir. Samsun il genelinde de en büyük iki üretim noktasını Samsun Merkez ilçe ile Bafra ilçesi oluşturmaktadır.

⁵ Teknik açıdan Samsun ve Bafra üretim bölgeleri içinde olup, Samsun vilayet sınırlarına girmeyen 134 köy bu toplama dahil değildir (Bu nedenle bu satırdaki rakamlar, “Samsun + Bafra Bölge” satırından daha düşüktür). Görüldüğü gibi bu 134 köyün bölge toplam üretimine katkısı ancak 1700 ton kadardır.

EK-2

Tablo 17: Nüfus Yapısına İlişkin Karşılaştırmalı Veriler, 1927

	Samsun			Trabzon			Sivas		
	K	E	T	K	E	T	K	E	T
İl nüfusu(bin)	142,2	131,8	274	159,3	130,9	290,3	175,7	153,8	329,5
Merkez ilçe nüfusu (bin)	37	39	76	30,6	30	60,6	28,9	27,6	56,5
Sanayide çalışan nüfus	336	4.279	4.615	94	2.829	2.923	91	2.698	2.789
Tarım-dışında ¹ çalışan nüfus	785	15.114	16.899	353	11.707	12.060	222	11.415	11.637
Tarımda çalışan nüfus (bin)	61,1	60,3	121,5	68,7	50,3	119	65,8	70,5	136,3

K: Kadın, E: Erkek, T: Toplam

Kaynak: TC Başvekalet İstatistik Umum Md., **1927 Umumî Nüfus Tahriri**, Ankara, 1929.

¹ Sinaî, Ticarî, Serbest, İdarî ve Muhtelif işlerde çalışanlar ile Hakimler, Ordu ve PTT mensubu kalemlerinin toplamı olarak hesapladık.

EK-3

Tablo 18: Samsun'un aldığı-verdiği göç, net göç ve net göç hızı, 1980-2018¹

Dönem	Toplam Nüfus	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç	Net Göç Hızı (‰)
1975-1980	875.974	34.872	46.016	-11.144	-12,6
1980-1985	985.215	38.687	52.396	-13.709	-13,8
1985-1990	1.058.963	53.547	84.769	-31.222	-29,1
1995-2000	1.108.182	59.628	111.272	-51.644	-45,5
2007-2008	1.233.677	35.404	40.633	-5.229	-4,2
2009-2010	1.252.693	35.418	44.825	-9.407	-7,5
2015-2016	1.295.927	41.687	41.187	500	0,4
2017-2018	1.335.716	53.228	48.543	4.685	3,5

¹ Kaynak: “İllerin aldığı, verdiği göç, net göç ve net göç hızı, 1980-2018”, TÜİK (www.tuik.gov.tr). TÜİK tarafından yayınlanan tablo ve grafiklerde, 2000 yılı ve öncesine ilişkin rakamlar Genel Nüfus Sayımlarından; 2007 sonrası ise Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi sonuçlarından elde edilmektedir.

EK-4

Tablo 19: Samsun’da Ekonomik Faaliyet ve Cinsiyete Göre İstihdam Edilen Nüfus,
2000 (12 ve daha yukarı yaştaki nüfus)²

Ekonomik Faaliyet	Toplam	Kadın	Erkek
A- Ziraat, Avcılık, Ormancılık ve Balıkçılık	320.099	188.207	131.892
B- Tarım-dışı Ekonomik Faaliyetler:	184.813	29.540	155.273
1) Toplum Hizmetleri, Sosyal ve Kişisel Hizmetler	71.236	16.341	54.895
-Kamu idaresi ve savunma	29.799	3.717	26.082
-Sosyal ve ilgili kamu hizmetleri	28.074	11.142	16.932
-Kişisel hizmetler	12.098	1.258	10.840
-Diğer			
2) Toptan ve Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller	39.744	4.661	35.083
-Perakende ticaret	26.607	3.605	23.002
-Diğer	13.137	1.056	12.081
3) İmalat Sanayii	32.530	5.134	27.396
-Gıda, içki ve tütün sanayii	9.457	1.416	8.041
-Dokuma, giyim eşyası ve deri sanayii	5.895	2.748	3.147
-Diğer			
4) İnşaat	18.864	189	18.675
5) Ulaştırma, Haberleşme ve Depolama	11.900	635	11.265
6) Mali Kurumlar, Sigorta, Emlak ve Yrd. İş Hizm.	8.441	2.467	5.974
7) Diğer	2.098	113	1.985
C- Toplam Nüfus	1.209.137	623.378	585.759

² TÜİK, 2000 Genel Nüfus Sayımı Veri Tabanı: “Ekonomik Faaliyet ve Cinsiyete Göre İstihdam Edilen (12 ve daha yukarı yaştaki) Nüfus” tablosundan faydalanılarak düzenlenmiştir (www.tuik.gov.tr).

EK-5

Harbiye Nezâret-i Celilesine³

12 Teşrin-i evvel, 1324 [25 Ekim 1908]

Teşrin-i evvel tarihli ve bin sekiz yüz sekiz numarolu tezkire-i kayd-i asâfânelerin cevabıdır. Samsun'da ta'til-i eşgâl eden duhân amelesinin men-i tecâvüzleriyle idâme-i sükûn için icabı kadar müfrezenin hemân vapurla Samsun'a gönderilmesi Zonguldak komutanlığına yazılması ordu müşiriyeti işarına atfen izbar buyurulmasıyla vilayete ita-yı malumat olunmuş idi. Bu kerre alınan telgrafnamede Samsun'da beynelahali deveran eden şaiyaat nazaran güyâ bayramın birinci günü bir katliam ikâi için efrad-ı ahaliden istihzaratda bulundukları beyanıyla Samsun'daki konsolosları tarafından mutasarrıfa müracaat edilmesiyle kendüleri tatmin ve vesayatı lazım-ı ifası için cemaat-ı muhtelif rüesasıyla eşraf davet edilmiş ise de bir İslam çocuğunun Ermeni kilisesine gidip kibrit çakarak ateş ve Amerika ticarethanesine üç el silah atılması gibi ahvale nazaran hükümetçe bir hadise vukua gelmesinden ittihaz edilmiş olmak üzere iki bölük efrad ihtiyadiyenin silahaltına aldırılmasına müsaade itası ve mahazaa Trabzon'a asker-i nizamiye sevki Samsun mutasarrıflığından ehemmiyetle iş'âr olunmasıyla kumandanlıkla da bilmüzekare kumandanlıkça henüz müşiriyetden emir alınmadığı halde icabe-i maslahata mebni kumandanlıklarla da sair altmış kişilik kuvvetli [!] bir müfrezenin Almanya vapuruyla Samsun'a sevkine karar verildiği ve mutasarrıflıkta tebliğât-ı müessire icrâ kılınması buyurulmuştur.

³ BOA, DH.MKT._02640-85-0_001, H-30.09.1326 (26 Ekim 1908). Osmanlıca aslından çeviren Mutlu Dursun.

EK-6

Samsun ve Sinop Vilayetleri Parti Örgütlerinin Genel Teftiş Raporudur⁴

SAMSUN

“...

Samsun’da tütün mağazalarında **dört bin kadar toplu tütün işçisi** çalışmaktadır. Vasati yevmiyelerinin 40-50 kuruş olduğunu söylediler. Bu para, Samsun’da maişetin en az haddini karşılayacak gibi değildir.

İşçilerin sefaleti sokaklarda açık olarak göze çarpmaktadır. Samsun’da zenginler ile mahrumlar arasındaki fark ve açıklık her yerden fazladır. Bu muhit memleketin bünyesini sarsacak her türlü telkinlere müsait olsa gerektir. [İl başkanı] Mehmet Ali bu işi göz önüne almış ve binbaşılıktan mütekait Hayri’yi esnaf teşkilatına memur etmiştir. Hayri işin ehemmiyetini kavramış, çalışmaktadır. Samsun’da işçilerin durumunu düzelterek sosyal düzeni bir an evvel kurmak lazımdır.

Kurulmaları yasak olan kurumlara belli olarak meyil taşıyan yoktur.

Partimize karşı belli cereyanlar yoktur

İrticayı besleyecek hareket ve devrim aleyhtarlığı yoktur. Bununla beraber, Samsun gibi **sosyal bünyesi çok karışık** bir yerde, bu müspet görüşleri ihtiyatla telakki etmek lazımdır.

(...)

[Halkevi bünyesindeki] İhtimai yardım şubesine 695 kişi yazılmıştır. Bunların hemen çoğu tütün amelesidir. Halbuki bu şubeye yardıma muhtaç olanlar değil, yardım edecek olanlar yazılmalı idi.

Samsun’da **memleketin her tarafından gelip yerleşenler** ve yalnız kazanmak için oturanlar asıl yerli ahaliden çoktur. Bu sebeple Samsun’un sosyal bünyesinde tam bir birlik görülememektedir.

(...)

⁴ BCA 490-1-0-0_724-480-1 (CHP Fonu, 1935)

Bafra'nın durumu iyidir. Kasabada tütün mağazalarında ve kereste fabrikasında toplu amele çalışmaktadır. Bunların çalışma şekli ve ücretleri, sıhhatleri kontrol altında bulundurulmak lazımdır.

Tütün ziraatıyla geçinen çiftçilerin ve tütün ticareti yapan tüccarın bir şikayeti yoktur. Yalnız hububat ziraatıyla geçinen dağ köyleri geçen seneki kurak yüzünden çok darda kalmışlardır.

...Bafra'da Halkevi tarafından on beş günde bir 'Altın Yaprak' adlı bir mecmua çıkarılmaktadır. Bafra'ya iki yüze yakın günlük gazete ve bir o kadar da mecmua gelmekte ve satılmaktadır. En çok Cumhuriyet okunmaktadır. Bafra'da 'Ertan' ve 'Bafra' adlı [düzensiz] iki gazete çıkmaktadır.”

...

[Kavak'ta] On saatlik yerden Samsun'a mahkemeye gitmeye mecbur olmak köylü için bir yıkım ve felakettir. (...) Kasabada toplu işçi ve amele yoktur. Esnafın durumu durgundur. Çiftçiler çok acınacak bir haldedir. Vilayetin en yoksul halkıdır. Açlık yüzünden dağ köylüleri iş aramak için her tarafa dağılmışlardır.

...

[Çarşamba'da] Amele ve esnaf: Çarşamba ve havalisinde beş altı bin kadar mevsim[lik] ziraat amelesi vardır. Bunlar öteden beri her sene Kasımdan sonra Karahisar taraflarından çoluk çocuklarıyla beraber Çarşamba Ovasına inerler. Kadınları evlerde hizmetçilik, erkekleri ziraat işlerinde amelelik ederler. Ve kışı samanlıklarda, kulübelerde sefalet içinde geçirdikten sonra ilkbaharda yine köylerine dönerler. Bunların perişan halleri Çarşamba'da acınacak bir manzara arz etmektedir.

Çiftçilerin ve esnafın durumları fena değildir.”

EK-7

Eski Tütün Tüccarı Servet Arat ile Yapılan Sözlü Tarih Görüşmesi

(11 Ocak 2014, Samsun)

Cumartesi günü saat 14.00 dolaylarında, kendisinden daha önce randevu alınan Servet Arat ile görüşmek üzere Bab-ı Ali Caddesi yakınlarındaki dükkanına gittim. Servet Bey'e Samsun-Tekel'den (2005 yılında) emekli olmuş başekspert Mustafa Atalay aracılığı ile ulaşmıştım. Mustafa Bey bana kefil olmuş, Servet Bey de görüşme yapmayı kabul etmişti. Fiskobirlik ürünlerinin satışının yapıldığı dükkana gittiğimde henüz Mustafa Bey oraya gelmemişti. Kapıdan içeri girdiğimde Servet Bey beni bütün kibarlığı ve güler yüzüyle karşıladı ve ben daha kendimi tanıtmadan kim olduğumu anladı. Biraz sonra dükkânı beraber işlettikleri kişi de dükkana geldi, benimle selamlaştı ve tüm görüşme boyunca -arada çay ve fındık ikram etmek dışında- sohbetle dahil olmamaya özen gösterdi.

Servet Bey'in dükkânında, 1957 yılı tütününden yapılmış canlı bir tablo vardı; kendisi için o zamanlar özel olarak yaptırmış. Dükkâna girdiğimde bana ilk önce bu tabloyu anlattı, tablodaki tütünlere adeta hayranlıkla bakıyordu. Yaklaşık 40 yıldır tütün işini bırakmış olup, fındık satışı yapıyor olmasına rağmen, onun duvarını fındık yaprağı değil, tütün yaprağının süslüyor olması ve o tütünlere hala iç çekerek bakıyor olması tütün işi ile uğraşanların bu bitkiyle aralarında kurulan benzersiz bağı anlatmaya yetiyordu. Servet Bey ikinci olarak, tütün ticareti yaptığı sırada meslektaşları ile birlikte yanına gittikleri İnönü ile çekilmiş olan fotoğrafı gösterdi. İnönü ile 6 kez görüştiklerini belirttikten ve Mustafa Atalay'a olan saygısını -rahat olmam gerektiğini anlatmak istercesine- ifade ettikten sonra, daha ben soru sormaya başlamadan anlatmaya başladı tütün tüccarının yaşadıklarını. Henüz kayda başlamamış olduğumdan konuşmanın derinleşmesini önlemeye çalıştım, görüntü kaydı almak istediğimi belirttim ve izin aldıktan sonra hemen kamerayı açtım. Hayatımın bu ilk sözlü tarih görüşmesinde, bir amatörün yaşayabileceği tüm sıkıntıları yaşadım; ancak görüşmeyi -parça parça halinde de olsa- kayıt altına almayı başardım. Kendisini tedirgin etmemek için, görüşme kaydının kullanımına ilişkin imzadan söz etme işini sonraya bıraktım ve imza vermek istememe olasılığına karşı, kamerayı açınca ilk önce, kullanım izni verdiğini beyan etmesini istedim.

Özlem Güneş: Şu anda kayda başladım. Bu çekimi bilimsel çalışmalarda kullanmamıza izin veriyorsunuz değil mi?

Servet Arat: Canım izin vermeyecek bir şey yok, ben yeter ki faydalı olayım yapılmakta olan bir işe.

Ö.G.: Teşekkür ederim.

S.A.: Estağfurullah!

Ö.G.: Şimdi, öncelikle sizi tanımakla başlayalım; doğum tarihiniz, doğum yeriniz, mesleğinize nasıl başladığınız konusunda bize bilgiler verebilir misiniz?

S.A.: O uzun bir mevzu; bana kalsa ben kendimi fazla afişte etmek isteyen bir insan değilim. ...Ama işte 1930 doğumluyum. (bekliyor)

Ö.G.: Samsunlusunuz?

S.A.: Samsun'un Alaçam ilçesinden idim. Orada zaten babam olsun, babamın babası olsun, tütün işiyle meşgullerdi.

Ö.G.: Yani, aileden tütüncüsünüz.

S.A.: Evet.

Ö.G.: Onlar tütün mü ekiyorlardı?

S.A.: Tütün ekip... Yo, babam da tütün ticareti yapıyordu.

Ö.G.: Siz mesleği ondan devraldınız.

S.A.: Ondan devralmak da değil; şöyle oldu: Ben daha ziyade ufak işlerde... Samsun'a geldiğimde, askerlikten sonra, İstanbul'da büyük bir firmanın temsilciliğini aldım. Onun namına tütün almak, o tütünü işletmek ve satışa kadar olan bütün mevzuyu hazırlamakla ilgili vazifem oldu ve onun başında kaldım. Yıllarca o işin içindeydim. O çok büyük bir müessese idi. Sadece tütün değil, aynı zamanda fındık ihracatı, maden ihracatı, ağaç, hububat ihracatı yapan bir firmaydı. Hep onlarla çalıştım. Tabii tütün benim için esasen ailemden de kalan ve benim de fiilen gidip de tarlada çalıştığım, gördüğüm, bildiğim mevzu olduğu için, benim en fazla ihtisas yapmaya çalıştığım mevzu o oldu. (Derin bir nefes alıyor).

1962 senesine kadar tütün piyasaları Samsun'da büyük bir şevkle açılır, hakikaten bir festival olurdu. Ve bütün bu bölge halkı tamamen tütünden geçinirdi. Mesela Samsun'da, bir Mayıs-Haziran döneminde en azından, 20 bin işçi çalışırdı... o zamanki nüfusta. Ve Samsun'da işsizlik kelimesi yoktu. Biz yakın köylere haber yolluyorduk ki "gelin, biz yapacağınız işi size öğreteceğiz ve sonra da size sigortalı iş vereceğiz" diye. O kadar güzeldi o günün koşulları.

1962 senesinin tütününe geldik: (Tütünü) Aldık, o sene tütün de az olmuştu. Devlet o sene tütünün fiyatını çok yüksek açtı, belki de azlığından dolayı. Biz de herkes, esasında alacaksak 100 bin kilo, aldık 30 bin-50 bin kilo şeklinde... o tütünleri biz de aldık. Bir noktada devlete de güvendik tabiatıyla, çünkü devlet bizim malımızın, bizim (sadece) almamız değil, onun ihracatına kadar olan mevzuda da mesuliyet altındaydı daima. O tütünleri satamadık, elimizde kaldı. Ondan sonra, yani tütüncünün esas ana şeyini anlatıyorum... Ondan sonraki senelerde de tütün alımı çok azaldı. Ve biz 63 senesinde, 64 senesinde o tütünü satamayınca, 62 mahsulü elimizde kaldı. Bir noktada dış dünyanın boykotuna uğradık. Ondan dolayı satılmadı. Fiyat yüksekti kabul, ama bir de dünya... İnönü'ye gittik, tütün...heyet halinde: İstanbul Tütüncüler Birliği, İzmir Tütüncüler Birliği, biz Samsun-Bafra tütüncüleri bu bölgeden. Ve gittik İnönü'ye, vaziyetimizi anlattık. O zamanki bazı gazeteciler, mesela Çetin Altan'ı falan da söyleyebilirim – kendisini de çok iyi tanırım-, sol tandanslıydı bunlar fazlasıyla ve tüccarın aleyhinde olan insanlardı. Ve onların gözünde tüccar çok kötü bir insandı; hatta kompradordur, insanın kanını, canını emen falan filandı. Bir de İlhan Selçuk... bu ikisi bilhassa şeydi. İnönü bizi o gün dinledi, dinledi ve sonra İnönü'nün ilk teşhisi şu oldu: "Bu konu, başkalarının, gazetecilerin söylediği gibi bir tüccarın gözünün doymaması falan şeklinde değil; bu Türkiye tütüncülüğü yanlış yola gidiyor" dedi.

“Türkiye tütünçülüğü yanlış yola sevk edilmek isteniyor. Bu çok mühimdir. Biz bunu halletmeye çalışacağız” dedi ve bizi teskin etti gönderdi. Ama İsmet Paşa tabii devletin içindeki hep şeyden, bürokrasiden geldiği için, komisyonlara havale etti. Biz de gittik komisyonlara yardımcı olmaya, falan filan... Ama komisyonların hayatı bitinceye kadar bir sene, bir buçuk sene geçti. İsmet Paşa, -o zaman Süleyman Demirel’di karşıdaki büyük parti- orda...şey...istifa etti. Şöyle ki; o zaman “226 oyu bul, bizi düşür” diye konuşmalar oluyordu, 450 milletvekilinden 225’i bul, 226’yı filan diye... İnönü dedi ki, “Hayır, ben öyle 226 hikayesinde değilim. Mecliste oylama yapacağız; bizi istemeyenler fazla çıkarsa ben hemen istifa ediyorum”. Halbuki 226’yı filan bulamazlardı, ama o böyle bir malzemeyi kullanmak istemedi. Biz de Meclisteydik o gün; çünkü bizim için de hayatı bir mevzu. (Demirel) 226’yı bulamadı, ama gene de istemeyenlerin oyu daha fazla çıktı ve İnönü istifa etti. Ondan sonra bizim için ikinci bir şey başladı; Süleyman Bey davası... Süleyman Demirel’e gitmeye başladık, ona anlatmaya. Ve bize hükümettekilerden hiçbir tanesi, (...) böyle içinde tüccar düşmanlığı olmayan insanlar bizi hep haklı buldu ve bizimle ilgilendiler. (duraksıyor) Amerikan şeyi hakikaten başladı. Bizim Türk hükümeti de Amerikan Virginia tütünlerinden falan gitmeye başladılar. Türkiye’de (Virginia tütününden) mahsul alınmaya filan başlandı. O hakikatken büyük bir şeydi. Zamanla bizim Türk tütününü artık... alıcı az oldu, 3-4 tane alıcıya kaldı. Tüccarın hepsinden, biz 72 kişiydik o zaman Samsun bölgesinde, iflas etmeyen 3-5 kişi kaldı. Ben de dahil hepimiz iflas ettik, o tütünler elimizde kaldı. Biz, zaman geçti, o tütünlerin satımında, -gene tabii Sayın Demirel’in de çok faydası oldu ama- sonunda Cumhurbaşkanına gittik. Dedik ki, “biz bu vaziyete geldik, çok kötü haldeyiz”. Cumhurbaşkanı, “Evet, ben şimdi sizi daha iyi anladım. Bana bu mevzu geç intikal etti, ama ben bunu halledeceğim” dedi. Hatta, bizim gittiğimiz gün Pazartesiydi, “Perşembe günü Süleyman Bey - İstanbul’dadır- gelecek; gelince ben kabul edeceğim onu. Bu sizin mevzunuzu aynen açacağım, siz hiç beklemeyin. Zaten hepiniz mağdur olmuştunuz, dönün memleketinize” dedi. Biz döndük geldik. Hakikaten, dediği gün -biz hepimiz tabi radyonun peşindeyiz falan, aman ne olacak diye- o gün nitekim dedi ki radyoda: “Sayın Başbakan gelmiştir ve Sayın Cumhurbaşkanı kabul etmişlerdir. Onlara tütünçülerle ilgili olan mühim vakanın halli için acilen yardımcı olması talimatını vermiştir.” Ve biz en fazla bir-iki ay sonra galiba, İzmir Fuarı açılacaktı - 20 Ağustos- 20 Eylül’de açılırdı Fuar- onun kotasına, yani bir noktada bu tütünlerin sevki için, ihracatı için, bir yerden yardım edilmesi lazımdı. Ve o tütünler ihracat kotasına konuldu ve o tütünler gitti. Ama biz gittik, hepimiz iflas ettik. Ve ondan sonra Türkiye’de zaten işte köylüye tahditler konuldu, işte 100 kilodan-200 kilodan fazla tütün yapamazsın şeklinde...

Ö.G.: Bu hangi sene oluyor?

S.A.: 1966’dan sonra bu şekle geldi tamamen. 66...67...68’den sonra. Çünkü biz, bu bahsettiğimiz 62 mahsulü tütünleri, 68 senesinin Eylül ayında ancak ihraç etmeye başlayabildik. Altı sene elimizde kaldı. Bu tütün, çocuğa benzer. O çocuğa iyi bakmanız lazımdır. Yani, evde deponuzda diye... zamanında geleceksiniz, onu alabora edeceksiniz, havaya açacaksınız falan. Bütün bunların hepsi...(Mustafa Atalay dükkana girer, Servet Bey kendisini “benim sevgili dostum” diyerek karşılar. Selamlaşma bölümünde kayda ara verilir.)

S.A.: Tütün mevzuunda, Mustafa Bey’in bilgisi benden çok daha önemlidir.

Mustafa Atalay: Sağolun... Eskiler önemli.

Ö.G.: Mustafa Beyle de daha sonra bir görüşme yapacağız.

M.A.: Teşekkür ederim. Eskiler önemli; siz...

S.A.: Tabii, yaştan dolayı ben daha evvel başlamış oldum. Daha evvelki vaziyetlerin içindeydik.

M.A.: Tüccar kanadında olmanız çok daha farklı bir şey.

S.A.: Tamam... tabii... Ve biz bilhassa o şey... İnönü'ye, Ankara'ya ilk gidişimizde onun bize ifadesi çok güzeldi. "Bu, Çetin Altan'ın, İlhan Selçuk'un yazdığı yazılar gibi değil. Bu, tüccarların vahşeti, gözü doymazlığı filan değil. Türkiye tütünçülüğü başka istikamete sevkedilmek isteniyor; esas onu şey yapmak lazım" dedi ve hakikaten dediği şey bakınız bugün tamamen olduğu gibi çıkmıştır. Bizim tütün sigaranın içine koyup da onu bir övünme mevzuu yapan Amerikalı... Bugün Samsun tütünü diye bir şey kalmadı. Ve onun yerine Amerika'nın kendisine ait olan, işte Virginia tütünü filan... bunların şeyleri hakim oldu Türkiye'ye. Bizim kendimize ait, kendi tütünümüzden şahane sigara yapardık. Bizim tütünümüz hakikaten fevkalade güzeldi. Ama Amerika bize şey yapmadığı gibi... Zaten bugünkü vaziyette pek çok mahsulde de öyle. Yahu buğday... Biz, dünyada kendi kendine yeten 5-6 ülkeden biriyken, bugün -afedersiniz- hayvanların yiyeceği samanı dahi dışarıdan ithal eder vaziyete geldik. Bunun da tabii dünyada kendine ait bir haklılık yönü var. Zengin... büyük balık küçük balığı yutar!.

M.A.: Globalleşme dedikleri...

S.A.: Globalleşme dediği bu galiba. Büyük balık... Amerika bugün... Ve bunun mutlaka öncüsü Amerika idi. Ben kolay kolay... Yani, o mevzularda katı olan birisi değilim. Yani, bir Amerika'yı, mesela bir Rusya ile kıyas etmem. Kötü bir Amerikalı -kabul- iyi bir Rus'tan daha iyidir bence Türkiye için. Çünkü memleketimiz çok... Rusya ile kapı komşusuyuz, adamın gözü var. Rusya'da hayat boyu söylenen bir ifade olmuştur: "İstanbul er geç bizim olacaktır", diye. Yani, adamlar bunu hayat boyu... bizim işte o Kars'ı Ardahan'ı filan istemeleri... bizim NATO'ya katılmamız filan... Yani şeyi anlatmak istedim: Amerikan düşmanlığım filan yok. Dünyada herkesin kendine ait menfaati var. Devletler kendi çıkarlarını koruyacaktır muhakkak.

Ö.G.: Siz peki tütün işine başlamadan önce nasıl bir eğitim aldınız?

S.A.: Tütünle benim tarlamda... babamın aldığı tütünler, benim mağazada gördüklerim, bana zaten kıstas olmuştu.

M.A.: Bir saptama yapayım: Şimdi, İnhisarlar Tüzüğü'nde... Tütün ekicisi olan ailelerin çocukları ziraat dönemini görmüyorlar (okulda). Yani, bizde üç sene staj vardı; beş seneydi bizim okuduğumuz dönemde. Okulu kazanan kişi eğer tütünçü aileden geliyorsa, o ziraat dönemini görmüyordu. Yani... Servet Ağabey'in tütünle işigali, tütünle ilgili bilgisi... zaten ziraat döneminde babasının tütün yarıcıları var... Alım ve işleme dönemini de, babası ve dedesi tütün tüccarı, onu da oradan görüyor. Diploması yok, ama ehliyeti var.

S.A.: Yani, alaydan. Mektepli ve alaylı diye bir ifade vardı eskiden, biliyorsunuz. Dostum (Mustafa Bey) mektepli, biz alaylıyız. Ve ben kendim fiilen tütünde hepsini

yapmışımdır; tütün dikmesinde bulunmuşumdur, tütünün kırılmasında bulunmuşumdur, kendim dizmişimdir bir doz dahilinde filan. Hepsini de yapmışımdır ufak tefek. Tütün zaten hakikaten çok sevdiğimiz en güzel bir mesleğimizdi bizim. Tütün seviyordum; yani, tütünün şu güzelliği var ya (tabloyu işaret ediyor), inan bana, o bize nasıl güzel görünürdü. Daha iyi bilir (Mustafa Bey'i işaret ediyor), biz gidip de tütün bakınca bir yerde, güzel bir tütün bulunca bizim yorgunluğumuz giderdi (Mustafa Bey onaylıyor). İnan bana! Yani, çünkü kışın o zamanki vaziyetlerde... ben atla gittiğimi bilirim... Sonradan cip çıktı, biz olduk medeni. Ve gittiğimiz yerde günlerce kalıyorduk.

Ö.G.: Peki, siz önce İstanbul'daki bir firma aracılığıyla başladınız bu işe; sonra kendiniz bağımsız olarak mı çalıştınız?

S.A.: Yok, bağımsızlık olmadı. Ben yine onlarla beraber çalıştım. Kendim de çalıştım, ama esas İstanbul'daki firmayla çalıştım. Zaten tütün bittikten sonra, onların işi daima devam etti. Ben 1980 senesine kadar onlarla alakalıydım başka mevzularda. Maden, fındık, hububat ihracatı büyük çapta yaptık Samsun'dan ama, bunlar büyük çapta. Ben Trans-Türk'ün şeyiydim. O zaman bu firma, Türkiye'deki en büyüklerden biriydi. Trans-Türk Holding diye, kendi bünyesinde 38 tane de şirket bulunduran bir müessese idi.

Ö.G.: Siz onun Samsun temsilcisi miydiniz?

S.A.: Karadeniz. Bütün Karadeniz bana aitti.

Ö.G.: Yanınızda eksperler çalıştırıyordunuz?

S.A.: Tabii.

Ö.G.: İşçiler çalıştırıyordunuz. Mesela sizin ortalama olarak ne kadar işçiniz çalışıyordu bir yılda?

S.A.: Şimdi bakınız şöyledir. Bizim tütünde; bir tütün alım zamanında çalışan insanlar olur. O, başlangıçtaki gelen tütünleri kontrolüyle falan... diyelim ki bizimkinde bunlar takriben 60-70 kişiye çıkmıştı. Tütün imalatı yapılırdı; bu en fazla 2-2,5 ay sürerdi, aldığımız tütünün Yekununa göre. Biz umumi mağazalarda yapardık imalatı. Beş-altı... Altı yüz tane işçimiz oluyordu, kadın işçi daha fazla, hakimiyet ondaydı. Yapraklar tek tek açılırdı ve hepsi nevi nevi konurdu. Biz de onların başındayız daima. O şekilde devam eden bir şeydi. İmalat bittikten sonra, depolama zamanında da işte 30 kişilik filan daimi bir grubumuz olurdu, onlar tütünü bakımı için. Çünkü tütün aynı... bazı günler depoda yer değiştirmek istiyor, alttan üste koymak istiyor, alabora etmek, havalandırmak istiyor filan... Bunların hepsini yapmak için 35-40 kişi bize, aldığımız tütünün yekûnuna göre... biz alıyorduk mesela 250 ton, bazı firma alıyordu mesela 1000 ton. O firmanın o zaman 100-150 kişi daimi kadrosu oluyordu. Ve Samsun'da en güzeli, "işsizlik" kelimesi yoktu katıyetle. Yani, bu ne kadar güzel! Biz yakın köylere dahi... Kadınlar diyordu: "Biz bilmiyoruz". "Yahu kızım gel, biz size mağazada tütün nasıl açılacak, ne yapılacak öğreteceğiz. Aynı zamanda para alacaksın başladığın günden itibaren, sana da ekmek parası olacak." Biz yakın köylerden işçi getiriyorduk. O kadar güzeldi. Bugün Türkiye'de işsizlik...

Ö.G.: Yani, Samsun merkezde çalışacak işçi kalmayınca, bu kez de kendiniz köylerden getiriyordunuz?

S.A.: Evet.

Ö.G.: Ve daha çok kadınları getiriyordunuz.

S.A.: Bilhassa kadınlar. O dönemde -Allah'tan- sigorta başlamıştı. Biz sigortayı... Fakat vatandaş bilmezdi sigortanın ne olduğunu.

M.A.: İstemezdi zaten, üç kuruş fazla alacağım diye.

S.A.: Ve ondan dolayı da biz... ben mesela, bir şirketin namına aldığım için, bir tek kişi dahi sigortasız olmazdı. Çünkü ben onları müesseseme hesap veriyorum. Bizdekiler muhakkak yüzde yüz sigortalı çalışandı. Onun için bana gelmezdi pek çoğu. Dediği gibi, çünkü bize gelse, mesela, o günkü yevmiyeler 5 liraydı. Diyelim ki; 4.5 eline geçiyordu, sigortası olduğu vakit 420 kuruş (4.20 lira) geçiyordu, yani 20-30 kuruştan dolayı bizi tercih etmiyorlardı. Gidiyordu, ona 4.5 peşin verene. Ama sonra yıllar geçti, bir baktılar ki devlet -bizim bildiğimiz devlet aldığını vermez, verdiğini almazdı; devlete olan bir güven yoktu, eskiden kalan...- emeklilik filan başladı. Ben Alaçam'da tütün imalatı yaptım ilk önce; bir arkadaşımınla birlikte tütün almıştık 1954'te. Ben o zaman Alaçam'da gene sigorta yaptım. Trans-Türk'le çalışmam ondan sonra oldu. Vallahi, ben onların (işçilerini kastediyor) duasıyla cennete giderim galiba. Ben o zaman onların hepsini sigorta yaptırmıştım. Ondan sonraki senelerde, sigortaya başlangıç büyük bir vakaydı. Sigortaya başlamışsanız o bir-iki senenin bile çok önemi vardı. Ondan sonra, Alaçam'a, bir on sene sonra mesela, Tekel bakımevi açtı. O zaman, benim zamanında başlayan işçi, 10 senelik sigortalı olmuş oldu. Ve zaten 15-25 sene sonra emekli olunuyordu. Çok dua aldım. Ben onların sayesinde, bakalım... (gülüyor)

Ö.G.: Peki biraz da işyerinizde çalışan kadınlardan bahsedebilir miyiz? Çünkü, bizim çalışmamızda kadın boyutu da önemli. Bu kadınlar iş sahibi oluyor, dolayısıyla... yani işe başladıktan sonra nasıl bir değişim gösteriyorlardı? Örneğin başta daha çekingen, sonra daha kendine güvenir mi oluyorlardı? Mesela, halk arasında kullanılan bir tabir var, -afedersiniz- "Tekel karısı gibi" derler, biraz böyle çok konuşan ya da kendini savunan kadınlara. Siz nasıl bir değişim gözlemlediniz çalışan kadınlarda?

S.A.: Tabii, bir kere, ellerine para geçiyordu; kendisine "ben de para kazanıyorum" diyecek imkanı bulmuştu. İkincisi, ben hiçbir zaman onların ahlakından, şunundan bunundan da şikayetçi olmamışımdır. Gayet iyiydi; onlar da bizden çok memnundu. Çok güzel birşeydi yahu. Şimdi, cumartesi günleri öğle saatinde, o zamanki mesailer biterdi, saat birde. Biz o hafta alacağı paraları zarfı koyardık. Tek tek işte çağırırdık. İçinde, 7 gün ne yapmış, 32-33 lira eline geçecek. Kaç kuruşsa hepsi tek tek konulur ve onlar çıkıyorken parasını alıp çıkardı. Benim memleketimde, Türkiye'mizde çok güzel olan bir şeydi: mübalağa etmiyorum, istisnasız hepsi "Allah razı olsun" derdi. Yani, bu ifade güzel bir şeydi yahu. Evet, o bir emek verdi, ama emeğinin karşılığını aldı. O karşılığı alıyorken, memnuniyetini dile getiriyordu ve bu söylenirdi bizde. (Duraksıyor) Ondan sonra sendikacılarımız filan bazen... tabii, oluyor her meslekte; her mevzuda, hepsi şey olabiliyor.

M.A.: Bir de genelde çalışanlar... tütün üretimi de var burada. Tütün üretenler daha talihli olur. Çünkü tütünü ekiyor, kırıyor, diyor; imalat onların boş zamanına denk gelir, kısmen de olsa. Bir kısım çalışanlar da onlardır. (Servet Bey "tabii" diyerek onaylıyor) O daha iyi bilir çünkü; onu eğitmek daha kolaydır.

S.A.: Tabiatıyla. O... zaten tütün tarlasından gelen insanlardı. Bakın bu bölgelerde herkesin geçimi %90 tütündür. Bu bölgede, her köyün toprağı tütüne müsaitti. Bir tek çok düz olan toprak... Şimdi, tütünde ideal olan yaka, ya da yarım yakaya dikilmesidir. Tabana inmemesidir ideali. Ama vatandaşım indi. Hatta bunun için “memnun mıntika”... o kelime olduğu gibi, doğuştan iflas etmiş bir ifadeydi. O yazılıdır daima. Ama gidip görürsünüz... Mesela bizim Alaçam’da dahi, yol altındaki kısım ekilirdi. Ne olacak? Ondan sonra bir politikacı gelir: “Canım adam ekmiş işte ne olacak!” diye diye... Ama hayatımız boyunca bu kelimeyi duyduk ve orada da gene tütün ekildi.

M.A.: “Ek tabana, sat Tekel babana!”

(Gülüşüyoruz.)

S.A.: Tabii, Tekel’in ismi “Baba” idi.

M.A.: Destekleme alımı yaptığı için.

S.A.: Mesela, Tekel mübayasında size çok tipik bir tane şey söyleyeyim: Erbaa’da, Taşova’da ben çok tütün aldım. O köylünün bakışı Tekel eksperine hep “Baba” diye, baba. El ele tutuşurduk. “Kaça fiyat?”. “550 kuruş”. “Olmaz!” “560, 570” filan. En sonunda, bana bakmaz o, benden fiyat almaz, Tekel Babaya bakar. Baba en sonunda, “Tamam, hakkını buldun” dediği vakit de satardı. (Mustafa Bey’e dönerek) O zaman size de bir tanesini söyleyeyim. Yalnız bir eksperimiz vardı -gene Allah gani gani rahmet eylesin-, dünya şahanesi, en yakın ağabeyimizdi. Ona birgün ben bir oyun yaptydım. Bana dedi ki; “Seni döveceğim!” (gülüyor) Ama, eskiden beri çok sevişirdik. Şimdi Tekel muayyen bir ölçüye kadar çıkabilirdi. Bir azami fiyat ölçüsü vardı Tekel’in. 6 liraydı o zamanlarda. Eksper ağabeyimiz “6” dedi bana, “610” (6.10) dedim. Çünkü, 6 deyince, biz onun verdiği fiyatı yaparsak, aynı hakka sahip oluyoruz. O zaman Tekel, muhakkak ki o köylüye muayyen şekilde maddi bakımdan yardım etmiş oluyor. Daha evvelden avans veriyor. Rüçhan hakkı onda. Ondan dolayı, böyle deyince (gülüyor), çok güzel bir şeydi; Ali Ağabeyimiz bizi -Allah gani gani rahmet eylesin- 1956... (Mustafa Bey’e hitaben) siz daha dünyadasınız ama... (gülüyor)

M.A.: “Kapan mubayaası” dedikleri.

S.A.: Galiba hep öyleydi; müzayedeydi ya. İnanın bana, hepsi toplanırdı ya. Ama çok güzeldi...

M.A.: Servet Ağabey, tevazu göstermiş, söylememiştir. Servet Ağabey, Galatasaray mezunudur. Söyledi mi?

Ö.G.: Hayır, söylemedi.

M.A.: Tevazu sahibidir.

S.A.: Estağfurullah! Çok eski mezun (gülüyor). Yani, birşey değil... Kaç sene olmuş? 70 sene filan olmuş.

M.A.: Eğitimi o düzeydedir. O dönemin Galatasarayından mezun, 50 öncesi.

S.A.: Ben 42’de gittim Galatasaray’a ortaokula.

M.A.: 8 sene.

S.A.: 8 sene; bizde okul daima 8 seneydi. Bir sene hazırlık olur. Lise daima 4 seneydi. Bir sene hazırlıktan sonra ortaokula başladık. Okuduğumuz kitaplar, Fransa’da

ortaokulda okutulan kitapların aynısıydı. Oradan geliyordu; aynısını takip edebiliyorduk. Hakikaten çok kaliteli öğretmenler mevcuttu. Okulda mesela 100 öğretmen varsa, o zamanlar, bunun 35 veya 40 tanesi Türk, 60 tanesi Fransız'dı. Bütün dersler Fransızcaydı. Felsefe, Fransız Edebiyatı... Bu ikisi, bizim lisandaki en son hakimiyetimizi gösteriyordu.

(Kayıt duruyor. Yeni kaydı başlatmaya çalışırken Samsun'daki bir Rum ile olan muhabbetinden bahsediyor. Osmanlı'nın kültürel çeşitlilik açısından önemini belirtiyor. O sırada kaydı tekrar başlatıyorum.)

Ö.G.: Sizin gençlik yıllarınızda Samsun'da çok Gayrimüslim var mıydı, yerli olarak?

S.A.: Şimdi bakın şöyle... Gayrimüslim tabii vardı. Mesela benim birkaç tane dostum vardı; çok sevdiğim insanlar vardı. Biz onlarla çok iç içeydik. Sana bunlardan bir tanesinin hikayesini anlatayım, çok tatlı bir hikaye de o bakımdan: İtalyanlardan, tütün alanlardan, Rossi diye bir insan vardı; gayet samimi arkadaşım. Samsun'da kaldı yıllarca. Bu 1962 tütünü felaketinden sonra onun da vaziyeti bozuldu ve memleketine döndü, İtalya'ya.

Ö.G.: O da tütün ticareti mi yapıyordu?

S.A.: O da tütün ticareti; bir de tütün ticareti yapanlarla beraber tercümanlık filan da yapardı. Biz o zamanlar zaten 2-3 kişiydik tercüman burada; bir de bizim Nejat vardı, Nejat Çapraşık. Şimdi, bizim bu Rossi şahane bir insan, dost, böyle nasıl kahkahalar atar, neşeli bir insan dünyaya gelmiş vaziyette. Bu en sonunda alakayı kesiyor, Türkiye'den gidecek, memleketine dönecek. İstanbul gümrüğünde takılıyor. Neye takılıyor, söyleyeyim: Samsun maliyesinden -o zamanlar böyle borcu olanlar dışarı çıkamazdı- bugünkü rakamla söyleyeyim, 15 lira kadar bir borcu var. Maliye bu! Devlet kaçırır mı on parayı, evelallah! (gülüşüyor) Ve kızım, o zaman kanunlar o kadar tuhaf ki; bunun kalkması için mutlaka o maliyeden haber gelecek. Şimdi, diyelim ki o zaman, 1969-70'ler, Alaçam Mal Müdürlüğü'ne yazacaksın, o diyecek ki "Evet 15 liramı aldım". Onun dışında başka merci de yok. Şimdi adamcağız müşkül vaziyette kalmış, ağlayacak neredeyse. Ama gene de komiklik yapıyor, gülüyor falan. Bir tanesi diyor ki; "Ben sana bir şey buldum". Anlatıyor arkadaşlarına: "Biz bu adamı sevdik mi? Sevdik. O zaman yollayalım memleketine gitsin! Ne yapacağız? Bu şimdi bize başlayacak küfretmeye. Özür dilerim, fakat hakikaten ifade bu. Biz de ne yapacağız? Bunu hemen yurtdışına atacağız, sınır dışına! (Kahkahalar yükseliyor.) Hakikaten, bu vaka aynen oldu. Rossi diyor ki; "Yapmayın, beni hapse atarsınız!" "Yok canım" filan diyorlar; o da inanıyor ve başlıyor: vovovo... Neyse... "Aaaa, bak ne yaptı, tut zabıtı... Müdür bey sen de imzala, bak ben de imzaladım: Bunun hudut dışına çıkması..." Yolluyorlar adamı...(gülüyor) Çok acayip şeylerden geçmiştik bir zamanlar...

Ö.G.: Peki, yerli Rumlardan mübadelede gitmeyip burada kalanlar, tütün ticareti yapanlar var mıydı?

S.A.: Yok, ama tabii...yok. Onlar gittiler. En fazlası şu: bizimkilerden bazısı onlarla evlendi. Ama şahane kadın oldu onlar! Ve Müslümanlıksa, bizim kendi annemizden, ablamızdan farklı değillerdi. Bizim Aydoğan vardı, göz doktoru, onun annesi öyledir, Rum'dur.

M.A.: Öyle mi?

(Dükkan müşteri gelir, konuşma kesilir.)

S.A.: Evet, ben sana teşekkür ederim. Böyle ta 83 yaşındaki bir adamı dinlemek de kolay bir zevk değil; ama ne yapalım!

Ö.G.: Estağfurullah! Sizi dinlemek çok zevkli!

S.A.: Diyeceksin ki; “bunu da vazifemiz için yapıyoruz”.

Ö.G.: Olur mu? Çok güzeldi sizi dinlemek!

M.A.: (Bana Servet Bey’i işaret ederek) Böylelerini bulmak çok zor. Ciddi söylüyorum. Ben şimdi yine devam ediyorum, iki ayda bir köyleri dolanmaya filan ama; o kadar azaldı ki ahabım! (Ortak tanıdıkları kişilerden bahsediyorlar). Bakın, kaç yıl olmuş tütünü bırakalı; ama hala daha oradaki insanların adı soyadını...

S.A.: Tabii, tabii.

M.A.: Bağların kuvveti, kudreti.

S.A.: O Salih Aga, onun oğlu falan bayıldığı insanlardı hakikaten. Tütün satınca parasını hemen almazdı. Derdi ki; “Yahu, ben bankaya yatırsam, hangi gün geleceksin, adam kalabalık, filan. Sen de kalsın.” Bunu yapanlar bizde çoktu. Biz de parayı bir zarfa koyup kasaya koyardık. O geldikçe alırdı. Ve itimadın da Türkiye’de güzel olduğu dönemlerdi. Hakikaten güzel dönemlerdi.

Ö.G.: Yine bu dükkânı mı kullanıyordunuz?

S.A.: Yok kızım, bu en sonda. Biliyorsun bu 62 tütününü satamayınca şahane bir iflas ettik: Sıfır! Sıfırın altındayız; sıfır olsa birşey değil! Sıfır olsa insan hayata yeniden başlar. O zaman gencim... Ondan sonra biz mecbur olduk, ne yapmaya? Ben İstanbul’a gittim gene, eski çalıştığım firmaya. Dedim, “Bana kazancı bol -çünkü çok borçluyum- ama zahmeti çok olsun”. Tamam, dediler. Bir satış mümessilliği aldım. O mümessillikte benim bölgem Zonguldak’ta başlıyordu, Ardahan’da bitiyordu. Ve benim her ay muhakkak -oradaki satışlar, işçiler filan- gidip ziyaret etmem gerekiyordu; çünkü mal satıyordum, onlardaki şikayeti topluyordum falan. Ben 6 sene o işi yaptım. Ayda 15 gün mutlaka Samsun dışındaydım.

Ö.G.: Tütün dışında bir işle uğraştınız.

S.A.: Tütünle hiç alakası yok. Hatta inanır mısın, vallahi bazı yerde, mesela hiç unutmam; Sivas’ta, bir de şey olmuştu, Akçaabat’a filan gittim, (Mustafa Bey’e) onu zaten siz de tanırırsınız, bir de şeye gittim, Doğu’da...

M.A.: Sivas dediniz.

S.A.: Değil! Sivas’a da gittim. Başmüdürlüğe gittim: “Selamun Aleyküm.” “Aleyküm Selam.” “Siz ne yaptınız?” Dolaştım. Ne yapayım? O güne kadar hep tütünden konuşmuşum. Gittim (Tekel) Başmüdürlüğe; dedim “Bir çay içmeye geldim.” “Beyefendi, ne demek, gel” filan. Anlattım: “Ben eskiden tütün tüccarıydım. Bizim hayatımız bu meslekte geçti, ama şimdi başka işe döndük. Ama kimseyi de sevmiyorum ben tütün camiasının dışında. Size oturmaya geldim” dedim. Adam nasıl memnun kaldı. Şeyde... doğuda... Artvin’de... tütün şeyimiz var ya?

M.A.: Borçka.

S.A.: Borçka! Borçka'da Tekel'e gittim. "Hoşgeldiniz!" Ben de anlattım; anlattım deyince, böyle İstanbul'dan geliyorum falan... "Ooo" falan. Dedim, "Vallahi, bana bir iyilik yapacaksanız, birkaç tütün gösterin, balya." Vallahi, Billahi! Hemen "tamam" dediler. Beni aldılar. Depoda tütün varmış, gittik orada biraz tütün baktık. Kendime geldim sanki bir noktada. Çünkü bütün zevkimizi, hayatımızı ona bağlamıştık.

.G.: O zaman, yaklaşık olarak 70'lere kadar tütün tüccarı altın çağını yaşadı.

S.A.: Ben...68... Altın çağını yaşadığı dönem 64'e, 65'e kadar. 65'ten sonra, Osmanlı İmparatorluğu gibi, düşüş başladı. Ve ondan sonra, 68'den sonra, biz zannediyorum 73 tüccar idik bu bölgede, biz hemen hemen, içimizde 3-5 tane kaldı. İnanmazsınız, akıl almayacak insanlar istifa etti. Mesela, size bir tanesinin ismini söyleyebilirim: - Allah gani gani rahmet eylesin- Nemli Tütün vardı, Mithat Nemli. Mithat Nemli Bey, İstanbul Ticaret Odası başkanlığı yapmış, Trabzon kökenli, geliyorken İstanbul'a altınlarla gelmiş, iyi bir ailesi var, çok iyi bir evlilik... Bu adamcağız, bir hayli depolar filan var, tütün bakımından çok zengin, Üsküdar'da filan depolar muazzam. Bu krize o da yakalandı. İki oğlu vardı; ikisi de tahsillerini şeyde, İsviçre'de yapmışlardı falan. Adam haysiyetli ve şerefli, hakikaten namuslu bir insandı. Evindeki mutfağı, "Türk mutfağı" diye o günlerde bahsedilen bir mutfaktı; gelen yabancıyı, bizim devlet büyükleri alıp, o evde yemek ziyafeti ektirirdi. Bu firma, aynen iflas etti. Baba öldü; ölürken bir otelin en üstteki çatı katında ona özel bir odalar filan yapıldı. Büyük oğlu, çok iyi arkadaşımdı benim, Suat Nemli -benden büyüktü Suat Ağabey- bir gün dedi ki, "Yahu Servet, benim şu esnada şu dünyada bir kilo arazim, evim, bir şeyim yok" dedi. Fakat kayınpederi vardı Allah'tan onun, o da ticaret filan yapıyordu; onun yanına filan gidip, o şekilde geçiniyordu. Ve bunlar dadılarla büyütülmüş, İsviçre'de falan okumuş kişiler.

.G.: Evet, "Nemlizadeler"!

S.A.: Nemlizadeler... Ya! Ve bunlar benim çok yakın tanıdığım, içinde olduğum, şahane insanlardı.

M.A.: Tabii, onların işi büyük olduğu için, batması da büyük oluyor.

S.A.: Benim babam onlara tütün alırdı. Yani, babam kendisi alıp ihraç eden değil. Onlara Alaçamlı'dan, Bafra'dan tütün alıp yollardı.

.G.: Aracılık yapıyordu.

S.A.: Aracılık yapardı.

M.A.: Tütünde, Servet Ağabeyim daha iyi bilir, maharet önemli. Yani satacaksın, ihraç edeceksin.

(Servet Bey, yanında çalışan arkadaşına, artık gidebileceğini söylüyor, bu konuşmaların onu sıktığını düşünerek.)

S.A.: O bilmez, Ziraat Bankası'ndan emekli; bankacılıktan bilir, ne anlar tütünden. Ama o da Alaçamlı, o da tütünün içinde büyüdü esasında, tabiatıyla...

M.A.: *(Kaldığı yerden devam ederek)* Yani, o yıl alınan mutlaka satılmalı. Çünkü, kilo bazında alınıyor, fiyat çok yüksek. Aldığımız tütün de, öyle 100 kilo almıyorsunuz.

S.A.: Tabii, yle. 50 ton, 60 ton, 80 ton.

M.A.: Ona bir de ilave masraflar var. Çünkü, köyden alıyorsunuz, o köylü işlemesi; alıp bir de işleyeceksin, manipölasyon yapacaksın.

S.A.: Tamamen işleyeceksin; tek tek, yaprak halinde.

M.A.: Onu standarda -devletin istediği, alıcının istediği belli bir standart var- ona göre ayrı... Bir de bakım için ayrı masraf var, depolayacaksın falan... Epey bir masraf biniyor üzerine. O masrafı yapıp da paraya çeviremediğiniz zaman... Onu bekletemezsiniz. İşte 62 bekleyince, 63'te de fiyatlar umulduğu gibi çıkmayınca...kaldı.

S.A.: Ondan sonra düştü fiyatlar ve bizim çok yüksekte kaldı fiyatlarımız.

M.A.: Ondan sonra, arkadan gelen mahsul satılmaya başladı. Eskisi... Devlet stoklara dayanabiliyor; ama tüccar nasıl dayansın?

S.A.: Biz bütün elimizdeki imkanı ona bağlıyoruz. Cevdet Sunay'dı o zamanki cumhurbaşkanı. Oydu bizi şey yapan. "Böyle şey olmaz! Siz gidin." dedi, memleketinize. (gülüşüyoruz) Ondan sonra biz gittik ve hakikaten, Süleyman Bey'e verdiği talimatla o işimiz bizim iki ay içinde bitti. Ne İsmet Paşa'nın yaptığı... Mesela, İsmet Paşa büyük adam muhakkak, devletten gelmiş; ama hiçbir şey yapamıyor. Komisyonlar verdiği vakit tasdik eden bir şey. Ama Cevdet Sunay, "Ne demekmiş bu, nasıl olmazmış" dedi Süleyman Bey'e, vallahi billahi! Süleyman Bey'e talimat verdi; "Bunlar bitecek!" dedi. Ve bitti! Bu adam asker adam zaten, (gülüşmeler) ya yat, ya kalk diyecek! Onun baskısı sayesinde... Vallahi Allah... biz dua ediyoruz, "Allah onu Peygamber Efendimize komşu eylesin!" Onun sayesinde iflas ettik; ama bitti! İflas ettiğimden sonra ben, vallahi billahi, iki gün evde kaldım, bir kurban kestim, yemin ediyorum -Elhamdülillah Müslüman'ım. Bitti yahu! Ondan sonra ben oturdum: Ben şimdi ne olacağım? Ne kadar borcum var? Hepsini koyabildim. Devam ediyor; bütün için depoya kira vereceksiniz, depoda adamlar kalacak, işçiye para vereceksin... Kendi geçinecek param yok ki, ben bunlara para vereceğim. İnan bana, büyük felaketti. O **Şevki Pınar** filan vardı. Bana derdi ki, "Servet, sen gene şanslısın, gençsin. Ben ne yapacağım? Gıpta ediyorum şu hamala; işten sonra hanımını alıp sinemaya gidiyor, ondan sonra evine gidiyor. Ben akşam eve giderken ekmek getiremediğim günler oluyor." Bu da gene Samsun'un zenginlerinden bir tanesiydi. O kadar kötü vaziyete geldik. Düşünün bir Mithat Nemli'nin, o Nemlizadeler'in, efsane olan insanların hayatında bu vakalar oldu.

Ö.G.: Kefeliler de etkilendi mi?

S.A.: Tabii, Kefeliler de bize dahildi. Allah'tan, Kefeliler... Benim çok iyi arkadaşım, Mahmut Kefeli vardı, bizim şeydeki camiye yaptıran adamın oğlu. Ben babasıyla, Yusuf İzzettin Kefeli'yle, çok iyi arkadaşım, **Tütün Merkezinde**⁵. Beni çok severdi. Bana özel haber gönderirdi, -Allah gani gani rahmet eylesin- "gel oğlum, burada çok konuşuyorlar ama sen ne diyorsun" filan derdi; bana itimat ederdi.

M.A.: Biliyorsunuz, veznedara, oğlunun sünnetinde o (...) Caddesindeki arsayı bağışladı, sünnet hediyesi olarak. Şimdi orada 14 daireli apartman var. Yani sünnet...

⁵ Tütün Merkezi, eski Samsun'da, tütüncülerin bir arada bulunduğu, tütün piyasasının belirlendiği yerd.

Sünnette ne yapacak, bir çeyrek altın falan. Verin, demiş ya bunu, Ziya Bey'in oğlunun sünneti varmış demiş. O zaman oralar tabii şehirden uzak.

S.A.: Tabii, ben bazen oralara atla filan giderdim.

M.A.: Şimdi orada, 7 kat ikişer daireden 14 daireli bina var. Sünnet hediyesi! (gülüşmeler)

Ö.G.: Peki sizin kardeşlerinizde sizden başka tütün ticareti ile uğraşan oldu mu?

S.A.: Benim ağabeyim de... Ben Samsun'a geldim, ağabeyim Alaçam'daydı. Ağabeyim Mithat Nemlilere, o da Suat beyin, bu demin bahsettiğim, onun iyi arkadaşıydı, onlara tütün aldı gene. Ağabeyim devam etti; ağabeyim Allah'tan, alıp hemen satandı. Yani, kendi adına alıp da ihracat yapanlar gibi falan değildi; onun (ihracatçının) namına... Daha evvel babam alıyordu Mithat Nemlilere tütün, sonra Ağabeyim geldi; Nejat'ın babası, amcam falan beraberdi onlar. O şekilde tütün aldı onlar. Onlar tabii, tütünden ziyan etmediler; çünkü tütünü komisyonla alıyorlardı, kendi parayı yatırma filan yoktu.

Ö.G.: İki kardeş miydiniz?

S.A.: Üç tane de kız vardı. Büyük ablamın kocası da tütüncüydü. Ama o da bu krize yakalanmadı. Bir şey söyleyeyim: Bu, Osman Tütüncü vardı Bafra'da. Hakikaten çok sevilen, saygı duyulan bir insandı. Soyadı da Tütüncü zaten. Mahalli ismi "Tellal Osman". Biz tütün aldık onla beraber; Bafra'da o aldı, bana Samsun'a gönderdi. İmalat yaptı, ben gittim imalata bakmaya filan. Bizim şirketle, Trans-Türk'le ortak yaptık. 1950...61 mahsulünde filan. 50-60 ton filan alıyorduk. Adam dedi ki, "ben kaç senedir bu işin içindeyim, siz bu krize yakalandınız, ben bunu nasıl göremedim" diye diye, inan bana, o adamcağız sıkıntıdan öldü. O da satamadı, o da aynı vaziyetteydi. Çok insanlar... yani kahrından öldü. Belki zengin insan...hiçbir şey yapamaz hale geldi. Ben yine çok şükür! Ben o zamanlar...40 yaşında-45 yaşında...gencim yani, sağlığım da iyi. Aldım çantamı, mükemmel, başladım Zonguldak'tan şey satmaya... makine, takım... Trans-Türk'ün sattığı mamullerden... torna tezgahları... Bütün o bölgeye onların pazarlanması, daha evvelki satılanların takibi -biz de o mevzu da çok mühimdi-şikayetleri önlemek. Şikayet gidince, mesela matkap ucu filan satardım, adam alırdı 100 tane, adamdan rica ediyordum: bir tane dahi bozuk çıksa, köşeye koy; ben nasıl olsa bir ay sonra yeniden geleceğim, alacağım. Hata varsa, biz bunu fabrikada neden yapmışız, bunun kırılmasının, kötü olmasının sebebi neymiş, biz onu bulmak isterdik. Çalıştığım şirket de hakikaten bu mevzuda çok öncüyüdü. Trans-Türk de "Makine Takım Endüstrisi A.Ş." idi, bu benim bahsettiğim. Metal Ticaret vardı; o büyük tost(?) tezgahları, torna tezgahları filan satan firmaydı. Onla çalıştım 6 sene. Ondan sonra, bu esnada, bir de duydum ki, Fiskobirlik bayilik dağıtıyor. Giresun'daydım, vallahi billahi, akşam uyuyamadım ya! Dedim, "ya benim hayalim bu, böyle şeyler". Neyse, orada da dostlarım çoktu; gittik, yaptık, oldu.

Ö.G.: Kaç senesinde başladınız Fiskobirlik'e?

S.A.: Ben buna 70... Yani, 43 sene oldu bu işteyim hala.

Ö.G.: Peki tütünü ne zaman bıraktınız?

S.A.: Yani, bitti; 1968'den sonra resmen bitti. Ama ben gene 2-3 sene daha, daha büyük olanlara satmak şeklinde... **Austro-Türk** filan benden alırdı daima, **Abdi**

Fuatlar alırdı, onlar daha tamamen gitmemişlerdi. Ben 72-73'e kadar, imkan buldukça aldım tütün.

Ö.G.: O zaman bu krizden sonra, tüccar olarak bu işi yapanlar kalmadı, öyle mi?

S.A.: Hiç kalmadı. Yalnız, 4-5 tane firma var; bunlar gene, Amerikan sermayesinin dolaylı olarak da olduğu, büyük firmalar. Bunlar İzmir'den de alıyor, Samsun'dan da alıyorlar. Bunlar çok güçlü firma, 4-5 tane zaten. Ve köylü de yapmıyor zaten. Bunlar dedi ki, "Yaptığın tütünü alacağız". Satış garantisi olunca bazı köylüler yapmaya başladı. Ama bu, bizim eskiden yapılan şeye göre, deveye kulak! Çok düştü! Yani bana kalsa, %85-90 düştü. Bugün en fazla olsun %10-%5, yani o kadardır.

Ö.G.: Peki siz, -daha sonra yaptığınız meslek gereği de Türkiye'yi bayağı gezmişsiniz- Samsun'u diğer şehirlerle kıyasladığınızda, mesela, gelişmiş bir şehir miydi? Nasıl tanımlarsınız Samsun'u?

S.A.: Ben size bununla ilgili çok güzel bir rakam söyleyebilirim: 1972 senesinde ben yedek subaylığımı yaptım, Bursa'da. Bursa nüfusu o zamanlar 50 bindi; Samsun da 50 bindi. Samsun bugün ancak 600 bin-700 bin oldu, Bursa 3 milyon oldu! Misal. İkincisi, Samsun'da, bir de iktisadi yönden bakalım, bölgenin insanları daima o yaptığı tütünlerle filan geçinebilecek düzeydi. Dükünler yapılabiliyordu, aç yoktu. Aç yoktu, katiyetle. Herkes geçinirdi.

Ö.G.: Peki modern bir şehir miydi Samsun sizce?

S.A.: Ama mutlaka! Eskiden daha moderndi. Hatta dahasını söyleyeyim, zaman içinde iyiler gitti, kötüler gelmeye başladı. Samsun'un kalitesi o zamanlar... Gene misal, kendim söyleyebilirim, 1935, biz Alaçam'da kalıyoruz. Annem babam ve ben -biz 5 kardeşiz, ama en ufak benim, beni almadan gidemezlerdi, ben de belki şımarıklık yapıyordum- Samsun'daki şimdi bizim bir park var, büyük bir parkımız, o parkın ucunda bir gazino vardı; Alaturka, bizim klasik Türk müziği çalan ve oraya İstanbul'dan da daima şarkıcılar geliyordu. Grup halinde geliyorlardı. Bu cadde üzerinde, gene, ona yakın bir otel vardı, ismi Lüks(?) Otel'di; biz gelince orada kalırdık. Akşam saat 5-6 deyince şahane bir müzik, Türk müziği, fasıl başlardı ve devam ederdi. Ve biz, 35 senesinde, babam Hazer Efendi, annem Dursune Hanım ve ben, üçümüz kalkıp oraya gidiyorduk. Türk müziği başlıyordu falan filan... Babam zevkli bir şekilde rakısını alırdı; biz de annemle ikimiz -o zaman lüks sayılırken- gazoz içerdik; çünkü o zamanlar gazoz dahi lükstü yani. Ve o zaman 30 masa varsa şayet, mutlaka 15 tanesi veyahut 20 tanesi kadınlı erkekliydi. Hiçbir hadisenin çıktığına vaki olmadım. Biz herkes, sahneye işte baş artist dediğim çıktığı vakitte -bilhassa onu çok şey yapmışımdır, çünkü ondan sonra biz bunu daha fazla vurguladık- servis dahi yapılmazdı. Tek çıt çıkmazdı, yalnız onu dinlemek için. Bu bir saygıydı. Ve herkes saygılı bir şekilde, o lokantada ne bir sarhoşluk, ne bir laf atma olmadan, şahane bir şekilde güzel... 35'in Türkiye'si, 35'in Samsun'u! Bugün ben böyle (içkili eğlence) olsa gidemem! Ben bugün gidemem; ya kavga çıkar, ya... içkili lokanta düşünün! Hani kötü para iyi parayı kovar filan... O da onun gibi. O zamanki Samsun, hakikaten çok saygıdeğer insanlardı, çok kıymetliydi. Sonradan tabii, çok büyük göç aldı Samsun; bütün Karadeniz'den, iç kısımlardan. Ben bugünkü kaliteyi beğenmiyorum. Sonradan, Allah'tan gene büyük bir şans oldu, 19 Mayıs Üniversitesi'ni yaptılar. Üniversiteyle birlikte kalite değişmeye başladı. Üniversite eğitimcileri, talebeler falan filan... Onlar Samsun'da fevkalade, görebildiğim kadarıyla, hamle yaptı.

Ö.G.: Peki, “gazinoya gidiyorduk” diyorsunuz ya, oraya daha çok zengin kesim mi gidiyordu?

S.A.: Hayır, hayır! O günün koşullarında bu yoktu.

Ö.G.: Halktan insanlar da gelebiliyordu?

S.A.: Tabii, halktan insanlar da gelebiliyordu.

Ö.G.: Mesela, sizin fabrikanızda çalışan kadınları düşünelim: onlar da böyle hafta sonları, ya da akşamları çıkarlar mıydı dışarı?

S.A.: Şimdi bakın, bahsettiğim mevzu, mesela bir Türk müziği, klasik Türk müziğini dinlemek, bu bir başka zevkti. Bunu daha evvelden gelen... Belki de bizde bunu yapan biraz, evde gramofon vardı; eh annem, ufak tefek, sesi ne olursa olsun, söylerdi; babam söylerdi falan. Radyomuz geldi, radyo gelince biz olduk Süperman gibi bir şey! Onun için, bizde bir altyapı vardı. Köylerdeki insanların o tip müziği fazla seveceğini zannetmiyorum. Onlar daha fazla, belki türkü falan filan olsa...davul...

Ö.G.: Peki, Samsun’daki ekonomik olarak alt tabakadaki insanlar da eğlencelere filan giderler miydi? Kadınlı erkekli gezerler miydi?

S.A.: Tabii, kadın ve erkek mevzuu yoktu katiyen. Yoktu öyle bir şey.

M.A.: Kır gezileri! Diğer türlü eğlencenin bir maliyeti var çünkü. Aynı durum şimdi de var zaten: Büyük Otel’e, bilmem, Bülent Ersoy geldi, gidenler belli! Ha, bu yeni gidenler biraz kara para kazananlar; o zaman bu yok.

Ö.G.: Daha eğitilmiş, daha elit belki...

S.A.: Öyleydi, hakikaten. Ve bakınız, ben, 1942, Galatasaray’dayız –ilk sene Ortaköy’deydik, lisan için. 43’te Beyoğlu’na çıktık, 50’ye kadar. O zamanki Beyoğlu nüfusu 40 bin-60 bin filandı, o kadar. Tabii, Beyoğlu bizim her şeyimiz olmuştu; okuldan çıktığımız dakikada içindeyiz. Gelen yabancıların attığı adımdan hissederdik adamların yerini; ama kravat takmayan, efendim, ayakkabısını boyatmayan kimse olmazdı yahu! Yani gelen uyuyordu o vaziyete. O zamanki İstanbul’un o güzelliğinde Ermeni’nin, Rum’un, Yahudi’nin çok büyük dahli vardı. Onlar bizim canımızdı! Onlar hakikaten, gayet iyiydi ve benim çok samimi dostlarım vardı. Mektepte okuyorduk beraber. Onların ailesi filan da İstanbul’da; bazen anneleri haber yollardı “bize gelsin” diye, öğle yemeğine filan –akşam kalamazdık zaten, geri giderdik filan. Yani... Ama can dostlarımızdı bizim. Kaç tane Ermeni vardı o şekilde. Ben halen de severim onları. Halen de benim onlara karşı en ufak şeyim yok, hiiç! Dinime de biraz bağlıyım, ufak tatbikatçısıyım belki ama bütün dünyadaki insanları Allah’ın yarattığına inandığıma göre, onun gözüyle bakmak lazım. Yaradan’ın gözüyle bakınca, yaratılana kötü diyemezsin! Hepsini Allah yaratmış! Onun için, insanların din, dil, ırkı benim mevzumda yoktur.

Ö.G.: Biraz da Samsun’daki uluslararası ortamdan söz edebilir miyiz? Konsolosluklar filan...

S.A.: Bahsedemeyeceğim, çünkü o mevzuda bir bilgim yok, samimi söyleyeyim. Ben, tabii, şimdi bayağı yaşlandık, bir de son teknolojiye, mesela ben bilgisayar kullanmasını bilmiyorum. Affedilir mi? Ben de affetmiyorum, ama affediyorum. Yok,

yapamadım yani. Mesela bu dükkan böyle olur mu? Ama gene de bana... Ne de olsa köyden geldik, Alaçam'dan!

Ö.G.: Yok, benim kastettiğim şeydi, eskiden hani Samsun'da konsolosluklar filan varmış ya!

S.A.: O zamanlar ben fazla yaşamadım. Benim yaşadığım zamanlarda gene epeyce vardı; mesela acenteler filan vardı, onlarla münasebetimiz oldu. Bu isabet oldu söylediğiniz, bizim NATO'ya girmemizden dolayı, -o zaman Rusya'ydı bütün dünyadaki mesele- Samsun'da Rusya'ya karşı bir cephe yapmıştı ve çok fazla Amerikalı asker vardı. Bu karşıdaki tepenin üstünde... Onlar ilk geldiklerinde bazıları apartmanlarda filan ev tuttular ve biz onlara hep "hoş geldiniz" dedik. Ama ondan sonra baktık, bunların terbiyesi müsait değil, ondan sonra şehirden çıktılar. Onların bütün eğlencesi -Amerika'dan artistler de geliyordu, onlara orada müzik ziyafeti veriyordu falan- orada oluyordu; ama içlerine kapandılar, çünkü halkın tepkisi oldu. Ama bu tepkide esas kabahat Amerikalılardaydı. Onlar bizi sömürge insanı olarak falan görmeye başladılar -biz de evet yoktu paramız ama, o kadar da değildik! Ondan sonra Amerikalılar geldi. Tütün zamanında biz çok tütün sattık. Ben İsrail'e tütün sevkettim, Doğu Almanya'ya çok tütün sevkettik. O satışlarda ben, şirket namına alınan tütünün bütün safhalarından mesuldüm Samsun'da. Yani, alımdan, ihracatla vapura yüklendiği güne kadar.

Ö.G.: Buradan, Samsun'dan yapıyordunuz ihracatını, değil mi?

S.A.: Tabii. Bakın gidiyorsunuz, orda bir tane **tütün iskelesi** vardır. Ben o iskeleden tütün yükledim.

Ö.G.: Kurtuluş İskelesi denilen yer.

S.A.: Evet, oradan.

M.A.: (Servet Bey'e hitaben) Şimdi, merkezin eski halini anlatır mısın? (Sonra kendisi anlatıyor; o anlatırken Servet Bey de sürekli onaylıyor) Dört tane demir kapı: şimdiki İşhanı var, Vakıflar Bankasının yanında, o sokağın girişinde, bir demir kapı orada; aşağıda Eğri(?) denilen mağazalar var, ana cadde üzerinde, o direkt tütün iskelesine iniyor zaten, bir demir kapı orada; çünkü orada, şimdiki Sakarya Dershanesinin olduğu yer, Tekel'in başkşperliği, ambarı. Oranın adı da "Merkez içi".

S.A.: Tütün Merkezi.

Ö.G.: Hımm, "Tütün Merkezi" denilen yer orası yani.

M.A.: Tütün merkezi. Bir tane üst tarafta kapı; bir tane de Çarşı Mağazasının olduğu yerde. O zaman Çarşı Mağazası yok! Daha sonra Kavala orayı tütün işleme evi yaptı. Oradaki bütün o binalar, eski binalar vardı, yıkıldı. Karadeniz Mobilyası (?) yeni bina yaptı. Ender Yemenicilerin binası, diğerleri filan... Ve oradan dekovil hattı geçerdi, Sakarya Dershanesi'nin arka tarafından. O dekovil hattı direkt tütün iskelesine giderdi. Yani, Vidinli(?) ile şeyin arasından.

S.A.: Ben o iskeleden 1956'da, 56-57'de, tütün yükledim. Ve o zaman liman yapılıyor, ama vapur çok uzağa gelirdi Samsun'da. Çünkü, deniz kıyısı çok sığ.

M.A.: Ee, gazino oradaydı ağabey!

S.A.: (Özleyen bir sesle) Öyleydi ya!

M.A.: Büyük Cami'nin önünde iskele, çay ocağı, çayhane...

S.A.: Evet öyleydi ve ben bir gün oradan tütün yükledim, mavnaya da bindim, gidiyorum. Hava birden başladı bozmaya. Gemi gidiyor, çünkü uzaklaştıkça kendini sağlama alıyor –çünkü o zamanlar kıyının planı çıkarılıp da, nerede kum dağı var filan, o da belli değil. Hiç unutmam...

Kayıt hafızam doluyor. Bazı şeyleri silip biraz daha yer açabilirdim ama 83 yaşındaki bir insanı fazlasıyla yormuş olduğumu düşünerek daha fazla soru sormuyorum. Ayrılırken, kendisinden kaydın kullanılmasına dair imza alıyorum. Mustafa Bey'e çok itimat ettiğini, konuşmamız süresince bana da çok güven duyduğunu belirttikten sonra, "istediğiniz kağıdı imzalarım!" diyor o nüktedan tavrıyla ve imzasını atıyor. Beni daha yakından tanımak istercesine bu kez o bana bir şeyler soruyor. Sonunda, bilimsel çalışmalara verdiği önemi vurguluyor ve kendisini daha sonra yeniden ziyaret edebileceğimi nezaketle ifade ediyor. Bir eski zaman beyefendisinin havasını üzerinde olabildiğince saklamayı başarabilmiş bu kibar insanla tanışabilmiş olmanın verdiği mutluluk ve ilk sözlü tarih görüşmesini yapmış olmanın verdiği keyifle ayrılıyorum içi fındık, ruhu tütün kokan o dükkandan.

EK-8

Suzan Keriman ile Yapılan Sözlü Tarih Görüşmesi

(11 Mayıs 2014, Samsun)

11 Mayıs 2014 akşamı, karşı komşumuz Adnan Bey'in (üvey) ablası olan Suzan Keriman, onlara oturmaya geldi. Kendisi ile görüşme yapmak istediğimi önceden haber vermiştim, bunun için beni de oraya çağırdılar. Kısa bir hoş-beşin ardından Suzan Hanım ile sözlü tarih görüşmemizi yapmak üzere bir odaya geçtik.

Özlem Güneş: Kaydımız başladı. Önce isminizi alayım.

Suzan Keriman: Suzan Keriman.

Ö.G.: Kaç doğumlusunuz?

S.K.: 1950.

Ö.G.: Önce biraz sizin hayat hikayenizden başlayalım. Nerede doğdunuz; kaç kardeşsiniz gibi...

S.K.: Vallahi ben, Sivas'ın kazası Gürün'de doğdum. Babam burada [Samsun'da] tütün eksperliği yapıyordu; tütün alıyordu yani köylülerden. Biz de Gürün'deymişiz. Sonra, burada babam ev tutmuş; biz orada o burada olmaz diye, bizi buraya getirmiş. Ben o zaman 6 yaşlarındaydım herhalde, buraya geldik. Ondan beridir de halen buradayız.

Ö.G.: Şimdi, orayı biraz açalım. Babanız, nerede tütün eksperliği yapıyordu?

S.K.: Samsun'da.

Ö.G.: Ama siz Sivas'ta kalıyordunuz. O Samsun'a iş için geliyordu.

S.K.: Evet.

Ö.G.: Peki, “eksper” derken, “okullu” mu?

S.K.: Yok, yok; okullu değil.

Ö.G.: Hımm, “alaylı”.

S.K.: O zaman -Tekel'de, devlette filan değil- tüccar işindeydi. Tüccar işinde babamlar o zaman atlarla, ciplerle köylere gidermiş, tütün almaya. Köylüler tütün yapıyor ya; tütünün kalitesine göre fiyat biçiyorlarmış. O zaman işte babam tütün alıyormuş, getiriyormuş buraya. Hem de kadınların başında, açıcıların başında ustalık yapıyormuş. Daha sonra işte biz küçükmüşüz; babam da işte “onlar orada, ben burada olmaz” diye, bizi almış buraya getirmiş. Daha sonra babam hastalandı. Aynı babamın mesleğinden komşumuz vardı karşıda. Ben de 13 yaşlarındaydım. Bana dedi ki, “Kızım, nüfus kağıdını al da gel!” dedi. Ben de gittim oraya. O da başka bir tüccarda çalışıyordu. Babam *Çapraşık*'ta çalışıyordu; o da *Yemeniler*'de, *Koren* deniyordu o zaman, *Koren*'de çalışıyordu. Ben gittim; kadınlar tütünleri tonga yapıyordu. Böyle uzun bir salon, altında da bantlar var; bantın üstünde yapıyorlar, altında da böyle giden

tekerlekler var. Benim de saçlarım uzundu. Kadınlar bana orayı hiç süpürtturmüyordular. Ben çocuktum ya; Mehmet Usta -Allah rahmet eylesin- demiş ki; “bu burada bir şey yapmasın, otursun” demiş. “Sakın bir şey demeyin, kaçır gider” demiş. Çocuğum ya! Orada işte ben onlara su dağıtıyordum. Ondan sonra, bir şeyler aldırıyorlardı bana; “Meşhur Köfteci” vardı karşıda, oradan köfte alıyordum onlara... Getir götür işlerine bakıyordum. Daha sonra Tekel -yani Devlet- iş verdi oraya. Yine ben oradayım. Ondan sonra, orada ablalar vardı, katipler vardı; yani, Tekel’in işçilerinin parasını yapıyorlardı, tahakkukunu yapıyorlardı, onların listesini yapıyorlardı... Her türlü, her şeyini yapıyorlardı.

Ö.G.: Memurlardı yani.

S.K.: Evet. Oradaki ablalar bana dediler ki; “sen bizim yanımızda dur, öğren, bir dahaki sene seni yanımıza alacağız katip olarak” dediler. Ben onların yanında durdum. Ertesi sene Himmet Karaçocuk’a iş verdi Tekel. *Sarımağaza*’ya verdi, Himmet Karaçocuk’a verdi, Nemli’ye verdi... Ben Himmet Karaçocuk’a gittim, yani, kim nereye gidiyorsa ben de oraya gittim, çocuğum ya.

Ö.G.: Bu söylediğiniz kişi tütün tüccarı değil mi?

S.K.: Tüccar değil bu Tekel. Yani tüccar da, Tekel ona iş verdi.

Ö.G.: Evet.

S.K.: Oraya gittim, orada da, oranın tütün eksperî -işçileri de onlar kontrol ediyor, yönetiyorlar- bana dedi ki; Mehmet Bey’di -Allah rahmet eylesin!- “Kızım” dedi, “sen benim yanımdasın bu sene” dedi. Ben dedim ki; “Nuran abla, beni Mehmet Bey vermiyor; ben sizin yanınıza gelmek istiyorum” dedim. O da “Daha ne istiyorsun! Mehmet Bey seni salmıyor, kızım, dur orada.” dedi. Beni de oraya sekreter olarak aldı Mehmet Bey. Mesela; kaç tane “güğüm” var -su dağıtıyor ya- meydancı deniyor onlara, su dağıtıyorlar, süpürüyorlar oraları; onların kayıtlarını tutuyordum ben: kaç tane güğüm var, kaç tane süpürge var. İşte, eksperî arıyorlardı, ona söylüyordum “eksperim, seni şu aradı, bu aradı” diye. Ondan sonra, benim babam tütün alıyordu ya, eksper gibi, tüccar iş verdi bizim şeye. Orada zaten beş kişi alsalar, ikisini üçünü bizden⁶ alıyorlardı. Ben de küçüğüm ya, oraya gittim. Orada da işte öyle çalıştım. Ondan sonra, 18 yaşında Tekel’e dilekçem çıktı. O zaman Nemli’ye⁷ dilekçem çıktı. Biz oraya gittik. Orada da ilk gittik ya, tütün açıcısı olarak oturduk. 5 arkadaş, onları daha önceden tanıyordum. Tabii biz yapamıyoruz, açamıyoruz. Ondan sonra oranın ustası beni şeye kaldırdı: böyle denklerin üstüne marka yapıyorlar; işte A, B [Grad]... işte kaç kilo, mesela 6 mı 7 mi, şeyine bakıyorlar. Onları yapmaya başladım. Böyle basıyorsun işte. Ondan sonra kantara geçtim. Ondan sonra eksper geldi, beni katipler odasına aldı. Orada beni sınav yaptı; ben sınavı kazandım. Ondan sonra bir arkadaşların yanına gittim; orada da “apel” yapıyorduk. Mesela; her gün 250 kişi benim işçim, 200 kişi öbürünün, 300 kişi...neyse artık; onların apeli yapıyorduk. Her gün yazıyorduk onları. Saat ücretiyle çalışıyorlar ya, saat ücretini yazıyorsun; ayda... her ay kıdem zammı geliyor izin kullanmazsan; mesela sigara geliyor, izin

⁶ Aynı yıllarda Suzan Hanımın (üvey) annesi ve ablaları da tütün atölyelerinde çalışıyormuş. Bu nedenle, “biz” derken, ev ahalisini kastediyor.

⁷ O yıllarda Tekel, tüccar atölyelerine iş vermekteydi. Görüşmecimiz de Nemli’nin atölyesinde, ancak Tekel adına çalışmıştır.

kullanana verilmiyor, o gün izin kullanmışsan verilmiyor sigara. İstersen yarım saat kullan, sigara yok! Ondan sonra; doktora çıkacaksın, viziteye çıkacaksın, biz yapıyorduk onları. Mesela günlük kaç lira alacak filan apel halinde yazıyorduk; kendi ismimizi, eksperin ismini yazıyorduk, imzamızı atıyorduk, *Büyük Tekel*'e gönderiyorduk. Biz şube olarak çalışıyorduk. Ben en ufak bir hata yapsam işçilerin parası yanlış olurdu. Ondan sonra, ben orada epey çalıştıktan sonra, 18 sene sonra kızım Damla oldu. Yuvaya çıktı Damla'nın dilekçesi, *Büyük Tekel*'e.

Ö.G.: 18 sene sonra derken, evlendikten 18 sene sonra mı?

S.K.: Evet. Yook; çocuklarım vardı. Çocuklarım büyüktü; 18 sene sonra da Damla oldu.

Ö.G.: Anladım.

S.K.: Onun yuvaya dilekçesi çıktığı için ben *Büyük Tekel*'e geçtim. Orada da yaprak tütünde çalıştım. Yaprak tütün dediğim; köylüler tütün yapıyorlar ya; tütünü yapıp satıyorlar, onun parasını almak için Tekel'e koçan olarak satıyorlar. Biz de o koçanları hesap ediyorduk, defter tutuyorduk; bazen de mesai yapıyorduk, hani bayram arası köylü tütünün parasını alsın diye. Orada da işte 2,5 sene çalıştım. Ondan sonra emekli oldum.

Ö.G.: Peki, bu söylediğiniz yıllar...

S.K.: 63'te girdim; 64'te sendika beni sigortalı yaptı.

Ö.G.: Hangi sendika?

S.K.: İşçi sendikası. O zaman sendikamız vardı bizim: Tek Gıda. Onlar da devamlı bize geliyorlardı; bizim hakkımızı arıyorlardı; bir şey olsa onlara söylüyorduk. O zaman işte babamın arkadaşı vardı; aynı işi yapıyordu, hem de hemşerisiydi. O beni sigortalı yaptı.

Ö.G.: Yani, 14 yaşında sigortalıydınız.

S.K.: Ben 47 yaşında emekli oldum.

Ö.G.: Tüccarın yanında başladınız küçük yaşta. Ama Tekel'e küçük yaşta alınmıyordu, değil mi?

S.K.: Yok; ben 18'imde başladım Tekel'e.

Ö.G.: Peki, sizin gibi böyle küçük yaşta çalışan kızlar var mıydı?

S.K.: Vardı, vardı tabii. Hem de ne kadar vardı. Hatta biz, Himmet Karaçocuk'a iş verdiği zaman biz gittik ya, iki kızdık; bizim yaşımız tutmuyordu. Bizim apeli, hani işçinin parası filan var ya, en arkaya yazıyorlardı. Bütün işçiler parasını alıyordu, en sona biz ikimiz alıyorduk. O zamanlar yedide işbaşı yapılıyordu. Birgün müdür gelmiş, bizi görmüş, "Ay, yazık!" demiş; "Bunlar bari sekizde gelsin" demiş. Biz küçüğüz ya, acıdı demek bize! Biz işte, kim nereye gitse oraya gidiyorduk! Benim gibi çokook vardı öyle çocuk. O zamanlar tüccarda iki üç ay çalışılıyordu. Tüccar işiydi; ne kadar aldıysa o kadar çalıştırıyordu. Ama devlet işi öyle değil. 18 yaşında da devlete girdim zaten. Orada da 47 yaşında emeklim doldu, çıktım.

Ö.G.: Yani 18 yaşından 47 yaşına kadar Tekel'de devam ettiniz.

S.K.: Evet; ama önceden kadromuz yoktu. Mesela, benim dilekçem çıktı ya; dilekçem çıkınca tekrar geri verecekmişim ki, kadrolu çıksın. Ben de onu bilemedim; kadrosuz çalıştım. Daha sonra bize Turgut Özal zamanında kadro geldi. O zamandan sonra kadrolu çalıştım. Kadrosuzken de yemek paramızı alıyorduk; yemek yiyemiyorduk, parasını alıyorduk. Yalnız izin parası alamıyorduk; izne çıkıyorduk ya. Kadroya geçtikten sonra, mesela bir ay izne çıkıyorduk ya, parasını alıyorduk. İstedğin zaman 2 aylığını, 1.5 aylığını da alabiliyordun. Orada haklarımız daha çoktu; yemekhanede yemeğimizi yiyorduk. Bir ara Tekel yandı; o zaman da oranın işçilerini başka yerlere dağıttılar.

Ö.G.: Hangi binası yandı?

S.K.: Büyük Tekel yandı. O zaman işte, bizi de dağıttılar. Hatta o zaman yemekhane yok diye, onlara peynir-ekmek, helva-ekmek filan veriyorlardı. Onlara vermek zorundalardı; çünkü onlar yemek yiyorlardı. Ama biz, kadrosuz diye, yemeğimizi yiyemiyorduk; ama parasını alıyorduk.

Ö.G.: Çok fazla kadrosuz çalışan var mıydı?

S.K.: Vardı, vardı. Bak sayayım sana: *Felemenk* kadrosuzdu; *Sarı mağaza*⁸, *Nemli, Kavala -4 mağaza-* kadrosuzdu. Daha sonra bir kanun çıkardılar; dediler ki “daha Tekel açmayacak, tazminatını alan çıksın” dediler. Bazı arkadaşlar çıktı; ama benim öyle çıkacak günüm yoktu, 1000 belki 2000 günüm vardı. Daha sonra bize kadro geldi. Kadro geldikten sonra da 5-6 sene kadrolu çalıştık. Daha sonra ben, çocuğum kreşe çıkınca Büyük Tekel’e geçtim. Merkeze geçtim yani. Oradan da 2,5 sene sonra emekli oldum. Benim kızım da yuvaya gidiyordu orada; beraber gidip, beraber geliyorduk. Orada kreş vardı; ablalar vardı, çok güzeldi orası.

Ö.G.: Biraz da o kreşi anlatabilir misiniz?

S.K.: Anlatayım.

Ö.G.: Nasıl bir ortamı vardı kreşin? Neredeydi kreş binası?

S.K.: Kreş tam bizim İşlemenin yanındaydı. Aynı binadaydık; bahçedeydik. Ben sabah onu kreşe bırakıyordum; hatta çok ağlıyordu ilk zamanlar, gitmek istemiyordu. Beraber içeri giriyorduk. Kreşte küçük küçük masalar, sandalyeler vardı. Ablaları vardı; mesela 5-6 çocuğa bir abla vardı. Ondan sonra, sabah kahvaltılarını yiyorlardı, öğlen yiyorlardı; hatta Ramazan olduğu zaman onlara ayrı böyle koyun getirip orada ayrı pişiriyorlardı. Diğer zamanlarda bizim yemeklerimizden veriyorlardı; ama Ramazanlarda kendileri orada pişiriyorlardı, yemekhaneleri vardı. Öğlen uykusuna yatırıyorlardı; daha sonra kaldırıyorlardı; ara öğün veriyorlardı -süt müt... Altı aydan altı aya paket veriyorlardı: iç çamaşırları, kazak, pijama... Mesela 5,5'ta filan babası arabayla gelip alıyordu; çocuklar bizim yanımıza geliyorlardı. Bizim yanımızda oynuyorlardı, ediyorlardı; akşam beraber gidiyorduk. Mesela etkinlikler yapıyorlardı -resimlerimiz bile var; yılbaşlarında böyle kıyafet yapıyorlardı, şapka yapıyorlardı; benim kızı gelin yapmışlar, damat yapmışlar. Ondan sonra, şeyler geliyordu, böyle çamurdan oyun filan yapıyorlardı. Kız sanattan kızlar filan geliyordu onlara öğretmeye. Mesela öyle etkinlikleri vardı; çok güzel! Doktorları vardı; yukarıda bir

⁸ Sarı Mağaza denilen tütün atölyesinin, İstanbul'daki *Umumi Mağazalar Şirketine* ait olduğunu, daha sonra tütün tüccarı Nejat Arat'tan öğrendik.

odaları vardı, hasta olsa bir şey olsa... Öğlen bahçeye çıkarıyorlardı. Bahçe çok büyüktü, çok güzeldi; böyle çam ağaçları filan vardı. Ablaları gezdiriyordu onları bahçede, oynatıyorlardı; salıncakları vardı, sallanıyorlardı. Ondan sonra, herkesin kendi ablaları götürüyordu oraya. Benim kız hiç kendi ablasını istemezdi; arkadaşın kızı Burcu vardı, illa onun ablasının yanına gitmek isterdi. Yani, çok güzeldi. Sonra alıştı da, çıktıktan sonra üzüldü; “Anne niye çıktım, keşke çıkmasaydım!” dedi.

Ö.G.: Kaç yaşlarında gidiyorlardı kreşe?

S.K.: Damla üç buçuk yaşında başladı. Aslında sıfır yaşında bile alıyorlardı.

Ö.G.: Öyle mi?

S.K.: Tabii; yeni doğunca bile alıyorlardı. Ama Damla’ya sıra gelmedi.

Ö.G.: Peki, Samsun’da böyle kreşi olan başka bir yer var mıydı?

S.K.: Vardı; Sigara Fabrikası’nda da vardı.

Ö.G.: Peki Tekel’in dışında Samsun’da kreş diye bir şey biliniyor muydu?

S.K.: Vallahi, ilk zamanlar tüccarda da vardı.

Ö.G.: Öyle mi?

S.K.: Vardı ama, ben o zamanlar yeni yeni işe girmiştim... Ama tüccarlar kapandı, hepsi iflas etti.

Ö.G.: Evet, 1965 civarında, tütünlerini satamamışlar.

S.K.: Öyle bir şey oldu. O zaman o kadar tüccar işi vardı ki; oh oh, Mecidiye’de bir yığın tüccar işi vardı.

Ö.G.: İşe başlama öykünüze tekrar dönecek olursak, işe başlama kararınız ailenizde nasıl karşılandı? Üvey anneniz de Sigara Fabrikasından emekli; onun bir etkisi oldu mu?

S.K.: Babam bize buradan öte-beri gönderiyormuş. Ablalarım daha küçükmüş; teyzemin kızı varmış -beni baksın diye, o da bakamıyormuş. Daha sonra babam, ben 1,5 yaşındayken, evlenmiş. Sonra da işte git-gel git-gel olmasın diye babam bizi almış, buraya getirmiş. Ben de ilkokulu bitirdim; o zaman iş-bulma kurumlarına dilekçe veriliyordu. Vallahi hatırlamıyorum, annem mi götürdü beni, başkası mı; gittik oraya bir kayıt yaptırдық. Sonra da -diyorum ya 18 yaşında dilekçem çıktı diye- ağabeyim, işe gitmeyeyim diye, benim dilekçemi almış yakmış; külü de duruyor camın önünde. O kağıtla işe başlamam lazım. Herkes İş Bulma Kurumu’na gitti, sıraya girdi. Ben de gittim -çocuk akli işte- herkes gidiyor diye. Sıram gelince, görevli bayana -hala da görüyorum onu bazen- “ağabeyim, benim kağıdımı yırtmış” dedim. O da “olsun” dedi. Bana bir kağıt daha verdi. Ben gittim. Bizi bir sınav yaptılar Tekel’e girerken. Ben daha önce tüccar işinde çalıştığım için tütün işini iyi kötü biliyordum. Ben kazandım sınavı, sınava beraber gittiğim arkadaşlarım kazanamadı. Ondan sonra, kadromuz yoktu ya, mesela altı ay çalışıyorduk, sonra evde duruyorduk 3 ay. Ben evlendim 2,5 sene hiç gitmedim işe; Tekel iş vermedi. Daha sonra Tekel iş açtı, bu kez de benim eşim göndermek istemedi. O zamanlar eşimin işi çok iyiydi. Samsun’da televizyon işi yapan iki kişiydiler. Tamirini de yapıyordu, satıyordu da.

Ö.G.: Eşiniz nereli?

S.K.: Engiz'li⁹; buralı.

Ö.G.: Durumumuz iyi, senin çalışmana gerek yok mu diyordu?

S.K.: Evet; çalıştırmak istemedi. Ben gidemiyorum, üzerime kilitliyor kapıyı; “gitmeyeceksin” diyor. Ben de, bekarken çok arkadaşlarım vardı, iyi çalışıyorduk; böyle beş kız oturuyorduk, sonra bir odaya geçtik... O kadar iyiydik ki; yani, bir elmamız olsa pay ediyorduk.

Ö.G.: Sosyal ortamınız güzeldi yani.

S.K.: Çok güzeldi. Ben gitmek istiyordum; o göndermiyordu. Sonra, hiç tanımadığım bir katip kız, demiş ki “Bu Suzan Keriman kim? Hep izin izin...”. O zaman ben katip değilim, kantardayız arkadaşlarla. Biz yeni girdik ya, göndermiyor da beni. İzinleri kırmızı yazıyorlardı. O zaman da bir bonservisimiz vardı -kadromuz yok ya- bonservisimiz olmadan tekrar işe almıyorlardı. O olacak ki tekrar kayıt yapsınlar. Bir arkadaşımın benim bonservisimi göndermiş. Ama nasıl oluyor? Mesela Tekel’de 3 gün gelmedi yazılır, ondan sonra çıkarılır yani. O beni nasıl idare etti; ben ona hala dua ediyorum, Allah razı olsun! Tanımam bilmem yani. O demiş ki; “Bu bonservisi kaybetmesin, bir gün olur çalışır”. Ondan sonra, biz *Yeni İşlemede*¹⁰ çalışırken -Fabrikanın karşısındaki yere *Yeni İşleme* diyorduk- orada sırf köylülerin işini yapanlar çalışıyordu. Onlara da kadro gelince, bize geldiler onlar da. O zamanlar kadrosuzdular, 3 ay çalışıyorlardı; biz 9 ay çalışıyorduk. Bazen 10 ay çalışıyorduk. Sonra sonra çoğaldı bizim işimiz; 15 gün ara verip tekrar başlıyorduk. Bizim eksperimizin hanımıyla ben çok iyi arkadaşım, beni çok seviyorlardı. Öbür işlemeden 4 işleme bizim yanımıza geldi, Yeni İşlemeye; Sarımağaza, Flemenk, Kavala [ve Nemli olmalı]. Biz hepimiz bir arada toplastık; bazılarıyla da çok iyi anlaştık. Eksperimizin hanımıyla da ben çok iyi anlaştım. Ondan sonra bizi işte, bu köylülerin tütünlerinin alım satım yerine, Yaprak Tütün’e, görevli gönderdiler, birkaç kişiyi. Orada biz işte köylü tütününü yaptık, koçanlarını şununu bununu... O zaman benim kadrom yoktu. Orada bizi çok sevdiler; ama onlar kadroluydu, biz yardıma gitmiştik. Sonra bizi işimiz bittiği halde oradan göndermediler. “Keşke, kadro gelse sizi alsak” diyorlar. O kadar çok gülerdik ki... Birgün evde oturuyorduk; Cumartesi-Pazar oranın kadroluları çalışmıyor ya, biz de çalışmıyoruz. Normalde kadrosuzlar (öğlen) bire kadar çalışıyor; ama oraya geçtik, onlara uyuyoruz. İşte, evdeyken bir arkadaşım telefon açtı; “Suzan, iş bitti” dedi. Bizim haberimiz yok; biz Yaprak Tütün’de çalışıyoruz ya. Biz de Pazartesi günü gittik eşyalarımızı almaya; tabii biz oraya bağlıyız, Yaprak Tütün’e görevli gittik. Ay, bir üzüldüler, bir üzüldüler, “Siz niye çıkıyorsunuz?”. Ama ne yapalım, iş bitince biz de çıktık. Orada yemek yiyorlardı, tabii bizi de götürüyorlardı; bazen gitmiyorduk. Bizim hakkımız değildi, neden gidelim; ama arkadaşlar ısrar ediyordu işte. Dokuz ay da orada çalıştım; çok iyi günlerimiz oldu yani.

Ö.G.: Yemekhanede yemekler nasıldı?

S.K.: Vallahi, orayı şimdi hatırlayamıyorum da... Büyük Tekel’de iyiydi yemekleri.

Ö.G.: Peki, işe başlamaya eşinizi nasıl ikna ettiniz sonra? O kısmı anlatmadınız.

⁹ Ondokuz Mayıs ilçesinin eski adı.

¹⁰ Tekel, Büyük İşleme haricinde yeni bir işleme evi daha açarak tüccar atölyelerinde yaptırdığı işleri orada birleştirmiştir.

S.K.: Haaa; ikna edemedim ki! Çocukları bakıcıya veriyordum. Hiç ilgilenmiyordu benle. “Ben senin aldığın paranın yüz mislini aşağıda yiyorum. Gitme! Ben inadına çok para yiyorum aşağıda!” diyordu. Oh oh! O bir oturuşta 4 kilo et yedi, sen bakma onun şimdi böyle durduğuna! (Gülüyorum.) Eğlencelere, her yere giderdi.

Ö.G.: Ama siz parasından ziyade, arkadaşlık ortamınız için gitmek istiyordunuz... Sonra nasıl razı oldu?

S.K.: Razı olmadı. Daha sonra, ben onu dinlemedim. Bizim Hatice -kız kardeşim- çocuklara baktı; ben gittim. Ama ne yapıyordum, bazen yarım gün gidiyordum; onun haberi yoktu. Kapıda bekçimiz vardı; yarım saat geç gelsen o gün sigaranı ve kıdem tazminatını -aydan aya bir zam geliyor ya 3-5 kuruş- alamıyorsun; ben hiç onu alamadım. Daha sonradan, işte, Sadık baş edemedi, beni tutamadı. Ben “gideceğim” dedim. Bir ara bize tazminat vermiş sendika; haberimiz yok, evde oturuyoruz. Attılar yine bizi kapıya! Sendika anons yaptı “Gelin, şu kadar para alacaksınız!” diye; meğersem bizim tazminatımızı vermişler. Daha sonra ne olduysa, uğraştılar muğraştılar, bizi geri aldılar. Ama o parayı hep kestiler bizden. O kadar az para alıyorduk ki; Sadık da “Bu para ne ki! Ben sana vereyim, gitme!” diyordu. Allah için, bütün kazandığımı bana veriyordu. Oh oh, bütün mahalleyi doyuruyordum! Ne günlerimiz geçti! Birgün yalnız yemek yememişimdir yani!

Ö.G.: Yani hem çalışıyordunuz, hem de geldikten sora...

S.K.: 2,5 sene çalışmadım ya, o zamanlar. Ama tabii, çalışırken de ben işten geliyordum, hemen bana geliyorlardı.

Ö.G.: Nasıl yetiştiriyordunuz onca şeyi?

S.K.: Ay, Vallahi... Neydi o günler!

Ö.G.: Yardımcınız filan yoktu değil mi?

S.K.: Yok.

Ö.G.: Peki çocukların sadece bir tanesini mi kreşe verdiniz?

S.K.: Bir tanesini verdim. Zaten -dedim ya- 2,5 sene çalışmadım; sonra Hatice baktı; bakıcıya verdim bir ara. Ama bakıcıya hiç yabancıya vermedim; tanıdıklara verdim. Daha sonra kocaman oldular, ilkokula gidiyorlardı, karşı komşum bakıyordu mesela. Komşularım çok iyiydi. Daha sonra Sadık engel olamadı, çalıştım; ama çok da zarar ettim. Bana inat olsun diye, hep paraları aşağıda yedi.

Ö.G.: Sonra bıraktı mı öyle yapmayı?

S.K.: Sonra hastalandı; çalışamadı. Dükkanı kapattık; başka bir dükkan açtık. Oraya da gidemiyor midesinin ağrısından, devamlı süt içiyor, bilmem ne yapıyor... En sonunda midesinden ameliyat ettirdik. Tabii, eskisi gibi çalışamadı. Sanat okulları mezunları da açtılar televizyon üstüne -tabii, Sadık gibi olamazlar ama- onlar da açtılar. O zaman işte işleri bozuldu. Tabii, bu sefer ben ona yardım etmeye başladım. Öyle oldu ki, benim kazancımın evi çevirdiği zamanlar da oldu; yine onun çalıştığı da oldu.

Ö.G.: Kaç yaşında evlendiniz?

S.K.: 18-19 yaşında evlendim. 20 yaşında Derya'yı yaptım; 21 yaşında da oğlumu yaptım. 18 sene sonra da küçük kızım oldu.

Ö.G.: Peki, evlenmeden önce çalışan bir kadındınız; sonra eşiniz çalışmanızı istemedi. Ama siz çalışan kadın olmanın keyfini bir kez almış biri olarak, inatla çalışmaya devam ettiniz.

S.K.: Evet. Ondan sonra da işte bunun işleri bozulunca, hastalanınca... Bu Bağ-Kur filan ödüyordu; kendisi işverendi. Sonra işler bozulunca, ben onun Bağ-Kur'unu bile ödedim, emekli yaptım. Sonra bu eve yazıldık. Önceden hiç almıyordu benim paramı. O zamanlar ayda 3 kere para alıyorduk; onu da işte arkadaşlar birbirimize, kimin ihtiyacı varsa veriyorduk. Ben o zaman bankaya yatırıyordum paramı; o zamanın parasıyla 400.000 lira param vardı. İşte, "kooperatife yazıl" dedi arkadaşlar bana. Kadromuz yoktu ya, ben yazılmak istemedim.

Ö.G.: Kooperatif nerede?

S.K.: Cedit tarafında. Sonra bir arkadaşım aracılığıyla girdim işte oraya. Oraya girmem için 1000 günümün dolmuş olması lazım; arkadaş benim günlerimi toplamış, 1000 gün etmemiş. Tüccarda çalıştığım zamanı, soyadımın Sarıkaya olduğu zamanı toplamamış. Ben de o günleri de topla dedim. O zaman işte ben bu eve 23.000 lira ile girdim. 43.000 liraya tamam olacak dediler ama olmadı tabii; daha sonra çoğaldı. Benim paramı almıyordu ya, ben de bankadan çektim parayı, evi ödedim. Daha sonra da tabii, ihtiyacı oldu bana.

Ö.G.: Evi siz ödediniz, yani.

S.K.: Benim üstümeydi; benim sigortamdan. Ben orada çalıştığım için, benim sigortamdan çektiler.

Ö.G.: O zaman çok işçi kooperatifleri yapılıyordu, değil mi?

S.K.: Çok yapılıyordu. Ama o zamanlar 1.000-1.500 liraya çok güzel evler vardı. Biz de 1.000 lirayla girdik ama biz taksitle ödedik; 10 sene mi ödedik, 20 sene mi?

Ö.G.: Biraz şimdi, bütün işinde çalışan kadınlardan konuşalım. Kadınların böyle yoğun bir şekilde iş hayatında çalışması burada nasıl bir atmosfer yaratıyordu?

S.K.: Bizim işyerimiz Mecidiye'deydi, tam böyle mağazaların olduğu yerde. Bizim işimiz olduğu zaman Mecidiye daha canlı oluyordu. Niye? Biz oradan alışveriş ediyorduk; bin kişi, iki bin kişi alışveriş yapıyordu.

Ö.G.: Ekonomiyi bütün işinde çalışanlar canlandırıyordu yani.

S.K.: Evet.

Ö.G.: Peki, kadınların çalışması nasıl karşılanıyordu?

S.K.: İlk başlarda çalışmaktan biraz rahatsız oluyorduk. Sonradan da herkes işe girmeye başladı. Normal karşılanmaya başladı. 79'da çok işçi geldi Tekel'e; ne bileyim ben, o zamanlar "50 bin lira veren işe giriyor" diyorlardı. Ondan sonra da daha hiç işçi almadılar. Bizim orada çalışanlar mesela, kadrosuz çalışanlar, dilekçelerini yatırmışlar İş-Kur'a. İş-Kur onları kadroluya çıkardı; onlar da Sigara Fabrikasına geçti. Yani, öyle zorla çalışan yoktu. Maaş zamanı, öyle bir oluyordu ki, kapının önü böyle adam doluyordu. Geliyordu kocaları paralarını almaya kadınların. Biz böyle fiş

dağıtıyorduk onlara, mesela, ne kadar çalıştın, kaç saatin kesildi, ne kadar doktora gittin... En sonunda alacağın para yazıyordu. Kadınlar bize gelip diyordu ki, “Ne olur, şurayı düzeltin de” mesela 5 lira alacak görünüyorsa, 3 lira görünsün. O zamanlar diyorlardı ki; “Bankada paran olacağına, Tekel’de karın olsun!”. O zaman çok para vardı Tekel’de. Herkes o zaman girebiliyordu. Daha sonra kimse giremedi. Kadrosuzların çoğu da zaten, dediler ki, “daha iş açmayacak Tekel, tazminatınızı alın çıkın”, öyle çıktılar, perişan oldular. Daha sonra da bize kadro geldi. Tekel çok iyiydi; ortamımız çok iyiydi.

Ö.G.: Sizin eğitim durumunuz neydi?

S.K.: Benim eğitimim yok; ilkokul mezunuyum. Ama ben -diyorum ya- çocuk yaşta bu işin içine girdim, öğrendim. Yani, kendimi övmüş olmayayım ama arkadaşların yaptığı bağlanmış apeli bile çıkarır düzeltirdim.

Ö.G.: Ustalaştınız yani.

S.K.: Evet. Bir de gözlerim o kadar iyi görüyordu ki! Yani, ne bileyim, öğrenmiştik. Bir de azim vardı tabii.

Ö.G.: Peki, eşlerinin parasını almaya geliyordu diyorsunuz ya erkekler; o zaman, kadın çalışsa bile evde demek ki çok söz hakkı olmayabiliyordu. Yani, geleneksel yapı bir şekilde devam ediyordu?

S.K.: Tabii! Dövüyorlardı bile kadınları! Zorla paralarını alıyorlardı. Öyle kocalar da vardı tabii; çoğu da öyleydi.

Ö.G.: Biraz da sendikal hareketten bahsedebilir miyiz? Sendika çok aktif miydi? Çalışanlar sendika faaliyetlerine çok katılır mıydı? Grevler oluyor muydu?

S.K.: Şimdi, hepimiz sendikaya kayıtlıydık zaten. Sendika bizim bütün haklarımızı arıyordu.

Ö.G.: Tüccarda çalışırken sendika yok, değil mi?

S.K.: Yok, sadece Tekel’de. Biz oraya kayıtlıydık; aydan aya da bir ücret kesiliyordu. Mesela, bizim alacağımız zamları çok savunuyordu; devletle karşılıklı oturuyordu. Haklarımızı arıyordu. Sendikada seçimler oluyordu; mesela onu istemezsen başkasına atıyordun. Bir sıkıntın olursa sendikaya gidiyordun, şikayet ediyordun; şu sıkıntım var, usta bunu dedi... Mesela bir ara kadınlara okuma-yazma öğretirken bizim odamızı kullanıyorlardı; orada da bir şeyden dolayı biz hep dışarıda kaldık, içeri giremiyorduk. Bir tane makine vardı, 7 salon aynı makineyi kullanıyorduk. Gidiyorduk, sendikaya söylüyorduk. Bu tür şeylerde sendika bizim haklarımızı arıyordu.

Ö.G.: Sendikanın işyerinizde bir temsilciliği bulunuyor muydu?

S.K.: Vardı, vardı. Sendikanın temsilcileri vardı. Seçim zamanı hep onlar geliyordu; işte şuraya atın, buraya atın. Bir şey olduğu zaman o temsilcilere de söylenebiliyordu, yani.

Ö.G.: Peki genel seçimlerde de kanaatlerinizi etkileyecek şeyler söylüyorlar mıydı? Yani siyasi bir boyutu da var mıydı?

S.K.: Yok; öyle bir şey yoktu. Onlar kendi aralarında... Tek Gıda-İş Sendikası vardı, işte. O da Türk-İş’e bağlıydı. Bizim haklarımızı arıyorlardı. Mesela Mesut Yılmaz

zamanında bize çok zam verildi sendika sayesinde. Biz yürüyüş yapıyorduk; bazen grev yapıyorduk. Toplu halde viziteye çıkıyorduk, mesela istediğimiz olmadığı zaman. Sendika bizi yönlendiriyordu.

Ö.G.: Yani, bir işçi bilinci oluşuyordu, değil mi?

S.K.: Tabii. Oh oh! Ne kadar açık göz işçiler vardı! İşçilerin içinde temsilciler vardı; ne kadar açık gözler vardı! Zaten bizim bu kadroya geçme işinde, Yaprak Tütün’de o üç ay çalışan arkadaşlar gittiler Ankara’ya; Turgut Özal’la görüştüler. Resimleri var hep! Çok akıllı, bilgili insanlar vardı.

Ö.G.: Tütün sektöründe en büyük sendika Tek Gıda-İş’ti. Ama başka sendikalar da vardı. Onların kendi aralarında mücadele oluyor muydu işçileri kendi taraflarına çekmek için?

S.K.: Yok, bizim sadece Tek Gıda’mız vardı.

Ö.G.: Başkasını tanı mıydunuz. Peki, politika yapıyor muydunuz? Yani, siyasetle aranız nasıldı?

S.K.: Vallahi, onu pek hatırlamıyorum. Siyaset...(bekliyor) Bilmiyorum.

Ö.G.: Mesela, 70’li yıllardaki sağ-sol olayları buraya çok yansıyor muydu?

S.K.: Hıı, vardı vardı. Mesela bizim arkadaşlarımız vardı; onlar lise mezunuydu - üniversite mezunu arkadaşlarımız da vardı bizimle çalışan; mesela, eksperin hanımı öğretmendi, atanamamıştı, bizim yanımızda çalışıyordu; daha sonra atandı gitti. Onları (lise mezunu olanları) geldi aldı askerler; gözlerini bağlamışlar, nereye gittiklerini göstermemişler, bir iki gün sorguya çekmişler; ondan sonra geri geldiler. Askeriye bir ara başa geçti. Bir yer vardı; bir şikayetin olsa, onlara söylüyordun -ben gerçi öyle şikayetlere karışmıyordum da, yapanlar yapıyordu yani. Vardı, vardı öyle. Bizim içimizde, Tekel’de, birkaç çocuk vardı; onlar Türkeş’i tutuyorlardı. Mesela, bize de diyorlardı “Bugün Türkeş gelecek, Mecidiye’ye gidelim, oturalım, eylem yapalım”; biz gitmiyorduk. Onlar zaten, birkaç kişi, o yüzden işlerinden oldular.

Ö.G.: Onlar da sendikalı mıydı?

S.K.: Sendikalıydı tabii. Hepimiz sendikalıydık. Yani, Tekel’de memur kadrosunda olanlar da vardı; ama bizim gibiler hep işçi kadrosundaydı.

Ö.G.: Peki, işçilerin arasında sol ya da sağ olaylara katılan çok var mıydı?

S.K.: Yok; işçilerde yoktu. Sadece işte, diyorum ya, Büyük Tekel’de bize paraya gelen çocuklarda, paracılar da vardı bir iki tane.

Ö.G.: Yani, o zaman, biraz daha eğitilmiş kesimde, üniversite öğrencileri arasında filan mı daha çok oluyordu olaylar?

S.K.: Birkaç tane vardı; onların da bir iki tanesi işinden oldu zaten. Başka bir işe girdiler filan.

Ö.G.: Peki, 1 Mayıs burada nasıl kutlanırdı?

S.K.: Vallahi, biz öyle şeylere hiç girmezdik; bizim öyle şeylerimiz yoktu, 1 Mayıs filan. Biz sadece, mesela, az zam almayalım diye grev yapardık.

Ö.G.: O zaman, siz sadece kendi işyerinizle ilgili konulara katılıyordunuz; genel Türkiye siyasetiyle çok ilgilenmiyordunuz. Çoğunlukla da kadınlar öyle miydi, ya da işçiler?

S.K.: Hepimiz öyleydik. Öyle 1 Mayıs’la filan aramız yoktu. Hiçbir şey bilmiyorduk biz. Sadece, işte, ne kadar zam alacağız, mesela eskiden Cumartesi de çalışırdık, sendika uğraştı, sonra çalışmadık; önceden 5’te çıkıyorduk, Cumartesi de çalışıyorduk, daha sonra 6’da çıktık Cumartesileri çalışmadık. Yani, öyle şeylerimiz vardı. Başka bizim öyle siyasetle filan alakamız yoktu.

Ö.G.: Peki, sizin dışınızda Samsun’da bu tarz kutlamalar filan olur muydu? Yani, Samsun politik bir şehir miydi?

S.K.: Yaa, tabii; o zamanlar, 12 Eylül’den önce, çok fenaydı; biz işe gidemezdik. Böyle silahlar yanımızdan geçiyordu. Bir günde kaç kişi ölüyordu. Kardeş kardeşi öldürüyordu. Mesela, biz, Mecidiye’nin tam arasında çalışıyorduk; balkonumuz vardı kocaman. Her gün, böyle, çocuklar cenaze götürüyorlardı; hoparlörle bağıra bağıra, işte ne bileyim, “Ali ölmez”, “filanca ölmez”... Bizim evin önünde arabamız vardı; komşular her gün bize haber gönderirlerdi; “Sadık Ağabey, arabayı böyle çek!”. Orayı taşılayacaklar, bilmem ne yapacaklar... O çocukları koştururlardı bazen. Bir kere bizim karşı komşunun evine girdiler; kadın söylemedi burada diye. Yani, çok öyle olaylar oluyordu.

Ö.G.: Peki, bu olayları çıkaranlar daha çok hangi kesimdendi? Yani, işçiler miydi, öğrenciler miydi...?

S.K.: Vallahi, işçi değildi; öğrencilerdi, gençlerdi. Bizimle alakası yoktu. Mesela, Çiftlik¹¹’e sağcı giremiyordu; solcu da sağcılarının yerine giremiyordu. Her yeri ayırmışlar: bu sokak benim, şu sokak senin. Kimse kimsenin yerine gidemiyordu. Gitse, vurgun var yani! Ondan sonra işte, bizim Tekel ara vermişti; biz Tekirdağ’a gitmiştik ablama. Tam bizim geleceğimiz gün ihtilal olmuş! Biletlerimizi de hatta almıştık. Eniştem de o zaman Devlet Malzeme Ofisi’nin müdürüydü; gitti geldi, “Bugün gidemeyeceksiniz!” dedi. “Niye?” dedik; “böyle böyle”. Bir iki gün sonra yola çıktık; her yerde bizi böyle asker durdurdu, arama yapıyorlardı. Kardeşim Hatice’ye de birisi bir kitap vermiş; asker “Bu kitap da ne? Bu yasak!” filan dedi. (Gülerek) Allah’tan Samsunluymuş da bizi saldırdı! O zamanlar çok kötüydü tabii. Bir ara biz sabah 10’da gidip, gece 10’da çıkıyorduk ki, nasıl böyle, sanki şey var ya...

Ö.G.: İç savaş?

S.K.: He, öyleydi yani.

Ö.G.: Ama sizin iş ortamınız bunlardan çok etkilenmedi?

S.K.: Yok.

Ö.G.: Darbeden sonra nasıl oldu?

S.K.: O zaman işte, Kenan Evren başa geçti. Biz dedik ki; “Biz daha herhalde işe giremeyiz!”. Daha sonra baktık, biz hiç etkilenmedik. Kenan Evren bizi tekrar aldı;

¹¹ Çiftlik: Samsun’un merkezî caddelerinden biri.

yani, aynı işimize geri döndük. Hatta içeride paralarımız varmış; Kenan Evren çıkardı o paraları; gittik aldık. Yani, ondan sonra biz hiç etkilenmedik.

Ö.G.: Peki, sendikanın gücü zayıfladı mı?

S.K.: Yok yok. Çünkü sendikanın öyle bir şeylerle alakası yoktu. Sendika işçi ile haşır neşirdi.

Ö.G.: Sendikanız aynı şekilde devam etti?

S.K.: Devam etti. Hatta kadro almamızda sendikanın da tabii çok rolü oldu. Bize diyordu, işte, “şuna gidin, buna gidin, şunu yapalım”. Bizim işçilerden, böyle daha konuşkan, daha öne çıkan kişilerden gönderdiler birkaç kişi. Kadromuzu almamızda tabii, sendikanın çok rolü oldu. Mesela bir şey oluyordu; “biz bunu yapalım mı, yapmayalım mı? Emekli olalım mı, olmayalım mı?”. Tabii, o bize önderlik yapıyordu; “Olun veya olmayın”. Yani, öyleydi; yoksa bizim işimiz yoktu siyasetle. O arkadaşları da almalarının sebebi, lise mezunu olmaları. Bunlar da belki katılmışlardır bu işe diye götürmüşler. Bizim içimizdeki arkadaşları götürdüler. Götürmüşler, gözlerini bağlamışlar, bir iki soru sormuşlar; tekrar geldiler yanımıza.

Ö.G.: Peki, tekrar kadınlara dönersek; hani bir tabirden söz ettiniz ya, “Bankada paran olacağına Tekel’den karın olsun!” diye; bir de mesela, halk arasında, hakkını arayan, sesi çok çıkan bir kadın olursa, “Ne bağıryorsun Tekel karısı gibi!” derlermiş.

S.K.: Derlerdi.

Ö.G.: Neden öyle söylerlerdi?

S.K.: Vallahi, kızım, sana bir şey söyleyeyim; hani, “yaşın yanında kuru da yanar” derler ya, öyle bir kadınlar vardı ki, çok edepsizlerdi. Yani, of, onlarla kimse baş edemezdi. Diyorum ya; bizim yanımızda... biz katip olarak... 7 katip vardı, bir tane de sicil katibimiz vardı; diyelim ki hadi 10 kişiyiz bir odada. Sonradan “Yeni İşleme”ye geçtik mi; oh, Tekel’in bütün dört işleminin katibi de bizim yanımıza geldi. Öyle birileri geldi ki; eksper korkuyordu onlardan, edepsizliklerinden. Nasıl, biliyor musun? İçeriye gelip, “ne yapıyorsunuz?” diyemiyordu; bağıryorlardı, çağırıyorlardı. Eksperin odasıyla bizim odanın arasında bir duvar var; ağzını böyle duvara dayayıp; “Ben seninle muhatap olamam” derdi ekspere. Mesela sigara içiyorlardı, içiyorlardı... Bizim orası sanki kahvehaneydi böyle; daha beter! Bir de camları da açtırmıyorlardı, kilitliyorlardı. Kimse bir şey diyemiyordu; uysan...ne uycan! Öyle kadınlar vardı. Hiç iş yapmadan eve giden insan vardı ya! Akşama kadar oturuyor, makyaj yapıyor, bakmıyor, gidiyor; aybaşında da parasını alıyor. Ama kimse onlara diyemiyordu ki bir şey; dese ayağını kaydıracak çocukların, eksperlerin. Yani, çocuklar da yeni eksper olmuşlar, genç çocuklar; “ben bununla mı uğraşacağım!” diyorlardı, uğraşmıyorlardı. Öyle insanlar da vardı; çok hanım hatun insanlar da vardı. Yani, dediğin gibi, “Tekel karısı” diyorlardı. “Sen bırak be, Tekel karısısın!” diyorlardı; haklısın. Ama, diyorum ya, yaşın yanında kuru da yanıyordu. Mesela, benim yanımda bir arkadaş vardı. “Ben Tekel’e gireli çok değiştim; önceden böyle değildim” dedi. Ama benim ses tonumu mesela yanımdaki kişi duyamazdı; benim karakterim o; ben değişmem ki!

Ö.G.: Arkadaşınız, nasıl değiştiğini söylüyordu?

S.K.: Yani, edepsiz böyle; bağıyor, kavga ediyor...Vallahi, öyle zayıf karakterli insanlar vardı ki; mesela, kötü biriyle arkadaşlık yapıyordu, o da oraya dönüyordu.

Ö.G.: Geçenlerde, sizden çok daha yaşlı bir bayanla mülakat yaptık. Ama o Alzheimer idi. Ona da sordum bunu. Kızları dedi ki; “öyle olmasaydı, tutunamazdı orada” dedi; yani cazgır olmasa.

S.K.: Alakası yok! Ne kadar hanımlar vardı, böyle ağzı var dili yok insanlar vardı. Bunlar böyle seçmece vardı birkaç tane. Mesela bizim katip arkadaşlarda hiç öyle birisi yoktu. Biz öyleleriyle hiç konuşmazdık; aynı odanın içinde selam vermediğimiz olurdu. Çünkü karakterleri başkaydı onların. 3-4 kişi vardı öyle. Yani, her yönden kötülerdi, anla yani! Biz onlara “merhaba” bile demezdik. Öyleleri, Tekel’i kirletti.

Ö.G.: Peki, zaten, hani memurlar filan dışında, Samsun’daki kadınlar çalışıyorsa, tütün işinde çalışıyordu, değil mi? Başka bir iş alanı yoktu.

S.K.: Yoktu, yok.

Ö.G.: Erkekler için bile burada pek öyle fabrika filan yoktu.

S.K.: Yoktu. Erkekler de vardı tabii bizim içimizde. Benim mesela, 70 tane erkek işçim vardı. Ben tongaya bakıyordum. Erkekler daha çok tongada çalışıyordu; kadınlara tonga yapmaları için kasa götürüyorlardı. Bir de böyle ilave filan götürüyorlardı. Demir arabaları vardı; onlarla götürüyorlardı. Denk taşıyorlardı mesela; açılmamış denklere işçilere götürüyorlardı. Marangoz vardı; elektrikçimiz vardı; doktorumuz vardı, tansiyon filan ölçüyordu işte. Öyle erkek işçiler de çok vardı.

Ö.G.: Peki, bir kişinin Tekel’de çalışan bir yakını varsa, işe alınırken ona öncelik tanınıyor muydu?

S.K.: Öyle değil de; mesela, annesi Tekel’de çalışıyordu, öldü; onun yerine kızını alıyorlardı. Daha sonra onu da almadılar.

Ö.G.: Peki, sizin babanız, siz işe başladığınızda vefat etmişti, değil mi?

S.K.: Yok; babam hastaydı başladığımda. Hatta sormuş, “Suzan nereye gitti” demiş. Onlar da, “Suzan çalışmaya gitti” demiş. Babam ağlamış; “benim Suzan’ın parasına mı ihtiyacım olacaktı” diye. Çocuğum; babama söylemedim demek ki! Komşumuz “Nüfus kağıdımı al, gel” deyince ben de gittim.

Ö.G.: Ağladı ama size bir zorluk çıkarmadı, değil mi? Çalıştığınız için kızmadı?

S.K.: Yok, yok; üzüldü.

Ö.G.: Babanız nasıl başlamış tütün işine? Çünkü Sivas’ta tütün ekilmiyor, değil mi?

S.K.: Vallahi, demek ki buraya geldi; öyle birkaç arkadaş gelmişler; oraya girmiş. Daha sonra işte, bize ara ara geliyormuş Gürün’e, Sivas’tan üç saat ileride. Demek ki, işe girmek için gelmiş buraya. Orada da ne yapacak? Tarlada tabanda çalışmaktansa demek ki buraya geldi. Sonra bizi de aldı. Ben hatırlıyorum; trenle geldik.

Ö.G.: Başka öyle, sizin oralardan çalışmaya gelen oluyor muydu Samsun’a, biliyor musunuz? Siz tabii küçüktünüz ama sonradan duyduğunuz var mıydı?

S.K.: Tabii, tabii. Babamın arkadaşı vardı; beni sigortalı yaptı dedim ya. Yani babam gibi birkaç tane varmışlar.

Ö.G.: Kaç doğumluydu babanız?

S.K.: Ne bileyim; unuttum gitti! Şimdi yaşasa, 90 küsur yaşında olacaktı.

Ö.G.: Sizin kızlarınız çalışan kadın mı?

S.K.: [Küçük] kızım bu sene dershaneye gidiyor; fen bilgisi öğretmeni olacak, inşallah! Samsun'da Eğitim'de okudu. Oğlum da Ankara'da istihbaratta çalışıyor, polis. Bu kızım da işte, iki tane açık öğretim bitirdi; ama şanssızlıktan bir işe giremedi. Öyle tezgahtarlığa filan da gitmek istemiyor.

Ö.G.: Şunun için sordum: o bahsettiğim 90 yaşlarındaki teyze, mesela, kızlarının tütün fabrikasına girmesini istememiş. Kendisi oradan emekli olduğu halde; onların çalışmasını istememiş. Ama siz kızlarınızın da çalışmasını istediniz.

S.K.: Zaten, küçüğüm çalışamazdı. O 6 yaşındaydı, ben emekli oldum. Büyük kızım da işte, o zamanlar bir bakan para yemiş, bir şeyler olmuş işte. Bütün millet onun başına gitmiş, "bizi işe al; niye almıyorsun" diye. O bakan da bunların ağzını kapatmak için bir sınav açtı. Ben de o zaman Büyük Tekel'de çalışıyordum. Ay, bütün millet çamurda, çimende... İş Bulma'dan geliyordu, işe girecekmiş. Biz de kayıt yapıyorduk. Halbuki, öyle birşey yok! Ay, inan, kayıt yapmaktan Cumartesi-Pazar bile çalışıyorduk! Ben önceden alınacak zannettim. Hani eşi beni çok seven eksper vardı ya -onlar Tekel'in bahçesindeki lojmanda oturuyordu- bir gün ona dedim ki; "Feridun Bey, Derya'yı da buraya alsak" dedim. "Suzan Hanım, sen demesen de, benim aklımda o; ama bunun aslı yok" dedi. "Kayıtları aldılar, bir torbaya doldurdular, bir kenara attılar" dedi. Yani, aslı çıkmadı. Olsaydı! Çünkü ben rahattım. Benim tütünle alakam yoktu. Hatta Derya heves ediyordu bize. Okuldan çıkıp, şimdi "Sakarya" olan yere geliyordu; "Anne, ben orayı çok seviyorum" diyordu. Orası çok temizdi. Biz sabah işçilerin yoklamasına çıkıyorduk. Eğer sabah erken çıkarsan iyi de, saat sekizde çıkarsan var ya, göz gözü görmüyordu tozdan. Yani, işçileri göremezsin! Tonga dairesinin camı da yok! Böyle koş koş giderdim ki, hani "kim var, doktora giden var mı". Birgün, orada çalışan bir kadını gördüm. Kadın bana dedi ki; "Kızım, ben sigara içiyor muydum?" "Yook" dedim. "Doktor bana 'Ne kadar sigara içmişsin!' diyor", dedi. Tozdan! Orada çalışanların var ya, çoğu hasta! Toz, pislik! Yine, yukarılarda cam vardı; aşağının camı da yoktu. Bir de, mesela kadın oturuyor, önünde önlük var. Kucağındaki tütünleri ayırıyor. O toz ne oluyor? Hep ağzına gidiyor.

Ö.G.: Maske filan takmıyorlardı?

S.K.: Yok, yok. Saat 10'da -o zamanlar "yaylım" deniyordu- bir mola veriliyordu 15 dakika. Bir de 12'de, bir saat; bir de 3'te, 15 dakika. O zamanlar, bu kadınlar, ayaklarında terlikler, şık şık şık, Mecidiyeye gidiyorlar bir şeyler almaya. Oradakiler diyorlardı ki; "Biz hiç saate bakmıyoruz. Bir şıkırtı geldi, aha 10 oldu; bir şıkırtı geldi, aha 3 oldu!" (Gülüyor). Bütün orayı bizim işçiler kaldırıyor; bizler kaldırıyorduk. Ne oldu biz gittikten sonra? "Uğraş" kapandı; çoğu mağaza kapandı. Çünkü alan yok başka! Her yeri işçiler kaldırıyor. Kaç tane mağaza vardı. Hele bir "Uğraş"ta, bir mağazada mesela ucuzluk oldu; haydi koş oraya. Birimiz bir şey aldı, "Ay, çok güzelmiş, ben de alayım" deniyordu mesela. Alıyorduk; her şeyi alıyorduk; o mağaza da kalkınıyordu! Ama şimdi, biz olmayınca çoğu kapandı. Zaten, Tekel kapandı, Sigara Fabrikası kapandı. Engiz'deki Tekeli de yabancı almış. Oradaki çalışanlara demişler; "İsterseniz çıkın, isterseniz başka yerlere dağıtacağız". Başka yerlere

dağıtmışlar; bilmem nüfusa dağıtmışlar, sigortaya dağıtmışlar... Orada çalışan mesela böyle katip durumunda olanları. Hep bitti yani. Bu Samsun'da iş sahası yok ki, gitsin de çocuk bir yerde çalışsın! Gidecek tezgahartılığa, canını alıyorlar gecenin kaçlarına kadar, verecekleri 600-700 lira para! Yani, buraya çok yanlış yaptılar. Bu Samsun'un bir Tekel'i vardı. Bu gördüğün kişiler, bütün Tekel'den emekli. Başka bir yerden yok ki! Yani, böyle benim yaşımdakiler, benden daha büyükler hep Tekel'den emekli. Şimdi onların evine git; hepimizin aynı şeyleri vardır. Yani, süs eşyası olsun, halısı olsun (gülüyor). Bir de çok alırdık yani! Aman Allah'ım! "Bunu da alalım, bu da güzelmış"; bakır eşyalar olsun... Hep arkadaşlarımızla hemen hemen aynıdır.

Ö.G.: Yani, Samsun'un ekonomisini Tekel'de çalışan insanlar döndürüyordu, değil mi?

S.K.: Tabii, tabii. Biz olmayınca her şey bitti! En güzel mağazalar kapandı! Bu "Uğraş" dört katlıydı; Samsun'un bir numaralı mağazasıydı. Ama ne oldu, bak; bitti! Çünkü Tekel işçileri kaldırıyordu. Biz ta 12'de Büyük Tekel'e giderdik; oradaki bir mağazada, mesela, "çok güzel etek satılıyor" diyorlardı; haydi, koşa koşa 12'de oraya giderdik. Hem de kaç kişi! O ona derdi, o ona derdi; kaç kişi alırdı. Yani, böyle bir dönme vardı. Şimdi öyle bir şey yok. Şimdi iş yok, bir şey yok! Herkes büyük mağazalardan alışveriş edemiyor; büyük mağazalar hep kapandı. İşte öyle.

Ö.G.: Siz işe başladığınız zamanlarda, diyorsunuz ya "İş-Kur'a başvuruluyordu Tekel'de çalışmak için" diye, başvuran herkes iş sahibi oluyor muydu?

S.K.: Oluyordu.

Ö.G.: İşsizlik sıkıntısı yoktu?

S.K.: Yoktu. Yani, diyorum ya, biz küçücüklerdik, tüccarlara giderdik. Benim gittiğim yerde, mesela, "çürük" derlerdi, daha işçi alınmadan, mesela 15 gün bir ay önce çürük açılırdı; o çürükte on kişi alınacaksa iki kişiyi bizden alırdı. Biz zaten iki kişiydik; bir annem, bir de ben. Ablalarım evlenmişti. En küçük bendim, yani, o zaman çalışanlardan.

Ö.G.: Ablalarınız çalışmadı Tekel'de?

S.K.: Yok. İzmir'deki ablam çalışmadı. Ankara'daki ablam da bekarken çalıştı, oraya gidince çalışmadı. Hatta, dilekçesi çıkmış; annem haber vermemiş, gelmez diye. Şimdi, "Gelirdim" diyor.¹²

Ö.G.: Onlar ev hanımı oldular. Sadece siz mi çalıştınız kızlardan?

S.K.: Sadece ben çalıştım. Yani, ben ne aldıysam, hep alnımın teriyle kendim aldım. Kimsenin hakkı yok bende. Emekli oldum, Adnan'ın¹³ yanında arsa aldım. Ondan sonra, işte, ne bileyim! Ne yaptımsa kendim yaptım. Çocukluğumdan beri çalıştım. Benim eşim parayı tutmadı; ben de tutmadım doğrusu. Aklım çok geç geldi; ben de cahillik yaptım, yani. Ama Allah'a şükür! Sağlık olsun! Evim var, maaşım var; eşim

¹² Suzan hanımla ikinci kez görüştüğümüzde ablalarının evlendikten sonra neden çalışmadığını yeniden sordum. Büyük ablası (İzmir'e taşınan) zaten Samsun'a hiç gelmemiş. O Gürün'de iken nişanlanıp orada kalmış. Ankara'ya giden ablası çalışmak istiyormuş; fakat çalışamamış. Suzan Hanım, konuyla ilgili olarak; "Ankara'da Fabrika yok! Tütün işi yok! Nerede çalışsın?" dedi.

¹³ Kardeşi.

de emekli. Yetiyor bize, geçinip gidiyoruz işte! Sağlık olsun! Kızcağzımızı da bir işe sokabilseydik!

Ö.G.: Kaç yaşında kızınız?

S.K.: 43 yaşında.

Ö.G.: Bir de şunu sorayım: “Samsun’da her evde en az bir kişi tütünde çalışıyordu” diyorlar; öyle miydi gerçekten?

S.K.: Çok çok; bir iki kişi, tabii. İki kişiden fazla çalışan da oluyordu. Çünkü çalışılan bir tek orası vardı. Mesela, öyle tezgahçılık yapanlar da vardı, ama azdı. Çoğunluk Tekel’de çalışıyordu.

Ö.G.: Köylerde de tütün ekiyorlardı.

S.K.: Tabii. Koçan yaptığımız zaman, öyle bir koçan vardı ki! Bir aileden kaç tane koçan vardı!

Ö.G.: Köylüler de sattıkları tütünden iyi para kazanıyorlar mıydı?

S.K.: Tabii, kazanıyorlardı. Onlar tütünü ekiyorlardı, kurutuyorlardı, diziyorlardı, denk yapıyorlardı. Satım zamanı eksperler gidiyordu. Eksperler öyle para kazanıyordu ki, yani, bir köye gitmekten bir araba alıyorlardı. Köşeyi dönen döndü zaten. Köylüler babama derlermiş ki, bize adresini ver de... Köylüler eksperlere böyle süt, yumurta filan götürülürdü. Babam, “siz benim evimin yolunu bulamazsınız” dermiş. Babam derdi ki; “Ben hiç çocuklarıma haram bir şey yedirmedim”. Hiç kabul etmezdi. Ama bizim karşımızda, beni işe sokan kişiye çok geliyordu odunlar, yumurtalar, sütler...

Ö.G.: Siz “ilk önce tüccarda başladım” diyorsunuz ya işe; onlar iflas ettikten sonra, sadece Tekel mi alıyordu tütünü.

S.K.: Hep Tekel.

Ö.G.: Bu Flemenk filan...

S.K.: Onlar hep Tekel’e aitti.

Ö.G.: Ama oralarda geçici işçi çalıştırıyordu, herhalde?

S.K.: Geçici işçi çalışıyordu. Sonra işte, “tazminatını alsın, çıksınlar” dediler ya; çoğu kişi çıktı. “Daha açmayacak” dendi. Ondan sonra, kalanları bizim yanımıza getirdiler Yeni İşleme’ye. Dört işleme vardı ya, hepsini bir işlemeye topladılar. O zaman azaldık tabii. Azalınca da, sendika uğraştı; Turgut Özal’ın -rahmetli- hanımı filan da uğraştılar ettiler; bize kadro geldi. Kadrolu olduk o zaman. Eğer o kadar çok işçi olsaydı, kadro vermezdi zaten. Hele ilk zamanlar, o Mecidiye’de kaç tane işyeri vardı. Hep Tekel iş veriyordu oraya. O Cumhuriyet Meydanı var ya; onun kenarlarında kaç tane işleme vardı. Oralara işte, Tekel iş veriyordu.

Ö.G.: O binaları kiraliyordu galiba, değil mi?

S.K.: Kiraliyordu. Mesela, tüccarların binalarını da kiraliyordu, işçisiyle beraber. Diyordu ki, ben burada 6 ay çalıştıracağım bunları. Oralardan da çok emekli olan oldu.

Ö.G.: Bir de yabancı şirketler vardı, Samsun’dan tütün alan. Onları görüyor muydunuz?

S.K.: Vallahi, biz çocukken, babamın çalıştığı yer, Cemal Çapraşık, o kendisi alıyordu tütünü, işçiyi kendisi çalıştırıyordu; o tüccardı. Onun gibi kaç tane vardı! “Merkez içi” diyorlar ya, Mecidiye’nin arkası; orada çok vardı da ben isimlerini hatırlamıyorum. Ben bir tek Çapraşık’ta çalıştım.

Ö.G.: Bir de Samsun Fuarı oluyordu ya, Fuar ne kadar devam etti?

S.K.: Vallahi, ne bileyim. Biz mesela 74’lerde, 75’lerde giderdik fuara. Hele bir gün gittik, bir yağmur, bir yağmur... Askeriye vardı karşıda, askeriye kurtardı bizi, o gece orada kaldık. Daha sonra da Fuar olmadı zaten.

Ö.G.: Siz de fuara gidiyordunuz.

S.K.: Tabii giderdik.

Ö.G.: Yabancılar da geliyor muydu Fuara?

S.K.: Vallahi, hatırlamıyorum. Ama biz iki akşamda bir orada çay bahçelerine giderdik; yemek yedik orada. Çocukları orada dönen dolaplara bindirirdik. Fuar açıldığı zaman, “Ay, Fuar açıldı!” derdik; ondan sonra, hırkalarımızı filan alır giderdik; soğuk olurdu çünkü akşamları. O zamanlar işte bir eğlenceydi. Sonra sonra o da olmadı daha....

Ö.G.: Peki, tütün sektörünün zayıflamasıyla Fuarın kapanması arasında sizce bir ilişki var mı?

S.K.: Vallahi, önceden halk biraz saftı. Hani, yılan kızlar filan geliyordu, sirk oluyordu; millet inanıyordu onlara. Daha sonradan inanmadılar; milletin gözü açıldı. Yok bilmem, bir oyunlar vardı, millet oynuyordu. Daha sonra herhalde iş yapamadı mı, millet eskisi kadar gitmedi mi; orasını pek bilemiyorum işte.

Ö.G.: Yani, ekonomiden ziyade, ilgi mi azaldı diyorsunuz?

S.K.: Tabii. Tabii, parayla gidiliyordu; bedava gidilmiyordu. Bir şeyler satılıyordu, alıyordun filan. Ama bir yoruluyorduk, gez gez gez....

Ö.G.: Samsun’da sizin gençliğinizde, mesela, kızların erkek arkadaşları olur muydu? Gezerler miydi? Rahatlar mıydı?

S.K.: Olurdu da; yok, öyle gezemezdik. Karşıdan karşıya bakılırdı ya da bir aracı olurdu, onunla haber gönderilirdi. Öyle gezme tozma ayıp olurdu. Makyaj bile yapamazdık, ayıplıyorlardı.

Ö.G.: Ne zaman Samsun rahat oldu bu konularda sizce?

S.K.: Vallahi, yakın zamanlarda böyle oldu.

Ö.G.: Üniversite kurulduktan sonra buranın havası değişti mi?

S.K.: Tabii tabii, ondan. Mesela ben diyorum ya, 78-79’larda bile öyle şeyler yoktu. Millet gizli gizli sinemaya giderdi; mesela, önlerine gazete koyarlardı ışık açılınca. Ayıplık vardı yani.

Ö.G.: O zaman, erkeklerle gezmezlerdi; ama kız kıza rahatça gezilir miydi?

S.K.: Tabii gezerdik öyle.

Ö.G.: Kılık kıyafette de çok sınırlama yoktu, değil mi?

S.K.: Mesela, benim ağabeyim bize çok kızardı, güzelsiniz filan diye. Ağabeyim askere gittikten sonra ben ooo giyindim; mini etek de giydim, her bir şeyi de giydim. Param da vardı; ne çıksa alıyordum.

Ö.G.: Modayı da takip ediyordunuz yani?

S.K.: Tabii. Sinemaya gidiyorduk. İşyerinden izin alıp sinemaya gidiyorduk. Birisi diyordu ki; şu film çok güzelmiş, birkaç arkadaş toplanıyorduk, gidiyorduk sinemaya. Ha, tabii, 3-4 saatimiz kesiliyordu, para gidiyordu; ama ne yapalım, gidiyorduk! Ondan sonra, bizim zamanımızda, bizden büyük ablalar, sevdiklerine bizimle haber gönderirdi; biz de götürürdük, ama başka kimseye söylemezdik.

Ö.G.: Peki, evlenebiliyorlar mıydı sevdikleriyle?

S.K.: Evleniyorlardı. (Kendi evlilik öyküsünü de anlatıyor)

Ö.G.: Peki, verdiğiniz bilgiler için çok teşekkür ederim. Bu görüşmenin akademik ve bilimsel çalışmalarda kullanılmasına izin veriyor musunuz?

S.K.: Evet, tabii; izin veriyorum.

Ö.G.: Çok teşekkür ederim.

EK-9**Sözlü Tarih Görüşme Listesi**

Adı	(Emekli olduğu) Mesleği	Doğum Yılı
Mustafa Atalay	Tütün Eksperi	1948
Servet Arat	Tütün Tüccarı	1930
Nejat Arat	Tütün Tüccarı	1928
Mehmet Uncu	Tütün Tüccarı	1927
Fadime Selçuk	Fabrikada makinist	1926
Mercan İnel	Fabrikada makinist	1942
Saadet Dutlar	Fabrikada makinist	1926
Suzan Keriman	Tekel işçisi	1950
Gülizar Çıkla	Tekel işçisi	1957
Ayşe Özkan	Tekel işçisi	1955
Hamiyet Arıcılar	Tütün işçisi (özel sektör)	1920
Zehra Kurt	Tütün yetiştiricisi	1921
Halim Balaç	Tütün yetiştiricisi	1922
Nurten Ürer	PTT memuru	1940
Thomais Lazarus	Büyükannesi Fabrikada çalışmış mübadil	1942
Anula Lazarus	Ailesi Bafralı tütün ekicisi mübadil	1940

Not: Sözlü tarih görüşmeleri Ocak 2014 ile Nisan 2015 arasında gerçekleştirilmiştir.

Sözlü tarih görüşmelerine ek olarak; TAPDK’da (tütün eksperleri) Mustafa Seydioğulları ve Ali Yılmaz’la; İzmir Tütün Eksperleri Derneğinde (tütün eksperleri) Servet Yaprak’la ve ayrıca biri özel sektörde, diğerleri Samsun Tarım İl Müdürlüğünde görevli Samsunlu üç tütün eksperleri ile tütün sektörünün geçmişi ve güncel durumu hakkında görüşmeler yapılmıştır. Yunanistan’da ise (Sarışaban’da Lazaruslar’la yapılan sözlü tarih görüşmeleri haricinde) biri Türk köyü Sakarkaya’nın (Lefkopetra) köy meydanında ve diğeri Serez’de kent merkezindeki bir kahvehanede olmak üzere iki toplu görüşme gerçekleştirilmiştir.

EK-10: FOTOĞRAFLAR

1- Sözlü tarih görüşmecilerimizden, Sigara Fabrikasında makinist olarak çalışmış, 1926 doğumlu Saadet Dutlar (sol başta), işyerinde arkadaşları ile birlikte (Fotoğraf, Dutlar'ın aile albümünden alınmıştır.)

2- 1962 mahsulünü ihraç edemeyerek zor duruma düşen tütün tüccarları, İsmet İnönü ile görüşmeye gittiklerinde (Fotoğraf, Servet Arat'tan alınmıştır. Kendisi ön sırada, sağdan ikinci)

3- Sözlü tarih görüşmecilerimizden, 1927 doğumlu, eski tütün tüccarı Mehmet Uncu, Bafra'da, bir zamanlar tütün ticareti yaptığı dükkanında (Fotoğraf: Özlem Güneş, 14 Mayıs 2014, Bafra/Samsun)

4- Bafra'daki Tekel Yaprak Tütün Bakım-İşleme Evi (Fotoğraf: Özlem Güneş, 14 Mayıs, 2014)

5- Sözlü tarih görüşmecilerimizden, 1920 doğumlu, eski tütün ekicisi Zehra Kurt ve 1948 doğumlu, Samsun Tekel başekspere Mustafa Atalay (sağdan ikinci) (Fotoğraf: Özlem Güneş, 29 Kasım 2014, Çeltikpınar Köyü, Ondokuz Mayıs/Samsun)

6- Tütün mubayaası için köye gelen ekspere ve mubayaa sırasında aileye yardım eden köylülere yanuç (bir çeşit gözleme) ve keşkek ikramı (Fotoğraf: Özlem Güneş, 20 Aralık 2014, Taşkelik Köyü, Alaçam/Samsun)

7- Batı Trakyalı tütün ekicileriyle mülakat, 28 Ağustos 2014, Sakarkaya (Lefkopetra) Köyü, İskeçe.

8- Kurutulmak üzere ipe geçirilmiş tütünler (Fotoğraf: Özlem Güneş, 28 Ağustos 2014, İskeçe)

9- Samsun'dan Yunanistan'a gönderilmiş mübadil Rum ailelerden gelen görüşmecilerimiz Thomas Lazarus ve yengesi Anula Lazarus. Thomas Lazarus'un her iki büyükannesi de Tütün Fabrikasında çalışırken; Anula Lazarus'un ailesi tütün ekicisidir. (Fotoğraf: Özlem Güneş, 29 Ağustos 2014, Sarışaban, Kavala)

10-Samsun Belediye Binası (Fotoğraf: Özlem Güneş, 26 Mart 2015, İlkadım)

11- Samsun Tütün Fabrikasının restore edilmesiyle oluşturulan alışveriş merkezi
(Fotoğraf: <https://www.bulvarsamsun.com.tr/galeri/>)

KAYNAKÇA

A) ARŞİV BELGELERİ

1- TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (B0A):

A.}MKT.MHM. 428 9 0 (H-13.08.1285).

A.}DVN.DVE 3 81 0, (H-26.02.1257).

BEO 3907-293021-0 (H: 24.06.1329)

BEO_ 782 58648 0 (H: 07.12.1313)

C..HR.. 172 8597 0 (H-15.04.1266)

C..NF.. 13-606-0 (H:14.03.1269)

DH.EUM.5.Şb 30 60 0 (H-27.01.1335)

DH.EUM.EMN. 73 27 0 (H-24.06.1332)

DH.İD.. 31 17 0, H-10-02-1330.

DH.MKT. 2392 138 0, H-25-04-1318.

DH.MKT. 2647-37

DH.MKT 2640 85 0

DH.MKT. 2639-33

DH.MKT. 2648-63, H-10-10-1326.

DH.MKT. 1002-56, H-28-06-1323.

DH.MKT. 2842-95-0, H-25-05-1327.

DH.MUI 73 21 0, H-24-07-1328.

DH.ŞFR. 569 103 0 (H-29.08.1333)

DH.ŞFR. 76 243 0 (H-9.08.1335)

DH.TMIK.M... 274-64

HR.İM.. 120 13 0 (13.10.1924)

HR.İM.. 130 33 0 (25.01.1925)

HR.İM.. 153 79 0 (06.08.1925)

HR.İM.. 169-65-0 (17.12.1925)

HR.İM.. 169 65 0 (17.12.1925)

HR.İM.. 182-56-0 (07.04.1926)

HR.İM.. 153 79 0 (06.08.1925).
HR.İM..182 56 0 (07.04.1926) ve 185 12 0 (01.05.1926)
HR.SFR.3... 582-38-0.
HR.SYS. 2451 42 0 (22.04.1918)
HR.SYS. 2454 46 0 (12.06.1918)
HR.SYS. 2455 41 0 (01.07.1918)
HR.TH.. 396-34, M-18-11-1908
HR.TH.. 372-30, M-07-02-1909.
İ..HR.. 41 1940 0 (H-16.08.1263)
İ..HR.. 144 7599 0 (H-14.11.1273)
İ..HR.. 173 9488 0 (H-11.07.1276)
İ..HR.. 223 13047 0 (H-09.10.1283)
İ..HR.. 255 15211 0 (H-16.05.1289)
İ..HR.. 264 15845 0 (H-28.07.1291)
İ..HR.. 395 25 0 (H-12.02.1323)

2- TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı (BCA):

- Dışiş. Bk. Muhtelit Mübadele Komis. Tasfiye Talepnameleri (130-16-13-2)
- Başb. Özel Kalem Md. (30-1-0-0)
- Başb. Muamelat Gn Md. (30-10-0-0)
- Başk. Bakanlıklararası Tayin Daire Başk. (30-11-1-0)
- Kararlar Daire Başkanlığı (30-18-1-1; 30-18-1-2)
- Toprak İskan Gn Md., Muhacirin Fonu (272-0-0-0)
- Cumhuriyet Halk Partisi Fonu (490-1-0-0)

130-16-13-2_382 160 3, 24.07.1924
272 0 0 11_17.74.20, 30.01.1924
272 0 0 11_17.73.17, 25.01.1924
272 0 0 74_70.54.10, 10.06.1923
30-1-0-0/78-492-5.
30-10-0-0 / 182-253-2 (16 Eylül 1935)
30-10-0-0 / 152 - 75 - 13 (01.05.1926)

30-10-0-0 / 151 - 69 - 21 (09.08.1926)
30-10-0-0 / 45 - 290 - 24 (15.10.1927)
30-10-0-0 / 206 410 13 (11.10.1923)
30-10-0-0 / 207 412 12 (06.06.1928)
30-11-1-0 / 155-25-14 (4 Aġustos 1942)
30-11-1-0 / 14-25-8 (08.06.1925)
30-11-1-0 / 14-25-17 (09.06.1925)
30-11-1-0 / 15-29-2 (23.06.1925)
30-11-1-0 / 23-11-17 (17.03.1926).
30-11-1-0 / 249 4 12 (03.02.1955)
30-11-1-0 / 266 25 29 (19.09.1957)
30-18-1-2 / 365 30 4 (14.07.1977)
30-18-1-2 / 378 223 8 (14.07.1977)
30-18-1-2 / 207 42 1 (13.06.1967)
30-18-1-2 / 8-5-10, 29.01.1930.
30-18-1-2 / 102-65-16
30-18-1-2 / 27-28-2, 24.04.1932.
30-18-1-1 / 8 - 43 - 18 (22.12.1923)
30-18-1-1 / 12 - 75 - 17 (15.02.1925).
30-18-1-1 / 27 - 71 – 7 (25.12.1927)
30-18-1-1 / 7 - 31 – 2 (01.09.1923)
30-18-1-1 / 8 - 42 - 3 (02.12.1923)
30-18-1-1 / 11 - 45 - 15 (21.09.1924)
30-18-1-2 / 2-15-24.
30-18-1-1 / 12 66 9 (04.01.1924)
30-18-1-1 / 26 60 18 (09.11.1927)
30-18-1-1 / 21 60 3 (22.09.1926)
30-18-1-2 / 104 6 17 (06.01.1944)
30-18-1-2 / 104 6 18 (06.01.1944)
30-18-1-2 / 104 9 22 (29.01.1944).
30-18-1-2 / 104 10 8 (04.02.1944).
30-18-1-2 / 118 93 18 (27.01.1949)
30-18-1-2 / 149 38 9 (22.07.1958)

30-18-1-2 / 144 83 11 (06.10.1956)

30-18-1-2 / 279 24 2 (16.03.1972)

30-18-1-2 / 290 88 9 (24.11.1972)

30-18-1-2 / 329 24 17 (16.03.1972)

30-18-1-2 / 130 86 1 (31.10.1952)

30-18-1-2 / 134 103 20 (25.12.1953)

30-18-1-2 / 142-12-11, 11.02.1956.

30-18-1-2 / 284-49-19, 30.06.1972.

30-18-1-2 / 169 22 1 (30.04.1963)

490-1-00 / 1440-11-1 (İşçi ve Meslek Teşekkülleri Hakkında Yapılan Tetkikler ve Hazırlanan Raporlar, 20.02.1950)

490-1-0-0 / 1444-22-1 (Samsun İş İdaresinden Alınan Amele Mevcudu, 1936; Samsun'da Amele Vaziyeti, 1937)

490 1 0 0 / 724 -479-1

490-1-0-0 / 724-480-1

490-1-0-0 / 725-481-1

3- Diğer Belge ve Dokümanlar:

Samsun ve Havalisi Tütün ve Gıda İşçileri Sendikası Ana Tüzüğü, 1966.

Tütün Destanı, 29 Eylül 1965 (Seçim Bildirisi).

30.06.1972 tarih ve 7/4619 sayılı Kararname.

11.2.1956 tarih ve 4/6671 sayılı Kararname.

B) TEKEL YAYINLARI

1965 Tütün Ekspertleri Toplantısı (23-27 Ağustos), Tekel Gn. Md., İstanbul, 1966.

1970 Türkiye Tütün Ekim ve Üretimi, Tekel Genel Müdürlüğü, İstanbul, t.y.

Cumhuriyetin 50. Yılında Tekel, haz. Ş. Saltan, İ. Sallı, A. Ak; Tekel Ambalaj Fabrikası, İstanbul, t.y. (1973).

İnhisarlar İdaresi İşletme Muamelatına Ait İhzarî Malûmat, Haziran-İkinci Teşrin 1933, İnhisarlar Matbaası, İstanbul.

İnhisarlar Tütün Enstitüsü Raporları (1937-1946 arası sayılar)

Tekel Enstitüleri Raporları (1947-1956 arası sayılar)

İstatistik Bülteni, Tekel Genel Md., Ocak-Şubat-Mart 1995.

Karadeniz Çevresi Tütünleri, İnhisarlar Matbaası, İstanbul, 1940.

Köy Çocukları İçin Tütüncülük Bilgisi, İnhisarlar Tütün İnstitüsü Neşriyatı B Serisi No:10, İstanbul 1939.

Tekel Aylık Haber Bülteni (Mart 1976)

Tekel Dergisi (Kasım-Aralık 1988; Ekim-Kasım 1998)

Türkiye’de Tütün ve Sigara Endüstrisi (Brifing Metni), Tekel Gn. Müdürlüğü, 1973.

Tütün İnhisar İdaresi Umumi Muhasebe İşletme İstatistiki, Haziran-Ağustos 1931, Tütün İnhisarı Matbaası,

Tütün Raporu 1978-1988, Tekel Gn. Md. Yaprak Tütün İşleme ve Ticareti Müessesesi, Eylül, 1989.

Tütün İnhisar İdaresi Umumi Muhasebe İşletme İstatistiki, Haziran-Ağustos 1931, Tütün İnhisarı Matbaası, s.11.

C) DPT ve DİE YAYINLARI:

TC Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 28 Teşrinievvel **1927 Umumî Nüfus Tahriri, Fasikül I**, Ankara, 1929.

TC Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 28 Teşrinievvel **1927 Umumî Nüfus Tahriri, Fasikül II**, Ankara, 1929.

TC Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, **Genel Nüfus Sayımı, 20 İlkteşrin 1935**, Mehmet İhsan Basımevi, Ankara, 1937.

TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 Ekim **1945 Genel Nüfus Sayımı, Samsun İli, Cilt no:52**, Yayın no:286, Ankara, 1950.

TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 Ekim **1945 Genel Nüfus Sayımı**, Ankara, 1950.

TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 22 Ekim **1950 Genel Nüfus Sayımı, Türkiye Nüfusu**, Yayın no:410, İstanbul, 1961.

TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 23 Ekim **1955 Genel Nüfus Sayımı, Türkiye Nüfusu**, Yayın no:399, cilt:67, İstanbul, 1961.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 23 Ekim **1960 Genel Nüfus Sayımı: İl, İlçe, Bucak ve Köyler İtibariyle Nüfus**, Yayın no:444, Ankara, 1963.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 24 Ekim **1965 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri**, Yayın no:568, Ankara, 1969.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 25 Ekim **1970 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri**, Yayın no:756, Ankara, 1977.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Genel Nüfus Sayımı, 12.10.1980, Samsun**, Yayın no:990-39, Ankara, 1983.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 12 Ekim **1980 Genel Nüfus Sayımı**, Yayın no:1072, Ankara, 1984.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri: Samsun**, Yayın no:1651, Ankara, 1994.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) **1964 Yılı Programı**, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1963.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) **1964 Yılı Programı: Genel ve Katma Bütçe, Döner Sermaye ve İktisadî Devlet Teşekkülleri Yatırımları**, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1963.

VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu: Tütün ve Tütün Mamulleri Sanayii, DPT (Yayın No: 2216-ÖİK:360), Ankara, 1990.

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005) **Tütün ve Tütün Mamulleri Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, DPT, Yayın No: 2523 - ÖİK: 539, Ankara, 2000,

Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013) **İçki, Tütün ve Tütün Ürünleri Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, DPT, Yayın No: 2724 - ÖİK: 677, Ankara, 2007.

Planlı Dönemde Üretkenlik Gelişmelerinin Tespiti İçin Bir Değerlendirme (İmalat Sanayiinde), DPT (Yayın No:2041-İPB:422), Ankara.

D) DİĞER RESMİ KURUM YAYINLARI

Çalışmaya Hazır İşgücü Olarak Kentli Kadın ve Değişimi, TC Bşb. Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü, Ankara, 1999

Ege Tütüncüler Derneği 1968 Muhtırası, İzmir, t.y.

Ege Tütün İhracatçıları Birliği 1989 Yıllığı, İzmir, t.y.

Köy Envanter Etüdü 1981: 55-Samsun, Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, Toprak-İskan Gn. Müdürlüğü, DİE Matbaası, Ankara, 1985.

Ok, Mustafa: **Tütün Sorunu**, CHP Gençlik Kolları Yayınları, Ulusal Basımevi, 1970.

Samsun Ticaret Odası Tarafından Neşr Olunan İstatistik: **Samsun'un 1328 Sene-i Maliyesi Zarfındaki Ticâret-i Umûmiyesi**, Şems Matbaası, Samsun, 1328 (Belgenin orijinalini ve transkripsiyonunu yayınlayan Raif İvecan, **Samsun Gümrüğü**, Kriter Yayınları, İstanbul, 2019)

Bütün Yönleriyle Samsun (Samsun Şehir Salnamesi **2.cilt**), Samsun Belediyesi, 1978

Bütün Yönleriyle Samsun (Samsun Şehir Salnamesi **4.cilt**), Samsun Beld., 1978.

Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun, Samsun İl Kültür Müdürlüğü, Samsun, t.y.

İstatistiklerle Samsun 2010, Samsun Valiliği, Samsun, 2011.

Seçilmiş Göstergelerle Samsun 2011, TÜİK, Yayın No: 3801, Ankara, Ekim 2012.

Samsun TSO 1963 Yıllığı, Ankara, 1963.

Samsun İl Yıllığı 1967, Samsun Valiliği.

Samsun TSO İktisadi Raporu, 1967.

Samsun TSO İktisadi Raporu, 1977.

Samsun TSO İktisadi Raporu, 1982.

Samsun TSO İktisadi Raporu, 1988.

Samsun TSO İktisadi Raporu, 1990.

Samsun TSO İktisadi Raporu, 2005.

Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi, Samsun Belediyesi Yayını, Nüve Matbaası, Ankara, t.y.

TCMB Yıllık Rapor 1980, Ankara, 1981.

TEKGIDA-İŞ Dergisi:

- sayı:3, Şubat 1986
- sayı:5, Nisan 1986.
- sayı:10, Eylül 1986
- sayı:23, Şubat 1988
- sayı:28, Ekim-Kasım 1989.
- sayı:31, Mart 1990.

- sayı:67, Yıl:1996.
- sayı:69, Yıl:1996.
- sayı:71, Yıl:1997.
- sayı:74, Yıl:1998.

TEKGIDA-İŞ Haber Bülteni, sayı:4, Temmuz 1974.

TEKGIDA-İŞ Sendikası Samsun Merkez Şubesi III. Genel Kurulu’na Sunulan Çalışma ve Mali Raporu, 30 Mayıs 1977, Samsun.

TEKGIDA-İŞ Sendikası Samsun Bölge Şubesi VI. Genel Kurulu’na Sunulan Çalışma ve Mali Raporu, 5 Ekim 1986, Samsun,

TEKGIDA-İŞ Sendikası Samsun Bölge Şubesi 9. Olağan Genel Kurul Faaliyet, Denetim ve Hesap Raporu, 1992-1995.

Türk Sanayiinin Dünü, Bugünü ve Yarını c.1, TC Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, DESİYAB, Ankara, 1983.

Türkiye Ekonomisinde Tütün, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara, 1957.

Türkiye’de Kadın İşgücü Seminerleri I-II, TİSK (Yayın No:192), Ankara, 1999.

50 Yılda Türk Sanayii, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ankara, 1973.

E) KİTAPLAR

Abdulahap Hayri: **İktisadi Trabzon**, Haz. Melek Öksüz, Trabzon, Serander 2008, (1913, Trabzon)

Akşin, Sina (ed.): **Türkiye Tarihi 4. Cilt: Çağdaş Türkiye 1908-1980**, İstanbul, Cem Yayınevi, 10. bs.

Albayrak, A. Sait: **Türkiye’de İllerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Düzeylerinin Çok Değişkenli İstatistik Yöntemlerle İncelenmesi** (Doktora tezi), İstanbul, İktisadi Araştırmalar Vakfı, 2005.

Apaydın, Talip: **Tütün Yorgunu**, İstanbul, Literatür, 2007.

Atabay, Semra: **Şehir Tanımı ve Şehirleşme Oranı Saptamasında Kullanılacak Kriterler Üzerine Bir Araştırma**, YTÜ (Yayın No 291), İstanbul, 1994.

Avcıoğlu, Doğan: **Türkiye’nin Düzeni**, 2.bs, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1969.

Bal, Hüseyin: **Kent Sosyolojisi**, Isparta, Fakülte Kitabevi, 3.bs., 2006.

Benevolo, L.: **Avrupa Tarihinde Kentler**, çev. N. Nirven, İstanbul, Afa Yay., 1995.

Berkes, Niyazi: **Türkiye’de Çağdaşlaşma**. Ankara, Bilgi Yay., 1973.

Bora, Aksu: **Kadınların Sınıfı**, İstanbul, İletişim, 2005.

Boratav, Korkut: **Türkiye’de Devletçilik**, 2.bsk, Ankara, İmge, 2006.

Bottomore, T.B.: **Toplumbilim: Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Kılavuz**, çev. Ünsal Oskay, İstanbul, Der Yay., 6. Bs., 2000.

Braudel, Fernand: **Maddi Uygarlık, c.1: Gündelik Hayatın Yapıları**, çev. M.A. Kılıçbay, 3.bsk, Ankara, İmge, 2017.

--- **Maddi Uygarlık, c.3: Dünyanın Zamanı**, İmge, 3.bsk, Ankara, 2017

--- **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, c.1**, 2.bs, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2019.

Childs, Willian John: **Yürüyerek Anadolu: Samsun-Halep 1911-1912**, çev. Füsün ve Tunç Tayanç, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017.

Cumalı, Necati: **Zeliş: Tütün Zamanı I**, 18. bsk, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2005.

Çadircı, Musa: **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, 3.bsk, Ankara, TTK, 2013.

Çelebi, Ercan: **Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti** (Kuruluşu, Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleri), İstanbul, Hiperyayın, 2019.

Daysal, Muzaffer: Türk İşçi Hareketi İçinde Gıda-İçki-Tütün Sanayiinde Çalışan İşçilerin Örgütlenme Süreci: **Tekgıda-İş Tarihi** (50 Yıllık Yaşamından Kesitler-Anılar), İstanbul, 2002.

Devellioğlu, F., **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi, 1988.

Dığıroğlu, Filiz. Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü’l Menfaa Reji Şirketi **Trabzon Reji İdaresi (1883-1914)**, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2007.

Doğruel, Fatma; Suut Doğruel: **Osmanlı’dan Günümüze Tekel**, İstanbul, Tarih Vakfı, 2000.

Duman, Önder: **Rumeli’den Samsun’a Göç (1923-1970)**, Samsun, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yay, 2012.

Eisenstadt, S. N.: **Comparative Civilizations and Multiple Modernities**, Brill, Leiden (The Netherlands), 2003 (e-kitap) .

Eldem, Edhem.; D. Goffmann; B Masters,: **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2.bs, 2017.

Eldem, Vedat: **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara, TTK, 1994.

---- **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, TTK, 1994.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c.I-II, Üçdal Neşriyat, İstanbul, t.y.

Fabrikanın Zilleri Sustu: Adı Kaldı Reji, Samsun Yerel Tarih Grubu, Samsun, 2006.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: **Kuruluşunun 25. Yılında Karabük (1937-1962)**, Türkiye Harsi ve İctimai Araştırmalar Derneği, 1962.

Faroqhi, Suraiya: **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, 4. bs., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.

Frunze, M. Vasilyeviç: **Türkiye Anıları**, çev. Ahmet Ekeş, İstanbul, Düşün Yay., 1996.

Gerlach, Stephan: **Türkiye Günlüğü**, c.2 (1577-78), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007.

Giddens, Anthony: **Sosyoloji**, İstanbul, Kırmızı, 2008.

Gökalp, Ziya: **Türkçülüğün Esasları**, Ankara, İlke, 2003.

Gümüş, Ahmet Hamdi: **Türkiye'de ve Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Tütüne Yönelik Politikalar Üzerine Bir Değerlendirme**, Ankara, Türkiye Ziraat Odaları Birliği, 2001.

Güzel, M. Şehmus: **Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1996.

Harvey, David: **Umut Mekanları**, İstanbul, Metis, 2008.

Hobsbawm, Eric: **Kısa 20. Yüzyıl: Aşırılıklar Çağı (1914-1991)**, çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Everest Yayınları, 2019.

Holton, R.J.: **Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık**, çev. Ruşen Keleş, Ankara, İmge, 1999.

Huberman, Leo: **Feodal Toplum'dan 20. Yüzyıla**, çev. Murat Belge, 19.bsk, İstanbul, İletişim, 2019.

İlkkaracan, İpek: "Kentli Kadınlar ve Çalışma Yaşamı", **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler** (Bilanço 98 Yayın Dizisi), İstanbul, Tarih Vakfı, 1998, s.285-302.

İnalcık, Halil: **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, İstanbul, YKY, 15. bs., 2010.

İpek, Nedim: **Selanik'ten Samsun'a Mübadiller**, Samsun, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayını, , 2010.

İvecan, Raif: **Samsun Gümrüğü**, İstanbul, Kriter Yayınları, 2019.

Jorga, Nicolae: **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, c.1-2-3, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2005.

Karal, Enver Ziya: **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı: 1831**, Ankara, 2.bsk, DİE, 1997.

Karakışla, Y. Selim: **Osmanlı İmparatorluğunda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)**, İstanbul, İletişim, 2015.

Karpat, Kemal: **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010.

Kaya, A ve F. Bafail: (der.), **Bölgesel Kalkınma ve Avrupa Birliği: Karabük, Valenciennes ve Katowice Karşılaştırmalı Analizi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üni. Yay., 2009.

Kaygalak, Sevilay: **Kapitalizmin Taşrası: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişim**, İstanbul, İletişim, 2008.

Kazgan, Gülten: "Tarım", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.9, İstanbul, İletişim, 1985.

Keleş, Ruşen: **Kentleşme Politikaları**, Ankara, İmge, 14.bs., 2015.

Keyder, Çağlar: **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, İletişim, 1989.

Keyder, Çağlar; Y.E. Özveren, D. Quataert: **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri: 1800-1914**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1994.

Kıray, Mübeccel: **Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, İstanbul, İletişim, 1984.

Kırbyık, Emin: **Mazide Kalan Reji**, Samsun Eğitim Derneği Yayını, Samsun, 2013.

Kocaoğlu, Bünyamin: **Milli Mücadele Yıllarında Samsun (15. Fırkanın Samsun'daki Faaliyetleri: 1919-1921)**, Samsun, Samsun Büyükşehir Beld. Kültür Yay., 2012.

Kongar, Emre: **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, 16.bs., İstanbul, Remzi, 2012

Kosova, Zehra: **Ben İşçiyim**, İstanbul, İletişim, 1996.

Kükey, Cem: **Reji'nin Kadınları**, Ankara, Favori, 2019.

Makal, Ahmet: **Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları**, 2.bsk., İstanbul, İletişim, 2011.

--- **Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963**, Ankara, İmge, 2002.

Mies, Maria: **Dünya Ölçeğinde Ataerki ve Birikim: Uluslararası İşbölümünde Kadınlar**, Ankara, Dipnot Yayınları, 2012.

Mumford, Lewis: **Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Değişimler ve Geleceği**, çev. G. Koca, T. Tosun, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2.bs., 2013.

Oran, Baskın (ed.): **Türk Dış Politikası c.I**, İstanbul, İletişim, 9. bsk, 2004.

Orçan, Mustafa: **Kır ve Kent Hayatında Kadın Profili** (Kırıkkale araştırması), Ankara, Harf Yayıncılık, 2008.

Ortaylı, İlber: **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, Timaş, 2009.

--- **Osmanlı Toplumunda Aile**, İstanbul, Pan Yayıncılık, 9. bs, 2009.

Ozankaya, Özer: **Toplumbilim**, 10. bs., İstanbul, Cem Yayınevi, 1999.

Önder, Mehmet: **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, Ankara, T. İş Bankası Kültür Yay., 1975.

Örs (Hekimoğlu), Birsen: **Siyasal Gelişme ve Modernleşme Kuramları**, İstanbul Üniversitesi SBF, Masa Üstü Yayıncılık, No:26, 1997.

Öz, Mehmet: **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, Ankara, TTK, 1999.

Özer, İlhan: **Tekel**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi (Yayın No:214), İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1967.

Özol, Sezen: **Tütün Türküsü: Debboy Önünde Diken**, İstanbul, Kastaş Yay., 2012.

Pamuk, Şevket: **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme Kurumlar ve Bölüşüm**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yay., 2014.

Pirenne, Henri: **Ortaçağ Kentleri**, çev. Şadan Karadeniz, İstanbul, İletişim, 2012.

Quataert, Donald: **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılmı ve Direniş (1881-1908)**, çev. S. Tekay, İstanbul, İletişim, 2017.

--- **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, 5.bsk, İstanbul, İletişim, 2020.

Ramber, Lui: **Gizli Notlar**, Tercüman Gazetesi Yay., y.y, t.y.

Sarıbay, Ali Yaşar: **Siyasal Sosyoloji**, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1992.

Sarısakal, Baki. **Bir Kentin Tarihi: Samsun**, Samsun İl Özel İdaresi.

---- **Bir Kentin Tarihi: Samsun (II. Kitap)**, Samsun, Samsun İl Özel İdaresi, 2003.

---- **Samsun Belediye Tarihi**, Samsun, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yay., 2007.

---- **Samsun Eğlence Tarihi**, İstanbul, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Yayını No:3, 2007.

Sarup, Madan: **Post-yapısalcılık ve Postmodernizm**, çev.: Abdülbaki Güçlü, 2.bs., Bilim ve Sanat Yay., 2004.

Skocpol, Theda: **Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler**, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, 4.bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., 2014.

Şanda, Hüseyin Avni: **Yarı Müstemleke Oluş Tarihi/1908 İşçi Hareketleri**, İstanbul, Gözlem Yayınları, t.y.,

Talas, Cahit: **Toplumsal Politika**, Ankara, İmge, 5.bs., 1997.

Tanilli, Server: **Uygarlık Tarihi**, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2006.

Tekeli, İlhan: **Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.

Tekeli, İlhan; Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2009.

---- **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, Ankara, ODTÜ İdari İlimler Fak. Yayını, Yayın No:39, 1982.

Tezel, Yahya S.: **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

The Orosdi-Back Saga, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007.

Timur, Taner: **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, 4.bsk, Ankara, İmge Kitabevi, 2001.

Toksöz, Gülay: **Türkiye'de Kadın İstihdamının Durumu**, Uluslararası Çalışma Örgütü, Ankara, 2007.

Topal, Coşkun: **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Ekonomisi**, Samsun, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yay., 2008.

Toprak, Zafer: **Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Tuğlacı, Pars: **Tarih Boyunca Batı Ermenileri**, Pars Yayıncılık, 2004.

Türkmen, Nuray: **Eylemden Öğrenmek: Tekel Direnişi ve Sınıf Bilinci**, İstanbul, İletişim, 2012.

Weber, Max: **Ekonomi ve Toplum c.2**, çev. Latif Boyacı, İstanbul, Yarın Yayınları, 2018.

Yeldan, Erinç: **Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi**, 16. bs, İstanbul, İletişim, 2012.

Yerasimos, Stefanos: **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, çev. Babür Kuzucu, İstanbul, Gözlem Yayınları, 3.bsk, 1980.

Yesari, Mahmut: **Çulluk**, İstanbul, Oğlak Yayıncılık, 2019.

Yılmaz, Mehmet (ed.): **Samsunspor: Kırmızı Beyaz Siyah**, İstanbul, İletişim.

Yörükhan, Turan: **Gecekondü Bölgelerinin Sosyo-Kültürel Özellikleri**, Ankara, İmar ve İskan Bakanlığı Yayını, 1968.

Zürcher, Eric Jan: **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, çev. Y. S. Gönen. 9. bs. İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.

F) MAKALELER:

Ahmad, Feroz: “Cumhuriyet Türkiye’sinde Sınıf Bilincinin Oluşması, 1923-45”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler: 1839-1950**, (ed.) D. Quataert, E.J. Zürcher, çev. Cahide Ekiz, 3.bsk, İstanbul, İletişim, 2011, s.123-154.

Akdemir, M. Sadık: “Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Dönemi Anadolu’da İran Şehbenderlikleri”, **S.Demirel Üni. İlahiyat Fak. Dergisi**, Yıl:2017/2, Sayı:39, s:40-67.

Akgökçe, Necla; Muazzez Pervan: “İlk Kadın Sendika Başkanı: Dervişe Koçoğlu Nasıl Derviş Koç Oldu?”, **Petrol-İş Dergisi**, sayı:42, Mayıs 2012, s.30-31.

Akgün, Seçil: “Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu”, **III. Askeri Tarih Semineri Bildiriler: Türk-Yunan İlişkileri**, ATASE Bşk. Yay., Ankara, 1986, s.241-277.

Akkoyunlu, Zeki: “Türk Tütünleri”, **Tekel Enstitüleri Raporları**, c.VI, sayı 2, 1954, s.275-277.

Aktüre, Sevgi: “Osmanlı Devleti’nde Taşra Kentlerindeki Değişimler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c.4, İstanbul, İletişim, 1985, s.891-904.

Akyurt, M. Ali; Ö. Miraç Yaman, “Türkiye’de Kent Sosyolojisi Çalışmaları”, **Kent Sosyolojisi**, (der.) Köksal Alver, Ankara, Hece Yayınları, 2012, s.179-204.

Ammour, Laurence; ve L.T. Baruh: “Osmanlı Bankası Kadın Personeli”, **Tarih ve Toplum**, c.31, s.183, Mart 1999, s.15-22.

Arı, Kemal: “Samsun-Çarşamba Demiryolunun Temel Atma Töreni ve Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun Gezisi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c.VII, Temmuz 1991, sayı:21, s.609-622.

Arslan, D. Ali: “Yerel Seçim Sonuçları Temelinde Samsun’un Siyasi Yapısı”, **Geçmişten Geleceğe Samsun c.I**, ed. Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s.:715-734.

Aslantepe, Gülay: “Kadın İstihdamının Artırılması ve ILO Sözleşmeleri”, **Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeği**, ed. A. Makal, G. Toksöz, Ankara, İmge, 2015

Ataç, Ela: “*Büyük Dönüşüm* Öncesi Türkiye Kentlerini Okumak, Anlamak: Sosyo-Ekonomik Statüye Bağlı Mekânsal Ayrışma Üzerinden Bir Değerlendirme”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:126, Yıl: 2013, s: 35-63.

Balsoy, Gülhan: “Osmanlı Emek Tarihinin Toplumsal Cinsiyet Üzerinden Okunması: Erken 20. Yüzyıl Cıbalı Tütün Fabrikası”, **Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi**, der. Touraj Atabaki, G.D. Brockett, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.,2012, s:49-74.

Baytop, Asuman: “Kuzey Anadolu’da Amerikalı Bir Bitki Toplayıcısı: Carl Tobey (1918-1991)”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Cilt 8, Sayı 2, Ocak 2007, s.77-82.

Bendix, Reinhard: “Sanayileşme, Modernleşme ve Kalkınma”, İhsan Sezal (der.), **Sosyoloji Yazıları**, 3. bs., Bursa, Ekin Kitabevi, 1995, s.99-102.

Camaş, Necdet: “Tütün Üretimi, Yaprak Tütün Ticareti ve Sigara Sanayinin Samsun’un Tarımsal ve Sosyo-Ekonomik Yaşamı Üzerindeki Rollerini”, **Geçmişten Geleceğe Samsun** (Samsun Sempozyumu, 2006), s.565-583.

Darkot, Besim: “Samsun”, **İslam Ansiklopedisi**, c.10, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1993, s:172-178.

Duman, Önder: “Samsun’da Sağlık (1923-1950)” **Gelenekten Moderniteye Samsun (1923-1950)**, ed. Osman Köse, Samsun, Canik Belediyesi Kültür Yay., 2014, s.153-199.

Duran, Bünyamin: “Karadeniz Bölgesi’nin 1870-1914 Arasında Tarımsal Gelişmesi”, **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, OMÜ Eğitim Fakültesi, Samsun, 1990, s.58-67.

Erdoğan, M. Akif: “Ronald Carlton Jennings”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, EK-1. cilt, s.693-694, İstanbul, 2016.

Erler, M. Yavuz: “The Features of Sea-Transport in the Anatolia’s Coast of Black Sea in the Second Half of XIX. th Century”, **III. Uluslararası Osmanlı Sempozyumu**, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1998.

Erler, Mehmet Yavuz; Kerim Edinsel: “Samsun’da Tütün Üretimi (1788-1919)” **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi** (The Journal of International Social Research) Cilt: 4 Sayı: 18, Yaz 2011, s.230-247.

Frangakis-Syrett, Elena: “Patras”, **Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri (1800-1914)** İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, 23-44.

Georgeon, François: “Keçi Kılından Kalpağa: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Yüzyılında Ankara’nın Gelişimi”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, der. Paul Dumont, François Georgeon, çev. Ali Berktaş, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s.99-115.

---- “Tütün Rejisi’nden Tekel’e: Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Tütün Sorunu”, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)**, François Georgeon (Seçilmiş Makaleler), çev. Ali Berktaş, 2.bsk, İstanbul, YKY, 2009, s.179-185.

Geray, Cevat: “Türkiye’den ve Türkiye’ye Göçler”, **Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi**, Ankara, 1962.

Geray, Cevat vd.: “Şehircilik”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.9, İstanbul, İletişim, 1985, s.2358-2374.

Goffman, Daniel: “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2.bs, 2017, s.95-164.

Gültekin, Kadri: “Türk Tütünlerinin Kimyevi Bünyelerine Nazaran Sigara Harmanlarındaki Ehemmiyeti”, **İnhisarlar Tütün Enstitüsü Raporları**, c II, sayı 2, Ağustos 1939, s.152-162.

Gültekin, N. Turgut: “Kültürel ve Endüstriyel Miras Olarak Ankara Şeker Fabrikası”, **İdeal Kent**, sayı:20, Eylül 2016, s.906-935.

Günay, A. Reşit: “Türkiye’de Tütün Üretim Politikasının Oluşturulması, Uygulanması ve Sorunları”, **Tütün ve Tütün Mamulleri Sanayii Sorunları Semineri Bildirileri ve Tartışmaları**, Milli Produktivite Merkezi Yay.(216), Ankara, 1978, s.24-47.

İpek, Nedim: “Kuruluşundan Cumhuriyet’e Canik Sancak Merkezi: Samsun Şehri”, **İlkçağdan Cumhuriyete Canik**, ed. Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Kültür Yay. No:3, Samsun, 2012, s.163-223.

---- “Samsun Sahil Demiryolu”, **Geçmişten Geleceğe Samsun, c.1**, ed. Cevdet Yılmaz, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2006, s.333-348.

Kabadayı, Mustafa Erdem: “Geç 19. Yüzyılda İstanbul’da Bir Fes Fabrikasında Çalışmak”, **Osmanlı Devleti’nde ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi**, T. Atabaki, G.D. Brockett, İst. Bilgi Üni. Yay., İstanbul, 2012, s.75-96.

Karaca, Ali: “Osmanlı İmparatorluğunda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni”, **Tütün Kitabı**, ed. Emine Gürsoy Naskali, 2. bs., İstanbul, Kitabevi, 2007, s.66-71.

Karakartal, Oğuz: “Kadın ve Sigara”, **Tütün Kitabı**, ed. Emine Gürsoy Naskali, 2. bs., İstanbul, Kitabevi, 2007, s.454-458.

Karakışla, Yavuz Selim: “Konak Hanımlığından Askerî Dikimevi İşçiliğine: Bir Müslüman Osmanlı Kadınının Hikâyesi”, **Tarih ve Toplum**, c.39, sayı: 231, Mart 2003, s.4-10.

---- “Kadınları Çalıştırma Cemiyeti’nin Kadın İşçileri Evlendirme Kampanyası”, **Tarih ve Toplum**, c.37, s.219, Mart 2002, s.27-40.

Kasaba, R.: “İzmir”, **Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri (1800-1914)**, s.1-22.

Kodaman, Bayram: “XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü”, **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, OMÜ Eğitim Fak. Yay., Samsun, 1990, s.92-97.

Kıran, İzzet: “Tütün Mamulleri Sanayiinde Kamu Kesiminin Ülke Ekonomisi Açısından Değerlendirilmesi ve Gelişmeler”, **Tütün ve Tütün Mamulleri Sanayii Sorunları Semineri**, Milli Prodüktivite Merkezi Yay.(216), Ankara, 1978, s.192-219.

Kıray, Mübeccel: “Az Gelişmiş Memleketlerde Şehirleşme Eğilimleri: Tarihsel Perspektif İçinde İzmir”, **Kentleşme Yazıları**, Ankara, Bağlam, 1998, s: 28-65.

---- “Gecekondular”, **Kentleşme Yazıları**, s.21-23.

---- “Sosyal Bilim ve Sosyal Bilimci”, **Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme**, Ankara, Bağlam, 1999, s.54-59.

---- “Sosyal Değişme ve Sosyal Bilimler”, **Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme**, s.19-20.

---- “Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi: Bugünkü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı”, **Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme**, s.117-120.

Köse, Osman: “Canik’in Osmanlılara Geçışı ve Canik’te İdari Hayat”, **İlkçağdan Cumhuriyete Canik**, ed. Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Kültür Yay. No:3, Samsun, 2012, s.77-116.

Küçükyazıcı, Şahabettin: “Tekel’in Misyonu”, **Tekel Dergisi**, Ekim-Kasım-Aralık 2001, sayı 2, yıl 15, İstanbul, s.55-57.

Makal, Ahmet: “Türkiye’de Kadın Emeğinin Tarihsel Kökenleri: 1920-1960”, **Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeği**, (ed) A. Makal, G. Toksöz, Ankara, İmge, 2015, s.35-97.

Mercimek, Vâkîf: “Türkiye’de Tütün”, **Tütün Kitabı**, ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi, 2. bs., İst., 2007, s.139-154.

Nacar, Can: “Bir Hayvan Kadar Bile Değerimiz Yoktu: İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye’de Devlet İşletmelerinde Çalışan İşçiler”, **Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi**, (der.) Touraj Atabaki, Gavin D. Brockett, çev. Can Cemgil, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2012, s.153-176.

Oktar, Tiğınçe: “Osmanlı Devletinde Reji Şirketinin Kurulmasından Sonraki Gelişmeler”, **Tütün Kitabı**, ed. Emine Gürsoy Naskali, 2. bs, İstanbul, Kitabevi, 2007, s.45-55.

Öner, Metin: “Tarihsel Gelişim Sürecinde Milli Tütün Politikalarımız”, **Tütün Kitabı**, ed. Emine Gürsoy Naskali, 2. bs, İstanbul, Kitabevi, 2007, s.119-138.

Öz, Mehmet: "Samsun", **TDV İslam Ansiklopedisi**, c.36, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2009, s.83-88.

Özcan, Selim: “Samsun Hükümet Konağı Yangını (1883)”, **OMÜ Eğitim Fak. Dergisi**, sayı:11, s.147-153.

Öztürk, Cemil: “Milli Mücadele Döneminde Reji Sorunu”, **Tütün Kitabı**, ed. Emine Gürsoy Naskali, 2. bs., İst., Kitabevi, 2007, s.107-118.

Quataert, Donald: “Selanik’teki İşçiler, 1850-1912”, **Osmanlıdan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler**, 3.bsk, İstanbul, İletişim, 2011, s.97-122.

Röportaj: “Kefeli Yaprak Tütün Ticaret Müessesesi”, **Tütün Dünyası**, Yıl:5, Sayı:10, Mayıs 1963, s.20-23.

Sezgin, Süha “Tütünlerimizin Harici Reklamı”, **İstihbarat Bülteni**, Ağustos 1937, s.871-877.

Şatıroğlu, Ayşen: “Türkiye’de Kent Araştırmalarının Değişimi”, **Kent Sosyolojisi**, ed. Köksal Alver, Ankara, Hece, 2012, s.205-219.

Şengül, Tarık: “Türkiye’nin Kentleşme Deneyiminin Dönemlenmesi”, **1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim**, der. F. Alpaya, B. Duru, 2.bs., Ankara, Phoenix Yayinevi, 2012, s.407-453.

Taneri, Fuad: “İnhisarlar İstanbul Tütün Fabrikası Çocuk Yuvası”, **İnhisarlar İstihbarat Bülteni**, Birinci Teşrin 1937, c.6, sayı 99, s.1003-1006.

Taşpınar, Adnan: “İnhisarlar Tütün Enstitüsü”, **İnhisarlar Tütün Enstitüsü Raporları**, c.1, sayı 1, Temmuz 1937, s.1-11.

Tekeli, İlhan; Yiğit Gülöksüz: “Kentleşme, Kentlileşme ve Türkiye Deneyimi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c.5, İstanbul, İletişim, 1985, s.1238.

Tellioğlu, İbrahim: “Osmanlı Hakimiyeti’ne Kadar Canik”, **İlkçağdan Cumhuriyete Canik**, ed. Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Kültür Yay. No:3, Samsun, 2012, s.23-73.

Tiğınçe, Oktar: “Osmanlı Devletinde Reji Şirketinin Kurulmasından Sonraki Gelişmeler”, **Tütün Kitabı**, ed. E.G. Naskali, 2. bs, İstanbul, Kitabevi, 2007, s.45-55.

Toksöz, Gülay: “Kalkınmada Farklı Yörüngeler: Kadın İstihdamında Farklı Örüntüler Işığında Türkiye’de Kadın İstihdamı”, **Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emegi**, (ed) A. Makal, G. Toksöz, Ankara, İmge, 2015, s.143-168.

---- “Türkiye’de Kadın İşgücü ve Enformel Sektörde İstihdamı”, **Türkiye’de Kadın İşgücü Seminerleri I-II**, TİSK (Yayın No:192), Ankara, 1999, s.55-64.

Tuna, Korkut: “Feodalizm Tartışmalarında Yeni Bir Ele Alış Denemesi: Feodal Düzen ve Şehir”, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi **Sosyoloji Dergisi**, 3.Dizi - 1.Sayı’dan Ayrı Basım, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989, s.216-220.

Turgay, A. Üner: “Trabzon”, **Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri (1800-1914)**, ed. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s.45-70.

Uygun, Süleyman: “Karadeniz Sularında Fransız Paquet Vapur Kumpanyası (1878-1914)”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, sayı: 20, yıl: 2016, s: 137-172.

Ünal, Mehmet Ali: “XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağından Malzeme Temini”, **Geçmişten Geleceğe Samsun c.I**, ed. Cevdet Yılmaz, Samsun 2006.

Ünal, Metin: “Tütünün Dört Yüz Yılı”, **Tütün Kitabı**, ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi, 2. bs., İst., 2007, s.17-33.

Vanzan, Anna: “Türk Gibi Tütün İçmek”, çev. A.Ş. Çoruk, **Tütün Kitabı**, ed. Emine Gürsoy Naskali, 2. bs., İstanbul, Kitabevi, 2007, s.431-437.

Vatter, Sherry: “Şam’ın Militan Tekstil İşçileri: Ücretli Zanaatkârlar ve Osmanlı İşçi Hareketi, 1850-1914”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler: 1839-1950**, (ed.) D. Quataert, E.J. Zürcher, 3.bsk, İstanbul, İletişim, 2011, s.55-96.

Vardağı, Tutku: “Tobacco Labor Politics in The Province Of Thessaloniki: Cross-Communal and Cross-Gender Relations”, Doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi ATA, Nisan 2011.

Yerasimos, Stefanos: “Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, der. Paul Dumont, François Georgeon, çev. Ali Berktaş, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s.1-18.

Yılmaz, Mehmet: “Samsunspor’un İlk Onsekiz Yılı”, **Samsunspor: Kırmızı Beyaz Siyah**, (der.) Mehmet Yılmaz, İstanbul, İletişim, 2009, s.59-70.

Yılmaz, Fehmi “Tütün Üzerine Düşünceler: Batıda ve Bizde”, **Tütün Kitabı**, ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi, 2. bs., İst., 2007, s.3-16.

“Women, Status of”, **Encyclopedia Britannica**, Macropedia Vol.19, Helen Hemingway Benton Publisher, 15. Edition, Chicago, 1983, s.914.

G) İnternette Ulaşılan Kitap, Tez, Makale ve Seminerler:

Cox, Howard: **The Global Cigarette: Origins and Evolution of British American Tobacco, 1880-1945**, Oxford University Press, 2000 (<https://books.google.com.tr>).

Goodman, Robert Carey: “The role of the tobacco trade in Turkish-American relations, 1923-29”, Yüksek Lisans Tezi (M.A. in History), University of Richmond, Virginia, 1987, (Çevrimiçi) <http://scholarship.richmond.edu/masters-theses>, 3 Mart 2021.

Kocaman, Tuncer: **Türkiye’de İç Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri (1965-2000)**, DPT, 2008, e-kitap: <http://ekutup.dpt.gov.tr/nufus/kocamant/icgoc.pdf> (Erişim: 6 Haziran 2014)

Nacar, Can: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Emek ve İktidar: Tütün İşçileri, Sermayedarlar ve Devlet”, **ANAMED Kütüphane Konuşmaları** (online seminer), 5 Mayıs 2020.

Sesli, Meltem; Bahriye Akdemir: “Endüstri Bitkileri İçinde Tütünün Yeri ve Önemi”, **Tütün Ekspertleri Derneği Bülteni**, Yıl:2016, Sayı:89, s.31-38, (Çevrimiçi) <http://www.tutuneksper.org.tr/files/dergilerimiz/89.pdf>, 18 Kasım 2020.

Seydioğulları, Mustafa: “Dünyada ve Türkiye’de Tütünün Tarihçesi, Üretimi, Ticareti ve Temel Politikaları”, **Tütün ve Tütün Kontrolü**, Ankara, Türk Toraks Derneği, 2009, s.3-20 (Çevrimiçi) <http://tutuneksper.org.tr>, 22 Kasım 2020.

Shechter, Relli: **Smoking, Culture and Economy in The Middle East**, I.B. Tauris, 2006 (<https://books.google.com.tr>).

Sunar, Lütfi: “Weber’in Tarihsel Şehir Sosyolojisi: Modern Toplumun Temeli Olarak Şehir”, **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, 22. Sayı, 2011, s:423-442, Çevrimiçi, <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iusosyoloji/article/view/1019007865>, 23.04.2016.

Yaşayanlar, İsmail: “Tanzimat Döneminde Sinop Limanını Hinterlanda Bağlayan Modern Yol Ağıının Tesisi”, OÜSBAD, Temmuz 2015, s.200-201, (Çevrimiçi) http://edergi.odu.edu.tr/ojs/index.php/SBE/issue/viewFile/%C4%B0%C3%87%C4%B0NDEK%C4%B0LER/pdf_104, 28.11.2016.

H) Kurumsal Web Siteler:

BAT: www.bat.com.tr

Bulvar AVM: www.bulvarsamsun.com.tr

JTI: www.jti.com

Mevzuat Bilgi Sistemi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/4.5.233.pdf>

Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Md.: <https://www.nvi.gov.tr>

Reemtsma: www.reemtsma.com

Samsun Anadolu Lisesi: <http://sal55.meb.k12.tr>

Samsun Büyükşehir Belediyesi: <https://www.samsun.bel.tr/icerik/tarihce>

Samsun Kent Müzesi: <http://www.samsunkentmuzesi.com/>

Samsun Kültür Turizm İl Md.: www.samsun.ktb.gov.tr

Samsun Liman İşletmesi: www.samsunport.com.tr

Samsun Ticaret ve Sanayi Odası: www.samsuntso.org.tr

SAMULAŞ: www.samulas.com.tr

Sümer Holding: www.sumerholding.gov.tr/tr/kurumsal/sirket/birlestirilen-kurumlar.aspx (Erişim: 07.04.2021)

TC Başbakanlık Özelleştirme İdaresi Bşk. Gayrimenkul A.Ş. Gn. Md.: <http://ttagayrimenkul.gov.tr/tr/kurumsal/sirket/tarihce.aspx> (Erişim: 10 Haziran 2014).

TBMM: https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanun/tbmmc00200343.pdf (Osmanlı İmparatorluğu Memalinde İta Edilmiş Bazı İmtiyazata Dair Protokol ve Beyanname/ Lozan Barış Antlaşması, 12. Protokol.)

TC Kültür ve Turizm Bakanlığı: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/samsun/gezilecekyer/gazi-muzesi> (Erişim: 17.09.2019)

TC Resmi Gazete Arşivi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/>

TC Sağlık Bakanlığı **Küresel Yetişkin Tütün Araştırması Türkiye Raporu 2010**, [http://havanikoru.org.tr/dosya/Docs Tutun Dumaninin Zararlari/KYTA Kitap Tr.pdf](http://havanikoru.org.tr/dosya/Docs_Tutun_Dumaninin_Zararlari/KYTA_Kitap_Tr.pdf) (Erişim: 8 Haziran 2014)

TekGıda-İş Sendikası: www.tekgida.org.tr

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) internet sayfası: www.tuik.gov.tr

Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu (TAPDK) resmi internet sayfası: tapdk.gov.tr

Türkiye Raylı Sistem Araçları San. A.Ş. resmi web sayfası: www.turasas.gov.tr.

I) Diğer İnternet Kaynakları:

http://ankaraolgunlasma.meb.k12.tr/icerikler/okulumuzun-tarihcesi_180339.html

www.sksal.org.tr (Samsun Koleji ve Samsun Anadolu Lisesi Mezunlar Derneği web sitesi)

<https://www.hurriyet.com.tr/kirgizistan-da-12-bin-ciftciyle-tutun-uretiyor-dogu-anadolu-da-kacakci-engeline-takiliyor-14363318>

<http://www.akasyam.com/atakumun-eski-ismi-matasyon-adi-nereden-geliyor-153814/>

“Halit Çelenk’in Anısına...TKP’den TİP’e, Zehra Kosova’dan Kızıl Tütün İşçilerine”, <https://haber.sol.org.tr>

ÖZGEÇMİŞ

Özlem GÜNEŞ ERDOĞU, Lise öğrenimini 1998 yılında, Ankara’da, Mehmetçik (Yabancı Dil Ağırlıklı) Lisesinde tamamladı. 2004 yılında, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler bölümünden mezun oldu. Aynı Fakültenin Kamu Yönetimi bölümünde başladığı çift-anadal lisans eğitimi devam ederken, 2004-2005 akademik yılında, (Türkiye’den giden ilk Erasmus öğrenci heyeti içinde yer alarak) Tübingen Üniversitesinde (Almanya) bulundu. Yurda döndüğü 2005 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümünde yüksek lisans eğitimine başladı. Ders aşamasını tamamlamasının ardından Genelkurmay Başkanlığı Stratejik Araştırma ve Etüt Merkezinde Avrupa uzmanı olarak memuriyete adım attı. 2009 yılı Ocak ayında, “Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri” başlıklı tezle yüksek lisans derecesi almasının ardından, aynı yılın Temmuz ayında memuriyetten istifa ederek, İstanbul Üniversitesi (İktisat Fakültesi) Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümünde doktora eğitimine başladı. Ders aşamasını tamamlamasının ardından evlenerek Samsun’a yerleşti. Son 6 yıldır Sivas’ta yaşamakta olan Güneş Erdoğan, bir kız ve bir erkek çocuk annesidir. Toplumsal cinsiyet, sosyal tarih, toplumsal değişme, sözlü tarih, etnik ve dinsel cemaatler ile bunlar arasındaki toplumsal ilişkiler çalışma ve ilgi alanları arasındadır. İyi düzeyde İngilizce ve orta düzeyde Almanca bilmektedir. Çeşitli hakemli dergilerde yayımlanmış makalelerinin yanında, (2016- 2020 yılları arasında Anadolu-Jet Magazin dergisinde yayımlanmış) çok sayıda gezi ve kültür yazısı da bulunmaktadır.